INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
K
7845/32
020060632
COBISS

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino

Zbornik 33. zborovanja
Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Zbirka Zgodovinskega časopisa – 32

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino

Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije Kranj, 19. – 21. oktober 2006

Ljubljana 2006

7845/32

D 24 -10- 2006/632

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(063)(082)

ZVEZA zgodovinskih društev Slovenije. Zborovanje (33 ; 2006 ; Kranj)
Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino : zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 19.–21. oktober 2006 / [uredila Mitja Ferenc, Branka Petkovšek ; prevod angleških izvlečkov Nives Sulič Dular]. – Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006. – (Zbirka Zgodovinskega časopisa ; 32)

ISBN-10 961-91431-6-7
ISBN-13 978-961-91431-6-2

1. Gl. stv. nasl. 2. Ferenc, Mitja
229308928

KAZALO

Milan Zver, Miti in stereotipi v učilnicah 5

Marjana Žibert, Monika Rogelj, »Mesto, ki mu Kranjec pravi le Kranj ...« 9

Peter Štih, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine 25

Peter Vodopivec, Začarani krog nacionalne zgodovine 49

Marko Štepec, Fragmenti o mitu in zgodovini 61

Zoran Jovićević, Jugoslavija, Srbija in Slovenija 1980–1990. Kdo je koga izkoriščal? Opredelitev problema 71

Matjaž Klemenčič, Ustanovitev slovenske države – davna želja vseh Slovencev!? 83

Rosvita Pesek, (Ne)enotni o plebiscitu 93

Janez Mlinar, Celjski grofje – zgodovinski mit? 107

Rolanda Fugger Germadnik, Mit o jugoslovanski državotvornosti grofov Celjskih 117

Andrej Hozjan, Slovenske aktualizacije mitskega in stereotipnega v zgodovinopisju na svetovnem spletu. Primeri nepolitičnih društev v RS 131

Alojzij Pavel Florjančič, Nomen est omen. O povojnem poboju hrvaških beguncev v Crngrobu – stereotip o ustaših 139

Mitja Ferenc, Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina 153

Dr. Vida Deželak Barič, Stereotipi o slovenskih komunistih v obdobju ilegale 165

Bojan Godeša, Zedinjena Slovenija med drugo svetovno vojno: zamujena priložnost? 175

Marjan Linasi, Protinacistični odpor na Južnem Koroškem: primer »najbolj čistega NOB-ja« ali vendarle uvod v »komunistično revolucijo«? 187

Stanislav Južnič, Jezuiti kot kranjski izobraženci 18. stoletja 199

Marjan Toš, Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude 209

Damir Globočnik, Stereotipi v karikaturi 221

Stariha Gorazd, Rokovnjaški mit 231

Mateja Ratej, »Nehajte potvarjati zgodovino.« Interpretacija majske deklaracije pri Slovenski ljudski stranki med obema svetovnima vojnama 247

Milan Pahor, (Pra)strah italijanskega Trsta pred slovensko in slovansko »nevarnostjo« 261

Egon Pelikan, Vsi antikomunisti – vsi demokrati .....

Božo Repe, Mit in resničnost komunizma .....

Aleš Gabrič, Opozicija ali nasprotovanje novim oblastem v letu 1945.....

Kristina Toplak, »Miti o domovini«: Slovenija v likovnih upodobitvah Slovencev po svetu.....

Jure Gombač, Migracije in stereotipi. Primer Optantov .....

Marjan Drnovšek, Pogledi na »domovino« in »tujino« skozi optiko izseljenstva.....

Ljuba Dornik Šubelj, OZNA – Vojaška proti obveščevalna ali zločinsko-genocidna organizacija? .....

Jože Dežman, Sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil – religijski temelj in režimski zgodovinski falzifikat titoizma.....

Griesser-Pečar Tamara, »Reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu …« (Boris Kidrič). Rdeča legenda o kolaboaraciji.....

Milan Zver,
minister za šolstvo in šport

Miti in stereotipi v učilnicah

V čast mi je, da vas lahko v imenu Vlade Republike Slovenije in v svojem imenu pozdravim na 33. zborovanju slovenskih zgodovinarjev.

Naslov in program zborovanja o mitskem in stereotipnem v slovenskem pogledu na zgodovino obljubljata izjemno zanimiva predavanja, okrogle mize in pogovore. Premisleki o dosedanjih spoznanjih slovenskega zgodovinopisja in zgodovinske stroke obetajo kvalitetno zborovanje, ki bo s svojo refleksijo obogatilo ne samo strokovno javnost, pač pa tudi širši slovenski in mednarodni prostor. V zadnjih letih je opazno povečevanje zanimanja za zgodovinska spoznanja. V svetu in pri nas se množijo različne interpretacije preteklosti. V množici razprav, časopisnih polemik, zgodovinskih filmov, knjig, nadaljevank in spletnih strani se skozi pogosto globoko zakoreninjene mite in stereotipe o zgodovinskih likih, dogodkih in procesih z vso ostrino postavljajo vprašanja o njihovi pristnosti in resničnosti.

Zgodovinska stroka, ki prizadevno in natančno išče odgovore na raznovrstna vprašanja, mnogokrat ne ponuja enoznačnega odgovora. Potrpežljivo pojasnjuje, razlaga in predstavlja svoje izsledke, nadvse pomembno pa je njeno zavzeto sodelovanje pri uvajanju svežih spoznanj v učne načrte za zgodovino, državljansko vzgojo in druge družboslovne predmete. Zato še posebej toplo pozdravljam vse prisotne učitelje zgodovine, ki bodo v zgodovinske učilnice in med svoje učence zanesli nova spoznanja zgodovinske stroke in sodobne prakse pouka zgodovine.

V hitro spreminjajočem se svetu, ki ga živimo v 21. stoletju, so odgovori na vprašanja o preteklosti obenem pogosto tudi smernice za življenje v sedanjosti in prihodnosti. Soočeni z nevarnostjo globalnega terorizma, spopadom civilizacij, demografskimi problemi, onesnaženostjo okolja in pomanjkanjem energetskih virov iščemo nove poti v prihodnost z razvijanjem vrednot kot so svoboda, enakost, demokracija, strpnost, solidarnost, pri čemer igra zgodovina s svojimi spoznanji nenadomestljivo vlogo v prizadevanjih za krepitev vrednot demokratične družbe, človekovih pravic in svoboščin.

Zgodovina je spoznavni izraz večne človekove želje, da bi razvozlal skrivnost svojega obstoja, je neprecenljiva izkušnja človeških različnosti in dolgo srečevanje med ljudmi. Zdi se, da človeški um potrebuje uporabno preteklost, ker je zgodovinski spomin ključ do samopodobe, pot do razumevanja posameznikovega položaja v toku časa in sredstvo za osmišljanje človeške preteklosti. Skoraj nemogoče se je iztrgati iz časa, se izviti iz preteklosti, kot bi ne imela vpliva na nas. Zgodovinsko znanje in zgodovinska perspektiva pomagata ljudem pri razmisleku in odločanju o vprašanjih našega časa. Zgodovinarjevo delo je vpeto v poskuse razumevanja narave in pomena sprememb, kompleksnost človeškega vedenja in množico povezav med preteklostjo in današnjim svetom.

Vedenje zgodovine ni namenjeno le razpoznavanju lastnih življenjskih okoliščin, pač pa je njena vrednost mnogo močnejša. Prepričljiva interpretacija preteklosti pomeni veliko moč v sedanjosti. V preteklih stoletjih, še posebej 19. in 20. stoletju, je zgodovinska stroka pogosto služila potrebam dnevne politike. Z legitimizacijo njenih postopkov ter vzgojo lojalnih in poslušnih državljanov je opravičevala nasilne vojne, divja osvajanja, genocide, barbarstva,

množična in vsakodnevna kršenja človekovih pravic in svoboščin. Zgodovinski učbeniki, še posebej v totalitarnih sistemih, so močno vplivali na utrjevanje zgodovine kot nespremenljivega in trdnega sistema. Šolska verzija zgodovine je bila pogosto predstavljena kot popolnoma točna in nevprašljiva podoba dogajanja v preteklosti, poudarjeni so bili zgolj svetli trenutki posameznih narodov in zaslužne zgodovinske osebnosti. Prispevki navadnih ljudi, prvotnih naseljencev, priseljencev, manjšin, sosedov in še posebej žensk so bili prezrti ali marginalizirani. Jezik zgodovinopisja je ustvarjal prepričljive podobe junaških upornikov, gospodarjev, osvajalcev, zmagovalcev in tiranov, ki so tlačili uboge prebivalce posameznih dežel. S svojo selektivnostjo je zgodovinopisje spodbujalo nacionalistična čustva, utrjevalo občutke rasne, verske in kulturne premoči, predsodke in stereotipe ter celo sovraštvo in nasilje nad drugimi.

...

Nemški zgodovinar Golo Mann je zgodovini odrekel strogo znanstveni značaj, saj ima po njegovem opraviti z ljudmi in enkratnimi dogodki, ne pa z zakonitostmi, in je zato bliže umetnosti kakor znanosti. V današnjem času je prevladalo spoznanje, da je zgodovina veda s strogim znanstvenim aparatom, vsaka interpretacija pa je nujno bolj ali manj subjektivna ter vedno znova podvržena dopolnjevanju, preoblikovanju in spreminjanju. Zgodovinska dejstva niso objektivni pojavi sami po sebi, ki bi obstajali zunaj zgodovinarja, saj jih ta z lastno interpretacijo zbranih podatkov sam ustvarja. Zgodovina ni napisana enkrat za vedno, pač pa jo pišejo nove in nove generacije skozi optiko svojega kulturnega okolja, vrednot in razumevanj. Vsaka človeška misel in dejanje delujeta znotraj določenih kulturnih obrazcev, skozi katere so ljudje v različnih zgodovinskih obdobjih sporočali svoje vrednote in resnice ter dajali smisel svojemu bivanju.

Eden najpomembnejših zgodovinarjev 20. stoletja, utemeljitelj problemske zgodovine, Francoz Marc Bloch je razumel zgodovino kot znanosti spreminjanja. Po njegovem je preteklost danost, ki je ne bo nič več spremenilo, poznavanje preteklosti pa se razvija, vseskozi spreminja in dopolnjuje. Boj za interpretacijo preteklosti je star toliko kot zgodovinopisje samo. Utrjevanje demokracije v družbi vodi k bolj uravnoteženemu prikazovanju preteklih dogajanj, nenehnemu preverjanju in dopolnjevanju izsledkov zgodovinske stroke in preseganju zgolj ponavljanja starih zgodb. Angleški zgodovinar Christopher Hill je zapisal:«Vsaka generacija mora napisati novo zgodovino. Čeprav se preteklost ne spreminja, se spreminja sedanjost. Vsaka generacija postavlja nova vprašanja o preteklosti, išče nova področja, ki jo zanimajo in sprašuje o drugačnih izkušnjah svojih prednikov.«

Izjemno pomembno vlogo igra zgodovina v šoli, saj je kljub novim virom znanja (tu mislim predvsem na medije in svetovni splet) pouk zgodovine med tistimi dejavniki, ki najmočneje oblikujejo zgodovinsko zavest in historični spomin. Ob koncu 20. stoletja še vedno govorimo o socializacijski vlogi izobraževanja, vendar je večina izobraževalnih sistemov opustila aktivno vlogo pri dotedanjih neuspelih poskusih »izgradnje nove družbe in novega človeka«. Tudi vloga zgodovine v šoli se je spremenila, vendar pa najnovejše raziskave evropske zveze učiteljev zgodovine kažejo, da so pomen, položaj in vloga zgodovine v šoli še vedno v ospredju zanimanja širše javnosti, politike, medijev, verskih institucij in stroke. Po prelomnih letih od 1989 dalje učni načrti za zgodovino v vseh evropskih državah, še zlasti državah demokratičnega prehoda, doživljajo obsežne spremembe. Uveljavlja se tematski pristop, aktivne metode poučevanja, učenci pridobivajo vrednote kot so strpnost, odprtost duha, kritičnost, sposobnost delovanja v skupini in uporaba znanja v vsakdanjem življenju. V učnih načrtih evropskih držav se opazno povečuje delež nacionalne zgodovine. Tudi na Slovenskem smo pred prenovo šolskega kurikula in spremembo učnih načrtov, ki naj utrdijo pouk zgodovine kot enega najpomembnejših dejavnikov oblikovanja identitete, vrednot demokracije ter človekovih pravic in svoboščin, obenem pa naj predstavlja zgodovina v šoli zanimiv in privlačen pred-

met za mlade tretjega tisočletja. Pomembna vloga v prenovi pouka zgodovine je namenjena učiteljem, ki so naklonjeni idejam:

- *da njihovi učenci razmišljajo s svojo glavo, raziskujejo in interpretirajo,*
- *poznajo pomembne prelomne dogodke, procese, dosežke, osebnosti, vendar znajo o njih kritično razmišljati,*
- *razvijajo spretnosti in kompetence pri iskanju in uporabi zgodovinskih informacij in virov,*
- *prepoznavajo predsodke,*
- *logično razmišljajo*
- *in primerjajo pretekla dogajanja s sodobnimi.*

Današnje zborovanje, okrogle mize in pogovori o preteklosti in njenih interpretacijah omogočajo zgodovinarjem in učiteljem zgodovine razmislek o tem, kako je napisana zgodovina, kako so se spreminjale raziskovalne metode v zadnjih desetletjih in kako pogovori o preteklosti razkrivajo naše razumevanje demokracije in demokratičnega ravnanja. Čeprav se včasih vzbuja vtis, da so izsledki zgodovinarjev pogosto poenostavljeni in napačno razumljeni, je nedvomno resnično tudi dejstvo, da se vpliv njihovega dela širi v javni prostor predvsem preko šolskih učilnic, muzejev, zgodovinskih društev, TV dokumentarcev in prostorov zgodovinskega spomina. Obravnavanje občutljivih in kontroverznih vprašanj, mitov in stereotipov predstavlja izziv ne le za zgodovinarje, pač pa v enaki meri tudi za učitelje zgodovine. Pomeni, ki so pripisani preteklosti, se spreminjajo. Znanje, ki ga imamo, ni absolutno. Vedno je relativno, umeščeno v kontekst časa in okolja ter odprto za dopolnjevanje in razpravljanje. Visoki demokratični standardi vključujejo nenehno refleksijo, evalvacijo in spremembe. Dr. Jože Pučnik je zapisal, da »ni vseeno, kako je napisana naša zgodovina«. Po njegovem obstaja »zapletena povezava med ugotovljeno zgodovino naroda in njegovo življensko sposobnostjo. Gre torej za učinkovanje narodnega spomina na življenje tega naroda, na njegovo sposobnost za postavljanje vizije in nato uresničevanje vsakokratne vizije.« Naj nas njegove misli o pomembnosti tega, kar smo bili v preteklosti, za to, kar smo v sedanjosti in bomo v prihodnosti, pospremijo v strokovni del 33. zborovanja slovenskih zgodovinarjev.

Želim vam uspešno zborovanje, plodne razprave, poglobljeno sprejemanje izzivov, pa tudi sproščeno in prijazno prijateljsko druženje!

Marjana Žibert, Monika Rogelj

»Mesto, ki mu Kranjec pravi le Kranj ...«[1]

UDK 908(497 Kranj)

ŽIBERT Marjana, prof. zgodovine, višja kustosinja, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44, marjana.zibert@siol.net, monika.rogelj@guest.arnes.si

ROGELJ Monika, univ. dipl. zgodovinarka, višja kustosinja, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44, marjana.zibert@siol.net

»Mesto, ki mu Kranjec pravi le Kranj ...«

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 9–23, cit. 68

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

V članku je strnjeno predstavljen zgodovinski razvoj Kranja od zgodnjega srednjega veka do danes. Posebej je poudarjena prva omemba Kranja kot mesta v pisnih virih iz leta 1256. Kranj spada med najstarejša slovenska mesta, mestne pravice in grb so mu v prvi polovici 13. stoletja podelili grofje Andeški. Dolga stoletja je veljal za sejemsko mesto z velikim ugledom in je imel pomembno vlogo v tranzitnem prometu. V 17. stoletju se je dokončno izoblikovala mestna veduta grajena v obliki piramide s cerkvenimi zvoniki, obzidjem in obrambnimi stolpi, ki je ena najlepših v evropskem prostoru in nam jo je ohranil topograf Mathias Merian. Odprtje gorenjske železnice je mestu omogočilo razvoj manufaktur in manjših industrijskih podjetij. Med obema svetovnima vojnama je Kranj z vlaganji tujih in domačih podjetnikov postal drugo najpomembnejše središče tekstilne industrije v Sloveniji. Po drugi svetovni vojni sta imeli največji pomen elektro in gumarska industrija. Kranj ima tudi vlogo regionalnega središča Gorenjske.

Ključne besede: Kranj, mesto, zgodovinski razvoj, prva omemba Kranja kot mesta v pisnih virih

UDC 908(497 Kranj)

ŽIBERT Marjana, B.A. in history, Senior Museum Counselor, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44, marjana.zibert@siol.net, monika.rogelj@guest.arnes.si

ROGELJ Monika, B.A. in history, Senior Museum Counselor, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44, marjana.zibert@siol.net

»The Town Called Solely Kranj by the Carniolans...«

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 9–23, 68 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Examined is the historical development of the town of Kranj since the Early Middle Ages. First mentioned as a town with city rights in written sources from 1256, Kranj is one of the oldest towns in Slovenia. It was awarded city rights and its coat-of-arms by the counts of Andechs in the first half of the 13th century. For many centuries the town was regarded as a renowned market town whose importance for transit traffic was considerable. Its silhouette in the form of a pyramid with church belfries, city walls, and defense towers, acquired its final shape in the 17th century and is one of the most beautiful European vedutes. It has been preserved on paper by topographer Mathias Merian. With a new railway that passed through the town the development of manufactures and small industrial plants started to flourish. In the period between the First and the Second World Wars foreign and domestic investments made Kranj the second most important center of textile industry in Slovenia. Decades later, after WWII, the town was the center of electric and rubber industries and is still the regional center of Gorenjsko.

Key words: Kranj, town, historical development, first reference of the town of Kranj in written sources

Zlom rimskega imperija je na prehodu iz 5. v 6. stoletje na kranjski pomol pripeljal Gote. Gorenjski prostor je s Kranjem v tem času zopet pridobil na pomenu, saj je s svojo pod Teodorikom oživljeno obrambno linijo zapiral nekatere stranske vhode v Italijo. Na prostoru med Notranjim Norikom in Italijo je Kranju v času gotskega gospostva v Italiji pripadala pomembna

[1] Naslov je citiran iz knjige: Rupel, Mirko: *Valvasorjevo berilo.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969, str. 334. Prispevek je nastal na osnovi kataloga ob razstavi: Žibert, Marjana in Rogelj, Monika: *»in civitate Chreinburch« – 750 let prve omembe mesta Kranj*. Kranj: Gorenjski muzej, 2006.

strateška vloga.[2] To se je nadaljevalo tudi s prihodom Langobardov, ki so se na kranjski pomol začeli naseljevati po letu 546,[3] ko so od cesarja Justinijana prejeli Panonijo in vzhodnoalpske dežele. Pomen Kranja – Carniuma se je še krepil – ne samo v obrambnem pomenu, temveč tudi v vsakdanjem življenju njegovih prebivalcev, kar dokazujejo bogate arheološke najdbe na Lajhu.[4] Tu so ostali do 7. stoletja.

Prodor Slovanov proti zahodu in jugozahodu na prehodu iz 6. v 7. stoletje pomeni tudi postopno opuščanje langobardskih oporišč v gorenjskem prostoru, med njimi tudi takratnega Carniuma. Slovanom poselitev antičnih mestnih naselij ni predstavljala nobenega privlačnega cilja, kot poljedelce jih je zanimala predvsem zemlja. Zgodnjeslovansko obdobje mestu tako ni prineslo napredka, je pa nadaljevalo kontinuiteto bivanja nad sotočjem Save in Kokre, kar dokazujejo arheološke najdbe.[5]

Leta 791 je bilo zgornje Posavje (v zgodnjem srednjem veku se imenuje Carniola) priključeno frankovski državi, leta 796 pa Furlanski marki. Po uporu Ljudevita Posavskega (818–822), v katerem so sodelovali tudi Karniolci, je bila Furlanska krajina razdeljena na grofije. Gorenjska je pripadala grofiji ob Savi, ki se je imenovala Posavska marka. Le-ta je zametek dežele Kranjske.[6] V Kranju v tem času še ni bilo sedeža mejnega grofa, zgodovinski viri navajajo le, da je živel nekje v bližini reke Save.[7] Sledili so madžarski vpadi v drugi polovici 9. stoletja. Po arheoloških raziskavah naj bi bili tudi v Kranju – razdejali naj bi oktogonalno krstilnico ob današnji župnijski cerkvi.[8]

Madžarskemu porazu pri Augsburgu leta 955 je sledila ponovna vzpostavitev nemške oblasti. Ustanovili so nove krajine, med njimi tudi krajino Carniolo (kranjsko krajino), ki je obsegala Gorenjsko, Ljubljansko kotlino in vzhodno Notranjsko. Sedež kranjske krajine je bil v Kranju – Creini, kot se je kraj imenoval v drugi polovici 10. stoletja. Creina je bila politično, upravno in sodno središče, kjer je bivala tudi vojaška posadka. Naselbina Creina je stala na mestu nekdanjega antičnega Carniuma, iz čigar imena naj bi se pozneje razvila slovenska označba mesta Kranj. Iz leta 973 je znana trgovska pot Via Chreinariorum, ki je potekala po Sorškem polju. Ime kraja pa se kot Creina prvič omenja v briksenških tradicijskih listinah v sredini 11. stoletja, ko je omenjena briksenška utrdba v Kranju.[9] Da bi zavarovali posest v kotlini, so na vzpetinah na severnem in zahodnem robu (Pivka pri Naklem, Gradišče nad Bašljem) postavili

---

[2] Kastelic, Jože: Staroslovanski Kranj. *900 let Kranja, Spominski zbornik.* Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 38.

[3] Gote so po letu 536 za kratek čas nasledili Bizantinci.

[4] Knific, Timotej: Vojščaki iz mesta Karnija. *Kranjski zbornik 1995.* Kranj: Mestna občina Kranj, 1995, str. 23–40. Žibert, Marjana: Zgodovina arheoloških raziskovanj na Gorenjskem. *Kronika,* 49, 2001 št. 1–2. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 78–80.

[5] Sagadin, Milan: *Kranj – križišče Iskra Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja.* Ljubljana: Narodni muzej, 1987. Avguštin, Cene: *Kranj, Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999, str. 26.

[6] *Zgodovina Slovencev,* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, str. 129.

[7] Kos, Milko: Postanek in razvoj Kranjske. *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev.* Ljubljana: Slovenska matica Ljubljana, 1985, str. 245.

[8] Valič, Andrej: Poznoantični relikti v staroslovanskem okolju Gorenjske in Kranja. *Pod zvonom sv. Kancijana.* Kranj: Župnijski urad, 1991, str. 24–30.

[9] *»Ime virov 10. in 11. stoletja za Kranj je Creina, torej enako kot istodobno ime za deželo: Creina – Krajina. Imeni za kraj in deželo sta sovpadali, akoravno sta različnega izvora, prvo keltskega, drugo slovenskega. Po slovenski krajini so Nemci začeli imenovati deželo Creina, od 12. stoletja tudi že Krain; prav tako so imenovali od 10. stoletja dalje naselbino ob sotočju Save in Kokre Creina, od 13. stoletja Krain(burg). Sprejemu Krajine (Creina, Krain) kot deželnega imena je brezdvomno pripomogla tudi okoliščina, da je ravno istoimenski Kranj (Creina, Krainburg) postal v 12. stoletju sedež deželnega grofa v Krajini – Kranjski.«* (iz: Kos, Milko: Postanek in razvoj Kranjske. *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev.* Ljubljana: Slovenska matica Ljubljana, 1985, str. 238).

utrdbe (kastele) in v njih naselili bavarske čuvarje (gradiščane).[10] Krajiščnik je bival v gradu, ki je najverjetneje stal na robu savske terase, kjer je pozneje nastal tudi ortenburški grad.[11]

Velik pomen naselbini je dajal sedež pražupnije[12] s sedežem pri cerkvi sv. Kancijana, oglejskega svetnika, ki je veljal za zavetnika dežele. Nova cerkvena ustanova se je tako krepila sočasno z nastankom kranjske mejne krajine. Cerkev je stala na tleh opustošenega cerkvenega kompleksa[13], ki naj bi ga opustošili Madžari. Oglejska metropolija je v Kranju ustvarila enega najvidnejših cerkvenih središč južno od Drave.[14]

Po nemški osvojitvi kranjske kotline so vladarji razdelili zemljo med različne plemiške rodbine in cerkvene dostojanstvenike. V začetku 11. stoletja so razširili freisinški škofje svojo posest na desni breg Save. Malo pozneje se je razvilo zemljiško gospostvo briksenških škofov in savinjskih mejnih grofov severno od Kranja. Grofje iz rodu Weimar – Orlaműnde so imeli večino posestev na levem bregu reke Kokre. Po investiturnem boju je posest savinjskih mejnih grofov in grofov iz rodu Weimar – Orlaműnde dobila bavarska rodbina Andeških, ki je v svojo posest združila ozemlje vzhodne Gorenjske od Kokre do Motnika in Trojan. Njihovo središče je bilo v Kamniku.[15] *»Le v sredini kranjske kotline je ostal okrnjen kos nekdanje kronske posesti, uradno okrožje mejnega grofa Kranjske s Kranjem. Grofovske pravice z obsežno sodno oblastjo so ostale na tem delcu, ki sam zase ni mogel več zadoščati za oblast močnega mejnega grofa. Zato so oglejski patriarhi, na katere je 1077, oziroma ponovno 1093 prešla mejna grofija, postavili deželne grofe (comes de Creine), ki so imeli svoj uradni sedež v Kranju. Okoli l. 1141 je vršil to službo najbrž Popon II. Vovbrski. Kmalu nato so predali oglejski patriarhi ta drobec, na katerega so bile navezane tako važne javnopravne pravice do dobe Rudolfa Habsburškega, Andeškim kot uradni fevd deželnega grofovstva,«* je zapisal dr. Josip Žontar.[16]

V letih 1204–1228 je bil Henrik IV. Andeški na vrhu svoje moči. Zaradi prodornosti in suma sodelovanja pri umoru kralja Filipa so mu oglejski patriarhi hoteli vzeti deželno upraviteljstvo oziroma grofovstvo. Vendar jim ni uspelo. Po Henrikovi smrti se je vdova Agneza poročila z Babenberžanom Friderikom II. in v zakon prinesla tudi kranjsko posest. Agneza je ponovno vdovela in se poročila s koroškim vojvodom Ulrikom III. Spanheimskim, ki je leta 1261 od oglejskega patriarha prejel v fevd »vse sodstvo mejne grofije Kranjske«. Tako je imel mejnogrofovstvo[17] oblast, kar je ustrezalo tudi oglejskim patriarhom, ki so mu prepustili Kranj.[18]

V prvi polovici 13. stoletja so na Kranjskem in spodnještajerskem območju nastajala najstarejša slovenska mesta (Ljubljana, Kamnik, Ptuj), med katere spada tudi Kranj.[19] Ustanovitelji mesta so bili Andeški v prvi tretjini 13. stoletja. Mesto je od njih dobilo mestne pravice (privilegije in svoboščine) in grb[20] (rdeč orel na modrem polju). Prebivalci mesta, meščani, se

---

[10] Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja.* Ljubljana : Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939, str. 12.

[11] Žontar, Majda: Gradovi na območju Kranja. *Kranjski zbornik 1970.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1970, str. 192.

[12] Iz kranjske pražupnije so se razvile župnije Šmartin, Naklo, Šenčur, Preddvor in Kovor.

[13] Že v 5. stoletju je na mestu današnje župnijske cerkve stala njena starokrščanska prednica, ki jo je leta 1984 ob zaščitnih izkopavanjih v župnijski cerkvi odkril Milan Sagadin (glej: Sagadin, Milan: Najstarejša cerkvena stavba v Kranju. *Pod zvonom sv. Kancijana.* Kranj: Župnijski urad, 1991, str. 31-44).

[14] Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1986, str. 25, 26.

[15] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 14–17.

[16] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja*, str. 17.

[17] Razlika med mejnim grofovstvom in deželnim grofovstvom na primeru Kranjske in Kranja je pojasnjena v: Štih, Peter in Simoniti, Vasko: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva.* Celovec : Mohorjeva družba, 1996, str. 96.

[18] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 40.

[19] *Ilustrirana zgodovina Slovencev.* Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1999, str. 112.

[20] Podrobneje v: Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenska

prvič omenjajo leta 1221 (meščani Bernhard, Eberhard in Volbert), mesto Kranj pa dobrih 30 let pozneje. To dokumentira listina z datumom 18. junij 1256, ki je bila napisana v Velikovcu, v kateri koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski podeljuje Ortenburžanoma, grofoma Henriku in Frideriku, zemljišče za utrdbo v mestu Kranju (»in civitate Chreinburch«).[21] Ta listina je vsekakor nastala kot plod zbliževanja med Spanheimci in Ortenburžani, kar dr. Josip Žontar opisuje takole: *»Za nadaljno usodo Kranja je postalo posebno pomembno, da je sklenil vojvoda Ulrik tesno zvezo z Ortenburžani proti goriškim grofom in oglejskemu patriarhu. Prepustil je Henriku in Frideriku Ortenburškemu del zemljišč na kranjskem pomolu ter dovolil, da zgradita utrdbo, jo ogradita in opremita s posebnim vhodom, vendar ne smeta uporabljati utrdbe v škodo meščanske naselbine v Kranju.«* Sredi 13. stoletja je bil Kranj vsekakor mestna naselbina v pravnem pomenu.[22]

V 13. stoletju je bil Kranj tudi središče kranjskega deželskega sodišča. Teritorialno so ga na severu omejevale Karavanke, prelaza Ljubelj in Jezersko, na vzhodu reka Kokra, na zahodu Sava. Njegov obseg se je za časa Celjskih grofov nekoliko razširil. Iz zelo velikega območja so se postopno izločila deželska sodišča Škofja Loka, Radovljica, Tržič, Kamnik, Smlednik in Goričane. V mestu je delovalo še mestno sodišče, ki je reševalo civilne in manjše kazenske zadeve.[23]

Podobno kot pri drugih kranjskih mestih se je tudi v Kranju razvijala mestna samouprava, ki je prešla različne stopnje. Prvi začetek organiziranega meščanstva je predstavljala občina – srenja, ki so jo sestavljali vsi meščani. Srenja in mestni sodnik se v listinah prvič omenjata leta 1309. Naloge mestnega sodnika je vse do leta 1423, ko je vojvoda Ernest Železni dovolil kranjskim meščanom izbrati sodnika iz svojih vrst, opravljal deželnoknežji uradnik. Mestni svet se je oblikoval razmeroma pozno, v sredini 14. stoletja. Njegovi prvi omembi najdemo v listinah iz leta 1364.[24]

Leta 1335 so končno dobili mesto v posest Habsburžani, ki so si to želeli že ob koncu 13. stoletja, ko je bil Kranj z ostalo deželo zastavljen goriško-tirolskim grofom. Habsburžani so ga začeli oddajati v zastavo različnim fevdalcem. Na prehodu iz 14. v 15. stoletje se je v Kranju in okolici krepila moč Celjskih grofov. Njihov je postal tudi kranjski grad, in sicer po izumrtju Ortenburžanov in na pristanek Habsburžanov. Po povišanju v državne kneze se je njihova samozavest še krepila, kar se je kazalo tudi v odnosu do meščanov in mestne uprave. Navzočnost Celjanov v Kranju mestu ni prinesla nič dobrega – od leta 1439 do 1457 so potekali boji za kranjski grad.[25]

In kakšna je bila gospodarska dejavnost meščanov? Obrtniki so se od 15. stoletja združevali v rokodelskih cehih. Mesarski in krznarski ceh sta bila v Kranju najstarejša. Svojo tradicijo sta imela že v cerkvenih bratovščinah rokodelcev, ki sta nastali v 14. stoletju. Zgodovinski viri iz začetka 14. stoletja pa nam sporočajo, da je bilo mlinarstvo najstarejša obrt v Kranju. Ortenburžani so imeli v lasti dva mlina kot fevd, pozneje so jih imeli v zakupu meščani in kmetje. Seveda pa je mesto imelo tudi agrarni značaj, Večina meščanov je imela njive in travnike na kranjskem polju, kjer so imeli pristave, v mestu pa hleve.[26]

---

matica in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988, str. 74, 75.

[21] *Monumenta historica ducatus Carinthie. Die kärntner Geschichtqellen 1202–1262.* Klagenfurt: Ferd. V. Kleinmayr, str. 495–497.

[22] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 40, 48.

[23] Žontar, Jože: Razvoj uprave in sodstva na območju Kranja od srede 18. do srede 19. stoletja. *900 let Kranj Spominski zbornik.* Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 200–202; Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 74–88.

[24] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 48, 49; Otorepec: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem,* 70–72.

[25] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 41.

[26] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 108–113.

Trgovci iz Kranja so bili deloma iz vrst obrtnikov, ki so prodajali svoje izdelke, deloma le kramarji in trgovci. Le malo se jih je povzpelo med trgovce, ki so trgovali na daljavo z večjimi količinami blaga. Viri omenjajo kranjske trgovce v zvezi s trgovino na daljavo – na primer leta 1439 sta brata Urban in Erman Križanič peljala na Reko 600 srpov in kos, vrnila pa sta se z oljem. Nekaj let pozneje sta na Reki večkrat trgovala Jurij Florian in Peter Pochlenesh – tja sta peljala železo, vračala sta se z oljem, žafranom in rozinami.[27]

Rastočo meščansko samozavest v tem času najlepše ponazarja zidava ene najpomembnejših župnih cerkva na Slovenskem, katere ladja iz srede 15. stoletja postane vzorec za nastanek vrste dvoranskih cerkva na Gorenjskem in drugod. Pomembno je bilo tudi delovanje treh kranjskih župnikov: Kolomana de Manswerda, Prospera de Camogli in dr. Matije Operte. V tem času so nastali znameniti kranjski iluminirani rokopisi (Moralije papeža Gregorja – 1410, Misal – 1410, Antifonar – 1491), ki spadajo med najpomembnejše spomenike miniaturnega slikarstva 15. stoletja na Slovenskem.[28]

Med letoma 1471 in 1491 so v Kranj prihajali Turki, ki so pustošili ob Savi in Kokri navzgor. Mesto je moralo utrjevati obzidje, pripravljati les za kres na Šmarjetni gori in ga vzdrževati. Meščane so urili v vojaških spretnostih.[29]

Sredi 16. stoletja se je v mestu razširilo reformacijsko gibanje, ki je bilo leta 1547 že tako močno, da je na povabilo kranjskih protestantov prišel v mesto Trubarjev pristaš Gregor Rokavec. Tedanja mestna ustava je sodniku in mestnemu svetu dajala velik vpliv v cerkvenih beneficijih. Mesto je razpolagalo s cerkvenimi stavbami, zato je Rokavcu dalo na roženvensko cerkev. Z njim je reformacijsko gibanje v Kranju doseglo največji razmah. Rokavca je nasledil Jernej Knafelj. Nadvojvoda Ferdinand je leta 1598 tudi v Kranju zadal protestantizmu uničujoč udarec, tako da je prepovedal šolo in bogoslužje. Protireformacijska komisija na čelu s škofom Tomažem Hrenom je leta 1601 na glavnem trgu zažgala protestantske knjige in slike.[30]

16. in 17. stoletje sta v preteklosti mesta Kranja polna nasprotij. Na eni strani se dokončno oblikuje ena najlepših mestnih vedut v Evropi, kar nam je zapustil topograf Mathias Merian. Prav tako dobi v času renesanse dokončno podobo meščanska hiša, ki iz primarne funkcionalnosti teži k reprezentančnosti in udobju bivanja.[31] Na drugi strani pa se nenehno pojavljajo težave mestnih financ, pomanjkanje denarja za vzdrževanje stavb in nihanja v obrti in trgovini. Do leta 1625 so se Kranjčani nenehno prepirali zaradi deželnosodne meje med kranjskim in loškim deželskim sodiščem, a končna pravda je bila razrešena v korist Ločanov.[32]

Kranj bi lahko v 16. stoletju postal pomembno tržišče za kovinske izdelke, vendar je bila cesta, ki je povezovala Kranj s Koroško, zelo slaba. Kljub temu je imel pomembno tranzitno vlogo.[33] Kranjčani so ves čas razmišljali o tem, kako bi z mitninami, mostninami in naklada-

---

[27] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 106.

[28] *Turistični vodnik po Kranju in okolici* (ur. C. Avguštin, F. Dovč, A. Seliškar, O. Zupan, M. Žontar). Kranj: Skupščina občine Kranj, 1991, str. 15, 16. Cerkveno razkošje je popisal tudi Paulo Santonino v Popotnih dnevnikih 1485–1487 na strani 41: *»Poleg tega ima farna cerkev svetega Kancijana prelepo stavbo, v kateri ne najdeš lesenega bruna, ampak je čez in čez visoko obokana. V njej stalno službuje enajst duhovnikov, v poseben okras pa so ji odlični pevci in nove orgle, ki jih je dal na svoje stroške postaviti častiti doktor cerkvenega prava, gospod Matija Operta. V tej cerkvi boš videl več kot šestnajst srebrnih kelihov, srebrnin pozlačen tabernakelj, nenavadno velik in silno težak, vreden sedemsto dukatov, prav tako tudi srebrne križe in več relikviarij, pa tudi razne knjige in veliko dragocenih paramentov: vse to bi bilo kar primeren okras kateri koli stolni cerkvi ...«*

[29] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 42.

[30] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 174–195.

[31] Avguštin: *Kranj, Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja,* str. 57–66.

[32] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 209.

[33] Žontar, Majda: Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh. *Kranjski zbornik 1975.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1975, str. 177–184; Žontar, Josip: Vloga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij (do 19. veka). *900 let Kranja, Spominski zbornik.* Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, 148–154.

mi polnili mestno blagajno. Vladar jim je dovolil pobirati mostnino na Savskem mostu že od konca 15. stoletja. Tudi v prvi polovici 17. stoletja so izprosili, da so smeli obdržati mostnino na Savskem mostu in dobiček od prodaje živine na sejmu ob kapucinskem samostanu. Stoletja so se borili za pravico do pobiranja mitnine v Medvodah. To mitnino so morali plačati tisti, ki so se na poti proti Škofji Loki izognili Savskemu mostu. Tovorniki, trgovci in fužinarji so se tega branili, zato so več mitničarjev ubili ali ranili. Mitničarje so postavili tudi v Kokro in se sklicevali na star privilegij cesarja Friderika III. iz 15. stoletja o obvezni poti skozi Kranj.[34]

Obrt v mestu je bila v celotnem 18. stoletju zelo razdrobljena. Prevladovali so mali obrtniki z enim pomočnikom in dvema vajencema. Svoje izdelke so izdelovali za krajevne potrebe (t. i. policijske obrti). V mestu je bilo največ gostilničarjev in pekov, sledili so čevljarji in krojači. Nekatere obrti je posameznim družinam uspelo obdržati več rodov (pekovsko pri Kumrovih, mesarsko pri Šumijevih, barvarsko pri Pirčevih, kamnoseško pri Puharjevih, nožarsko pri Engelmanovih). V 18. stoletju, v času reform Marije Terezije in Jožefa II., so bile za cehovske organizacije še vedno značilne ukinitve, povezovanja in razdruževanja s cehi iz drugih krajev. Tako je ceh klobučarjev Kranja, Škofje Loke in Radovljice prejel nove svoboščine leta 1742. V Kranju je bil najpomembnejši pekovski ceh, ki mu je cesarica Marija Terezija ponovno potrdila pravila leta 1756.[35]

V 18. stoletju je v Kranju porasel trgovski promet z obrtnimi izdelki, železom in jeklom. Pri trgovanju so prevladovali veletrgovci, med njimi tudi Peter Codelly. Njegov faktor je bil Ivan Jernej Strupi iz Kranja. Za gospodarski razvoj mesta so bila pomembna popravila dveh ključnih cest – kokrške in ljubeljske. Prvo so popravljeni več kot deset let. Pohiteli pa so z obnovo ljubeljske, ki jo je država določila za komercialno. Pričakovali pa so tudi prihod cesarja Karla VI., ki so ga meščani pozdravili 25. avgusta 1728. V drugi polovici 18. stoletja so v Kranju prevladovali trgovci in kramarji, ki so bili številčnejši od obrtnikov. V mestu jih je bilo 30. V Ljubljani jih je bilo npr. za več kot 10 000 prebivalcev le 37.[36]

Zgradili so tudi poštno postajo, ki je povezovala Kranjsko s Koroško.[37] V mestu pa je deloval slikar Leopold Layer,[38] ki je s svojimi deli dokumentiral življenje v mestu, na drugi strani pa ustvaril bisere cerkvenega slikarstva.

Mesto je bilo v prejšnjih stoletjih deželnoknežje, podrejeno vicedomu. Po novem pa je bilo podrejeno leta 1748 ustanovljenemu okrožnemu uradu za Gorenjsko. Jožef II. je uvedel nov način vodenja mest. To je bil magistrat, v katerem je imel najpomembnejšo vlogo sindik ali justiciar, ki je zamenjal mestnega sodnika. Mesto je moralo zagotoviti sredstva za stroške magistrata. Nekatera kranjska mesta tega niso zmogla, zato so bila municipalizirana, podrejena bližnji zemljiški gosposki. Tudi Kranj je bil med kandidati, vendar so državne oblasti menile, da bi mu lahko pomagali.

Obdobje 1809–1813 je čas kratkotrajne francoske oblasti v naših krajih. V novi upravi Ilirskih provinc je bil Kranj sedež občine – merije, ki je obsegala mesto in okoliške vasi. Pomembno je, da je Kranj oktobra leta 1810 za krajši čas dobil državno gimnazijo, v kateri so poučevali v slovenskem jeziku.[39]

---

[34] Žontar: Vloga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij (do 19. veka), str. 154–156.

[35] Žontar: *Zgodovina mesta Kranj,*. str. 247–252.

[36] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 225, 248.

[37] Žontar, Majda: Razvoj poštnega prometa na Gorenjskem do prve svetovne vojne. *PTT Arhiv,* letnik 21. Beograd: PTT muzej ZJPTT, 1978–1979, str. 69–123.

[38] Steska, Viktor: *Slovenska umetnost I: Slikarstvo.* Prevalje: Družba sv. Mohorja, 1927, str. 178–197; Cevc, Anica: Slikar Leopold Layer. *Zbornik za umetnostno zgodovino.* Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 1952, letnik 2, str. 165–210.

[39] Žontar, Jože: Mesta na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja. *Avguštinov zbornik.* Kranj: Gorenjski muzej, 2003, str. 140, 141.

V predmarčni dobi so mestno predstojništvo sestavljali župan (rihtar) in dva odbornika. Resnično oblast v mestu pa je imela okrajna gosposka, po letu 1844 deželnoknežji okrajni komisariat, ki ga je vodil okrajni komisar Janez Pajk.

Ob marčni revoluciji 1848 so meščani navalili na stanovanje komisarja Pajka in zahtevali, da odstopi. Po vzoru drugih mest so 4. aprila ustanovili narodno gardo, ki je prevzela stražo po mestu. Poveljnik je bil Konrad Lokar. To je bil čas, ko je v mestu bival France Prešeren[40] in s svojimi somišljeniki zaznamoval revolucionarno leto 1848.[41]

2. avgusta 1850 so bile prve občinske volitve na podlagi začasnega občinskega zakona. Prvi župan je bil Konrad Lokar.[42]

V prvi polovici 19. stoletja so bogati kranjski trgovci ustanavljali manjša industrijska podjetja, med katerimi naj omenimo kocariji Valentina Pleiweisa in Karla Floriana v Lajhu ter usnjarsko podjetje in mlin na ježice ob sotočju Save in Kokre, ki ga je od podjetja Blaža Terpinca podedoval njegov vnuk Karel Florian, od njega pa ga je leta 1840 kupil Jakob Pollak (od leta 1865 nekaj časa v lasti Tržičana V. Mallyja). Izdelki teh podjetij so bili kvalitetni, kar dokazujejo tudi priznanja in nagrade ki so jih dobivali na obrtnih razstavah. Naj omenimo še Fidelisa Terpinca, sina Blaža Terpinca; postal je pravi slovenski podjetnik, ki je vpeljeval strojno delo. Bil je eden od ustanoviteljev papirnice Vevče.

V sedemdesetih letih je nastopila kriza, z obratovanjem je prenehala Florianova kocarija. Tudi Leopold Jugovic, ki je imel umetni mlin in je moko izvažal preko Trsta v zahodno Evropo, v Egipt in na Hrvaško, je zašel v denarne težave. Zato je mlin odkupil Peter Majdič iz Jarš. Njegov sin Vinko je mlinski obrat še povečal in moderniziral, tako da je postal eden največjih mlinov v Avstro-Ogrski. Žito je uvažal iz Vojvodine in Rusije. Z mlevskimi izdelki je zalagal številne evropske države in celo nekatere čezmorske dežele. V devetdesetih letih je za svoje potrebe proizvajal elektriko. V prvem desetletju 20. stoletja so Majdiči še napredovali. Vinko je kupil zagrebški parni mlin, brat Peter pa valjčni mlin v Celju, prevzel pa je tudi Killerjevo trgovino z železnino v Kranju. Pollakova tovarna je bila v tem času moderno industrijsko podjetje, ki je izvažalo svoje izdelke v Nemčijo in Anglijo.

V sredini 19. stoletja so veliko trgovali z lesom. Cvetela je trgovina s siti. S trgovino pa so se začeli ukvarjati tudi obrtniki, ki so izgubljali v konkurenci z uvoženimi industrijskimi izdelki. Navadno so prekupčevali z izdelki, ki so jih prej izdelovali.[43]

Z železnico, ki je prišla na slovensko ozemlje leta 1846, so tudi v Kranj in okolico prihajali cenejši, industrijski izdelki, ki so izpodrinili proizvode krajevnih obrti. Neizprosen boj za obstanek majhnih obrtnikov je prihajal do izraza v sklepih občinskega odbora, kjer so stalno odklanjali prosilce za obrtna dovoljenja. [44]

Z nastopom ustavnosti je v Kranju zaživela društvena dejavnost.[45] Leta 1863 so ustanovili Narodno čitalnico, ki je bila do prve svetovne vojne središče narodnostnega in kulturnega prebujenja mesta. Združevala je različne kulturne dejavnosti od knjižnice, petja in drama-

---

[40] Košir, Niko: *France Prešeren – življenje in delo.* Samozaložba, 1990.

[41] Žontar, Majda in Žontar, Jože: Kranj v Prešernovem času. *Prešernovi dnevi v Kranju.* Kranj: Mestna občina Kranj, 2000, str. 23–34.

[42] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja*, str. 313.

[43] Žontar, Jože: Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja. *Kranjski zbornik 1970.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1970, str. 298–300.

[44] Stariha, Gorazd: Mestna občina Kranj v zapisnikih občinskega odbora in občinskega sveta od nastanka leta 1850 do leta 1855. *Kranjski zbornik2000.* Kranj: Mestna občina Kranj, 2000, str. 35–47. Stariha, Gorazd: Mestna občina Kranj v zapisnikih občinskega odbora in občinskega sveta od leta 1855 do leta 1865. *Kranjski zbornik 2005.* Kranj: Mestna občina Kranj, 2005, str. 63–74.

[45] Žontar, Majda: Kulturni razvoj Kranja in okolice od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Kranjski zbornik 1980.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1980, str. 163–181.

tike. Napredna kranjska mladina je leta 1870 ustanovila telovadno društvo Gorenjski sokol. Kot protiutež liberalnim društvom je dekan Anton Koblar leta 1902 ustanovil Katoliško izobraževalno in zabavno društvo, ki je vključevalo tudi telovadni odsek Orel. Največja pridobitev za mesto, za katero so se Kranjčani borili več kot trideset let, je bila gimnazija. Ustanovili so jo v šestdesetih letih, jo leta 1874 spremenili v nemško nižjo gimnazijo in jo po nekaj letih ukinili. Leta 1894 je mesto končno dobilo popolno gimnazijo, tri leta pozneje se je preselila v novozgrajeno poslopje.[46]

Ko brskamo po preteklosti mesta Kranja do 20. stoletja, ugotavljamo, da se skozi čas pretaka nekaj stalnic, ki zaznamujejo mesto. Izpostavljam sejemsko dejavnost, ki je stoletja zaznamovala mesto.

Carnium je že v času preseljevanja ljudstev zaživel tudi kot trgovsko in obrtno središče. Oživeli sta tovorniški poti čez Ljubelj in Jezerski vrh. Pri Kranju sta se združili in se nadaljevali skozi Poljansko dolino preko Cerknega, Tolmina in Kobarida do Čedada, Vidma in Benetk. Pozneje skozi Kranj ni vodila pomembnejša trgovska pot. Iz italijanskih dežel so blago tovorili po Kanalski in Ziljski dolini proti Dunaju, z Ogrskega in Slavonije pa preko Ptuja, Celja, Vranskega, Kamnika in Ljubljane po t. i. kraški cesti proti istrskim mestom in Trstu. Najbližji Kranju je bil odcep druge trgovske poti, ki je iz Kamnika vodila proti Šmarni gori, Škofji Loki in Selški dolini v Baško grapo ter naprej v Benetke. To je bil ostanek stare trgovske poti »via Chreinariorum«.

Za zgodnjefevdalno obdobje je značilno pridvorno gospodarstvo – ljudje so pridelali in izdelali tisto, kar so potrebovali. Vendar je politični, cerkveni in obrambni položaj Creine od 9. do 11. stoletja privabljal potujoče trgovce. Na drugi strani pa je potekala menjava različnega blaga na krajevni ravni. S tem preprostim trgovanjem so se verjetno ukvarjali tudi v Kranju. Tržni prostor je bil v neposredni bližini prafarne cerkve; arheološka izkopavanja ga locirajo na prostor današnje tržnice ali mestne hiše.

Kranj je bil gospodarsko središče bližnje okolice in celotne Gorenjske, kar se je kazalo v blagovni izmenjavi med mestom in podeželjem. Z različnimi pridelki in izdelki so trgovali na tedenskih in dveh letnih sejmih (pomladanski Markov v aprilu, jesenski Tilnov v septembru). Deželni knez je leta 1493 sejmoma podelil posebne svoboščine, čeprav sta delovala že precej pred tem. Trajala sta dva tedna, njun začetek pa so slovesno naznanili zvonovi. Sredi 17. stoletja je Kranj dobil še tretji sejem – Martinov sejem v novembru – namenjen zlasti trgovini z živino. Ta sejem je bil povezan s proščenjem pri kapucinski cerkvi. Kranjski sejmi so bili znani daleč naokrog in so uživali velik ugled. Pisni viri govorijo o velikem navalu beneških trgovcev v 17. stoletju. Mitničarji jim na prehodu čez reko Sočo niso bili kos, ker niso hoteli plačati pristojbine.

Bistvena posebnost Kranja v 19. stoletju je bil njegov tedenski sejem za žito, ki je bil največji na Kranjskem in tudi na območju Notranje Avstrije. Mnogi trgovci so tu imeli skladišča za svoje pridelke. Na tedenske sejme so prihajali kupovat iz avstrijskih in slovenskih dežel ter iz Italije. Od leta 1839 je imelo mesto pet rednih letnih sejmov: 25. aprila, 1. avgusta, 21. septembra, 28. oktobra in 11. novembra. Prodaja na drobno je bila večja kot na ljubljanskih sejmih.[47]

Leta 1909 so letne sejme preložili na prvi ponedeljek v maju, septembru, oktobru, novembru in decembru. Tedenski živinski sejmi so se nadaljevali ob ponedeljkih na sejmišču nad levim bregom Save tudi v obdobju med svetovnima vojnama.

---

[46] Janša Zorn, Olga: Zgodovina gimnazije v Kranju do leta 1918. *Kranjski zbornik 1970.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1970, str. 349–361.

[47] Avguštin: *Kranj, Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja,* str. 35; Žontar: Vloga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij (do 19. veka), str. 139, 140.

Naj za konec predstavim še nekaj dejstev o prebivalstvu, ki je stoletja ohranjevalo naše mesto.

V celinskih mestih so prvi meščani in mestni prebivalci prihajali iz tujih mest, starejših mest ali pa iz gospoščinskih dvorov in širše agrarne okolice. V Kranj so do 16. stoletja prihajali iz nemških dežel. To nam potrjujejo tudi imena prvih znanih kranjskih meščanov iz leta 1221: Bernhard, Eberhard in Volbert. V mestu se je zbiralo tudi podeželsko plemstvo, ki je semkaj prihajalo po različnih opravkih (nakupi, prodaja, slovesnosti, zabave ...). Nekateri so se tudi stalno naselili, tako da so kupili zemljišče na pomolu. Viri nam dokazujejo, da so nekateri meščani izhajali tudi iz vrst nižjega plemstva (vitezi, ministeriali), ki je bivalo v okolici. Mestno življenje je privabljalo tudi kmečko prebivalstvo, predvsem zaradi možnosti novega zaslužka v obrti. Na vasi so bili nesvobodni in last zemljiškega gospoda. V mestu pa je veljalo načelo: mestni zrak daje svobodo. V svoboščinah mesta Kranja je bilo določeno, da pravica zemljiškega gospoda do podložnika ne velja več po enem letu in dnevu bivanja v mestu. Odhajanje podložnikov iz zemljiškega gospostva ni bilo po volji fevdalcev, ki so zahtevali ljudi nazaj. Cesar Friderik III. je v sedemdesetih letih 15. stoletja dovolil, da sme kranjski mestni svet med nove meščane sprejeti vse podložnike, ki se bodo takoj stalno naselili v mestu in ga branili pred napadi Turkov. Meščani so imeli v fevdalni dobi osebno svobodo, po pravu so bili namreč upravičeni opravljati obrt in trgovino le oni. Morali so tudi plačevati davke in skrbeti za mestno obzidje in obrambne naprave, posebno med obleganjem mesta ali dežele.

Prebivalci mest se v srednjem veku niso zlili v enoten meščanski sloj. Meščanstvo je bilo vodilna plast prebivalstva, medtem ko manjše obrtnike in trgovce, pomočnike, dninarje in služinčad ne moremo prištevati v meščanski sloj. To velja tudi za Kranj. Poseben pravni položaj je imelo plemstvo, duhovščina in tujci, ki so poslovno ali kako drugače prihajali v mesto.[48]

Ob koncu 16. stoletja (1569) so za potrebe evidenc deželno-knežjih posesti sestavili seznam hišnih posestnikov. V mestu je bilo 228 hiš, tj. tretjino več kot v Kamniku, in polovico manj kot v Ljubljani. V vsaki hiši naj bi povprečno živelo osem ljudi, v celotnem mestu okoli 1900. Josip Žontar navaja, da je bilo mesto po izjavi oglejskega vizitatorja Pavla Bizancija že leta 1581 zelo lepo in obljudeno v primerjavi z drugimi naselbinami dežele, razen Ljubljane. Večinoma (55 %) so bili Slovenci, dobrih 40 % je bilo Nemcev, drugi so bili Italijani, Hrvatje in Čehi. Pisni viri nam ne dajejo podatkov o številu prebivalcev nižjih slojev (služinčad, najemniki, pomočniki v obrti). Za meščanske rodbine v Kranju je značilno, da se mestu niso obdržale dlje kot tri generacije. V vsakem obdobju pa so zaradi svojih vlog v mestu izstopale nekatere.[49]

V 17. stoletju se je zaradi poslabšanja položaja v obrti in trgovini spremenila socialna struktura v mestu. Višji, bogati sloj je bil maloštevilen. Iz peščice majhnih trgovcev in obrtnikov so s skromnostjo, delavnostjo in tudi iznajdljivostjo (preprodaja, posojanje denarja, špekulacije z valutami) nastali bogati trgovci in obrtniki. Nekateri so služili tudi z zakupom mestnih dohodkov. To je bila t. i. »žlahta«. Mnogi so se povzpeli med plemstvo. Nekateri pa so mesto tudi zapustili, ker so za svojo dejavnost potrebovali večje tržišče; med njimi Blaž Snedic, sin vrvarja: v Ljubljani je postal veletrgovec in bankir, ki je zalagal tudi Vojno krajino. Baltazar Blaznik iz Kranja je leta 1689 prvi z ladjo, natovorjeno z različnim blagom, priplul po Savi v Beograd. Število prebivalcev se je zmanjšalo na 1600. Zaradi požarov je bila zapuščena tretjina hiš.[50]

Ena najhujših nesreč je doletela Kranjčane leta 1749, ko je hkrati na več krajih v mestu ob štirih popoldne izbruhnil požar. Zgorele so skoraj vse hiše, razen nekaj v Kokršem predmestju. Vlada je ljudem pomagala z odpisom davkov, mnogi pa so obubožali in se odselili iz mesta.

[48] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja, str. 43–46.*
[49] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja, str. 164.*
50 Žontar: *Zgodovina mesta Kranja, str. 201.*

Ob prvem štetju prebivalcev leta 1754[51] je bivalo v mestu v 210 hišah 1500 ljudi. V mestu je bilo še vedno veliko pogorišč po zadnjem požaru. V naslednjih letih je prebivalstvo le počasi naraščalo, tako da se je število leta 1780 dvignilo na okoli 1750 oseb.

Na prelomu 18. in 19. stoletja število prebivalstva ni moglo naraščati, ker so mesto zopet prizadele naravne nesreče. 18. maja 1811 popoldne je izbruhnil požar, ki se je hitro širil na hiše mestnega trga in obeh vzporednih ulic. Rešili so samo Savsko predmestje, grad Khislstein in cerkev na Pungertu. Slabim razmeram so nekaj dodale tudi francoske vojne, lakota leta 1817 in epidemije v tridesetih letih.

Porast prebivalstva zaznamo v sredini 19. stoletja, kar je bila posledica ugodnih gospodarskih razmer. V tem obdobju izstopajo v socialni strukturi kranjske meščanske družbe trgovci z žitom, živino in deželnimi pridelki kot tudi prvi industrialci in podjetniki. Nastal pa je tudi nov, še majhen sloj izobraženega meščanstva (državni uradniki, učitelji, zdravniki, advokati), ki je prav tako sodeloval na vseh področjih življenja v mestu. Do začetka 20. stoletja je prebivalstvo počasi naraščalo, v nekaj desetletjih je zaradi različnih vzrokov (požar, izguba gimnazije, propad obrtnikov po prihodu železnice) tudi nazadovalo.[52]

Meščani so imeli svoj način življenja, ki so ga določale vrednote meščanstva: gospodarski uspeh, utrjevanje družbenih vezi med seboj enakimi in družina, ki je dajala osebno varnost. Ob tem pa živahno življenje pri čitalnici, v gledališču, popoldanski obiski, posedanje v parku pred gimnazijo, nedeljski sprehodi v okolico mesta, na Jošta, na Šmarjetno goro. Meščanstvo se od drugih slojev prebivalstva ni razlikovalo le po premoženju in izobrazbi, ampak po t. i. omiki, ki se je kazala v urejenosti stanovanj in osebnega videza, v kulturi prehranjevanja, preživljanja prostega časa.

Kranj v 20. stoletju

Mesto Kranj je v 20. stoletje vstopilo s posledicami gospodarskega nazadovanja, ki se je vleklo že nekaj desetletij. Redki industrijski obrati so zaposlovali le nekaj sto delavcev, po prvi svetovni vojni pa so z novimi mejami zamrle tudi tradicionalne trgovske povezave s Koroško in Primorsko.

Upravno je Občina Kranj v začetku stoletja obsegala mestno jedro s Kokrškim in Savskim predmestjem. Leta 1921 so se z nakupom zemljišč na desnem bregu Save meje občine razširile. V Dravski banovini je bil Kranj središče okraja (sreza) Kranj, ki je obsegal širše območje Kranja, Tržiča in do leta 1936 tudi Škofje Loke. Posledica gospodarskega razvoja in urbanizacije mesta je bila tudi njegova upravna širitev. Leta 1936 so se občini Kranj priključila predmestna naselja Huje, Primskovo, Gorenje, Klanec, Čirče, Rupa ter ob začetku druge svetovne vojne še Stražišče.[53]

Kranju so se novi časi napovedali po volitvah leta 1921, ko so vodenje mesta prevzeli podjetni meščani, izvoljeni na enotni kandidatni listi, ki so se zavedali težkega gospodarskega položaja, v katerem se je znašlo mesto. Pod vodstvom novega župana Cirila Pirca so možnost za oživitev mestnega gospodarstva videli v industrializaciji, predvsem s pritegnitvijo tekstilne industrije in tujega kapitala. V ta namen so od sosednje občine Stražišče najprej odkupili ozemlje na desnem bregu Save, od Gaštejskega pašnika do Gorenje Save skupaj z železniško postajo.

---

51 Štuhec, Marko: O družini v Kranju sredi 18. stoletja. *Zgodovinski časopis, letnik 27, 1983.* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1983, str. 285–294.

52 Žontar: *Zgodovina mesta Kranja, str. 318–372.*

53 Žontar: *Zgodovina mesta Kranja*, str. 372; Žontar, Jože: Občine na kranjskem območju do l. 1941. *Kranjski zbornik 1990.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1990, str. 212–214; Kopač, Janez: Uprava in samouprava. *Gorenjska 1900–2000: knjiga gorenjske samozavesti.* Kranj: Gorenjski glas, 1999, str. 181–182.

Mesto je izpolnjevalo tudi druge potrebne pogoje za razvoj industrije. Ob že obstoječi infrastrukturi (prometne tranzitne povezave, železnica, vodovod) so zagotovili dobavo električne energije s preusmeritvijo električnega mlina Vinka Majdiča v elektrarno, v širšem agrarnem zaledju mesta je bilo dovolj poceni delovne sile, dostopen je bil tudi velik nezahteven in carinsko zavarovan jugoslovanski trg. Češki in tudi poljski vlagatelji so s pomočjo domačih podjetnikov, ki so v novih podjetjih sodelovali kot fiktivni delničarji in upravniki (zlasti trgovec Franjo Sirc), v Kranju ustanavljali velike tekstilne tovarne. Leta 1924 je na Gaštejskem pašniku kot prva začela delovati tekstilna tovarna Jugočeška (ustanovljena leta 1923) s tkalnico in tiskarno blaga, nato leta 1926 Intex v Farovški Loki, leta 1928 Tekstilindus v Stražišču na Gašteju in leta 1929 Jugobruna na Gorenji Savi. Tem zgledom so sledili tudi domači trgovci in podjetniki, ki so ustanavljali svoje manjše tekstilne, konfekcijske in pletilske obrate (Edmund Kocbek in Anton Adamič – IKA, Franjo Sirc, Ivan Sirc, Adolf Prah, Anton Božič, Ivan Savnik – ISKA, Minka Ogrizek, Franc Crobath in drugi). Kranj je tako izkoristil ugodne politične in gospodarske razmere v prvih letih nove države in v času med obema vojnama postal drugo največje središče tekstilne industrije v Sloveniji.[54]

Leta 1921 je začela s proizvodnjo tovarna Vulkan, vodilna jugoslovanska tovarna gumijevih izdelkov, ki se je s prehodom v tuje lastništvo leta 1931 preimenovala v Semperit. V tem obdobju so bili drugi pomembnejši industrijski obrati v Kranju še Tovarna čevljev Rekord, Jadransko–posavska čevljarna, proizvodnja usnja Standard, Zabretova tovarna opeke, tovarna lanenega olja Zabret & Co. in Tovarna mila Ignaca Focka. Uspešno je bilo tudi gradbeno podjetje Josipa Slavca.

S razcvetom industrije in povečanjem kupne moči vse številčnejšega lokalnega prebivalstva so se domači trgovci tesneje navezali na bližnjo in daljno okolico in se usmerili na lokalno trgovino. Število trgovin se je v dveh desetletjih podvojilo in leta 1931 je bilo v mestu 54 trgovin z mešanim blagom ter 46 specializiranih trgovin. Pomembnejši trgovci so odprli prave trgovske hiše s ponudbo raznovrstnega blaga po oddelkih in s kataloško prodajo po celotni državi (Ivan Savnik, Peter Majdič ml.). Številčni so bili tudi gostilničarji; med obrtniki so prevladovali krojači in čevljarji, zelo pa so bili cenjeni mizarji.[55]

Območje Kranja, od koder se je še pred prvo svetovno vojno prebivalstvo precej izseljevalo, je med obema vojnama kot eno najprivlačnejših industrijskih središč privabljalo k naselitvi in kranjski okraj je bil tako poleg okraja Ljubljana – okolica edini podeželski okraj v Dravski banovini z aktivnim migracijskim saldom. Leta 1900 je v Kranju živelo 2653 prebivalcev, 1921. leta 2905 in leta 1931 že 4191. Na območju mesta in najbližje vaške okolice[56] je na prelomu stoletja živelo 5220 prebivalcev in trideset let pozneje 8308 prebivalcev.[57]

Leta 1931 je bil v celotnem kranjskem okraju delež prebivalcev zaposlenih v industriji in obrti 36,9 % in največji delež je imelo mesto Kranj. V letih pred drugo svetovno vojno je bilo v kranjskih tovarnah zaposlenih 11 % vseh slovenskih delavcev. Največ so jih zaposlovale tekstilne tovarne, predvsem Jugočeška, Jugobruna in Intex, na katere je odpadlo več kot 80 % tekstilne proizvodnje. V osmih največjih tekstilnih podjetjih v Kranju je bilo leta 1939 zapo-

[54] Holynski, Nada: Industrija – nosilka razvoja. *Gorenjska 1900–2000: knjiga gorenjske samozavesti.* Kranj: Gorenjski glas, 1999, str. 392–394; Šorn, Jože: Velika Industrija v Kranju med obema vojnama. *900 let Kranja, Spominski zbornik.* Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 323–324; Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 367–370; Žontar, Jože: Prispevki k zgodovini Kranja med obema svetovnima vojnama. *Kranjski zbornik 1985.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1985, str. 119–122.

[55] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 370–371.

[56] V neposredno okolico mesta štejemo vasi Čirče, Drulovka, Huje, Klanec, Primskovo, Rupa, Struževo in Stražišče. Danes so ta nekdaj samostojna naselja del mesta Kranj.

[57] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 371–372; Valenčič, Vlado: Prebivalstvo na območju občine Kranj. *900 let Kranja, Spominski zbornik.* Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 301.

slenih 3978 delavcev, v manjših obratih pa le po nekaj deset. V tovarnah so dobili svojo prvo zaposlitev predvsem mladi, večinoma kot nekvalificirani in priučeni delavci, skoraj polovica med njimi je bila žensk. Dnevno so na delo v Kranj prihajali iz širše podeželske okolice, od Radovljice do Medvod, priseljevali so se tudi iz drugih delov Dravske banovine, pozneje pa so se jim pridružili še primorski begunci. Vendar hitri industrializaciji ni v ustrezni meri sledila skrb za življenjski standard delavcev, primanjkovalo je stanovanj in nezadostna je bila zdravstvena oskrba. Nezadovoljstvo delavcev je doseglo višek leta 1936, ko je prav v Kranju izbruhnila mesec dni trajajoča velika tekstilna stavka, največja delavska stavka v času med obema vojnama, ki se je razširila tudi na druge slovenske kraje s tekstilno industrijo.[58]

S širjenjem industrije, z intenzivnim priseljevanjem in gospodarsko uspešnostjo meščanov je raslo tudi samo mesto, ki je dokončno preseglo stare okvire in se začelo širiti preko Save in Kokre ter proti severu, kjer je nastajal novi del mesta. Na nekdaj večinoma praznem področju Kranjskega polja, okrog starega pokopališča in vodovodnega stolpa, ki je bil zgrajen leta 1910 ob napeljavi vodovoda v mesto, so v 30. letih kranjski meščani gradili hiše in mesto je dobilo vrtno vilsko četrt. Zaradi pomanjkanja stanovanj za delavce je občina spodbujala gradnjo manjših hiš na mestnem obrobju, urbanizacija pa je zajela tudi širšo mestno okolico, kjer so po bližnjih vaseh nastajali povsem novi delavski predeli.[59] Zaradi novih gradenj je občina širjenje mesta želela urediti v skladu z razvojem industrije in potrebami sodobnega časa. Zato je v letih 1933–1937 arhitekt Ivan Vurnik izdelal osnutek regulacije Kranja, izpeljavo načrtov pa je preprečila vojna.[60]

Z gospodarskim napredkom je mesto dobilo tudi drugo potrebno infrastrukturo in boljšo povezavo z bližnjo okolico (leta 1909 je bil zgrajen prvi betonski most čez Savo). Skozi Kranj je vodila državna cesta Ljubljana–Bled, pred drugo svetovno vojno prva betonska cesta v Sloveniji in pri izpeljavi trase je bil eden gradbeno najzahtevnejših odsekov ureditev Gaštejskega klanca. Zgradili so nov betonski most čez Kokro na Primskovem (1928) in leseni viseči most iz mestnega jedra (1938), Zdravstveni dom (1937), stanovanjske bloke Pokojninskega zavoda (1939), novo pokopališče (1939). Velika pridobitev za mesto je bil leta 1924 zgrajeni Narodni dom (arhitekt Ivan Vurnik), namenjen kulturnim in športnim društvom. Leta 1938 je bila zgrajena nova stavba osnovne šole, eno najsodobnejših šolskih poslopij v banovini. V Kranju sta delovali tudi strokovna puškarska šola (1921–1928) in strokovna tekstilna šola (od leta 1931).[61]

Med drugo svetovno vojno je bilo mesto sedež deželnega okrožja Kranj (Landeskreis Krainburg). Nemške zasedbene oblasti so veliko domačih podjetnikov izselile, industrijski obrati so prišli v okvir nemških podjetij in njihovo proizvodnjo so preusmerili v vojaške potrebe. Nekdanjo Jugočeško so preuredili v strojno tovarno LGW (Luftfahrtgerätewerk Hakenfeld), v kateri so izdelovali dele za letala. V Sirčevi tovarni jute so izdelovali rezervne dele za torpeda in ob umiku so jo Nemci požgali. Nemška oblast je bila v Kranju zelo aktivna na področju

---

[58] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 371–372; Valenčič, Vlado: Prebivalstvo na območju občine Kranj, str. 300, 306–309; Kresal, France: *Tekstilna industrija v Sloveniji.* Ljubljana: Založba Borec, 1976, str. 115–116; Holynski: Industrija – nosilka razvoja, str. 391, 394.

[59] Žontar: *Zgodovina mesta Kranja,* str. 365–366, 371–372; Avguštin: *Kranj, Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja,* str. 101–102; Pak, Mirko in Slavec Gornik, Andrejka: Prostorski razvoj Kranja v 20. stoletju. *Kranjski zbornik 2005.* Kranj: Mestna občina Kranj, 2005, str. 118.

[60] Avguštin, Cene: *Kranj, Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja,* str. 101–106.

[61] Avguštin: *Kranj, Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja,* str. 92–94; Žontar, Majda: Pomembnejše gradnje v Kranju v tridesetih letih prejšnjega stoletja. *Kranjski zbornik 2005.* Kranj: Mestna občina Kranj, 2005, str. 87–96; Puhar, Aci: *Kranj v stoletju neslutenih sprememb.* Kranj: Gorenjski glas, 2000. Poglavja, ki se nanašajo na določene gradnje v mestu. Publikacije iz serije: *Gorenjski kraji in ljudje: Pred prvo svetovno vojno*, 1986; *Med obema vojnama*, 1987; *Kranj, kakršnega ni več*, 1990. Serijo je izdal Gorenjski muzej Kranj.

gradenj. Zgradili so most preko Save, stanovanjsko naselje Neue Heimat za nemške uradnike in vodilne delavce, stanovanjska naselja za priseljene delavce, novo poslopje Landrata in dokončali pred vojno začete gradnje pošte, mlekarne in kopališča.[62]

Po drugi svetovni vojni se je mesto razvijalo v skladu z novimi družbenimi in ekonomskimi razmerami in Okraj Kranj je spadal med najbolj razvita območja v Jugoslaviji. Leta 1952 je Kranj dobil status mestne občine s posebnim položajem. Z novo občinsko ureditvijo se je leta 1955 oblikovala velika kranjska občina, ki je bila največja v okraju in je obsegala široko podeželsko okolico mesta (nekdanje občine Kranj, Besnica, Goriče, Jezersko, Mavčiče, Naklo, Predoslje, Šenčur in od leta 1958 tudi Cerklje). Leta 1957 se je povečalo tudi samo mesto, vanj so se vključila do tedaj primestna naselja Čirče, Huje, Klanec, Primskovo, Gorenje, Rupa, Struževo, Zlato Polje, Kalvarja, Gorenja Sava, Stražišče, Šmarjetna Gora, Labore, Orehek in Drulovka. Kranj je bil ves čas sedež okraja, ki je med letoma 1948 in 1955 obsegal spodnji del Gorenjske in nato do ukinitve okrajev leta 1965 celotno področje Gorenjske. Status upravnega in regionalnega središča je obdržal tudi pozneje kot center petih gorenjskih občin. Obseg kranjske občine se je zmanjšal z reorganizacijo lokalne samouprave v državi Sloveniji, ko je Kranj leta 1994 dobil status mestne občine, edine na Gorenjskem.[63]

Gospodarstvo po drugi svetovni vojni se je naslonilo na predvojne industrijske obrate, ki so jih po zaplembi in obeh nacionalizacijah z združevanjem in reorganiziranjem preuredili v državna in družbena podjetja. Status državnih podjetij so dobili Strojna tovarna Kranj (pozneje Iskra), Tovarna gumijevih izdelkov Sava in tekstilna tovarna Tiskanina. V kranjskem gospodarstvu so si že zgodaj aktivno prizadevali za preusmeritev industrijske proizvodnje od tradicionalne in zastarele tekstilne k perspektivni elektro (Iskra) in gumarski industriji (Sava), ki sta ostali vodilni industrijski panogi v Kranju. Pomen tekstilne industrije je bil še vedno velik (Tiskanina in Inteks, od leta 1961 združena v Tekstilindus, IBI, Zvezda), uveljavili sta se tudi čevljarska (Planika) in kemična industrija (Sava, Eksoterm). Hiter in ekstenziven razvoj industrije je v obsegu proizvodnje in številu zaposlenih dosegel višek v 70. letih. V tovarni Iskra, ki je edina obdržala status državnega podjetja, so prvi začeli z lastnim razvojem in proizvodnjo izdelkov tudi za izvoz (merilne in regularne naprave, telekomunikacije, električno ročno orodje, kinoprojektorji). Leta 1955 so z uvedbo prvega tekočega traku v državi (za sestavljanje enofaznih števcev) začeli z moderno velikoserijsko proizvodnjo. Iskra je vseskozi bila simbol napredka, gospodarske moči in dviga življenjskega standarda. Druga pomembna kranjska izvozno usmerjena tovarna je bila Sava, ki se je usmerila predvsem v proizvodnjo avtomobilskih plaščev in zračnic. Pri tem je sodelovala z dolgoletnim tujim partnerjem Semperitom.[64]

S krizo, ki je konec 80. let zajela tudi kranjsko gospodarstvo, se je zmanjšalo število zaposlenih in upadel je obseg proizvodnje. Gospodarske in družbene spremembe so lažje preživela najuspešnejša podjetja, ki so že ves čas vlagala v lastni razvoj, navezovala stike s tujimi partnerji in izvažala na zahtevne zahodne trge ter so bila v preteklih desetletjih s svojimi razpoznavnimi izdelki nosilke razvoja širšega kranjskega območja ter Gorenjske in vodilna v Sloveniji. Podjetja, ki so se v preteklosti opirala predvsem na licenčne in dodelavne posle, so zaradi izgube jugoslovanskega tržišča in nekonkurenčnosti na trgu zašla v večjo krizo. Ogrožena so bila nekdaj nosilna podjetja z delovno intenzivno proizvodnjo in z veliko,

---

[62] Benedik, Franc: Kranj v času nacistične okupacije. *Kranjski zbornik 2005.* Kranj: Mestna občina Kranj, 2005, str. 37–39; *Gorenjski kraji in ljudje, V 2. svetovni vojni.* Kranj: Gorenjski muzej Kranj, 1990.

[63] Holynski, Nada: Razvoj upravnih in samoupravnih teritorialnih enot na območju kranjske občine po letu 1945. *Kranjski zbornik 1985.* Kranj: Skupščina občine Kranj, 1985, str. 234–245; Kopač: Uprava in samouprava, str. 182–185.

[64] Holynski: Industrija – nosilka razvoja, str. 399–404; Holynski, Nada: *Gorenjska industrija od manufaktur do danes, Tovarne in njihovi izdelki;* katalog razstave. Kranj: Gorenjski muzej Kranj, 1992; Slavec, Andrejka: Kranj. *Gorenjska 1900–2000: knjiga gorenjske samozavesti.* Kranj: Gorenjski glas, 1999, str. 96.

predvsem nizko kvalificirane delovne sile (stečaj tekstilne tovarne Tekstilindus). Razmere so se začele izboljševati sredi 90. let in tudi danes v gospodarski strukturi mesta industrijski sektor ostaja največji.[65]

Hiter razvoj industrije, ki je bil usmerjen predvsem v količinsko proizvodnjo, je v desetletjih po drugi svetovni vojni zahteval vedno nove delavce, ki so jih najprej iskali v širši okolici s preusmerjanjem mladine iz kmetijstva v industrijo in v manj razvitih delih Slovenije. Že sredi 50. let so začeli prihajati tudi delavci iz drugih republik nekdanje Jugoslavije. V naslednjem desetletju se je pritok teh večinoma nekvalificiranih delavcev močno okrepil, tudi zaradi odhajanja domače kvalificirane delovne sile v tujino in prezaposlovanja na lažja in bolje plačana dela znotraj kranjskega gospodarstva (predvsem v elektroindustrijo) in je dosegel višek konec 70. let. Vedno nove delavce so potrebovali v tekstilni in gumarski industriji, gradbeništvu in gozdarstvu in nekatera podjetja so jih celo sama iskala po republikah nekdanje skupne države. Priseljevanje se je umirilo konec 80. let s prvimi težavami velikih podjetij in političnimi konflikti. Večinoma mladi priseljenci (Srbi, Hrvati, Črnogorci, priseljenci iz Bosne in Hercegovine in drugi) so si tukaj ustvarili družine in se za stalno naselili. V skladu s tem procesom je delež neslovenskega prebivalstva v mestu vseskozi naraščal in leta 1991 dosegel višek s slabimi 20 % vsega prebivalstva. Sčasoma je prišlo tudi do delne prostorske segregacije priseljencev z izrazito visokim deležem v nekaterih stanovanjskih soseskah (Planina, Klanec, Primskovo in v bližini industrijskih con) in s tem tudi v določeni meri do počasnejše socialne in kulturne asimilacije.[66]

Z odločitvijo občinskih oblasti, da se industrija ne bo širila daleč zunaj mesta, se je le-ta koncentrirala na že obstoječih lokacijah ob Savi, hkrati pa so se na robu mesta oblikovala nova industrijska območja (Labore, Savska Loka, Struževo, Primskovo).[67] Priseljevanje je narekovalo tudi vedno nove stanovanjske gradnje in mesto je nezadržno raslo. Po zakonu o nacionalizaciji zazidljivih površin v mestih je bila leta 1958 določena zunanja meja širitve mestnega naselja, vendar je bila pozneje z gradnjami marsikje presežena. Leta 1967 sprejet generalni urbanistični načrt Kranja je predvideval gradnjo sklenjenih stanovanjskih sosesk z vso potrebno infrastrukturo, ki so jih gradili predvsem na nacionaliziranih zemljiščih. V drugi polovici 50. let in v 60. letih je bila najbolj intenzivna organizirana gradnja stanovanj na severnem delu mesta, v soseskah Zlato Polje in Vodovodni stolp in se tudi še pozneje ni ustavila. Novi stanovanjski predeli so se oblikovali tudi neposredno ob industriji (Stražišče, Čirče, Primskovo, Drulovka) in na robu mesta. Individualna gradnja, ki so jo podpirali stanovanjski skladi z zemljišči in ugodnimi krediti, je bila intenzivna predvsem na mestnem obrobju in v podeželski okolici, kjer so živeli številni zaposleni v kranjski industriji. V naslednjem obdobju se je gradnja stanovanj nadaljevala na vzhodnem delu mesta, na obsežnem še nepozidanem območju Planine, kjer so prve stanovanjske bloke zgradili Nemci med vojno, in nato tovarni Iskra in Tekstilindus za svoje delavce. Intenzivna gradnja tega največjega blokovnega naselja, ki je danes najgosteje naseljen del mesta, se je začela leta 1971 in je potekala do konca 80. let.[68]

Mesto Kranj je danes četrto največje mesto v Sloveniji (35.587 prebivalcev leta 2002) ter središče Mestne občine Kranj, ki obsega 148 km² in v katero je vključeno skupno 49 naselij z okoli 52.000 prebivalci. Kot regionalno središče Gorenjske ima funkcijo gospodarskega, zaposlitvenega, trgovskega, finančno–poslovnega, prometnega, izobraževalnega, kulturnega, športnega in upravnega središča za širšo okolico. Z delovanjem Fakultete za organizacijske

---

[65] Holynski: Industrija – nosilka razvoja, str. 405-408; Slavec: Kranj, str. 96, 99.

[66] Slavec: Kranj, str. 97 – 99; Holynski: Industrija – nosilka razvoja, str. 405; Klemenčič, Marijan: Spremembe poselitve v kranjski občini po drugi svetovni vojni. *Kranjski zbornik 1995.* Kranj: Mestna občina Kranj, 1995, str. 168.

[67] Holynski: Industrija – nosilka razvoja, str. 405; *Gorenjski kraji in ljudje, Po 2. svetovni vojni.* Kranj: Gorenjski muzej Kranj, 1989.

[68] Avguštin: *Kranj, Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja*, str. 108–113; Pak in Slavec Gornik: Prostorski razvoj Kranja v 20. stoletju, str. 116, 119–121; Slavec: Kranj, str. 92-93; Klemenčič: Spremembe poselitve v kranjski občini po drugi svetovni vojni, str. 167.

vede si je Kranj pridobil tudi naziv univerzitetno mesto, med številnimi srednjimi šolami pa ima najdaljšo in bogato tradicijo kranjska gimnazija. Številne kulturne ustanove, kot so Prešernovo gledališče, Gorenjski muzej in Osrednja knjižnica Kranj, s svojim delovanjem presegajo mestne in občinske okvire. Mesto ima tudi športne objekte državnega pomena.

Peter Štih

Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine[1]

UDK 930.1(497.4)

ŠTIH Peter, dr. red. univ. prof., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 25–47, cit. 105

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Prispevek razčljenjuje ustaljeno podobo nacionalne zgodovine Slovencev, ki naj bi se začela v zgodnjem srednjem veku in takrat s Karantanijo, ki je (bila) razumljena kot državo (karantanskih) Slovencev, tudi že dosegla enega svojih vrhuncev. Ta zgodovinska (samo)podoba, ki je nastala kot del narodnega oblikovanja Slovencev od konca 18. stoletja naprej, prenaša moderne predstave v preteklost in se nam kaže kot tipični zgodovinski mit, ki preteklosti riše podobo, ki je ta ni imela.

Ključne besede:

UDC 930.1(497.4)

ŠTIH Peter, Full Professor, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Myths and Stereotypes Pertaining to Older Slovene National History

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 25–47, 105 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Analyzed is the firmly established concept of Slovene national history that presumably commenced in the Early Middle Ages with the state of Caranthania. Caranthania has been (was) perceived as a state of (Caranthanian) Slovenes and simultaneously as one of the peaks of Slovene national history. A characteristic trait of this historical (self) image, conceived during the process of Slovene national formation that started at the end of the 18th century, is its projection of modern concepts onto the past. As such, it is a typical historical myth depicting a past that had never occurred.

Key words: history as a means of national identity, nationalized history, myths and stereotypes, the case of Slovenia

---

[1] Osnova temu tekstu so članki in razprave, v katerih sem v zadnjih letih že večkrat tematiziral in problematiziral nekatere ustaljene podobe iz starejše slovenske zgodovine in odnos slovenskega zgodovinopisja do njih. Marsikaj je dobesedno prevzeto iz njih, precej pa je dodano tudi novega. Ti članki in razprave so po kronološkem redu sledeči: Ej ko goltneš do tu-le, udari po konjih! O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovencih in na Slovenskem, v: Zgodovina za vse 3/2 (1996) 66–80 (tudi kot: Avtohtonistične in podobne teorije pri Slovencih in na Slovenskem, v: Andreas Moritsch (Hg.), Karantanien – Ostarrichi 1001 Mythos (Klagenfurt–Ljubljana–Wien 1997) 25–49); Celjski grofje – še vedno raziskovalni problem?, v: Rolanda Fugger Germadnik (ur.), Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja (Celje 1999) 11–22; Ljudmil Hauptmann in raziskovanje slovenskega srednjega veka, v: Ljudmil Hauptmann, Nastanek in razvoj Kranjske (Ljubljana 1999) 151–161; Ungerechtfertigte Feindbilder in der slowenischen Geschichtsschreibung, v: Europäische Rundschau. Vierteljahreszeitschrift für Politik, Wirtschaft und Zeitgeschichte 29/1 (2001) 79–87 (tudi v slovenščini: Nacionalizacija zgodovine in nastanek sovražnih predstav o sosedih. Slovensko-nemški (avstrijski) primer, v: F. Mayrhofer-Grünbühel, M. Polzer (ur.), Avstrija – Slovenija. Preteklost in sedanjost (Ljubljana–Celovec 2002) 35 – 46); Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju, v: Od sanj do resničnosti. Razvoj slovenske državnosti (Publikacije Arhiva Slovenije, Katalogi 18, Ljubljana 2001) 1–27, 209–213, 227–231 (ponatisnjeno v: Ivan Kordiš (ur.), Od držav na Slovenskem do slovenske države (Kočevje 2004) 13–46, 259–262, 275–278); Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje, v: Vincenc Rajšp et al. (ur.), Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje (Ljubljana 2001) 61–72 (tudi v nemščini: Der mittelalterliche Adel und die slowenische Geschichtschreibung, v: Österreichische Osthefte 44 (2002) 627–642); Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih v srednjem veku, v: Studia Historica Slovenica 1 (2001) 313 – 326 (tudi v nemščini: Die slowenischen Vorstellungen über die slowenisch-deutschen Beziehungen im Mittelalter, v: Harald Heppner (Hg.), Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem

Vizije preteklosti

Leta 2001 je Zgodovinski časopis na pobudo Petra Vodopivca objavil članek o sodobnih romunskih mitih.[2] Tekst, ki ga je napisal Mihai – Razvanu Ungureanu je iz več razlogov pomemben in aktualen tudi za slovenski pogled na zgodovino in s tem tudi za temo letošnjega zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Najprej, čeprav najmanj pomembno, že zaradi mota, ki ga je avtor izbral in ki pravi, da je zgodovina kot majhna deklica: ljudje jo lahko oblačijo popolnoma po svoji volji. Te besede, ki jih je izrekel Hu Shi, eden vodilnih kitajskih intelektualcev 20. stoletja, zelo dobro karakterizirajo zgodovinske mite in hkrati kažejo na njihovo svetovno univerzalnost. Kajti tudi – ali pa predvsem – zgodovinski miti razumejo zgodovino kot objekt, ki ji lahko nadevamo poljubno podobo in jo po potrebi tudi menjamo. In podobno kot številni sodobni starši skozi svoje hčerkice, ki izgledajo kot žive Barbike, nemalokrat samo projicirajo idealizirane predstave o lastni mladosti, ki je nikoli niso imeli, tako tudi zgodovinski miti projicirajo sodobne želje in predstave v preteklost, ki je nikoli ni bilo.

Drugi razlog, zakaj je Ungureanuov tekst aktualen tudi za nas je v tem, da obravnava *sodobne* zgodovinske mite, saj so prav ti tema naših obravnav. Kajti v razliko od starih, antičnih grško-rimskih, pa tudi kasnejšh mitov iz časa preseljevanja ljudstev ali karolinškega obdobja, ki so kot zgodbe o bogovih in herojih služili za razlago sveta in eksistence ter so bili uporabljani kot vzvodi oblastne legitimacije in so služili kot reference organiziranja in funkcioniranja družbenega prostora nasploh, ustvarjajo sodobni miti vtis racionalne in empirične podobe, čeprav ne delajo nič drugega, kot da v modernem času idealizirajo kolektivno ali individualno preteklost in jo – obratno od starih mitov – krojijo po v danem trenutku odgovarjajočih željah in potrebah.[3]

Tretji in nemara najpomembnejši razlog za aktualnost Ungureanovega teksta za našo temo pa je ta, da povsem jasno kaže na povezavo med nacionalno zgodovino in miti ter kako je prav polje nacionalne zgodovine najbolj uspešno gojišče za njihovo uspevanje. Nacionalne zgodovine, s čimer v prvi vrsti razumemo kolektivne in zato nujno precej enostavne, črno-bele in stereotipne predstave o zgodovini posameznih narodov, so pravzaprav tako tesno povezane z miti, da lahko rečemo, da tako kot ni narodov brez zgodovine, ni tudi nacionalnih zgodovin brez mitov. Zato ne čudi, da so sodobni zgodovinski miti svoj največji impulz dobili prav z oblikovanjem modernih evropskih narodov in s tem procesom povezanim pogledom na zgodovino, ki je postal izrazito ekskluzivističen. Enostavni identifikacijski vzor(c)i in jasno razpoznavni sovražniki, ki jih je ponujala tako mitologizirana in nacionalizirana zgodovina, so lahko postali silno uporabno politično orodje in orožje, kar je spoznal že Franz Grillparzer z znano karakterizacijo nacionalizma kot poti k bestialnosti in kar so pred dobrim desetletjem še enkrat več potrdile vojne na tleh bivše Jugoslavije.

---

komplexen Thema (Buchreihe der Südostdeutsche Historischen Kommission 38, München 2002) 1–19); Slowenische Geschichtsmythen und Feindbilder, v: Zeitschrft des Historischen Vereines für Steiermark 95 (2004) 59–67; O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine na primeru ustoličevanja koroških vojvod, v: Dušan Nećak (ur.), Stiplovškov zbornik (Historia 10, Ljubljana 2005) 33–42; Poglavje iz nacionalizirane zgodovine ali O zgodnjesrednjeveških začetkih zgodovine Slovencev, v: Mlinaričev zbornik I, Studia Historica Slovenica 5 (2005) 105–132 (v nekoliko skrajšani verziji tudi kot: Nacionalizirana zgodovina, v: Nova revija 280–281, 24 (2005) 1–20); Linhart kot zgodovinar, v: Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250 letnici rojstva (Ljubljana 2005) 291–310; Nacionalizem kot zgodovinski nesporazum (spremna beseda), v: Patrick J Geary, Mit narodov. Srednjeveški izvor Evrope (Ljubljana 2005) 221–237; Knežji kamen in njegovo potovanje skozi čas. Karantanija ni bila prva slovenska država, v: Delo 24. 11. 2005 (priloga Znanost) 19.

[2] Mihai-Razvanu Ungureanu, Usoda sodobnih zgodovinskih mitov. Bodo preživeli?, v: Zgodovinski časopis 55 (2001) 295–304.

[3] Gl. Ungureanu, Usoda (kot v op. 2) 296; Norbert H. Ott, Mythos, Mythologie, v: Lexikon des Mitttelalters 6 (Stuttgart-Weimar 1999) st. 993 sl.; Ingo Wiwjorra, Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumsforschung des 19. Jahrhunderts (Darmstadt 2006) 10.

Sodobni zgodovinski miti tako v glavnem izvirajo že iz 19. stoletja in predstavljajo vizije preteklosti kot so jo intelektualne elite videle v povezavi s svojimi politično-nacionalnimi ideali in so se v glavnem ohranile v naslednja obdobja vse do danes.[4] Življenska trdovratnost temeljnih nacionalnih zgodovinskih mitov je prav neverjetna in se kaže v tem, da so preživeli različne politične in ideološke sisteme. Pri tem so seveda morali modnim smernicam odgovarjajoče – se pravi duhu časa in politično-ideološkemu trenutku primerno – sicer zamenjati kakšen kos svoje garderobe, a kot manekeni nacionalne zgodovine so še naprej pritegovali poglede in izmamljali vzklike občudovanja hvaležnega naroda. František Graus, eden najbolj prodornih evropskih medievistov druge polovice 20. stoletja, je sicer poudaril, da preteklost ni kos oblačila, ki bi ga lahko poljubno odložili, modno prikrojili ali ga ob primerni priložnosti ponovno potegnili iz omare.[5] Toda hkrati je – še zdaleč ne edini – zelo skeptično menil, da ima znanost, ki ne pristaja na takšne »modne« interpretacije preteklosti malo možnosti nasproti zgodovinskim mitom: pregnati iz kolektivnih oziroma popularno-populističnih zgodovinskih predstav jih je namreč mogoče le z njihovim lastnim orožjem. Se pravi tako, da se znanstvena spoznanja, ki zgodovino kažejo precej bolj kompleksno in nedeterministično kot to počno miti, predstavijo na enostaven in vsem razumljiv način. To pa nosi v sebi tudi že nevarnost ustvarjanja novih stereotipov in mitov, kar v končni posledici lahko pomeni, da se bomo ujeli v zanko, ki smo jo nastavili drugim.

Zgodovinske podobe, ki jih ponujajo zgodovinski miti so tako v veliki meri poenostavljeni in stereotipizirani konstrukti, ki imajo z realnostjo življenja in zgodovine bolj malo skupnega. In kot je značilnost zgodovinskih mitov, da v preteklost projicirajo sodobne želje in predstave, tako je njihova značilnost tudi pravkar omenjeno grobo poenostavljanje, saj je to edini način, da so podobe, ki jih ponujajo dovolj udarne in da postanejo del splošne (zgodovinske) zavesti. V kolikor so podvržene kritiki, postanejo te črno-bele slike bistveno bolj komplicirane in s tem težje sprejemljive. Zato so zgodovinski miti tudi tako trdoživi. Prav zaradi enostavnosti, jasnosti, vserazložljivosti in lahkote, s katero se je možno identificirati z zgodovinskimi miti, se zgodovina na nivoju splošne recepcije običajnega človeka pravzaprav ne more in se tudi se ni uspela dvigniti nad horizont, ki ga zavzemajo miti in z njimi zvezani stereotipi.

Zgodovinski miti so skratka (s)konstruirana in idealizirana preteklost, ki odgovarja potrebam sedanjosti in ne imperativu zgodovine. Ne zanima jih toliko kako je bilo, kot kako s pomočjo idealizirane preteklosti izboljšati lastno sedanjost, ki bo hkrati tudi obveza za (svetlo) bodočnost. Mitizirana interpretacija zgodovine ne zahteva samo vere v svojo veljavnost ampak tudi pretendira na svojo izključno pravilnost. Zato je nemara zgodovina prav na polju zgodovinskih mitov najbolj instrumentalizirana in najbolj izrazito postavljena v službo različnih interesov, kar je sicer nekaj, čemur nikakor ne more uiti. Pri tem pa se je potrebno popolnoma zavedati, da so sodobni zgodovinski miti v veliki meri nastajali prav v delavnicah zgodovinopisja, ki tako ne samo, da ni imuno proti takšnih pojavom, ampak jih – čeprav tudi nezavedno in z najboljšimi znanstvenimi nameni – (so)ustvarja in tudi generira. Velik del odgovornosti za to, da se v šolah in sploh v celotnem javnem prostoru bohoti mitizirana zgodovina, nosijo zato prav zgodovinarji. In dokler se tega ne bomo jasno zavedali in začeli najprej sami s čiščenjem tega Avgijevega hleva, tako dolgo ni upanja – če sploh je – da se bo kaj spremenilo v kolektivni percepciji zgodovine. To je zagotovo ena od pomembnih nalog sodobnega zgodovinopisja, na katero je opozoril tudi Sergij Vilfan. V enem svojih zadnjih tekstov, v katerem je tematiziral zgodovinske stereotipe v alpsko-jadranski regiji in ki je bil

[4] Ungureanu, Usoda (kot v op. 2) 296.

[5] František Graus, Die Ohnmacht der Wissenschaft gegenüber Geschichtsmythen, v: isti, Ausgewählte Aufsätze (1959–1989), Hg. Hans-Jörg Gilomen, Peter Moraw und Rainer C. Schwinges (Vorträge und Forschungen 55, Stuttgart 2002) 63.

objavljen šele po njegovi smrti, je med drugim tudi zapisal, da je »naša naloga kot zgodovinarjev, da prinesemo v tradicionalne klišeje nekoliko več realizma, pa čeprav se (ta) ne pusti stlačiti v nekaj omejenih formul«.[6]

A vizije preteklosti niso samo v domeni zgodovinskih mitov. Z njimi si jih v veliki meri delijo tudi zgodovine posameznih narodov. Kot bomo še videli, rišejo oboji, miti in nacionalne zgodovine, preteklosti podobo, ki je ta ni imela ali pa je najmanj vprašljiva, oboji s pomočjo preteklosti pravzaprav ciljajo na sedanjost in za oboje so kompliciranе stvari enostavne in jasne. Ločnico med obojimi je velikokrat težko potegniti in najmanj kar lahko rečemo je, da živijo v uspešni simbiozi.

Koncept nacionalne zgodovine, ki ima v svojem vizirju zgodovino posameznega naroda, je produkt evropskega nacionalizma. Njegovi začetki segajo v konec 18. stoletja, ko so se začeli oblikovati moderni evropski narodi (se pravi narodi v pomenu, kakršnega poznamo danes). Kajti sestavni del oblikovanja vsakega posameznega naroda je bilo tudi oblikovanje novega, nacionalnega pogleda na preteklost in s tem oblikovanje lastne nacionalne zgodovine kot dela narodne identitete.

Naloga utemeljiti idejo o enem, nedeljivem in nespremenljivem narodu s homogeno in povezano podobo zgodovine, očiščene vseh dvomov in nejasnosti, iz katere je mogoče razbrati jasno kontinuiteto, ki opravičuje obstoj naroda za vse čase, je pripadla humanističnim znanostim 19. stoletja od filozofije in filologije do arheologije in etnografije. Še prav posebej pa je bila to naloga zgodovinopisja, ki je bilo v tistem času povsod po Evropi na zmagoslavnem pohodu in ki je bilo po besedah Patricka J. Gearya »spočeto in izdelano kot orodje evropskega nacionalizma.«[7] Moderne metode, ki jih je pri tem razvilo in s katerimi še danes legitimiramo znanstvenost zgodovinskih raziskav, so imele za nalogo na znanstveno verificirani način ukrojiti nastajajočim narodom primerno zgodovinsko podobo.

Tako so od zadnjih desetletij 18. in v 19. stoletju nastajale podobe narodov in njihovih zgodovin, ki so vsebovale sodobne, a v preteklost transponirane potrebe, predstave, vrednote in vsebine in ki so bile v 20. stoletju recipirane kot povsem samoumevne ter povsem nesporne zgodovinske realitete, čeprav so v bistvu utopične projekcije.[8] V službi nacionalnih ideologij nastala psevdozgodovinska podoba, ki je v Evropi na nivoju zgodovinskega spomina in zgodovinske zavesti (še) povsem prevladujoča, vidi tako v evropskih narodih med seboj jasno zamejene, stabilne in objektivno določljive socialne in kulturne skupnosti, ki se med seboj stoletja dolgo razlikujejo po jasnih in nespremenljivih obeležjih, kot so jezik, zgodovina, običaji, narodni karakter ipd. Ti narodi so nastali – če že ne v prazgodovini – najkasneje v (zgodnjem) srednjem veku in so od tedaj praktično nespremenjene kategorije z zunaj dvoma obstoječo kontinuiteto: živijo takorekoč izven zgodovinskega časa in ne podlegajo zgodovinskim merilom. Na videz stara zgodovina – in iz nje izpeljane zahteve, ki so v 20. stoletju popeljale milijone ljudi na ulice in jih nič manj pahnile v grobove – je v resnici dobila svojo podobo le malo pred tem kot produkt evropskega nacionalizma.[9]

Kajti med srednjeveškimi ljudstvi, etnijami ali nacijami (kar so vse pojmi, ki jih pozna že srednji vek) in modernimi narodi je tako velika strukturna in vsebinska razlika, da jih ne moremo kontinuitetno povezovati, ampak prevladuje med njimi cezura, oziroma, kot je to formuliral František Graus, samo »navidezna kontinuiteta«.[10] Predvsem je bila »nacionalna« zavest v sre-

---

[6] Sergij Vilfan, Historische Stereotype in der Alpen-Adria-Region, v: Andreas Moritsch (Hg.), Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region (Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj 2001) 49.

[7] Patrick J Geary, Mit narodov. Srednjeveški izvor Evrope (Ljubljana 2005) 19.

[8] Prim. František Graus, Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter (Nationes 3, Sigmaringen 1980) 42.

[9] Gl. Geary, Mit narodov (kot v op. 7) 19 sl.; Ernest Gellner, Nations and Nationalism (Ithaca 1983) 48 sl.

[10] František Graus, Kontinuität und Diskontinuität des Bewußtseins nationaler Eigenständigkeit im Mittelalter, v: isti, Ausgewählte Aufsätze (kot v op. 5) 65. Gl. tudi Geary, Mit narodov (kot v op. 7) 17; Thomas F. X.

dnjem veku v socialnem oziru omejena na posamezne družbene sloje (t.i. plemiška in duhovniška nacija) in ni imela vloge socialnega katalizatorja, ki bi povezal različne družbene skupine v eno in isto skupnost, niti ni bila *natio* primarna identitetna skupnost za takratne družbene elite. Povsem drugače je z modernimi narodi. Narodna zavest in ideologija sta prekrili in povezali različne družbene sloje in skupine ter postali masovni fenomen.[11] Za razliko od srednjega veka nobeno politično gibanje in noben politični program ni mogel računati na uspeh, če se ni povezal s to nacionalizirano maso. Narod je postal beseda največjega upanja in njegova sugestivna moč je temeljila na tem, da je postal ideologija emancipacije in participacije: princip egalitarizma, ki je subsumiran v pojmu modernega naroda, ni znotraj takšne skupnosti načeloma izključeval nikogar in vsak njen član je dobil pravico participirati v narodovem življenju in pri njegovih ciljih. Za razliko od srednjega veka je narod postal vrhovna prioriteta in najvišja vrednota. Vrednota, v imenu katere in s sklicevanjem na katero se lahko postavljajo največje zahteve in cilji in v imenu katere se hkrati lahko zahtevajo največje žrtve, vključno z življenjem.[12]

Ideologija nacionalizma, ki je zaznamovala 19. stoletje nič manj kot industrijska revolucija, je imela in ima še danes dominanten vpliv na naše razumevanje in dojemanje tako sodobnega trenutka kot zgodovine. Kombinacija romantične politične filozofije na eni strani ter zgodovinopisja in primerjalnega jezikoslovja na drugi, je pripeljala do pojmovanja, da je jezik objektivni kriterij, s katerim lahko identificiramo narod. Ta naj bi se torej posledično že v najstarejših virih kazal kot homogena jezikovna skupnost, ki je hkrati tudi socialna, religiozna in politična skupnost. In tako je nastala predstava, da so evropski narodi zelo stari organizmi, ki svojo vitalnost in tako rekoč nesmrtnost izpričujejo s tem, da že tisočletje in več kljubujejo viharjem zgodovine. Posledica takšnega zgodovinskega pojmovanja, ki je povezal jezikovno z etničnim, oboje z nacionalnim in vse skupaj končno še z državnim,[13] je bila, kakorkoli se je zdela osvobajajoča, v resnici negativna: zgodovini je bil nadet nacionalni korzet, ki jo je retrogradno preoblikoval po predstavah nacionalnih ideologij. Iz vidnega polja smo izgubili vso mavričnost, kompleksnost in odprtost zgodovinskega dogajanja in procesov. Zgodovina je dobila nacionalno uniformo in zunaj narodov in njihovih okvirjev si zgodovine skorajda ne znamo predstavljati. Evropska zgodovina je v naših predstavah zato še vedno bolj seštevek posameznih nacionalnih zgodovin kot pa integralna zgodovina oziroma zgodovina, ki je bila nekdaj strukturirana tudi še kako drugače kot samo nacionalno.

Toda v nasprotju s prevladujočo percepcijo se je, najprej z Ernestom Rénanom, ki je leta 1882 narod označil kot »vsakodnevni plebiscit« in ga tako opredelil s konsenzom njegovih

---

Noble, Introduction: Romans, barbarians, and the transformation of the Roman Empire, v: isti (ed.), From Roman provinces to medieval kingdoms (London–New York 2006) 4 sl., zlasti 6. To velja celo za tiste etnije in narode, katerih imena so stara tisoč in več let, kajti socialna, kulturna in politična realiteta, ki jo je takšno ime pokrivalo v zgodnjem srednjem veku, se razlikuje od današnje z enakim imenom radikalno. Isto pa lahko opazujemo tudi pri zgodnjesrednjeveških ljudstvih, katerih skupna zgodovina in kontinuiteta sta bili prav tako konstruirani (navidezni). Funkcija takšnegna »prilagajanja« zgodovine je bila, da je etnični skupnosti v (zgodnjesrednjeveški) sedanjosti podeljevala legitimnost s sklicevanjem na zgodovino in je seveda pomembno vplivala na oblikovanje njene identitete in »mi-občutka«. Tako je npr. Herwig Wolfram, Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie (München ^{3}1990), pokazal na celo vrsto diskontinuitet v gotski tradiciji: ob številnih prelomih in novih začetkih so se vedno nove skupine posluževale gotskega imena in z njim povezanih tradicij ter iz obojega izpeljevale kontinuiteto ter legitimnost svojih pretenzij in ustvarjale lastno identiteto. Gl. k temu tudi Walter Pohl, Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz, v: Karl Brunner und Brigitte Merta (Hg.), Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31, Wien–München 1994) 16.

[11] Gl. Dieter Langewiesche, Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa (München 2000) 19 sl.; Geary, Mit narodov (kot v op. 7) 23 sl.; Hagen Schulze, Država in nacija v evropski zgodovini (Ljubljana 2004) 105 sl.

[12] Langewiesche, Nation (kot v op. 11) 21.

[13] Vilfan, Historische Stereotype (kot v op. 6) 37.

članov,[14] pa do danes vsaj v znanosti povsem uveljavljeno spoznanje, da so narodi v svojem bistvu subjektivne skupnosti, čeprav skušajo biti objektivno (zgodovinsko, jezikovno, kulturno ipd.) določljivi in utemeljeni.[15] Narodi so identitetne skupnosti, ki jih povezuje »mi-občutek« oziroma zavest, da obstajajo stvari, ki so samo »naše« ali ki so lastne samo »nam« in ki nas zato hkrati razlikujejo in s tem zamejujejo od drugih. Slika o drugih (sosednjih narodih), kjer velikokrat prevladujejo sovražne predstave,[16] je prav tako sestavni del lastne identitete kot predstava o tem, od kdaj smo, od kje smo in kaj smo (kot narod). Preteklost in spomin nanjo – z eno besedo zgodovina – je torej prav tako temeljni del vsakega naroda in njegove nacionalne identitete kot »vsakodnevni plebiscit« za ohranjanje te skupnosti v sedanjosti. In ne samo, da je zgodovina temeljni del vsakega naroda, brez nje ga sploh *ne more biti*. Kajti spomin in zavest o skupni usodi v preteklosti, ki kontinuirano sega vse do rojstva (*natio*) oziroma nastanka (*genesis*) posamezne narodno opredeljene skupnosti, legitimira njen obstoj v sedanjosti. Pri tej potrebi po zgodovini zato ne gre toliko za iskanje zgodovinske resnice, ampak v prvi vrsti za potrebo po oblikovanju in ohranjanju »mi-občutka« in s tem narodne zavesti in identitete v sedanjosti ter za to, da se takšna skupnost občuti kot trajna in legitimna. Zgodovina je torej sredstvo narodove legitimacije, emancipacije, integracije in tudi zamejitve. Nacionalna zgodovina je tako postavljena povsem v določeno funkcijo, kar pomeni, da je zavezana določenim ciljem, kar zopet pomeni, da ni mogla in ne more biti niti nepristranska niti neodvisna. Rezultanta vsega tega je, da je zgodovina modernih evropskih narodov bolj skonstruirana kot rekonstruirana in bolj fiktivna kot realna. Miti in z njimi zvezani stereotipi imajo tako pomembno konstitutivno mesto znotraj nacionalnih zgodovin in zgoraj izrečena misel o njuni simbiozi zato ni le navadna floskula: eno brez drugega je v resnici komaj predstavljivo. Sicer pa je že Rénan ugotavljal, da ima napačno razumevanje lastne zgodovine bistveno vlogo pri narodovem konstituiranju[17] in tudi Max Weber je definiral etnične skupine (narode) zgolj s subjektivno vero – se pravi z mitično predstavo – v skupen izvor.[18]

Nacionaliziranje zgodovine pri Slovencih

Tudi Slovenci povezujejo v svoji percepciji lastne zgodovine začetek slovenskega naroda in s tem začetek nacionalne zgodovine z daljno preteklostjo. Po bolj radikalnih predstavah, ki jih običajno označujemo s pojmom avtohtonistične teorije, se je ta začela že v predzgodovinskih obdobjih. Med takratnimi prebivalci – v zadnjem času so najbolj aktualni Veneti – in današnjimi Slovenci naj bi obstajala generična in kontinuirana razvojna linija, ki Slovencem vzpostavlja precej več kot dva tisočletno zgodovino.[19] Po drugih, precej bolj razširjenih pred-

---

[14] Ernest Rénan, Qu'est-ce qu'une nation?, Paris 1882. Citirano po nemškem prevodu: Was ist eine Nation?, v: Michael Jeismann und Henning Ritter (Hg.), Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus (Leipzig 1993) 290 sl., zlasti 308 sl. Slovenci so se s tem pomembnim tekstom lahko že pred prvo svetovno vojno seznanili v slovenskem prevodu, ki je bil objavljen v: Napredna misel 2 (1913–1914) 110–125.

[15] Gl. npr. Eric J. Hobsbawm, Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality (Cambridge [2]1990) 14 sl.; Benedict Anderson, Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma (Ljubljana 1998) 47 sl.; Schulze, Država in nacija (kot v op. 11) 101 sl.

[16] Gl. npr. Ernst Moritz Arndt, Über Volkhaß, v: Grenzfälle (kot v op. 14) 319 sl. Za sovražne predstave o Nemcih pri Slovencih gl. Štih, Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih (kot v op. 1) 313 sl.; isti, Srednjeveško plemstvo (kot v op. 1) 61 sl.

[17] Rénan, Was ist eine Nation? (kot v op. 14) 294. Gl. tudi Hobsbawm, Nations and Nationalism (kot v op. 15) 12.

[18] Max Weber, Entstehung ethnischen Gemeinsamkeitsglauben, v: isti, Wirtschaft und Gesellschaft (Tübingen [5]1976) 235 sl.

[19] Gl. Štih, Ej ko goltneš do tu-le (kot v op. 1) 66 sl.; Rajko Bratož, Začetki slovenske etnogeneze. dejstva, teze in hipoteze o prehodnem obdobju med antiko in srednjim vekom v prostoru med Jadranom in Donavo, v: Goriški

stavah, ki jih je v veliki meri vzpostavilo in tudi generiralo slovensko zgodovinopisje, pa so začetki nacionalne zgodovine Slovencev povezani z naselitvijo Slovanov v vzhodnoalpski prostor konec 6. stoletja, ki je bila pogostokrat prikazovana kar kot naselitev Slovencev.[20] Obe predstavi razumeta etnično identiteto kot objektivno kategorijo, ki jo je mogoče določiti s pomočjo jezika. Posledično razumeta (slovansko ali na primer venetsko) jezikovno skupnost kot etnično skupnost Slovencev, ki da že od nekdaj obstaja kot nesporna ter v bistvu nespremenljiva zgodovinska realiteta.

Takšno razumevanje lastne preteklosti je odličen odraz »evropskosti« Slovencev, h kateri bojda nenehno stremimo, v resnici pa jo neprestano prakticiramo. Kajti tako kot drugi evropski narodi so tudi Slovenci svoje temeljne in v kolektivni zgodovinski zavesti še vedno prevladujoče predstave o lastni zgodovini dobili v času, ko so se začeli oblikovati kot narod: del narodnega oblikovanja je namreč bil, kot je bilo že povedano, tudi nov, nacionalni pogled na zgodovino, ki je rezultiral v oblikovanju lastne nacionalne zgodovine. Ti procesi pa se niso začeli že v zgodnjem srednjem veku ali še prej, ampak šele od konca 18. stoletja dalje, ko je bila zgodovina retrogradno nacionalizirana in postavljena v funkcijo narodnega oblikovanja. Z vzpostavitvijo nacionalne zgodovine, ki je segala v čas kralja Sama in karantanskih knezov, so namreč Slovenci dobili enega svojih najpomembnejših identitetnih sider in hkrati eno od najpomembnejših sredstev za svojo narodno legitimacijo, emancipacijo, integracijo in nenazadnje tudi za zamejitev nasproti drugim.[21]

Začetki *artikulirane* zavesti o obstoju posebne skupnosti Slovencev segajo sicer že v čas druge polovice 16. stoletja, vendar so to skupnost slovenski protestantje razumeli le kot jezikovno skupnost in ne že kot pravo narodno skupnost. Kajti če prebiramo Trubarja in njegove tovariše vidimo, da se na Slovence obračajo kot na skupnost istega jezika (in ne (še) zgodovine), pri čemer tudi (oz. temu odgovarjajoče) njihova artikulacija zavesti o obstoju posebne jezikovne skupnosti Slovencev ni bila posledica narodnostnega, temveč verskega koncepta, ki pravi, da *vsak jezik* [in ne npr. ljudstvo, op. P. Š.] slavi Boga.[22] Prav njihova odsotnost vsakršnega zanimanja za zgodovino (na jeziku definirane skupnosti) Slovencev, brez katere pa kot smo videli narodi ne morejo eksistirati, je po mojem mnenju glavni indic, da slovenski protestanti v Slovencih 16. stoletja še niso videli oziroma prepoznali naroda.

---

letnik 30–31 (2003–2004) 267 sl. (tudi v italijanščini: Gli inizi dell'etnogenesi slovena. Fati, tesi e ipotesi relativi al periodo di transizione dall'età antica al medioevo nel territorio situato tra l'Adriatico e il Danubio, v: Andrea Tilatti (a cura di), La cristianizzazione degli Slavi nell'arco alpino orientale (secolo VI–IX) (Istituto storico italiano per il medio evo, Nuovi studi storici 69 – Istituto di storia sociale e religiosa, Roma – Goriza 2005) 146 sl.

[20] Gl. npr.: Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1 (501–800) (Ljubljana 1902), ki začenja svojo zbirko virov za zgodovino *Slovencev* z začetkom 6. stoletja in kjer nosi prvo poglavje uvodnega zgodovinskega pregleda naslov »Razmere pred prihodom *Slovencev*«. Pri Josipu Grudnu, Zgodovina slovenskega naroda (Celovec 1912), se po kratkem uvodu prvi del začenja s Slovani v pradomovini in »prihodom in naselitvijo *Slovencev* v alpskih deželah«. Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do naselitve do reformacije (Ljubljana 1933, precej spremenjena druga izdaja je izšla 1955 pod naslovom Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja), je že v naslovu izpostavil *naselitev Slovencev*, pregled zgodovine slovenskega prostora pred naselitvijo Slovanov pa je uveden z naslovom: Pred naselitvijo *Slovencev*. Podobno ima Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 1 (Ljubljana ^{3}1978) v podnaslovu *Od naselitve* do uveljavitve frankovskega reda. In tudi Pravna zgodovina Slovencev (Ljubljana 1961) Sergija Vilfana ima v podnaslovu »Od *naselitve* do zloma stare Jugoslavije« [vse ležeče P. Š.].

[21] Gl. Štih, Poglavje iz nacionalizirane zgodovine (kot v op. 1) 109 sl.

[22] Podlaga temu konceptu, ki ga jasno izpostavlja Trubar že v eni od obeh prvih slovenskih knjig, na naslovnem listu Abecedarija iz 1550 (Zbrana dela Primoža Trubarja 1 (Ljubljana 2002) 311), ali pa npr. Bohorič na naslovnem listu in tudi na začetku predgovora svoje slovnice (Adam Bohorizh, Arcticae horulae succisivae / Zimske proste urice (Maribor 1987) 1, 4), je Pavlovo pismo Rimljanom (Rim, 14, 11: *Omnis lingua confitebitur Deo*), na katerega se v nemškem predgovoru k slovenskemu prevodu Svetega pisma sklicuje tudi Jurij Dalmatin (Jože Rajhman, Pisma slovenskih protestantov (SAZU, Korespondence pomembnih Slovencev 11, Ljubljana 1997) 281).

Primarna in osrednja prvina, okrog katere se je začela oblikovati slovenska identiteta, je torej bila jezikovna, in drugače verjetno niti ni moglo biti. Kajti zgodovina in iz nje izhajajoča državna in deželna razbitost prostora je prebivalce med Vzhodnimi Alpami in Jadranskim morjem zagotovo bolj ločevala kot povezovala. V tem politično, zgodovinsko in posledično tudi v nekaterih segmentih identitetno tako diferenciranem prostoru je edino realno možnost za vzpostavitev neke skupne identitete predstavljalo sorodstvo narečij, ki so jih govorili tukajšnji ljudje.[23] Obzorje, ki so ga v svojem pogledu zajeli slovenski protestanti, tako ni bilo več zamejeno z državnimi in deželnimi mejami, ampak je seglo preko njih; horizont se je premaknil do točke, do koder je segal slovenski jezik. To je bil kolosalen premik v zavesti. Omogočil je vprašanje, ki pa je bilo postavljeno šele v času t. i. narodnega preporoda konec 18. stoletja, ali ima ta posebna naddeželna jezikovna skupnost Slovencev tudi skupno zgodovino in s tem zgodovinsko legitimacijo?

Na to vprašanje je prvi pozitivno odgovoril Anton Tomaž Linhart († 1795). Bil je prvi, ki je videl v na jeziku temelječi skupnosti Slovencev tudi zgodovinsko skupnost in je postavil tudi nov, nacionalni pogled na zgodovino, ki je presegal tedaj običajno deželno in dinastično zgodovinopisje.[24] Nov koncept zgodovine je Linhart predstavil v nedokončanem in v nemščini napisanem delu *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*, ki je v dveh zvezkih izšlo leta 1788 in 1791 v Ljubljani.[25] V *konceptualnem* oziru je Linhart pri pisanju svojega zgodovinskega torza izhajal na eni strani iz protestantskega spoznanja o obstoju posebne naddeželne skupnosti Slovencev ter na drugi strani kot prepričan *freigeist* iz razsvetljenskega racionalističnega zgodovinopisja, ki je izpostavljalo zgodovino civilizacije. V *metodološkem* smislu pa je bila nadvse pomembna Linhartova recepcija spoznanja o pomenu jezika kot zgodovinskega vira. Preko tega metodološkega pristopa je Linhart v osnovi sledil takrat uveljavljajoči se in v 19. stoletju prevladujoči komparativno-filološki metodi identifikacije ljudstev z jeziki, kar je z drugimi besedami pomenilo, da je bila *Sprachgeschichte* razumljena kot *Volksgeschichte* in na podlagi česar so Slovenci v znanstvenem svetu Linhartovega časa že veljali za posebno slovansko ljudstvo.[26] To je med drugim omogočilo, da so Slovenci lahko nase prenesli znane in znamenite Herderjeve romantične formulacije o Slovanih, ki so zaradi svoje jedrnatosti, jasnosti in preprostosti bistveno vplivale na stereotipno slovensko zgodovinsko (samo)podobo: tako v afirmativnem smislu z našetavnjem slovanske miroljubnosti, gostoljubnosti in delavnosti kot tudi v negativnem smislu, saj je Herder štel Slovence med nezgodovinske in za samostojno (državno) življenje neprimerne narode, kjer so že zdavnaj izgubljeno nekdanjo veličino zamenjale suženjske verige, ki pa se jih bodo v (časovno nedefinirani) srečni bodočnosti enkrat vendarle ostresli.[27]

---

[23] Igor Grdina, »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst, v: isti, Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva (Maribor 1999) 228.

[24] Gl.: Štih, Linhart kot zgodovinar (kot v op. 1) 291 sl.

[25] To delo imamo od leta 1981 tudi v slovenskem prevodu: Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1–2 (Ljubljana 1981).

[26] Vilfan, Historische Stereotype (kot v op. 6) 46; Wiwjorra, Germanenmythos (kot v op. 3) 151 sl.

[27] Johann Gottfried Herder, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Darmstadt 1966) 433–435. Za recepcijo tega znamenitega Herderjevega teksta o Slovanih pri Slovencih gl. Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996) 45 sl. Kasneje je na slovenske romantične predstave o življenju Slovanov in s tem neposrednih prednikov Slovencev vplivala recepcija Prokopijevega opisa spodnjedonavskih Slovanov na meji bizantinskega cesarstva iz okrog srede 6. stol. (v slovenščino je Slovane zadevajoče mesta iz Prokopijevih del prevedel Kajatan Gantar, Pod Justinijanovim žezlom, Ljubljana 1961). Pri tem je imel zlasti velik vpliv roman Pod svobodnim soncem Frana Saleškega Finžgarja (prvič objavljen v Domu in svetu 1906–1907), katerega zgodovinski okvir so predstavljali prav Prokopijevi opisi, ki jih je avtor poznal po parafriziranih slovenskih prevodih v prvi knjigi Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku Franca Kosa iz 1902.

Linhart je v duhu svojega časa zgodovino pojmoval biološko in je v narodih videl objektivne danosti. Po modelu rodovnika oziroma drevesa so vsa ljudstva (in jeziki) nastala z delitvijo starih. Na tej podlagi so bili Slovenci prepoznani kot posebna veja slovanskega debla, ali z drugimi besedami, kot poseben slovanski narod, ki ga poleg jezika seveda opredeljuje tudi njegova posebna zgodovina, le da je bila ta zaradi deželne percepcije doslej prezrta. Ta svoj názor je Linhart zelo jasno izpovedal v oglasu v *Laibacher Zeitung* z dne 17. avgusta 1786, ki je napovedoval izid njegovega *Poskusa*: »Tisti narod, ki stanuje na južnem delu avstrijskega področja med Dravo in Jadranskim morjem, ki pripada velikemu, imenitnemu ljudskemu deblu Slovanov, ki je po svojem jeziku in poreklu ena in ista ljudska veja in ki ga le slučajno – četudi zgodovinsko ne čisto pravilno – delijo na Kranjce in Vinde, pač zasluži lastno zgodovino. Doslej so nam jo prikazovali le po kosih in raztreseno v letopisih dežel, v katerih le-ti prebivajo, nikoli pa ne v vsej povezanosti njihovih usod in dogodivščin.«[28] Koncept nacionalne zgodovine, ki je v Slovencih videl jasno zamejeno, od ostalih razlikujočo se zgodovinsko, jezikovno in kulturno skupnost z nesporno kontinuiteto – in ki ga je sponzor slovenskih preporoditeljev baron Žiga Zois upravičeno smatral za »popolnoma nov sistem« – je bil s tem postavljen.[29] S tem konceptom, s katerim je Linhart podaljšal nacionalno zgodovino Slovencev v zgodnji srednji vek in zanjo odkril pomen Karantanije, so Slovenci dobili svojo lastno zgodovino v času, ki so ga tudi drugi evropski narodi šteli za svojo zibelko. Da je bila narodna zgodovina s tem projicirana nazaj, v obdobja, ko ne slovenski narod ne Slovenci kot etnična skupnost sploh še niso obstajali, tega se Linhart, pa tudi kasneje, seveda niso zavedali.

Slovenci in Karantanija – od nacionalne glorije do kolektivne fatamorgane

Z Linhartovim konceptom so Slovenci končno lahko pokazali, da vendarle imajo svojo zgodovino, ki se po starosti lahko primerja z zgodovinami drugih evropskih narodov. Še več: trdili so lahko, da njihova zgodovina ni le stara, temveč tudi slavna. Na eni strani se je ta zgodnjesrednjeveška slovenska glorija nanašala na predstavo, da je bilo slovensko narodnostno ozemlje v 9. stoletju trikrat večje od današnjega in je na severu segalo vse do Donave med Dunajem in Linzem in še čez. Ta predstava se ohranja vse do današnjih dni in je vse do pred kratkim nihče ni problematiziral in umestil tja, kamor v resnici sodi: v ropotarnico zgodovinskih mitov. Res so Slovani v zgodnjem srednjem veku poseljevali velik del današnje Avstrije, toda slovensko zgodovinopisje je iz njih naredilo Slovence. To je bil aksiom, ki ga niti v času, ko je bilo že povsem jasno, da so jeziki in narodi različne stvari, nihče ni poskušal utemeljiti in odgovoriti na vprašanje, na podlagi katerih argumentov so bili obdonavski Slovani – ki si jih konec koncev v enaki percepciji nacionalizirane zgodovine lastijo tudi Slovaki – spoznani za Slovence oziroma prostor njihove naselitve za slovensko narodnostno ozemlje.[30]

---

[28] Anton Tomaž Linhart, Zbrano delo 1 (Ljubljana 1950) 562–563; prevod tudi v: Fran Zwitter, Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo, v: Naša sodobnost 5/1 (1957) 9.

[29] Jože Pogačnik, Pojem naroda v slovenskem razsvetljenstvu, v: Obdobja 11. Obdobje slovenskega narodnega preporoda (Ljubljana 1991) 92.

[30] Edina izjema je Sergij Vilfan, Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941 (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968) 35 in op. 3, ki sicer priznava, da gre za anahronistično trditev, a jo hkrati brani s tem, da so ti Slovani živeli v 8. in 9. stol. v podobnih razmerah kot Slovani današnjega slovenskega ozemlja. Toda življenjske razmere niso noben argument za etnično pripadnost, saj le-ta ni odvisna od življenjskih razmer in v enakih življenjskih razmerah lahko živijo različne etnične skupnosti, kot lahko tudi obratno v različnih življenjskih razmerah živi ena in ista etnična skupnost. Gl.: Štih, Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih (kot v op. 1) 318, 321.

Kako manipulativne so takšne zgodovinske *predstave*, ki so dojemane kot zgodovinske *resnice*, odlično ilustrira vsem dobro poznani zemljevid o slovenskem etničnem ozemlju v 9. in 20. stoletju, ki kaže, kako močno se je zmanjšalo to ozemlje in ki v bistvu prikazuje eno največjih slovenskih zgodovinskih traum, povzeto v sintagmah kot so »germanizacija karantanskih Slovencev«, »namerna asimilacija slovenskega prebivalstva«, »ponemčenje slovenskega ozemlja« ipd.[31] Kasneje dobesedno ponarodeli zemljevid, brez katerega si ni bilo mogoče zamisliti nobenega učbenika ali pregleda slovenske nacionalne zgodovine, je bil prvič objavljen leta 1933 v monografskem pregledu slovenske srednjeveške zgodovine Milka Kosa.[32] Še bolj kot to, da riše v 9. stoletju meje Slovencem na Donavi in Salzburškem, zbode v oči, da v prikazu stanja v 20. stoletju meja med Slovenci in Hrvati na Kolpi in Sotli sploh ni označena in je vse skupaj prikazano kot enotno »današnje jugoslovansko etnično ozemlje«. Tega seveda ni težko razložiti in je posledica dejstva, da je knjiga izšla v času šestojanuarske diktature in jugoslovanskega unitarizma, ki je zapovedoval obstoj enega jugoslovanskega naroda. A vendarle je nesporno dejstvo, da zemljevid sugerira nekaj česar ni bilo niti v 9. niti v 20. stoletju in je večkratna groba (deloma nezavedna, deloma pa tudi zavedna) manipulacija: sporoča nam nič manj – in to v knjigi, ki je dobila epiteton prve znanstvene sinteze zgodovine Slovencev![33] – kot, da Slovencev v 20. stoletju ni več. In medtem, ko jim v času, ko jih resnično (še) ni bilo – ime Slovenec je namreč po raziskavah Franceta Bezlaja lahko *nastalo* šele enkrat po letu 1000, prvič je *izpričano* šele pri slovenskih protestantih v 16. stoletju, medtem ko je današnji *enoznačen* semantični pomen sploh dobilo šele v 19. stoletju[34] – odmerja veliko domovino med Jadranom in Donavo, jih je v stoletju, ko so Slovenci dosegli popolno narodno afirmacijo, izbrisal iz zgodovine. Šele po drugi svetovni vojni je zemljevid dobil nam bolj domačo podobo in namesto o »današnjem jugoslovanskem etničnem ozemlju« je v legendi kar naenkrat govora o »današnjem slovenskem etničnem ozemlju«, včrtana pa je seveda tudi slovensko-hrvaška meja.

A še bolj kot na velik obseg slovenskega narodnostnega ozemlja se je predstava o slavni zgodovini Slovencev v zgodnjem srednjem veku nanašala na Karantanijo. Na podlagi zgodovinskega vira *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* iz leta 870, ki govori o Karantancih kot o slovanskem ljudstvu,[35] ni bilo težko vzpostaviti povezave s Slovenci. Drugi, vsebinsko nič manj, *simbolno* pa še pomembnejši element, ki je povezoval Slovence s Karantanci, je bilo seveda ustoličevanje koroških vojvod oziroma karantanskih knezov. Obred nam je podrobneje znan iz opisov iz poznega srednjega veka, iz katerih izhaja, da je potekal v slovenskem jeziku. Dodatno identifikacijo s Slovenci pa je poleg jezika predstavljalo dejstvo, da je ustoličevalec bil kmet, ta pa je bil že v slovenskih zgodovinskih percepcijah 19. stoletja takorekoč sinonim za Slovenca.[36] Ta obred, s katerim je bila na simbolni ravni v deželi izročana oblast novemu knezu oziroma

---

[31] Prim. Otto Kronsteiner, Sind die slawischen Ortsnamen Österreichs *slawisch*, *alpenslawisch* oder *slowenisch*? Über Glottonyme und Identitäten jenseits heutiger Sprachgrenzen, v: Die slawischen Sprachen 58 (1998) 93.

[32] Kos, Zgodovina Slovencev (kot v op. 20) 35.

[33] Bogo Grafenauer, Življenje in delo Milka Kosa, v: Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave (Ljubljana 1985) 361.

[34] France Bezlaj, Ime Slovenec, v: isti, Zbrani jezikoslovni spisi I (ur. Metka Furlan, Ljubljana 2003) 254 sl. Ime je, kot je splošno znano, prvič izpričano v predgovoru k Trubarjevemu Katekizmu iz 1550 (Zbrana dela Primoža Trubarja 1 (Ljubljana 2002)), vendar je do semantične enoznačnosti pojma prišlo šele v 19. stoletju in še slovenski preporoditelji so izraza Slovenec in slovenski jezik uporabljali tudi v pomenu Slovan, slovanski jezik (gl. France Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti (Ljubljana 1929–1938) s. v. Slovenec v registru; Peter Štih, Slovenci: ime, v: Enciklopedija Slovenije 11 (Ljubljana 1997) 165 sl.).

[35] Zadnja izdaja: Fritz Lošek (Hg.), Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Breif des Erzbischofs Theothmar von Salzburg (MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997).

[36] Gl. Sergij Vilfan, Slovenci – kmečki narod?, v: 29. seminar slovenskega jezika, literature in kulture (Ljubljana 1993) 229 sl.

kasneje vojvodi, ni utelešal samo državnosti Karantancev v zgodnjem in vojvodine Koroškem v visokem in poznem srednjem veku, ampak je bil tako razumljen tudi kot (ali pa predvsem) odraz državnosti Slovencev. Nanj pa se je navezovala še ena predstava, ki je bila pomembna za slovensko samorazumevanje v 19. in 20. stoletju; to je bila predstava o demokratičnosti njihove družbene ureditve znotraj lastne, svobodne države Karantanije. Zlasti dejstvo, da je navaden kmet simbolno izročal oblast vojvodi, je zbujalo pozornost in ustoličevanje naj bi po najbolj skrajnih interpretacijah celo spadalo med vire za znamenito ameriško *Deklaracijo o neodvisnosti* iz leta 1776, v katere prvem delu je Thomas Jefferson izpostavil enakost med ljudmi in neodtujljivost njihovih temeljnih pravic, s čimer naj bi torej korenine ameriške in posledično svetovne demokracije segale vse do slovenske Karantanije. Za takšne interpretacije ni prav nobene zgodovinske opore,[37] a vendar so se v predstavah Slovencev o njihovi lastni zgodovini s Karantanijo tako povezovali pojmi, kot so svoboda, država in demokratičnost, ki seveda spadajo v železni repertoar vsake nacionalne ideje in nacionalnega gibanja. Zato ne čudi, da je bila Karantanija v procesu nacionalnega formiranja Slovencev spoznana in razumljena kot zibelka slovenskega naroda. S tem pa se je tudi Koroška, ki leži drugače na obrobju slovenskega etničnega ozemlja, pomaknila v samo središče slovenstva.

Izid koroškega plebiscita leta 1920 je zato južno od Karavank razumljivo povzročil veliko razočaranje in frustracije. Gosposvetsko polje je bilo doživljano kot slovensko Kosovo polje in je v postalo »hvaležna metafora za izražanje narodovih kolektivnih frustracij«.[38] Toda kljub takšni, za Slovence neugodni politični realnosti ni Karantanija za njihovo zgodovinsko samorazumevanje izgubila na pomenu niti po prvi niti po drugi svetovni vojni. Še več, slovensko zgodovinopisje ni samo vztrajalo na starih nacionaliziranih razlagah zgodnjesrednjeveške zgodovine, ampak jih je še bolj zaostrovalo in s tem ohranjalo in generiralo narodove zgodovinske mite. Da je šlo pri tem tudi za povsem zavestno početje, jasno kaže že naslov najobsežnejše monografije o karantanski zgodovini v slovenščini. Gre za leta 1952 izšlo knjigo vodilnega povojnega slovenskega medievista in enega glavnih usmerjevalcev domačega zgodovinopisja Boga Grafenauerja, ki nosi v slovenščini naslov *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, medtem ko ima obsežen nemški povzetek naslov *Die kärntner Herzogseinsetzung und der Staat der Karantanerslawen*! Ker je bil Grafenauer predober zgodovinar, da se ne bi zavedal ogromne vsebinske razlike med pojmoma Slovenci in Slovani, je njegov dvojni naslov razumeti, kot da se mu je za »domačo uporabo« in za slovenskega bralca zdelo potrebno vztrajati pri narodotvornem mitu.[39] Sploh je prikazovanje starejše slovenske zgodovine v slovenskem zgodovinopisju bilo izrazito karantanocentristično. Temu primerno je bila Karantanija opredeljena kot »osrednja os vse slovenske zgodovine v zgodnjem srednjem veku«[40] in temu adekvatno izpeljana razvojna zgodovinska linija podčrtuje po propadu karantanske »slovenske države« dvig Karantanije celo v posebno plemensko vojvodino, medtem ko je bila konec 10. stoletja od Bavarske ločena in na novo vzpostavljena vojvodina Koroška z vencem obmejnih krajin označena kot Velika Karantanija. To zelo sugestivno, vendar v virih nikoli izpričano ime, ki je torej navaden terminološki konstrukt, se je uporabljalo izključno v slovenskem zgodovinopisju, kjer ga je po mojem védenju prvi uporabil Josip Gruden že leta

[37] Podrobneje gl.: Štih, O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine (kot v op. 1) 33 sl.

[38] Igor Grdina, Karantanski mit v slovenski kulturi, v: Zgodovina za vse 3/2 (1996) 57.

[39] Prvi je opozoril na to dvojnost in nekonsistentost naslova Grdina, Karantanski mit (kot v op. 38) 52 sl. Sintagmo »država karantanskih Slovencev« je drugače Grafenauer prvič uporabil že za naslov svojega obsežnega članka v Koroškem zborniku (Ljubljana 1946) 77–113. Podobnih primerov »dvojnega« poimenovanja je še nekaj. Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost (kot v op. 27) 485, je npr. nemški povzetek knjige naslovil z: Die historische Fähigkeit zur Rechtsbildung und die *Slowenien*.

[40] Grafenauer, Zgodovina 1 (kot v op. 20) 366.

1912.[41] Konsekventen zaključek tako prikazanega razvoja, ki pa ob enostranskem in s tem napačnem povzemanju zgodovinskih virov precenjuje sicer nesporno velik pomen Karantanije znotraj bavarske Vzhodne prefekture,[42] je, da sta se »imeni Karantanija in Karantanci razširili na vse alpske in panonske Slovane in njihovo ozemlje. Odtlej skozi nekaj stoletij pomenita ta dva izraza to, kar imenujemo danes Slovenija in Slovenci«.[43]

Na vsak način se je torej trudilo pokazati na obstoj neposredne kontinuitete med zgodnjesrednjeveško Karantanijo in Karantanci in moderno Slovenijo ter Slovenci. Toda kako problematičen je takšen prikaz zgodovinskega razvoja, priča že dejstvo, da med Karantanci in Slovenci ne obstoji niti imenska kontinuiteta! In če pogledamo še natančneje, vidimo, da lahko sledimo kontinuiteti karantanske tradicije samo na Koroškem, ki je tudi prevzela karantansko ime. Tudi se v nasprotju s Koroško, južno od Karavank zgodovinski spomin na Karantanijo ni kontinuirano ohranjal, ampak je bila – kot smo videli – ta tradicija odkrita šele pri Linhartu in vzpostavljena retrogradno; obratno pa je bila na Koroškem karantanska zgodovina razumljena kot del koroške deželne zgodovine že od samega začetka njihovega zgodovinopisja; to je pri Janezu Vetrinjskem v 14. in pri Jakobu Unrestu v 15. ter Filipu Theoprastu Paracelsusu v 16. stoletju, da o Mihaelu Gothardu Christalnicku oziroma Hieronimu Megiserju s konca 16. oziroma začetka 17. stoletja sploh ne govorimo.[44]

Očem nemara najbolj vidno pa se neposredna navezava Koroške (in ne slovenskega naroda) na karantansko tradicijo kaže v obredu ustoličevanja koroških vojvod. Začetke obreda na knežjem kamnu je povezovati z obdobjem karantanske samostojnosti v 7. in 8. stoletju, čeprav tega ni mogoče dokazati, pri čemer pa to mnenje tudi nima boljše alternative. Prav tako je logično predpostavljati, da so udeleženci tega obreda lahko bili le pripadniki karantanske skupnosti; se pravi tisti, ki so spadali pod oblast karantanskega kneza. Ta oblast pa se ni – kolikor je dosedaj znano – nikoli raztezala na prostor južno od Karavank in Kamniških Alp

---

[41] Gruden, Zgodovina (kot v op. 20) 94. Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 2 (Ljubljana 1906) LIV, govori še o »povečani Karantaniji«.

[42] Zlasti ni mogoče braniti mnenja, da je Karantanija pod Arnulfom tvorila plemensko vojvodino ranga Bavarske, Švabske, Saške in Frankovskega ter, da *regnum Arnolfi* pomeni isto kot *regnum Carantanum*. Gl. Peter Štih, Regnum Carantanum, v: Zgodovinski časopis 40 (1986) 215 sl.; Robert Svetina, Die Moosburg Arnulfs von Kärnten, v: Moosburger Museumshefte 2 (1993); Heinz Dopsch, Arnolf und der Südosten – Karantanien, Mähren, Ungarn, v: Franz Fuchs und Peter Schmid (Hg.), Kaiser Arnolf. Das ostfränkische Reich am Ende des 9. Jahrhunderts (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte Beiheft 19, München 2002) 143 sl.; Peter Schmid, Kaiser Arnolf, Bayern und Regensburg (n. n. m.) 187.

[43] Bogo Grafenauer, Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja. I. Karantanija in njena dvakratna vloga v oblikovanju slovenske narodne zavesti, v: Kronika 16 (1968) 132. To je trditev brez prave opore v virih. Najprej iz njih povsem jasno izhaja, da se karantansko ime ni uporabljalo niti za vse t. i. alpske Slovane, kaj šele za panonske Slovane, niti ni to ime pokrivalo Slovanov v Posavju, v Istri ali Furlaniji. Od sočasnih virov samo Fuldski anali dopuščajo interpretacijo, da je s pojmom Karantanci (sic!) mišljen prostor bavarske Vzhodne prefekture, pri čemer je seveda v njej živel tudi bavarski živelj in ne samo Slovani. Po drugi strani pa so izven Vzhodne prefekture živeli tisti Slovani (v Istri in Furlaniji), ki so spadali v karolinško Italijo, tako, da je Grafenauerjev zaključek zgodovinsko netočen. Gl. nazadnje Herwig Wolfram, Salzburg – Bayern – Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit (Mitteilungen des Instituts für Österreichsiche Geschichtsforschung Ergbd. 31, 1995) 39 sl., 68 sl.

[44] Janez Vetrinjski je ustoličevanje, ki ga je v *Liber certarum historiarum* najbolj podrobno opisal na primeru ustoličenja tirolsko-goriškega grofa Majnharda (IV.) za koroškega vojvodo 1286, povezal s karantanskim zgodnjim srednjim vekom tako z zgodbo o Ingu kot z anekdoto o sporu med Majnhardom in njegovim bratom Albertom glede podelitve Možberka (gl. Bogo Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev (Dela I. razreda SAZU 7/1, Ljubljana 1952) 95 sl.; Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali v Istri in na Kranjskem (Ljubljana ²1997) 46). Glede povezave ustoličevanja s karantansko dobo pri Unrestu, Paracelsusu in Christalnicku oz. Megiserju gl. Darja Mihelič, Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinopiscev od 15. do 18. stoletja, v: Rajko Bratož (ur.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2 (Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 855 sl., 859 sl., 871 sl.

(z verjetno izjemo slovenjgraškega konca).[45] Kasneje je knežji kamen postal oblastni simbol vojvodine in dežele Koroške o čemer evidentno govori tudi koroški grb, ki je bil v poznem srednjem veku vklesan na površino tega spomenika. S knežjim kamnom je bila v visokem in poznem srednjem veku povezana predaja oblasti, ki se je nanašala *izključno* na Koroško in tudi v tem času kamen ni imel neke vseslovenske konotacije oziroma ni simboliziral oblasti, ki bi se nanašala na Kranjsko ali pa na (spodnjo) Štajersko.[46] Tudi potem, ko po 1414 obred ni bil več v rabi, se je spomin nanj ohranjal izključno na Koroškem in je postal celo eden najpomembnejših elementov deželne zavesti in ponosa koroškega plemstva in stanov. Šele z uveljavitvijo absolutizma in marginaliziranjem pomena deželnih stanov je začel ugašati tudi spomin na obred sam tako, da je knežji kamen klavrno končal celo v privatni kmečki lasti, odkoder ga je 1862 odkupilo Zgodovinsko društvo za Koroško in ga prepeljalo v Celovec, kjer je še danes.[47]

Gornja *dejstva* ne dopuščajo drugega zaključka, kot da je *zgodovinsko gledano* knežji kamen koroški spomenik in zato v prvi vrsti simbol koroške preteklosti. Na drugi strani razumejo tudi Slovenci knežji kamen kot temeljni simbol svoje zgodovine.[48] Razlogi za to nacionalizacijo koroškega deželnega simbola so bili podani zgoraj. Povezani so s predstavo, ki se je začela oblikovati v času narodnega formiranja Slovencev, da segajo začetki nacionalne zgodovine Slovencev v čas Karantanije. Skupek teh predstav je subsumiran v pojmu karantanski mit, ki je najmočnejši nacionalno-konstitutivni mit pri Slovencih in posledično je knežji kamen, ki pri Slovencih utelešuje nekdanjo slovensko glorijo, katere pa v resnici nikoli ni bilo, najmočnejši simbol slovenske zgodovine.

Je pa potrebno jasno naglasiti, da s povedanim noče biti rečeno, da današnji Slovenci nimajo nič skupnega z zgodnjesrednjeveškimi Karantanci oziroma da med njimi ni nobene povezave. Najbolj vidna je na področju jezika. Današnja slovenščina se je nesporno razvila iz jezika, ki so ga govorili tudi Karantanci. Tu je kontinuiteta povsem otipljiva.[49] Hkrati pa se je potrebno zavedati, da se je slovenščina razvila tudi iz jezika, ki so ga govorili Slovani izven Karantanije – ob Savi, Soči, Savinji, Muri itd. – in da se je iz istega jezika zgodnjesrednjeveških Slovanov alpsko-jadransko-panonskega prostora in na podlagi *iste* jezikovne kontinuitete razvil tudi jezik, ki ga govorijo na drugi strani Sotle in ga danes štejemo k hrvaškemu. Jezikovni razvoj, čeprav kontinuiran, ni torej niti determiniran, niti enoznačen, ampak je bil v v 19. in 20. stoletju predvsem močno dirigiran in je risal meje med jeziki, kjer jih prej ni bilo.[50] Zato je največ, kar nam glede razmerja Karantanci-Slovenci dopušča jezikovna kontinuiteta med obema, izjava, da so tudi Karantanci eni od prednikov današnjih Slovencev, ne moremo pa jih smatrati za edine prednike Slovencev in jih še manj enačiti s Slovenci. A da se je to delalo nam poleg vsega povedanega nazorno ilustrira tudi sintagma »karantanski Slovenci«, ki se zelo pogosto pojavlja v slovenski zgodovinski literaturi, vključno z znanstveno. Z njo se Karantance postavlja na enak nivo in v enako razmerje do Slovencev, kot ko govorimo o današnjih koroških, prekmurskih ali pa primorskih Slovencih.

---

[45] Glede problematike obsega Karantanije gl. nazadnje Peter Štih, Glose k novi monografiji o Karantaniji, v: Zgodovinski časopis 58 (2004) 483 sl. (z relevantno literaturo).

[46] Hans-Dietrich Kahl, Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 2 (kot v op. 44) 989.

[47] Podrobneje: Štih, Knežji kamen (kot v op. 1) 19.

[48] Nekaj dokumentacije je zbral Alfred Ogris, Fürstenstein und Herzogstuhl – Symbole der Kärntner Landesgeschichte im Widerstreit ethnischer und territorialer Tendenzen in der slowenischen Geschichtsschreibung, Publizistik und Politik, v: Carinthia I 183 (1993) 729 sl.

[49] Vendar je pri vprašanju jezikovne kontinuitete potrebno spomniti, da obstaja na področju razvoja jezikov *povsod* popolna kontinuiteta (nemara edino izjemo predstavlja jezik Judov/Izraelcev). Vsi današnji jeziki so rezultat nesporno kontinuiranega razvoja *govorjenega* jezika. Prim. Graus, Kontinuität und Diskontinuität (kot v op. 10) 66.

[50] Prim. Geary, Mit narodov (kot v op. 7) 36 sl.

Podlaga takšni percepciji, ki je botrovala tudi že zgoraj tematizirani predstavi o slovenskem zgodnjesrednjeveškem narodnostnem ozemlju do Donave, pa predstavi o Karantaniji kot slovenski državi itd., je bilo že večkrat omenjeno razumevanje, da je ljudstva mogoče identificirati glede na njihov jezik. Ta metoda in ta predstava, ki je v sodobno znanost zrasla v nederjih nastajajoče primerjalne filologije konec 18. in v 19. stoletju je seveda že zelo stara in v bolj arhaični obliki poznana že v Stari zavezi v zgodbi o gradnji babilonskega stolpa. Z njo je bilo rojstvo *ljudstev* umeščeno v čas, ko so se različni *jeziki* emancipirali od svojega skupnega germanskega, slovanskega, romanskega ali helenističnega izvora in z njo so jezikovne skupnosti postale sinonim za etnične skupnosti. Z drugimi besedami: jezikovnih skupnosti niso bile razumljene le kot skupnosti, ki jih povezuje jezik, ampak so v njih videli tudi politične, socialno-pravne in kult(ur)no-religiozne skupnosti.[51] S podobnih izhodišč, le da na drugem gradivu, je konec 19. stoletja izhajala še ena disciplina, ki je takrat delala svoje prve korake v svetu znanosti. To je bila prazgodovinska arheologija, kjer je Gustav Kossina formuliral tezo, da se arheološke kulture pokrivajo s posameznimi ljudstvi.[52] A kaj kmalu se je pokazalo do kako kolosalnih interpretativnih zmot in zablod je pripeljala metoda določanja etničnosti s pomočjo materialnih artefaktov, katere dolgi rep se še vedno vleče po arheologiji – tudi slovenski.[53]

Podobno je že Rénan konec 19. stoletja spoznal, da je premisa o istovetnosti narodov in jezikov napačna in da je posledično tudi zgodovinska podoba, ki sloni na njej napačna (in s tem mitska). Kot napačno pa jo prepoznava tudi moderna humanistika. Zmotnost te premise v sodobni Evropi najbolje ilustrirata primera Švicarjev in Nemcev: prvi so en narod, ki govori tri jezike, pri drugih pa je ravno obratno – en jezik si delijo trije narodi (Nemci, Avstrijci in deloma Švicarji), za zgodnji srednji vek pa jo najbolj radikalno zanikajo primeri Frankov, Langobardov in Vizigotov, ki so celo opustili svoj germanski jezik in prevzeli romanskega, pa to ni pomenilo spremembe njihove etnične identitete in so še naprej ostali Franki, Langobardi in Vizigoti. Med etničnimi in jezikovnimi skupnostmi je torej potrebno narediti *distinkcijo*,[54] kajti etnična identiteta neke skupnosti se ne izraža z jezikom (ali jeziki, ki so bili govorjeni v tej skupnosti), niti v materialni kulturi, ampak z etničnim imenom takšne skupnosti. In ker so Karantanci nosili drugačno ime kot kasnejši Slovenci, kar pomeni, da je bila njihova etnična identiteta drugačna od slovenske, jih ni mogoče enačiti s Slovenci. V *etničnem* oziru je tako med Karantanci in Slovenci povsem jasna zareza in s tem diskontinuiteta.

V nasprotju z gornjimi temeljnimi spoznanji je slovensko zgodovinopisje še vse do pred kratkim povsem nereflektirano vztrajalo na premisah, vzpostavljenih konec 18. in v 19. stoletju in s tem na konceptih, ki jih ni več mogoče braniti.[55] Izenačevanje Alpskih Slovanov na

---

[51] Gl. Geary, Mit narodov (kot v op. 7) 34 sl.; Wiwjorra, Germanenmythos (kot v op. 3) 37 sl.

[52] Gustav Kossina, Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie (Leipzig 1911) 3. Za začetke prazgodovinske arheologije gl. na kratko Wiwjorra, Germanenmythos (kot v op. 3) 30 sl.

[53] Prim. npr. Siân Jones, The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present (London–New York 1997); isti, Arheologija etnosa, Konstrukcija identitete, v: Časopis za kritiko znanosti 28, št. 200–201 (2000) 111 sl.; Sebastian Brather, Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie, v: Germania 78 (2000) 139 sl.; Irena Mirnik Prezelj, Re-thinking Ethnicity in Archeology, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 1 (kot v op. 44) 581 sl., zlasti 592 sl.; Volker Bierbrauer, Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie, v: Walter Pohl (Hg.), Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil. hist. Klasse Denkschriften 329, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Wien 2004) 45 sl.; Noble, Introduction (kot v op. 10) 15 sl.

[54] Gl. Reinhard Wenskus, Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes (Köln–Graz 1961) 87 sl., 133 sl., Walter Pohl, Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity, v: Walter Pohl, Helmut Reimitz (ed.), Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800 (The Transformation of the Roman World 2, Leiden–Boston–Köln 1998) 22 sl. (ponatisnjeno v Noble, From Roman provinces (kot v op. 10) 124 sl.

[55] Bogo Grafenauer, Vprašanje srednjeveške etnične strukture prostora jugoslovanskih narodov in njenega

splošno in Karantancev posebej s Slovenci in s tem postavljanje začetkov Slovencev kot naroda v 6. ali 7. stoletje ni tako in zato nič drugega kot *retrogradna nacionalizacija zgodovine*. Na tej točki pa se nam tako »rekonstruirana« nacionalna zgodovina Slovencev kaže kot klasičen zgodovinski mit, ki daje zgodovini podobo, ki je ta nikoli ni imela. In na tej točki je zato potrebno povsem jasno povedati, da so Slovenci v zgodnjem srednjem veku kot fatamorgana: vidimo jih, govorimo o njih, v resnici jih pa ni bilo!

Mit o hlapčevstvu in njegov odvod: stereotip o Nemcih

A ker je bila v tako nacionaliziranih in mitiziranih predstavah slavna zgodovina Slovencev, poosebljena v kralju Samu, samostojni Karantaniji in ustoličevanju njenih knezov omejena le na zgodnji srednji vek, z njo ni bilo mogoče pokriti celotnega loka narodove zgodovine. Iz kasnejših obdobij so namreč ob umanjkanju državne tradicije, ki bi si jo lahko »prisvojili«, nacionalno afirmativno nekaj veljali le še protestanski pisci, kmečki upori in deloma celjski grofje. Zato na nekdanji, že zdavnaj minuli gloriji tudi ni bilo mogoče v celoti zgraditi podobe, ki bo imela za narod zadosten zgodovinski identifikacijski potencial. Najti je bilo potrebno novo, komplementarno in po možnosti čim bolj preprosto ter udarno formulo, s katero bi lahko zapolnili in razložili tisoč let narodove zgodovine. Našli so jo v mučeništvu, v tisočletnem trpljenju slovenskega naroda – v mitu o hlapčevstvu.[56] Ta mit razume zgodovino Slovencev kot zgodovino majhnega in pridnega naroda, ki je zatiran stoletja dolgo trpel in se mučil pod jarmom tujih gospodarjev, preden se je uspel otresti težkega križa nesreče ter uresničiti svoje tisočletne sanje in postati nacija – narod s svojo državo (pri čemer so eni menili, da so se te sanje uresničile 1918, drugi 1945, po najnovejši interpretaciji pa šele 1991).

V nekoliko karikirani in kompenzirani obliki je ta predstava približno takšna: Slovani, oziroma običajneje že kar Slovenci, so se v svojo sedanjo domovino naselili konec 6. stoletja pod avarskim suženjstvom ali hlapčevstvom. V boju z zunanjimi sovražniki so se za kratek čas uspeli osvoboditi in si ustvariti lastno državo – demokratično Karantanijo. Toda že pred koncem 8. stoletja je avarski jarem zamenjal nemški in Slovenci so prišli v okvir tuje, nemške države, v kateri so več kakor tisočletje dolgo vegetirali in hlapčevali tujim gospodarjem. Bili so najprej pridvorni hlapci, nato v najboljšem primeru revni kmetje, ki jih je fevdalni režim še posebej ostro izsesaval. Lastnega plemstva in meščanstva niso imeli, saj so družbeno elito predstavljali tujci, predvsem Nemci in kvečjemu še Italijani. Slovenščina je bila posledično le jezik kmetov, ki so na bojnih poljih umirali za tuje kralje in cesarje. In kolikor ni bilo domačih nadlog dovolj, so jih tepli še Turki, čemur pa se Slovenci niti niso ravno ogorčeno upirali, ampak so vse skupaj trpeče prenašali.

Nastavke za to percepcijo najdemo že pri Linhartu, ki je menil, da je s podreditvijo Frankom nastopilo obdobje življenja »pod nemškimi postavami«, da so svobodoljubni, gostoljubni in pogumni kranjski Slovani bili ugnani in ponižani, a so vendarle ohranili ljubezen do zatirane domovine in svojo identiteto.[57] Začetnika slovenskega nacionalnega zgodovinopisja se je torej že dalo razumeti, da je s frankovsko-nemškim gospostvom nastopilo nesrečno obdobje narodove zgodovine, podrobneje pa tega obdeloval ni, saj se njegovo nedokončano delo konča prav s podreditvijo pod Franke. A tudi ta podoba pri Slovencih ni nastajala izolirano, ampak

---

razvoja, v: Zgodovinski časopis 19–20 (1965–1966) 103, šteje še sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja »jezikovno razlikovanje« med »naravne etnične kriterije«.

[56] Gl. Vilfan, Zgodovinska pravotvornost (kot v op. 27) 44 sl.; isti, Historische Stereotype (kot v op. 6) 46; Štih, Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih (kot v op. 1) 313 sl.

[57] Anton Linhart, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs 2 (Laibach 1791) 180 sl. oz. Linhart, Poskus (kot v op. 25) 234 sl., zlasti 245.

je korespondirala s pogledi, ki sta jih v nemškem prostoru imela o Slovanih npr. Herder ali pa Linhartov znanstveni vzornik Karl Gottlob Anton in ki so skoraj gotovo imeli vpliv tudi na njeno izoblikovanje pri nas. Tako je Anton v knjigi o starih Slovanih, ki je izšla 1783 in je Linhart ni samo poznal in obsežno citiral, ampak je že 1784 o njej navdušeno pisal prijatelju Martinu Kuraltu z napovedjo, da ji bo pri pisanju svojega *Poskusa* tudi sledil,[58] o njemu domačih Lužiških Srbih zapisal: »predobro vedo, da so bili gospodarji dežele, ki jo sedaj posedujejo njihovi sovražniki Nemci. Nad njimi storjena grozodejstva imajo v svojem spominu še sveže pred očmi in hranijo se z upanjem, da bodo enkrat ponovno dvignili svojo glavo in podjarmili svoje tlačitelje«.[59] Podobno je tudi je Herder v letu, ko je izšel drugi zvezek Linhartovega Poskusa (1791), v svojih *Idejah k filozofiji zgodovine človeštva* menil, da so se »nemška plemena težko pregrešila nad Slovani«, ki so hoteli v miru živeti v svoji deželi in da so »bili v celih pokrajinah Slovani izkoreninjeni ali pa narejeni za tlačane in njihova posestva razdeljena med škofe in plemenitaše« ter, da so »njihovi ostanki v Nemčiji podobni temu, kar so Španci naredili Perujcem«. Menil je sicer tudi, da ta »globoko pogreznjena ljudstva [Slovanov]« čaka svetla prihodnost, ki pa bo nastopila šele, ko se bodo osvobodila »suženjskih verig«.[60]

Kot kaže osmi sonet 1834 prvič objavljenega *Sonetnega venca* Franceta Prešerna, ki ga je veliko kasneje literarni zgodovinar Anton Slodnjak označil kot »žalno igro, ki se imenuje slovenska zgodovina«,[61] je bila pri Slovencih podoba dvopolne in dvostopenjske nacionalne zgodovine, sestavljene iz prvotne slave in sledečega trpljenja, v predmarčni dobi že povsem uveljavljena. V sonetu je namreč svetla figura zgolj Samo, s Pipinom [očetom Karla Velikega, op. P. Š.] pa nastopijo »jarem«, »sužna rama«, »očetov razprtije«, »jezni viharji«, »krvavi punt«, »boj Vitovca« ter »ropanje Turčije« in bralci so morali vsaj približno vedeti, kaj je s temi izrazi mislil pesnik. Podobno je intonirana tudi prva v slovenščini napisana *Zgodovina slovenskega naroda* Janeza Trdine iz 1850 (vendar objavljena šele 1866).[62] Tudi v njej je z izgubo samostojnosti pod Karlom Velikim »prišla nad Slovence velika nesreča«, a se od Prešernovega verzificiranega zgodovinskega sinopsisa vendarle razlikuje v toliko, da je v njej poleg »dvestoletne dobe svobodnega slovenskega vojvodstva« tudi 16. stoletje označeno kot »zlati čas zgodovine našega naroda«.[63]

V teh koordinatah začrtana nacionalna zgodovina je bila razumljivo najprej recipirana v relativno ozkih, predvsem izobraženih družbenih krogih in je del zgodovinske zavesti širokih slojev prebivalstva postala šele, ko je tudi slovensko narodno gibanje postalo masovno in je bila zgodovina postavljena v njegovo funkcijo. Prvi manifestaciji te masovnosti so bile deželnozborske volitve 1867, kjer so Slovenci dobili v kmečki kuriji večino praktično na celotnem narodnostnem ozemlju (na Kranjskem pa tudi v mestni kuriji) in taborsko gibanje med letoma 1868 in 1871, kjer je ideja Zedinjene Slovenije dobila množično podporo in kjer je bila narodova zgodovina s svojim integrativnim in identifikacijskim potencialom

[58] Linhart, Zbrano delo 1 (kot v op. 28) 292, 428. Za vpliv Antona na Linharta gl. tudi Štih, Linhart kot zgodovinar (kot v op. 1) 297 in op. 46.

[59] Karl Gottlob Anton, Erste Linien eines Versuchs über die alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse 1 (Leipzig 1783) 36.

[60] Herder, Ideen (kot v op. 27) 434 sl.

[61] Poezija doktorja Franceta Prešerna. Uvod in razlage napisal Anton Slodnjak (Ljubljana 1946) 235.

[62] Janez Trdina, Zgodovina slovenskega naroda (Ljubljana 1866). Iz predgovora h knjigi, kjer je govora o tem, da je »narod brez zgodovine popotnik brez potnega lista«, da je potrebno napeti »vse svoje žile, da spravimo na dan zgodovino slovenskega naroda, njemu razumljivo, tedaj kolikor mogoče po domače (popularno) napisano«, da je »zgodovina, ki jo tujec piše kacemu narodu, kruh, ki ga reže mačeha neljubljenim otrokom« ipd., je jasno razvidno, da je bil namen knjige krepiti slovensko nacionalno identiteto in samozavest in da je bila zgodovina postavljena v tisto klasično funkcionalno vlogo, ki jo ima znotraj nacionalnih gibanj.

[63] Trdina, Zgodovina (kot v op. 62) 114. Nekaj dodatnih primerov razumevanja slovenske zgodovine pri piscih 19. gl. pri: Vasilij Melik, Pomen zgodnjesrednjeveških etnogenez za nastanek moderne slovenske nacionalne identitete, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 1 (kot v op. 44) 17 sl.; Vilfan, Zgodovinska pravotvornost (kot v op. 27) 44 sl.

neposredno apostrofirana. Lep primer takšne funkcionalizacije zgodovine je vabilo na žalski tabor 6. septembra 1868, ki se je začenjalo takole: »V starodavnih časih bili so naši predddje sloboden in samosvoj narod. Kadar je bilo treba se posvetovati v občinskih rečeh, zbrali so se pod milim nebon v senci košatih lip, pogovarjali se, izrekli brez strahu svoje želje in potrebe in tako dosegli po mirnem potu, česar so si želeli in potrebovali. Prišli pa so žalostni časi za naš slovenski narod, – propal je v sužnost in v sto- in stoletnih stiskah skoraj da ni popolnoma poginul. Zgubil je vse zaupanje do samega sebe, nosil potrpežljivo naloženo mu težko breme, in v neki zaspanosti in malomarnosti si še ni upal misliti, kako bi si poboljšal svoj težavni stan in rešiti se težkega jarma, ki ga žuli. Po tisoč letih imamo zdaj sopet postavno pravico, zbirati se pod milim nebom in posvetovati se v vseh stvareh, ktere se nam potrebne in imenitne zdijo«.[64] S taborskim gibanjem, v katerem so se Slovenci iz amorfne mase začeli preoblikovati v politično organizirano množico,[65] je zgodovina tako postala tudi pomembno sredstvo politične agitacije in orodje narodne politike. Družbena vloga, ki jo ima zgodovina pri formiranju nacionalne identitete je bila s tem v primeru Slovencev v glavnem zaokrožena, k ohranjanju in priljubljenosti mita o hlapčevstvu pa je v nadaljnem obdobju nemara največ prispevala prav slovenska politika, saj je bil poziv, da se je končno treba upreti tisočletnemu hlapčevstvu in se osvoboditi, zelo uspešna in rado slišana parola politične propagande.

Takšen pogled na generalne linije slovenskega zgodovinskega razvoja pa se ni spremenil niti v 20. stoletju v novih zgodovinskih okoliščinah. Slovensko zgodovinopisje ni samo ohranjalo stare podobe, ampak je npr. 1947 celo v svojem programskem tekstu zapisalo, da je »slovenska zgodovina v prvi vrsti kmečka zgodovina« in da je bil »razredni boj slovenskih podložnikov proti tujim gospodom obenem naša notranja in zunanja politika« ter da posledično v središču pozornosti slovenskega zgodovinopisja ne morejo biti teme »o tujem plemstvu in o bojih, ki so se vršili na naši zemlji in za njo med temi tujci«.[66] Ni čudno, da so ob takšni percepciji zgodovine gradovi na Slovenskem postali simbol socialnega in nacionalnega zatiranja Slovencev in da so v »poslednjem kmečkem uporu«, kot je Maja Žvanut[67] označila drugo svetovno vojno pri nas, bili mnogi med njimi požgani, številno dragoceno arhivsko gradivo pa uničeno.

A manjkali niso niti pogrebni toni. Tako je npr. Melita Pivec-Stele leta 1930 za moto svoje ugledne in v Parizu objavljene knjige o gospodarskem življenju Ilirskih provinc izbrala besede »Najnesrečnejša dežela na svetu«.[68] Ljudmil Hauptmann, eden vodilnih (in tudi najboljših) slovenskih medievistov, pa je hote ali nehote dajal s svojo – v zgodovinopisju sicer zavrnjeno – t.i. »hlapčevsko teorijo« mitu o tisočletnem hlapčevstvu Slovencev znanstveno vizuro. Njegova temeljna teza je bila, da Slovenci nikoli niso bili sposobni samostojnega državnega in političnega življenja, katerega so jim organizirale in vodile tuje sile – in to tudi v Karantaniji, saj naj ne bi bili kosezi nič drugega kot Hrvati, ki naj bi za Avari zavladali nad Alpskimi Slovani. Slovenci naj bi tako v zgodovini bili, kot se je Hauptmann sam plastično izrazil, nakovalo, po katerem so udrihali najprej Avari, nato Hrvati in končno še Nemci.[69] Nasplošno lahko rečemo, da se še polpreteklo slovensko zgodovinopisje ni skušalo kritično distancirati od mita o hlapčevstvu in od z njim zvezanih stereotipov.

---

[64] Vasilij Melik, Tabori 1868–1871, v: isti, Slovenci 1848–1918. Razprave in članki (Maribor 2002) 375. Podobno je že na prvem taboru v Ljutomeru njegov predsedujoči Radoslav Razlag nagovoril množico, da je po tisočletnem zatiranju končno prišla doba, ko se sme slovenski narod ponovno – kot so to nekdaj delali njegovi očaki – zbirati in posvetovati pod milim nebom in da se s tem napovedujejo boljši časi. Gl. Josip Vošnjak, Spomini (Ljubljana 1982) 243.

[65] Igor Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918 (Ljubljana 2003) 37.

[66] Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času, v: Zgodovinski časopis 1 (1947) 22 sl.; prim. k temu Štih, Srednjeveško plemstvo (kot v op. 1) 61 sl.

[67] Maja Žvanut, Od viteza do gospoda (Ljubljana 1994) 8.

[68] Melita Pivec-Stele, La vie économique des Provinces Illyriennes (1809–13) (Paris 1930).

[69] Gl. Štih, Hauptmann in raziskovanje slovenskega srednjega veka (kot v op. 1) 159.

Edina izjema je bil Sergij Vilfan, pa še on je na nevzdržnost nekaterih temeljnih predstav začel opozarjati šele v svojih poznih tekstih iz devetdesetih let prejšnjega stoletja.[70] Zato niti ni presenetljivo, da je prva resnejša kritika takšnega prikaza starejše slovenske zgodovine prišla od zunaj. Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju 1982 jo je sprožila Nada Klaić, profesorica srednjeveške zgodovine na Univerzi v Zagrebu, ki je slovenskemu zgodovinopisju očitala, da je s tem, ko je »plemstvu rezalo glavo« in imelo v vizirju samo podložnika-kmeta, (samo)pohabilo lastno zgodovino, ki je tako ostala brez politične zgodovine.[71] Še ostreje jo je nadaljevala pet let kasneje v Zgodovinskem časopisu v hiperkritičnem, a tudi precej neuravnoteženem prispevku k razpravi o stanju v slovenskem zgodovinopisiju oziroma medievistiki. V njem je označila (Linhartovo) koncepcijo zgodovine Slovencev naravnost za »strupeno« in z njo da slovenski medievisti še vedno »zastrupljajo svoj narod«, očitala pa jim je tudi, da so »najprej razveseljevali svoj narod z zgodobo o svobodni državi [Karantaniji, op. P. Š.] in potem pokopavali z zgodobo o stoletja »trpečem Slovencu««. Posledice takšnega »nesolidnega dela« so bile po njenem mnenju »tragične«, saj »zaradi eksteritorialne svobodne države in izkoriščanega kmeta današnja slovenska javnost komajda ve, v kakšnih političnih okvirih so živeli njihovi predniki«.[72] V repliki je Bogo Grafenauer stališče Klaićeve ocenil nič manj kot »napad na slovensko historiografijo v celoti«,[73] a zrna soli kritiki temperamentne profesorice kljub temu ne gre odrekati.

Eden temeljnih stereotipov, povezanih z mitom o slovenskem tisočletnem hlapčevstvu, je tisti o Nemcih, s katerimi je v slovenskih zgodovinskih predstavah zvezana tako dolga vrsta negativnih atributov, kot z nikomer drugim. Še Turki, ki imajo v dolgi tradiciji zahodnoevropskih stereotipov o »Azijatih« že po inerciji a priori negativno podobo,[74] so jo nemara bolje odnesli. Nemci so bili tako krivi za zamenjavo domačih knezov s frankovskimi grofi in s tem za propad svobodne slovenske Karantanije. Posledično je to pomenilo, da je »slovenska družba izgubila vladajoči družbeni razred, ki so ga zamenjali tuji gospodarji. ... Slovenci so omejeni poslej le na nižje družbene sloje. Slovenec in kmet na Slovenskem pomeni skozi dolga stoletja skoraj isto«.[75] Na to politično in družbeno katastrofo pa se je navezovala še etnično-narodnostna, katero so zopet povzročili Nemci. Kajti Slovenci so v 9. stoletju dosegli »svoj največji nacionalno-teritorialni obseg«, nato pa je sledila »denacionalizacija slovenske zemlje od nemške strani« in v drugi polovici 10. stoletja se je začelo »veliko raznarodovanje«.[76] Nemškim gospodarjem in njihovim kolonistom naj bi uspelo, da so do konca srednjega veka germanizirali skoraj dve tretjini »slovenskega narodnostnega ozemlja« in, da se je slovensko-nemška etnična meja premaknila z Donave takorekoč na koroško Dravo,[77] plemstvo kot nosilca kolonizacijskih procesov in politične moči pa je temu primerno opredeljeval stereotip, da so to bili tujci-Nemci, katerih edini cilj je bilo izkoriščanje domačega kmeta-Slovenca.

---

[70] Vilfan, Slovenci – kmečki narod? (kot v op. 36) 229 sl.; isti, Država in dežela od 13. do 18. stoletja, v: Slovenci in država. Zbornik prispevkov (Razprave SAZU I/17, 1995) 47 sl.; isti, Zgodovinska pravotvornost (kot v op. 27) 27 sl.; isti Historische Stereotype (kot v op. 6) 37 sl.

[71] Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Okrogla miza 1. oktobra 1982 na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, v: Zgodovinski časopis 37 (1983) 93.

[72] Nada Klaić, K okrogli mizi »Zgodovinopisje na Slovenskem danes«. Prilog razpravi o današnjoj slovenskoj medievistici, v: Zgodovinski časopis 41 (1987) 549 sl.

[73] Bogo Grafenauer, O »(ne)znanstveni fantastiki« v Zgodovinskem časopisu. Odprto pismo prvega glavnega in odgovornega urednika Zgodovinskega časopisa sedanjemu uredniku, v: Zgodovinski časopis 42 (1988) 123.

[74] Gl. Johannes Gießauf, Azijski barbar. Iskanje sledi v srednjem veku, v: Zgodovinski časopis 59 (2005) 255 sl.

[75] Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 2 (Ljubljana ²1965) 135.

[76] Milko Kos, Kolonizacija in germanizacija slovenske zemlje, v: Historijski zbornik 4 (1951) 9 sl.; isti, Zgodovina Slovencev (kot v op. 20; izdaja iz 1955) 140 sl.

[77] Zemljevid, ki prikazuje to slovensko traumo, je bil zgoraj že problematiziran.

Takšno gledanje na zgodovino je seveda bilo odlično gojišče za nastanek in rast predsodkov in sovražnih predstav o slovenskih severnih sosedih. Še zlasti v povezavi z nacionalnimi antagonizmi 19. stoletja in nato s tragično izkušnjo druge svetovne vojne, se je ustvarila slika, da so Slovenci vso svojo zgodovino neprestano izpostavljeni nemškemu pritisku, ki ima za cilj njihovo načrtno uničenje. Toda kljub nenehni ogroženosti in raznarodovalnemu pritisku, je slovenski narod po takšni razlagi zgodovine uspel »čudežno preživeti« in se v trdem boju za obstanek tudi ohraniti.[78] Slovensko-nemški boj se je na tej točki navezal na predstavo, ki je prav tako nastala že v 19. stoletju, o gigantskem zgodovinskem boju med slovanstvom in germanstvom na vsej črti od Baltika do Jadrana.[79] Nasplošno slovensko-nemško razmerje v zgodovini ni bilo razumljeno kot mirna kohabitacija in sosedstvo ter celo zavezništvo,[80] kar je vse skupaj (ne vedno, a vendar) tudi bilo, ampak predvsem kot neprestan antagonizem in boj, ki zahteva tudi danes budnost in pozornost zlasti pred avstrijskim sosedom kot kontinuiranim naslednikom nemškega.

Takšne sovražne stereotipne predstave o Nemcih, ki so bile v veliki meri produkt in hkrati sredstvo narodnega konstituiranja Slovencev, nimajo z zgodovinsko stvarnostjo kot jo dojemamo in skušamo razumeti danes, nič skupnega. Temeljna značilnost teh predstav je, da prenaša sodobne pojme, miselne vzorce in recentne razmere v preteklost. To poleg nacionalnih nasprotij 19. in 20. stoletja še zlasti velja za predstavo o obstoju Slovencev kot narodne skupnosti v zgodnjem srednjem veku, o kateri je bilo zgoraj že govora. Iz te predstave je bila namreč (sicer povsem logično) izpeljana misel, da je bila Karantanija država (karantanskih) Slovencev. A ker v zgodnjem srednjem veku še ne moremo govoriti o Slovencih, tudi Karantanija ni mogla biti njihova država – bila je pač država (če že uporabljamo ta novoveški pojem za zgodnji srednji vek) Karantancev.[81] Nasploh države srednjega veka niso bile nacionalne države, kot je običajna predstava in ki zopet pomeni prenašanje pojmov 19. in 20. stoletja nazaj v zgodovino. Zato je seveda zgodovinsko neutemeljen tudi mit, da so Slovenci tisočletje dolgo živeli v tuji, nemški državi. Pri tem je potrebno opozoriti, da je predstava, ki pripisuje srednjeveškemu cesarstvu značaj nacionalne države Nemcev, le deloma zrasla na domačem zeljniku in na podlagi hlapčevskega mita. Deloma se je izoblikovala tudi pod vplivom in vtisom nemške (zgodovinopisne) literature in propagande v času od Bismarckove pa do Hitlerjeve Nemčije, ki je cesarstvo predstavljalo kot izključno nemško tvorbo in utelešenje germansko-nemške glorije.[82]

V resnici in poenostavljeno povedano, srednjeveško Cesarstvo, ki mu pa običajno res pravimo kar Nemško cesarstvo (zaradi vladarjev, ki so izvirali iz nemškega prostora), ni bila nobena nemška nacionalna država, ampak je hotelo biti v prvi vrsti obnovljen rimski imperij.[83] Zato je bil tudi uradni naslov njegovih vladarjev »cesar Rimljanov« in naslova nemških kraljev ali cesarjev niso nikoli nosili, pod svoje žezlo pa niso hoteli združiti le nemško govorečega prebivalstva, ampak različna ljudstva in pokrajine krščanske Evrope. Najbolj jasno je navezavo srednjeveškega Cesarstva na rimsko idejo univerzalne države formuliral pred tisoč leti mladi cesar Oton III. (994–1002), katerega politični program je bil zajet v devizi Obnova cesarstva Rimljanov (*Renovatio imperii Romanorum*) in ki je v znameniti upodobitvi v njemu namenje-

[78] Prim. Vilfan, Zgodovinska pravotvornost (kot v op. 27) 53.

[79] Gl. Wiwjorra, Germanenmythos (kot v op. 3) 147 sl., zlasti 169 sl.

[80] Slednje npr. dobro ilustrira koroški kmečki upor iz 1478, ki seveda še zdaleč ni bil samo slovenski, kot je običajna percepcija pri nas, ampak so v njem sodelovali tudi nemško govoreči kmetje zgornje Koroške.

[81] Takšen naslov nosi tudi najnovejša monografija o Karantaniji in Karantancih (Hans-Dietrich Kahl, Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9- Jh.) (Situla 39 supplementum – Razprave SAZU I/20, Ljubljana 2002), ki seveda sporoča povsem nekaj drugega kot sintagma »država karantanskih Slovencev« (gl. zg. op. 39).

[82] Gl. npr. Hans-Werner Goetz, Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung (Darmstadt 1999) 65 sl.

[83] Temeljno: Percy Ernst Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio. Studien und Texte zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit, 2 Bd. (Leipzig–Berlin 1929).

nemu evangeliarju prikazan kot cesar, ki se mu poklanjajo personificirane *Roma*, *Gallia*, *Germania* in *Sclavinia*. Pri tem za nas v tem kontekstu niti ni bistveno, kaj je točno mišljeno s Sklavinijo, kot to, da Otonov cesarski ideal ni bila samo Germanija. Pa tudi ko je Cesarstvo v svojem imenu konec 15. stol dobilo dodatek »nemške narodnosti«, to ni pomenilo, da se je omejevalo zgolj na pokrajine nemškega jezika. Dodatek, ki se je pojavil potem, ko je cesar Maksimiljan I. pokopal upe na Italijo, je pomenil predvsem, da se je Cesarstvo omejevalo na prostor v glavnem severno od Alp.[84]

V zvezi s problematiko države v srednjem veku pa se mi zdi v kontekstu našega razpravljanja o mitizirani zgodovini pomembno tudi sledeče: državne oz. plemenske (kot jih tudi imenujemo) tvorbe zgodnjega srednjega veka so bile etnično opredeljene kot so tudi moderne države nacionalno opredeljene. Vendar med njima ležijo stoletja, ko se je država – pri nas in v nemškem prostoru manifestirala zlasti v obliki dežel (kneževin), v Italiji npr. pa v obliki mestnih državic – oblikovala po kriterijih, ki niso bili etnično-plemenski oz. nacionalni. Vsaj v srednji Evropi je zato kontinuiteta med etnično-plemensko in nacionalno državo le navidezna in le še ena v seriji predstav, nastalih v času formiranja modernih narodov in njihovih držav.[85]

Nasploh sta narodnostna pripadnost in nacionalna država miselni kategoriji modernega sveta, ki ju srednji vek ni poznal in srednjeveški vladarji neke nacionalne politike v današnjem smislu niso nikoli vodili. Odnos te države (pa naj imamo v mislih Cesarstvo ali pa dežele) do slovenskega kmeta je bil v osnovi enak, kot ga je imela do njegovega bavarskega ali pa češkega vrstnika, ali pa do nemško govorečega »sodeželana« na Koroškem ali Štajerskem in tudi ni do obdobja formiranja narodov nobenih informacij, da bi slovensko govoreči ljudje to državo dojemali kot tujo. Slovenski izvor in slovenski jezik posameznika sama po sebi nista imela negativne konotacije in nista bila pravno zapostavljena. Res pa je tudi, da nista predstavljala nobene prednosti in uspešna integracija v večjezično skupnost Cesarstva, v kateri je prevladovala nemščina, je bila že iz pragmatičnih razlogov pogojena z jezikovno prilagoditvijo. Poenostavljeno – in zato napačno – mnenje, da so Slovenci v takšnem Cesarstvu živeli v tuji državi in da so bili še posebej ostro izkoriščani, »meri čas z vatlom in platno s stopinjami«[86] in tudi na tem nivoju po nepotrebnem generira kompleks zgodovinske manjvrednosti.[87] Enako je s trditvijo, da so Slovenci (bili) kmečki narod. Toda, vprašajmo se, kateri evropski narod do nastopa moderne in industrijske revolucije pa ni bil kmečki narod?[88]

Da je iz istih razlogov retrogradne nacionalizacije zgodovine nevzdržna tudi trditev o slovenskem narodnostnem ozemlju do Donave in njegovi dvetretjinski izgubi zaradi nemškega pritiska, je bilo tudi že povedano.[89] Poleg tega je bila t.i. germanizacija, to je proces naseljevanja (predvsem) bavarskih kolonistov v obdonavsko-vzhodnoalpski prostor, dolgo časa razumljena kot načrtna nacionalna politika nemške ekspanzije in izenačevana z namernim ponemčevanjem na Koroškem in Štajerskem v 19. in 20. stoletju, pri čemer naj bi pomembno vlogo imela tudi cerkev.[90] V resnici je bila srednjeveška germanizacija – vsaj v našem primeru, ki je bil deloma

[84] Vilfan, Država in dežela (kot v op. 70) 58.

[85] Vilfan, Država in dežela (kot v op. 70) 49.

[86] Vilfan, Država in dežela (kot v op. 70) 59.

[87] Podrobneje o karakterju srednjeveških državnih tvorb na slovenskem ozemlju: Štih, Državne tvorbe v srednjem veku (kot v op. 1) 1 sl.

[88] Gl. Vilfan, Slovenci – kmečki narod? (kot v op. 36).

[89] Gl. zgoraj tekst pri op. 30–34.

[90] Že Ivan Vrhovec, Germanstvo in njega vpliv na Slovanstvo v srednjem veku (Ljubljana 1879) 47, je smatral, da je pokristjanjevanje iz Salzburga bilo del načrtne politike germanizacije in da so bili »nemški solnograški duhovniki...germanizaciji gmoten pripomoček«, medtem, ko naj bi bil Oglej »Slovanstvu preje prijatelj, nego sovražnik«. Podobno je menil tudi Franc Kos, Iz domače zgodovine (doba od 843–867), v: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 7 (1897) 110 sl. (ponatis v: isti, Izbrano delo (Ljubljana 1982) 198): »da so nemški škofje, posebno pa solnograški nadškofje, napravili v narodnostnem oziru Slovencem veliko več škode, kakor pa oglejski patrijarhi in

drugačen od germanizacije vzhodno od Labe, ki je potekala izven meja Cesarstva in zato tudi z mečem[91] – posledica povsem naravnega, gospodarsko pogojenega procesa postopne agrarne kolonizacije in oblikovanja kulturne krajine, primerne za življenje in gospodarsko izrabo.[92] Njeno gibalo je bil nič kaj nacionalno obarvan interes zemljiških gospodov (posvetnih in cerkvenih), da bi povečali dohodke s svojih zemljiških kompleksov. To so delali tako, da so s kolonizacijo povečevali količino obdelovalne zemlje, ki jim je preko na njej živečih in delujočih kmetov prinašala dodatni dohodek v obliki dávščin. Pri tem je bilo zemljiškim gospodom v bistvu vseeno ali jim ta dohodek prinašajo slovensko ali pa nemško govoreči kmetje. Toda če domačih kolonistov ni bilo dovolj, so jih dali pripeljati od drugod. V slovenskem primeru je to v večini primerov pomenilo, da so kolonisti prišli z Bavarske.[93] Bilo pa je tudi drugače: ko so oglejski patriarhi v drugi polovici 10. stoletja po prenehanju uničujočih madžarskih plenilnih pohodov obnavljali gospodarske resurse Furlanije, v kateri je bilo staro prebivalstvo v veliki meri pobito ali pa odpeljano v ujetništvo, so v pokrajino naseljevali slovanske kolonisté s slovenskega ozemlja, pri čemer seveda tudi ni šlo za neko slavizacijo oziroma slovenizacijo v smislu nacionalne politike.[94] Da je bil kot kolonist-obdelovalec zaželjen vsakdo, ne glede na njegov pravni, socialni ali pa etnično-jezikovni položaj, jasno kaže tudi dovoljenje cesarja Henrika III. tržaškemu škofu Adalgerju iz 1039, da si lahko pridobi kjerkoli le more ljudi in jih kot delovno silo naselil na škofijskih posestvih.[95]

Da so od drugod priseljeni kolonisti sčasoma in ne glede na jezik, ki so ga govorili, postali domačini v okolju v katerem so se rodili, živeli in umrli, je menda jasno. Dobra ilustracija povedanega je – čeprav iz nekoliko kasnejšega obdobja – kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor: po svojem rodu je izviral iz Bergama v severni Italiji, po svoji pisani besedi je bil predvsem Nemec, govoril je nemško in slovensko, po svoji domovinski zavesti pa je bil Kranjec, o čemer nam priča njegova korespondenca z znamenito londonsko znanstveno družbo Royal Society, katere član je bil. Tako 1685 omenja idrijski rudnik in Cerkniško jezero »v moji domovini, namreč na Kranjskem«. Naslednje leto piše: »Imamo neke živali, ki se imenujejo po nemško Bilch in v našem kranjskem jeziku polhi«, še leto kasneje pa: »To jezero je bilo starim piscem Lugea palus, novejšim Lacus Lugeus, današnjim Latincem je Lacus Cirknizensis, Nemcem Zirknitzer See, in nam Kranjcem je Cerkniško jezero«.[96] To kar je veljalo za plemiča Valvasorja, namreč, da se je njegova zavest o mi-pripadnosti konstituirala glede na domovino-deželo, je

njihovi sufragani«. Tezo, da je pokristjanjevanje iz Salzburga za Slovence »v resnici pomenilo tudi raznarodovanje« je kasneje razvijal in branil tudi Alojzij Kuhar, The Conversion of the Slovenes and the German-Slav Ethnic Boundary in the Eastern Alps (Studia Slovenica II, New York–Washington 1959). K slednjemu gl. Peter Štih, Alojzij Kuhar in njegova knjiga o pokristjanjevanju Slovencev ter nemško-slovenski etnični meji, v: Alojzij Kuhar, Pokristjanjevanje Slovencev in nemško-slovanska etnična meja v vzhodnih Alpah (Ravne na Koroškem–Celovec–Ljubljana–Dunaj 2001) 149 sl.

[91] Gl. Walter Schlesinger (Hg.), Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte (Vorträge und Forschungen 18, Sigmaringen 1974)

[92] To je zelo jasno pokazal Sergij Vilfan, Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtliche Grundlagen, v: Schlesinger, Deutsche Ostsiedlung (kot v op. 91) 567 sl.

[93] Gl. Milko Kos, Kolonizacija in populacija v srednjem veku, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1. zv.: Agrarno gospodarstvo (Ljubljana 1970) 73 sl.; Vilfan, Deutsche Kolonisation (kot v op. 92) 581 sl.; Fritz Posch, Siedlung und Bevölkerung (5. Die karantanisch-bairische Siedlungslandschaft), v: Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246) (Veröffentlichungen der Komission für die Geschichte Österreichs der Österreichische Akademie der Wissenschaften 17, Wien 1991) 408 sl.; Peter Štih, Kolonizacija in migracije v slovenskih deželah v visokem in poznem srednjem veku, v: Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1994, 25 (Eisensdtadt 1996) 195 sl.

[94] Peter Štih, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 und 412) (Nova Gorica 1999) 146 sl.

[95] Gl. Štih, »Villa« (kot v op. 94) 153 in op. 680.

[96] Branko Reisp, Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society (SAZU, Korespondence pomembnih Slovencev II/8, Ljubljana 1987) 21 (22), 25 (27), 52 (71).

posplošeno veljalo tudi za zadnjega gorenjskega ali dolenjskega kmeta, tako slovensko, kot nemško govorečega: oba sta se čutila Kranjca in Kranjska je bila njuna skupna domovina.

Toda v nasprotju z gornjim primerom, ki kaže, da je slovenski prostor postal od drugod priseljenim plemiškim rodbinam in njihovim članom nova domovina, prevladuje v slovenskih zgodovinskih predstavah, ki razumejo slovensko zgodovino predvsem kot zgodovino slovenskega kmeta, o plemstvu stereotip, da so to bili izkoriščevalski tujci-Nemci.[97] Nesporno je sicer, da so vse vodilne visokoplemiške rodbine, ki so v srednjem veku gospodovale na slovenskem ozemlju, sem prišle od drugod, iz bavarskega, frankovskega in drugega nemškega prostora.[98] Toda ali ne velja to tudi za plemstvo današnjega avstrijskega prostora?[99] A medtem ko smatrajo npr. na avstrijskem Koroškem s Frankovske priseljene Spanheime za domačine, smo jih mi proglasili za tujce, pa čeprav niso za slovensko zgodovino nič manj pomembni kot za koroško, saj so pri nas ustanovili dve mesti (Ljubljana, Kostanjevica), dva pomembna samostana (Kostanjevica, Bistra) in so za Kranjsko, ki se je prav pod njihovo oblastjo (Ulrik III.) začela oblikovati v deželo, pridobili Žumberak (kjer je ostal do oblikovanja Vojne krajine).[100]

Proglašati za tujce plemiške rodbine, ki so generacije dolgo živele na slovenskem ozemlju in ki so za napredek, blagostanje, kulturo in varnost okolja v katerem so živele tudi marsikaj naredile in katerih člani so bili tu rojeni in pokopani, je paradoksalno in krivično hkrati. Tudi zato, ker se ti ljudje sami niso smatrali za tujce, ampak je tu bila, kot ilustrira Valvasor, njihova domovina in njihov dom. Po tej čudni logiki, po kateri bi sicer morali tudi Valvasorja zaradi njegovega italijanskega izvora smatrati za tujca (pa ga seveda ne, ker je preveč koristen za našo kulturno identiteto), smo pravzaprav vsi tujci v svoji domovini, saj je verjetno le malo takšnih, ki lahko pokažejo, da so njihovi predniki na tem ozemlju živeli že pred petimi ali večimi generacijami. Ujetost slovenskega zgodovinopisja v zgolj na »slovenskem kmetu« grajen koncept nacionalne zgodovine se je kazala celo v primeru celjskih grofov, ki veljajo za najbolj »slovensko« plemiško rodbino in so tudi nosilci mita o slovenski državnosti v srednjem veku.[101] Negativna ocena njihove politike, ki da Slovencev ni združevala, ampak jih je še bolj razbijala,[102] je s stališča zgodovinopisja, ki zgodovinski razvoj ocenjuje le s slovenskim vatlom in s pozicije slovenskega naroda v moderni dobi, sicer razumljiva, a hkrati krivična in anahrona, da bolj ne more biti, saj od dinastov 15. stoletja pričakuje, da se bodo obnašali kot narodni politiki in voditelji 19. ali zgodnjega 20. stoletja.

In šele leta 1982, na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju, ki je bilo sploh prvo, ki je v svojem programu imelo tudi plemiško temo (okroglo mizo o celjskih grofih), je v slovenskem zgodovinopisju prišlo do odkritega priznanja potrebe po reviziji lastne zgodovinske podobe v smislu, da se vanjo vključi tudi plemstvo. To je kot moderator okrogle mize o Celjskih storil Ferdo Gestrin, ki je uvodoma izpostavil, da se mu zdi nujno, »da sedaj korigiramo celotno stališče do fevdalnega razreda v srednjem veku in da vključimo obravnavo dejavnosti tega razreda v našem okolju v slovensko zgodovino«.[103] Danes je toliko časa zapostavljeno

[97] Gl. Štih, Srednjeveško plemstvo (kot v op. 1) 61 sl.; Miha Preinfalk, Zgodovinopisje na Slovenskem in njegov odnos do plemstva, v: Zgodovinski časopis 58 (2004) 507 sl.

[98] Gl. Peter Štih – Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva (Ljubljana–Celovec/Klagenfurt 1995) 71 sl.

[99] Gl. za zgodnji srednji vek npr. Michael Mitterauer, Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum (Archiv für österreichische Geschichte 123, Wien 1963).

[100] Gl. Peter Štih, Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice, v: Andrej Smrekar (ur.), Kostanjevica na Krki 1252–2002. Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta (Kostanjevica na Krki 2003) 55 sl.; Andrej Komac, Od mejne grofije do dežele, Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju (Thesaurus memoriae, Dissertationes 5, Ljubljana 2006) 147 sl.

[101] Gl. Štih, Celjski grofje (kot v op. 1) 13.

[102] Grafenauer, Zgodovina 2 (kot v op. 75) 402.

[103] Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru (kot v op. 71) 93.

plemstvo ena osrednjih tem slovenske medievistike ter novoveških študij in vloga plemstva v slovenski zgodovini je tako vsaj delno rehabilitirana.[104]

Za konec menim, da pričujoči pregled dovolj jasno kaže, kako je podoba slovenske nacionalne zgodovine – in to tako tista, ki je nastajala v znanstvenih krogih, kot seveda še bolj tista, ki je poznana na ravni zgodovinskega spomina ali uporabljana v javni rabi – v veliki meri ujetnik različnih mitov, stereotipov in predstav, ki so se v Evropi razvili v 19. stoletju, v času oblikovanja modernih narodov in nacionalnih držav. To ni sicer nobena slovenska posebnost in velja bolj ali manj za vse evropske narode, vprašanje pa je, ali Slovenci kot moderen in v vsakem oziru povsem konstituiran ter mednarodno legitimiran narod še potrebujejo takšne mite, ki so svojo vlogo že odigrali in so v bistvu ostali brez prave funkcije. Odgovor je verjetno lahko samo nikalen in zato je, kot bi rekel Vilfan, še kako potrebno vnesti nekaj več realizma v te klišeje.[105]

[104] Gl. Štih, Srednjeveško plemstvo (kot v op. 1) 61 sl.; Preinfalk, Zgodovinopisje na Slovenskem (kot v op. 97) 507 sl.; Dušan Kos, Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja (Ljubljana 2005) 13 sl.

[105] Gl. op. 6

Peter Vodopivec

Začarani krog nacionalne zgodovine

UDK 930.1

VODOPIVEC Peter, dr., redni prof. in znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, peter.vodopivec@guest.arnes.si

Začarani krog nacionalne zgodovine

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 49–59, cit. 38

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtor opozarja na razvoj nacionalnih zgodovinopisji v Evropi od srede 19. stoletja dalje in ugotavlja, da so se počasi odpirala novim metodološkim in konceptualnim pristopom ter družboslovnim vedam. Do pomembnejših sprememb v tej smeri je tudi v zahodni Evropi prišlo šele v 60.tih in 70.tih letih preteklega stoletja, ko so nove, socialno-zgodovinsko zasnovane raziskave postavile pod vprašaj tradicionalne nacionalno-zgodovinske posplošitve in predstave. Avtor se pri opredelitvi zgodovinskih mitov opira na definicijo G. Schöpflina, hkrati pa opozarja na podobnost romunskih in slovaških mitov s slovenskimi. V zvezi s slovenskimi nacionalno zgodovinskimi predstavami si zastavlja tri vprašanja.Prvo: od kdaj lahko sploh govorimo o slovenskem narodu, če je bil proces narodnega oblikovanja končan šele konec 19. stoletja? Drugo: kakšna je bila v resnici vloga jezika v toku slovenskega narodnega oblikovanja? In tretje: koliko je v slovenskem zgodovinopisju prisotno Braudelovo spoznanje, da sta narod in nacionalna zgodovina »množica stvarnosti in življenjskih usod«, ki jih kronološka zgodovina slabo povezuje?

Ključne besede: nacionalna zgodovina – socialna zgodovina – zgodovinski miti – narodno oblikovanje – občutja pripadnosti

UDC 930.1

VODOPIVEC Peter, Ph.D., Full Professor and Research Counselor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, peter.vodopivec@guest.arnes.si

The Bewitched Circle of National History

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 49–59, 38 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The paper examines the development of national historiographies since mid-19th century. The process of embracing new methodologies and concepts as well as different approaches of other social sciences was very gradual. In Western Europe, this situation started to change in the 1960's and the 1970's when sociohistoric research challenged the findings of traditional, nationally oriented historical generalizations and concepts. Borrowing the definition of historic myth from George Schöpflin the author draws attention to the similarity of Romanian and Slovakian myths to Slovene ones. In view of the historical conceptions pertaining to the Slovene nation he posits the following three questions: The process of national formation was not completed until the end of the 19th century; since when is it therefore possible to speak of the Slovene nation? What was the true role of language during the process of national formation? To what degree is Fernand Braudel's statement that nation and national history contain a »multitude of realities and human destinies« – that up to now have not been sufficiently considered by chronologically-oriented historiography – present in Slovene historiography?

Key words: national history, social history, historical myth, national formation, feelings of appurtenance

Ni zgodovine Francije, je samo zgodovina Evrope«, naj bi v času med obema vojnama zapisal znameniti francoski zgodovinar Marc Bloch in dodal: »Edina prava zgodovina je obča zgodovina«.[1] Bloch naj bi na ta način opozoril, da francoska zgodovina še zdaleč ni ena sama neločljiva celota, kot so v 19. stoletju dokazovali liberalni in republikanski utemeljitelji francoskega nacionalnega zgodovinopisja, saj je sestavljena iz mnogih, v nekaterih ne le časovno bolj oddaljenih, temveč tudi bližnjih obdobjih zelo raznolikih pokrajinskih, deželnih in lokalnih zgodovin, hkrati pa je – ob spoznanju, da je družba precej širši pojem kot sta narod in država – spodbujal k preseganju ozko zamejenih nacionalnih okvirov in se zavzemal za socialno-zgodovinsko raziskovanje, ki bo težilo k »primerjalni zgodovini evropskih družb«.

[1] Fernand Braudel, Identité de la France, I. Espace et Histoire, Arthaud – Flammarion, Paris 1986, str. 14.

Njegova stališča so naletela na nerazumevanje in odpor pri večini še vedno predvsem z nacionalno zgodovino se ukvarjajočih kolegov. V Franciji je zgodovinopisje sicer od konca dvajsetih let 20.stoletja in po ustanovitvi časopisa Annales doživljalo pomembno metodološko in konceptualno prenovo, toda v proučevanju in poučevanju zgodovine so pred drugo svetovno vojno (in še dolgo po njej) – kot drugod v Evropi – prevladovale pozitivistične in iz 19. stoletja podedovane nacionalno-zgodovinske usmeritve. Narod je v 19. stoletju postal tudi za francosko zgodovinopisje »zgodovinsko bitje par excellence« in s tem kolektivni zgodovinski junak, glavna naloga zgodovinarjev, ki naj bi popisovali, «kar se je resnično zgodilo«, pa je bila pripovedovati »zgodovino naroda«, ki naj bi bil osrednji subjekt zgodovinskega razvoja.[2] Takšno razumevanje zgodovine in zgodovinopisja je temeljilo v prepričanju, da so Francozi »enotno in homogeno« ljudstvo, ki ima – kot velika družina – iste skupne prednike, hkrati pa tudi v statičnih in nezgodovinskih predstavah o narodu s koreninami v daljni preteklosti, ki so ga zgodovinsko gledano ogrožali sosedje in »tujci«. V tej luči zarisana »nacionalno-kronološka freska« je imela nesporne praktične cilje: težila je k utrjevanju francoske nacionalne enotnosti in k oblikovanju poenotenega nacionalnega zgodovinskega spomina, ki naj bi bil eden najpomembnejših temeljev francoske nacionalne zavesti.

Vse povedano seveda ni značilno le za francosko zgodovinopisje 19. stoletja. Narod in nacionalna država (naj bo kot dejavnika mednacionalnih odnosov, naj bo v luči notranjih družbenih razmer ali pa kot kolektivni sili, ki sta odločilno oblikovali v svojih mejah živeče prebivalstvo) sta postala v 19. stoletju povsod v Evropi osrednja predmeta zgodovinskega raziskovanja, zgodovina pa veda, ki naj bi potrdila in osvetlila narodne posebnosti in starodavne nacionalne in državne tradicije. Na metodološke in konceptualne usmeritve nacionalnih zgodovinopisij v srednje in vzhodno-evropskem prostoru je pri tem močno vplivalo zlasti nemško zgodovinopisje, ki je od srede 19. stoletja odkrito podpiralo težnje po združevanju Nemčije pod pruskim vodstvom. Vodilni nemški zgodovinarji druge polovice 19. stoletja (Droysen, von Sybel, Treitschke) so se posvetili utemeljevanju nemške, domnevno zgodovinsko izkazane narodne in kulturne enotnosti ter povezanosti pruske z ostalo nemško zgodovino, po združitvi Nemčije leta 1871 pa tudi dokazovanju kontinuitete med prvim (svetim rimskim) in drugim nemškim cesarstvom, ki naj bi bilo v zgodovinski luči uresničitev stoletnih nacionalnih teženj nemškega prebivalstva.[3] S svojimi objavami, ki so bile nedvomno plod obsežne erudicije in podrobnega poznavanja virov, so ustvarili dragocena zgodovinska dela, ki so dolgoročno zaznamovala razvoj nemškega zgodovinopisja. Toda v isti sapi so, prepričani, da so narod, nacionalna država in njene različne pojavne oblike naraven in nujen rezultat razvojnih procesov »zgodovinsko kritiko uporabljali le pri rekonstrukciji starih besedil in dogodkov«, »pozabili so pa na rekonstrukcijo idej in motivov ljudi v preteklosti«, ki so jih – kot piše nemški zgodovinar Karl Ferdinand Werner – »brez oklevanja nadomestili s svojimi lastnimi idejami«.[4] S projekcijo sodobnih predstav v preteklost in v težnji po pisanju zgodovine, ki bo učinkovito orodje utrjevanja občutij nacionalne in državne pripadnosti, so oblikovali podobo nacionalne zgodovine, ki je bila bolj izraz negotove sodobnosti in vsakokratnega razumevanja nacionalnega kot poskus stvarne reprodukcije preteklosti.

Podobno kot nemško, čeprav seveda s poudarki in razlikami, ki so bile posledica posebnih zgodovinskih tradicij ter nacionalnih interesov in samo-predstav, se je pred prvo svetovno

---

[2] Suzanne Citron, Nacionalni mit, Zbornik Študije o etnonacionalizmu, Izbral in uredil Rudi Rizman, Knjižna zbirka Krt 79, Ljubljana 1991, str. 193.

[3] Jürgen Elvert, Vom Nutzen und Nachteil der Nationalhistorie für Europa, www.hirzel.de/universitas/archiv/elvert.pdf#search, Eric Hobsbawm, Mass-Producing Traditions, Europe, 1870–1914, The Invention of Tradition, Ed. by Eric Hobsbawm and Terence Ranger, Cambridge Univresity Press, Canto Edition 1999, str. 273–274.

[4] S. Citron, nav. delo, str. 193.

vojno razvijalo zgodovinopisje drugod v Evropi in celo v ZDA. V ZDA so se sicer prav v težnji po konceptualni oddaljitvi od nemškega političnega zgodovinopisja že ob koncu 19. stoletja oglašali zagovorniki t.i. New History, ki so opozarjali na pomen družbene in kulturne zgodovine, toda pri tem je tudi njihov najvidnejši predstavnik Frederick Jackson Turner – brez prepričljivejših primerjav –vztrajal pri poudarjanju izjemnosti Združenih držav in njihove demokracije. V Nemčiji je poskušal večjo veljavo proučevanju socialne in kulturne zgodovine precej osamljeno pridobiti Karl Lamprecht, ki pa je bil deležen ostrega zavračanja in kritik vodilnih zastopnikov prevladujoče, na Rankeja se sklicujoče nacionalno-zgodovinske šole. Zgodovina je bila na ta način v očeh velike večine zgodovinarjev, javnosti in šolskih pedagogov najrazličnejših evropskih narodov tudi na predvečer prve svetovne vojne in med njo imanentno nacionalna veda, ki je imela posebno in nepogrešljivo vlogo v oblikovanju nacionalnih vrednot in občutenj narodne pripadnosti. V času med obema vojnama se je v tem pogledu malo spremenilo. Zanimanje za politično zgodovino se je – kljub postopnemu uveljavljanju novih socialno in gospodarsko zgodovinskih metod ter marksizma v zgodovinskem raziskovanju – tako v Evropi kot ZDA – še povečalo, kar je krepilo tudi enostransko v narodno preteklost zagledane in na v 19. stoletju nastale predstave se opirajoča nacionalna zgodovinopisja.[5] Celo v Sovjetski zvezi, kjer je v pooktobrskem zgodovinopisju skupaj s povečano pozornostjo delavskemu razredu in razrednim nasprotjem zavladalo leninsko načelo »partijnosti«, so bile v obravnavah predboljševiške, carske zgodovine še naprej prisotne »velikoruske«, iz 19. stoletja podedovane ocene in interpretacije, v ZDA pa je socialni zgodovinar Charles Beard neuspešno in zaman zavračal nacionalno-zgodovinske idealizacije in še leta 1946 močno razburjal kolege z analizo ameriškega zgodovinopisja, v kateri je dokazoval, da je »zapisana zgodovina« v bistvu in vedno znova »dejanje (zgodovinarjevega) prepričanja«.[6] V ZDA so se na predvečer in ob začetku druge svetovne vojne za konceptualno prenovo humanistike in zgodovinopisja (v smislu »zgodovine civilizacije« in »zgodovine idej«) zavzeli zlasti evropski begunci, ki so se pred nacionalsocialističnim nasiljem in nacionalistično vročico umaknili iz Nemčije in Srednje Evrope.[7] Ugledni predstavniki nemškega nacionalnega zgodovinopisja, ki so ostali doma, pa so se (resda ne vsi, vendar tudi ne v tako majhnem številu) po letu 1933 vključili v vladajoči skrajno nacionalistični tok in s svojim delom podpirali ter utemeljevali nacionalnosocialistične politične, rasne in nacionalne težnje, ozemeljske zahteve in predstave o velikonemškem rajhu kot izpolnitvi nemške zgodovine.[8]

Nacionalna zgodovinopisja v Evropi so se – podobno kot po prvi – tudi po drugi svetovni vojni počasi odpirala novim metodološkim in konceptualnim pristopom in so zvečine vztrajala pri tradicionalnem raziskovanju narodnih zgodovin, ki se je omejevalo na ožje nacionalne okvire, ugotavljanje nacionalnih posebnosti in dokazovanje domnevno zgodovinsko izkazane narodne

[5] J. Elvert, cit. v op. 3.

[6] Prav tam. Gl. tudi Terrence J. McDonald, What We Talk about, When We Talk about History: Conversations of History and Sociology, The Historic Turn in Human Science, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1999, str. 94–95.

[7] German Speaking Refugee Historians in the United States after 1933, Ed. by H. Lehman, German Historical Institute Washington, D.C. 1991

[8] V Nemčiji še danes poteka precej priostrena razprava o tem, kakšna je bila vloga nemških zgodovinarjev in zgodovinopisja v času nacionalsocializma. Del (tudi univerzitetnih) zgodovinarjev, ki je v letih 1933–45 zastopal in podpiral nacionalsocialistična gledanja, je namreč po letu 1945 bolj ali manj nemoteno nadaljeval z znanstvenim in učiteljskim delom in se vidno uveljavil tudi v povojnem nemškem (in avstrijskem) znanstvenem življenju. To je seveda oteževalo odkrito in kritično razpravljanje o obnašanju nemških zgodovinarjev in zgodovinopisja v času Hitlerja , trditve, da je bilo nemško nacionalno zgodovinopisje že v skladu s svojo usmeritvijo od 19. dalje »tradicionalno na strani naroda proti drugim narodom« in je bilo treba do skrajno nacionalističnih konceptov v času nacizma tako napraviti le še korak, pa še danes povzročajo ostra razhajanja. Vse zapisano o nemškem zgodovinopisju v času nacionalsocalizma seveda velja tudi za italijansko zgodovinopisje v času fašizma.

celovitosti. Nacionalne usmeritve so še naprej prevladovale tudi v raziskovanju, pisanju in obravnavanju zgodovine v Srednji in Vzhodni Evropi, kjer ni povečano zanimanje za socialno in gospodarsko zgodovino ter zgodovino mednarodnih odnosov po komunističnem »prevzemu oblasti« in uveljavitvi novih ideoloških, teoretskih in »internacionalističnih« koncepcij, nikoli povsem izpodrinilo iz predhodnih obdobij podedovanih nacionalno zgodovinskih vzorcev in gledanj.[9] Toda v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja so začela v zahodni Evropi nacionalna zgodovinopisja, ki so se ukvarjala izključno z lastnim narodom, njegovo preteklostjo in njegovo usodo, postopno izgubljati svojo prepričljivost. Pod vplivom naglega razvoja družboslovja in humanističnih ved, uveljavljanja socialne in historične antropologije ter zbliževanja in vse tesnejšega sodelovanja zahodnoevropskih držav, ki je težilo k preseganju preteklih zamer in nasprotij, je zgodovinopisje (tu hitreje, tam počasneje) širilo raziskovalno področje, prevzemalo nove pristope in metode ter s primerjalnim umeščanjem posameznih nacionalno-zgodovinskih izkušenj v širši evropski kontekst problematiziralo tradicionalne nacionalno-zgodovinske posplošitve in predstave.

V Franciji so nove, podrobne socialno-zgodovinske raziskave, ki so težile k osvetlitvi novejše francoske zgodovine ne le z zornega kota večjih urbanih središč, temveč tudi manjših trgov in podeželja prepričljivo razkrile, da je bil proces oblikovanja francoskega naroda precej počasnejši, kot je to od 19. stoletja trdilo francosko zgodovinopisje, saj naj bi »francoski kmetje in podeželani šele konec 19. stoletja postali Francozi«, za uveljavitev francoske nacionalne zavesti in notranje-francosko integracijo pa naj bi bili bolj zaslužni šolski sistem in moderna prometna mreža kot francoska revolucija.[10] Po mnenju Fernanda Braudela naj bi bilo v tej luči tudi jasno, da »francoske nacije« (kot nacije oz. naroda sploh) ni mogoče obravnavati kot »kolektivni osebek« z eno samo zgodovino. »Nacija je množica stvarnosti in živih bitij, ki jih nit kronološke zgodovine slabo povezuje«, je bilo njegovo mnenje. Zunaj večjih francoskih mest je bilo na ta način – kot je ugotavljal E. Weber – vse do konca 19. stoletja malo zgodovine, ki bi jo prebivalci čutili in doživljali kot skupno.[11] Nekaj podobnega naj bi bilo značilno tudi za nemško cesarstvo, kjer naj bi se – kljub integrativni moči nemškega jezika in nacionalizma – šele po letu 1871 in z državno podporo začel proces množičnejše nacionalizacije dotlej zvečine še nepolitiziranega ter pokrajinsko dinastično lojalnega preprostega mestnega in kmetskega prebivalstva, ki naj bi ob utrjujočih se nacionalnih občutjih še naprej ohranjalo še druga – dinastična, pokrajinska in verska čustva pripadnosti.[12] Na vztrajno moč lokalne, pokrajinske in verske skupinske zavesti, ki jih ni uspela moderna nacionalna zavest nikoli povsem preglasiti in, ki so jih prebivalci v različnih kriznih situacijah različno močno izražali, je z avstrijskimi primeri opozoril tudi avstrijski zgodovinar Ernst Bruckmüller[13] Kritiki tradicionalnih nacionalno-zgodovinskih interpretacij tako menijo, da so bile nacionalne zgodovine, ki so narod obravnavale kot enoten, nespremenljiv in nedeljiv kolektiv z bolj ali manj izrazito

[9] V tem pogledu je posebej zanimiv primer madžarskega zgodovinopisja, ki je – kot ugotavlja Arpad v. Klimo – tudi v času komunizma madžarsko zgodovino ocenjevalo in obravnavalo predvsem z vidika madžarskega »nacionalnega vzpona«, pri tem pa večnacionalno habsburško Ogrsko predstavljalo kot madžarsko državo. Madžarsko zgodovinopisje opredeljuje v tej luči v Ogrski živeče narode pred letom 1918 vse do najnovejšega časa kot »narodne manjšine«, multikulturnost in večnacionalnost Ogrske pa prihaja bolj kot madžarskih nacionalnih zgodovinah do izraza v ožjih regionalnih študijah. Gl. http:/hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id.=566

[10] Eugen Weber, Peasants into Frenchmen, The Modernization of Rural France, Stanford University Press, Stanford 1976. Gl. tudi: Fernand Braudel, nav. delo, str. 12.

[11] F. Braudel, nav. delo, str. 12, E. Weber, nav. delo, str. 486.

[12] Thomas Nipperdey, Deutsche Geschichte 1866–1918, Band II, Machtstaat vor der Demokratie, Verlag C.H. Beck, München 1992, str. 259. David Blackburn, The Long Nineteenth Century, A History of Germany 1780–1918, Oxford University Press, New York 1997, str. XVI.

[13] Ernst Bruckmüller, Nation Österreich, Kulturelles Bewusstsein und gesellschatlich-politische Prozesse, Böhlau Verlag, Wien 1996, str. 67–69.

nacionalno zavestjo in eno samo, vsem prebivalcem skupno preteklostjo, vse od časa svojega nastanka v 19. stoletju poenostavljeni – fiktivni (mitski) konstrukti.[14] V Nemčiji naj bi se v tem pogledu – kot je že pred časom pokazal nemški zgodovinar Theodor Schieder – izoblikoval mitski »kodeks nacionalne zgodovine«, po katerem sestavljajo nemško zgodovino tri velika, časovno neenaka obdobja: obdobje zgodnje, v tragičnih okoliščinah izgubljene svobode, doba stoletne odvisnosti in razdrobljenosti in čas boja za nacionalno združitev in osvoboditev, ki temelji v zavesti o tesni povezanosti narodne skupnostmi z vezmi, kot sta materni jezik in skupna – vse do najnovejšega časa nenaklonjena – zgodovinska usoda. Opisani »kodeks nacionalne legende« naj bi po Schiederju ne bil nemška posebnost, saj naj bi ga poznali tudi drugi srednjeevropski narodi ter Italijani in Grki.[15]

Nacionalno-zgodovinski miti in legende seveda – zgodovinsko gledano – niso le proizvod nacionalnih zgodovinopisij, temveč tudi narodopisja, literarnih ved in jezikoslovja, posebej »uspešno« pa so jih soustvarjali in razširjali literarni ustvarjalci, politični aktivisti in ideologi ter pisci šolskih učbenikov, ki so »narodno zgodovino« didaktično in domoljubno poenostavljali za šolsko rabo.[16] Miti so – kot pravi znani britanski politolog George Schöpflin – zvečine v pripoved povezane predstave, ki jih človeška skupnost oblikuje o sebi in, ki težijo k utrjevanju njene samozavesti in njene notranje enotnosti. Zgodovinskih mitov v tej luči ne kaže zamenjevati z zgodovinskimi prevarami in ponaredki, pa tudi ne z izrazito enostranskimi ideološkimi in političnimi ocenami in sodbami kratke časovne veljave. O zgodovinskem mitu lahko po Schöpflinu govorimo šele, ko postane določena, neprepričljivo argumentirana in utemeljena predstava o zgodovini, zgodovinskem obdobju ali dogodku široko in dolgoročno sprejeta in sestavni del kolektivnih, narodnih (samo)predstav, mitske zgodbe in razlage pa imajo pri tem različne funkcije in cilje, pa tudi zelo različen izvor. Za mit naj bi tudi ne bilo bistveno, da pripadniki narodne skupnosti verjamejo v njegovo strokovno verodostojnost. Bistvena sta pač njegovo sporočilo in njegova vsebina in ne njegova zgodovinska utemeljenost.[17] Miti krepijo prepričanje o posebnih lastnostih skupnosti ter pojasnjujejo njene uspehe in neuspehe, zato morajo biti prepričljivi in učinkoviti. Med najpogostejšimi narodno-zgodovinskimi miti so, kot piše Schöpflin, mit o avtohtonosti in ozemlju, kjer je »narod prvič odkril samega sebe« (pokrajina, ki je »zibelka naroda«), mit o »zlati dobi« zgodnje narodne samostojnosti in mit o »narodnem trpljenju«, ki je bilo posledica tragične zgodovine in zatiranja s strani tujcev ali neprijaznih sosedov, pa tudi mit o »narodu izbrancu«, ki ima posebno civilizacijsko poslanstvo ter mit o »bojevitem narodu«, ki se odlikuje po vojaških sposobnostih in pogumu.[18]

Mitizirane podobe in predstave, ki jih narodi oblikujejo o svoji preteklosti in jih ne glede na politični sistem obnavljajo in hranijo v nacionalnem Pantheonu, so si torej zelo podobne. Poglejmo samo dva primera iz naše srednjeevropsko –balkanske bližine, ki sta s slovenskega vidika presenetljivo »domača«. Med najbolj vztrajnimi in priljubljenimi romunskimi miti so: mit o antičnih Trakicijih, Dakijcih in Dako-Romanih – romunskih prednikih; mit o Romunih – »zgodovinskih Pepelkah«, ki se niso mogli vse do druge polovice 19. stoletja nacionalno

[14] Peter Štih, Poglavje iz nacionalizirane zgodovine ali o zgodnjesrednjeveških začetkih zgodovine Slovencev, Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družbene študije, Mlinaričev zbornik I, letnik 5, št- 1–3, Maribor 2005, str. 107–111.

[15] Bogo Grafenauer, Temeljni pojmi o zgodovini, Svetovna zgodovina od začetkov do danes, (Druga dopolnjena izdaja), Ljubljana 1981 str. XV. Italijane in Grke posebej omenja Schieder, seveda pa so opisana gledanja na nacionalno zgodovino značilna tudi za tradicionalne nacionalno-zgodovinske interpretacije drugih balkanskih in celo nekaterih skandinavskih narodov (Norvežani, Finci).

[16] O tem podrobneje: E. Bruckmüller, nav. delo, str. 367–375.

[17] George Schöpflin, The Function of Myth and a Taxonomy of Myths, Myths of Nationhood, Ed. by Geffrey Hosking and George Schöpflin, Hurst-Company, London 1997, str. 19–20

[18] Prav tam, str. 25–33.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO Contemporary History Ljubljana, Slovenia inz

osvoboditi zaradi zunanjih sovražnikov in neprijaznih sosedov, čeprav so »od nekdaj« težili k nacionalni enotnosti in združitvi »narodnega ozemlja«; mit o nedvoumnem čutu za »narodno zavedanje« pri (tudi srednjeveških in zgodnjenovoveških) romunskih plemičih, izobražencih in kulturnih ustvarjalcih, ki so zaradi domnevnih nacionalnih zaslug in opredelitev postali narodni junaki; mit o narodnem »preporodu« v 18. in 19. stoletju, ki ni bil začetek, temveč »ponovno rojstvo« in mit o revoluciji leta 1848, ki je odprla povsem novo poglavje v romunskem narodnem razvoju. Večina teh mitov naj bi bila izvirno proizvod »kulturnega laboratorija romunskih romantičnih zgodovinarjev«, prevzelo pa naj bi jih tudi poznejše nacionalno zgodovinopisje vključno s komunistično historiografijo, ki jim je dodala še mit o zgodovinsko izpričani revolucionarnosti romunskega naroda.[19]

Obči mehanizmi ustvarjanja narodno-zgodovinskih mitov, ki poenostavljajo zapleteno preteklo stvarnost in s celovitim, vendar prožnim sistemom prispodob vplivajo na kolektivne zgodovinske predstave, so kot piše slovaška zgodovinarka Elena Mannová, značilni tudi za oblikovanje slovaške zgodovinske mitologije. V slovaškem primeru predstavlja zgodnjesrednjeveško »zlato dobo« čas nitranske kneževine in Velike Moravske, ki imata v slovaški mitologiji podobno mesto kot v slovenski Karantanija. Izgubi »državne samostojnosti« naj bi sledilo tisočletno obdobje »narodne podrejenosti«, ki ga slikovito ponazarjajo miti o »plebejskosti Slovakov« – naroda kmetov in »siromašnih pastirjev«, mit o Madžarih – dednih sovražnikih, ki naj bi slovaško govoreče prebivalstvo zatirali vso svojo evropsko zgodovino, in mit o zgodovinsko izkazani slovaški upornosti (dobri razbojnik Janošik). Narodni preporod v 19. stoletju naj bi tudi Slovakom prinesel »ponovno rojstvo«, s katerim naj bi se začel boj za »narodno osamosvojitev«. Posebno vlogo v slovaški narodno-zgodovinski mitologiji naj bi imel mit o slovaškem jeziku, ki je slovaško govoreče prebivalstvo že pred razširitvijo moderne nacionalne zavesti povezoval v jasno določljivo etnično (»narodno«) celoto s svojim narodnim ozemljem in narodnimi mejami. Aktualnost in priljubljenost posameznih mitov ter njihova hierarhija naj bi se spreminjale v skladu s vsakokratnimi družbenimi in političnimi spremembami, njihovo število pa naj bi se v 20. stoletju še povečalo, saj so se tradicionalnim mitskim predstavam in interpretacijam po velikih državno in družbenopolitičnih preobratih (1918, 1948 in 1989) pridružile nove. Tako mit »manjšega zla« v gledanjih na Tisovo (in Husakovo) kolaboracijo, ki so ga razširjali privrženci in življenjepisci obeh predsednikov, mit o slovaški »revolucionarnosti«, ki so ga podpirali komunisti, kakor mitiziranje protikomunizma in upiranja komunizmu po letu 1989. Sestavni del opisanih gledanj na lastno zgodovino naj bi bila tudi slovaška nacionalna samopodoba, ki slika stoletja slovaške preteklosti kot skoraj neprekinjeno obdobje narodnega trpljenja.[20]

Še vedno močno razširjeni črnogledi slovenski pogled na narodno preteklost in predstave, ki ga sestavljajo, torej niso nekaj izvirnega. Mitsko in legendarno v slovenskih gledanjih na zgodovino – kot drugod v Evropi – ni le proizvod zgodovinopisja, temveč tudi narodopisja, literarnih ved, jezikoslovja, literarnih del in vsakokratnih nazorov izobraženskih ter narodnopolitičnih elit. Toda zgodovinarji so nekatere mitske predstave dopuščali, druge soustvarjali, tretje pa omogočali že s tem, da jih niso dovolj odločno zavračali. Slovensko zgodovinopisje, ki se je od konca 19. konceptualno in metodološko oblikovalo pod vplivom nemške historiografije, je bilo vse od začetka tesno povezano z narodnim gibanjem in skoraj izključno usmerjeno k raziskovanju in popisovanju narodne zgodovine. Pod vtisom slabe

[19] Mihai Razvan Ungureanu, Usoda romunskih zgodovinskih mitov. Bodo preživeli? Zgodovinski časopis 55/2001, št. 3–4, str. 295–303. Gl. tudi Lucian Boia, History and Myth in Romanian Consciousness, Central European University Press, Budapest 2001.

[20] Elena Mannová, Mýty nie sú slovenským špecifikom, Mýty naše slovenské, Zostavili Eduard Krekovič, Elena Mannová in Eva Krekovičová, Academic Electronic Press, Bratislava 2005, str. 15–18.

zastopanosti slovensko govorečega prebivalstva v višjih socialnih slojih je sicer raziskovalno pozornost naglo razširilo na kmeta, podeželje ter na socialna in gospodarska vprašanja, vseeno pa je pri tem slovensko preteklost in preteklost ozemlja, ki so ga Slovenci naseljevali, še naprej obravnavalo predvsem z nacionalnega vidika. Profesor Fran Zwitter, ki je v drugi polovici tridesetih let preteklega stoletja v zgodovinopisno raziskovanje uvedel sociološko-statistično metodo, hkrati pa z razpravami o začetkih političnega ilirizma, nacionalnih problemih v habsburški monarhiji in slovenski nacionalni problematiki v evropskih okvirih opozoril na pomen nacionalno-zgodovinskih primerjav[21], v prizadevanju po uveljavitvi primerjalnega pristopa v zgodovinopisju ni imel večjega uspeha. Z enostransko usmeritvijo k »zgodovini slovenskega naroda«[22] je slovensko zgodovinopisje tudi ozemlje »med Dravo in Jadranom«, če uporabimo oznako A.T. Linharta, zvečine obravnavalo kot »slovensko narodno ozemlje«, njegove neslovensko govoreče prebivalce pa kot prišleke in tujce, ki so si zaslužili pozornost le kot pripadniki oblastnih elit, zemljiški gospodje in nacionalni nasprotniki. Zgodovinski stvarnosti bližje spoznanje, da je bilo »slovensko narodno ozemlje« od nekdaj večkulturno in večetnično in ne samo slovensko, različne jezikovne prakse pa so bile vse do 19. stoletja odvisne predvsem od socialnih ravni komunikacije in socialnega položaja udeleženih v njej, se je v tej luči tudi med zgodovinarji le počasi uveljavljalo.

Zgodovinopisje je na ta način z uporabljanjem nacionalnih oznak (Slovenci, Nemci, Italijani) pri obravnavi obdobij, ki nacionalnih opredelitev in občutij nacionalne pripadnosti še niso poznala, hkrati pa s preveč shematiziranim prikazovanjem socialnih nasprotij med kmetsko večino slovensko govorečega prebivalstva ter nemško in italijansko govorečimi zemljiškimi gospodi, podprlo legendo o »podložnem Slovencu in tujerodnem gospodarju«, ki se je izoblikovala v 19 stoletju in sta se je – kot je prepričljivo pokazal Igor Grdina – v času zaostrenih nemško – slovenskih odnosov oprijeli tako »nemško-nemčurska« kot slovenska stran. Slovenski narodni veljaki so s stališčem, da so bili Slovenci dolga stoletja le »siromaki in kmetje«, poudarjali svoje uspehe in ugotavljali, da se je slovenski narod šele z narodnim gibanjem in pod njihovim vodstvom razvil v sodobno, socialno-razslojeno skupnost s svojo elito. Pristaši nemškega tabora pa so s prikazovanjem Slovencev kmetov in podložnikov »v času, ko je zgodovinsko pravo že začelo odstopati prvo mesto naravnemu«, dokazovali ne-zgodovinskost slovenskega naroda, njegov podrejeni položaj in utemeljevali svoje zahteve po političnem in kulturnem prvenstvu. Poenostavljena slika slovensko-nemškega konflikta kot družbenega nasprotja med nemškimi gospodarji in slovenskimi podložniki naj bi imela že v času Habsburške monarhije med Slovenci glasne nasprotnike. Med njimi je bil – kot piše Grdina – tudi Ivan Cankar, ki je Slovence v Hlapcih obtožil, da so sami krivi za svojo podrejenost in »hlapčevstvo«, Cankarjevo označevanje slovenskega naroda z »narodom proletarcem«, ki je med drugim navdušilo komuniste, pa naj bi bilo»čista retorika in zvita demagogija«, s katerima je med meščanstvom priljubljen stereotip preoblikoval za potrebe socialne demokracije.[23]

---

[21] Gl. Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, uredil Vasilij Melik, Slovenska matica, Ljubljana 1990, str. 119–170 in 228–314 ter isti, Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, Slovenska matica v Ljubljani 1962.

[22] Z Zgodovino slovenskega naroda sta svoji zgodovini naslovila Josip Gruden in Josip Mal. Milko Kos je leta 1933 svoj prikaz slovenske zgodovine od naselitve do 15. stoletja že naslovil širše: z Zgodovino Slovencev, Bogo Grafenauer se je po drugi svetovni vojni pri naslovu svojega obsežnega orisa zopet odločil za naslov Zgodovina slovenskega naroda. Ferdo Gestrin in Vasilij Melik sta svojo zgodovino obdobja od konca 18. stoletja do prve svetovne vojne poimenovala z oznako Slovenska zgodovina, leta 1979 izdani monografski pregled Cankarjeve založbe pa je tudi na Grafenauerjevo pobudo dobil naslov Zgodovina Slovencev.

[23] Igor Grdina, Doživljanje Nemcev in nemške kulture pri slovenskih razumnikih od prosvetljenstva do moderne, Zgodovinski časopis 47/1993, št. 1, str. 57–67. Stereotip o Slovencih kot narodu kmetov in podložnikov je prepričljivo zavrnil tudi Sergij Vilfan. Gl. S. Vilfan, Slovenci – kmečki narod? XXIX. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Zbornik predavanj, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1993, str. 229–243.

Slovensko zgodovinopisje se je bolj sistematičnemu raziskovanju zgodovine od začetkov narodnega gibanja v 18. stoletju dalje posvetilo šele po drugi svetovni vojni. Za označevanje začetkov je po zgledu drugih srednje in vzhodnoevropskih narodov ter literarnih zgodovin nekaj časa uporabljajo pojem »narodnega preporoda« (tudi »narodnega preroda«), nato pa je prodrla bolj stvarna oznaka »narodno prebujenje«.[24] Zgodovinarji, ki so raziskovali in obravnavali slovensko 19. stoletje so pri tem bolj ali manj enotno ugotavljali, da je bilo uveljavljenje slovenskega narodnega gibanja in širjenje narodne zavesti postopen in počasen proces, ki je v prvem obdobju (do leta 1848) zajel le tenko plast izobraženstva in nekoliko širši krog duhovščine in je šele po letu 1861 segel globje med mestno in podeželsko prebivalstvo. Prepričljivosti takšne, postopne razvojne slike niso omajala tudi novejša opozorila na pripadnike plemstva, ki so znali slovensko, ter na zgodnjo uporabo in domnevno razširjenost oznak »Slovenec in slovenski« v 18. in prvih desetletjih 19. stoletja, ki naj bi – kot neke vrste predstopnja moderne nacionalne zavesti – dokazovala, da je »zavest o slovenstvu in Slovencih stara stoletja«.[25] Vprašanje o tem, kako razširjena je bila v resnici pred 19. stoletjem zavest o »slovenski jezikovni skupnosti« namreč kljub podatku, da je Primož Trubar že v 16. stoletju precej natančno opredelil ozemlje, poseljeno s slovensko govorečim prebivalstvom,[26] še ni dobilo prepričljivega odgovora, saj vemo, da so celo ugledni jezikoslovci kot Jernej Kopitar šele v začetku 19. stoletja sprejeli stališče, da je slovenščina samostojen jezik in ne le eden slovanskih dialektov. Moderne narodne zavesti razen tega, kot je že pred časom opomnil Vasilij Melik, ne smemo zamenjevati z zavestjo o »poreklu in maternem jeziku«, nemajhen del izobraženstva in meščanstva pa je bil tudi potem, ko so se že začela širiti občutja moderne narodne zavesti, pripravljen spoštovati tradicionalno hierarhijo jezikov in kultur ali pa je čutil – kot je zapisal Melik – simpatije do obeh narodnosti slovenske in nemške (v Primorju italijanske), izkazoval pripadnost obema in nihal med zavezanostjo zdaj eni in drugi. Narodno opredeljevanje je v tej luči še v drugi polovici 19. stoletja delilo družine, razdiralo prijateljstva in povzročalo spore med dotlej miroljubnimi sosedi.[27]

Če sprejmemo navedene ugotovitve in stališče, da je pripadnike jezikovne in etnične skupnosti šele nedvoumna in jasno izražena nacionalna zavest povezala v homogenejšo narodno skupnost z artikulirano emancipacijsko voljo, pa si moramo nujno zastaviti več vprašanj, ki si jih slovensko zgodovinopisje doslej še ni odkrito postavilo. Prvo je: od kdaj lahko – zgodovinsko gledano – sploh govorimo o slovenskem narodu, če vemo, da si je slovensko narodno gibanje množično socialno podporo pridobilo šele v zadnjih desetletjih 19. stoletja in je proces širjenja nacionalne zavesti, oblikovanja narodnih ustanov, združenj in glasil ter uveljavljanja slovenščine na višjih ravneh socialne komunikacije trajal skoraj celo stoletje? Kaj ni označevanje slovensko govorečega prebivalstva za narod v obdobjih, ki še niso poznala občutij narodne pripadnosti ali pa so bila ta še omejena na ozke kroge izobražencev, po pravilih zgodovinske stroke nedopustno »nadomeščanje idej in motivov ljudi v preteklosti« z mnogo poznejšimi ali celo zgodovinarjevimi lastnimi predstavami, kot to meni nemški zgodovinar Karl Ferdinand Werner? Bolgarsko-ameriška zgodovinarka Maria Todorova sicer opozarja, da so takšne projekcije značilne za večino še danes tradicionalno in izključno z lastnim narodom

[24] Gl. Ferdo Gestrin – Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966.

[25] Stane Granda, Prva odločitev Slovencev za Slovenijo, Korenine – Nova revija, Ljubljana 1999, str. 23.

[26] Igor Grdina, Začetki slovenske književnosti med protestantsko in katoliško reformacijo, v: I. Grdina, Od brižinskih spomenikov do razsvetljenstva, Obzorja, Maribor 1999, str. 115.

[27] Vasilij Melik, Družba na Slovenskem v predmarčni dobi, Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1981, str. 517–518. Isti, Slovenci pred prvo svetovno vojno, Pozdrav iz slovenskih krajev, Dežela in ljudje na starih razglednicah, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987, str. 11–13.

se ukvarjajočih nacionalnih zgodovinopisij, toda to ne spreminja dejstva, da je obravnavanje naroda »kot trajne, od nekdaj obstoječe skupnosti« nezgodovinsko in bolj plod nacionalno ideoloških predpostavk kot stvarne zgodovinske analize.[28]

Drugo vprašanje, ki se zastavlja, je vprašanje o vlogi jezika v procesu slovenskega narodnega oblikovanja in utrjevanja slovenske narodne zavesti. Po tradicionalnih, v 19. stoletju nastalih predstavah je slovenski jezik temeljni narodni simbol in najpomembnejša vez, ki je povezala slovensko govoreče prebivalce v narod z enotno narodno zavestjo.[29] Toda v isti sapi – kot smo že omenili – zavesti o pripadnosti jezikovni skupnosti ne smemo preprosto enačiti ali zamenjevati z moderno nacionalno zavestjo, saj je za zadnjo značilna težnja po združitvi »svobodnih posameznikov« v avtonomno, če ne celo samostojno družbeno (in politično) celoto. Oblikovanje modernih narodov je bilo v tej luči – kot je bilo že večkrat zapisano – zapleten socialni, kulturni in politični proces, ki se je lahko razmahnil šele na razmeroma visoki stopnji družbene diferenciacije, hkrati pa tudi šele tedaj, ko so začele tradicionalne dinastične in stanovske vezi ter občutenja pripadnosti lokalnim, pokrajinskim in verskim skupnostim izgubljati nekdanjo moč.[30] V slovenskem primeru se je proces modernega narodnega oblikovanja – kot je že pred desetletji opozoril Fran Zwitter – tako lahko razmahnil šele, ko se je izoblikoval dovolj močan, dinamičen in samozavesten sloj narodno osveščenega izobraženstva, ki je prevzel vlogo pobudnika in mobilizatorja širjenja nacionalne in politične zavesti. »Nacionaliziranje« in »slovenjenje« slovenskega prebivalstva je v tej luči potekalo na dva načina: na eni strani s politično in ideološko akcijo narodno opredeljenih izobraženskih in meščanskih elit »od zgoraj«, na drugi – »od spodaj« – pa z rastjo pismenosti ter poznavanja »narodnega (književnega) jezika«, saj je bilo za osvojitev znanj slednjega treba znati vsaj brati, če ne tudi pisati.

Slovenski jezik je bil v tem pogledu nesporno izjemno pomemben povezovalni temelj v 19. stoletju oblikujočih se občutij narodne pripadnosti, ni pa seveda bil edini dejavnik, ki je vplival na njihovo širjenje in utrjevanje. Na narodno opredeljevanje prebivalstva – kot vemo – niso vplivala le jezikovna znanja in občutja zavezanosti maternemu jeziku, temveč tudi politične, socialne in nacionalne razmere v neposrednem življenjskem okolju, osebna, politična in idejna prepričanja in posebej dinamika opuščanja tradicionalnih hierarhičnih občutij lojalnosti in družbenih predstav. V izrazito dvojezičnih okoljih je bila odločitev za narodno pripadnost še posebej težavna, narodna opredelitev pa večkrat sprejeta ne le v skladu z maternim ali v domači hiši uporabljanim jezikom. Ugledni tržaški psihiater Pavel Fonda v članku Obmejni psihogrami ugotavlja, da se v človeku, ki živi v dvojezičnem in dvo-kulturnem prostoru nabirajo elementi obeh kultur in bi zato lahko pri sebi v razmerah, ki bi ne poznale nacionalnih in političnih pritiskov, brez težav prepoznaval prisotnost obeh. To naj bi v določeni meri veljalo tudi na odnos do jezika, saj si dvojezični Fonda, čeprav je bila njegova družina nedvoumno slovensko opredeljena v zreli starostni dobi ni znal več odgovoriti na vprašanje v kakšnem jeziku – slovenskem ali italijanskem – je v prvih letih življenja govoril s svojimi starši.[31] V družini so namreč odkar se je spominjal uporabljali oba jezika. Družinske izkušnje Pavla Fonde

[28] Maria Todorova, The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism, rokopis. Avtorici se zahvaljujem, da mi je dovolila citiranje rokopisa.

[29] Leta 1991 so avtorji in izdajatelji Slovarja slovenskega knjižnega jezika vabili k naročilu slovarja celo z reklamnim geslom: Slovenci smo Slovenci zaradi svojega jezika. Gl. Slovenska kronika XX. stoletja, 1941–1995, Nova revija, Ljubljana 1995, str. 485.

[30] O tem sem med drugim že pisal tudi sam: gl. Peter Vodopivec, Slovenci v 19. stoletju: miti in stvarnost, Temeljne prelomnice preteklih stoletij, Zbornik referatov, uredila Stane Granda in Barbara Šatej, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 2001, str. 71–82.

[31] Pavel Fonda, Obmejni psihogrami, Nacionalna identiteta in kultura, uredila dr. Neda Pagon in Mitja Čepič, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2003, str. 113–117.

seveda ne kaže posploševati, kaže pa o njej – tudi v zgodovinski perspektivi – razmisliti.

Tretje vprašanje, ki se zastavlja, je vprašanje o tem, koliko je v slovensko zgodovinopisje in v podobe, ki jih o slovenski zgodovini razširjamo zgodovinarji, zares prodrlo spoznanje, da sta narod in nacionalna zgodovina »množica stvarnosti in življenjskih usod«, ki jih »kronološka zgodovina«, če se še enkrat opremo na Braudela, »slabo povezuje«. Zgodovinopisje sicer vztrajno opozarja, da so bile razmere v deželah s slovensko govorečim prebivalstvom od nekdaj zelo različne, toda spoznanje, da Slovenci zaradi socialne, politične, idejne in upravno-politične razdeljenosti tudi v najnovejši zgodovini (v 20. stoletju) niso bili enovit kolektiv z eno samo in povsod enako zgodovinsko usodo se v javnosti in v pisanju o bližnji in bolj oddaljeni preteklosti le počasi uveljavlja. Predstavam o slovenskem narodu kot neke vrste kolektivnem zgodovinskem osebku, ki kot skupnost nastopa in deluje (v smislu »jemanja usode v svoje roke«), se – kot kaže – celo zgodovinarji še niso povsem odrekli[32], za v javnosti in v določeni meri tudi strokovnih krogih razširjene sodbe o slovenski politiki in slovenski zgodovini 19. in 20. stoletja pa je značilno, da so precej enostransko oblikovane z vidika razmer na Kranjskem, ki je bila resda najbolj »slovenska« med habsburškimi pokrajinami, vendar v isti sapi gospodarsko in socialno bolj zaostala in manj odprta v zunanji svet kot npr. Štajerska ali Primorska. V slovenskem zgodovinopisju prav tako še ni bilo natančneje osvetljeno vprašanje, kaj se je po razširitvi nacionalne zavesti dogajalo z drugimi občutij pripadnosti prebivalstva in kakšno je bilo razmerje med njimi in nacionalno zavestjo. Domnevno samo po sebi razumljiva predpostavka, da je nacionalna zavest prevladala in izpodrinila druga občutja pripadnosti pač ni zelo prepričljiva, saj so bili Slovenci – podobno kot pripadniki drugih narodov v monarhiji – tudi po uveljavitvi nacionalne zavesti prebivalci dežel, v katerih so živeli ter katoliki, liberalci, socialisti, habsburški podaniki in avstrijski državljani. »Biti Slovenec« v tem smislu celo za najbolj zavzete privržence narodnega gibanja ni bila njihova edina skupinska opredelitev. Večina Slovencev je od konca 19. stoletja združevala najmanj tri občutja pripadnosti: narodno-slovensko, pokrajinsko oz. deželno in državno, ta občutja pa so bila v različnih zgodovinskih, nacionalnih in političnih razmerah med seboj v različnem hierarhičnem razmerju. Takšna ugotovitev je povsem v skladu z opozorili, da je t.i. nacionalna identiteta že »spričo svoje duhovne dimenzije, pa tudi zaradi nenehnega kulturno-civilizacijskega preobražanja 'pokrajin rojstva', izrazito dinamičen pojav«.[33]

Še vedno priljubljeno stereotipno predstavo, da so Slovenci od izgube lastne samostojnosti v zgodnjem srednjem veku živeli pod tujimi vladarji in v tujih državah, je že pred dobrim desetletjem nedvoumno zavrnil Sergij Vilfan, ko je zapisal, da Slovenci med 13. in 18. stoletjem pod Habsburžani niso bili »nič bolj in nič manj svobodni kot večina drugih Evropejcev«.[34] Slovenci so bili z državami, v katerih so živeli (tudi z obema Jugoslavijama v 20. stoletju), resda zvečine nezadovoljni in so jih takšne, kot so bile, želeli spremeniti, toda to še ne pomeni, da so jih v celoti zavračali ali smatrali za tuje. Plod slovenskega nezadovoljstva s habsburško Avstrijo je bila tudi mitizirana podoba francoske oblasti v času Ilirskih provinc, ki so jo začeli konec 19. stoletja širiti liberalni izobraženci, ko so trdili, da so Francozi v dobrih treh in pol letih vlade na slovenskih tleh za Slovence naredili več kot nemško govoreči Avstrijci v pol tisočletja, polno pa so jo uveljavili prvaki liberalne stranke, ki so dobrih devet mesecev po proglasitvi šestojanuarske diktature – ob počastitvi 120 letnice nastanka Ilirskih provinc leta

---

[32] Gl. Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1992, str. 419 in še na nekaterih drugih mestih.

[33] Igor Grdina, Bo kdaj anahronizem biti, kar si?, isti: Poti v zgodovino, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 2003, str. 69–70.

[34] Sergij Vilfan, Država in dežela od 13. do 18. stoletja, Slovenci in država, (Razprave SAZU, 1. razred 17), Ljubljana 1995, str. 59–60.

1929- kralja Aleksandra razglasili za uresničitelja Napoleonovih »ilirsko-jugoslovanskih« zamisli in v Ljubljani slovesno odkrili spomenik z Vodnikovimi verzi – posvetilom v čast neznanemu francoskemu vojaku, ki naj bi padel »v cesarjevo slavo in za našo svobodo«. Del mitskih interpretacij, ki so bile rezultat slovenskega življenja v obeh jugoslovanskih državah, je s slovensko osamosvojitvijo izgubil prepričljivost: tako čezmerno poudarjanje slovenske privrženosti jugoslovanstvu in jugoslovanski ideji pred prvo svetovno vojno, kot dokazovanje »elementov revolucionarnosti« v slovenski zgodovini, ki naj bi jih ponazarjali že kmečki upori, razširjeno po drugi svetovni vojni. Številne mitizirane podobe o poteku druge svetovne vojne na Slovenskem so po letu 1945 ustvarili zmagovalci, poraženci pa jim od osamosvojitve Slovenije pospešeno dodajajo svoje, kar dodatno otežuje oblikovanje stvarnejše, ideološko in politično uravnotežene slike o medvojnih dogodkih.

Kritična opozorila na problematičnost »nacionalnega zgodovinopisja«, ki ga preteklost zanima le z ozko »nacionalnega vidika«, ljudje pa – če nekoliko parafraziram Primoža Kozaka[35] – predvsem kot Slovenci, seveda ne težijo k posplošenemu zavračanju »nacionalnega zgodovinopisja« sploh. Enostranske trditve, da so »nacionalna zgodovinopisja« v procesu združevanje Evrope preživet anahronizem in je prava perspektiva sodobnega zgodovinopisja v »primerjalni zgodovini evropskih narodov«, ki bo težila k osvetlitvi skupnih evropskih potez in zgodovine oblikovanja skupnega evropskega prostora, so več kot neprepričljiva, saj je ena temeljnih značilnosti evropske zgodovine prav raznolikost nacionalno-zgodovinskih izkušenj in brez razumevanja te raznolikosti tudi današnje Evrope ni mogoče razumeti. Toda v isti sapi je jasno, da v starih in izoliranih nacionalnih okvirih prav tako ni mogoče vztrajati in je treba – po tradicionalnih načelih humanistike, ki »mero vrednosti izpeljuje iz nenehnih primerjav«[36] – poskušati lastno zgodovino razumeti in presojati v primerjavi z drugimi, bližnjimi in bolj oddaljenimi narodi. Šele na ta način bo možno bolj izostreno prepoznati in oceniti tudi dejanske razsežnosti in izvirne posebnosti slovenske zgodovine, hkrati pa njene šibke točke in slabosti. V narodno-zgodovinski sliki, zarisani v širši evropsko in obče-zgodovinski perspektivi bodo naglo zbledele povsem neresne zgodbe kot je tista o Thomasu Jeffersonu, enem najprodornejših in razsvetljensko najbolj izobraženih avtorjev ameriške deklaracije o neodvisnosti, ki naj bi temeljno listino osamosvojitve Združenih držav napisal pod vplivom Bodinove omembe obreda ustoličevanja koroških vojvod.[37]

Resnici na ljubo je slovensko zgodovinopisje z odpiranjem socialno zgodovinskim, antropološkim, demografskim in kulturnozgodovinskim temam, ki jih tradicionalno ni obravnavalo, v zadnjih desetletjih že opazno razširilo raziskovalno področje in pogled na slovensko preteklost. Z razpravo o mitskem in stereotipnem v razumevanju narodne zgodovine pa naj bi storilo še korak dlje, saj danes ne bi smelo biti več dvoma o tem, da je lahko le zgodovina, očiščena mitov, mitskih predstav in ideoloških konstruktov opora avtonomnim in avtentičnim oblikam mišljenja in etično odgovornemu odnosu do sedanjosti in prihodnosti.[38]

---

[35] Gl. Prmož Kozak, Peter Klepec v Ameriki, Znamenja, založba Obzorja, Maribor 1971, str. 29. »Čudno bolestno je to in nekoliko zunaj okvirov normalnega,« piše Kozak. »Slovenci pravzaprav ne moremo misliti sebe kot ljudi, pač pa zmeraj kot Slovence«.

[36] Igor Grdina, Kaj pravzaprav pomeni pisati zgodovino?, cit. v op. 33, str. 33.

[37] Thomas Jefferson , eden najbolj profiliranih mislecev med ameriškimi »founding fathers«, je svoje nazore oblikoval ob branju del Johna Locka, Jeana Jacquesa Rousseauja in drugih filozofov – privržencev kontraktne teorije, kratka oznaka v njegovem izvodu Six livres de la republique Jeana Bodina pa ne more pomeniti nič drugega kot, da je Bodinovo omembo ustoličevanja koroških vojvod opazil. Gl. med drugim: Merrill D. Peterson, Thomas Jefferson & the New Nation, A Biography, Oxford University Press, New York 1970. Peter Štih: O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine, na primer ustoličevanja koroških vojvod, Stiplovškov zbornik, Historia 10, Znanstvena zbirka oddelka za Zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 2005, str. 33–44.

[38] Gl. Hayden White, Tropics of Discourse, Essays on Cultural Critisism, The John Hopkins University Press, Baltimore 1987, str. 29, 49.

Marko Štepec

Fragmenti o mitu in zgodovini

UDK 930.1:165.9

ŠTEPEC Marko, mag. zgodovine, muzejski svetovalec, Muzej novejše zgodovine Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Celovška 23, marko.stepec@guest.arnes.si

Fragmenti o mitu in zgodovini

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 61–70, cit. 38

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Prispevek obravnava razmerja med mitskim in stereotipnim mišljenjem v nasprotju z zgodovinsko zavestjo. O mitskih predstavah spregovori kot o nujni posledici ideologizacije zgodovine in prepletenosti različnih »ideoloških mrež«. Posebno pozornost posveti povezovanju zgodovinopisja z oblikovanjem nacionalne zavesti in s tem povezanimi problemi marginalizacij na primeru slovenskega antisemitizma. V zavedanju lastne vpetosti v »ideološke mehanizme«, samorefleksiji zgodovinopisne misli in razširitvi preučevanja na celovit svet preteklih predstav, prepozna način kako preseči »mitsko«, stereotipno in ideološko v pogledih na preteklost.«

Ključne besede: zgodovinopisje, mit, antisemitizem

UDC 930.1:165.9

ŠTEPEC Marko, M.A. in history, Museum Counselor, Muzej novejše zgodovine Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Celovška 23, marko.stepec@guest.arnes.si

Fragments on Myths and History

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 61–70, 38 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Depicted is the relationship between myths and stereotype thinking as opposed to historical awareness. Mythic notions are a necessary result of historical ideologization and of interconnection of diverse »ideological networks.« Emphasized is the connection between historiography and the formation of national awareness, and the related problem of marginalization, illustrated by Slovene anti-Semitism. Only by becoming aware of its own shortcomings, of being entangled in »ideological mechanisms«, by thorough self-examination, and by extending the topic of its research on the entire world of past concepts will historiography be able to transcend the mythic, the stereotype, and ideologically colored views of the past.

Key words: historiography, myth, anti-Semitism

V prispevku bom skušal orisati eno od možnih razmišljanj, kaj je pravzaprav mitsko in stereotipno mišljenje v nasprotju z zgodovinsko zavestjo in kakšno vlogo imajo miti in stereotipi v oblikovanju pogleda na preteklost. Pri tem ne bom jasno predstavil in zamejil konkretnega mita in stereotipa in mu zoperstavil kritični »znanstveni« pogled, ampak bom o mitskih elementih spregovoril kot o nujni posledici ideologizacije zgodovine, prepletenosti različnih »ideoloških mrež« in nereflektiranega odnosa zgodovinskega polja do lastnih izhodišč in predpostavk. Vsaj fragmentarno bom tako spregovoril o zgodovinopisju in široki ter večplastni problematiki vprašanj, razmerij in razlik med mitom / mitskim razmišljanjem in zgodovinopisjem oziroma kritičnim znanstvenim mišljenjem.

1

Če želimo prepoznati elemente »mitskega« in stereotipnega mišljenja ter njegovih posledic v »kolektivni zavesti«, se moramo nujno vprašati kaj pravzaprav razumemo pod pojmom mit. Alenka Goljevšček je mit definirala kot »pripoved o posameznih pojavih, zgradbi sveta in

samorazumevanju človeka, ki se izraža v simbolnih podobah«. Značilnost mitskega dogajanja je »nadosebnost« in »izjemen pomen za usodo sveta in človeka«. Njegovi nosilci so kozmične naravne sile, bogovi, polbogovi in junaki. Tesno je povezan z ljudskim verovanjem in arhaičnimi »predpisnimi« kulturami. Seveda pa se »nenehoma ustvarjajo tudi novi miti, zlasti v ideologijah kot so nacionalizmi in `psevdoreligije` ter v politični in ekonomski propagandi.«[1] Tudi Slovar slovenskega knjižnega jezika opredeljuje mit primarno kot »izročilo, pripoved o nastanku sveta, nenavadnih, naravnih pojavih, bogovih in drugih bajeslovnih bitjih« , s primerom uporabe: »miti odražajo starodavne doživljaje naroda; in sekundarno kot zelo pozitivno a nerealno predstavo o določenih dogodkih, junakih, ljudeh«, z navedenimi izbranimi primeri: »ohranjati, podirati , ustvarjati mite o čem; okrog njega se je spletel cel mit; germanski mit o čistosti rase...«[2] Poleg prvotno religioznega pomena in povezav z različnimi rituali lahko mite prepoznamo v različnih ideoloških prepričanjih in jih ločujemo po različnih načinih nastanka. Mircea Eliade raziskovalec mitov in mitologij je opredelil razliko med arhaičnim človekom tradicionalnih družb in človekom modernih družb, posebej tistih, ki jih določuje judovsko krščansko izročilo, s tem, da se prvi čuti trdno povezanega s kozmosom in kozmičnimi ritmi, drugi pa vztraja pri trditvi, da je povezan predvsem ali celo zgolj, z zgodovino.[3] Pri tem seveda arhaičnemu človeku pomeni kozmos prav tako neke vrste mitsko »zgodovino«, ki je »zgodovina« stvarjenja sveta, bogov in ki jo obvladujejo nadnaravna bitja in mitski junaki. Takšna sveta »zgodovina«, »teofanija«, ki jo lahko prepoznamo kot »klasični« mit se lahko neskončno ponavlja in postavlja »mitske« vzorčne modele človeškega delovanja, pri katerih postane ključni pojem obred, ritual. V tako oblikovanem ljudskem »kolektivnem« spominu, ki ima nezgodovinski ciklični značaj[4], ni prostora za historične dogodke in posameznike, v kolikor se ne ukine njihovih posebnosti in se jih spremeni v arhetipe – na primer transformacija mrtve osebe v neosebnega prednika ali arhetipskega junaka. Gre za dolgotrajne procese oblikovanja predstav, ki se prenašajo iz roda v rod. Govorimo torej o prepoznavanju in oblikovanju skupinskih identitet. Nikos Čausidis je v svoji razpravi o ikonografiji in simbolih likovnega ustvarjanja Južnih Slovanov – mitskih slikah – zapisal, da so nastale kot rezultat ustvarjanja več generacij, kot delo »kolektivnega duha« in »kolektivne zavesti« določene kulture, pri čemer igra pomembno vlogo podzavest. Tovrstne mitske podobe naj bi v kulturah, ki niso poznale pisave, opravljale funkcijo, ki jo je pozneje dobila pisava: oblikovala je predstave in ideje, jih obdelovala, predstavljala in utrjevala v zavesti in jih prenašala na okolico.[5] Mitske predstave in z njimi povezani stereotipi so značilni pojavi dolgega trajanja. Tudi stereotipe lahko razumemo kot obliko nekritičnega posploševanja, ki se trdovratno upira spremembam. V svojem bistvu gre za poenostavljeni sistem znakov, simbolov in predstav, ki naj bi olajševali komunikacijo. Socialna psihologija je, tehnični pojem prevzet iz tiskarstva, začela uporabljati za uveljavljene predstave, sodbe in predsodke v okviru določene družbene skupine. Pojem pogosto zamenjujemo ali enačimo s predsodkom, s katerim se običajno označuje nek uveljavljeni negativni stereotip. Med stereotipi imajo posebno mesto tisti, ki se nanašajo na odnose do pripadnikov drugih družbenih skupin in narodov. Njihova osnovna vloga je iskanje, »označevanje« razlik in utrjevanje lastne identitete. Tako se oblikujejo različne poenostavljene predstave o lenih ..., umazanih ...., zvitih ..., itn., ki lahko preživijo presenetljivo dolgo. [6]

[1] Alenka Goljevšček, Mit, Enciklopedija Slovenija, Ljubljana 1993, str. 162.
Alenka Goljevšček, Mit in slovenska ljudska pesem, Ljubljana 1982.
Alenka Goljevšček, Med bogovi in demoni, Ljubljana 1988.
Myth and Mythology, The New Encyclopaedia Britannica, Vol. 24, str. 715 – 732.

[2] Slovar slovenskega knjižnega jezika, Ljubljana 1975, str. 794.

[3] Mircea Eliade, Kozmos in zgodovina, Mit o večnem vračanju, Ljubljana 1992, str, 7.

[4] prav tam str. 57.

[5] Nikos Čausidis, Mitske slike južnih Slovanov, Historični seminar II, Ljubljana 1997, str. 27.

[6] Jozo Džambo, Maledicta ethnica, O nacionalnim stereotipima i verbalnoj agresiji, Zbornik u čast dr. fra Ignacija Gavrana, Zagreb 1999, str. 93.

Razmerje med mitom in drugačnim – kritičnim odnosom do preteklosti, ki je temeljilo na preverjanju resničnega in možnega, je bilo odločilno za oblikovanje zgodovinopisja. Preseganje mitskega v opisovanju sveta in ljudstev, ki postane tako osnova kritične zgodovinske misli, lahko iščemo na primer že pri Herodotu.[7] Kot je zapisal Oto Luthar je bil »njegov cilj jasna in nazorna predstavitev bližnje ali daljne preteklosti, zaradi česa je lahko zgodovina zmagala nad mitom.«[8] Kritična analiza mitov in »deformacij, ki bremenijo kolektivni spomin«[9] se vzpostavi kot ključna zgodovinarjeva naloga. Zgodovina tako postane »mozaik dopolnjujočih se drobcev spoznanj o človekovi preteklosti«,[10] oblikovanih na podlagi preverjenih zgodovinskih virov in znanj. V tem smislu je sodobna zavest »modernega človeka« in kolektivni spomin vsaj navidezno utemeljena na drugačnem izhodišču. Seveda pa mitologija ostaja pomemben in živ del človekovega mišljenja, ideološkega učinkovanja in načina prilaščanja in ohranjanja človeške preteklosti v kolektivni zavesti in nezavednem. Pogosto »stari« miti v novem kontekstu ponovno zaživijo, se obudijo in dobivajo navidezno novo vsebino, ki vsakdanjemu življenju podeljuje smisel. V zanimivem zborniku besedil »O mitih, ki jih živimo« in njihovem pomenu za mišljenje in konstrukcijo človeškega spomina je ena od avtoric[11], v sicer malce drugačnem kontekstu, problematizirala razširjeno in poenostavljeno predpostavko, da je mit nasproti zgodovini podobno kot preprosta izmišljotina proti resnici. Pri tem je svojo večplastno misel zoperstavila definiciji, o mitu kot »čisti fikciji«, ki vključuje nadnaravna bitja, dogodke in povzema ljudske ideje v zvezi z naravnimi in zgodovinski fenomeni in pogosto vključuje vsakršno pripoved z »izmišljenimi« element. Mit tako ostaja tudi v sodobnosti ena ključnih komponent človeške misli, spomina in nezavednega in kot tak temeljni in aktualni objekt družboslovnega in zgodovinarjevega proučevanja. Postavlja se seveda vprašanje razmerij med tovrstnimi sodobnimi miti kot »miselnimi«, »ideološkimi konstrukti« in zgodovinopisjem in njegovo zmožnostjo prepoznavanja in sprejemanja tovrstnih mitov med »predmete«, »objekte« svojega proučevanja.

2

Tu lahko spomnimo na misel Boga Grafenauerja, iz prispevka o temeljnih pojmih o zgodovini, »da zgodovino (posebej je poudaril prav sodobno zgodovino) najbolj prizadeva to, da ima vsaka doba (oz. njena politična volja) sama zase določene mite in tabuje, tj. da določeno problematiko pri proučevanju podpira, drugo samo dopušča, tretjo pa sploh zapira.«[12] S tem je verjetno sredi sedemdesetih let previdno opozoril na vzpostavljanje enostranskega ideološkega pogleda na slovensko preteklost in s tem povezane omejitve in zamolčane teme in obenem dodal, da je »zavest o teh nevarnostih in problematiki že prvo sredstvo zoper njo.«

Pogosto se uporablja pojem »mit« za v javnosti uveljavljene predstave o preteklosti, ali za dejstva, ki jih je znanost zavrnila in presegla, kar ni najbolj ustrezno. Veljalo bi opozoriti, da lahko stare predstave, za razliko od svojih »znanstveno utemeljenih«, prepoznavamo kot »mitske«, a pri tem pozabljamo, da bo tudi naš še tako izbrano utemeljen in ne-apologetski pogled na preteklost prej ali slej podvržen enakemu procesu in bo odšel v pozabo ali v območje preseženega v zakladnici vednosti.

---

[7] Herodot iz Halikarnasa, Zgodbe, Slovenska matica, Ljubljana 2003.

[8] Oto Luthar, Moč in odgovornost, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 171.

[9] prav tam str. 175.

[10] Oto Luthar, Zgodovina in resnica, Usodna privlačnost ali historična konstrukcija, Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 73. Oto Luthar, Med mitom in resnico, Zgodovina historične misli, Ljubljana 2006, str. 19.

[11] Elizabeth Tonkin, History and the myth of realism, The Myths We Live By, Edited by Raphael Samuel, Paul Thompson, London 1990, str. 27.

[12] Bogo Grafenauer, Temeljni pojmi o zgodovini, Svetovna zgodovina, Ljubljana 1976, str. 28.

Kako se pravzaprav ustvari »mit«? Nastanek takšne idealizirane stereotipne »nadosebne« predstave, spreobrnitve zgodovinskega dejstva v »mit« ali preprosto laž, nasprotno resnici je v romanu Radetzkyjeva koračnica predstavil Joseph Roth. Njegov literarni junak »slovenskega rodu« je rešil cesarju življenje, ob cesarjevem obisku fronte pri Solferinu: »V strahu pred nepojmljivo, brezmejno katastrofo, ki bi uničila njega samega, polk, vojsko, državo, ves svet .... » je s tresočimi koleni spontano zaščitil in prestregel s svojim telesom strel namenjen cesarju, ki je s svojim daljnogledom nespametno vzbudil pozornost umikajočega nasprotnika. Trotta je bil odlikovan in dejanje je prišlo v zgodovinski učbenik. V besedilu je bil dogodek povsem spremenjen: cesar je bil obkoljen s sovražniki in »na oznojenem vrancu, vihteč svojo sabljo je pridirjal mlad poročnik. Ha! kako so padali udarci po glavah in vratovih sovražnih konjenikov! Sovražna sulica je prebodla prsi mladega junaka, toda večina sovražnikov je bila že premagana.« Joseph Trotta se z lažjo ni mogel sprijazniti kljub tolažbi, da gre za učbenik, da »otroci potrebujejo primere, ki jih razumejo, ki se jim vtisnejo v spomin« in da se vedno »vsa zgodovinska dejanja za šolsko uporabo drugače prikažejo.« Posledično, je zagrenjen prosil za odpust iz vojske[13]. Joseph Roth je seveda literarno rahlo karikirano, a zelo spretno pokazal na vlogo zgodovine v šolskih učbenikih, ki v želji po posploševanju in pojasnitvi zapletenih človeških struktur in zaradi vzgojnih ciljev pouka poenostavlja in idealizira obravnavene vsebine. Vsekakor se je pisec romana povsem jasno zavedal ideologiziranja in mitskosti vsebin v zgodovinski učbenikih, ki ni le plod leposlovne fikcije[14]. Bolj kot »mitskost« lahko morda v opisanem prepoznamo propagandno uporabo zgodovine za krepitev državljanske zavesti državljanov. Morda bi tu veljalo opozoriti, da je na primer v času prve svetovne vojne bil ustanovljen Vojno propagandni tiskovni urad pri štabu cesarsko- kraljeve vojske v katerega so bile vključene mnoge slavne pisateljske osebe (naprimer Stefan Zweig, Rainer Maria Rilke in drugi, med njimi na umetniškem oddelku slikar Ivan Vavpotič) z nalogo, da pripravljajo ne le ustrezna propagandna poročila o vojnih dogodkih ampak, da pišejo tipske biografije o odlikovanih in padlih vojakih na fronti in druga vojna poročila, ki so jih potem objavljali časopisi. V tem primeru gre seveda za načrtno »mitizacijo« oseb in dogodkov v korist vojne propagande, ki nas na tem mestu ne zanima.[15] Različnih razmišljanj, ki »mit« razumejo kot nasprotje »dejstvom« in »resničnosti«ali kot posledico ideologizirane zgodovine, bi lahko našli veliko. Marjan Rožanc se je v svojih esejih o slovenskih mitih, ki so izšli v začetku osemdesetih let preteklega stoletja »svetoskrunsko loteval«, sedmih »naglavnih slovenskih mitov« oziroma »stvari, ki so nam tako rekoč svete«. Med njimi je naštel naslednje: »Zgodovino, Humanizem, Napredek, Narod, Literaturo, Marksizem in Revolucijo. Pri tem je dodal, da se »loteva prav njihove posvečenosti« z namenom, »da bi v njih spet zaživel človek, živ človek....[16] Takšen neokrnjen, oseben, fragmentaren, nasprotujoč, neočiščen, neposplošen in s tem »ne-mitski« zgodovinski spomin je želel s svojim literarnim delom ohraniti tudi Lojze Kovačič. Tudi on prevladujočega poenostavljenega in zaslepljujočega, ideološkega pogleda, na preteklost ni maral zato tudi ni maral »zgodovine« kot posplošujočega sistema vednosti, »uradnega zgodovinopisja« . »Če bi se kot mladi ljudje v šoli namesto zgodovinskih slepil učili zgodovino dejstev in njihovih potvorb, bi našli podobnosti in razlike s seboj in svojo dobo in tako bolje vedeli, »kaj je mrzlo, kaj vroče«.[17] Bil je prepričan, »da je literatura v

[13] Joseph Roth, Radetzkyjeva koračnica, Ljubljana 1982, str. 8 – 15.

[14] glej Tatjana Rozman, Ideološke vsebine šolske zgodovine na Slovenskem, Nova revija letnik VIII, št. 89/90, sept. okt. 1989. str. 1240 – 1257.

[15] Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k.u.k. Kriegspropaganda 1914 – 1918, Teil 1: Beiträge; Teil 2: Dokumentation, München 2003

[16] Marjan Rožanc, Iz krvi in mesa, Eseji o slovenskih mitih, Ljubljana 1981, str. 8.

[17] Lojze Kovačič, Literatura ali življenje, Eseji, članki dnevniki, Ljubljana 1999, str. 15.

takoikemenovanem socialističnem bloku ušla daleč izpred takoimenovane zgodovine« in zgodovinarjev, ki so po njegovem mnenju »pridno molčali ali producirali grobe potvorbe«. V prevladujočih pogledih na preteklost je pogrešal primerjalno »zgodovino golih dejstev, ki ne bi bila potunkana v glazuro različnih resnic«. V največjo pomoč pri razumevanju preteklosti, mu je namesto zgodovinskih knjig, bolj služil »kak star časopis, razpraskana fotografija ali razglednica, kak listek, lepak ali zasebno pismo, ki ga je po naključju dobil v roke.«[18] V tej fragmentarnosti, ki naj bi reševala človeški individualni spomin od ideologiziranih velikih zgodb, je videl ključ do preteklosti, zato ni slučaj, da je med ljubšim zgodovinskim branjem in »desetimi knjigami za samotni otok« prepoznaval zapiske Janeza Trdine Podobe prednikov, s kopico neprečiščenih podatkov in pričevanj v katerih so zajete »vse plati življenja in gledišč«, ki jih je označil z besedami: »To so delovni zapiski – mogoče za avtorjeva poznejša dela – pravo delovišče podatkov, drobcev, osnutkov, fragmentov, ki odpirajo svet, ki bi ga sicer formalno sklenjene zgodbe zapirale.« Tisoč osemsto strani zapiskov, v treh knjigah, katerih vsebino je opisal z naštevanjem vključenih vsebin : »od prikazov kmetov, gosposke, meščanov, bivših tlačanov, uradnikov, cerkvenega osebja, hudodelcev, ubijalcev, krajevnih svetnikov in pavlih. V njih so zajete stare kronike posamičnih družin, rodovniki in letopisi krajev, gospodarski vzponi in padci, kupčije, cene živine in pridelkov, prehrana, oblačila sejmi, božje poti, navade in šege, ljudske pesmi, barbarizmi, krvoskrunstva in ljubezenske idile ....«. Zapiski so bili zanj »ena razburljivejših epopej življenja, kar jih trenutno premoremo«.[19] Zgodovinarji lahko hvalnici omenjenega, še vedno aktualnega Trdinovega dela, le pritrdimo in navedeni seznam prepoznamo kot popis raziskovalnih tem sodobnega zgodovinopisja.

3

Začetnik sodobnega slovenskega zgodovinopisja Anton Tomaž Linhart je v svojem Poskusu zgodovine Kranjske in ostalih dežel Južnih Slovanov[20], ključnem besedilu slovenskega razsvetljenstva, pripravil prvi koncept slovenske narodne zgodovine. S tem je postavil temelj slovenskemu zgodovinopisju in oblikovanju narodne zavesti. Pogled na preteklost se je v 19. stoletju tako neločljivo prepletel z narodno zgodovino in ideologijami narodnih gibanj. V celotnem evropskem prostoru so pod zastavo nacionalizma, demokracije in takrat osvobajajočih idej o suverenosti ljudstva, naroda, množice vstopile v politično življenje in na »oder zgodovine«. Najpomembnejše merilo skupinskih identitet, pod vplivom romantike, postane etničnost in jezik. Patrick J. Geary je malce zaostreno proces in vlogo zgodovinopisja v njem, opisal z besedami: »Sodobno zgodovinopisje je otrok devetnajstega stoletja; spočet in izdelan je bil kot orodje evropskega nacionalizma. Zgodovina evropskih narodov je odlično služila kot orodje nacionalne ideologije, a je naše razumevanje preteklosti spremenila v odlagališče strupenih odpadkov, prenapolnjeno s strupom etničnega nacionalizma, ki je prodrl globoko v občo zavest.«[21] Dejstvo je, da je pogled na preteklost postal neločljiv del miselnega vzorca, narodne ideologije, ki se je podobno kot pri drugih evropskih narodih utemeljevala na različnih mitskih predstavah o preteklosti. Pri tem si »raziskovalci, politiki in pesniki devetnajstega stoletja preteklosti niso preprosto izmislili; črpali so iz poprejšnjih tradicij, pisnih virov, legend in verovanja, pa čeprav so jih, da bi poneverili politično enotnost ali avtonomijo, uporabili na nove načine.«[22] Miti, v trdni navezavi z »zgodovino«, so namreč odigrali ključno vlogo

[18] prav tam. str. 53

[19] prav tam str. 164

[20] Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, 1. in 2. del, Ljubljana 1981.

[21] Patrick J. Geary, Mit narodov, Srednjeveški izvori Evrope. Ljubljana 2005, str 19.

[22] prav tam str. 21.

pri vzpostavljanju narodne identitete in zagotavljanju premočrtne kontinuitete razvoja. To je značilnost vseh »sodobnih narodov« in zgodovina je zaradi svoje vloge pri konstituiranju narodne zavesti postala ključna veda. Ni naključje, da se v prvi polovici 19. stoletja pri različnih narodih, ustanovijo nekatere pomembne arhivske ustanove.

V tem lahko deloma iščemo razloge, da je slovenski pogled na preteklost poln različnih stereotipov in prepričanj o ogroženosti, hlapčevstvu in odrinjenosti. Naj omenim nekatere stereotipne predstave, za katere imajo v obdobju druge polovice 19. stoletja veliko zaslug tudi književniki in politiki. Kljub »realnemu jedru«, ki ga lahko prepoznamo v zaostrenih in medsebojno se napajajočih mednacionalnih spopadih 19. stoletja, gre za »miselne konstrukte« ki posledično povzročajo odpovedovanje delom lastne preteklosti in nerazumevanje večplastnosti zgodovinskega razvoja. Poenostavljajoče in netočne skovanke kot je naprimer »ječa narodov« in podobne, predvsem zakrivajo različnost življenjskih izkušenj; vladarji, plemstvo, in vojaki po tako razumljenih »narodnih kriterijih« postanejo tujci in celotne družbene skupine se izgubijo v linearno razumljenem zgodovinskem procesu. Celo prva svetovna vojna kot eden ključnih dogodkov evropske zgodovine, z množično smrtjo in vsemi procesi v kontekstu industrijske družbe, ki jih je sprožila, zavrla ali pospešila in so prispevali k »totalitarni naravi« 20. stoletja, je bila na Slovenskem dolgo odrinjena v pozabo. S tem je bilo oteženo, če že ne onemogočeno celovito razumevanje minulega stoletja. Ko se v drugi polovici 20. stoletja kot kriterij izrivanja iz kolektivnega zgodovinskega spomina pridružijo še »socialno – revolucionarni« razlogi, od preteklosti, ki naj bi jo bilo vredno proučevati skoraj, ne ostane več veliko. Na to »samouničevalno« narodno predstavo poenostavljene mitizirane zgodovine z značilnimi miti o »narodu hlapcev« »tisočletnem podjarmljenju«, »nesrečni usodi« je na več mestih opozoril Peter Štih.[23] Odpovedovanje preteklosti v imenu ideologij pa še zdaleč ni končano, saj je obrazec prav uspešno preživel »postsocialistične«, »tranzicijske« čase.

4

Opisani pogled na preteklost je odrinjal – tabuiziral in marginaliziral – določene teme iz raziskovalnega obzorja, ker jih verjetno ni mogel vključiti v svojo »spoznavno mrežo« in premočrtni razvojni tok. Kako na primer v kontekstu »ideologizirane«, »narodne« zgodovine, razumeti slovensko besedilo, v katerem beremo o primerjalnih razlikah »med ustrojem trupa«, in »okončinami« pripadnikov posameznih narodov. V besedilu pisec na podlagi »najnovejših antropoloških raziskav« predstavi statistične podatke o primernosti različnih narodov za različne poklice. Tako so bralci lahko zvedeli, da je bilo«bedro pri Romunih krajše nego pri Židih, izdatno daljše pa pri severnih Slovanih in Madžarih .« Najdaljša je bila »židovska« roka. Judje naj bi imeli tudi večji srčni utrip kot ostali narodi (77 krat v minuti) in seveda najdaljši »jako obokan in zakrivljen« nos. V opombi je tudi podatek, da naj bi »Židinje imele najmanjše medenice«. Iz vsega tega je pisec sklepal, da je »za težko delo in za vojaštvo, Židovstvo vsled anatomičnega ustroja manj sposobno nego večina drugih narodov, s katerimi smo jih primerjali.« Pisec v skladu s takrat vplivnimi rasnimi teorijami, ki se s pomočjo časnikov širijo prek evropskega prostora, posveti pozornost tudi »čistosti krvi«. Tako naj bi bile »tipične lastnosti in posebnosti« bolj ali manj trdno »vezane na materijalno podlago«, »na kri«; »vsled krvnega pomešanja se deloma izpremeni fizični ustroj človeški, z njim pa naravno tudi notranji človek, v kolikor je odvisno njegovo intelektualno in etično življenje od prirodnih pogojev«. V nasprotju z nekaterim vplivnimi pogledi obdobja, prepozna »čisto kri« za »omiki« in »napredku« manj ugodno, od »srečno zmešane krvi«. Kitajci naj bi tako bili »čist narod in so dosegli primerno

[23] Peter Štih, Nacionalizacija zgodovine in nastanek sovražnih predstav o sosedih. Slovensko-nemški (avstrijski) primer, Avstrija – Slovenija, Preteklost in sedanjost, Ljubljana – Celovec 2002, str. 35-45.

visoko stopnjo – a više ne morejo«. Vsi drugi narodi pa, posebno novodobni »kulturonosci«, naj bi bili mešanci; »prav spojenje svojstev germanskih, slovanskih, grških, italskih itd. je novim, mladim narodom podalo kvas za veseli prospeh v omiki.« Pri tem kot primer navaja nekega dunajskega antropologa, ki naj bi trdil, da se je poleg ponemčevanja »nekdanjih Slovanov« v vzhodni Nemčiji vršila tudi asimilacija po krvi; »sedanji Nemci vzhodne Nemčije« naj bi bili v »antropologičnem smislu Slovano-Nemci.« In od Slovanov naj bi prejeli sposobnost organiziranja držav. Na tej podlagi naj bi zraslo močno prusko kraljestvo, »dočim je ostala Nemčija ohranila sicer čistejšo kri, z njo pa tudi neznano mnogo malih državic.« »Židje pa so ostali čist narod« in »vsled jednostranskega razvijanja postane človek nekako disharmonično bitje«, kar na bi pomenilo, da ni »na vse strani jednakomerno razvit«. Tej usodi lahko po mnenju pisca »zapadejo celi narodi, kateri so v večini svojcev si izbrali jeden in isti posel« in posameznik postane »celotna podoba svojega naroda«. Pisec primerja narod s strojem: »Narod je potem podoben stroju, ki je malo pohabljen, ali vendar še teče; ker je pa katero kolesce preveliko ali premajhno, in ta ali ona os slabo zdelana, ne teče stroj gladko in lahko, temveč gibalo (motor) mora napeti vse sile, da stroj ne zastane. Ako pa v tem stroji ni harmonije med pojedimi deli, ako se morajo nekateri prekomerno truditi in poleg lastnega dela prevzeti še novo butaro, ni zaželenega uspeha in stroj malo koristi.« V prispevku so »analizirani« in povzeti nekateri ključni stereotipi in predsodki dobe: »Domorodec ne postane Žid nobeni deželi, nobenemu narodu, tudi krščanskemu ne. Recimo naravnost, da je zgolj sebičnost brez resničnega prijateljstva, ako je strankarskemu prvaku v parlamentu, v političnih in drugih borbah dobrodošel Žid sodrug, ker je ognjevit in vztrajen soboritelj za »svobodo«, za »napredek« ; urednik ve ceniti židovskega žurnalista spretno pero, krasno, duhovito pisavo.« Avtor tudi posebej poudari, da ne glede na to, da »med nami ni Židov« je razprava o tem vprašanju izjemno pomembna: »Spomnimo se le zavisnosti svojega narodnega življenja, duševnega in gmotnega od tujih sosedov, Nemcev, Italijanov in Madžarov. Ta zavisnost je neutajliva resnica, in kdor bi nam zagotavljal, da bo kmalu drugače moral bi biti več nego optimist. Zdaj se pa ozrimo na one narode, h katerih kulturnemu krogu nas je priklenila tisočletna naša zgodovina, Bolj ali manj je v njih zavladalo Židovstvo, zadobilo odvažen vpliv na narodno življenje in mišljenje«.

Posebno poglavje je namenil daljšemu pregledu »židovstva v zgodovinskem in verskem oziru«, ki ga lahko zgovorno orišemo s citirano mislijo, da »kar je imelo nekdaj v sebi Židovstvo etiških idej, sposobnih za podlago in smer nove kulturne dobe te so prešle v dovršeni obliki v krščanstvo – kako borna pusta je ostala potem vsebina židovskega verstva. Kar je »Židovstvu« ostalo naj bi bil »stari, goli egoizem« Pod vplivom Talmuda naj bi židovstvo tako okostenelo, da se boji najmanjše spremembe in da se je zaradi tega neizmerno raztegnil propad med našimi in semitskimi nazori. Kar je nam napredek, je talmudovcem zločinstvo, kar je nam toleranca je onim malikovanje.«

Rasizem, ki srednjeevropskemu prostoru nikakor ni bil tuj, je posebej odmeval v poglavju o Prirodoslovju Židovstva. Avtor besedila je Josip Apih in je izšlo leta 1886 v Letopisu matice slovenske. Urednik France Levec ga je uvrstil na strani med 1 – 61. Gre za besedilo pod naslovom Židovstvo,[24] ki je bilo v letu izida prav gotovo izjemno aktualno glede na porast antisemitskih gibanj v velikem dele takratne Evrope in Avstro-Ogrske monarhije. Zato ni slučaj, da je pisec v začetku svojega pisanje skušal odgovoriti na vprašanje, kaj je pravzaprav antisemitizem in kdaj se je pojavil. Za našo temo najzanimivejši deli odgovora so tisti, ki kažejo na takrat prevladujoče stereotipe o judovstvu :»Glede starosti sme trditi, da je ravno tako star, kakor semitizem židovske vrste; isti dan sta se rodila oba; živel bode pa tudi do zadnjega dihljaja semitizma dokler bode ostalo Židovstvo to kar je bilo zmerom.....«

[24] Josip Apih, Židovstvo, Letopis matice slovenske, Ljubljana 1886, str. 1-61.

V nadaljevanju lahko preberemo, da je »s svojo žilavostjo Židovstvo prebilo vendar vse sovražne navale in preživelo neštevilno narodov; a isto žilavost ima tudi – antisemitizem.« Pri tem je zanimivo, da avtor pojem naroda skuša razumeti precej »sodobno« kot zgodovinsko spreminjajočo se identiteto: »Narodi nastopajo a ginejo ti pa, Izrael ostaneš vekomaj.« Seveda pa to razumevanje ne velja za rasne – plemenske razlike: »A dasi povsod doma, je povsodi osamljen – v obče ne iz zgolj verskega nasprotja, saj smo dandanes zabredli že globoko v verski indiferentizem, tako globoko, da se le prerado zagovarja napadanje svoje vere. Zadnji in temeljni razlog antisemitizmu je še vedno tam, kjer je bil nekdaj, ne da bi ga bili natanko definirali naši predhodniki: ta razlog je plemenska razlika, če hočeš: plemensko nasprotje. To nasprotje je med Arijci in Semiti, posebno Židi, še tako bistveno, kakor je bilo za najprvotnejše dobe, kajti tiči v naravi, v krvi.«

Tudi Josip Apih je kot mnogi slovenski izobraženci Jude prvič srečal na Dunaju, kjer mu je, tako kot ostalim študentom, ki jih je »rodila preprosta slovenska mati«, vzbudila pozornost »židovska plebs« oziroma »ljudje, katere smo do tja k večemu iz knjig poznali, ne `in natura`. Čudno so bili opravljeni: na nogah so imeli visoke boja ali manj svetločrne škornje, `kanonom podobne`; suknjo so imeli dolgo, črno, podobno talarju, na glavi pa precej visok klobuk. Črnikast obraz je obdajal črna gosta brada; govorica je bila hitra nerazumljiva, vse truplo v večnem živem kretanji in miganji. Videli so se nam nekaki redovniki, pa nas je spet to motilo, da so jim viseli ob sencih v obliki oblanic zasvedrani lasje, da je v bradi često bilo mnogo nesnage, da so bile oči krvave, suknja pa zamazana, da bi se dala skoraj za zrcalo rabiti.« »Židovstvo« naj bi za svoj obstoj potrebovalo produktivne narode, saj samo naj bi ne bilo sposobno »z lastnimi močmi ustanoviti samostalno politično osnovo, lastno državo.«Pisec konča z vrsto statistik, ki naj bi pokazale in opozorile na posledice »judovskih lastnosti« v gospodarskem in moralnem smislu.

Analiza tovrstnih besedil nujno vodi do de-mitizacije in re-interpretacije nekaterih širše zakoreninjenih predstav. V sredini osemdesetih let se je na primer Zgodovinar Janez Peršič,[25] s svojim prispevkom o antisemitizmu v besedilih Ivana Cankarja, dotaknil dvojnega mita o preteklosti. Na eni strani je opozoril na takrat trdno in neproblematizirano narodno samopredstavo, ki v svoji preteklosti ni prepoznavala lastne nestrpnosti. Obenem je obravnavanega pisatelja, z vsemi njegovimi človeškimi lastnostmi, vrlinami, in napakami vred, umestil v dunajski prostor in čas preloma stoletij in opozoril na antisemitizem kot splošni srednjeevropski pojav. Problematiki protijudovstva je v tem obdobju več pozornosti kot zgodovinopisje posvečala ostala humanistična, družboslovna veda. V začetku osemdesetih let je Slavoj Žižek, z analizo besedil Janeza Evangelista Kreka, v miselnem obzorju teoretske psihoanalize, predstavil oblikovanje slovenske nacionalne identitete in »logike antisemitizma. V Žižkovi analizi »Krekov antisemitizem ni več le »davek časa«, zanemarljiv »madež« sicer »plemenite socialne misli« ipd., ampak dobi osrednjo vlogo v »njegovi ideološki miselni zgradbi« in »nujno strukturno funkcijo poenotenja in »naturalizacije« nasprotnika.[26] V analizi »logike antisemitizma« in »personalizacije zla« lahko prepoznamo ključ za razumevanje procesov nacionalne, socialne ideološke nestrpnosti, ki so vplivali na zgodovino 20. stoletja in obenem ključ za razgradnjo idealiziranih mitskih predstav.

[25] Janez Peršič, Problem Cankarjevega antisemitizma, Problemi 1, 1985, str. 21-22.

[26] Slavoj Žižek, Tri predavanja, III. O Slovencih in antisemitizmu, Problemi letnik XXI, št. 4-5, Ljubljana 1983, str. 24 – 38. Slavoj Žižek, Krekovstvo, Jezik, ideologija, Slovenci, Ljubljana 1987, str. 9 – 59.

5

Ne da bi želel zveneti preveč programsko, lahko zapišem, da je način kako preseči »mitsko«, stereotipno in ideološko v pogledu na preteklost, le dosledna samorefleksija zgodovinopisja, torej jasno zavedanje o lastni vpetosti v »ideološke mehanizme« in v razširitvi samega objekta preučevanja na celovit svet preteklih predstav in prezentacij.

Različne mitske, ideološke predstave so seveda lahko, ne le izjemno hvaležen, objekt zgodovinskega proučevanja v polju kulturne zgodovine, zgodovine ideologij, mentalitet in imaginarijev, kot jih najpogosteje označuje francosko zgodovinopisje, ampak nujen pogoj razumevanja preteklosti in sedanjosti. Predmet proučevanja tako ni več preprosti »dogodek« ampak celovitost človeških predstav – »reprezentacij«, ki v bistvu šele omogočajo razumevanje celotne družbe. »Že zelo zgodaj se mi je zdelo nemogoče, da bi neko družbo lahko razumeli zgolj na podlagi njenih gospodarsko – tehničnih ali politično družbenih razmer. Zato sem že na začetku šestdesetih let poudarjal vlogo kulturne sfere. Tako je nastal pojem »reprezentacije«, ki ima danes pomembno vlogo v duhovnih vedah. Morda zveni tavtološko, toda ljudje oblikujejo družbo prav s predstavo, ki jo imajo o njej. Realnost obsega oboje: materialne razmere in reprezentacije, druge so postajale čedalje pomembnejše,« je v pogovoru svoje razumevanje sodobnega zgodovinopisja in njegovega delovnega polja opredelil Jacques Le Goff.[27] Ob izteku osemdesetih let preteklega stoletja, ko je pojem tovrstne »nove zgodovine« tudi v slovenskem prostoru postajal vse bolj prisoten v zavesti raziskovalcev je Braco Rotar razmišljal, da je nova zgodovina s svojo zamejitvijo delovnega področja pravzaprav morda najpomembnejša, zagotovo pa najbolj očitna in najbolj uveljavljena epistemološka sprememba na humanističnem in družboslovnem področju, ki je posegala v samo bistvu humanističnega raziskovalnega polja. S svojo usmeritvijo je po njegovem podirala »delitev pristojnosti med družbenimi in humanističnimi vedami«. Tradicionalna delitev je »omogočala udobno neproblematičnost« in zgodovinarje »odvezovala od refleksije njihove lastne ideološke in družbene pozicije«. »Nova zgodovina« s to spremembo delovnega polja spremeni tudi odnos do dejstva, do realnega. »Realno« tako postane vsa večplastnost življenja v preteklosti, na katero je v svojih prispevkih in seminarjih za študente zgodovine, opozarjal Peter Vodopivec[28], obenem pa vključuje tudi zavest o lastni vključenosti v razvejane interpretacijske mreže. »Tisto, čemur pravimo zgodovinski podatek, zgodovinsko dejstvo ali zgodovinski dogodek, je dojeto kot produkt ali učinek vsaj dveh interpretacijskih mrež: tiste, katere produkt je vir, in tiste v kateri se producira zgodovinarjev diskurz«[29] je razmišljal Braco Rotar, poznavalec in prevajalec mnogih besedil francoskega zgodovinopisja v slovenščino. Po njegovem mnenju, tako razumljeno novo zgodovino, »pravzaprav sestavljajo trije epistemološki procesi: novi problemi postavljajo pod vprašaj samo zgodovino, novi prijemi spreminjajo in preobračajo tradicionalne razmejitve v okviru zgodovine, naposled pa se v spoznavnem obzorju zgodovinopisja pojavljajo novi predmeti.« Avtorju lahko pritrdimo, da »na primer socialna zgodovina ni več mogoča brez zgodovine družbenih predstav, se pravi, brez zgodovine ideologij in mentalitet zato potrebuje teoretski aparat, ki konceptualizira razlike med družbeno realnostjo in njenimi diferenciranimi podobami.« Spremeni se seveda tudi samo pojmovanje zgodovinskega vira. Pisnim dokumentom se pridružijo »likovni, literarni, mitološki, folklorni, tehnični in drugi, ki zanje v tradicionalni »dogodkovni« zgodovini ni prostora, so pa tem bolj pomembni v zgodovini omik, ideologij in mentalitet, kjer nastopajo kot tisto nujno potrebno ozadje,

[27] Jacques Le Goff, Iznajdba duše, Naši razgledi, 10. 5. 1991.

[28] Peter Vodopivec, Razsežnost časa in sodobni pragmatizem, Naši razgledi, št. 759, 1983. Ponatis: Razgledi, št. 1000, 17. 9. 1993.

[29] Braco Rotar, Alberto Tenenti in nova zgodovina (Spremna beseda), Alberto Tenenti, Občutje smrti in ljubezen do življenja v renesansi, Lj. 1987 str. 509 – 518.

ki šele omogoča interpretacijo dogodkov.« [30] Zgodovinsko dejstvo ujeto v interpretacijske mreže zgodovinarja tako lahko postane tudi ideološka in mitska narava podatka. In v takšnem »totalnem« »antropološkem» zgodovinopisju, ki se ukvarja tudi s tem kako so ljudje razumeli svet in sebe v preteklosti tudi domišljija, želja, strah in spomin ni zunaj »resnice«, kar posledično spremeni sam pogled na »realno«. Zgodovinarjevo delo tako kar naenkrat vstopi v področje proučevanja različnih prvin človeškega mišljenja in se poveže s spoznanji drugih ved. Ko se enkrat vprašamo o delovanju človekove zavesti, kolektivne zavesti, spomina in nezavednega, se zavemo, da nenadoma postanejo pomembne tudi pozabe, meje, prepovedi, potlačitve. S tem vstopimo v tisto polje proučevanja, ki ga je v zgodovinopisje s svojimi razpravami o zgodovini norosti[31], nadzorovanja in kaznovanja[32], če omenim le najbolj značilna primera, blesteče umestil Michel Foucault. Omenjeni avtor je zgodovino razumel kot obliko arheologije, v kateri ni več prostora za glavno pripoved o »kontinuiteti in napredku, ki je navdajala zgodovinsko prakso od devetnajstega stoletja naprej«. Na njeno mesto je stopilo »razlomljeno, prekinjeno in pretrgano« razumevanju preteklosti. »V praktičnem smislu je to pomenilo osredotočanje na majhne mikrozgodovine, za katere se ni več predpostavljalo, da ležijo znotraj večjih, premočrtnih mrež nepretrganih odnosov«.[33]

Sprejemanje foucaultovskih pojmovanj »diskurza« povsem spremeni odnos do razumevanja pojma objektivnost saj »naredi verovanje v obektivnost, za dobesedno nevzdržno, saj ne more nobena misel ali mislec uiti sistemom vednosti – oblasti svojega zgodovinskega obdobja«.[34] Analiza učinkovanja procesov nastajanja »družbe pregona« »sodobne države«, zapora, ki zajema družbene rituale, vednost in »družbene prakse«, je opozorila na procese marginalizacij, izključevanj in posledično spodbudila zanimanje za odrinjene družbene skupine med katerimi lahko prepoznamo: Jude, berače, otroke, homoseksualce, taboriščnike .... in druge v določenem obdobju marginalizirane in izključene skupine, ki tako vstopajo v središče raziskovalne pozornosti. Ne zato, da bi tam nadomestili ali dopolnili »veliko zgodbo«, ki je sama proizvod istega procesa, ampak zaradi odpiranja možnosti razumevanja preteklosti in »totalitarizirajočih« sistemov vednosti.

6

Med zgodovinarji je vse bolj jasna zavest, o nujnosti »de-ideologizacije zgodovine«, da se mora zgodovinopisje »od ozko nacionalnega, politično ideološkega usmeriti k občečloveškemu«[35], da »pretekli miti ne morejo narekovati današnjih odločitev«[36], da so ljudje »ki so živeli v tem prostoru imeli različne zgodovinske izkušnje«[37] ... , ki vodi k razmišljanju o preteklosti zunaj uveljavljenih stereotipov in k odprtosti za vso celovitost človeškega bivanja.

Če drži Lacanova minimalna definicija užitka, da je »užitek to kar ničemur ne služi[38]« naj zaključim z besedami, da naj postane in ostane, pisanje in branje zgodovine predvsem užitek.

---

[30] prav tam str. 514.

[31] Michel Foucault, Zgodovina norosti v času klasicizma, Lj. 1988.

[32] Michel Foucault, Nadzorovanje in kaznovanje, Lj. 1984.

[33] Paul Freedman in Gabrielle Spiegel, Srednjeveško moderno in postmoderno, Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999. str. 571.

[34] prav tam.

[35] Janez Cvirn, Zgodovina – zgolj subjektivna konstrukcija realnosti, Delo, Sobotna priloga 15. 1. 1994.

[36] Jean Claude Schmitt, Preteklost ni skladišče naukov, Razgledi, št. 24, 24. 12.1997.

[37] Peter Vodopivec, Slovenci so največ slabega naredili sebi, Zelena pika, Dnevnik, 5. 8. 2006.

[38] Mladen Dolar, V 12. stoletju je bilo vsakomur kristalno jasno, da je kapitalizem smrtni greh, Sobotna priloga, Delo, 25. 1. 2003.

Zoran Jovićević

Jugoslavija, Srbija in Slovenija 1980 – 1990. Kdo je koga izkoriščal?

UDK 33(497.12)(091)

JOVIĆEVIĆ Zoran, univ. prof. zgod. in soc., SI – 5293 Volčja Draga, Vogrsko 170/A, zoran.jovicevic@guest.arnes.si

Jugoslavija, Srbija in Slovenija 1980 – 1990 – Kdo je koga izkoriščal?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 71–82, cit. 40

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

V celotnem obdobju obstoja druge Jugoslavije je prevladovalo prepričanje o medsebojnem izkoriščanju enih republik (ali področij) na račun drugih. Ker v zvezi s tem problemom niso bili napravljeni nobeni izračuni ali analize, ki bi takšno prepričanje potrdili ali zavrgli, je takšno stanje vplivalo na povečevanje notranjih napetosti in nezadovoljstva med njimi. Šele v letu 1996 in kasneje, so nastale študije, ki so na osnovi kompleksnejših podatkov in analiz objektivneje prikazale in osvetlile razmere, ter s tem tudi porodile dvome v opravičenost medsebojnih obtožb.

Ključne besede: Jugoslavija, Srbija in Slovenija, gospodarske in politične krize, sklad za razvijanje manj razvitih področij, izkoriščanje.

UDC 33(497.12)(091)

JOVIĆEVIĆ Zoran, B.A. in history and sociology, SI – 5293 Volčja Draga, Vogrsko 170/A, zoran.jovicevic@guest.arnes.si

Yugoslavia, Serbia, and Slovenia between 1980 and 1990: Who Used Whom?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 71–82, 40 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Throughout the existence of the state of Yugoslavia after the Second World War there persisted a firm belief in continuous exploitation of certain Yugoslav republics – or regions – by other republics or regions. Since prior to 1996 there were no studies and analyses that would either confirm or refute these convictions this situation even intensified the already-existing tension within the country, and the discontent that comes with it. It was not until 1996, and in the years that followed, that studies based on more complex data threw additional light upon this subject. Their more objective results gave rise to a speculation that mutual accusations might not have been entirely justified.

Key words: Yugoslavia, Serbia and Slovenia, economic and political crises, less developed regions development fund, exploitation

Opredelitev problema

Gospodarske okoliščine so bile nedvomno pomemben dejavnik nezadovoljstva jugoslovanskih narodov oz. republik z delovanjem jugoslovanske federacije. Ustvarjale so se plodna tla za razpihovanje ekonomskega in političnega nacionalizma ter za medsebojno obtoževanje glede izkoriščanja.[1]

Če hočem odgovoriti na vprašanje, kdo je koga izkoriščal v Jugoslaviji, moram izhajati iz nekaj stereotipov, ki so se nenehno pojavljali vse od začetka nastanka jugoslovanske federacije pa do njenega razpada.

1. stereotip: Slovenija je izkoriščana (slovensko stališče)
2. stereotip: Srbija je izkoriščana (srbsko stališče)

[1] Neven Borak, Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2002, str. 194.

3. stereotip: Razviti sever (zlasti Slovenija in Hrvaška) izkoriščata Srbijo in nerazviti jug (stališče nerazvitih področij in Srbije)

Postavljeni stereotipi kažejo na eni strani na zapletenost gospodarskega življenja v Jugoslaviji, na drugi strani pa se bom moral opredeliti kateri je tisti, ki je najbolj odslikaval resničnost oz. dejansko stanje. Da bi jih lahko potrdil oz. zavrgel, sem skušal problematiko osvetliti tako iz jugoslovanske kot tudi iz srbske in slovenske strani. Za zgodovinski okvir naloge sem vzel obdobje osemdesetih let 20. stoletja, v katerem so nakopičene notranje napetosti in mednarodne okoliščine pripeljale do tega, da je Jugoslavija razpadla.

1. Jugoslavija

Jugoslavija se je v osemdesetih letih 20. stoletja permanentno soočala s politično, državno in gospodarsko krizo. Skoraj vse do konca osemdesetih let je bila ustava iz leta 1974, z nekaterimi ustavnimi spremembami, temelj za delovanje političnega, gospodarskega in družbenega življenja v Jugoslaviji. Od nje se je med drugim pričakovalo, da bo državi tudi pokazala izhod iz nastalih kriz.

Ker je ustava v družbeno-gospodarski in politični sistem uvedla poleg samoupravljanja še načelo dogovarjanja, svobodne menjave in t.i. tozdiranja (1976), je to privedlo do izredne razdrobljenosti oblasti in gospodarstva ter močnega razraščanja birokratskega aparata. V takšni »dogovorni ekonomiji«, ki je normativno veljala do leta 1988, so socialistična načela prevladovala nad zakonitostmi tržnega gospodarstva. Tako se je že kmalu pokazalo, da takšen političen in gospodarski sistem ni bil učinkovit in je porajal stalne krize, je pa zaradi velikih tujih posojil zagotavljal sorazmerno visok standard.

Gospodarska kriza se je začela že kmalu po Titovi smrti (poleti 1980), čeprav se beseda kriza ni uporabljala. Zelo previdno se je začelo govoriti o zaostrovanju gospodarskih razmer.[2] Šele potem, ko je država praktično bankrotirala, si je nekdo le upal izreči besedo kriza. In v takšnih razmerah ni bilo težko sprejemati različne programe gospodarskih in družbenih reform.

Zvezno vodstvo je zaradi neučinkovitega gospodarjenja pripravljalo razne stabilizacijske, antiinflacijske in varčevalne programe, ki pa so vsi po vrsti propadli. Podobno je bilo tudi s poskusi različnih reform. Osnovni vzrok neuspehov programov in reform je bil v tem, ker se partija očitno ni nameravala odreči svojemu vplivu na gospodarsko življenje, zato tudi ni moglo priti do preobrazbe lastninskega režima in političnega sistema. Drug vzrok je bil tudi v tem, ker so se poglabljala nesoglasja med republiškimi vodstvi, ki so se vse bolj začela ravnati po svojih interesih.

Kljub vsem prizadevanjem, da bi jugoslovansko gospodarstvo izvlekli iz krize in da bi preprečili stalno padanje življenjskega standarda, pa so oblasti vztrajale pri obstoječem političnem sistemu, ki je postajal glavna ovira gospodarskega in družbenega razvoja. Tako je šele v drugi polovici osemdesetih let prevladalo spoznanje, da pot iz stalnih kriz vodi stran od socializma in njegovega gospodarskega sistema. Tako so bili v letih 1985–1989 izdani ukrepi ter spremenjene republiška in zvezna ustava, ki so pomenili odločnejši obračun z dotedanjim načinom gospodarjenja. Šlo naj bi v prvi vrsti za opustitev družbene lastnine ter za uvedbo trga dela in kapitala. Tako je s podporo Mednarodnega monetarnega sklada zvezni premier Ante Marković, v letu 1990 pripravil program gospodarske sanacije, ki je predvideval liberalizacijo gospodarstva, stabilizacijo dinarja in privatizacijo, a tudi večjo vlogo centralnih oblasti pri vodenju davčne politike in zveznih razvojnih skladov. Še vedno pa je trdil, da je

[2] Boris Jež, Eksperiment, v Sobotni prilogi Dela, 17.12.2005.

potrebno udejanjiti samoupravni socializem novega tipa.[3] Markoviću se ni posrečilo obnoviti skupnega trga, ki bi moral biti v njegovi viziji temelj državne enotnosti. Tako tudi ta program ni bil uresničen, še posebej mu je nasprotovala Srbija. Kljub navedenemu pa vsa prizadevanja za uresničevanje programov niso mogla doseči svojega namena tudi zato, saj je proti koncu osemdesetih let država že začela razpadati.

2. Odnosi med Srbijo in Slovenijo

Primerjava pogledov na politična, gospodarska in kulturna vprašanja med Srbijo in Slovenijo kažejo, da so le-ti bili zelo različni, tako da je večina konfliktov temeljila ravno na tej različnosti.

2.1. **Srbija** si je stalno prizadevala za utrjevanje državne in partijske oblasti, t.j. za povečevanje centralizma in s tem močnejše federalne oblasti, od zvezne vlade pa je želela, da bi bila ta sposobna svoje odločitve vsiliti celotnemu jugoslovanskemu prostoru. Ker je bila Jugoslavija organizirana kot mnogonacionalna država je razumljivo, da je Srbija težila k unitarizmu in centralizmu, saj je Srbija smatrala Jugoslavijo »kot svojo« in v kateri lahko vsi Srbi živijo v eni državi.[4]

Leta 1987 je prišlo do spremembe srbske politike, ko je v srbski partiji zmagala konservativna frakcija, ki jo je poosebljal Slobodan Milošević. Za konzervativne strukture moči v Jugoslaviji in za vojsko, je reševanje Jugoslavije pomenilo tudi reševanje komunističnega režima. Srbija se je odločila za ohranitev starega režima. Nasprotovala je političnemu pluralizmu in ekonomskim reformam, saj v demokratičnih spremembah in tržnem gospodarstvu ni videla nobenih prednosti.[5]

Čeprav je neučinkovit ekonomski sistem vplival na vedno bolj zaostrene gospodarske razmere tudi v Srbiji, pa tu proti koncu osemdesetih let še niso kaj dosti razmišljali o nujnosti gospodarskih in splošno družbenih sprememb. Še vedno so govorili o socializmu in pravični družbi.[6]

Medtem ko so v drugih republikah na prvih večstrankarskih volitvah v letu 1990 zmagale opozicijske politične sile, so v Srbiji ostali na oblasti komunisti. Osnovna razloga sta bila dva:

a) razpršena in heterogena opozicija, tako da ni prišlo do dominacije kakšne druge politične opcije,
b) v Srbiji je bilo takrat prisotno veliko nezaupanje državljanov do korenitih političnih sprememb in to nezaupanje je bilo prisotno še vrst let.

2.2. Medtem ko je Srbija stremela za močno centralizirano in unitarno državo enopartijskega sistema, je **Slovenija** že kmalu po letu 1980 začela izpostavljati vprašanje uresničevanja pluralizma interesov, borila se je proti centralizaciji in poudarjala potrebo po reformi političnega in gospodarskega sistema.

Slovenija je na pot politične in gospodarske osamosvojitve stopila leta 1985. Zaradi političnih in gospodarskih razmer, ki so se vse bolj poslabševale in povečanih pritiskov iz Beograda, so Slovenci začeli vse bolj govoriti o svojo pravici do samoodločbe in konfederalni ureditvi, ki bi bila garant suverenosti vsakega naroda. Vprašanje slovenskega nacionalnega vprašanja je vse bolj sililo v ospredje.

---

[3] Jože Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992, Založba Lipa, Koper 1995, str. 393.

[4] Vesna Pešić, Rat za nacionalne države, Srpska strana rata, Beograd 1996, str. 10.

[5] Prav tam, str. 48.

[6] Božo Kovač, Zvezno orožje proti naravnim procesom, Primorski dnevnik, 5.7.1991.

Po letu 1985 je prišlo do opaznega organiziranja opozicijskih gibanj, razgibalo se je intelektualno in politično življenje v Sloveniji, vpliv javnosti se je izjemno povečal. Ta proces je močno vplival tudi na spremenjeni odnos javnosti do federacije. Posledica tega je bila, da je prišlo do tesnejših stikov in enotnejših stališč med slovensko opozicijo in slovensko oblastjo. Menili so, da je vzroke za jugoslovansko krizo treba iskati v samem političnem sistemu, soglašali so tudi z uvedbo političnega pluralizma.

Kmalu po sprejetju srbske ustave (marec 1989), so bila sprejeta dopolnila k slovenski ustavi (september 1989). Ker je zvezno ustavno sodišče 8. februarja 1990 razglasilo tiste ustavne amandmaje, ki so se nanašali na odcepitev za nezakonite, je Slovenija marca 1990 sprejela nova ustavna dopolnila. Z nastopom Demosove (Peterletove) vlade v aprilu 1990, se je začelo novo in hkrati zaključno obdobje slovenskega političnega in gospodarskega osamosvajanja. Vezi med Slovenijo in federacijo so se začele vse bolj razhajati.

2.3. **V odnosih med Srbijo in Slovenijo** je prihajalo do konfliktov tako na področju kulturnih in nacionalnih vprašanj, kot tudi političnih in gospodarskih vprašanj. Vsak konflikt je povzročal burne polemike, ki so v marsičem prispevale k zaostritvi odnosov med Beogradom in Ljubljano.

Že leta 1986 je bilo jasno, da se v Sloveniji in Srbiji uveljavljata dve nasprotujoči si politični kulturi, med katerima ni bilo nobene možnosti za sporazum. Konflikt je izhajal iz različnih življenjskih izbir, ki so predstavljale tudi različne politične in gospodarske izbire.[7] Srbi so se zavzemali za avtarkično, vase zaprto Jugoslavijo, odkrivali so svoje mite in slavno zgodovino. Slovenci so nasprotno imeli pred očmi civilno družbo, organizirano po merilih sodobnega sveta, vključeno v integracijske, politične in gospodarske tokove zahodne Evrope.

V septembru 1986 je izbruhnila afera v zvezi z Memorandumom SANU. Položaj srbskega naroda je bil v njem prikazan kot katastrofalen, razkosan na sedem republik in pokrajin ter ekonomsko podrejen Sloveniji in Hrvaški. Memorandum, ki je predstavljal Srbe kot žrtev Jugoslavije, je sprožil pravi plaz kritik. V Sloveniji so ga sprejeli kot tipično utelešenje velikosrbskih teženj in ga soglasno obsodili. Kot odgovor na memorandum so slovenski oporečniški intelektualci objavili v 57-ti številki Nove revije, prispevke za slovenski nacionalni program. V esejih so se zavzeli za demokratično in pluralistično družbo ter za suverenost ljudstva tudi na račun odcepitve.

Slovenija se je po letu 1987 začela pod vodstvom Milana Kučana vse bolj razlikovati od preostale Jugoslavije. Ker je v Zvezi komunistov Slovenije prevladovala reformistična struja, ki je postopoma prevzemala ideje opozicije, je takšna politika omogočila mehak prehod iz enostrankarskega v večstrankarski sistem in postopne priprave na osamosvojitev. To pa je tudi povzročilo, da se je težišče konfliktov med Srbijo in Slovenijo preusmerilo s področja kulturnih oz. nacionalnih vprašanj na politično področje.

Dejstvo je, da so politična soočenja med vodstvi federalnih enot obstojala že prej, vendar so bila prikrita. Dogajala so se za zaprtimi vrati, daleč od oči najširše javnosti, s čimer se je ustvarjal potrebni privid popolne brezkonfliktnosti in enotnosti v delovanju jugoslovanske federacije ter v odnosih med vodstvi njenih delov.[8]

Aktualna trenja med vodstvom Slovenije in Srbije pa so po svoji politični vsebini kot tudi po intenzivnosti postopoma začele preraščati okvire nesporazumov med vodstvi dveh republik in so vse bolj zaostrila ob dogodkih v Starem trgu in inscenirani gladovni stavki rudarjev iz Trepče. Prišlo je do medsebojnih obtožb. Ko je ob novi stavki rudarjev in delavcev alban-

[7] Jože Pirjevec, nav. delo, str. 380–382.

[8] Dragan Belić in Đuro Bilbija, Srbija i Slovenija, Beograd 1989, str. 4–5.

ske narodnosti stopila na stran stavkajočih ter 27. februarja 1989 organizirala zborovanje v Cankarjevem domu, je Srbija obsodila Slovenijo, da podpira albanski separatizem, Slovenija pa je obsodila srbsko politično vodstvo, da je s podpihovanjem velikosrbskega nacionalizma, z grobimi pritiski in pučističnimi metodami že okupirala polovico Jugoslavije.[9] Temu je sledila gospodarska vojna Srbije proti Sloveniji, prekinjeni so bili tudi politični odnosi.

Trenja med Slovenijo, Srbijo in zveznimi organi so se nadaljevala tudi kmalu po izvolitvi zadnjega predsedstva SFRJ (15. maj 1989), ko je dr. Janez Drnovšek postal predsednik predsedstva.

Slobodan Milošević, je v svojem govoru v tovarni »Jugoalat« v Novem Sadu, 22. maja 1989 med drugim dejal,[10] da Slovenija podpira separatiste na Kosovu in da Slovenci izražajo agresivnost do različnih srbskih mišljenj. Omenil je tudi antidemokratske in antisocialistične pojave v Sloveniji in fašistoidne izlive nerazumnega sovraštva. Predsedstvo republike Slovenije je predlagalo, da se sestaneta republiški vodstvi Srbije in Slovenije, da se razjasnijo nesoglasja, da se začne konstruktivno ustvarjalno sodelovanje in da se s tem prekinejo politični nemiri, ki trajajo v Jugoslaviji že skoraj leto dni.

Ko je Slovenija julija 1989 pripravila predloge ustavnih dopolnil k slovenski ustavi, je Srbija zahtevala, da vojska prepreči njihov sprejem. Ker preprečitev sprejetja slovenskih amandmajev ni uspela, so v Miloševićevem taboru proti slovenskemu vodstvu skušali organizirati t.i. protibirokratsko revolucijo in miting resnice, s pomočjo katerega bi zrušili slovensko oblast. Ker Miloševiću konec leta 1989 predvidene akcije niso uspele, je Srbija nadaljevala z gospodarsko blokado Slovenije.

Odločitev Slovenije, da odločno stopi na pot samostojnosti, pa ni izhajala zgolj zaradi sporov s Srbijo, čeprav je bilo pogosto videti, da sta bili Slovenija in Srbija največji prepirljivki v jugoslovanski federaciji. Razlogi so bili bistveno globlji in so izhajali iz obstoječega političnega in gospodarskega sistema Jugoslavije.[11]

3. Gospodarski konflikti med republikami in zvezo

Poleg neuspelega gospodarskega sistema so bile ključni vzrok za ekonomske težave neobvladljivo velike razlike v razvoju, za katere pa je rešitev videl vsak po svoje.[12]

Kot rezultat preteklega razvoja sta se oblikovala dva različna tipa gospodarstva:

- severni: bolj razvita območja, z ustvarjenimi temeljnimi pogoji za industrializacijo in
- južni oz. preostali deli: pretežno kmetijska območja z malo industrije in brez prave industrijske tradicije.

Jugoslavija je bila gospodarsko in družbeno zelo heterogena država v kateri so njeni sestavni deli gojili različna pričakovanja in imeli različne poglede na skupno državo in njene razvojne cilje. Razvojni cilji države so dejansko pomenili dajanje prednosti in podpiranje avtarkičnega razvojnega modela, ki je za svoje delovanje potreboval neprostovoljno koncentracijo sredstev in zadolževanje v tujini.[13]

Ker je bila Jugoslavija ves čas svojega obstoja država nespornih notranjih razlik, si je vladajoča politika od vsega začetka prizadevala, da bi te razlike zmanjšala in omejila.[14] Že od vsega začetka je bila močno prisotna težnja po poenotenju gospodarskega življenja v državi

---

[9] Prav tam, str. 22.

[10] Prav tam, str. 181–184.

[11] Božo Kovač, nav. članek, Primorski dnevnik, 5.7.1991.

[12] Božo Repe, Jutri je nov dan, Slovenci in razpad Jugoslavije, Modrijan, Ljubljana 2002, str. 134.

[13] Neven Borak, nav. delo, str. 7–22.

[14] Prav tam, str. 190–191.

ter po udejanjanju politične ideje o hitrejšem napredovanju manj razvitih delov države. S tem pa se je uresničevala usmeritev po osredotočenju gospodarske uprave in krepitvijo pristojnosti zvezne države.[15] Tako so obstajali štirje pomembni načini, s katerimi so se porazdeljevala sredstva med republikami in pokrajinami prek federacije:

1. **zvezni proračun** – namenjen financiranju zveznih organov, v največjem delu financiranju JLA;
2. **posebni računi** – izvenproračunsko financiranje, ki je po skupnem obsegu skorajda preseglo velikost zveznega proračuna;
3. **Narodna banka** – na njo so se od konca sedemdesetih let prenašale tečajne izgube poslovnih bank
4. **sklad za manj razvite** – edini zvezni sklad, predviden z ustavo. Namenjen je bil kreditiranju manj razvitih. V začetnem obdobju Jugoslavije so obstajali zvezni investicijski skladi, po letu 1965 pa je ostal le sklad za nerazvite. Vanj naj bi podjetja nakazovala manj kot 2% svojih dohodkov.

Konflikti med republikami in zvezo glede razdeljevanja sredstev so bili prisotni že od samega začetka obstoja Jugoslavije. V Sloveniji in Hrvaški, ki sta bili bolj razviti, se je poleg nestrpnosti do beograjskih centralističnih metod, pridružilo še odklonilno stališče do manj razvitih delov države. Te pokrajine (naseljene s 36% vsega prebivalstva in so obsegale 40% celotnega ozemlja) so terjale ogromne vsote denarja, ki pa ga niso vedno najbolje uporabljale.[16] Tako sta Ljubljana in Zagreb že od vsega začetka zahtevali, da je treba razpoložljiva sredstva upravljati in deliti na bolj preudaren način. Gradile so se namreč tovarne in različni objekti, ne da bi se kaj dosti spraševali o njihovi gospodarski upravičenosti (npr. proga Beograd–Bar) in vrsta drugih neproizvodnih in »političnih investicij«, ki so bile večkrat predvsem prestižnega pomena. Denar se je trošil lahkomiselno in z napačnimi naložbenimi kriteriji. Nerazviti deli države so se pogosto izkazali za nesposobne za smotrno uporabo sredstev, ki so jim bila na voljo. Poleg tega so republike nad sredstvi, ki so jih vlagale v druge dele države, izgubile kontrolo, saj je njihova uporaba bila odvisna od odločitev lokalnih oblasti.

Slovenija in razvitejši del Jugoslavije nista zmogla igrati »lokomotive«, ki bi jugoslovansko gospodarstvo potegnila iz krize, ker se je ekonomska politika v Beogradu ravnala po večinskem manj razvitem ali nerazvitem »jugu«. Nerazviti deli so ključni problem videli v konfliktu interesov med tistimi, ki imajo surovine in tistimi, ki proizvajajo izdelke.[17] Jug je Sloveniji in Hrvaški očital, da sta razvili kolonialno miselnost, bogatita, ker ju režim favorizira, da uvažata iz nerazvitih področij surovine in energijo po nizkih cenah, njim pa prodajata svoje industrijske proizvode, s katerimi ne bi moglo prodreti na tujih trgih. Iz tega je rasel spor, ki je bil videti nerešljiv, saj ni bilo mogoče nikoli ugotoviti, kdo koga izkorišča.[18]

Različnost interesov je bila nepremostljiva.[19] Nerazviti so si prizadevali za državno zaščito in za ugodnosti, ki jih je nudilo ekstenzivno gospodarjenje. Tako so manj razviti videli rešitev v solidarnosti, državni prerazdelitvi denarja prek sklada za nerazvite in drugih skladov, odpisov posojil in davkov, v administrativnem usklajevanju cen ipd. Vse vlade v osemdesetih letih so razlike skušale omiliti, a so na koncu popustile pod političnim pritiskom nerazvitih.

Ne glede na vsa navedena prizadevanja pa je značilnost Jugoslavije tudi bila, da so se tekom let večale razlike v razvitosti med Jugoslavijo oz. posameznimi republikami in pokrajinami in

---

[15] Jože Prinčič, Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji, Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji, Znanstveni inštitut FF Ljubljana in Inštitut za nacionalno zgodovino Skopje, 1991, str. 106.

[16] Jože Pirjevec, nav. delo, str. 241.

[17] Božo Repe, nav. delo, str. 134.

[18] Jože Pirjevec, nav. delo, str. 241–242.

[19] Božo Repe, nav. delo, str. 135.

drugimi državami.[20] To je veljalo tudi za **Slovenijo**, ki se je vse bolj oddaljevala od zahodnih držav in Evrope in za njimi vse bolj zaostajala. Šlo je za isti tip frustracije, ki jo je občutila tudi Slovenija, ko se ji je zaradi lastne stagnacije odmikala perspektiva doseganja tedanjega stanja v Evropi in se ji je zaradi tega odmikalo dohitevanje razvitejših držav. Drugačen pa je bil položaj Slovenije v Jugoslaviji, saj se je po svojem razvoju oddaljevala od drugih delov Jugoslavije, ki so rabili čedalje več časa, da se približajo Sloveniji. Na osnovi kazalca razvitosti, t.j. družbeni proizvod na prebivalca izhaja, da v celotnem obdobju 1952–1990 nobena republika oz. pokrajina ni izboljšala svojega položaja v primerjavi s Slovenijo. Po družbenem proizvodu na prebivalca so se druge federalne enote oddaljevale od Slovenije, kljub temu, da se je njihovo zaostajanje za Slovenijo pri osnovnih sredstvih na zaposlenega in številu zaposlenih zmanjševalo. Oddaljevanje od Slovenije je bilo še najhitrejše in največje v stopnji brezposelnosti.

Prikaz: *Primerjava družbenega proizvoda na prebivalca v dolarjih leta 1986:*[21]

Jugoslavija	2300$	Avstrija	9900$
Srbija	2075$	Italija	8550$
ožja Srbija	2291$	Japonska	12840$
Vojvodina	2714$	Španija	4860$
Hrvaška	2873$		
Slovenija	4664$		

V Sloveniji so si, z izjemo partijskega vrha, prizadevali za večje možnosti samostojnega oblikovanja in uresničevanja lastnih gospodarskih potreb in želja. Slovenska vlada je skušala zaščititi slovensko gospodarstvo pred vedno novimi zveznimi zahtevami. Vendar v tem ni bila preveč uspešna. Tako je Slovenija morala upočasniti svoje napredovanje na račun manj razvitih južnih republik.[22] To je pomenilo, da je moralo slovensko gospodarstvo svojo proizvodnjo, uvoz in izvoz ter investicije prilagoditi potrebam vse države ter se odreči delu narodnega dohodka, da se je potem preko raznih davščin prelival v zvezne sklade oz.v druge republike. Ne glede na navedeno pa je Slovenija v primerjavi z drugimi republikami dosegala vse boljše poslovne rezultate, kar je treba pripisati boljši organiziranosti, tradiciji in poslovnosti ter boljši strukturi slovenskega gospodarstva, ki je zaradi močnega deleža predelovalne industrije že precej občutilo delovanje trga in bilo zato manj priviligirano s sistemskimi instrumenti. Slovenija si je tudi stalno prizadevala, da bi slovensko gospodarstvo čimbolj preusmerila na zahod ter da bi zagotovila gospodarstvu in prebivalstvu zadostno količino surovin ter najnujnejših življenjskih potrebščin in živil. Nezadovoljstvo V Sloveniji pa ni bilo usmerjeno zgolj proti zvezni oblasti, temveč tudi proti nerazvitim republikam. Tako se je v drugi polovici osemdesetih let začela vse bolj gospodarsko ločevati od jugoslovanske ekonomije. To so ji omogočile lastne gospodarske organizacije, upravni organi in institucije z različnim strokovnim in znanstvenim kadrom in vodilnimi gospodarskimi menedžerji, ki so bili usposobljeni za samostojno delovanje. S tem je tudi bil izpolnjen eden od pomembnih pogojev za njeno gospodarsko osamosvojitev.[23]

Kakšne so bile finančne obremenitve Slovenije do pokrivanja sredstev na zvezni ravni, bom ilustriral z nekaj podatki. Sredstva se namreč niso zbirala le za nerazvite, ampak tudi za pokrivanje delovanja zvezne uprave. Tako je npr. Slovenija v letu 1967 morala pokrivati 17–20%

[20] Neven Borak, nav. delo, str. 22–23.
[21] Neven Borak, Prav tam, str. 211, tabela 8.
[22] Jože Prinčič, nav. delo, str. 106–111.
[23] Jože Prinčič, Prav tam, str. 119.

zveznih stroškov in proporcionalno s tem prispevati v sklad za nerazvite, čeprav je imela le 8,3% vsega prebivalstva.[24] Dopisnik lista Frankfurter Allgemeine Zeitung, Viktor Meier je zapisal, da v vsej povojni zgodovini ni primera, razen na sovjetskih kolonialnih področjih, ko bi bil kak narod tako izžeman in oropan sadov svojega dela, kot so bili Slovenci. Slovenska podjetja so se bila prisiljena včasih tudi zadolževati, če so hotela plačati svoje obveznosti do federacije, kajti fond za nerazvite je postajal vse bolj požrešen.[25] Kljub takšnim bremenom pa so morali Slovenci stalno poslušati, da so paraziti, ki izkoriščajo večino in bogatijo na račun drugih republik. Tako je slovenski književnik Matjaž Kmecl[26] v svojem eseju o slovenskem »egoizmu« in »darežljivosti« opozoril na slovenske dajatve v zvezni proračun in s številkami pokazal, da vanj Slovenec prispeva dvakrat več kot kak drug Jugoslovan. Velike davčne in carinske olajšave nerazvitim in nadaljnja pomoč in zveznega proračuna, so zahtevale vedno nove obremenitve. Medtem ko je to za Slovenijo v letu 1986 pomenilo prispevek v višini 15,4% družbenega proizvoda ali 3800 starih milijard, je leta 1987 njena obremenitev znašala že 17,8%. Poleg tega pa je obstajala še vrsta drugih obveznosti za zbiranje dodatnih sredstev (za pridelovanje hrane, za železnice, za odpravljanje posledic potresa ipd). Kot enega od pokazateljev neracionalnega koriščenja sredstev je Borba v letu 1987 objavila ugotovitev, da so v eni od nerazvitih republik v enem letu potrošili za reprezentanco za dobro tretjino več kot za raziskovalne dejavnosti. Ker se je v jugoslovanski skupščini mnogokrat slišal očitek, kako razviti del Jugoslavije izkorišča nerazvitega, se zato ne gre čuditi tudi občasnim gonjam zoper »egoizem« razvitih.

Leta 1990 je Slovenija v zvezno blagajno prispevala okrog 20% ali 1,1 milijarde $, Srbija pa le malo več kot 1,3 milijarde $.[27] V Sloveniji je zaposlenega 44% aktivnega prebivalstva, v Srbiji pa 26%. Slovenija ima relativno največji konvertibilni izvoz (približno 1/3 jugoslovanskega izvoza). To pa ne pomeni, da slovensko gospodarstvo prosperira, saj že primerjave z manj razvitimi zahodnoevropskimi gospodarstvi dajejo kar pesimistično sliko. Razlog je v tem, ker prispevki za zvezni proračun spodjedajo njegovo akumulacijsko sposobnost in možnost prestrukturiranja, ki je nujno, če hoče biti konkurenčno na svetovnem trgu. Jug pa tudi ni zadovoljen, misli da je v podrejenem položaju, da je izkoriščan in da dobiva premalo. Na ta način skuša upravičiti svoje zahteve po administrativnem zajemanju in prelivanju družbenega proizvoda. Gre za »teorijo konvoja«, ko je hitrejše ladje treba upočasniti, zaostajajoče pa malo pospešiti, kajti le tako lahko konvoj deluje kot sistem. To pa, ekonomsko gledano, predpostavlja prelivanje kapitala s severa na jug.

Srbija je bila ne le največja republika, temveč je bila tudi sama razpeta med severom (Vojvodina), jugom (Kosovo) in centralnim delom, ki si je prizadeval za višjo stopnjo gospodarske razvitosti. Ivan Stambolić, je 12. julija 1979 na Brdu pri Kranju, na podlagi referata »Srbija zaostaja« poudaril, da je »ožja Srbija« (brez avtonomnih pokrajin) po ravni gospodarske razvitosti pod jugoslovanskim povprečjem in da je Srbija ohromljena z izločanjem za nerazvite, saj slednja presegajo materialne zmožnosti gospodarstva tega dela republike. Zato se je Stambolić zavzel za zmanjšanje teh obveznosti.[28] Tudi v Memorandumu SANU iz leta 1986 je bilo navedeno,[29] da je prispevek skladu federacije za razvoj gospodarsko manj razvitih območij najpomembnejši dejavnik njenega gospodarskega zaostajanja. Ker so hkrati

[24] Jože Pirjevec, nav. delo, str. 291–292.
[25] Prav tam, str. 378
[26] Matjaž Kmecl, Slovenska postna premišljevanja, CZ Ljubljana 1987, str. 56–59.
[27] Frane Adam, Slovenija, Srbija, Jugoslavija, Nova revija štev.95, 1990.
[28] Neven Borak, nav. delo, str. 127–128.
[29] Neven Borak, Prav tam, str. 128–131.

najrazvitejše republike svoj kapital začele vlagati v njeno gospodarstvo, je s tem prišla Srbija v podrejen in zapostavljen položaj v okviru jugoslovanskega gospodarstva. Ta ocena je pripeljala do zaključka, da sta v celotnem povojnem obdobju, zlasti razviti Slovenija in Hrvaška pridobivali več, Srbija pa manj. Memorandum je poleg večanja relativne razvitosti očital Sloveniji in Hrvaški ekonomsko in politično dominacijo nad Srbijo.

Tako je memorandum še dodatno prispeval k obstoječemu prepričanju o ekonomskem izkoriščanju srbskega naroda in domnevni ekonomski nepravičnosti, ki jo je utrpela Srbija.[30] Čeprav v njem pravilno ugotavljajo, da glavni vzroki ekonomskega nerazvoja (involucije) izhajajo iz deformiranega političnega sistema, pa izhoda ne iščejo v odločni in dokončno osamosvojitvi gospodarstva od politike in v usmeritvi gospodarstva na dosledno izveden tržni sistem. Nepravilno je bilo tudi ocenjeno, da so ozka grla v proizvodnji nastala zaradi nezadostne proizvodnje energije in surovin, čeprav so raziskave pokazale, da je bil problem Srbije in Jugoslavije ravno nasproten: Ti sektorji so bili predimenzionirani v primerjavi s svetovnimi standardi. K travmatiziranju javnosti v Srbiji, je prispevalo zlasti to, da prave težave niso bile ugotovljene in prikazane, pozornost je bila preusmerjena na neprave probleme. Posledica tega so bili nesporazumi uradne Srbije z drugimi in s samimi seboj.

Na podlagi obširnega prikazovanja njenega težavnega gospodarskega položaja, so bili s sprejemom družbenega plana Jugoslavije za obdobje 1986–1990, sprejeti številni ukrepi zvezne ekonomske politike, ki so ožji Srbiji v tem obdobju zagotovili velika dodatna sredstva (med 2 in 2,2 milijardami $). Ker je Srbija dokazovala, da je izkoriščana, ji je ob koncu osemdesetih let uspelo pridobit status področja v zaostajanju. Ta se je v pomembnih segmentih gospodarstva začel približevati statusu nerazvitih. Obremenitve za vzdrževane dele Jugoslavije so se tako še povečale. Istočasno se je dotedanji dvopolni razvojni koncept, ki je vztrajal na delitvi razviti – manj razviti, spremenil v tripolnega, ki je vnesel delitev razviti – ožja Srbija – manj razviti.

Srbski ekonomist Mlađan Dinkić je podvomil v opravičenost ocene o zaostajanju ožje Srbije.[31] Tudi izsledki ekonomistov Svetovne banke so pokazali, da je bila rast družbenega proizvoda na prebivalca v vseh osmih federalnih enotah v obdobju 1965–1978 odvisna od produktivnosti in tehnološke učinkovitosti oz. od stopnje izkoriščenosti proizvodnih zmogljivosti. To je pomenilo, da je prenos sredstev od bolj razvitih k manj razvitim prek sklada za razvoj manj razvitih, slednjim zagotavljal zadosten obseg investicij. Večina gospodarskih sektorjev manj razvitih, je bila skoraj tako kapitalsko intenzivna kot v razvitih, vendar pa niso bili v stanju, da bi jih produktivno uporabili.

Iz podatkov slovenskega republiškega komiteja za trg in cene tudi izhaja, da je bila Srbija v letu 1988 po družbenem proizvodu na prebivalca na tretjem mestu (Srbija 2135 $, Slovenija 5720 $), osebne dohodke je imela na ravni jugoslovanskega povprečja, bolj kot ostale republike usmerjena na jugoslovanski trg, ustvarila je skoraj polovico jugoslovanskega zunanje trgovinskega primanjkljaja. Leta 1990 so bili v primerjavi z Jugoslavijo, njeni negativni gospodarski trendi močnejši, so si pa bistveno popravili raven nominalnih osebnih dohodkov, tako da so bili realni osebni dohodki na ravni jugoslovanskega povprečja. Delež izgub srbskega gospodarstva v jugoslovanskem gospodarstvu so zmanjšali na račun večje razbremenitve srbskega gospodarstva v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem. Dobili so znaten delež pri selektivnih kreditih in zmanjšali so izvoz. Pri tem je še potrebno navesti, da je na izboljšanje povprečnih srbskih rezultatov vplivalo vojvodinsko gospodarstvo, kosovsko pa je katastrofalno vplivalo na njihovo poslabšanje.

---

[30] Ljubomir Madžar, Ko koga eksploatiše, Srpska strana rata, Beograd 1996, str. 190–193.

[31] Neven Borak, nav. delo, str. 131–135.

4. Sklep

Na podlagi podatkov katere sem navedel v nalogi, bi lahko bil (pre)hitro sprejet sklep, da je bila Slovenija tista, ki je bila izkoriščana v Jugoslaviji. Tudi mnenja o tem, da Srbijo nerazvite republike izkoriščajo in da je zaradi tega začela zaostajati za jugoslovanskim povprečjem, so bila v ekonomskih študijah različna. Dejstvo je, da so za oceno izkoriščanosti bistveno premalo samo absolutni zneski obremenitev, izračunani na podlagi ustvarjenega družbenega proizvoda. Potrebno je poznati in upoštevati druge mehanizme, preko katerih so razviti in kasneje tudi Srbija, dobili znatna dodatna sredstva. Potrebna je torej bolj poglobljena ekonomska analiza, zato se bom v zvezi z vprašanjem »Kdo je koga izkoriščal?«, poslužil analize vodilnega srbskega ekonomskega teoretika Ljubomirja Madžara.[32] Na podlagi njegovih ugotovitev, ki so me prepričali, sem ovrgel vse tri postavljene stereotipe z naslednjo obrazložitvijo:

1. V vseh republikah bivše Jugoslavije je prevladovalo prepričanje, da so utrpele velike ekonomske izgube. Zlasti prispevki za nerazvite (v višini 2% družbenega proizvoda), so močno pretresali jugoslovansko politično strukturo. Šlo je za direkten odliv denarja, ki je bil zelo neučinkovito koriščen in neracionalno porabljen in nad katerim tisti, ki so ga prispevali, niso imeli nobene kontrole. Poleg tega so bili sporni tudi visoki stroški federalnega aparata, še posebno JLA. Nezadovoljstvo in občutek izkoriščanja so bili glede na višino vseh teh obveznosti, različni. Največ so vsekakor dajali tisti, ki so imeli in zato so dajatve za nerazvita področja bila vzrok široko razširjenega občutka drastičnega in nepravičnega izkoriščanja. Osnovni razlog za ta občutek izkoriščanja, pa je bila še nepreglednost gospodarskega sistema ter politično razsojanje in široka samovolja v ključnih tokovih proizvodnje in (pre)razpodelitve. Posledica tega je bila, da so vsi poudarjali lastne izgube in kazali na izkoriščevalsko strategijo in politiko »tistih drugih.«[33]
2. Trije mehanizmi, ki so vezani na tržne odnose in so bili kot glavni vzrok izkoriščanja najbolj poudarjeni ravno v nerazvitih republikah in v Srbiji so bili:[34]
   - **prelivanje dohodka na osnovi določanja cen** – prelivanje je mogoče samo, kadar se gospodarske strukture bistveno razlikujejo po republikah. To bi pomenilo, da bi npr. kmetijstvo skozi nižanje cen plačalo ceh industrializacije in s tem bi bila izkoriščana kmetijska področja – del Srbije, žitnica Vojvodina in Slavonija, del agrarne Bosne;
   - **stopnja tehnološke opremljenosti dela** – tista področja, ki so imela višjo stopnjo tehnološke opremljenosti dela in višjo stopnjo industrijske predelave, so ustvarjala večji dohodek – področja z nižjo stopnjo predelave so bila izkoriščana, ostali so izkoriščali druge;
   - **stopnja mobilizacije razpoložljivega gospodarskega potenciala na račun drugih republik oz. področij** – gre za zapiranje lastnega in čimbolj popolno koriščenje drugega tržišča, s čimer se izkorišča njihovo povpraševanje ter zaposlovanje delavcev iz drugih področij;
3. Poleg sklada za nerazvite, kjer je šlo za prelivanje dohodka v korist nerazvitih, so obstajali še drugi skladi, ki pa so močno delovali v nasprotni smeri in ki so v znatni meri zmanjšali velik del ugodnih učinkov finančne pomoči manj razvitim področjem.[35] Eden od takih je bil sklad za kreditiranje izvoza, drugi »sklad« predstavljajo posledice kontrole cen (zaradi izrazite zastopanosti kmetijstva in surovinskih sektorjev so nerazviti v situaciji, da jim je mnogo večji del proizvodnje pod kontrolo cen: svoje poceni, s kontrolo zajete proizvode,

[32] Ljubomir Madžar, nav. delo, str. 171–200.
[33] Ljubomir Mdžar, nav. delo, str. 171–175.
[34] Ljubomir Madžar, Prav tam str. 173–174.
[35] Ljubomir Madžar, Prav tam, str. 176–179.

pa nerazviti menjajo za mnogo dražje proizvode, ki so proizvod visoke faze predelave in ki se jim cena svobodno določa na prostem trgu). Tretji sklad je visoka carinska zaščita proizvodov visokih faz predelave, ki so močno zastopani v strukturi razvitejših področij, ter nizka zaščita ali pa celo njena odsotnost kadar gre za vprašanje surovin in kmetijskih proizvodov, ki prevladujejo v strukturi nerazvitih področij. Na osnovi teh skladov, ki so delovali v korist razvitih, so se tokovi dohodkov preusmerjali v razvita področja.

4. Položaj Srbije (in njenih pokrajin) ter pojave eventualnega izkoriščanje lahko proučujemo skozi tri mehanizme: **zvezni proračun, izvenproračunski skladi** (v tem sklopu pomemben sklad za nerazvite, iz katerega je bil daleč največji del alociran na Kosovu) ter **primarna delitev oz.menjava**.[36] Pri zveznem proračunu gre predvsem za vprašanje, kolikšen je bil delež Srbije pri pokrivanju skupnih zveznih stroškov glede na njen delež v skupnem številu prebivalstva – ali je bila njena obremenitev pod ali nad povprečjem na prebivalca. Podobno je pri izvenproračunskem financiranju, (zlasti pri skladu za nerazvite) moral bi se ugotoviti njen delež med vplačili in med pridobljenimi sredstvi iz teh skladov. Kar se tiče menjave je le-ta lahko okvir za možno izkoriščanje prek cen, saj brez menjave ni izkoriščanja. Srbija je v letu 1987 prodajala Sloveniji in Hrvaški, kot potencialnima izkoriščevalkama, blago v višini 21% njenega družbenega proizvoda medtem ko so nakupi iz Slovenije in Hrvaške dosegali 26%, tako da je povprečje nakupov in prodaje znašalo 23,5% srbskega družbenega proizvoda. Iz tega izhaja, da je bil obseg nabav večji od prodaje Srbije v ti dve republiki. Zaradi težav pri uvozu blaga je bilo za gospodarstvo Srbije nujno potrebno trgovinsko sodelovanje s Slovenijo in Hrvaško, vendar obseg medsebojne menjave ni bil tak, da bi dajal neke večje možnosti za eventualno izkoriščanje. Še manjši je bil obseg menjave samo s Slovenijo. V skupnem prometu Srbije (upoštevajoč, da je ta okrog 2,7 krat večji od družbenega proizvoda), je Srbija v Slovenijo plasirala 3,1% svoje celokupne prodaje, od nje pa kupovala okrog 3,9% svoje skupne nabave. To pomeni, da Slovenija po obsegu menjave ni mogla imeti aktivne vloge pri izkoriščanju Srbije, kot je menila Srbija. Slovenija je namreč v večji meri trgovala s Hrvaško kar bi pomenilo, da je njo tudi bolj izkoriščala. Če je točna trditev, da v menjavi razviti vedno izkoriščajo manj razvitega in če je npr. Srbija imela okrog 6,6% menjave z nerazvitimi republikami, je potem Srbija, »izkoriščajoč« njih, lahko kompenzirala skoraj vso »škodo«, ki jo je pretrpela v trgovini z razvitejšimi od sebe.

   Kot oblike izkoriščanja Srbije so Sloveniji pripisovali še naslednje:
   - Slovensko blago je bilo znatno dražje in zato označeno kot izkoriščanje. Pri tem niso upoštevali kvaliteto izdelka, prodajne usluge, servisiranje ipd.
   - Močan občutek izkoriščanja je bil ustvarjen v zvezi z odkupom surovin, zlasti kmetijskih. Slovenci pokupijo maline, breskve, grozdje, to malo dodelajo, prepakirajo in prodajo po nekoliko krat višjih cenah. To je izkoriščanje. Postavi se vprašanje, zakaj to ne naredi lokalno prebivalstvo, če je tako enostavno in rentabilno? Nič manj pomembno pri tem ni tudi dejstvo, da bi velik del teh kmetijskih surovin enostavno propadel, da jih niso odkupili poslovni ljudje iz drugih republik.
5. Omenit je potrebno še tri pojave, ki so vplivali na motnje ekonomskih tokov in pri katerih je lahko prihajalo do možnega izkoriščevalskega poseganja za dohodkom druge republike. Ti so bili:[37]
   - **odkup kmetijskih proizvodov, največ sadja po cenah izpod stroškov**, čeprav večjih, kot bi jih proizvajalci ustvarili pri svojih lokalnih organizacijah. Osnova za to so bili ugodnejši

[36] Ljubomir Madžar, nav. delo, str. 181–187.
[37] Ljubomir Madžar, nav. delo, str. 187–188.

in cenejši krediti, ki so jih podjetja vlagala v razvoj kmetijske proizvodnje proizvajalcev in si na ta način zagotovila nižje cene in zagotovljeno surovinsko osnovo.

- **korupcija** – bilo je močno razširjeno prepričanje, da so podjetja z razvitega severozahoda na veliko korumpirale poslovne ljudi po Srbiji in drugje, vendar za to ne obstajajo dokazano dokumentirani pojavi. Verjetno so se zaradi korupcije sklepale neugodne pogodbe in je prihajalo do asimetričnih kombinacij na škodo lokalnih ter v korist podjetji od drugod. V okviru istega pravnega reda in gospodarskega sistema pa se pri tem takoj pojavi vprašanje, zakaj so lahko korumpirali samo eni drugi pa ne?
- **enostransko zapiranje tržišča** – takšna oblika izkoriščanja je potencialno najbolj nevarna. Ne povzroča prelivanje dohodka, vendar demobilizira in razvrednoti velik del gospodarskega potenciala posameznih držav.

Iz navedene ugotovitev izhaja, da je pri odgovoru na vprašanje »Kdo je koga izkoriščal?«, potrebno celoviteje in objektivneje pogledati tako težave kot tudi prednosti, ki so izhajale iz pogojev gospodarjenja obstoječega političnega in gospodarskega sistema Jugoslavije. Zaradi njegovih številnih pomanjkljivosti je bilo razumljivo, da se je nezadovoljstvo kopičilo in tako so vsi prvenstveno videli le težave, ki jih je porajal, ne pa tudi ugodnosti, ki jim jih je dajal. Nesporno je, da so obremenitve bile visoke, vendar ni nujno, da bi bilo izkoriščanje obrnjeno le v eno smer, saj so se škode in koristi po raznih osnovah v pretežni meri medsebojno kompenzirale.[38]

Na podlagi empiričnih gradiv izhaja tudi ugotovitev, da je prepričanje v izkoriščanje Srbije samo delno slonelo na ekonomskih dejstvih. Mnogo tega, kar se je govorilo in širilo v javnosti o njenem izkoriščanju pa je imelo obeležje mita, kar pa je Srbiji in drugim prineslo več škode kot koristi. Izostalo je pomembno prepričanje, da so vsi člani jugoslovanske skupnosti mnogo več izgubili zaradi globoko neracionalnega gospodarskega sistema, kot pa zaradi zbira prelivanja dohodka v bilo kateri smeri.[39]

Na koncu je potrebno še poudariti, da za večanje razlik v gospodarskem razvoju med Slovenijo in Evropo ter med Slovenijo in ostalimi republikami ni bilo krivo medsebojno izkoriščanje. Osnovni vzrok je bila neučinkovitost vseh, ki so sodelovali v procesu gospodarjenja.[40]

[38] Ljubomir Madžar, Prav tam, str. 200.
[39] Ljubomir Madžar nav. delo, str. 193–194.
[40] Neven Borak, nav. delo, str. 22.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Rosvita Pesek

(Ne)enotni o plebiscitu

UDK 32.019.5(497.4)»1990«

PESEK Rosvita, dr. znanosti, novinarka in urednica, RTV Slovenija, SI-1000 Ljubljana, Kolodvorska 2–4, rosvita.pesek@rtvslo.si

(Ne)enotni o plebiscitu

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 93–106, cit. 66

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

V političnem in delno tudi že v političnem in zgodovinskem jeziku na Slovenskem se je uveljavila sintagma o t. i. plebiscitarni enotnosti, ki je vladala v deželi jeseni leta 1990, ko se je odločalo o tem, ali naj Slovenija 23. decembra izvede plebiscit o odhodu iz jugoslovanske federacije in se odloči za pot samostojne in neodvisne države. Avtorica se v prispevku ukvarja z vprašanjem, kako so se politični subjekti na Slovenskem odzvali na prvo pobudo o plebiscitu, ki jo je oktobra 1990 predlagala Socialistična stranka Slovenije (SSS), predvsem pa s tem, kako je mesec kasneje nastala odločitev za plebiscit, ki jo je Demos podprl v Poljčah in kako so se na to drugo pobudo, ki je Slovence kasneje pripeljala do cilja – samostojne države – odzvali v opozicijskih strankah in tudi znotraj Demosa. Sprašuje se, ali je upravičeno govoriti o t.i. plebiscitarni enotnosti političnih sil ali zgolj o plebiscitarni enotnosti slovenskega naroda, ki je 23. decembra 1990 rezultirala v 88.5% podpori za samostojno in neodvisno slovensko državo.

Ključne besede: plebiscit, politične stranke, osamosvojitev, skupščina, Demos

UDC 32.019.5(497.4)»1990«

PESEK Rosvita, PhD., journalist and editor, RTV Slovenija, SI-1000 Ljubljana, Kolodvorska 2–4, rosvita.pesek@rtvslo.si

(Un)Unanimous on the Plebiscite

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 93–106, 66 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The syntagm about the alleged plebiscite unity that pervaded Slovenia in the fall of 1990 has become a permanency in Slovene politics and, at least partly, in the language of politology and history. At the time, a decision had to be made whether Slovenia should organize on December 23, 1990 a plebiscite about its departure from the state of Yugoslavia to begin a new life as an independent country. This paper examines several subjects: reactions of Slovene politicians to the initiative about the plebiscite that was proposed by the Socialist Party of Slovenia in October 1990; the decision for the plebiscite a year later that was supported by the Democratic Opposition of Slovenia (the DEMOS) in Poljče; and the reaction of oppositional parties as well as the ones within the DEMOS to this second initiative that ultimately led to its goal – independent Slovenia. The author wonders if it is legitimate to speak of the plebiscite political unity rather than merely of plebiscite unity of Slovenes, 88.5 percent of which on December 23, 1990 opted for an independent and autonomous state of Slovenia.

Key words: plebiscite, political parties, attainment of independence, parliament, DEMOS

Plebiscitarna enotnost kot problem

Tudi letošnja praznovanja 15-letnice slovenske državnosti so bila eden od vsakoletnih pokazateljev interpretacije, kako naj razumemo slovensko osamosvojitveno zgodbo. Brez dvoma kot zgodbo o uspehu, kot zgodbo o veliki enotnosti političnih sil na Slovenskem in znotraj tega kot zgodbo o velikem soglasju Slovenk in Slovencev za samostojno državo. Znotraj tega se je uveljavilo tudi prepričanje o t.i. plebiscitarni enotnosti, plebiscitarnem soglasju, ki se (že) danes, 16 let po tem, uporablja kot najvišji ideal, kot vzor politične enotnosti in narodove volje za dosego skupnega cilja. Tako močno želena plebiscitarna enotnost se velikokrat postavlja kot cilj tudi za poenotenje pri drugih projektih, recimo pri vstopanju v evropske integracije, določitvi razvojnih ciljev slovenske države, reformnih prizadevanjih in drugem. Seveda se ob tem zastavlja vprašanje, kakšna pa je pravzaprav bila tako opevana enotna volja Slovenk in

Slovencev za plebiscit? Gre za narodovo voljo, ali za domnevno skupno in enotno voljo njegove politične elite – takratne vladajoče koalicije Demos in opozicije? Ali ta plebiscitarna enotnost vključuje veliko podporo temu projektu od vseh njegovih začetkov, ali zgolj v njegovi finalni fazi, v plebiscitnem rezultatu? Brez dvoma pomeni 88,5 % odločitev za samostojno državo lep rezultat in tudi dokaz dokaj visoke enotnosti. Po podatkih Republiške volilne komisije to v številkah pomeni 1.289.369 glasov »za«, 57.800 »proti« in 12.412 neveljavnih glasovnic. Tako so se volivke in volivci odločili 23. decembra 1990, na plebiscitni dan. Povsem drugačen odgovor pa bi dobili, če bi se vprašali, kakšna je bila podpora odločitvi o plebiscitu od dne 12. novembra 1990, ko je predsednik Demosa dr. Jože Pučnik zamisel o plebiscitu v televizijskem Dnevniku prvič javno predstavil? Kako so se na osnutek zakona o plebiscitu odzvali v opoziciji? Ali pa še prej, kako se je prepričevalo delegate večinske koalicije na sestanku Demosovega delegatskega kluba v Poljčah 9. in 10. novembra? Morda se velja tudi vprašati zakaj ni bil podprt predlog Socialistične stranke Slovenije o plebiscitu, ki ga je podala dober mesec dni prej?

Vprašanje, ki je za ta prispevek ključno in ki bo terjalo odgovor, se glasi;« *Kakšna je torej bila plebiscitarna enotnost slovenske politične elite? Je sploh bila – od vznikanja pobude za plebiscit naprej – ali pa sklicevanje na plebiscitarno enotnost služi bolj za današnjo politično rabo, z realnostjo l. 1990 pa nima prav veliko skupnega? Gre za nov mit iz nam bližnjega obdobja, zgolj za nenatančno definirano besedno zvezo ali nekaj kar se že skorajda postavlja v tabernakelj novejše slovenske zgodovine, ne da bi se govorci sploh resno zamislili o povedanem?*«

Gotovo pri iskanju odgovora ne smemo zaobiti še dejstva, da je 15 oz. 16 let od osamosvojitvenih dogodkov dokaj kratko obdobje in da je ogromna večina takratnih ključnih političnih akterjev in njihovih podpornikov politično aktivna še danes. To pa tudi pomeni, da bi nazorni oris novembrsko-decembrskih dogajanj leta 1990 in poudarjene razlike v odnosu do plebiscita med političnimi subjekti, verjetno vplivale tudi na današnja politična razmerja ali pa vsaj na občasne napetosti med njimi.

Čas je dozorel!

November 1990 je bil mesec solidarnosti. Slovenijo so prizadele hude poplave, ki so najbolj oškodovale Celjsko in Tolminsko občino. V začetku meseca se je ZSMS preimenoval v LDS, ob tem pa so njegovi vidni člani še zagotavljali, da jih suverenost Slovenije zanima le toliko, kolikor omogoča udobno, spodobno in mirno življenje vsakdanjih ljudi. »Zgolj zaradi časti, ponosa in svetosti se nam ne da jesti trave, tudi če je ta izključno slovenska,«[1] je dejal Mile Šetinc.

Na dan ko so dnevni časopisi objavili zgoraj navedeno izjavo je bil gost osrednjega televizijskega Dnevnika dr. Jože Pučnik. Spregovoril je o plebiscitu, za katerega se je izrekla Demosova večina na posvetu v Poljčah. »Plebiscit pomeni, da se državljani izrečejo za samostojnost, za suverenost Republike Slovenije, sama tehnična izvedba prekinitve odnosov s federacijo pa je druga zadeva… Mislim pa, da so priprave skoraj gotove in da je čas dozorel.«[2]

Pučnik je s tako smelo izjavo v osrednjem mediju nastopil potem, ko se je v Poljčah, skrit pred očmi medijev, ob koncu tedna v petek 9. in soboto 10. novembra sestal Demosov delegatski klub in podprl odločitev za plebiscit. Dr. Pučnik na seji v Poljčah ni bil navzoč do sprejetja odločitve, pač pa je predhodno odšel na sestanek lokalnega odbora SDSS na Ptuj,

[1] Polona Malovrh, Marko Pečauer, Veso Stojanov, Pragmatični in drobnjakarski, Delo, 12.11.1990.

[2] Televizijska dokumentacija (v nadaljevanju TVDOK), vka d 389/3, TVD 2, 12.11.1990, dr. Jože Pučnik.

kjer je mimogrede novinarjem tudi navrgel, da se je Demos izrekel za plebiscit in da bo le-ta *23. decembra 1990.* Duh je tako izšel iz steklenice.

23. december 1990 je bil namreč tisti dan o katerem je Pučnik razmišljal že na obisku pri Francetu in Ivki Bučar v Bohinju, kjer sta bila poleg njega tudi dr. Tine in Spomenka Hribar in dr. Peter Jambrek pol leta pred tem, med prvomajskimi prazniki, dobrih 14 dni po drugem krogu volitev. Takrat so se dejansko pogovarjali o ustavnem referendumu o neodvisnosti Slovenije, kar bi pomenilo, da bi se samostojna slovenska država razglasila tako, da bi državljani na referendumu potrdili njeno ustavo. In že takrat je bil v igri tudi datum za njeno sprejetje, to je 23. december 1990.

Težave pa so se začele kazati že ob koncu poletja, ko je skupinica pravnikov v Podvinu napisala osnutek nove slovenske ustave, ki pa je v skupščinski proceduri naletel na številne ovire in nasprotovanja. Kmalu je postalo jasno, da ustave, ki je terjala dvotretjinsko večino še ne bo tako kmalu in posledično tudi ne ustavnega, niti pred-ustavnega referenduma (ki se je tudi pojavil kot opcija). 4. oktobra 1990, ko so socialisti med pobudami in vprašanji delegatov v vseh treh zborih prvi predlagali plebiscit, je bilo v skupščini na osnutek ustave še več kot 100 dopolnil.

Dr. Peter Jambrek (takrat ustavni sodnik) se je po lastnih besedah zaradi očitne stiske, ki je nastajala znotraj Demosa in Pučnikovega priganjanja, da je treba nekaj storiti, saj se razmerja spreminjajo po celotni Evropi, Slovenija pa z njimi zamuja, domislil, »da mogoče je treba res pozabiti na tak ustavni referendum, na pred-ustavni referendum, ampak se odločati samo za plebiscit o samostojnosti, neodvisnosti, ločeno od ustave.«[3] Z zamislijo je, pravi Jambrek, najprej seznanil dr. Tineta Hribarja in mag. Toneta Jerovška, potem pa je zanjo (v avtomobilu parkiranem pred Ustavnim sodiščem) navdušil še predsednika Demosa dr. Pučnika, ki jo je takoj tudi podprl.

Dr. Tine Hribar sprejemanje odločitve o plebiscitu opisuje nekoliko drugače, saj pravi da se je z Jambrekom po naključju srečal pred Maksimarketom le dan pred zasedanjem v Poljčah in da sta šele na tem srečanju (ob tem pušča ob strani, komu pripada prvenstvo za to zamisel) raz-ločila ustavo in osamosvojitev in se odločila, da bosta v Poljčah skupaj z Jerovškom predlagala zgolj in samo referendum o osamosvojitvi.[4] Šele tako spremenjeni referendum je po Hribarjevem mnenju dobil pomen plebiscita, spremenilo pa se je seveda tudi vprašanje, saj je bilo potrebno namesto »ustave« vstaviti besedo »plebiscit«: »Ali naj postane Slovenija na dan tega plebiscita (torej ne šele na dan razglasitve ustave) neodvisna in suverena država, ki ni združena v SFRJ?«[5] Ta premik zatrjuje Hribar je bil ključen in dan potem ga je bilo potrebno v Poljčah šele izpostaviti in uveljaviti.

V Poljčah je trojica Hribar, Jambrek in Pučnik za plebiscit v premoru najprej pridobila sekretarja za obrambo Janeza Janšo in predsednika skupščine dr. Franceta Bučarja, predsednik Izvršnega sveta Lojze Peterle pa je odšel iz sestanka predhodno in je za plebiscit izvedel kasneje.

Celotna plebiscitna pobuda je tako zalet dobila šele po premoru, v popoldanskem delu. Pučnik je delegate nagovoril z besedami: »Mi gremo takoj, Jugoslavija razpada na pašaluke in kmalu bo imela vsaka republika svojo armado. Dajmo jih presenetit, mi bomo prvi in to storimo, še preden se bodo oni zavedli v Beogradu.«[6] Za datum plebiscita je predlagal 23.

---

[3] Osebni arhiv R.P., dobesedni prepis av-posnetka za dokumenatarni film o dr. Jožetu Pučniku, Korak pred drugimi, 2003, neuporabljeno gradivo, dr. Peter Jambrek.

[4] Pismo dr. Tineta Hribarja avtorici, 25. 1. 2006.

[5] Prav tam.

[6] Metod Berlec, Koalicija Demos in njena vloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, diplomska naloga, mentor dr. Božo Repe, november 1998 (v nadaljevanju Metod Berlec, Koalicija Demos in njena vloga), str. 30.

december z utemeljitvijo, da gredo takrat »južnjaki« domov, v Slovenijo pa pridejo »gastarbeiterji« iz Nemčije in Avstrije.[7]

Sekretar za mednarodne odnose dr. Dimitrij Rupel (SDZ) je v Poljčah odšel na oder in povedal nekaj skeptičnih besed, saj se mu je z mednarodnega vidika odločitev zdela tvegana, predvsem pa zanjo v mednarodni skupnosti ne bi dobili nikakršne podpore. »S svojim sklicevanjem na pogovore z Američani, Angleži, Avstrijci, Madžari in Italijani sem Demosove ljudi nekoliko zmedel, za kar mi je bilo pozneje celo žal...«[8] Kmalu je, kot piše, ugotovil, da je Demosov jurišni duh prevladal in da zgodovine ni mogoče delati samo z argumenti.

Kdo bo koga komandiral

Takoj v ponedeljek dopoldne, 12. novembra, se je sestalo predsedstvo in obravnavalo Demosovo pobudo za plebiscit. Demosova člana predsedstva Ivan Oman in dr. Dušan Plut sta, oborožena z navdušenjem iz Poljč, plebiscit podpirala. »Drugi trije gospodje /Ciril Zlobec, Matjaž Kmecl in Milan Kučan, op. R.P./ so bili seveda nekoliko drugačnega mnenja. Predsednik Kučan je zadevo vzel nekoliko ironično in dejal, da ravno Pučnik nas bo komandiral.«[9] Kučan je kmalu tudi javno opozoril, da je odgovornost tistih, ki bodo formalno predlagali plebiscit, zelo velika, »ker morajo državljanom Slovenije povedati, kakšni so razlogi in kakšne so morebitne posledice tudi za njihov položaj.«[10] Šlo bo za odločitev, ki nima možnosti za popravni izpit, prav tako pa se s plebiscitom ne prejudicira bodočih povezav Republike Slovenije, je menil Kučan.

Nezadovoljstvo pa se ni razraščalo samo v predsedstvu, pač pa tudi znotraj Demosa. Največji kamen spotike je bil prav v »javnost vrženi« *datum izvedbe plebiscita,* torej 23. december, s kateri je Pučnik potisnil pred zid (in kasneje tudi v dir) tako Demosove stranke in njihove delegate, predvsem pa je dvignil pritisk in povzročil slabo voljo opozicijskim prenoviteljem in liberalnim demokratom. Dr. Dimitrij Rupel že v Poljčah ni sodil med plebiscitne navdušence, v ponedeljek pa je Pučnika ponovno obtožil, da je z izjavo novinarjem prekoračil svoja pooblastila, da nima pravice sam odločati in da mora počakati na odločitve Demosovih organov. Kot se je spominjal Pučnik, sta se celo slišala v telefonskem pogovoru, v katerem je Rupel protestiral, Pučnik pa ga je prekinil z besedami, da bo sklical sestanek vseh strank in da se bodo na njem pogovorili.[11] Zoper Pučnikovo samovoljo je protestiral tudi predsednik Zelenih Slovenije dr. Dušan Plut (sicer tudi član Predsedstva Republike Slovenije) in obljubljal, da bodo v stranki razmislili, ali se strinjajo z osamosvojitvenim prehitevanjem.[12]

Po nastopu v TV Dnevniku je Pučnik še isti večer nastopil tudi v oddaji Televizije Ljubljana »Žarišče«, v katerem se je že soočil še s tremi predstavniki opozicijskih skupščinskih strank: predsednikom SDP dr. Cirilom Ribičičem, predsednikom socialistov Viktorjem Žakljem in članom LDS Miletom Šetincem, ki so bili prav tako polni dvomov glede plebiscita, najbolj pa o datumu za njegovo izvedbo. Šetincu se je zdelo škoda plebiscitno karto izigrati tako zgodaj, pač pa šele takrat, ko bodo odločitve o federaciji, konfederaciji ali čem tretjem že bolj jasne.

Ribičič je zagovarjal stališče, da zahtevajo izpolnitev predpogojev in da niso za plebiscit, kjer bi bil rezultat že v naprej jasen. Predpogoja pa sta svobodne volitve po vsej Jugoslaviji in ponudba o sklenitvi konfederalne pogodbe, iz katere bo razvidno, koliko je sploh uresničljiva. V tem Žarišču je predsednik socialistov Viktor Žakelj Demosu tudi očital, da se loteva velikih

7 Prav tam.

8 Dr. Dimitrij Rupel, Skrivnost države, Založba Delo, Ljubljana 1992, str. 79.

9 Ivan Oman, Pota in križpotja slovenske pomladi, Časopis Slovenec (št. 270–285) 21.11.1991 – 9.12.1992.

10 TVDOK, vka d 390/3, TVD 2, 14.11.1990, Milan Kučan.

11 Metod Berlec, Koalicija Demos in njena vloga, str. 31.

12 Prav tam.

tem, ker mu je zmanjkalo vetra v jadrih in da se ni nič spremenilo v nekaj tednih, odkar so plebiscit prvi predlagali socialisti, pa do trenutka, ko ga je predlagal Demos.[13]

Pučnika je pri nameri za sklic sestanka z vsemi skupščinskimi strankami prehitel predsednik predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan. V uvodnem nastopu na sestanku, ki je bil sklican 14. novembra Kučan ni mogel mimo kritike predsednika Demosove koalicije Pučnika.

»Dejal je: »Tako ne gre, vlada se zaveda da osamosvojitve ni mogoče izvesti tako hitro ... In ravno tisti, ki bi moral biti najbolj odgovoren za to vlado, ji je zaril nož v hrbet.« Naprej je dejal: »Referendum naj bi bil naslednje leto poleti in takrat bi bili dani roki za osamosvojitev.«

Naslednji je govoril Rupel, ki je v dolgem govoru poudaril, da je Pučnik naredil veliko škodo za Slovenijo. Tretji je govoril Lojze Peterle, ki je dejal: »Pučnik je z preuranjeno izjavo res naredil škodo Sloveniji, vendar če se vsi potrudimo in če se on sam spametuje, lahko to škodo popravimo.« Nato so govorili še drugi in vsi so kritizirali Pučnika: Kučan, opozicija in celo drugi predstavniki Demosa. Predsednik LDS Jožef Školč je dejal, da se gre Pučnik neke cirkuse in da na tak način ne bomo nikoli dobili svoje države. Pučnik pa je bil v svojem govoru kratek in je dejal, da ostaja pri svoji oceni razmer in svojih stališčih.«[14]

Dan po sestanku strank (15.11.1990) je bil vendarle sklican tudi sestanek predsedstva Demosa in Pučnik je Berlecu povedal, da je imel najprej dolg nagovor o stanju v Jugoslaviji in njenem razpadanju in da je izpostavil, da jih mora Slovenija presenetiti. „Med svojim govorom je Pučnik videl, kako pridobiva ljudi v predsedstvu Demosa na svojo stran. Na koncu je ta seja Demosa izpadla tako, da je odločitev o plebiscitu pravilna in da se gre v to. Rupel se je med sestankom povlekel nazaj, prav tako Peterle, ki je med sestankom, ko je videl, da se večina strinja s Pučnikom, poslal sekretarja vlade Tomaža Kunstla, da je prekinil razmnoževanje izjave vlade, v kateri se je ta izrekala proti plebiscitu.«[15]

18. novembra se je na 36. seji tudi Izvršni svet opredelil za nujnost plebiscita. Izvesti ga je treba čim prej na temelju analiz na ekonomskem ter finančnem področju in na temelju zunanje politike in obrambne varnosti. Predhodno soglasje vseh strank glede osnovnih rešitev in datuma plebiscita je po mnenju Izvršnega sveta nujno.[16] Tega soglasja pa ni bilo še nikjer.

Izvršni svet je tako v slabih treh tednih dodobra spremenil svoje stališče, kajti na pobudo socialistov za plebiscit je še zadnji dan oktobra sekretariat za zakonodajo odgovarjal skladno s stališči Milana Kučana, Janeza Drnovška, Lojzeta Peterleta in Franceta Bučarja, ki so bili mnenja, »da je odcepitev Slovenije prenevarna avantura in da je konfederacija še vedno slovenska temeljna usmeritev.«[17]

Bovhe, krompir in trava

Le devet dni zatem, ko je slovenska javnost izvedela za plebiscit so 21. novembra skupščinski delegati že dobili na klop osnutek zakona o plebiscitu, ki naj bi ga obravnavali pod drugo točko dnevnega reda.

Milan Balažic (podpredsednik Stranke demokratične prenove, SDP) je kot prvi nastopajoči zahteval umik točke o plebiscitu z dnevnega reda. Kot razlog je navedel, da delegati nimajo

[13] TVDOK, vka 659/2, Žarišče o plebiscitu, 12.11.1990.

[14] Metod Berlec, Koalicija Demos in njena vloga, str. 32. /Tako je leta 1998 Pučnik Metodu Berlecu za potrebe diplomske naloge opisal novembrske dogodke in ker z Jožetom Pučnikom (1932–2003), žal, ne bo več mogoče dodatno osvetljevati dogodkov, je Berlecev pogovor z njim še posebej dragocen, saj Pučnik nadrobno pripoveduje, kako je bil zaradi (pre)hitro javno napovedanega datuma plebiscita (23.12.1990) tarča na medstrankarskih usklajevanjih. Odlomek iz naloge sem zato navajala integralno./

[15] Prav tam.

[16] Dr. Darko Friš, Demosova vlada – na poti do razglasitve slovenske samostojnosti, Demosov zbornik, str. 516.

[17] Dr. Darko Friš, Demosova vlada – na poti do razglasitve slovenske samostojnosti, Demosov zbornik, str. 514.

odgovorov na naslednja vprašanja: »Kaj bomo storili če pride v Jugoslaviji do državljanske vojne? Ali imamo garancije, da bo Jugoslavija spoštovala rezultate plebiscita? Kaj je s skupnim trgom? So izračunane ekonomske posledice odcepitve v procentih, na primer znižanje življenjskega standarda ali, recimo, se bomo vozili naokrog z bovhami z oznakami SL – Siera Leone in standardom te države? Za navadno postavitev javnega WC v Zgornjem Kašlju dobimo kilograme gradiva, za plebiscit nimamo niti enega papirja? Ali so že določeni kriteriji in merila za interpretacijo rezultatov plebiscita, baje pod mednarodnim nadzorom? Kaj denimo pomeni rezultat 60% – 40%; da bo 40% prebivalstva Slovenije ostalo v Jugoslaviji?«[18] Apeliral je na delegate, naj ne razcepijo še slovenske javnosti in naj plebiscit umaknejo.

Njegov strankarski kolega Emil Milan Pintar, ki je bil tudi predsednik vlade v senci, se je zavedal, da je projekt tvegan, vendar kljub temu ni kazalo odlašati. »To namreč pomeni, da gre za zgodovinsko odločitev. Odločitev pa ni nikoli zgodovinska, če jo lahko sprejmemo kar tako mimogrede, če ima stopnjo usodnosti fižolove juhe ali kaj podobnega.«[19]

Demosovi delegati so se hitro odzvali, prvi pa je razočaranje nad Balažicem izrazil France Tomšič (SDSS) saj je verjel, da Balažic podpira osamosvajanje Slovenije, zdaj pa ugotavlja, da je ljudem najbolj črno podobo njihove prihodnosti, kar se mu je zdelo preprosto nevzdržno.[20]

Tudi Božidar Voljč (Zeleni Slovenije) je izrazil upanje, da so ti nastopi prenoviteljev le slučaj in da ni zadaj nobena namera, da bi škodovali skupni stvari. Rudi Šeligo (SDZ) pa je spregovoril o potrebi po plebiscitu, ki je kot osvobodilni boj slovenskega naroda na dnevnem redu že najmanj 500 let.

Na glasovanju Balažicev predlog o umiku osnutka zakona ni dobil podpore, tako da se je razprava lahko začela.

Predsedujoči skupščinskemu zasedanju dr. France Bučar je uvodoma ugotovil, da je odločitev za plebiscit, najbolj demokratična oblika ugotavljanja ljudske volje in da je s tega stališča najbolj sprejemljiva in tudi najmanj provokativna. Zato ustavna komisija podpira zamisel o izvedbi plebiscita, ne glede na to, da so predsednik IS in njegovi člani opozarjal tudi na potrebno previdnost. Bilo pa je poudarjeno, » da popolne jasnosti v tem pogledu tudi ne more biti, ker ne gre tu za neko tehnološko odločitev, ampak gre za tako imenovano organizacijsko odločitev, ki se vedno srečuje s celo vrsto neznank, ki jih ni mogoče predvideti... Vedno bo to tveganje prisotno in s tem argumentom smo se srečevali že v stari Avstroogrski, ko so nam dopovedovali, da smo sicer dobri državljani, in delovni in tako dalje, ampak za samostojno državniško življenje pa nismo sposobni, ker smo premajhni. Ta argument smo z različnimi drugačnimi oblikami poslušali v vsej zgodovini dosedanje Jugoslavije, češ da Slovenci preprosto ne samo, da nismo državotvorni narod, tudi zaradi svoje majhnosti nismo sposobni samostojnega življenja in kar nam dostikrat dopovedujejo, o tem nas hočejo prepričevati tudi zunanji diplomati.«[21]

Za njim je nastopil predsednik Izvršnega sveta Lojze Peterle in takoj prešel k stvari. »Politična volja Republike Slovenije je jasna. Hočemo biti sami svoji gospodarji in gospodarji na svojem. Ta pravica narodov je splošno priznana in brezprizivna. Ne bi se skliceval nanjo, če bi bila že v celem uresničena. Čas je da jo uresničimo... zaradi lastnega narodnega dostojanstva, zaradi preživetja.«[22] Pojasnil je, da so v Izvršnem svetu na začetku načelno podpirali gospodarsko reformo zvezne vlade, ki je v prvi polovici leta pokazala nekaj uspehov,

---

[18] Dokumentacijsko knjižnični oddelek Državnega zbora Republike Slovenije (v nadaljevanju DKO DZ RS), 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Milan Balažic, str. 2.

[19] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Emil Milan Pintar, str. 3.

[20] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, France Tomšič, str. 5.

[21] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, dr. France Bučar, str. 10.

[22] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Lojze Peterle, str. 11.

potem pa, ko jo je z nekaterimi ukrepi začela sama podirati, so v posebnem memorandumu izrazili kritična stališča in napovedali zavarovanje slovenskega gospodarstva z lastnimi ukrepi. Peterle je zvezni vladi očital enostransko ukinitev enotnega trga, neodzivnost zvezne vlade ob nelikvidnosti slovenskih bank zaradi posega JLA, padajoče zaupanje tujih bank in investitorjev, zavrnitev konfederalnega modela... Ob predstavitvi analiz je ugotavljal, da bomo prehodno obdobje lažje preživeli v samostojnem kot jugoslovanskem statusu, da sicer plebiscit sam po sebi ne bo prinesel rajske spremembe in ne rešil naših gospodarskih problemov, da pa bodo po plebiscitu dana izhodišča za hitrejši in uspešnejši izhod iz krize, ki ji v Jugoslaviji ni videti konca. »Tu popravnega izpita ni. Vlada podpira izvedbo plebiscita s predpostavko o zreli politični odgovornosti celotne skupščine Republike Slovenije.«[23] Končal pa je z besedami: »Naj živi samostojna, svobodna in demokratična Slovenija kot ustvarjalen in odgovoren del prihodnje združene Evrope.«[24]

Za njim je govoril republiški sekretar za družbeno planiranje Igor Umek. Utemeljeval je, da obstajajo dolgoročni razvojno-ekonomski razlogi za samostojno Slovenijo in jugoslovansko heterogenost pojasnil s številkami. Razmerje med ustvarjenim družbenim proizvodom med Slovenijo in Makedonijo je bilo na primer 7.5 : 1. Kljub sistematični pomoči zadnjih 40 let se razlike niso zmanjšale. Pričakovati je bilo trajne pritiske na prerazdelitev družbenega proizvoda, ne samo od bolj k manj razvitim republikam, ampak tudi v korist tistih, ki so imele večji politični vpliv na sprejemanje ukrepov ekonomske politike. Umek je obljubljal, da bo na daljši rok – od nekaj mesecev do dveh let, odvisno od gospodarske panoge in zunanjih pogojev gospodarjenja – prišlo do preusmeritve proizvodnje na druge vrste izdelkov in na zunanje trge. Tako naj bi tudi iracionalnosti na jugoslovanskem trgu izgubile svojo moč. »Negativne kratkoročne posledice, kot jih lahko v tem času ocenjujemo, bi se odrazile na vseh ključnih makroekonomskih agregatih, njihova intenzivnost pa je v prvi vrsti odvisna od politične modrosti vodenja procesov osamosvajanja.«[25]

Umka je dopolnil republiški sekretar za trg in splošne gospodarske zadeve Maks Bastl, namreč, da zvezni programi s svojo nekonsistentnostjo nimajo perspektive, zato drvimo v hiperinflacijo. »Posledice v gospodarstvu bodo toliko manjše, kolikor hitreje bo osamosvojitev realizirana... Ključnega pomena za zastavitev razvojne strategije je stabilizacijska ekonomska politika, ki ne bo smela dovoliti ponovne inflacijske spirale. To sicer v začetku pomeni odrekanje oziroma realno nazadovanje standarda, vendar to ob jasni perspektivi izhoda iz gospodarske krize, ki pa je predvideni tok dogodkov v Jugoslaviji ne omogoča...«[26] Kar zadeva preskrbo prebivalstva je zagotovil, da ima Slovenija tolikšne rezerve, da vsaj za nekaj časa glede tega ni potrebno skrbeti, čeprav bi se odvijala manj ugodna varianta osamosvajanja.

Republiški sekretar za ljudsko obrambo Janez Janša je povedal, da obstajajo razlogi za čimprejšnji plebiscit in obstajajo tudi razlogi za to, da se o samostojnosti odloča kasneje, ko bi bila Slovenija z obrambnega vidika bolj pripravljena na morebitne posledice. Po njegovem mnenju je jugoslovanski vojaški vrh odločno proti predlogu o konfederaciji, saj vidi prihodnost le v federaciji, ali pa se bo Jugoslavija po mnenju armade spremenila v bojišče. »Z vidika nacionalne varnosti Slovenije pa je vsekakor bolje, da se plebiscit, če se skupščina Republike Slovenije zanj odloči, izvede čim prej, vsekakor pa prej, preden bo politična slika po volitvah v drugih jugoslovanskih republikah toliko pregledna, da bi lahko kogarkoli zamikalo, da bi na silo popravil smer socialistične orientacije... Prepričan sem, da mnogo po novem letu plebiscit ali ne bo več potreben ali pa ne bo več možen, «[27] je delegatom povedal Janša.

---

[23] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Lojze Peterle, str. 12.
[24] Prav tam, Lojze Peterle.
[25] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Igor Umek, str. 17.
[26] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Maks Bastl, str. 18 in 19.
[27] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Janez Janša, str. 21.

Razpravo po uvodnih nastopih članov Izvršnega sveta je začel Janez Kocijančič (SDP), ki je samega sebe označil po značaju za vse prej kot cagavca, vendar misli » da nacionalni interes ni alfa in omega vsega in da v pretirani varianti izražen nacionalni interes, torej nacionalizem, ne bo prinesel sreče nobenemu narodu.«[28] Zastavljalo se mu je nekaj vprašanj predvsem o ekonomskem razsulu, saj je gospodarska trdnost predpogoj politične suverenosti in neodvisnosti. »Nadalje menim, da je hudo tvegano početje iti v osamosvajanje v trenutku hude politične razcepljenosti slovenske družbe. Ilustracijo naše nemoči je včeraj videla vsa Slovenija in morda še kdo drug na televiziji... «[29] Apeliral je na civilizacijsko visok nivo političnih soočanj. »Jasen odgovor je potrebno dati tudi na vprašanje, o katerem smo danes lahko slišali nekaj nians, in kjer gre za izrazito drugačno stališče, ki je razdeljeno na klop občinskega odbora Slovenske demokratične zveze iz Murske Sobote, namreč da ko glasujemo o osamosvojitvi, da imamo v načrtu odgovoren in resen poskus demokratične prenove Jugoslavije v konfederacijo. To je, recimo, tudi prva opcija stranke, ki ji sam pripadam.«[30] Opozoril je na iskanje zagotovil, po katerih bodo drugi mednarodni subjekti spoštovali izide plebiscita, dobro pa bi bilo vprašati tudi druge v Jugoslaviji, ali bodo spoštovali rezultate plebiscita. Preprečiti bi bilo treba, da bi Slovenija s plebiscitom prišla v mednarodno izolacijo in postala »sirotišnica Evrope.«[31]

Marjan Podobnik (SKZ) je kmalu ugotovil, da sta Balažic in Kocijančič nastopala na način, ki v tem trenutku njuni stranki ne ustreza najbolj in je najbolj direktna propaganda proti plebiscitu.. Po njegovem je bilo nesprejemljivo, da se je nekdo deklariral »za«, deloval pa »proti«.

Dr. Lev Kreft (SDP) je orisal dogodke v zadnjem letu in ugotovil, da se Srbija in Hrvaška na miren način ne moreta ločiti. »Sedaj, ko je ob neugodnem ekonomskem položaju in pred resno socialno krizo republike prišlo do možnosti izolacije ali vsaj do slepe ulice slovenske politike, se ponuja plebiscit kot izraz trdne volje in trdne politike, vendar tudi kot nadomestek za vse tisto, kar bi vladajoča politika verjetno že morala postoriti pa ni.«[32] Navajal je dr. Mencingerja, ki je opozoril na dolgotrajno prehodno obdobje splošnega odrekanja, ki bo posledica pretrganja gospodarskih vezi, izgube trga, blokade finančnih virov. Menil je, da Mencinger ni navajal posledic ob enostranski odcepitvi, zato jih bo navedel sam. »Taka država, kot bi bila Republika Slovenija po enostranski odcepitvi, je lahko samo nedemokratična, če hoče obvladati nastala protislovja. Kot demokratični prenovitelj nasprotujem taki neodvisnosti Republike Slovenije, ki bi pomenila diktaturo nad njenimi obubožanimi državljankami in državljani. Zato podpiram pogajanja o predloženih elementih konfederalne pogodbe in pozdravljam memorandum o stanju jugoslovanske krize.«[33]

Dr. Stanko Buser (ZS) pa je bil prepričan, da so si o referendumu pravzaprav enotni, čeprav bi lahko bil nastop Balažica in Kocijančiča razumljen tudi drugače. »Kot sin malega kmeta naj povem naslednje, recimo ljudem, bolj težko kot danes bomo težko živeli. Če pa bomo, bo to tudi naša usoda, vendar jim povejmo, da tisto hrano, ki jo bomo jedli, pa če bo tudi v oblicah krompir vsak dan brez mesa na mizi, bo ta krompir naš, ki smo ga pridelali na naših njivah. Prepričan sem, da bo ta krompir vsak dan debelejši in proti koncu, morda petih let, se bo našlo tudi meso ob tem krompirju... «[34]

---

[28] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Janez Kocijančič, str. 26.
[29] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Janez Kocijančič, str. 27.
[30] Prav tam, Janez Kocijančič.
[31] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Janez Kocijančič, str. 28.
[32] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, dr. Lev Kreft, str. 38.
[33] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, dr. Lev Kreft, str. 39.
[34] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, dr. Stanko Buser, str. 40.

V LDS po besedah Mileta Šetinca dokončnih odločitev še niso sprejeli, v tej fazi pa menijo, »da bi določanje konkretnega datuma plebiscita v tem trenutku, ko nimamo ne celovite analize vseh možnih posledic, ne načrtov ukrepov za čas po plebiscitu ne objektivnih možnosti, da bi ocenili, ali je jugoslovanska konfederalna pogodba možna, mejila na samomorilsko neodgovornost.«[35] Ustno predstavljene analize jih niso zadovoljile, zato je zaprosil za pisne. Predlagal je določbo, po kateri bi bil plebiscit razpisan najkasneje v 90 dneh po sprejemu zakona, konkreten datum pa naj bi določila skupščina na predlog Predsedstva Republike Slovenije in IS RS. Po njegovem mnenju ne bi bilo razlike med plebiscitom 23. decembra in med plebiscitom februarja, saj se ugibanja, da bi vojska februarja preprečila plebiscit, decembra pa ne, ne izidejo.

Spomenka Hribar (SDZ) se je odzvala se na Kocijančičevo izjavo o Sloveniji kot sirotišnici Evrope. »Sirotišnica v Evropi bo ostala Slovenija, če bo ostala v Jugoslaviji, ker bo vsa Jugoslavija, kolikor že ni, sirotišnica Evrope.«[36] Ugovarjala je Miletu Šetincu glede tega, da bi Slovenci ponižno prišli nazaj in se čudila pritoževanju nad tem, da načrti niso narejeni. To po njenem mnenju počnejo potomci prav tiste politične stranke, ki leta 1941 ni nič razmišljala in ni nič imela izračunano. Plebiscit je nenazadnje utemeljila še s 57. številko Nove revije, kjer je bil omenjan na prvem mestu. Pripravljena je bila sodelovati v dogovarjanjih z opozicijo, »vendar pa si ne želim neke ponovitve Dolomitske izjave, kjer je manjšina mirno obvladala večino. To bi bilo vendarle absurdno po volitvah.«[37]

Sonje Lokar (SDP) nastopi republiških sekretarjev niso prepričali, plebiscit pa bi naj bil razpisan takrat, ko bi ga vzpodbudilo predsedstvo, skupščina pa bi o njem odločila z dvotretjinskim soglasjem. »Za svobodo in samostojnost Slovenije sem pripravljena, če je to potrebno, jesti ne samo krompir, ampak tudi travo. Nikomur pa ne nameravam dovoliti, da bi ne samo mene, ampak vse ljudi v tej državi, potisnil v položaj, ko bomo jedli travo zaradi neumnosti, in ne zato, ker nismo imeli pametnejše izbire. Slabo pripravljen in samo v Demosove roke položen plebiscit zame ne bi bil dovolj veliko jamstvo, da se nam ne bo zgodilo prav slednje.«[38]

Na glasovanju je bil osnutek zakona o plebiscitu sprejet s *126* glasovi za, nobenim proti in 4 vzdržanimi. Skupščina je bila takrat 240- članska, po preverjanju prisotnosti po zborih pa iz magnetograma izhaja, da je v dvorani svojo prisotnost prijavilo najmanj 162 delegatov (v DPZ 59, v ZO 51 in v ZZD 52). Če seštejemo opredeljene glasove, se izkaže, da se *32 delegatov ni hotelo izreči* o osnutku zakona o plebiscitu.

Revščina slovenske politike

Ne glede na obsežne referate predstavnikov izvršne oblasti na skupščinskem zasedanju je opozicija, predvsem LDS, vztrajno zahtevala pisno dokumentacijo. »Ob tem so se pojavili sila ostri in žolčni komentarji, da vlada »laže«, ker obljublja dokumente, ki jih nima, in prvič, odkar je po komaj dobrega pol leta začela funkcionirati, tudi komentarji o zaupnici izvršnemu svetu,«[39] je zapisal generalni sekretar IS Aleš Čerin. Omenja tudi, da se je zaradi priprave gradiv med drugimi obrnil tudi na dr. Mencingerja, pa le-ta o tem ni nič vedel, »poleg tega pa mi je hladno rekel, da »jim je tako ali tako že povedal, da je proti plebiscitom«.«[40]

---

[35] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Mile Šetinc, str. 42.

[36] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Spomenka Hribar, str. 54.

[37] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Spomenka Hribar, str. 55.

[38] DKO DZ RS, 10. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Sonja Lokar, str. 62.

[39] Aleš Čerin, Vsi moji predsedniki, Založba Mladinska knjiga in Tiskarna Optima, Ljubljana, 1999 (v nadaljevanju Aleš Čerin, Vsi moji predsedniki), str. 269.

[40] Aleš Čerin, Vsi moji predsedniki, str. 270.

Dnevi, ki so minevali od sprejetja osnutka zakona (21. november 1990) do sprejetja zakona o plebiscitu (6.12.1990), so bili naporni in še bolj temačni.

Na javni okrogli mizi »Kam Slovenija«, ki se je je udeležilo več političnih strank, je Franco Juri (LDS) spraševal, zakaj se Slovenija ne zavzema za bolj mirno rešitev jugoslovanske krize, saj ga Janševega militarizma ni nič manj strah kot jugoslovanske vojske.[41]

Predsednik Stranke za enakopravnost občanov (ZOEO) Dragiša Marojević je izjavljal, da bo Slovenija postala režimska policijska država. Odločitve o novi ustavi ne bo na referendumu, pač pa jo bo sprejela skupščina sama, kar bi po Marojeviću pomenilo, da bi državljani iz drugih republik s sodelovanjem na plebiscitu glasovali proti samemu sebi.[42]

25. novembra so se, da bi pregledali in se seznanili z gradivom IS, najprej v pripravah na sestanek z vodji klubov delegatov sestali Milan Kučan, dr. Janez Drnovšek, Igor Bavčar, Janez Janša, Matija Malešič, dr. Jože Mencinger, dr. Rajko Pirnat, Maks Bastl, dr. Dimitrij Rupel, Stane Stanič in Lojze Janko. Aleš Čerin piše, da je bila glavna Kučanova ugotovitev, ki jo je spremljala zelo očitna nejevolja, povezana z vprašanjem »kako moremo najprej določiti datum plebiscita, šele nato pa se pogovarjati o vsebini. Očitek je seveda letel na Demos in njegovega predsednika dr. Pučnika, ki je v nadaljnjem hlastanju za političnimi točkami pohitel z »izdajo« predvidenega datuma plebiscita.«[43]

Zatem se je celotna ekipa preselila na večerni sestanek z vodji klubov delegatov, nekaterimi predsedniki strank in celotnim predsedstvom RS. Po zapisih generalnega sekretarja Čerina je razpravo začel Mile Šetinc, ki je Pučniku naprtil krivdo za zmedenost ljudi in poudaril zahtevo po absolutni večini vseh glasovalnih upravičencev za uspeh plebiscita. »Pri opravičevanju, zakaj in kako je prišlo do tega datuma in njegove najave, je bil dr. Pučnik rahlo nekorekten, da ne rečem zahrbten do vlade, češ, saj problemov sploh ne bi bilo, če bi le-ta pripravila vse potrebne dokumente.«[44] Potem, ko se je v razpravo vključil dr. Franc Zagožen in LDS očital postavljanje ultimatov, je »Šetinc še ostreje napadel Pučnika kot v prvi razpravi, češ da vseh teh problemov ne bi bilo, če ne bi razglasili plebiscita in njegovega datuma. Pučnik jih je pošteno slišal tudi od Spomenke Hribar, da je nedopustno, da se plebiscit razglaša, da ne bi bile prej obveščene druge stranke, predsedstvo in izvršni svet.«[45]

Po nočni seji je temeljno vprašanje še vedno ostalo odprto: ali bo za uspeh plebiscita štela absolutna ali relativna večina. Na koncu seje je svoje prepričanje izrazil še Milan Kučan, »da pod standard »50% od 50%« – se pravi, da se mora plebiscita udeležiti vsaj polovica volilnih upravičencev, od teh pa »za« glasovati vsaj polovica – ne moremo.«[46] Dogovorjeno pa je bilo, da se skupščinska razprava o zakonu o plebiscitu iz predvidenega 27. novembra pomakne v začetek decembra ter da Ciril Ribičič (SDP), Miran Potrč (SDP) in Franc Zagožen (SKZ-LS) pripravijo predlog pisnega sporazuma vseh strank o plebiscitu.

26. novembra je bila seja ustavne komisije preklicana, saj so stranke glede plebiscita menda dosegle konsenz. Podpredsednik skupščine Vitodrag Pukl je povedal, da so nesoglasja odpravili in da računajo na sprejem zakona z aklamacijo.[47] Svet LDS pa je ugotavljal, da soglasja o tem, kdaj naj Slovenija dejansko postane samostojna ni, in da LDS še vedno predlaga trimesečni rok za izvedbo plebiscita, medtem ko je bilo vprašanje ustrezne večine tudi neusklajeno.[48]

---

[41] TVDOK, vka d 394/4, TVD 3, 22.11.1990, Franco Juri.
[42] TVDOK, vka d 394/4, TVD 3, 22.11.1990, Dragiša Marojević.
[43] Aleš Čerin, Vsi moji predsedniki, str. 271.
[44] Prav tam.
[45] Prav tam.
[46] Aleš Čerin, Vsi moji predsedniki, str. 273.
[47] TVDOK, vka d 396/3, TVD 2, 26.11.1990, Vitodrag Pukl.
[48] Prav tam, Mile Šetinc.

O Kučanovi vlogi v plebiscitnih pogajanjih je nekaj malega (po slovesu Kučana iz vseh izvoljenih političnih funkcij) zapisal tudi takratni viden politik LDS Mile Šetinc. Spremembo Kučanovih prizadevanj najprej za navadno zatem pa za absolutno večino je opisal takole: »Prvo noč pogajanj o razpisu plebiscita je Kučan vztrajno podpiral Demosovo zahtevo, naj bo kvorum za pozitiven izid kar se da nezahteven, torej navadna večina (od najmanj polovice volilnih upravičencev), medtem ko je opozicija zahtevala absolutno večino kot edino, ki lahko plebiscitni odločitvi zagotovi legitimnost. Ko smo v zgodnjih jutranjih urah sprti zapuščali sejo, sem mu to očital. »Ah, pusti jih, naj pojedo, kar so skuhali!« je odvrnil jedko. A ko se je pokazalo, da opozicija vztraja pri svojem, tudi za ceno, da plebiscita ne bo, je Kučan obrnil ploščo in enako zgovorno branil absolutno večino vse do končnega dogovora, ki je bil v veliki meri plod njegove spretnosti.«[49]

Seja, ki 25. novembra ni prinesla usklajenega rezultata med pozicijo in opozicijo, se je namreč nadaljevala čez dva dni, v torek 27. novembra, v nekoliko širši zasedbi. Na njej je dr. Franc Zagožen predstavil osnutek medstrankarskega dokumenta, po katerem je pozitiven rezultat plebiscita dosežen, če se ga udeleži več kot polovica volivcev in če več kot polovica glasuje »za«, v varianti pa, »vendar ne manj kot dve petini vseh volilnih upravičencev«.[50] To pomeni, da je bilo spoštovano Kučanovo razmišljanje izpred dveh noči, ko se je zavzel za najmanj 50%-no udeležbo ob najmanj 50%-ni podpori. Čerin beleži, da opozicije to ni zadovoljilo in da so predlog napadli. Mile Šetinc pa je najprej povedal, »da se ZSMS »uklanja« datumu plebiscita, s čimer je hotel povedati, da Pučnikovemu solistično postavljenemu datumu plebiscita sicer ne bodo več nasprotovali, vendar pa brezpogojno vztrajajo pri absolutni večini.«[51]

Predstavniki Demosa so še naprej zagovarjali relativno večino, češ da je tveganje preveliko. Nato pa sta nastopila Kučan in Ribičič in se spraševala, kaj bo rekel preostanek Jugoslavije in Evropa, če bo na plebiscitu odločala manjšina. »Menila sta tudi, da »50 od 50« ni le nelegitimno dejanje, temveč če hočemo ali ne, torej če smo odkriti sami s sabo, velik neuspeh. V razpravah je bilo izražene tudi precej bojazni, ali postavljeni 23. december le ni že preveč blizu za ustrezno predplebiscitno propagando.«[52] Torek se je že prevesil v sredo, ko se je ob pol treh zjutraj sestanek končal. Brez soglasja o kvorumu. LDS in SDP sta pristali, da je najnižja mogoča meja 2/5, torej 40% absolutne večine, Demosovim predstavnikom pa se je tudi to zdelo preveč.

Očitno pa je bil v pogajanjih zaplet tudi znotraj LDS, kajti Mile Šetinc je kot pogajalec že privolil v t.i. 40% kvorum, ko pa se je vrnil v stranko, izkupička niso sprejeli. »Stranka pa je hotela 50% plus eden, v pogajanja se je potem vključil Jožef Školč in cel krog pogajanj med strankami se je zavrtel še enkrat,«[53] je povedal Šetinc.

Janez Janša, eden od udeležencev nočnih pogajanj, je videl v njih vso revščino slovenske politike, ki je bila pripravljena zaradi malenkosti zapraviti zgodovinsko priložnost. V premoru med sejo sta se z Igorjem Bavčarjem odločila, da bosta s prepričevanji poskušala zbližati strankarska stališča. »Igor je potem posamično obdelal predstavnike opozicijskih strank, sam pa sem prepričeval Malenška in Podobnika, pa tudi Jožeta Pučnika, naj privolijo v večino, kot je zahtevala opozicija.«[54]

2. decembra 1990 je Nedeljski dnevnik pod naslovom »Poraz na plebiscitu bi bil katastrofa«, objavil daljši intervju z dr. Jožetom Pučnikom. Glede vprašanja, kaj bi pomenil poraz na

[49] Mile Šetinc, Bilo mi je v čast, da sem ga poznal, Dnevnik, 4.1.2003, str. 25.
[50] Aleš Čerin, Vsi moji predsedniki, str. 274.
[51] Prav tam.
[52] Prav tam.
[53] TVDOK, 018811, Dosje, Projekt osamosvojitev, avtorica Rosvita Pesek, 28.6.1996;
[54] Janez Janša, Premiki, Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992, 1992, str. 90.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO Institute for Contemporary History Ljubljana, Slovenija INZ

plebiscitu, Pučnik ni odgovoril nič drugega kot to, kar je novinar Dejan Kovač potem določil za naslov intervjuja. Glede plebiscitne večine pa je dejal: »Zaradi nepreglednosti položaja, v katerem bo prišlo do plebiscita, sami ne bi smeli oteževati možnosti za njegov uspeh. V normalnih razmerah bi bilo normalno zahtevati dvotretjinsko, na primer, udeležbo, ni pa danes mogoče zagotoviti, da bodo na dan plebiscita pri nas res lahko normalne razmere. Naj omenim samo možna zastraševanja z juga pa tudi izredne vremenske razmere, kar vse bi lahko ogrožalo rezultat plebiscita.«[55] Kakšna bo dokončna odločitev o večini, v intervjuju še ni mogel napovedati, ker je bilo treba sporazum šele doseči.

Miklavževo darilo

6. decembra 1990 je bila sklicana 11. skupna seja vseh zborov skupščine Republike Slovenije s pomembno točko dnevnega reda – s predlogom Zakona o plebiscitu o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Pred odločilno sejo je bil podpisan še »Sporazum političnih strank in poslanskih skupin Skupščine Republike Slovenije o skupnem nastopu na plebiscitu za samostojno in neodvisno državo Republiko Slovenijo«, v katerem so se le-te med drugim sporazumele o usklajenem delovanju pri izvedbi plebiscita, da se bo na njegovem temelju nadaljeval in končal proces razdruževanja s SFRJ, da se status italijanske in madžarske narodnosti zaradi plebiscitne odločitve ne bo spremenil in da si pozitivnega izida plebiscita ne sme pripisovati nobena posamezna stranka ali koalicija.[56] Za predlog sporazuma si je najbolj prizadevala Spomenka Hribar (SDZ).

Zakon o plebiscitu je v prvem členu vseboval odločitev, da se izvede splošni ljudski referendum, v drugem pa je bilo določeno plebiscitno vprašanje oziroma vsebinski del glasovnice. Glasil se je:

»Vprašanje: ALI NAJ REPUBLIKA SLOVENIJA POSTANE SAMOSTOJNA IN NEODVISNA DRŽAVA?

Odgovor: DA NE (Obkrožite odgovor, ki ustreza vaši volji).«[57]

Temeljni tekst je v tretjem členu predvideval, da Republika Slovenija postane samostojna država, če se je plebiscita udeležila večina glasovalnih upravičencev in se je za to odločitev izrekla večina udeležencev plebiscita. Izvršni svet in Predsedstvo sta skupaj predložila dopolnilo v sledečem besedilu:*»Odločitev, da RS postane samostojna in neodvisna država, je sprejeta, če se je zanjo izrekla večina vseh glasovalnih upravičencev.«*[58] Podobno dopolnilo sta vložila tudi SDP in Klub neodvisnih poslancev. Dopolnilo je bilo sprejeto na Ustavni komisiji in tako je po Bučarjevih besedah glavni kamen spotike odpadel. Vsa druga dopolnila so bila bolj posledičnega značaja, skupaj pa sta jih vlagala Izvršni svet in Predsedstvo. Predlagala sta namreč *šestmesečni rok* za uveljavitev odločitve od dneva razglasitve odločitve (dopolnilo k 4. členu). Peti člen naj bi se dopolni tako, da bi končno prinesel tudi odločitev o datumu plebiscita in sicer tako, da se *plebiscit izvede v nedeljo, 23. decembra 1990.* Osnutek zakona namreč datuma za izvedbo plebiscita *ni* predvideval!

Milan Kučan je že na začetku odločitvi za plebiscit pripisal zgodovinskost, ko je delegatom dejal, da odločajo o morda najpomembnejšem dejanju, ki bo izrednega pomena za prihodnost slovenskega naroda in za končen uspeh njegove dolge in vse prej kot lahke poti v lastno državnost. »Plebiscit je potreben tudi zaradi tega, ker doslej odločitev, ki smo jih na poti osamosvajanja

---

[55] Nedeljski dnevnik, 2.12.1990, Dejan Kovač, Poraz na plebiscitu bi bil katastrofa, Pogovor s predsednikom Demosa dr. Jožetom Pučnikom.

[56] Poročevalec Skupščine Republike Slovenije, posebna številka, 11.12.1990.

[57] Poročevalec Skupščine Republike Slovenije, posebna številka, 11.12.1990.

[58] DKO DZ RS, 11. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, dr. France Bučar, str. 4.

že sprejemali, nismo najdemokratičneje preverjali z neposrednim ljudskim glasovanjem. S plebiscitom bo slovenska oblast vsekakor dobila najširšo demokratično legitimacijo... «[59]

Lojze Peterle je uvodoma izrazil veselje, da je uresničena predpostavka vlade... »da gre v to podjetje /v plebiscit, op. R.P./ samo pod pogojem, da bo tukaj prišlo do zrele politične enotnosti.«[60]

Anton Tomažič (SDZ) pa je najprej napadel kvorum za uspešen izid plebiscita in ocenil, da se tudi vlada in predsedstvo neodgovorno igračkata z usodo slovenskega naroda, ker ponovno uvajata inštitut diktature, namesto demokratičnih metod. Nesmiselnost takih pravil je opisal na primeru: »Glasuje 65% volilnih upravičencev. To je lahko dosti realno; to bo pozimi, sneg, stari ljudje, ljudje ki so odpotovali in morda še kaj drugega. In se 75% ljudi izreče »za« samostojno Slovenijo, vendar to znese 48.75%. Skratka ni samostojne Slovenije, je še naprej Jugoslavija.«[61] Vložil je dopolnilo, ki je za veljavni izid znova določalo »večino udeležencev plebiscita«. Pozval je kolege, naj ga podprejo, v vsakem primeru pa naj glasujejo za zakon, »kajti glasoval bi za kakršenkoli zakon, ki bi dal tudi samo malo »šans«, da bi prišlo do samostojne in do svobodne Slovenije. Tudi življenje bi dal za samostojno in svobodno Slovenijo.«[62]

Miloš Urbančič (SKZ) se je spraševal, kaj bi rekli o človeku, ki želi prek vode, pa ne izbere kraja, kjer je najbolj plitva in mirna voda, ampak tam, kjer je najbolj globok in deroč del. Zato naj bo sram vse stranke.

Miran Potrč je v imenu SDP povedal, da so za uspeh plebiscita, če bo to res iskren dogovor strank, pripravljeni zastaviti ves svoj ugled in vpliv.

Jaša Zlobec (LDS) se ni želel spraševati, kdo z obtožbami res straši prebivalce pred plebiscitom in kdo grozi opoziciji in jo razglaša za nacionalne izdajalce. Navedel je dva latinska pregovora, »brez prijateljstva ni nič«, in drugega, »pogumnim usoda stoji ob strani«. »In mislim, če tega poguma nimamo, da lastnemu narodu ne verjamemo, potem nismo vredni, ne da sedimo v skupščini, ne da sedimo v vladi, ne da sedimo v Predsedstvu, in lahko vsi skupaj »spokamo kufre« in gremo domov.«[63]

Janez Lampret (SKD) je predlagal posamično izjavljanje o zakonu, saj je bil prepričan, da bo opravljena ogromna propaganda za plebiscit, če bodo »naši volivci neposredno videli in brali, kako je glasoval njihov poslanec.«[64]

Po izčrpani razpravi je sledil 50 minutni odmor, v katerem se je sestala Ustavna komisija in sklenila, da Tomažičevega dopolnila po nižjem kvorumu za uspeh plebiscita ne sprejema. Tudi dopolnilo Vitomirja Grosa (LS) o 12 mesečni razdružitvi ni bilo sprejeto, saj je že bil določen in usklajen 6 mesečni rok. Prav tako na Ustavni komisiji ni bilo sprejeto njegovo dopolnilo o »neizčrpanosti« pravice do samoodločbe, ker je to »neizčrpanost« razumljiva sama po sebi.

Na plenarnem zasedanju 201 navzočega delegata jih je za Tomažičevo dopolnilo o manjšem kvorumu glasovalo 44, 108 jih je bilo proti, 39 pa vzdržanih. Dvanajst mesečno razdružitev z Jugoslavijo je podprlo 72 delegatov, 80 jih je nasprotovalo, 42 pa se je vzdržalo. Podporo pa je dobilo zadnje Grosovo dopolnilo o neodtujljivi pravici do samoodločbe (117 za, 20 proti, 58 vzdržanih). Tako je nastal novi 11. člen, ki je določal, da s plebiscitom na podlagi tega zakona ne bo izčrpana trajna in neodtujljiva pravica Slovencev do samoodločbe in še posebej ne pravica do državne samostojnosti in neodvisnosti.

Pri glasovanju o zakonu o plebiscitu v celoti ni bil *nihče* proti, 4 so se vzdržali, 203 delegati pa so ga podprli. Obdobje enotnosti se je začelo.

---

[59] DKO DZ RS, 11. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Milan Kučan, str. 7.
[60] DKO DZ RS, 11. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Lojze Peterle, str. 14.
[61] DKO DZ RS, 11. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Anton Tomažič, str. 16.
[62] Prav tam. Anton Tomažič.
[63] DKO DZ RS, 11. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Jaša Zlobec, str. 21.
[64] DKO DZ RS, 11. skupna seja vseh zborov skupščine RS, dobesedni zapisi sej, Janez Lampret, str. 38.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO Institute for Contemporary History Ljubljana, Slovenia inz

Okrasimo republiko!

Le nekaj dni po sprejetju zakona o plebiscitu je IS Republike Slovenije Sekretariatu za informiranje za projekt plebiscita namenil 9.122.000 dinarjev.[65] Prvo nedeljo po sprejetju zakona o plebiscitu, torej 9. decembra 1990, pa so se predstavniki strank, predsedstva, IS in skupščine znova sestali, da bi se dogovorili o promociji plebiscita. Tokrat je vse teklo gladko. »Tako so bili sprejeti skorajda pravljični dogovori, da naj »po občinah hodi par pozicija-opozicija«, da bo vsaka stranka ob promociji plebiscita vabila vse druge stranke, da naj se izplačajo vse, tudi trinajste plače, do romantičnega gesla dr. Franca Zagožna, ki je kratko in jedrnato dejal: »Okrasimo republiko!«.«[66]

A še preden je prišlo do tako želene, skorajda romantične podpore plebiscitu, ki je 23. decembra 1990 rezultirala v mogočni 88.5% podpori ZA samostojno in neodvisno Republiko Slovenijo, so minili tedni napetosti, obtoževanj, umazanih podrobnosti, podtikanj, napadov, ki jih težko prezremo ko govorimo o plebiscitnem in pred-plebiscitnem času. Predvsem pa nanje ne smemo pozabiti, če omenjamo t.i. plebiscitarno enotnost, ki je, prvič, zrasla iz dokaj dolgega obdobja neenotnosti in nezaupanja političnih sil na Slovenskem in drugič, ki je trajala relativno kratko obdobje. Svoj zdaj že uveljavljeni pregovorni sloves bi lahko »plebiscitarna enotnost« upravičila le, če bi bila z njo eksplicitno mišljena ***enotnost narodove volje***, ki se je v njeni mogočnosti res ne da prezreti.

[65] Dr. Darko Friš, Demosova vlada – na poti do razglasitve slovenske samostojnosti, Demosov zbornik, str. 517.

[66] Aleš Čerin, Vsi moji predsedniki, str. 276.

Janez Mlinar

Celjski grofje – zgodovinski mit?

UDK 929.52:94(497.4)

MLINAR Janez, dr., asistent za starejšo slovensko zgodovino, Oddelek za zgodovino Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.mlinar@guest.arnes.si

Celjski grofje – zgodovinski mit?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 107–115, cit. 45

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtor odgovarja na vprašanje v kolikšni meri sploh lahko govorimo o mitih pri obravnavanju zgodovine Celjskih grofov. Predstavlja tri najpogostejše mite o Celjskih, prikaže njihov nastanek in analizira vzroke njihovega nastanka. Ugotavlja, da so miti o Celjskih grofih bistveno manj prisotni v slovenski zaveti kot nekateri drugi zgodovinski miti.

Ključne besede: Celjski grofje, pozni srednji vek, zgodovinski miti

UDC 929.52:94(497.4)

MLINAR Janez, Ph.D., Senior Lecturer, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.mlinar@guest.arnes.si

The Counts of Cilli – A Historical Myth?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 107–115, 45 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The author answers the question if it is possible, and to what extent, to speak of myths in relation to the history of the Counts of Cilli. Examined are three most frequent myths about this noble family, their origins, and the reasons for them. The author posits that in comparison to some other historical myths the ones about the Counts of Cilli are much less embedded in the awareness of Slovene people.

Key words: the Counts of Cilli, Late Middle Ages, historical myths

Srednjeveško plemstvo je zaradi svojega življenjskega sloga, zaradi razpetosti med družbene ideale in zahteve skupnosti na eni ter kruto življenjsko resničnostjo na drugi strani ter konec koncev zaradi svojega privilegiranega položaja v takratni družbi bila idealen objekt, okrog katerega so med ljudmi skozi stoletja nastajale mitske predstave in podobe. Bili so neustrašni junaki, pravični tatovi, neuslišani ljubimci, neutrudni hedonisti ali neizprosni nasilneži. Mnogi izmed njih so sami spodbujali nastanek takih mitov, zlasti takrat, ko so z njimi skušali legitimizirati svoje zahteve ali novopridobljeni položaj. Srednjeveško zgodovinopisje je polno zgodb o rodbinah, katerih družinsko deblo naj bi segalo daleč v čas rimske republike. Na ta način so si posamezne družine dvigovale družbeni ugled istočasno pa – vsaj na skrivnem – kazale aspiracije po pomembnih funkcijah, če že ne po sami vladarski kroni.

Zgodovinski mit je definiran kot nerealna predstava o določenih dogodkih, pojavih ali ljudeh. V pričujočem sestavku želim predvsem osvetliti vprašanje, v kolikšni meri lahko v primeru Celjskih grofov sploh govorimo o mitu. So pri Slovencih v zvezi s to plemiško rodbino res prisotne določene predstave, – bodisi pozitivne ali negativne – ki odstopajo od zgodovinske resnice, ali vsaj od tega, kar stroka ima za zgodovinsko resnico? Pri iskanju odgovora se velja najprej ozreti v preteklost in ugotoviti, kdaj in v kakšnem kontekstu so Celjski grofje postali predmet domnevne mitologizacije. Sprehod skozi literaturo pokaže, da se je to zgodilo (se dogaja) v treh primerih.

Prvi kontekst mitologizacije se nanaša na njihovo nacionalno pripadnost ali konkretneje povedano, ob vprašanju ali so Celjski grofje bili Slovenci oz. Slovani ali Nemci.[1] Omenjeno vprašanje je postalo aktualnejše v drugi polovici 19. stoletja, ko je tudi v notrenjeavstrijskih deželah narodnostna identiteta kot ena izmed komponent človekove identifikacije postala pomembno gonilo družbenih odnosov. Anton Krempl, avtor prve večje zgodovinske knjige v slovenskem jeziku, govori v svojih *Dogodivšinah Štajerske zemle* izdanih 1845 o Žovneških gospodih kot potomcih spodnepanonskega kneza Pribine, pri čemer se sklicuje na Jana Kollarja.[2] Žovneški na bi bili potemtakem slovanskega oz. slovenskega rodu. Podobno je menil tudi Janez Trdina, ki je v svoji Zgodovini Slovencev, v vrednost katere je tudi sam dvomil,[3] že leta 1850 – delo je sicer izšlo šele 16 let kasneje – govoril o Celjskih kot o pogumnih in neustrašnih slovenskih vitezih in o plemičih, ki jim je bila podložna večina Slovencev.[4] Hartman je v Trdinovih besedah upravičeno zaslutil vpliv gesel in idej Združene Slovenije, z omenjanjem vloge Celjskih na Hrvaškem, v Bosni in v Slavoniji pa naj bi po Hartmanovem mnenju državotvornost Celjskih grofov Trdina razširil še na del jugoslovanskih dežel.[5] Nemško zgodovinopisje je nasprotovalo taki interpretaciji nacionalne pripadnosti Celjskih grofov. Franz Krones, profesor na Graški univerzi, avtor še danes relevantnih zgodovinskih študij o Celjskih grofih ter izdajatelj kritične izdaje Celjske kronike, je v zgodovinskem portretu Hermana II. Celjskega zavrnil možnost, da bi Celjski čutili slovensko ali slovansko. Krones trdi, da »se je nemška plemiška rodbina, katere jedro posesti je sicer ležalo v slovenskem delu Štajerske (*in der windischen Steiermark*) navidezno vpletla v zgodovino sveta južnih Slovanov, ne da bi bila pri tem dokazljiva vsaj trohica politike v smeri slovanskega nacionalizma.« Kaj takega naj bi bilo takrat nemogoče, še toliko bolj pri Celjskih, »ki vse do svojega izumrtja niso nikoli tajili svojih osnovnih potez nemške biti.« Po Kronesovem mnenju je šlo pri Celjski politiki v jugovzhodni Evropi za »izključno teritorialno vprašanje, ki so ga Celjski nameravali rešiti na jugu ob spodnji Donavi.«[6] Nacionalna pripadnost Celjskih je ponovno postala aktualna ob izidu Kronesove kritične izdaje Celjske kronike leta 1883.[7] Dr. Lavoslav Gregorec, politik in profesor bogoslovja v Mariboru, je v znanstveni prilogi mariborske Zore predstavil Kronesove ugotovitve ter povzel, da so bili Celjski »nemški prišleci in tujci med nami. Toda naselili so se sredi nas. Ojačila in obogatila so jih slovenska tla«. Istočasno poudarja, da se je v njihovih žilah pretakala tudi slovanska kri, saj so bili s poročnimi zvezami tesno povezani s slovanskimi državnimi tvorbami na Balkanu, torej z Bosno in Srbijo.[8] Naslednje leto je sicer za inicialkami skriti pisec S. R. – Hartman domneva, da naj bi šlo za Simona Rutarja, ki je v tistem času študiral zgodovino v Gradcu prav pri Franzu Kronesu – ob pisanju o Celjski kroniki preoblikoval Gregorčičevo izhodišče in eksplicitno zapisal, da naj bi bila rodovina Celjskih grofov bržkone ostanek starega slovenskega plemstva.[9] Kasneje se je vprašanje nacionalne

[1] Obsežen pregled razprav povezanih s tem vprašanjem je v svoji knjigi o Celjskih v slovenski dramatiki objavil že Bruno Hartman, po katerem tudi povzemam posamezne ugotovitve. Prim. Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki. Ljubljana 1977, str. 20 – 32.

[2] Krempl Anton, Dogodivšine Štajerske zemle z posebnim pogledom na Slovence. Gradec 1845, str. 80, op. 1a.

[3] Trdina med drugim govori o svoji knjigi kot o mladostnem, povsem nezrelem delu, polnem napak. Prim. Trdina J., Moje življenje. V: Zbrana dela III. Ljubljana 1951, str. 522.

[4] Trdina J., Zgodovina slovenskega naroda. Ljubljana 1866, str. 57.

[5] Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 23.

[6] Krones F., Graf Hermann II. von Cilli. Eine Geschichtliche Lebensskizze. V: Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark XXI (1873), Graz, str. 131.

[7] Krones F., Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883.

[8] Gregorc L., Sovremeni pisci Celjskih grofov. V: Vestnik. Znanstvena priloga Zori II (1874), št. 2, str. 23, št. 3, str. 35, št. 4, str. 51, št. 5 str. 74, št. 6 str. 93. Citirano po Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 24 – 25.

[9] S. R., Celjska kronika. V: Vestnik. Znanstvena priloga Zori III (1875) št. 4. str. 56 – 59. Citirano po Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 25.

pripadnosti Celjskih grofov pojavljalo še nekajkrat, zlasti v povezavi z opredelitvijo njihove vloge v zgodovini južnih Slovanov. Danes veljajo ne samo v primeru Celjskih grofov ampak tudi na splošno tovrstna vprašanja za presežena. Govoriti o nacionalni pripadnosti posameznika v poznem srednjem veku namreč ne zdrži znanstvene kritike. Posameznik v petnajstem ali šestnajstem stoletju tovrstne identitete sploh ni poznal. Identificiral se je kot pripadnik določenega socialnega sloja, kot pripadnik določene rodbine ali kot podanik določenega vladarja, medtem ko nacionalne identitete ni imel. Oznake nacionalnosti, ki se pojavljajo v nekaterih poznesrednjeveških virih, gre bolj razumeti kot opredelitev krajevnega izvora posameznika, ne pa kot pripadnost določenemu narodu, kot so ta pojem razumeli na primer v devetnajstem stoletju. Za današnje zgodovinopisje vprašanje nacionalne pripadnosti Celjskih ni predmet diskurza, kar se zrcali tudi v novejših pregledih nacionalnih zgodovin. Štih tako na primer zgolj omenja nekatere indice, ki govorijo o askvinskem poreklu Celjskih grofov,[10] Alois Niederstätter, avtor zadnjega pregleda avstrijske zgodovine v 15. in 16. stoletju, pa vprašanja njihovega izvora sploh ne izpostavlja.[11]

Drugi kontekst, ob katerem so Celjski grofje postali predmet mitologizacije, je tesno povezan z vprašanjem njihove nacionalne pripadnosti. Gre namreč za njihovo vlogo in namere v politiki do balkanskih držav oziroma do južnih Slovanov. Tovrstna vprašanja so se začela izpostavljati v trenutku, ko je v začetku 20. stoletja postajala ideja jugoslovanstva vse bolj živa in aktualna. Oktobra 1905 je na občnem zboru Zgodovinskega društva v Celju s predavanjem o Celjskih grofih nastopil dr. Karel Verstovšek. Predavanje je bilo v celoti natisnjeno v Ilustrovanem narodnem koledarju za leto 1906.[12] Verstovšek je v uvodu poudaril, da se je dotlej »le premalo naglaševalo razmerje te slavne rodovine nasproti slovenskemu ljudstvu in Jugoslovanom nasploh.« V nadaljevanju je ugotavljal, da »če bi Celjski združili skupino jugoslovanskih držav, bi bil razvoj Srednje Evrope docela drugačen spričo tega, da bi v takšni državi živelo samo slovansko pleme«. S stališči, ki jih je zagovarjal v svojem predavanju, je Verstovšek prvič utemeljil tezo o jugoslovanskem karakterju Celjske politike ter lansiral idejo o povezovalnih namerah pri političnem delovanju Celjskih na teritoriju južnih Slovanov.[13] V času, ko je bilo tudi v avstroogrski monarhiji čutiti v zraku spremembe, je Verstovškova teza padla na plodna tla, zlasti ker jo je populariziralo tudi takratno slovensko zgodovinopisje. Med ljudi se je ideja utrdila zlasti na osnovi pisanja dr. Josipa Grudna, ki je Verstovškove teze vključil v svoj obsežen tekst o Celjskih grofih objavljenem v drugem zvezku svoje Zgodovine slovenskega ljudstva.[14] Gruden, ki je kot vir za pisanje uporabljal predvsem že omenjeni članek Franza Kronesa o pisnih virih za Celjske grofe, je svoje besedilo zaključil z mislijo, da » niso bile osebne vrline, zaradi katerih je ljudstvo žalovalo po celjskih grofih, temveč zato, ker ga je prešinjala bridka zavest, da je zopet izumrl domač plemiški rod, ki se je dvignil do velike moči in slave in ki mu je bila odmerjena velika naloga v jugoslovanski zgodovini.«[15] Ker je Mohorjeva družba drugi zvezek Grudnove zgodovine natisnila v danes nedoumljivi nakladi 79.000 izvodov, je ideja prišla v tako rekoč vsak slovenski dom. S tem so se ji odprla vrata do široke množice bralcev. Po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je

[10] Štih P., Simoniti V., Slovenska zgodovina do razsvetljenstva. Celovec, Ljubljana 1996, str. 108.

[11] Niederstätter A., Österreichische Geschichte 1400 – 1522. Das Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Wien 1996, str. 198 – 201.

[12] Verstovšek K., Celjski grofje in jugoslovansko ozemlje. V: Ilustrovani narodni koledar XVII (1906), str. 149 – 165.

[13] Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 26.

[14] Gruden J., Zgodovina slovenskega naroda. Celje 1992², str. 255 – 268.

[15] Gruden J., Zgodovina slovenskega naroda, str. 268.

ideja postala ponovno aktualna. Povzemali so jo zlasti Emilijan Lilek,[16] Dragotin Šanda[17] in Anton Novačan.[18] Vendar je njihovo pisanje spodbudilo tudi nekatera kritična razmišljanja o tej tezi. Zlasti na Novačanovo pisanje sta se s kritičnim odgovorom odzvala Lojze Ude[19] in Bratko Kreft,[20] ki sta tezo zavrnila. Najdosledneje je oprt na svoje znanstvene ugotovitve z njo obračunal Milko Kos. V svojem članku *Jesu li celjski grofovi bili Jugosloveni?*[21] jo je označil kot povsem neprimerno in proti njej nastopil z argumenti, ki so danes splošno sprejeti. Kos je namreč opozoril, da se Celjski niso ozirali zgolj proti Hrvaški, Srbiji in Bosni, ampak so se povezovali tudi z Madžarsko, Češko in Avstrijo. Ponovil je še stališče, da je v petnajstem stoletju nemogoče govoriti o narodni zavesti v modernem smislu. Z njegovim člankom je bila teza o jugoslovanski politiki Celjskih grofov dokončno odrinjena na stranski tir in zapisana pozabi.

Tretji kontekst, v katerem lahko govorimo o mitologizaciji zgodovinske vloge Celjskih grofov pa se nanaša na njihovo domnevno državotvornost. Teza o njihovi državotvornosti temelji na dejstvu, da so kot zemljiški posestniki Celjski grofje v obliki fevdov na vrhuncu svoje moči posedovali obsežne zemljiške komplekse na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, ki so bili večinoma poseljeni s slovenskim življem. Njihova zemljiška posest naj bi na nek način predstavljala potencialno jedro dežele, v kateri bi bila združena večina Slovencev. Teza je bila aktualna v dvajsetih letih prejšnjega stoletja, njen najglasnejši zagovornik pa je bil ponovno dr. Anton Novačan. V svojem predavanju *Poskusi slovenske državnosti v srednjem veku*, objavljenem v glasilu Jugoslovanske demokratske stranke Tabor, je Celjske predstavil kot »slovensko dinastično pleme, ki je na slovenskih tleh in s pomočjo slovenskega kmeta skusilo utrditi posebno državnost.«[22] Kljub trhlim osnovam, na katerih je slonela ta teza – ali pa ravno zato – so jo očitno prevzeli tudi politiki. Kot zasilno rešitev je tri celjske zvezdice za slovenski del grba države SHS predlagal že zgodovinar Josip Mal. S polmescem, ki so ga dodali trem oz. samo eni zvezdici, je bil njihov pomen povsem izmaličen. Tri celjske zvezdice so sicer ostale tudi v grbu Dravske banovine, vendar grb ni bil med ljudmi nikoli povsem sprejet kot slovenski grb. Najlepše nam to kaže Marijin steber pred župnijsko cerkvijo na Bledu, ki ga je leta 1934 postavil Jože Plečnik. Na hrbtnem delu Marijinega plašča je vklesan grb kraljevine Jugoslavije s posamičnimi grbi Srbov, Hrvatov in Slovencev. Medtem ko je Plečnik pri Srbih in Hrvatih sledil uradni verziji grba, je za motiv pri slovenskem grbu umetnik izbral Triglav in nad njega postavil zvezdo. Javno mnenje očitno Celjskih grofov ni povezoval s tradicijo slovenske državnosti. Tri celjske zvezdice so bile skoraj vsiljene in se med ljudmi niso uveljavile kot aluzija na državotvornost plemiške rodbine. Tudi zgodovinska stroka je tej tezi nasprotovala. Ekspliciten je bil zlasti Bogo Grafenauer v svoji Zgodovini slovenskega naroda. Menil je namreč, da so Celjski ravnali ravno nasprotno kot je šel družbeni razvoj v času njihovega dviga. Trend je šel namreč v smer povezovanja dežel v enoto, Celjski pa so obnavljali fevdalno razdrobljenost. Njihove oči so bile tudi doma obrnjene nazaj in ne v prihajajočo novo dobo.[23] Toda kljub temu se je politika pomladi 1991, ko se je novonastajajoča slovenska država znašla

[16] Lilek E., Jugoslovanska politika celjskih grofov. V: Nova doba II (1920), št, 7 (15. 1. 1920), št. 8 (17. 1. 1920), št. 9 (20. 1. 1920).

[17] Šanda D., Genealogija slovenskega srednjeveškega plemstva. Rokopis v UKM Ms 539, 8/I. Citirano po Hartman B., Celjskih grofje v slovenski dramatiki, str. 28, op 51.

[18] Novačan A., Predavanja o celjskih grofih. V: Tabor 7 (1926), št. 138 (22. 6. 1926), št. 143 (27. 6. 1926).

[19] Ude L., »Ali smo ali nismo? V: Svobodna mladina 1 (1928) št. 6 – 7, str. 148.

[20] Kreft B., Veronika Deseniška. Ob petstoletnici njene smrti. V: Življenje in svet 2 (1928), knj. 4, št. 16, str. 496 – 499. Isti, Celjski grofje in g. dr. Anton Novačan. V: Gledališki list narodnega gledališča v Ljubljani (1932 – 1933) 5, str. 3 – 6. Isti, Celjski grofje. Drama iz življenja srednjeveških fevdalcev, katerim so tlačili naši predniki (zgodovinski uvod). Ljubljana 1932, str. 5 – 35. Prim. tudi Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 29 – 30.

[21] Kos M., Jesu li celjski grofovi bili Jugosloveni? V: Pravda 29 (1933) novoletna številka, str. 33.

[22] Novačan A., Predavanja o celjskih grofih. V: Tabor 7 (1926), št. 138 (22. 6. 1926) in št. 143 (27. 6. 1926).

[23] Grafenauer B., Zgodovina slovenskega naroda II, Ljubljana 1965, str. 402 – 403.

pred problemom vzpostavitve novih državnih simbolov, ponovno zatekla k trem Celjskim zvezdicam. Podkomisija za simbole pri komisiji za ustavna vprašanja Skupščine republike Slovenije – podkomisija je bila formirana ravno z namenom opredelitve državnih simbolov, v njej pa so poleg politikov sodelovali tudi strokovnjaki z različnih področji – je aprila 1991 pripravila razpis in med vsebino projektne naloge navedla, da »je javna razprava o osnutku nove ustave prispevala določene predloge, pri čemer so bili največje podpore deležni Triglav z morskimi valovi, kranjski orel v modri barvi na srebrnem ščitu, tri stilizirane celjske zvezde na modrem ščitu ter ščit s poševno razporejenimi nacionalnimi barvami v istem razmerju in zaporedju, kot so te barve razporejene na slovenski zastavi.[24] Opozorila stroke izrečena v javni razpravi, da tri rumene zvezde na modri podlagi sploh niso pravi grb Celjskih grofov, temveč so le del, ki je bil kasneje vključen v skupni jugoslovanski grb ter da so bile tri zvezde prvotno grb gradu Strmec na Koroškem, od tam pa je prešel v grb Vovberških grofov in Celjskih grofov kot njihovih dedičev, niso zalegla.[25] V časovni stiski pred osamosvojitvijo so se oblikovalci lotili dela, vendar nobena od prispelih rešitev ni zadovoljivo izpolnila vseh strokovnih kriterijev. V čudnih okoliščinah je bila nekaj dni pred osamosvojitvijo podkomisija razpuščena, kot grb pa sprejet nekoliko popravljena rešitev Marka Pogačnika.[26] Ustvarjalec je v sredino ščita na modri podlagi postavili podobo Triglava v beli barvi, pod njega pa umestil dve valoviti črti, ki predstavljata morje in reke. Nad njima so v obliki navzdol obrnjenega trikotnika razporejene tri zlate šesterokrake zvezde. V utemeljitvi Pogačnik utemeljuje uporabo treh zvezdic s tem, da »zvezde Celjskih grofov postavljene v trikotniku označujejo dinamičen princip pluralizma namesto monizma« in da »simbolizirajo vključevanje slovenskega elementa v tokove evropske zgodovine ter tako predstavljajo tradicionalni temelj za korak, pred katerim je danes (leta 1991 op. J. M.) Slovenija.« V razlagi arhetipskega pomena zvezd je Pogačnik poudaril še njihovo vrednost kot simbola sinteze med obema poloma človekovega bivanja. Za njega predstavljajo zvezde v tej konstelaciji tri božanske darove vsebovane v svetem gralu: modrost, inspiracijo in izobilje. S tem, da se zlate šesterokrake zvezde na modri podlagi iz grba grofov Celjskih uvede v novi slovenski grb, se po Pogačnikovem mnenju slovensko državnost vključi v najglobje evropske kulturno- in državotvorne plasti.[27] Podobna utemeljitev pomena Celjskih zvezdic se je pojavljala tudi kasneje v uradni publikaciji Državnega zbora, kjer se navaja, da »zlate šesterokrake zvezde v dani konstelaciji izvirajo iz grba domače plemiške družine Celjskih grofov, ki je v času visokega srednjega veka pod svojo oblastjo združevala velik del ozemlja, ki sestavlja današnjo Slovenijo. Zvezde Celjskih grofov zato simbolizirajo kulturno in – državniško tradicijo slovenskih dežel, v okviru njihove vključenosti v tokove evropske zgodovine.[28] Zaradi vojaških spopadov, ki so spremljali osamosvajanje Slovenije, sprejeti grb ni sprožil širše polemike, toliko bolj polemična pa je bila razprava ob prvi obletnici samostojnosti. Zlasti glasen je bil Damjan Ovsec, ki se kot član podkomisije za državne simbole ni strinjal z nekaterimi rešitvami zlasti pa ne s postopkom, po katerem je bil grb sprejet.[29] Podobno je Valt Jurečič opozarjal »na veliko heraldično nejasnost, ki jo pomenijo

[24] Arhiv DZ RS. Sklic 1990 – 1992. Podkomisija za simbole. Natečajni pogoji in opredelitev projektne naloge, str. 6.

[25] Arhiv DZ RS. Sklic 1990 – 1992. Podkomisija za simbole. Zapisnik 5. seje podskupine za simbole iz dne 18. 3. 1991.

[26] Arhiv DZ RS. Sklic 1990 – 1992. Usklajevalna komisija vseh treh zborov. Poročilo usklajevalne komisije vseh treh zborov za pripravo sporazumnega predloga k predlogu ustavnega amandmaja C k ustavi republike Slovenije dne 19. 6. 1991.

[27] Arhiv DZ RS. Sklic 1990 – 1992. Podkomisija za simbole. Prispele rešitve na natečaj, šifra 332.

[28] Pogačnik M. Slovenski državni simboli. V: Državi zbor republike Slovenije, Ljubljana 1995, str 46.

[29] Ovsec J. D., Pogačnikov grb – navaden zmazek. V: Delo (Sobotna priloga) 34 (1992), št. 158 (11. 7. 1992), str. 28

narobe obrnjene tri zvezde nad Triglavom, za katere ni jasno kaj predstavljajo,« in nadaljuje, »da so zvezde namreč vzete iz celjskega mestnega grba, podobno kot so si jih od tam sposodili starojugoslovanski beograjski heraldiki, ki so jih položili nad srebrni polmesec v grbu nekdanje dravske banovine.«[30] Pogačnikov odgovor na polemični zapis Damjana Ovsca je sledil šele decembra 1992. V njem je ponovno utemeljeval pomen grba in zapisal da so »celjske zvezde v obliki trikotnika postavljene v nebo, kar pomeni, da označujejo božanski svet. Ker pa je njihov trikotnik z vrhom obrnjen proti zemlji, po tradiciji označujejo ženski vidik božanstva in ne moškega. Njegov moški protipol je trikotnik Triglava, ki raste od zemlje proti nebu.«[31] Glede na Pogačarjevo argumentacijo se zdi, da so celjske zvezde v slovenskem grbu skoraj po naključju. Nad Triglavom stojijo bolj v funkciji iskanja nekega kozmičnega ravnovesja, v uravnavanju moškega in ženskega principa in ne kot posledica neke širše zavesti o državotvorni vlogi Celjskih grofov. Vsekakor to potrjuje, da tovrsten mit med širšo publiko ne obstaja, ampak je zgolj produkt politike, ki ga pa uporabijo, ko ga pač potrebujejo. V tem se zrcali velika stiska slovenske zgodovine, ki je še brez prave državniške tradicije.

Ob vseh treh kontekstih mitologizacije Celjskih grofov, tako ob vprašanju njihove nacionalne pripadnosti, vloge v zgodovini južnih Slovanov ter ob njihovi domnevni državotvorni vlogi v slovenski zgodovini, se izkristalizirajo nekatere skupne značilnosti in okoliščine, v katerih je razmišljanja o Celjskih grofih in vrednotenje njihovih dejanj sploh lahko stopilo v ospredje. Prva značilnost je vsekakor, da so se tovrstna vprašanja in razprave odpirala v času prelomnih procesov za slovenski narod, ko so Slovenci kot skupnost iskali svojo novo vlogo in jo tudi skušali utemeljevati na nekih zgodovinskih dejstvih. Sredina 19. stoletja je čas, ko so se Slovenci začeli v večnacionalni Avstriji afirmirati kot samostojen in zrel narod. Glede na zgodovinske okoliščine so bili Celjski primeren objekt za tovrstno samopotrjevanje. V času svojega vrhunca so bili artikulirani kot izraziti nasprotniki Habsburžanov, vsaj tak vtis so dajali viri iz sredine 15. stoletja. Kot taki so lahko predstavljali antipod nemški prevladi, ki jo je personificirala vladarska rodbina Habsburžanov. Podobne okoliščine so spremljale nastanek mita o usmerjenosti ekspanzije Celjskih grofov proti jugu zaradi teženj po združevanju južnih Slovanov. Ideja je postala aktualna v začetku 20. stoletja, ko se je pokazala potreba, da se tudi z zgodovinskimi dejstvi potrdi že stoletja dolgo »naravno težnjo« tako preprostega ljudstva kot družbene elite, da bi se vsi južni Slovani združili v »naravno« državno tvorbo. Ob ideji jugoslovanstva se je istočasno izoblikovala še teza o državotvornem karakterju Celjskih grofov. Tovrstno iskanje potrditve in državniške veličine v srednjem veku je bila za Slovence še toliko bolj nujna, ker so kot samostojen subjekt vstopali v skupnost z dvema narodoma, ki sta se lahko sklicevala na srednjeveško tradicijo lastnih kraljestev, česar Slovenci niso mogli storiti. S tega vidika, je bili iskanje neke državniške legitimizacije v srednjem veku za samo podobo in za podobo pred ostalima dvema narodoma toliko pomembnejša. Od tod tudi podoba celjskega grba – oziroma tistega, kar je od njega ostalo – kot simbola slovenske državnosti v grbu Kraljevine SHS. Podobno se je dogajalo v času osamosvajanja Slovenije, čeprav so z bistvenim vsebinskim premikom. Ob koncu 20. stoletja je za povprečnega Slovenca državotvornost v večji meri predstavljala Karantanija z obredom ustoličevanja lastnih knezov, kot pa sami Celjski grofje. Konec koncev to potrjuje tudi upodobitev knežjega kamna na prvih tolarskih bonih, ki je sprožila burne reakcije v delu avstrijske javnosti. Problem pa tiči drugje, saj zgodovinski viri ne izpričujejo nekih simbolov te politične tvorbe. Takrat je politika ponovno segla po Celjskih zvezdicah, ki v slovenskemu grbu poleg ponarodelega simbola Triglava predstavljajo državotvorni element slovenske zgodovine.

---

[30] Jurečič V., Slovenski državni grb ni avtohton. V: Slovenec 76 (1992), št. 170 (25. 7. 1992), str. 24.

[31] Pogačnik M., Tiha sporočila Slovenije. V: Delo (Sobotna priloga) 34 (1992) št. 294 (19.12. 1992), str. 29.

Druga značilnost vseh treh mitov je, da so njihovi avtorji predvsem literati in politiki, čeprav so nekateri izmed njih imeli tudi zgodovinsko izobrazbo. Anton Krempl je bil predvsem duhovnik in pisec praktičnih tekstov.[32] Janeza Trdino danes poznamo predvsem kot pisatelja, čeprav je bil po osnovni izobrazbi tudi zgodovinar.[33] Dr. Karel Verstovšek, v času svojega predavanja sicer še profesor mariborske gimnazije, je bil predvsem politik. Bil je deželni in kasneje državni poslanec, ob koncu prve svetovne vojne predsednik narodnega sveta za Slovensko Štajersko, nato pa je bil v prvi slovenski vladi poverjenik za prosveto.[34] Emil Lilek je sicer v Gradcu do 1875 študiral – očitno pri Franzu Kronesu – zgodovino in nato kot gimnazijski profesor zgodovine deloval v različnih krajih po habsburški monarhiji ter se nazadnje ustalil v Celju, vendar je v vseh njegovih spisih možno začutiti njegovo angažiranost v narodnoobrambnih organizacijah.[35] V politiki je bil aktiven dr. Anton Novačan, ni pa mu bilo tuje tudi pisateljsko pero,[36] podobno se je literarno ustvarjanje in družbena angažiranost prepletala tudi pri Bratku Kreftu.[37]

Če potegnemo črto pod zgornje ugotovitve, se zdi, da so miti o Celjskih grofih in njihovi vlogi v slovenski zgodovini bistveno manj zasidrani v zavesti povprečnega Slovenca kot na primer pri temah, ki se tičejo Karantanije, turških vpadov ali kmečkih uporov. Že Prešeren je v osmem sonetu sonetnega venca pravi, da *oblóžile očetov razprtije/ s Pipínovim so jarmom sužno ramo,/od tod samó krvavi punt poznamo,/ boj Vitovca in ropanje Turčije*. Posledično je toliko manj tudi mitov o Celjskih, istočasno pa je tudi njihova zakoreninjenost toliko šibkejša. Razlogi za to so večplastni. Eden izmed njih je zagotovo pozitivna vloga, ki jo je odigralo uradno zgodovinopisje. Tako je že Milko Kos s svojo intervencijo z že omenjenim tekstom *Jesu li celjski grofovi bili Jugoslovani?* potegni črto čez razpravo o jugoslovanski naravnanosti Celjskih in o njihovi domnevni državotvornosti. Podobno pozitivno vlogo sta – vsaj tako je razvidno iz magnetogramov – leta 1991 zagotovo odigrala tudi Bogo Grafenauer in Božo Otorepec, ki sta kot zunanja strokovnjaka sodelovala v Podskupini za simbole pri Komisiji za ustavna vprašanja skupščine republike Slovenije. Vprašanje je, kako bi se razvijala razprava in kakšen bi bil rezultat brez njune aktivne vloge. Vendar bi bilo preveč samoljubno, če bi zasluge za to pripisovali zgolj zgodovinarjem. K temu velja dodati še vsaj dva momenta, ki sta preprečevala nastanek pretirane avreole mitičnosti.

Prvi moment je vsekakor povezan z motiviko Celjskih v slovenski literaturi. Motive Celjskih grofov v slovenski dramatiki je obdelal Bruno Hartman v že večkrat citirani disertaciji. Skupaj je naštel 25 dramskih del, v katerih se pojavljajo Celjski grofje.[38] Sam ugotavlja, da je slovenska dramatika o Celjskih v bistvu njihova mitologija, hkrati pa mitologija slovenstva.[39] Vendar velja poudariti, da noben od tekstov, z morebitno izjemo Župančičeve Veronike Deseniške iz 1924 in Kreftovih Celjskih grofov iz 1932 ni dosegel širše odmevnosti. Še več! Večina izmed njih je poskus amaterskih avtorjev namenjenih za ljudske odre, na katerih pa z morebitno izjemo neposredne okolice Celja teksti niso doživeli večjega odmeva. Njihova vsebina in svojevoljne interpretacije zgodovinski dejstev, ki jih dopušča umetniška svoboda in ki so pri tovrstnih zvrsteh povsem legitimne, na ta način niso dosegle širših množic in generirale morebitnih mitov. Toda tudi motivika v teh dramskih delih ni naklonjena Celjskim grofom. V obeh najpogostejših motivih, ki se pojavljajo v omenjenih delih, igrajo Celjski grofje negativno vlogo. V motivu

[32] Krempl A. V: Enciklopedija Slovenije (=ES) 6, Ljubljana 1992, str. 7.
[33] Trdina J., V: ES 13, Ljubljana 1999, str. 319 – 321.
[34] Verstovšek K., V: ES 14, Ljubljana 2000, str. 200 – 201.
[35] Lilek E., V: ES 6, Ljubljana 1992, str. 187.
[36] Novačan A., V: ES 8, Ljubljana 1994, str. 11 – 12.
[37] Kreft B., ES 5, Ljubljana 1991, stre. 414 – 415.
[38] Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 10 – 15.
[39] Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 8.

Veronike Deseniške nastopa Herman II. kot oče, ki nasilno pretrga ljubezensko zvezo dveh posameznikov in različnih družbenih slojev. Oče postane krvnih, sin slabič, ki nima moči, da bi se postavil očetu po robu, Veronika pa nedolžna žrtev ambiciozne politike seniora grofovske družine. Podobno je pri motivu Mlinarjevega Janeza oziroma poplemenitenih teharskih vaščanih. Motiv se je sicer ohranil v štirih različicah, najpogostejša pa je pripovedka o Ulriku II., ki zalezuje Marjetico, hči teharskega župana Pengarja, dekle Mlinarjevega Janeza. Ko se grof ponoči pritihotapi v vas, da bi si dobil Marjetico, ga Mlinarjev Janez skupaj s teharskimi fanti zasači. V stiski jim grof obljubi, da jih bo poplemenitil, kar tudi stori.[40] Tudi pri tem motivu odigra Ulrik II. Celjski negativno vlogo. Bralci, poslušalci ali gledalci so se nezavedno postavili na stran žrtev, na stran šibkejših toda bolj premetenih. Z negativnim predznakom so bili Celjski tako bistveno manj privlačni za nastanek mitov.

Drugi moment predstavlja prisotnost tematike Celjskih grofov in njihova interpretacija v učbenikih za zgodovino. Razumljivo je, da se v učbenikih, ki so jih pri pouku zgodovine uporabljali v Avstroogrski, – vsaj v tistih, ki so mi bil na voljo – Celjski ne omenjajo. Naloga šole je bila v tistem času tudi obramba monarhije in Celjski kot izraziti nasprotniki Habsburžanov niso sodili v učbenike. V starojugoslovanskih učbenikih so njihove omembe nekoliko pogostejše, vendar je veliko odvisno od avtorja učbenika. Tu je opaziti močno osebno noto avtorja. Vasilij Popović, univerzitetni profesor iz Beograda, je tako v učbeniku za III. razred realnih in klasičnih gimnazij in realk dal največji poudarke na srbski zgodovini, dogajanju na Slovenskem v poznem srednjem veku pa je posvetil vsega skupaj 3 (!) strani učbenika, ki obsega preko sto strani, od tega je Celjskim grofom odmeril eno stran. Popović je faktografsko povzel razvoj rodbine od 1341 do izumrtja 1456, iz dolgočasnega nizanja podatkov pa izstopa trditev, da »je Herman II. tako povzdignil s svojimi zvezami in ugledom moč svoje rodbine, da si je lahko postavil za cilj združitev vseh naših zapadnejših dežel: Bosne, Hrvaške Slavonije, Dalmacije in **Slovenije.** (!)«[41] Popovićeva interpretacija gre povsem v smer teze o jugoslovanski viziji delovanja Celjskih grofov in je dejansko v službi utrjevanja jugoslovanstva v državi, ki so jo tedaj že razžirale nacionalne tenzije. Bistveno obsežnejši je Janko Orožen v Zgodovini srednjega veka za VI. razred srednjih šol. Celjskim je namenil tri strani.[42] Faktografsko je bistveno natančnejši od Popovića in med drugim omenja tudi zgodbo o Veroniki Deseniški in boju za skrbništvo na Ladislavom Posmrtnim. Vendar Orožen ne prestopi ozkega okvira faktografskega naštevanja golih dejstev. Ali se je avtor zavestno odpovedal lastni interpretacij zgodovinskih dejstev, da bi se izognil morebitnim političnim zapletom, je težko presoditi. V povojnih učbenikih se je obseg, ki so ga posamezni avtorji namenili Celjskim grofom še bolj skrčil. V gimnazijskih učbenikih je Celjskim odmerjena zgolj ena stran,[43] vsebinsko pa ne presežejo faktografskega naštevanja, v osnovnošolskih pa se ta obseg skrči na borih nekaj stavkov.[44] Edino izjemo pri tem predstavlja učbenik Olge Janša Zorn in Darje Mihelič. Tu je Celjskim odmerjeno pol strani – poleg kronoloških podatkov je omenjena tudi zgodba o Veroniki Deseniški – tekst pa dopolnjuje celostranska ilustracija z njihovim rodbinskim drevesom.[45] Glede na to, da se povprečen posameznik z zgodovino srečuje samo v času svojega šolanja, nas odrinjenost Celjskih v slovenski zavesti ne sme čuditi.

---

[40] Hartman B., Celjski grofje v slovenski dramatiki, str. 41 – 42.

[41] Popović V, Zgodovina srednjega veka za III. razred realnih in klasičnih gimnazij in realk. Beograd 1935, str. 100.

[42] Orožen J., Zgodovina srednjega veka za VI. razred srednjih šol. Ljubljana 1940, str. 147 – 150.

[43] Grobelnik I., Koropec J., Krasovski A., Terseglav F., Zgodovina za II. razred gimnazije. Ljubljana 1961, str. 62; Grobelnik I., Zgodovina za Gimnazije in sorodne srednje šole II. Ljubljana 1971, str. 64.

[44] Metelko A., Zgodovina za 6. razred osnovne šole. Ljubljana 1971, str. 149; Božič B., Weber T., Zgodovina za 6. razred. Ljubljana 1978, str. 82.

[45] Janša – Zorn O., Mihelič D., Stari in srednji vek. Zgodovina za 6. razred osnovne šole. Ljubljana 1994, str. 151 – 152.

Zgodovinski miti o Celjskih torej vsekakor obstajajo, so pa danes bistveno manj prisotni kot nekateri drugi. Preprosto manjka stvaritev kot je Prešernov Krst pri Savici, s katero se sreča vsak slovenski osnovnošolec in ki je mit o slovenskih prednikih in Karantaniji potisnil globoko v našo zavest. Morebiti pa je – če dobro pomislimo – to za Celjske grofe pravzaprav srečna okoliščina! S tem jim je namreč bila v preteklosti prihranjena marsikatera zloraba.

Rolanda Fugger Germadnik

Mit o jugoslovanski državotvornosti grofov Celjskih

UDK 929.5 Celjski: 342.1(497.1)

FUGGER GERMADNIK Rolanda, profesor zgodovine, muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Celje, SI-3000 Celje, Muzejski trg 1, rolanda@pokmuz-ce.si

Mit o jugoslovanski državotvornosti grofov Celjskih

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 117–130, cit. 91

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Prispevek obravnava tisto plast mita o grofih Celjskih (1341–1456), ki govori o njihovih državniških ambicijah v južnoslovanskem prostoru. Pojasnjuje nastanek in zavrnitev te plasti mita s strani slovenskega znanstvenega zgodovinopisja.

Ključne besede: grofje Celjski – mit o ustanavljanju države Jugoslovanov

UDC 929.5 Celjski: 342.1(497.1)

FUGGER GERMADNIK Rolanda, B.A. in history, Museum Counselor, Pokrajinski muzej Celje, SI-3000 Celje, Muzejski trg 1, rolanda@pokmuz-ce.si

The Myth about the Counts of Cilli and Their Relation to the Yugoslav State

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 117–130, 91 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Examined is the part of the myth about the Counts of Cilli (1341–1456) that speaks about their ambition to create a Yugoslav state. Explained are the origin of this myth and the reasons why it had been refuted by Slovene historiographers.

Key words: Counts of Cilli, myth about the creation of the Yugoslav state

Letos mineva 550 let od nasilne smrti Ulrika II. Celjskega, zadnjega moškega potomca iz dinastije grofov (1341–1456) oziroma knezov (1436–1456) Celjskih. V teku stoletij se je o Celjskih, predvsem o zadnjih Celjanih iz prve polovice 15. stoletja, oblikoval v slovenskem prostoru in v nekaterih deželah Srednje Evrope (najintenzivneje na Madžarskem in Hrvaškem) mit, v katerih so igrali tako posestniške kot politične vloge.

Mit o grofih Celjskih je večplasten. Je izrazit primer mita, ki se nekako levi oziroma se prilagaja vsakokratnim političnim in socialnim okoliščinam. Ali kot zapiše Velikonja, mit o grofih Celjskih je latentne vrste, torej takšen, ki čaka, da ga določen družbeni segment ob primernem času porabi v svoj prid.[1]

Plasti celjskega mita so skozi čas lahko eksistirale vzporedno, so pa nekatera obdobja njegovo določeno plast glede na ostale potencirala oziroma celo zanikala. Ne glede na te začasne variacije je mit o Celjskih v slovenskem prostoru vseskozi prisoten, če že ne skozi politiko, pa vsaj skozi literaturo in razne druge oblike človeškega spomina.

Če že govorimo o »sestavljenosti« mita o Celjskih, lahko ugotavljamo tri plasti:

1. Ljudsko:

Grofje Celjski so bili bajno bogati plemiči, ki so si bogastvo pridobili na brezkompromisen način. Bili so bolestno častihlepni in so se, vsaj nekateri (Friderik II., Barbara, Ulrik II.), brez ozirov na splošno sprejeta moralna načela predajali telesnosti.

[1] Mitja Velikonja, Masade duha: razpotja sodobnih mitologij, Znanstveno in publicistično središče, Zbirka Sophia, 2, Ljubljana 1996, s. 186–187.

2. Plast z nacionalno in politično noto – v različnih variacijah:
   Grofje Celjski so bili izvorno slovensko plemstvo.
   Grofje Celjski so bili pranosilci jugoslovanske državnosti.
   Grofje Celjski so predstavljali pranosilce slovenske državnosti.
   Grofje Celjski so bili izkoriščevalci in zatiralci narodnega duha pri Madžarih (in krivci za smrt narodnega junaka Ladislava Hunyadija) in Hrvatih.
3. Plast s protibalkansko poanto – najmlajša:
   Slovenci in slovenske dežele smo že v srednjem veku bili del Evrope; tja so nas umestili grofje Celjski.

Ljudski mit se veže na Celjske, kot so se ohranili v zgodovinskem spominu v različnih kratkih povestih med ljudmi širšega celjskega območja, najizraziteje pa v ožji mestni okolici. Povesti o grofih Celjskih so kot še živo ljudsko blago objavljali v časopisih že v 19. stoletju, prvi pa jih je s pomočjo dijakov sistematično zbral ter objavil v samostojni publikaciji celjski zgodovinar Janko Orožen leta 1936.[2] Številne različice zgodb, ki se med sabo razlikujejo le v podrobnostih, nosijo v sebi dve identični jedri: grofe obremenjujeta še po smrti ali krivično pridobljeno bogastvo ali zlorabljanje in zapeljevanje nedolžnih deklet. Snov je v času romantike služila kot literarna podlaga slovensko in nemško pišočim avtorjem različnih leposlovnih zvrsti ter kasneje tudi izražanju nacionalnih čustev.

Politične variante mita o Celjskih so po nastanku vezane na oblikovanje nacionalnih identitet v času »pomladi narodov« pri tistih, ki so živeli v sklopu Habsburške monarhije oziroma tam, kjer so Celjski gradili svojo posest in politični vpliv. Ti deli mita so načrtni konstrukt posameznih intelektualcev, lahko zgodovinarjev ali tudi predstavnikov drugih strok, osnova tovrstnim izpeljavam pa je bilo nekritično tolmačenje zgodovinskih virov. Primere najdemo že zelo zgodaj pri Madžarih,[3] v slovenskem prostoru pa se razbohoti mit o jugoslovanski državotvornosti in slovenskem poreklu Celjskih do vrhunca med obema vojnama. Kasneje se mu pridruži še mit o slovenski državotvornosti Celjskih. Vzporedno je sovraštvo do Celjskih, ki ga je moč opaziti še celo v strokovnih zgodovinskih delih konec 19. in v začetku 20. stoletja, doseglo širok populizem pred 2. svetovno vojno pri Hrvatih.[4]

Zaradi spremenjenih družbenopolitičnih razmer je mit o Celjskih s političnim nabojem v slovenskem prostoru poniknil v obdobju po 2. svetovni vojni in se v tistem elementu, kjer je govora o Celjskih kot nosilcih slovenske državotvornosti, dvignil kot Feniks iz pepela v času nastajanja prve samostojne slovenske države Republike Slovenije v prelomnem času okoli leta 1989 in kasneje.

---

[2] Janko Orožen, Gradovi in graščine v narodnem izročilu. 1. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi, samozaložba, Celje 1936.

[3] Imre Szilágyi, Celjski grofje v madžarskem zgodovinopisju in literaturi, v: Historični seminar 3: zbornik predavanj 1998–2000, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 2000, s. 146–149.

[4] Anton Novačan, znan po sočnih izjavah, je tik pred izbruhom 2. svetovne vojne hote ali nehote sprožil žolčno diskusijo o izvoru Veronike Desinić na Hrvaškem. V časopisu »Novosti« je leta 1939 objavil članek, v katerem je ovrgel tezo hrvaškega zgodovinarja Emila Laszowskega, da je bila Veronika v resnici plemkinja iz rodbine Tešenskih v Šleziji, sestra Ladislava Tešenskega, ki se je poročil z Margareto Celjsko, vnukinjo Hermana II. Laszowski, direktor državnega arhiva, se je skliceval na številne kroniste 16. in 17. stoletja. Novačan je za nameček še dodal, da je Veronika vsekakor bila »jedna mala slatka Hrvatica«, priležnica grofa Friderika, ki je pospešila propad celjske dinastije. Novačan je prizadel samospoštovanje Hrvatov in vzpodbudil Viktorja Kučinića, da je v podlistku dnevnika Novosti v oktobru 1939 (št. 279 do št. 296) objavil, potem ko si je ogledal vsa prizorišča Veronikenega življenja, serijo čustveno obarvanih člankov o njenem trpljenju v času, ko jo je preganjal Herman II. Serijo člankov je zaključil z ugotovitvijo, da sta obstajali dve Veroniki, od katerih nobena ni bila Hrvatica. Meni, da je čisto zadosti, da so Hrvati žrtvovali celjskim tiranom eno žrtev – dobro in plemenito Frankopanko: »A ponosnim Desinčanima služi na čast, da njihovo malo i lijepo seoce nije nikada, pa ni prije pet stotina godina, opskrbljivalo pohotne velikaše bijelim robljem. Nije Desenić-selo radjalo »male i slatke Hrvatice« zato, da postane priležnice moćnim Celjskih pustolova i da nakon izgubljena djevičanstva budu s visoke Krvovice sunovraćene u bezdani ponor s razrezanim vratom …« (Novosti, št. 296)

Najmlajši je mit o Celjskih kot povezovalnim elementom Slovencev in slovenskega prostora s Srednjo Evropo. Najnovejša ponazoritev te plasti celjskega mita je proslava v čast priključitve Slovenije Evropski uniji v letu 2004 v Celju, ki se je odvijala v duhu misli – Slovenija se vrača tja, kamor so jo grofje Celjski nekoč že umestili.

V pričujočem prispevku se bom omejila na nastanek mita o jugoslovanski državotvornosti grofov Celjskih v slovenskem prostoru v 19. stoletju, na razmere, v katerih se je rodil in na vzroke, ki so botrovali njegovemu rojstvu.

Konec 18. in prvo polovico 19. stoletja je Evropo zaznamovala duhovna sfera romantike. Cvetele so številne znanstvene panoge in največji razcvet med njimi sta doživeli literatura in zgodovina. Neposredne preteklosti ni bilo mogoče idealizirati, zato so duhovni ustvarjalci iskali vrednote, za katerimi so se zaman ozirali v pričujoči sedanjosti, v srednjem veku in antiki. Manija srednjega veka se je odražala v obnavljanju ostankov srednjeveške arhitekture in s posnemanjem gotskega stila pri novogradnjah. Tudi literatura je iskala srednjeveške snovi in posnemala srednjeveške oblike v vsem razponu svojih zvrsti – epiki, liriki in dramatiki. Raziskovalci s področja historiografije so se posvečali lokalni, deželni in nacionalni zgodovini, pogosto brez kritične uporabe virov in s ciljem, zbujati pri bralcu rodoljubje. Prednost je imela deželna zgodovina s poudarkom na slavljenju starodavnih zgodovinskih pokrajin, dinastij in fevdalnih družin.[5]

Celjski grofje so bili tako po svojih življenjskih zgodbah, visokih političnih ambicijah in zapletih ter dramatičnem finalu kot ustvarjeni za potrebe romantičnega literarnega ustvarjanja – zlasti dramskega. Ustvarjalci 18. stoletja so jih potegnili iz zapisov srednjeveških kronistov in historiografov ter jih popeljali na ljudske odre.

Med literate, ki so bili konec 18. stoletja popularni in slavljeni, ne le znotraj dežele Štajerske ampak tudi širše, šteje vitez Johann Nepomuk von Kalchberg (1765–1837) iz Mürzthala. Kot ljubiteljski zgodovinar[6] je svojim dramskim tekstom zlahka poiskal primere iz avstrijske preteklosti. Leta 1791 je v Celju pri tiskarju Jenku izdal dramo Die Grafen von Cilli. Eine Begebenheit der Vorzeit. Velika popularnost drame je narekovala ponatis leta 1813 v Gradcu in ponovno leta 1817 pod novim naslovom Friedrich, Graf von Cilli ter z nadaljevanjem še ene drame Ulrich, Graf von Cilli. V drami Die Grafen von Cilli je pisec v osnovnih potezah sledil historičnemu dogajanju v družini Celjskih v času poroke Friderika II. Celjskega z Veroniko. Nezaželena poroka je povzročila razkol v družini in izzvala nasilno smrt neveste. Izven meja tega zgodovinsko potrjenega dogajanja si je avtor vzel široko umetniško svobodo. Za nosilko zla je izbral ogrsko kraljico in hkrati najmlajšo hčer Hermana – Barbaro, medtem ko domače plemstvo in tudi oba Celjska – Herman II. in Friderik – ostajajo nedolžni in kljub občasnemu omahovanju pozitivno naravnani. V duhu deželnega patriotizma in lokalne pripadnosti so Celjski oprani vse krivde. Zlo je bilo treba iskati zunaj štajerskih meja – na Ogrskem.

V drugi drami predstavlja Kalchberg krvavi padec Ulrika II., »velikega moža«, s čigar smrtjo so za vedno ugasnile tri zlate zvezde.[7] Zaplet je podoben tistemu v prvi drami, zamenjani so le nosilci dogajanja, medtem ko je sovražnik isti – Barbara v povezavi z Ladislavom Hunyadijem in ostalimi Ogri.

V uvodu k izdaji drame o Ulriku II. Celjskem Kalchberg poudarja, da ni imel namena podajati celotne zgodovinske podobe grofov Celjskih, ampak izpostavljeno epizodo iz preteklosti te nekoč sloveče plemiške družine.

---

[5] Bogo Grafenauer, Zgodovinopisje na Slovenskem v dobi romantike in njegova dediščina, Glasnik Slovenske matice III, 1979, s. 41.

[6] Johann Baptist von Winklern, Chronologische Geschichte des Herzogthums Steyermark, Gräss 1820, s. 259–260.

[7] Johann von Kalchberg, Die Grafen von Cilli, eine Begebenheit der Vorzeit, Ulrich, Graf von Cilli, Grätz und Leipzig, brez letnice, Vorbericht.

Pet let po Kalchbergu je prav tako v Celju Pfanner izdal dramo Der Erbstreit und die Übergabe der Grafschaft Cilli.[8] Avtor se je lotil občutljive teme boja za dediščino po smrti Ulrika II. Celjskega. Štiriletne srdite boje je zožil na čas neposredno po Ulrikovem pogrebu in na dileme vdove Katarine, kaj storiti z ogromno dediščino. Drama je sicer izliv vdanosti do vladajoče habsburške hiše, toda ko meščani podoživljajo umor Ulrika, se ga spominjajo v pozitivni luči. Ulrik je šel v boj z Ogri kot »hungrige Tyger«. Drama se konča s sklenitvijo prijateljskega dogovora med Katarino in Friderikom III. Habsburškim in ves srd se izlije na izdajalske Ogre. Izdaja je opremljena z odličnim bakrorezom, na katerem sta na celjskem dvoru upodobljena Friderik in Katarina. Slednja se nanj obrača z besedami: »In Eüre Hände großer Friedrich übergebe ich das Wohl meiner Cillier.« (V Vaše roke, veliki Friderik, izročam blagor mojih Celjanov.)

Teksti predstavljajo prelom s tradicijo srednjeveških kronistov (z izjemo anonimnega pisca Celjske kronike), ki so Celjske v večini primerov negativno obravnavali, jim pripisovali slabe značajske poteze in jih obkladali s slabšalnimi izrazi. Celjski grofje kot štajerski plemiči so sedaj, ko se plemstvu v odsevu francoske revolucije in kasnejših Napoleonovih pohodov izmikajo tla pod nogami, obujeni v spomin kot ugledna in mogočna dinastija. Krasi jih avreola žrtev tragičnih okoliščin. Izjema je ženska članica družine Celjskih – Barbara; podobno kot v predlogah kronistov ohranja tudi v obravnavanih dramskih tekstih podobo negativke. Skupaj z Ogri, ki jih žene nacionalno sovraštvo do Nemcev, ji je nadeta vloga uničevalke celjske hiše.

Tematika grofov Celjskih je postala predmet zanimanja tudi v dinastičnem središču Celjskih, v Celju. Leta 1809 je pričel z delom na novoustanovljeni celjski gimnaziji Anton Johann Supantschitsch (1788 –1833; v nadaljevanju Zupančič), nekdanji Vodnikov učenec, pisec narodopisnih, zgodovinskih, biografskih, literarnokritičnih, topografskih in leposlovnih spisov. V celjskem obdobju (1809–1819) je bil Zupančič priljubljen med slovenskimi dijaki in učencu Antonu Martinu Slomšku se je zapisal v spomin kot učitelj, ki je spodbujal dijake k uporabi in razvijanju materinega jezika.[9] Pisal je v nemškem jeziku in število objavljenih pesmi priča, da je bil brez dvoma vnet častilec poezije, hkrati pa je kot zavezanec zgodovinopisju vneto raziskoval celjsko okolico in se zapisal v letopise Joanneuma kot skoraj vsakoletni darovalec, predvsem na področju numizmatike.[10] Njegovi ideali so bili Bog, cesar in domovina,[11] zato so predmet njegove poezije skozi vrsto let. Pogosta je tudi nota minljivosti vsega posvetnega, kjer so mu nudili grofje Celjski odlično izhodišče. Iz njegove zapuščine je razvidno, da je imel namen napisati zgodovino vsakega v celjskem okrožju ležečega kraja in nato sestaviti kroniko mesta Celja in kroniko grofov Celjskih.[12] To je bil velikopotezen načrt, ki se je na koncu izkazal za neuresničljivega. Vendar mu na začetku ni manjkalo elana. Kot številne druge ga je navdihoval Joanneum, leta 1811 zasnovana interdisciplinarna ustanova nadvojvode Janeza, ki je bila temelj štajerskega prebujajočega se deželnega patriotizma in matična zasnova današnjega deželnega muzeja, biblioteke in arhiva v Gradcu.

Zupančič je vzpostavil mrežo uglednih dopisnikov, ki so se v istem času ukvarjali z domoznanstvom na Štajerskem. V priljubljenem štajerskem časopisu Der Aufmerksame, ki je

[8] Joseph Pfanner, Der Erbstreit und die Übergabe der Grafschaft Cilli. Eine dramatische Geschichte in 5 Aufzügen, getreu nach ächten Original=Urkunden bearbeitet, Cilli 1796.

[9] Fran Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje. Zgodovinski opis, Matica Slovenska, Slovenska zemlja VII. del, Ljubljana 1926, s. 339–340 (v nadaljevanju Kovačič, 1926).

[10] Fran Ilešič, Slomškov učitelj Ivan Anton Zupančič (1788–1833), v: Zbornik Matica Slovenska, XIV. zvezek, Ljubljana 1912, s. 103 (v nadaljevanju Ilešič, 1912).

[11] Janko Glaser, K bibliografiji Zupančičevih spisov, v: Časopis za zgodovino in narodopisje, leto XXIV, Zgodovinsko društvo v Mariboru, Maribor 1929, s. 197 (v nadaljevanju Glaser, 1929).

[12] Ilešič, 1912, s. 105.

izhajal v prvi polovici 19. stoletja, je Zupančič objavil v letih od 1813 do 1832 skupno kar 12 člankov v prozi in 32 pesmi.[13] Nekatera dela je tiskal v samozaložbi in v obliki samostojnih publikacij. Zupančičevi prispevki na temo Celjskih so številni: piše o Veroniki Deseniški,[14] znani so odlomki iz Celjske kronike o Frideriku in Veroniki in o smrti in pokopu Ulrika II.[15] Pesnitev Das Wappenschild des Grafen von Cilli,[16] ki jo je objavil leta 1821, velja za eno njegovih boljših del. Leta 1831 je objavil pesem z naslovom Kaiser Friedrich der Vierte in der Veste Ober-Cilli.[17]

Celjske ima v mislih tudi v priložnostnih pesmih, kot je Odhodnica (Der Abschied), ki je nastala 13. 9. 1818 kot prigodnica ob slovesu dijakov celjske gimnazije.[18] Stari grad imenuje v njej za orjaško podobo ponosnega sveta očetov, ki ga čas peha v propad, a častitljive ruševine bodo večno živele v človeškem spominu.

Od načrtovanih krajevnih zgodovin je Zupančič uspel realizirati brošuri, ki ju je napisal v obliki popotniških dnevnikov: Ausflug von Cilli nach Lichtenwald, 1818 in Ausflug von Cilli nach Sulzbach, 1826. V obeh delih so Celjski sestavni del opisov preteklosti; posebej zanimiva za nas je Solčava, saj Zupančič omenja celo hišo, ki so jo po ljudskem izročilu zgradili Celjski grofje, da bi v kleteh varno spravili svoje bogate zaklade.[19]

Zupančiču je usoda namenila pomembno vlogo v ohranjanju spomina na Celjske; bil je v središču dogajanja, ko so leta 1811 v Celju pričeli obnavljati pogorelo minoritsko cerkev, kamor so od leta 1333 dalje pokopavali člane celjske hiše. Pri tem so leta 1813 naleteli na grobnico grofov Celjskih, jo odprli in uničili brez občutka. Prav Zupančič je bil tisti, ki je omogočil, da so se zemeljski preostanki Celjskih vsaj delno ohranili. Rešil naj bi bil lobanje, ki so jih kasneje razstavili v preprosti stekleni omari za glavnim oltarjem.[20] Iz grobnice naj bi izhajala tudi mrtvaška tančica, ki jo je Zupančič poslal v graški Joanneum, vendar se je tam za njo trenutno sled izgubila.

Lobanje so postale kmalu predmet turistične atrakcije. Ignac Orožen v posvetilu svojemu prijatelju Mihaelu Plaskanu, ki je bil nekaj časa tako kot Orožen vikar v Celju, piše, da so iz Rogaške Slatine prišli Madžari v Celje, da bi si ogledali rimske spomenike in lobanje grofov Celjskih. Mihael, ki je imel očitno smisel za humor, jim je postregel s še danes znano šalo o dveh lobanjah Ulrika II.[21]

Takšna publiciteta je usmerila pozornost tudi na ostale materialne preostanke in simbole slavne zgodovine Celjskih. Stari grad, ki ga je leta 1802 kupil okoliški kmet in ga uporabljal kot kamnolom, predvsem je ruval iz zidovja klesano kamenje, je 1. aprila 1845 odkupil deželni

[13] Glaser, 1929, s. 197.

[14] Der Aufmerksame. Ein vaterländische Volksblatt. In Verbindung mit der Grazer Zeitung, Graz 1819, št. 17, št. 18 (v nadaljevanju Der Aufmerksame).

[15] Der Aufmerksame, 1821, št. 110, 111, 112.

[16] Der Aufmerksame, 1821, št. 120.

[17] Glaser, 1929, s. 197.

[18] Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek, Ms 165.

[19] J. A. Suppantschitsch, Ausflug von Cilli nach Sulzbach, Marburg 1826, s. 32.

[20] Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909, s. 342.

[21] Ignac Orožen, Mihael Plaskan farmešter ino dekan pri sv. Frančišku v Stražah, v: Slomšekove Drobtinice za leto 1864, XVIII. letnik, Maribor 1864, s. 137–138: »Iz Slatne se neki dan madjarska gospoda v Celje pripelje ino željna, starinske spomenike po mestu ogledovati, prosi gospoda Mihata ji mertveške glave nekdanjih Celjskih grofov pokazati. G. Miha jo peljejo v kloštarsko ali nemško cerkev, kjer so te glave za velikim altarjem shranjene, ino jih tej gospodi kažejo. »Bog ve, katera teh glav je neki poslednega Celjskega grofa Ulrika?« pobara mlajši gospodična. G. Miha vzemejo na to berž edno prav majhno mertvaško glavico v roko ino rečejo: »Glejte, gospodična! To glavico je nosil posledni grof Ulrik v svojih otročjih letih; to le pa«rečejo dalej Miha ter po drugi glavi sežejo, »je oni imel, kadar so ga bili v Belgradu ubili. Le poglejte, kako se še smertna rana na glavi pozna.« Gospa ino gospodična glavi, koje gospod Miha v rokah deržijo, zdaj edno zdaj drugo ogledujete, se silno čidite ino se še le sčajmete, kadar gospoda smeh posili.«

glavar Matthias Konstantin grof von Wickenburg za 620 guldnov srebra. Na ta način je grad rešil pred dokončnim propadom, kasneje pa ga je v oskrbo prevzelo Muzejsko društvo v Celju.[22]

Zupančičevo delo je v Celju v smislu literarnega upodabljanja Celjskih nadaljeval Johann Gabriel Seidl, učitelj gramatike na celjski gimnaziji. Prav tako kot predhodnik je bil tudi Seidl zapisan pesništvu, le da ga literarna zgodovina uvršča neprimerno višje – med najboljše pesniške ustvarjalce tega časa in prostora.[23]

Poleg Zupančiča in Seidla, ki sta v Celju živela in delovala dalj časa, je tematika grofov Celjskih navdihovala tudi številne druge štajerske pesnike.[24]

Ustvarjalcem na temo Celjskih, ki so pisali v nemškem jeziku, so se pridružili nekateri (maloštevilni), ki so pisali s slovenščini. Za razliko od večine nemških, ustvarjalci v slovenskem jeziku ne izražajo prav nobenega navdušenja nad grofi Celjskimi; slikajo jih kot krute izkoriščevalce in brezdušne povzpetnike.

Prvi v slovenskem jeziku na temo Celjskih napisani literarni tekst naj bi bila tragedija Ulrik, grof Celjski. Delo je izšlo leta 1817 izpod peresa koroškega pesnika Matije Schneiderja, vendar se žal tekst ni ohranil.[25] Dvajset let kasneje je Anton Slomšek v drugem letniku Drobtinic objavil pesnitev z naslovom Očetova kletev, pod katero se je podpisal duhovnik Janez Arlič.[26] Gre za dokaj okorno obdelavo ljudskega motiva, zlasti če delo primerjamo z Seidlovo pesnitvijo, v katerem oče moleduje ošabnega kneza Urha, naj mu vrne hčer. Ko le-ta prošnjo zavrne, ga kmet prekolne in napove uničenje rodu in gradu: »Poslopje, v kterim kmet usmiljenja zdaj prosi, obresti moje dobe revežu naj nosi, naj moje dobe enga za lastnika ima, za gospodarja svojga naj kmeta on spozna.« Verzi merijo na kasnejše dejstvo, da je grad leta 1802 prešel v kmečke roke. Iz vsake vrstice pesmi diha sovražen odnos do Celjskih.

Po pesnitvi se je zgledovala Josipina Urbančič Turnograjska (1833–1854), »pomladanski cvet naše narodne romantike«,[27] ko je v letu 1850 objavila kratko zgodovinsko skico pod naslovom Očetova kletev.[28] Turnograjska, navdušena nad vsem slovanskim, obravnava Celjske kot brezdušne izkoriščevalce; tudi v sličici o Veroniki Deseniški,[29] katere motiv je pri njej prvič uporabljen v slovenskem slovstvu.[30]

Leta 1859 je Ferdo Kočevar izdal med ljudstvom vse do danes najbolj popularno različico spomina na grofe Celjske – igro o Mlinarjevem Janezu.[31] Zgodba se dogaja leta 1456 na Teharjih pri sv. Ani. Glavna junaka sta Pengarjeva Marjetica in Mlinarjev Janez, ki se s tovariši borita proti sladostrastnemu Urhu Celjskemu. Kot že naslov pove, je delo avtorju služilo za prekipevajoče hvalnice Slovencev in njihovega poguma. Celo Ivan Sibinjski (oče kasnejšega morilca Ulrika II. Celjskega) se navdušuje: »To so Slovenci ... poznam jih po njihovih bronastih čeljadah in pogumnem in zvonkem ukanju, ktero je vže marsikako zmago pridobilo. Pod celjskim grofom Ermanom so Slovenci s svojo hrabrostjo pri Nikopolji na Bolgarskem rešili vso ogrsko armado gotovega pogina. Sedaj se nam pa ni več treba bati, kajti zmaga nam

[22] Gubo, 1909, s. 361.

[23] Anton Schlossar, Johann Gabriel Seidl, Sagen und Geschichten aus Steiermark, Graz 1881, s. 125–128.

[24] Anton Schlossar, Steiermark im deutschen Liede. Eine poetische Anthologie, Graz 1880.

[25] Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike, ur. Lino Legiša s sodelovanjem Alfonza Gspana, Slovenska Matica, Ljubljana 1956, s. 39.

[26] Arlič, Očetova kletev. (Pergodba leta 1454) , v: Drobtinice za novo leto 1847, II. leto, s. 259–261.

[27] Ivan Lah, Josipina Turnograjska: njeno življenje in delo. Slovenska ženska knjižnica 1. zvezek, Maribor 1921, s. 18 (v nadaljevanju Lah, 1921).

[28] Fran Erjavec, Pavel Flere, Starejše pesnice in pisateljice. Izbrani spisi za mladino. Učiteljska tiskarna v Ljubljani, Ljubljana 1926, s. 31–33.

[29] Josipina Turnograjska, Nedolžnost in sila, v: Lah, 1921, s. 64–66.

[30] Lah, 1921, s. 33.

[31] Povest je bila napisana v mešanici slovensko-hrvaško-srbskega jezika in kot taka deležna hudih kritik. Že leta 1892 jo je Dragotin Hribar v Celju ponatisnil, drugič v takrat veljavnem slovenskem jeziku.

bo gotova. Dobro jih poznam, kaki ljudje da so. Vsak je junak od nog do glave, kjer zadene, iskra šine, šest jih pade, kjer porine, grad vali se v sip in prah! Kako bi bil pa tudi grof Urh tako mogočen, če ne bi imel Slovencev.«[32]

Kočevarju je v rodoljubnem pretiravanju podoben Jožef Iskrač Frankolski, ki se predstavi kot kmet v Črešencah in leta 1863 izda v Celovcu epsko pesem Veronika Deseniška.[33] Posveti jo Davorinu Trstenjaku, raziskovalcu slovenske starodavnosti in rodoljubu. Celoten tekst o junaški devici s Hrvaškega, ki jo mehkužni ženin Miroslav hitro pozabi, neizprosni tast Herman pa do smrti preganja, je prepojen s slovenskimi in slovanskimi nacionalnimi čustvi.

Hkrati s slovenskimi literarnimi besedili, ki so zajemala iz preteklosti Celjskih, v prvi polovici 19. stoletja nastanejo tudi prvi poskusi slovenskega zgodovinopisja – dela Antona Krempla, Ignaca Orožna, Davorina Trstenjaka, Janeza Trdine in drugih. V slovenskem zgodovinopisju je bil vpliv romantike velik in dolgotrajen ter zlasti na Štajerskem v tesnem sožitju z graškim krogom zgodovinarjev, ki se je zbiral okoli Joanneuma. V duhu oblikovanja nacionalnih identitet naj bi bila narodna preteklost čim starejša in slavnejša, zato so težišče narodne zgodovine iskali v politični in vojaški zgodovini. In ne nazadnje – tako zgodovinarji kot literarni ustvarjalci[34] so se soočali s problemom, kako slovenski nacionalizem uskladiti z lojalnostjo do vladajoče avstrijske habsburške hiše. Vodilni teoretiki slovenskega zgodovinopisja tem prvim delom očitajo v prvi vrsti pomanjkljivo delo na virih in nekritično povzemanje starejših historiografskih del.[35]

Grofov Celjskih se je dotaknil Anton Krempl, posebno poglavje pa sta jim namenila tudi Ignac Orožen in Janez Trdina. Anton Krempl je avtor prve v slovenskem jeziku pisane zgodovine slovenskih dežel. Delo je izšlo leta 1845 [36] in skuša poleg vojaške in politične zgodovine slovenskih dežel orisati tudi zgodovino vsakdanjega življenja. Do grofov Celjskih je Krempl v mejah vedenja objektiven, stoji pa na okopih habsburške vladarske hiše in obravnava Celjske kot potencialne nasprotnike in nevarnost Frideriku IV. Habsburškemu.[37]

Obširnejše zgodovinsko delo na temo Celjskih je nekaj let kasneje prišlo iz rok Ignaca Orožna. Za zgodovino navdušenega mladega celjskega vikarja je za historiografsko delo opogumil Wartinger, arhivar v Joanneumu.[38] Orožen je leta 1847 pričel pisati kroniko farne cerkve sv. Danijela v Celju, jo dokončal leta 1852 in do leta 1854 pripravil za tisk. Delo je izšlo pod naslovom Celska kronika. Grofom Celjskim je avtor posvetil celotno šesto poglavje – »Od povzdige saneških gospodov v grofovski stan do smerti poslednega celskega grofa«. Orožen, ki je skrbno spremljal tekoče avstrijsko zgodovinopisje, je uporabil vse do tedaj objavljeno gradivo o Celjskih in črpal tudi iz arhivske zbirke v Joanneumu. Čeprav je šlo zgolj za kronološki prikaz dogodkov, je delo služilo številnim poljudnim piscem, ki so ga v toku 19. stoletja na veliko prepisovali. Po Orožnu se vse do konca stoletja ni nihče več v slovenskem zgodovinopisju lotil tako podrobno teme Celjskih. Njegovo delo je uporabljal celo Župančič, ko je v dvajsetih letih 20. stoletja ustvarjal dramo o Veroniki Deseniški. Orožen

[32] Ferdo Kočevar, Mlinarjev Janez, slovenski junak ali vplemenitenje Teharčanov, Celje 1892, s. 120–121.

[33] J. Frankolski, Veronika deseniška. Epična pesem v XV. spevih, Celovec 1863.

[34] Igor Grdina, Od rodoljuba z dežele do meščana, Konstituiranje slovenske narodne identitete, Studia humanitatis, 1999, Ljubljana, s. 22–23.

[35] Bogo Grafenauer, Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinopisja, v: Franc Kos, Izbrano delo, Slovenska matica, Ljubljana 1982; Milko Kos, Pregled slovenske historiografije, v: Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave, Slovenska matica, Ljubljana 1985.

[36] Anton Krempl, Dogodivšine štajerske zemle. Z posebnim pogledom na Slovence, Graz 1845 (v nadaljevanju Krempl, 1845).

[37] Krempl, 1845, s. 127–128.

[38] Več o tem v: Ignacij Orožen (1819–1900), referat na znanstvenem sestanku Avguštin Stegenšek (1875–1920), Maribor, 7. in 8. oktober 2005, v pripravi za tisk.

se je posvetil tudi značajskim opisom zadnjih Celjskih, predvsem Ulrika II., Friderika II. in Barbare, vendar se pri tem ni povzpel do lastnih sodb; v veliki meri se je naslonil na negativne Piccolominijeve ocene.

Nekaj let pred Orožnovo kroniko je nastalo delo s poudarjeno nacionalno tendenco;[39] v njem so grofje Celjski prikazani kot po rodu slovenski plemiči, ki težijo k povezovanju jugoslovanskih dežel v enotno državno tvorbo. Čeprav je bilo delo objavljeno leta 1866, je smiselno, da se ga obravnava v času, ko je nastalo – leta 1850, saj avtorju Janezu Trdini izdajatelji kljub toliko poznejši objavi niso omogočili nobenih posegov v tekst. Trdina, takrat osmošolec, je napisal Zgodovino slovenskega naroda v enem samem poletju. Da je kasneje sodobna strokovna kritika nedozorelo delo, napisano brez kritične uporabe virov, popolnoma raztrgala, ni potrebno posebej poudarjati. Toda v našem primeru, ko se išče sled za mitom, je treba delo brati kot odsev mišljenja in ravnanja sredine, v kateri se je Trdina gibal. Bil je namreč priča dogajanj v letih 1848 do 1850, ko se je vsaj med izobraženci dokončno zasidralo spoznanje o Slovencih kot enotnem narodu. Deželna pripadnost je bila presežena, jasno so se postavljale zahteve po jezikovnih, kulturnih in političnih pravicah Slovencev, ki naj bi združeni v skupno samoupravno enoto nastopali v okviru Avstrije kot avtonomen politični subjekt. Zwitter je celo mnenja, da je ideja Zedinjene Slovenije živela v ustnih razgovorih med zavednimi Slovenci že od časov Napoleonove Ilirije in da se je v določenih krogih razpravljalo tudi o zedinjenju Jugoslovanov.[40]

Nadebudni pisec je Celjskim grofom namenil posebno poglavje z naslovom Celjski boji. V uvodu Trdina oriše postopno kopičenje posesti na slovenskem ozemlju v rokah avstrijske hiše, ki se ji zoperstavi celjska kneževina.[41] Vrtoglavi vzpon žovneških gospodov je po Trdini naravna posledica njihovih osebnostnih lastnosti; bili so »umni«, »junaški«, varčni in zatorej bogati« ter »pogumni in neprestrašeni.« O narodni pripadnosti Žovneških je Trdina kristalno jasno zapisal, da so »slovenski vitezi«. Habsburžane imenuje avstrijski knezi ali nemški Avstrijanci.[42] V znamenju naštetih vrlin Celjski pridobijo posesti v vseh slovenskih deželah: » Razun tega, da je veči del Slovencev bil njim podložen (Celjskim, op. p.), postal je knez Herman tudi vikši poglavar Slavonije in Bosne in je tedaj s tem mogočno jugoslovensko državo osnoval.«[43] V nadaljevanju Trdina v podrobnosti opisuje boje med Friderikom III. Habsburškim in Celjskimi zaradi povišanja le-teh v status državnih knezov. Oba Celjana sta po Trdini junaška: »V zaupanji v lastno krepost, v premedenost svojega sina, v vednosti Vitovčevo in v junaštvo Slovencev se vzdigne celjski knez nad svoja močnejša sovražnika.«[44] Trdina se pogosto, tako kot njegovi literarni sodobniki, znajde v zadregi; kot lojalen podanik ni zmogel ali smel Habsburžanov očrniti, skušal pa je čim več slave ohraniti tudi za lasten narod. Najbolj se ta dvojnost pokaže ob orisu boja za Ljubljano, ki se ne poda, ker so Ljubljančani imeli »avstrijansko misel in slovenski pogum«.[45] Boj se konča s sporazumom, v katerem Miroslav IV. Urha Celjskega »od Avstrije ločenega, samostojnega vladarja spozna«, on pa njemu »besedo da, da vse celjske posesti zopet njegove postanejo, ako Urh brez otrok umrje.«[46] Trdina na kratko opiše še smrt Ulrika II. Celjskega v Beogradu leta 1456 in boj za celjsko

[39] Janez Trdina, Zgodovina slovenskega naroda, Matica slovenska, Ljubljana 1866 (v nadaljevanju Trdina, 1866).

[40] Fran Zwitter, Slovenski politični preporod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, v: Zgodovinski časopis, letnik XVIII, Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Ljubljana 1964, s. 110–118.

[41] Trdina, 1866, s. 56.

[42] Trdina, 1866, s. 57.

[43] Trdina, 1866, s. 57.

[44] Trdina, 1866, s. 58.

[45] Trdina, 1866, s. 60.

[46] Trdina, 1866, s. 60.

dediščino, ki se konča v korist Friderika IV. Habsburškega. Zedinitev osrednjih slovenskih dežel v Kranjsko deželo pozdravlja kot veliko zaslugo Friderika IV. Na ta način naj bi nastala edina dežela, kjer živijo Slovenci strnjeni in varni; povsod drugod, na Koroškem, Štajerskem in Goriškem jih ogrožajo tujci – Nemci in Lahi. Zasluge, da je južni del Štajerske ostal kolikor toliko nacionalno čist, pripisuje grofom Celjskim.[47]

Trdinovo delo ni imelo strokovne teže, je pa, kot se je sam pohvalil, vzpodbudilo v marsikaterem neopredeljenem ali mlačnem Slovencu nacionalni čut.[48] Odslej v slovenskih zgodovinskih poljudnih delih in v literaturi tu in tam v vrstici ali dveh zasledimo misel ali sklicevanje na slovenski izvor celjskih grofov in njihovo jugoslovansko usmerjenost.

Od sredine do konca 19. stoletja je popularnost Celjskih v širši javnosti, slovenski in nemški, predvsem na Štajerskem, naraščala. Številni intelektualci so očitno čutili neustavljivo potrebo, da bi se v časopisih ali samostojnih publikacijah (čeprav pogosto povsem nekompetentno) podpisali pod delo o Celjskih.[49] Zgolj za predstavo o tem, kakšna zvrst pisanja je pogosto nastajala, citiram članek iz Slovenskega gospodarja: »Vsi kažejo (grofje Celjski, op.p.) nek enotni, rodbinski značaj. Bili so namreč v obče podvzetne časti lakomne osebe, vedno skrbni in delavni, povsod svojo korist pred očmi imajoči, pametni in vztrajni, in zlasti zadnji trije najhujšim strastim vdani. V telesnem oziru so bili po spričevanju sovremenskih pisateljev in njihovih lubanj visokega suhega života in krepkih mišic – prave vitežke postave.Te dušne in telesne lastnosti nam že nekoliko razjasnijo, kako da jim je bilo mogoče v tako kratkem času pridobiti si toliko premoženja, veljave in časti. Ker so dobro gospodarili in na tenko računili, pripravili so si mnogo denarja.«[50]

V nasprotju s slovenskim zgodovinopisjem, ki ga Celjski niso posebej in sistematično pritegnili, pa so bili pogosta tema preglednih del avstrijske historiografije. Dopsch sicer avstrijskemu zgodovinopisju očita, da avtorji Celjske obravnavajo zgolj kot štajerske grofe, niso pa upoštevali njihove vloge v ogrskih in hrvaških deželah,[51] toda razprave so imele v času nastanka velik vpliv na vedenje o Celjskih v slovenskem prostoru. Bran in pogosto citiran je bil zlasti Franz Krones, profesor na graški univerzi, ki je Celjskim posvetil kar nekaj let študija in s poljudnimi članki v graškem Tagespostu (o Veroniki Deseniški 1863, o Ulriku Celjskemu 1864, o grofih Celjskih 1873) ter z literarnimi teksti pripomogel k njihovi popularizaciji.[52] Na temo Celjskih je pripravljal tudi predavanja – leta 1878 odmevno predstavitev Barbare Celjske.[53] Poglobil se je v historiografske vire za zgodovino grofov Celjskih, jih zbral in kot prvi številna objavil.[54] Skupek vsega pomeni obsežna in izčrpna študija o svobodnih gospodih Žovneških

[47] Trdina, 1866, s. 62–63.

[48] Janez Trdina, Moje življenje, v: Janez Trdina, Izbrano delo I, Zbirka Naša beseda, Mladinska knjiga, Ljubljana 1971, s. 301.

[49] J. Šubic, Celski pokneženi grofi, v: Novice gospodarske, obertnijske in narodske, št. 9 in 10, Ljubljana 1857; Heinz von Stein, Die Grafen von Cilli nach Valvasor, v. Kalchberg, Prenner und anderen alten Chronisten, Cilli 1865; Franz Frisch, Der letzte Graf von Cilli, Wien verjetno 1870; Markus Graf Bombelles, Der Graf von Cilli. Historische Drama in fünf Acten, Wien 1879; P. pl. Radics, Celjski grofi, Ilustrovani narodni koledar za leto 1897, Celje; neznani avtor, Zadnji grof Celjski, Celje 1898 in ponatis 1908 itd.

[50] J. S. Gombarov, Celje in njegova okolica, v: Slovenski gospodar. List ljudstvu v poduk, letnik XII, Maribor, 1878, št. 20.

[51] Heinz Dopsch, Die Grafen von Cilli – Ein Forschungsproblem?, v: Südostdeutsches Archiv 17–18, 1974 –1975, s. 12.

[52] Veronika von Teschnitz, Geschichtliches Trauerspiel in 4 Aufzügen von Jean Litahorsky (pvsedonim) und einem Vorspiel in einem Aufzüge von Louis Graf von Ortenberg. Frei nach einer Original=Novelle aus der Geschichte Steiermarks, von Frank bearbeitet, Graz 1867.

[53] Mittheilungen des historischen Vereins für Steiermark, Graz 1878, št. 26, s. III.

[54] F. v. Krones, Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte der Grafen von Cilli mit Einschluß der sogenannten Ciller Chronik, v: Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 8, 1871, s. 3–120.

in Celjski kroniki kot viru za zgodovino grofov Celjskih.[55] Zdi se, da se je s tem kronskim delom zanimanje graškega profesorja za podrobnejše teme o grofih Celjskih izčrpalo.

Omeniti velja še njegovega učenca – Alexandra Georga Supana, ki je izdal podrobno študijo o Ulriku II. Celjskem in prizadevanjih za pridobitev varuštva nad Ladislavom Posmrtnikom z veliko simpatije do (po mnenju Supana) krivične podobe o tem velikem možu v avstrijski historiografiji.[56]

Med slovenskimi zgodovinarji je mogoče v odnosu do Celjskih zaznati določeno nihanje in omahovanje, ki kaže razpon od objektivnega podajanja do sovražne nastrojenosti proti nemškim izkoriščevalcem slovenskega podložnika.

Padec in vzpon Celjskih je korektno popisal Janez Parapat v temi o turških vpadih v slovenske dežele.[57] Celjskih se ponovno dotakne v razpravi o Kočevju, kjer naj bi bil spomin na Veroniko Deseniško še vedno živ in zavrača obremenjujoče Valvasorjeve in Piccolominijeve ocene njihovih značajev.[58]

Nasprotni pol predstavlja Ivan Lapajne, ravnatelj meščanske šole in okrajni šolski nadzornik v Krškem, ki je leta 1884 izdal zgodovino Štajerske.[59] V uvodu piše, kako mu je Davorin Trstenjak odsvetoval to pisanje, ker takšne zgodovine preprosto ni: »Še Kranjska nima slovenske zgodovine, pa je bila bolj samostojna provinca, in je bolj narodno individualnost ohranila, kot pa slovenski Štajer.«[60] Lapajnetov pogled je izrazito nacionalno obarvan, saj slovensko prebivalstvo dojema kot sužnje nemške gospode: »Za nje se je moralo bojevati v vojskah, za nje delati v mirnih časih. Do toliko slave, do tolikega bogastva, kakoršno so imeli Celjski grofje, pripomogli so veliko čvrsti, zdravi, ubogljivi Slovenci, ki so bili skoro edini podložniki Celjskih grofov. Težko bi bilo naštevati vsa bojišča, kjer so se hrabri slovenski mladenči in možje bojevali za čast in slavo Celjskih grofov.«[61] Čeprav Lapajne občuduje mogočnost celjske rodbine in slika Ulrika kot moža »veličastne in orjaške postave, smelega in ponosnega postopanja; bil je neutrudljivo delaven, jako zgovoren in junaško srčen«, mu duša ne da, da ne bi ponovil ustaljenih, do vseh podrobnosti znanih namigovanj o njegovih, očetovih in Barbarinih moralnih lastnostih.[62] Ko razglablja o rodu Žovneških, navede Rutarja, ki meni, da so »Savinjski gospodje od kakega slovenskega plemiča, ker se nikjer ne omenja, da bi se bili naselili.«[63]

Podobne disonance je zaznati v delih literarnih ustvarjalcev. Približno v istem času je ustvarjal Fran Detela svojo zamisel o romanu o Ulriku II.[64] Delo je nastalo na pobudo Frana Šukljeta, zgodovinarja in kolega v Dunajskem Novem mestu. Fran Detela je roman zaključil leta 1885, v skrajšani verziji pa je zgodba izhajala kot podlistek v Ljubljanskem zvonu. Dogodki ob prevzemu varuštva nad Ladislavom Posmrtnikom leta 1452 na Dunaju so bila le kulisa za osrednjo ljubezensko zgodbo. Ulrik je v njej prikazan kot popoln vladar na višku moči in naslikan kot Herkul – čeden, pameten in spreten politik. Pisatelj mu namenja veliko simpatije in jasno namigne, da so ga onemogočile in pokopale njegove čutne razvade.

---

[55] F. v. Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, Graz 1883.

[56] Alexander Georg Supan, Die vier letzten Lebensjahre des Grafen Ulrich von Cillimit besonderer Berücksichtigung der Stände – revolution in Österreich in den Jahren 1451 und 1452, Wien 1868, s. 103.

[57] Janez Parapat, Turški boji v XV.in XVI. veku s posebnim ozirom na Slovence, v: Letopis Matice slovenske za leto 1871, Matica slovenska, Ljubljana 1872, s. 1–158.

[58] Janez Parapat, Kočevje, v: Matica slovenska za leto 1874, Ljubljana 1874, s. 79–81.

[59] Ivan Lapajne, Politična in kulturna zgodovina štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884 (v nadaljevanju Lapajne, 1884).

[60] Lapajne, 1884, s. X.

[61] Lapajne, 1884, s. 123.

[62] Lapajne, 1884, s. 94 –97.

[63] Lapajne, 1884, s. 87.

[64] Fran Detela, Veliki grof. Zgodovinski roman, v: Fran Detela, Zbrana dela, II. knjiga, Mohorjeva družba v Celju, Ljubljana 1963.

Pisec je v domačo slovstveno zgodovino prispeval še eno zgodovinsko obarvano delo – povest o boju za celjsko dediščino z naslovom Pegam in Lambergar leta 1891. Zasedla je prvo mesto na razpisu slovstvenih nagrad Tomšič-Jurčičeve ustanove leta 1890. Čeprav je kritika Deteli očitala, da se ni opredelil v narodnem pogledu, se je avtor v uvodu deloma le razkril: »Z bistro glavo in s hrabro pestjo so si bili ustanovili celjski grofje v teku let nekakšno jugoslovansko kneževino, ki je obsegala v petnajstem stoletju južno Štajersko, del Koroške in Kranjske, Hrvaško in Medmurje in bila tesno zvezana s srbsko kneževino in z Bosno.«[65]

Koliko so bili grofje popularni v slovenskem prostoru, izpričuje dejstvo, da sta bili ob odprtju Deželnega gledališča v Ljubljani leta 1892 na programu kar dve predstavi na temo Celjskih: septembra 1892 je bila odigrana Jurčičeva Veronika Deseniška, decembra istega leta1892 pa je doživela krst prva slovenska romantična opera o Mlinarjevem Janezu in poplemenitenju Teharčanov. Navdušenje je bilo vsesplošno.[66]

Andrej Fekonja je v Domu in svetu leta 1895 in 1897 objavil podlistke, v katerih je bralstvo podrobno in izdatno poučil o zgodovini grofov Celjskih. Tudi on je podal tezo, da so Celjski z združevanjem posesti in z usmerjenostjo na jug ustanavljali zametke nekakšne jugo-slovanske države: »Ker so si pa celjski grofi podvrgli poleg malone vse slovenske tudi mnogo hrvaške zemlje, ustanovili so tako rekoč nekako jugo-slovansko državo; kakor so tudi nekateri člani njihove rodbine sisali uprav slovensko mleko, akoprem niso morda bili baš slovenske krvi.«[67]

Najbolj jasno in deklarativno je izrazil misel o jugoslovanski usmerjenosti grofov Celjskih klasični filolog Karel Verstovšek (1871–1923) na občnem zborovanju Zgodovinskega društva za Spodnji Štajer 22. oktobra 1905 v Celju. Naslov Verstovškovega predavanja je bil Celjski grofje in jugoslovansko ozemlje. Nagibe, ki so ga vodili pri formiranju teze o državotvornih ciljih Celjskih, je Verstovšek razkril v zadnjih stavkih govora: »... nam, ki smo si tolikokrat želeli zaščite slovanskega plemena, se zdaj dozdeva ta država kot deveta dežela, katero si vedno slikamo z Jugoslovani vred le v neizrazitih podobah, da se tolažimo na boljšo bodočnost.«[68]

V prikazu zgodovine Celjskih je kar nekaj nenatančnosti in interpretacij, ki ne prenesejo kritičnega pretresa, sicer pa govornik že na začetku pojasni, da mu gre zgolj za razmerje »te slavne rodovine nasproti slovenskemu ljudstvu in Jugoslovanom sploh.«[69] Prodor grofov Celjskih v slovanske dežele avtor utemeljuje z njihovim slovanskim pokolenjem. Ulrik naj bi gojil eno samo željo, da bi zasedel kraljevski ali vsaj vojvodski prestol. Zagotoviti si je hotel skupno ozemlje, ki bi sčasoma preraslo v deželo ali majhno državico.[70]

Tudi na Hrvaškem naj bi Celjski zasledovali iste cilje: postati edini hrvaški bani in bosanski kralji.[71] Nesreča za celjski rod je bilo vmešavanje v ogrske zadeve.[72] Njihovo načrtno usmerjenost na jug Verstovšek utemeljuje s porokami med Celjskimi in pripadnicami visokoplemiških družin iz Hrvatske, Bosne in Srbije: »Možitve same skoro z izključno slovanskimi rodovi nam docela razodenejo namen Celjanov.«[73]

---

[65] Fran Detela, Pegam in Lambergar, v: kot zgoraj, s. 131.

[66] Štajerski Slovenci v ljubljanskem gledališču, priloga Domovini, št. 4, Celje, 5.2.1893.

[67] Andrej Fekonja, Celje in okolica, v: Dom in svet, Ilustrovani list za leposlovje in znanstvo, VIII. letnik, Ljubljana 1895, s. 439.

[68] Karel Verstovšek, Celjski grofje in jugoslovansko ozemlje, v: Ilustrovani narodni koledar, 17, Celje 1906, s. 165 (v nadaljevanju Verstovšek, 1906).

[69] Verstovšek, 1906, s. 151.

[70] Verstovšek, 1906, s. 157.

[71] Verstovšek, 1906, s. 157.

[72] Verstovšek, 1906, s. 159.

[73] Verstovšek, 1906, s. 163.

Verstovšek postane zanimiv v zaključku svojega referata, kjer oporeka Kronesovi trditvi, da so bili grofje Celjski nemškega pokolenja in trdi, »da ne določa rodovina kneževa ali kraljeva politične smeri v dotični deželi, vsaj trajne ne, temveč po največ ljudstvo kot narod.« Pri tem se sklicuje na takratne evropske zglede. Pod žezlom Celjanov naj bi nastala država na jugu, v kateri bi bivali izključno Jugoslovani. Takšna država bi imela veljavo zaradi Jugoslovanov, zaradi slovanskega plemena, ki bi to državico tvoril. Vladar bi bil lahko kdorkoli – Celjan, Frankopan ali Tvrdkovič. Za primerjavo ponudi Verstovšek kar Habsburško monarhijo: »Naša slavna cesarska rodovina Habsburžanov je tudi nemškega rodu; radi tega pa ne bode zabredel nobeden zgodovinar in trdil, da je Avstrija tudi nemška država; še trezni politiki si ne upajo več tega trditi.«[74]

Na koncu si postavimo vprašanje, od kod ideja in tolikšna želja po jugoslovanski državotvornosti Celjskih v srednjem veku, čeprav je čas romantičnega zgodovinopisja, ki je slavo nekega naroda iskalo zgolj v njegovi vojaški in politični uspešnosti, že minil. Odgovorimo si lahko zgolj s pogledom v splošne politične razmere, v katerih so živeli Slovenci konec 19. in v začetku 20. stoletja. Prevlada Nemcev in Italijanov je Slovence silila v iskanje novih rešitev glede njihove teritorialne in politične samouresničitve. Že v sedemdesetih letih se pojavijo prvi glasovi o povezavi z jugoslovanskimi narodi v okviru monarhije. Te želje se še okrepijo konec 19. in v začetku 20. stoletja, ko se nacionalna nasprotja v Avstro-Ogrski do kraja zaostrijo in se zalezejo v vse pore življenja – od kulture do politike in gospodarstva.[75] Vsaj mitska povezanost v preteklosti je pomenila v času stiske dragoceno oporo.

Radikalne teze Karla Verstovška in splošno stanje narodnega duha so pustili posledice v takrat najobsežnejšem delu slovenskega zgodovinopisja – v Zgodovini slovenskega naroda je misel o jugoslovanski naravnanosti Celjskih sprejel Josip Gruden. Zgodovinar poglavje o Celjskih zaključi takole: »Niso bile osebne vrline, zaradi katerih je ljudstvo žalovalo po celjskih grofih, temveč zato, ker ga je prešinjala bridka zavest, da je zopet izumrl domač plemiški rod, ki se je dvignil do velike moči in slave in ki mu je bila odmerjena velika vloga v jugoslovanski zgodovini.«[76] Zgodovinski pomen njihove vlade pa je v tem, da niso le spajali pod svojo oblastjo razne slovenske dežele, ampak so jo razširili tudi po drugih jugoslovanskih pokrajinah: »Pripravljala se je neka jugoslovanska država pod okriljem celjskih grofov. Hitri propad njihovega rodu je razrušil velike načrte.«[77]

V dokaz Gruden navaja poročne zveze Celjskih z bosansko in srbsko vladarsko hišo. Povzdigo celjske grofije v kneževino in grofov v državne kneze nemške države Gruden razlaga kot domnevo, da bi se osnovala neodvisna državica v slovenskih deželah.[78]

Po razpadu Habsburške monarhije je mit o državotvornosti Celjskih dosegel vrhunec. Zagovarjali so ga zgodovinarji Emilijan Lilek,[79] Fran Kovačič in Janko Orožen.

Kovačič je misel, da je v srednjem veku dejansko obstajala možnost nastanka velike jugoslovanske države, katere jedro bi bila spodnja Štajerska, izrazil v uvodu k delu Slovenska Štajerska in Prekmurje.[80] Celjske obravnava kot velike diplomate, pogumne viteze in izvrstne gospodarje.[81] Po Kovačiču so si kakor pri Zrinjskih tudi pri Celjanih Habsburžani in njihovi

[74] Verstovšek, 1906, s. 164.

[75] O stiskah in dilemah Slovencev v: Slovenci in država, zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU od 9. do 11. novembra 1994, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Ljubljana 1995.

[76] Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, reprint prve izdaje, ki je izšla v 6 zvezkih v letih 1910 do 1916, Mohorjeva družba, Celje 1992, s. 268 (v nadaljevanju Gruden, 1992).

[77] Gruden, 1992, s. 257.

[78] Gruden, 1992, s. 257– 260.

[79] Emilijan Lilek, Jugoslovanska politika celjskih grofov, v: Nova doba, leto II, št. 7–9, Celje 1920.

[80] Kovačič, 1926, uvod.

[81] Kovačič, 1926, s. 183.

oboževalci prizadevali, da čim bolj očrnijo njihov spomin, da bi s tem udušili v slovenskem ljudstvu politično idejo, ki se »kristalizuje v Celjanih.«[82]

Leta 1927 je Janko Orožen izdal tri zvezke zgodovine Celja; grofom Celjskim je namenjen II. zvezek. Že iz podnaslova je razvidno, da se niti Orožen ni mogel izogniti zapeljivi misli o grofih kot državotvorni sili. Naslov se glasi Srednjeveško Celje kot središče državotvornega stremljenja: doba narodne samostojnosti, Savinjska marka, knezi in grofje Celjani. Orožen obravnava Celjske kot ljudi prihajajoče renesanse. V želji, da bi Celjske ljudem približal in jih poveličal, je opozoril na njihovo telesno privlačnost; bili naj bi orjaki, visoki in širokopleči in z izrazitimi obrazi. V zaključku podaja: »Da izhajajo iz vrst domačega plemstva, temu ne more nihče resno oporekati. Ženili so se sicer tudi s hčerami nemških velikašev, ali glavne njihove rodbinske zveze so bile slovanske, zlasti jugoslovanske. Na slovensko ozemlje se je opirala njihova moč in posest jugoslovanskega ozemlja je bila glavni cilj njihove aktivnosti. Pri tem je vseeno, ali so se nacionalnega značaja svojega političnega stremljenja zavedali ali ne. V življenju se vrše mnogi koristni procesi na nezavesten način in prav tako se je v zgodovini ustvarilo že mnogo pozitivnega, ne da bi se bili nositelji dejanj in idej v dovoljni meri zavedali, katere vrste so notranji nagibi, ki jih vodijo. Za nas je tu fakt: rod domačega porekla si ustvarja na slovenskih in jugoslovanskih tleh svoje od deželnega gospoda nezavisno ozemlje, svojo državo. Zares veliko poglavje iz v političnem oziru sicer borne zgodovine slovenske veje našega naroda.«[83]

Omenimo naj še, da so po zaslugi Kovačiča Celjski po prvi svetovni vojni dobili tudi obraze. Leta 1922 je po zapiskih dr. Avguština Stegenška objavil razpravo o portretirancih pod plaščem Marije zavetnice na Ptujski gori,[84]med katerimi naj bi Stegenšek prepoznal kakih 30 portretov, od teh kakšnih 20 z gotovostjo, med njimi tudi vse vodilne ženske in moške iz rodbine Celjskih. Stegenškovo oz. Kovačičevo očitno privlačno tezo, ki je bila izredno trdoživa in ima še danes svoje pristaše, je zavrnil umetnostni kritik Emilijan Cevc šele leta 1963.[85]

Uradno zgodovinopisje je jugoslovansko tezo o grofih Celjskih ovrglo razmeroma pozno, najbolj temeljito pa je to opravil Milko Kos v predavanju leta 1937. Dve leti poprej se je teme dotaknil tudi pravni zgodovinar Metod Dolenc.[86] Potrdil je, da so Celjski imeli državniške načrte. »Toda, bilo bi zgrešeno«, pravi, »ako bi šteli, da so nameravali ustvariti slovansko ali slovensko nacionalno državo. V tej dobi namreč še ni govora o nacionalnih čustvih v modernem smislu besede, kot jih je prinesla francoska revolucija konec 18. stoletja. Ako bi Celjani ustvarili omenjeno veliko državno tvorbo, prevladovala bi v njej nemška orientacija, prav tako, kakor pri Habsburžanih.«[87]

Milko Kos je imel leta 1937 predavanje o grofih Celjskih, nekaj tednov po 500-obletnici pokneženja celjskih grofov, ki je bilo v novembru 1436.[88] V predavanju je orisal pomen in veljavo, cilje in uspehe svobodnih gospodov z Žovneka, kasnejših grofov Celjskih. Poudaril je potrebo po kritičnem pretresu v preteklosti napisanega, saj so tako sodobniki celjskih kot

---

[82] Kovačič, 1926, s. 193, opomba 60.

[83] Janko Orožen, Zgodovina Celja, II. zvezek, Srednjeveško Celje kot središče državotvornega stremljenja: doba narodne samostojnosti, Savinjska marka, knezi in grofje Celjani, Celje 1927, s. 124–125.

[84] Stegenšek dr. A.-Kovačič Fr., Historični portreti na oltarni podobi župne cerve na Črni ali Ptujski gori, Časopis za zgodovino in narodopisje, leto XVII, Zgodovinsko društvo v Mariboru, Maribor 1922, s. 57–76.

[85] Emilijan Cevc, Srednjeveška plastika na Slovenskem. Od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja, Slovenska matica, Ljubljana 1963.

[86] Metod Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje. Sostavni načrt, Akademska založba, Ljubljana 1935 (v nadaljevanju Dolenc, 1935).

[87] Dolenc, 1935, s. 70–71.

[88] Milko Kos, Grofje Celjski, v: Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave, Slovenska matica, Ljubljana 1985 (v nadaljevanju, Kos, 1985).

kasnejša historiografija vpletali v svoje prikaze mnogo takega, kar sta narekovala strast in namerno ali nenamerno potvarjanje zgodovinskih resnic. Kos ni zmanjševal podobe izjemno uspešne dinastije, ki si je pridobila ogromne posesti, niti ne političnih spretnosti, ki so zadnje tri predstavnike celjske hiše pritegnile v srednjeevropsko politiko. Ni jih obravnaval kot ostali avtorji z moralnega vidika, saj se s svojimi ravnanji v ničemer niso razlikovali od svojih sodobnikov – pristašev in nasprotnikov. Je pa z jasno besedo ovrgel vsa namigovanja o prisotnosti jugoslovanskih državnih idej v političnem planiranju Celjskih: »Če so Celjani to svojo dinastično politiko usmerjali tudi proti vzhodu in jugovzhodu, delali so pač to zato, ker jim je tako kazalo in so srečna naključja to s seboj prinesla. Na sever so jim zveze branila nasprotstva do njihovih največjih tekmecev, Habsburžanov, na jugu v Italiji, postavim v Benetkah, so njihovo dinastično politiko onemogočale posebne tamošnje prilike. Na vzhod in jugovzhod nasprotno so jim pa odprle pota tesne zveze z Luksemburžani, posebno s kraljem Sigismundom. Iz njih je izšla celjska sila in veličina.«[89]

Gonilna sila Celjanov je bila želja po uveljavitvi lastne dinastije, vendar jim ne moremo pripisovati kakršnih koli nacionalnih vizij: »Štirinajsto ali petnajsto stoletje pri nas še ne pozna nacionalnega gibanja in o kakem nacionalizmu ni govora. Javlja se neke vrste državni nacionalizem, pri Čehih, na Ogrskem in Poljskem, ki se na zunaj izrazi v obliki borbe proti Nemcem. Prav takšen plemiški nacionalizem je na Ogrskem pokopal Ulrika II. Celjskega, v katerem domače plemstvo vidi nemškega vrinjenca.[90] Ogrska je prebujena v državnem nacionalizmu, vodi in usmerja ga ogrsko plemstvo, ki je oblasti željno in mu je ekspanzijska politika celjske hiše odveč in jo doživlja kot grožnjo lastnim interesom.«[91]

Jugoslovanska teza je bila kasneje s strani stroke še večkrat zanikana, vedno z argumenti, kot jih je zapisal Kos.

Toda ... argumentirana beseda zgodovinarjev mita ni zatrla. Preživel je vse strokovnokritične analize in živi dalje svoje lastno življenje – v vseh različicah.

[89] Kos, 1985, s. 267.
[90] Kos, 1985, s. 267–268.
[91] Kos, 1985, s. 268.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Alojzij Pavel Florjančič

Nomen est omen. O povojnem poboju hrvaških beguncev v Crngrobu – stereotip o ustaših

... simboličan naziv Crngrob!
I bio je to grob, pravi logor smrti.

Josip Corelj, Izvješće sa hrvatskog križnog puta 1945.

UDK 343.337(497.4 Škofja Loka)»1945«

FLORJANČIČ Alojzij Pavel, univ. dipl. ing. geolog v pokoju, SI-4220 Škofja Loka, Podlubnik 23, alojzij.florjancic@guest.arnes.si

Nomen est omen. O povojnem poboju hrvaških beguncev v Crngrobu – stereotip o ustaših

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 139–151, cit. 35

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

V okolici Škofje Loke je do sedaj evidentiranih več grobišč povojnih pobojev. Največje od njih je v Crngrobu, kjer je bilo pobitih nekaj sto hrvaških, po večini civilnih beguncev. Za hrvaške žrtve v Crngrobu se je po vojni na Škofjeloškem uporabljalo ime ustaši.
Stereotip o ustaših je odigral pomembno vlogo pri oblikovanju odnosa ljudi do pobitih žrtev v Crngrobu in pri prikrivanju ter zamolčevanju tamkajšnjih povojnih pobojev in grobišč. Posledice stereotipa o ustaših v Crngrobu je mogoče zaslediti še danes.
V prispevku se dotaknemo še nekaterih drugih stereotipov iz medvojnega in povojnega obdobja.

Ključne besede: Hrvaški vojni begunci, povojni poboji (1945), Škofja Loka, Crngrob, ustaši, stereotip

UDC 343.337(497.4 Škofja Loka)«1945«

FLORJANČIČ Alojzij Pavel, geological engineer (ret.), SI-4220 Škofja Loka, Podlubnik 23, alojzij.florjancic@guest.arnes.si

Nomen est omen: Execution of Croatian Refugees in Crngrob after the Second World War – the Stereotype about the Ustaši

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 139–151, 35 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Several burial sites containing corpses of the people executed after the end of the Second World War have been discovered in the vicinity of Škofja Loka. The largest one in Crngrob contains the bones of several hundred Croatian, mostly civilian refugees. The name used for them by the locals was the ustaši.
The stereotype about the ustaši helped to shape people's attitude toward the victims of Crngrob and considerably contributed to their concealment of executions and burial sites. The consequences of this stereotype are felt even today.
Examined are several other stereotypes from the period during the Second World War and the years that followed.

Key words: Croatian war refugees, post-war executions (1945), Škofja Loka, Crngrob, the Ustaši, stereotype

Predgovor

Medtem, ko so se v preostali Evropi boji končali 9. maja 1945,
se je v Sloveniji vojna nadaljevala še en teden.
Ko se je končala,
niso bili nikjer v Evropi ljudje razdeljeni tako kot v Sloveniji.
Le redkokje so bila povojna obračunavanja tako kruta.

John Corsellis in Marcus Ferrar,
Slovenija 1945 – smrt in preživetje
po drugi svetovni vojni, 2006.

V Škofji Loki sta dve veliki prizorišči žrtev druge svetovne vojne. Prvo je v Škofji Loki, za Kamnitnikom, kjer je nemška okupacijska oblast 9. februarja 1944 postrelila petdeset slovenskih talcev. Drugo prizorišče, največje poznano morišče in grobišče v zgodovini Škofje Loke, pa je v Crngrobu, oddaljeno 3 km od Škofje Loke. Tam je domača revolucionarna oblast med 20. in 25. majem 1945 pomorila nekaj sto hrvaških beguncev.

Talcem so Nemci prebrali obsodbo in jih nato v skupinah po deset postrelili. Pri eksekuciji je bilo, poleg eksekucijskih vojakov in poveljnika, navzočih še pet predstavnikov drugih tedanjih okupacijskih oblastvenih organov.[1] Nemci so ustreljene odpeljali v Begunje, kjer so jih pokopali v skupno grobišče talcev. Nemci so, neposredno po streljanju talcev, na letaku objavili imena žrtev in njihove rojstne podatke. Podpisan je general SS in policijski vodja (Erwin) Rösener. Za Kamnitnikom, tam kjer so bili talci ustreljeni, so februarja 1946 postavili spomenik. Leta 1955 so bili v domoznanskem glasilu Loški razgledi (LR) objavljene vse fotografije in kratki življenjepisi žrtev.[2] Na dan streljanja talcev, 9. februarja, je na mestu ustreljenih žrtev vsakoletna komemoracija z akademijo, od leta 1992 tudi z molitvijo zanje. Od leta 2001 so tudi na dveh kamnitih kvadrih imena z letnicami rojstva in smrti žrtev.

V Crngrobu so hrvaške žrtve zakopali v eno grobno jamo, jih pometali v štiri kraška brezna in v eno kotanjo ter predvidoma še na druge lokacije v neposredni bližini. O kazenskem postopku, seznamu žrtev in odgovorni osebi za eksekucijo ni uradnih podatkov. O grobiščih v Crngrobu se je prvič javno spregovorilo leta 1989.[3] Leta 1990 sta bili v Crngrobu opravljeni spravna maša in simbolični pogreb za pobite. Postavljeno je bilo leseno razpelo z letnicama 1945 – 1990, v naslednjem letu tudi mali leseni križi na posameznih grobiščih. O povojnih pobojih v Crngrobu in o tamkajšnjih žrtvah ni bilo v LR, do leta 2001 zapisanega ničesar.[4] Od leta 2001 je v cerkvi Marijinega oznanjenja v Crngrobu vsako leto sveta maša za tamkajšnje žrtve in molitve ob petih hrvaških grobiščih, označenih z velikimi križi, postavljenimi v letih 2001 in 2002.

V našem prispevku želimo, poleg stereotipa o ustaših, ki je, desetletja po drugi svetovni vojni, bistveno oblikoval odnos okoliškega prebivalstva do žrtev povojnih pobojev v Crngrobu in do tamkajšnjih grobišč, predstaviti še nekatere druge stereotipe, ki so, po mnenju pisca, vplivali tudi na novejšo in polpreteklo zgodovinopisje pri nas.

V naslednjem poglavju navajamo razloge, ki so v zadnjem poldrugem desetletju napeljali pisca do raziskav povojnih pobojev v Crngrobu in tamkajšnjih hrvaških žrtev. Smatramo namreč, da je to smiselno za razumevanje teme, zapisane v naslovu.

Uvod

V začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja, kmalu po svojem prihodu v Škofjo Loko, sem imel priložnost večkrat slišati o povojnih pobojih v Crngrobu in tamkajšnjih številnih grobovih. Ponavadi so ljudje govorili o pobitih Hrvatih, včasih tudi o ustaših. Običajno so o tem spregovorili, ko je umrl kdo, ki je bil neposredno ali posredno v zvezi s tako imenovani-

[1] Vir: Pričevanje gestapovca Mivška (Anton Mivšek iz Rovt) leta 1965 v Argentini. Zapisal A. Z., ki si je od njih kasneje zabeležil predstavnika SS in predstavnika mestnega redarstva, ostale je pozabil. Med njimi je bil verjetno tudi predstavnik gestapa, predstavnik SD (Sicherheits Dienst), predvidoma tudi zdravnik, op. avt.).

[2] Stane Pečar, Temni, pretemni so talcev grobovi, *Loški razgledi 2*, str. 46 – 62, Muzejsko društvo Škofja Loka, Škofja Loka 1955.

[3] Ivo Žajdela, Slovenskih fantov Crngrob, *Mladina*, 22. 12. 1989, str. 44 – 45, Ljubljana 1989.

[4] Tudi o povojnih pobojih in žrtvah ter o povojnih grobiščih na širšem škofjeloškem območju ni bilo do leta 2001, napisanega v LR ničesar, če izvzamemo prispevek Alfonza Zajca, Spomenik zamolčanim žrtvam v Žireh, *LR 41 /1994*. Po drugi strani pa je bilo v istem času v LR priobčeno 173 prispevkov na temo tako imenovane »Zgodovine NOB Slovenije« in o njenih udeležencih.

mi »crngrobskimi dogodki«. Ponavadi so govorili o »partizanskih likvidatorjih« in o gospeh vplivnih povojnih domačih veljakov. Slednje naj bi še dolgo po vojni hodile s krznenimi plašči in zlatnino pomorjenih Hrvatov oziroma ustašev. Omenjene so bile prav določene osebe. O likvidatorjih, nekatere od njih sem bežno tudi sam poznal, so govorili, da so težko živeli in umrli ob spominjanju na dogodke.

Slovenski mediji so začeli poročati o crngrobskih povojnih pobojih in tamkajšnjih grobiščih leta 1989, neposredno po padcu berlinskega zidu, od leta 1990 pa so začeli pisati o njih tudi hrvaški mediji.[5] Pesnik Niko Grafenauer se je pravzaprav že preje, leta 1984, v pesmi Crngrob, spomnil na tamkajšnje žrtve.[6]

Pričakovali smo, da se bodo na Škofjeloškem začele zadeve s povojnimi grobišči urejevati, še zlasti po tem, ko je bila leta 1990 ustanovljena občinska *Komisija za ugotavljanje in urejanje grobišč, raziskovanje povojnih pobojev in drugih nepravilnosti*, v nadaljevanju Komisija za grobišča. Že na svoji prvi seji februarja 1991 je na področju občine Škofja Loka evidentirala 12 grobišč, med njimi Crngrob z več grobišči. Pomenljiva je bila njena ugotovitev,

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo fotografije

[5] V emigraciji je izšlo več objav na temo povojnih pobojev. Povojni emigrant, Škofjeločan, dr. Tine Debeljak je, na primer, leta 1949 izdal pesniško zbirko *Črna maša za pobite Slovence* pri založbi Svobodna Slovenija v Buenos Airesu.

[6] Niko Grafenauer, Crngrob, *Izbrisi, elegije*, DZS, Ljubljana 1984. Tudi v tem primeru se je pokazalo nepisano pravilo, da pri Slovencih (verjetno pa še marsikje), o bivanjski, osebnostni, narodni in nacionalni identiteti, prvi praviloma spregovorijo pisci; mistiki, pesniki, pisatelji; za njimi neetablirani novinarji, nato etablirani novinarji skupaj s politiki, na koncu, kot običajno še strokovnjaki ter med njimi naposled tudi zgodovinarji. Mogoče so za njimi samo še šolniki. Enako bi lahko veljalo tudi za viktimologijo.

da so crngrobska grobišča že raziskana. Dejansko so bila samo evidentirana in orientacijsko nanesena na katastrski načrt v merilu 1:2880. Istega leta so na Občini Škofja Loka sprejeli še *Odlok o zavarovanju neurejenih grobišč in grobov vojnih in povojnih žrtev*. Komisija za grobišča je dala leta 1991 postaviti v Crngrobu male lesene križe na štirih mestih, kjer so bile zagrebene hrvaške žrtve.[7] Zanimivo je, da prva Komisija za grobišča po dveh mandatih, kljub številnim sejam, ni izdala nobenega poročila o svojem delu in je nato prenehala z delom.[8] Po drugi strani pa so v bližnjih Žireh že leta 1990, morda prvi v Sloveniji, objavili seznam vseh tamkajšnjih žrtev vojne na Žirovskem.[9] Tam so leta 1994 postavili tudi spomenik njihovim zamolčanim žrtvam. Do leta 2000 je bilo v Sloveniji postavljeno 156 farnih plošč z imeni žrtev vojnega in povojnega revolucionarnega nasilja nad nasprotniki in potencialnimi nasprotniki novih revolucionarnih oblasti.[10] V Škofji Loki, kakor tudi v sosednji Stari Loki, v katere fari so crngrobska grobišča, takih plošč še danes ni. Skratka, v Škofji Loki se je zataknilo, še zlasti v Crngrobu! Kljub temu, da so Komisije za grobišča formalno zelo delavne in kljub temu, da živi in dela tukaj nekaj deset šolanih zgodovinarjev. Želel sem, da bi vsaj v LR objavili prispevek o crngrobskih povojnih pobojih in tamkajšnjih grobiščih. Tri najbolj kompetentne in izpostavljene strokovnjake, dva od njih sta bila tudi muzejska kustosa za novejšo zgodovino, sem zaman nagovarjal, da bi se lotili Crngroba. Nagovarjal sem jih predvsem zato, ker sem bil od leta 1996 tudi član uredniškega odbora LR. Čutil sem njihovo obotavljanje, nekakšno nelagodje. Tretji, morda najbolj poučen o tem, me je celo opozoril, da Ločani o tem ne govorijo radi in bi bilo bolje, da vse pustim vnemar.

Za razstavo Diptih Crngrob, januarja 1998, smo v zloženko razstave med drugim tudi zapisali:

Naj bo ta razstava, ... pristanišče za iskanje resnice...pristanišče za lajšanje bremena nasilja nad človekom...

Z razstavo smo želeli nagovoriti obiskovalce, da bi načeli tabu temo o povojnih pobojih v Crngrobu in o tamkajšnjih žrtvah in da bi tisti, ki trpijo zaradi teh zlih dejanj, doživeli *κάταρσις*, odrešitev, katarzo.

Jeseni istega leta sem se udeležil *29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ki je bilo v Izoli. Tema zborovanja so bile množične smrti na Slovenskem. Povojne poboje sta obravnavala prispevek Jožeta Dežmana ter prispevek Mojce Šorn in Tadeje Tominšek Rihtar. Ko sem naslednje leto sprejel odgovorno mesto predsednika Muzejskega društva Škofja Loka, sem se odločil, da začnem sam raziskovati »primer Crngrob«. Rezultat dve in pol letne raziskave sem objavil leta 2001 v Loških razgledih št 48.[11]

Po odkritju in odkopavanju po vojni pobitih žrtev v zasutem rovu leta 2001 v Slovenski Bistrico in odmevu javnosti, so začeli kranjski kriminalisti raziskovati tudi grobišča v Crn-

---

[7] Odbori slovenskih krščanskih demokratov so, junija 1990, v neposredni bližini grobišč hrvaških žrtev postavili velik lesen križ, povojnim žrtvam. *Društvo za ureditev zamolčanih grobov Slovenije* in hrvaški *Odbor za istraživanje i obeležavanje žrtava porača na tlu Slovenije*.

[8] Nova komisija, konstituirala se je leta 2002, je bolj ambiciozna. Evidentirali so še dodatnih deset prikritih grobišč in začeli tudi z izkopavanji. V svoje delo vključujejo forenzike in druge strokovnjake. Začeli so tudi z odkopavanji in začeli s postopkom za odvzem vzorca DNK. So aktivni tudi pri grobiščih hrvaških žrtev v Crngrobu, saj so zbrali kar nekaj pomembnih pričevanj, ki dopolnjujejo sliko crngrobskih dogodkov. Obsežnih raziskav pa se niso lotili, zaradi nejasnosti v zvezi z *Zakonom o vojnih grobiščih*, Ur. l. RS 65/2003, (ZVG, 17. člen, *varstvo vojnih grobišč pripadnikov tujih armad*: »Varstvo vojnih grobišč, kjer so pokopani posmrtni ostanki pripadnikov tujih armad, se zagotavlja v skladu z mednarodnimi obveznostmi, če varstvo teh grobišč ni drugače urejeno z meddržavnim sporazumom)«. Hrvaški sabor ni ratificiral mednarodnega sporazuma.

[9] Alfonz Zajec, Vse žrtve druge svetovne vojne med Žirovci, *Žirovski občasnik, št. 17*, Žiri 1990.

[10] Branko Rozman, Farne spominske plošče I., *Družina*, Ljubljana 1995 in Janez Gril, Farne spominske plošče II, *Družina*, Ljubljana 2000.

[11] Alojzij Pavel Florjančič, Povojna grobišča v Crngrobu, *Loški razgledi 48*, str. 217 – 244, Muzejsko društvo Škofja Loka, Škofja Loka 2001.

grobu, vendar se je Kranjsko okrožno sodišče, aprila 2002, odločilo, da ne bo podalo predloga za odkopavanje trupel.

V Škofji Loki in v njeni okolici še danes, leta 2006, ne govorijo radi o povojnih crngrobskih pobojih in o tamkajšnjih grobiščih. Vse preveč tukajšnjih ljudi je, tako ali drugače, povezanih s hrvaškimi žrtvami, s tako imenovanimi »ustaši«, oziroma njihovimi grobovi.[12]

Hrvati v Crngrobu

Slovenci, ne treba vam kiše,
hrvatska vam krv zemlju napojiše!
Narodna iz Hercegovine po 2. vojni.

Skozi Slovenijo se je, pred Rdečo armado Sovjetske zveze in pred Jugoslovansko armado,[13] prvi teden v maju leta 1945, poleg umikajoče nemške Skupine armad E, valila proti zahodu množica pripadnikov proti revolucionarnih formacij in civilistov. Med njimi je bilo še posebej dosti oboroženih pripadnikov medvojne Neodvisne države Hrvaške (NDH, Nezavisna država Hrvatska) in hrvaških civilistov. Med žrtvami povojnih pobojev v Sloveniji, je zato največ prav Hrvatov. Ob tako imenovanem Hrvaškem križevem potu (Hrvatski križni put) naj bi bilo v Sloveniji od sto[14] do dvesto[15] njihovih grobišč. Eno izmed njih, gre pravzaprav za skupino grobišč, je v Crngrobu pri Škofji Loki.

Škofja Loka je bila ob koncu druge svetovne vojne eno najpomembnejših zbirnih mest vojnih beguncev zaustavljenih in vrnjenih iz smeri Jesenic in Ljubelja ter avstrijske Koroške. Večino beguncev so napotili proti Ljubljani, za nekatere se je končala njihova življenjska pot v Škofji Loki.

Po nam znanih virih, je prva večja skupina hrvaških vojnih beguncev prišla v Škofjo Loko med 15. in 18. majem 1945. Pripadali so preostanku večjega železniškega transporta, ki je bil ustavljen 9. maja 1945 na Jesenicah in katerega večina naj bi bila pobita v Lancovem pri Radovljici. Nekaj sto civilnih beguncev pa je bilo od tam poslano v Škofjo Loko. Do 20. in 23. maja 1945 so bili nameščeni v železniških vagonih na Trati in v tamkajšnjih barakah. Poimensko o njih ne vemo nič, prav tako ne, koliko od njih je bilo pobitih v Crngrobu.

Druga skupina hrvaških beguncev je prišla v Škofjo Loko 19. maja 1945 in bila nameščena v nemške medvojne barake na Kamnitniku. V tej skupini 69 oseb, ki so jih angleške okupacijske oblasti v Avstriji, 17. maja 1945, v Podrožci, predale jugoslovanskim oblastem, je bilo več visokih osebnosti NDH z njihovimi družinskimi člani, uniformiranci (ustaši) in premožni civilisti.[16] Petnajst najpomembnejših oseb (ustašev) iz te skupine, so 21. maja 1945 odpeljali v Zagreb.

Tretja skupina hrvaških beguncev, ki so jih iz Avstrije tudi vrnili Britanci, je prispela v Škofjo Loko 21. maja 1945. Predvidoma so bili nameščeni v večje taborišče, dosedaj neidentificirano, v neposredni bližini Crngroba. Ali jih je bilo kaj od njih pokončano v Crngrobu, ne vemo.[17]

---

[12] Poleg domačih likvidatorjev in okoriščevalcev z lastnino žrtev, ki so jo slednji dajali v hrambo domačinom ali jo mizerno zamenjevali za živež in druge vsakodnevne potrebščine, so se z zločinom v Crngrobu, oziroma za njegovo prikrivanje, ukvarjali več kot štirideset let mnogi: vojska, policija, Državna varnost, krajevni ljudski in drugi odbori, sodišče, občinske službe, posamezniki, gradbinci, verjetno tudi gozdarji, lovci in drugi posamezniki.

[13] Od 1. 3. 1945 je bila partizanska vojska NOV in POJ preimenovana v Jugoslovansko armado (JA), kasneje v Jugoslovansko ljudsko armado, JNA (Jugoslovanska narodna armija).

[14] Prim. Mitja Ferenc, *Hrvatski domobran*, God. XV. Broj 2 (94), str. 26, Zagreb 2006.

[15] Božo Vukušić, Bleiburg Memento, *Udruga Hrvatski križni put*, Zagreb 2005.

[16] Za pobjedu i svobodu, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Zbornik, *17. Naučni skup 23. i 24. aprila 1985*, str. 583, Vojno izdavački i novinski centar, Beograd 1986. To skupino so britanske vojaške oblasti imenovale »Skupina diplomatov« (srb. Grupa diplomata).

[17] Josip Corelj, Izvješće sa hrvatskog križnog puta 1945, *Rokopis iz leta 1945, ter tipkopis iz leta 1991*, Zagreb 1945, arhiv avtorja.

KRAJEVNI NARODNI ODBOR
PEVEN
Došlo: 6/1.46 3. 1. 1948
Št. | Priloge | Poročevalec

Krajevni Narodni Odbor
P e v n o

Pevno, dne 29.12.1945.

Štev.348/45

ODDELKU ZA NOTRANJE ZADEVE OKRAJA

Š K O F J A - L O K A

V Crngrobu so pokopani ustaši. Vsi grobovi so razkopani. To povzroča neprijeten duh in okužuje zrak, zato je nevarno, da se ne razširi kaka bolezen. Odbor je na svoji seji sklenil, da nej Okrajni odbor nekaj ukrene, da bi se to uredilo, ker je sedaj čas zato.

Smrt fašizmu - svobodo narodu.

KRAJEVNI NARODNI ODBOR * PEVEN *

Za tajništvo:

Oddek za notranje zadeve
škofjeloškega okraja.
Štev. 39/46.

Šk.Loka, dne 4.januarja 1946.

Krajevnemu ljudskemu odboru

P e v n o.

V zmislu gornjega dopisa Vam naročamo, da za omenjeno sami poskrbite, da se primerno zakoplje in prepreči bolezen.

Smrt fašizmu - svobodo narodu !

OKRAJNI NARODNI ODBOR * O * KA

Načelnik oddeka :

Dopis KLO Pevno o ustaških grobovih v Crngrobu. ZAL Enota Škofja Loka, KLO, Tehnična enota 1.

Naslednji dan, 22. maja 1945, je v Škofjo Loko na Kamnitnik prišla še ena skupina hrvaških beguncev, ki so jih Angleži vrnili s Koroške.[18]

Nekaj skupin Hrvatov je bilo odpeljanih v Crngrob na streljanje s škofjeloškega gradu. Nekaj sto pa je bilo prignanih predvidoma iz železniške postaje v Žabnici. O njih nimamo podatkov.[19]

Na podlagi razpoložljivih, neuradnih virov, predvsem iz Burdychovega seznama, nekaterih pričevanj in ohranjenih odvrženih fotografij, last crngrobskih žrtev, smemo z veliko verjetnostjo, iz več sto glave množice hrvaških crngrobskih žrtev, navesti naslednje ljudi, ki so bile ustreljene 25. maja 1945 v Crngrobu in predvidoma tam tudi počivajo:

baron *Alpi Rauch*, *dr. Zvonimir Cihlar*, *Franjo Keller*, *Ivan Prpić*, *Lucijan Blažeković*, ustaški poročnik *Dina Milinković*, zdravnik Pavelićevih gardistov *dr. Schäffer*, stara mati ustaškega polkovnika Juce Rukavine, hčerka ministra NDH Mile Budaka, *Grozda Budak*, njena sorodnica *Ana Budak*, hčerka ministra NDH Frkovića, *Mirna Frković*, *Celina Blažeković, roj. Rukavina*, *Anka Blažeković*, *Olga Milinković*, urednik Hrvatskega lista, *Franjo Babić*, *Antun Vidnj*(ević).[20]

Domov so iz druge skupine odšli predvidoma proti domu: Barica Dolinar iz Lipnika, Marica Grajšek iz Varaždina in Mira Rener iz Osijeka, ter preverjeno, naslednjega dne, 26. maja 1945, mladoletna otroka ministra NDH Frkovića, Jasna in Vladimir iz tretje skupine.

Najbolj množični poboji hrvaških vojnih beguncev v Crngrobu so se odvijali med 23. in 25. majem 1945. Predvidoma so se likvidacije začele že 20. maja in so trajale še po maju 1945. Pri slednjih pa je šlo v glavnem že za slovenske domobrance, ki so začeli prihajati v Škofjo Loko 28. maja 1945. Slovenski domobranci so zakopani na več mestih v Crngrobu in njegovi okolici.

Ustaši v Crngrobu

Pri preučevanju lokalne zgodovine sem naletel leta 1998 v loškem arhivu (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka) na dva izvirna dokumenta, ki govorita o ustaših.[21]

V zapisniku 15. seje KNO Pevno, dne 2. decembra 1945, je med drugim zapisano:

»V Crngrobu so pokopani ostaši, ki so vsi razkopani to povzroča in okužuje zrak. Nevarno je da se ne razširi kaka bolezen. Zato naj Okrajni odbor oddelek za notr. zadeve nekaj ukrene.[22] Na osnovi tega zapisnika je bil poslan dopis KNO oddelku za notranje zadeve okraja Škofja Loka.

Od 69 beguncev druge skupine, katere bi smeli s pridržkom šteti za ustaše (med njimi so bili mladoletni otroci in starejše žene na primer), so 21. maja najpomembnejših petnajst odpeljali v Zagreb. Zanje lahko nedvoumno trdimo, da so bili ustaši na najbolj pomembnih mestih NDH. To so bili:

- *dr. Nikola Mandić*, predsednik vlade NDH,
- *dr. Mile Budak*, ustaški ideolog in doglavnik, minister za šolstvo in bogoslužje ter zunanji – minister NDH,
- *Juco Rukavina*, ustaški polkovnik in poslanec NDH,

[18] Vladimir Frković & Višnja Blažeković – Mažuranić, pričevanje pred *Komisijo za grobišča 2*, Škofja Loka 2004.

[19] Med 23. in 25. majem, naj bi šlo iz smeri Žabnice v Crngrob od 500 do 1000 ljudi. Manca Šubic, Pričevanje pred *Komisijo za grobišča 2*, Sopotnica, 4. 16. 9. 2004.

[20] Vir Branko Tuden, *Jutarnji list*, Zagreb 1990, Ivo Žajdela, Slike iz Crngroba, *Jutro 4/17*, Ljubljana 1991, Vladimir Frković & Višnja Blažeković – Mažuranić, pričevanje pred *Komisijo za grobišča 2*, Škofja Loka 2004.

[21] ZAL – Enota Škofja Loka, KLO Pevno, Tehnična enota 1.

[22] Item.

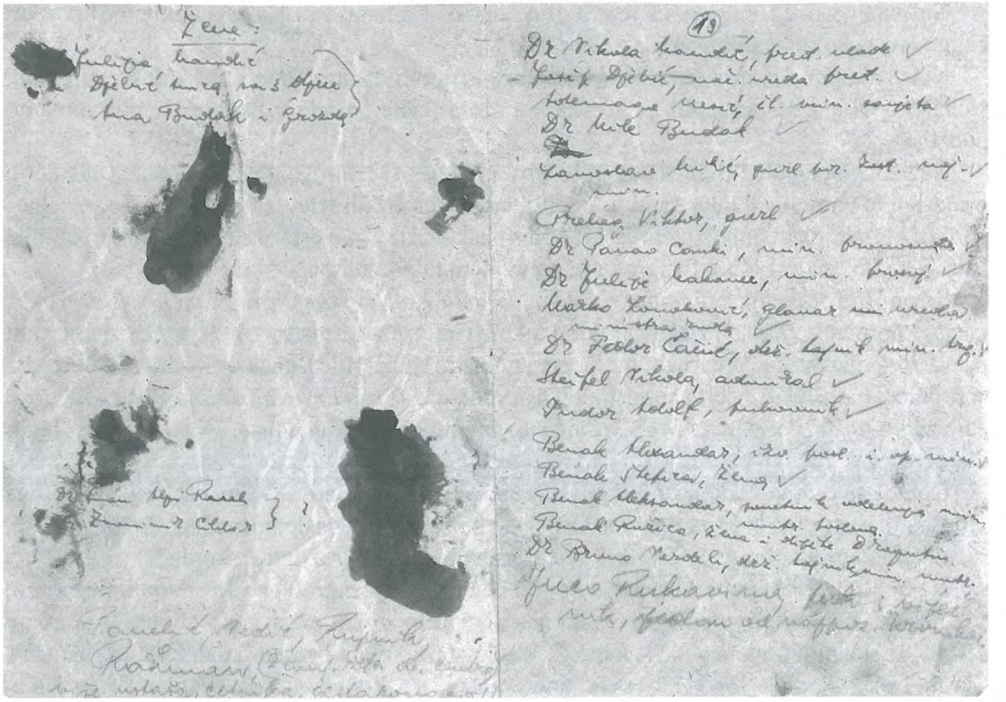

Ohranjen »Burdychov seznam« dela hrvaških ujetnikov iz druge skupine hrvaških(ustaških) beguncev, najden v Burdychovi lekarni, kjer jih je zasliševala OZNA. Arhiv Loškega muzeja v Škofji Loki.

- *dr. Julije Makanec*, minister za kulturo NDH,
- *Nikola Steinfel*, admiral, minister vlade NDH,
- *dr. Pavao Canki*, minister za pravosodje NDH
- *Ademaga Mešić*, ustaški doglavnik in član ministrskega sveta NDH,
- *Lavoslav Milić*, general hrvaških domobranov, minister NDH,
- *dr. Bruno Nardelli*, guverner Dalmacije, državni tajnik v ministrstvu notranjih zadev NDH,
- *Viktor Prebeg*, general
- *Josip Djebić*, načelnik urada predsednika vlade NDH,
- *dr. Ferdo Čačić*, tajnik ministrstva za trgovino NDH,
- *dr. Aleksandar Benak*, svetnik v ministrstvu za notranje zadeve NDH,
- *Adolf Tudor*, polkovnik letalstva NDH,
- *Marko Lovoković*, vodja rudarskega glavarstva NDH.

Prvih deset s spiska je stopilo 6. junija 1945 v Zagrebu pred sodišče in sedem od njih je bilo še tistega dne obsojeno na smrt. Budak, Rukavina in Vidnjević so bili obešeni, Mandić, Steinfel, Makanec in Canki so bili ustreljeni. Mešić je kasneje umrl v zaporu, Milić in Nardelli, obsojena na 20 let zapora sta umrla na prostosti.

Vseh ostalih, nekaj sto hrvaških civilnih žrtev v Crngrobu, ne moremo prišteti med ustaše.

Odvrženo fotografijo ene od žrtev, je iz kleti mežnarije pobral eden še živečih udeležencev dogodkov v Crngrobu. Po prijaznosti Toneta Logondra, Babnka (r. 1929) iz Crngroba 6.

Stereotip o ustaših

Družbeni in zgodovinski miti »pojasnjujejo« zgodovino, stereotipi pa so gradniki »take zgodovine«.
Placici

Kot smo že omenili, je bilo med hrvaškimi žrtvami povojnih pobojev v Crngrobu predvidoma bolj malo ustašev. Da bi ljudje nekako sprejeli tako strašno dejanje, kot so bili ti množični poboji, je bila okarakterizacija žrtev za ustaše s strani oblasti, dobrodošla in uspešna. Ustaši so bili v zavesti ljudi slabo zapisani že iz časov naše nekdanje skupne države Kraljevine Jugoslavije (1929 – 1941), ko so bili prav ustaši v ozadju uspelega atentata leta 1934 na kralja Aleksandra I. Karađorđevića v Marseillu. Poleg tega se je za razpad Kraljevine Jugoslavije v letu 1941 uveljavilo mnenje, da so to v prvi vrsti povzročili prav ustaši, ko so 10. maja 1941 ustanovili NDH. Ustaški pogromi nad srbskimi, judovskimi in drugimi nehrvaškimi prebivalci v NDH in zloveščsloves ustaškega taborišča v Jasenovcu so ustvarili še dodatno skrajno odklonilno stališče ljudi do ustašev.

Druga skupina hrvaških beguncev v Škofji Loki z visokimi vladnimi funkcionarji NDH, visokimi častniki hrvaške vojske in skupino vojaških oseb v ustaških uniformah je bila v Škofji Loki zelo opažena. Tudi civilne osebe so izstopale po izbrani garderobi. Skupina je bila tudi posebej obravnavana zaradi politične pomembnosti in zaradi osebnih dragocenosti, ki so jih nosili s seboj. Drugi, številnejši konvoji civilnih hrvaških beguncev, so bili manj na očeh, tako, da se niso vtisnili v spomin ljudem, še zlasti, ker so jih na morišče vodili pod noč po manj obljudenih poteh.

Za stereotip o ustaših je nadalje pomemben dogodek, ki se je dogodil tretji dan množičnega pobijanja Hrvatov v Crngrobu. Zvečer, 25. maja 1945, je skupina petnajstih beguncev, med katerimi so bile v glavnem vojaške osebe v ustaških uniformah, poskušala organiziran izpad. Med dimom zažgane slame in sena so poskušali pobegniti. Eden je padel ustreljen na pragu mežnarije, dvema pa je celo uspelo pobegniti.[23] Dogodek je vplival tudi na kasnejše množične poboje.[24]

Splošni stereotip o ustaših v Crngrobu se je sčasoma spremenil v prepričanje, tudi neke vrste stereotipa, da so tam pokopani člani vlade nekdanje NDH.

Ustaši v Crngrobu še danes?

V razumnem svetu ne analiziramo velikih nesreč samo zato,
da bi poiskali in kaznovali krivce zanje,
temveč predvsem zato,
da se kaj takega ne bi nikoli več ponovilo.

Akterji povojnih pobojev so že od samega začetka začeli z odstranjevanjem sledov zločina. Žrtvam so pobrali obleko, nakit in druge osebne predmete, da bi onemogočili kasnejšo identifikacijo žrtev. Domačinom so naročili, da pobirajo in jim izročijo odvržene osebne predmete žrtev. Ljudem so prepovedali gibanje v bližini grobišč, tako tudi razlaščenemu lastniku Guzelju.[25] Nadzor je bil poostren pred Vsemi svetimi, 1. novembrom, dnevom mrtvih. Skrbno so odstranjevali kakršnakoli spominska obeležja, majhne križe in sveče.

Že leta 1945 so začeli poravnavati in zasipavati posamezna grobišča.[26] Čez dvoje brezen so speljali nevsakdanje solidno gozdno pot, ki je peljala le do zadnjega velikega skupinskega grobišča pri Hudičevih štengah, kjer so zakopali ženske žrtve. Tam je sčasoma nastal visoko nasut plato. Še v prvi polovici osemdesetih let so pri gradnji stanovanjskih stolpnic v Podlubniku od tam odpeljali na to pot deset velikih kamionov izkopanega materiala.

Koliko so pri »čiščenju« grobišč takoj po vojni uporabili nemške vojne ujetnike, ki so bili zaprti na Loškem gradu, ni znano. Nekateri domačini vedo povedati, da so nemške jetnike še do leta 1947 zelo pogosto vozili s pokritimi kamioni v Balantovo smrečje. Kasneje je bilo to območje stalno »rezervirano« za vojaške vaje, tako, da je zemljišče na gosto prekopano, kar otežuje uspešno raziskovanje prikritih grobišč. Na drugi strani je, kasneje zgrajeno vojaško strelišče, dodatno preprečevalo prosto gibanje po terenu.

Bilo je prepovedano govoriti o pobojih in žrtvah, tam prižigati sveče ali postavljati kakršne koli spominske predmete. Nadzor nad grobišči se je poostril vsakič okoli Vseh Svetih, 1. novembra. Starši niso upali v navzočnosti otrok govoriti o tem, da se ne bi kompromitirali pri številnih špicljih. Tako so zrasle generacije, ki o tem niso ničesar vedele.

Groza povojnih dogodkov v Crngrobu, strah pred ovaduhi in represalijami so trajno zaznamovali akterje zločina in prebivalce. K travmatičnosti crngrobskih dogodkov je prispeval še dodaten, pomemben element, stereotip o ustaših.

---

[23] Oba pobegla opečena uniformiranca, predvidoma v ustaških uniformah, so prijeli vaščani bližnje vasi Bitnje in ju še isti večer pripeljali v Crngrob, kjer so ju ustrelili in vrgli nazaj v tlečo mežnarijo. Petnajstletni domačin, ki je pomagal naslednji dan petnajsterico zakopati v bližnjo vrtačo je enega zadušenega uniformiranca v ustaški uniformi našel ob dimniku na podstrešju.

[24] Po izpadu iz mežnarije so ujetnike vozili neposredno na morišča v Balantovem smrečju. S tem tudi niso bili ljudem tako na očeh.

[25] Igor Guzelj, Prelesti gobecdemokracije, *Mag 22/2002*, Ljubljana 2002.

[26] Zvezno ministrstvo za notranje zadeve je že 18. 5. 1945 izdalo nalog, slovensko MNZ pa 12. 6. 1945 poslalo vsem okrožnim NOO obvestilo, *da se takoj odstranijo /zravnajo z zemljo/ vsa pokopališča, kakor tudi posamezni grobovi okupatotrjev in domačih izdajalcev in tako izbriše vsaka sled za njimi.*

Vse to in še marsikaj je povzročilo pri domačinih dodatno podzavestno čustveno blokado, slepo pego v spominu, pravo amnezijo. Zato ni čudno, da ne najdemo nobenega zapisa o »crngrobskih dogodkih« v zapisu starološkega nemškegega «okupacijskega« duhovnika p. Rudolfa Besla (1912 – 1977),[27] ki je bil sicer čez vse natančen in resnicoljuben človek. O tem ne spregovori ničesar Jože Žagar, Kalanušar (1886 – 1961) v svojem medvojnem dnevniku,[28] niti ni povojnega poboja v Crngrobu v kritičnem in natančnem dnevniku Mine Bevčar, Hrastnikove (1879 – 1961), iz Virmaš.[29]

Ali seže stereotip o ustaših v Crngrobu do danes, bi se lahko vprašali ob vprašanju vaščana Bitenj, vasi, od koder so vaščani maja 1945 dva pobegla hrvaška begunca iz Crngroba poslali nazaj v smrt. Ta je, ob hrvaških zastavah, ki so jo imeli s sabo hrvaški romarji leta 2001 pri zadušnici, protestiral, češ, da v Crngrobu ni mesta za hrvaške simbole. Pisec Vl(adimir) K(avčič), v reviji *Svobodna misel* prispevek o povojnih pobojih v LR sicer dobro oceni in predstavi, se pa istočasno, zaradi takratne spoštljive komemorativne slovesnosti, vprašuje, če bi kdorkoli od živih mogel sočustvovati z njimi (ustaši).[30] Ne zanimajo ga žrtve v Crngrobu, kljub temu, da bi moral vedeti, da je bilo ustašev med njimi malo. Ima celo pomisleke glede obreda za njimi. Njegov ekspoze o ustaših v Jasenovcu in o njihovem genocidu nad bosanskimi muslimani, bi smeli razumeti tudi kot poziv za ohranjanje stereotipa o ustaših v Crngrobu, saj s samo temo,

Sodoben grafit iz leta 2005 z »ustaško-klerikalno« ikonografijo na garaži Kapucinskega samostana sredi Škofje Loke leta 2006.

[27] Arhiv Župnijskega urada Stara Loka.

[28] Družinski arhiv družine Jože Žagar, ml., *Kalanušar*, Stara Loka 0 N.

[29] Arhiv avtorja.

[30] Loški razgledi 2001, Crngrob, ustaši in mi, *Svobodna misel*, str. 9 – 10, Ljubljana, 26. julij 2002

ki jo obravnava, neposredno to nima zveze. Kaj naj si mislimo nadalje ob odgovoru humanista, upokojenega gimnazijskega profesorja, na moje vprašanje, kako on gleda na številne civilne žrtve povojnega poboja v Crngrobu, ki sem ga zastavil leta 2002, po izidu mojega članka v LR? Neženirano in lakonično je odgovoril: »Ni jih bilo škoda!«

Zaključek

Prednost in smisel mita (stereotipa, op. avt.) je,
da se ne konča z jasno, definitivno razrešitvijo,
temveč svojo idejo ohranja prav v razporeditvi dogovorov in odnosov,
ki jih razpreda njegova enostavna zgodba.
Krst pod Triglavom,
Gledališče sester Scipion Nasice, Ljubljana 1986

Stereotip o ustaših v Crngrobu, oziroma njihovo enačenje s protirevolucionarnimi Hrvati na splošno, tudi v povojnem zgodovinopisju, do nedavna ni bil osamljen pojav, predvsem ne v tako imenovanem zgodovinopisju NOB. Domača komunistična revolucionarna oblast je namreč med vojno in po njej, uvedla s pomočjo dobro organiziranega Agitpropa, za svoje nasprotnike, posebno izrazoslovje, običajno nejasno definirane in ohlapne izraze, ki so dobili nove pomene. Iz takih »novorekov« so pogosto nastali stereotipi. Tako so se pojavili najrazličnejši narodni sovražniki, škodljivci in zajedavci ljudstva, kontrarevolucionarji, reakcionarji, izdajalci, agenti gestapa, agenti imperialistov, razne garde, bande, kulaki in podobno.

Eden takih, morda najbolj tipičnih izrazov pri nas so belogardisti ali *Bela garda* (BE-GA, bega, diminutivno, belčki)[31]. S tem izrazom, ki je tudi postal stereotip, so že takoj, ob svojem nastanku, označevali *Vaške straže* (MVAC, Milizia volonteria anticomunista) Ljubljansko varnostno stražo, po letu 1943 pogosto tudi *domobrance* (Slovensko domobranstvo, Gorenjska samozaščita, Slovenski narodni varnostni zbor)[32] druge paravojaške formacije meščanstva in pripadnikov protirevolucije (Slovenska legija, Sokolska legija, Narodna legija, Slovenska zaveza) ter ostanke predvojnih legalnih strank in medvojnih političnih skupin izven OF (Narodni svet, Glavaševa skupina.). Ta stereotip je še danes prevladujoč pri neuki publiki in pri neprofesionalnih piscih.[33]

Drug primer je *Plava garda*, s katero so mišljene enote oziroma pripadniki enot Jugoslovanske vojske v domovini (četniki).

Kot *ustaše*, pa so poimenovali vse oborožene sile NDH, to je Hrvatske domobrane, ustaško vojsko in orožnike. To je bilo toliko lažje, ker so se, leta 1945, vse oborožene formacije NDH proti koncu vojne preimenovale v *Ustaško vojsko* (v originalu Ustaška bojnica).

Taka konotacija omenjenih meščanskih in protirevolucionarnih vojaških formacij in istovetenje borbe proti revolucionarnim enotam (kolaboracije z okupatorjem) z narodnim izdajstvom je pomagala ustvarjati skrajno negativno podobo legij, gard in seveda tudi ustašev.

Kako trdoživi in dolgo živeči so taki stereotipi, ki lahko od splošno razširjenih mnenj med nepoučenimi ljudmi, sežejo celo do visoko odgovornih oseb ali organov, govori primer generalne državne tožilke Zdenke Cerar, ki je v javnosti bežno omenila, da se v grobišču na

[31] Bela garda je bila v državljanski vojni v Sovjetski zvezi, po oktobrski revoluciji,vojska nasprotnikov boljševistične Rdeče garde.

[32] Boris Mlakar, Slovensko domobranstvo: 1943 – 1945, *Slovenska matica*, Ljubljana 1982, Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, *Borec*, Ljubljana 2005.

[33] Na dveh spomenikih pri Kopaču na Sv. Ožboltu nad Zmincem so leta 1959 zapisali da je bila, 6. 9. 1944 Marija Krmelj umorjena od BE-GA, čeprav »Bela garda«, dejansko Vaške straže ali MVAC, prenehajo s kapitulacijo Italije, oziroma zavzetjem Turjaka septembra 1943.

Lancovem pri Radovljici nahajajo posmrtni ostanki članov vlade NDH (STA, 29. oktobra 2001). Spomnimo se, da so od tam v Škofjo Loko prišli hrvaški civilni begunci. Člani vlade NDH in pomembni ustaši pa so prišli v Škofjo Loko naravnost iz avstrijske Koroške, nato pa so bili prepeljani v Zagreb, kjer so jih nekaj tudi usmrtili.

Naj se za konec dotaknem še *talcev*, predvsem škofjeloških 50 talcev, ustreljenih 9. februarja 1945 za Kamnitnikom, ki jih omenjam v začetku. Bi smeli tudi v tem škofjeloškem primeru govorili o stereotipu?

Poglejmo kaj o talcih govori *SSKJ*, SAZU, Ljubljana 1991 v prvi razlagi:

Talec = kdor iz (vojaško) nasprotne strani s svojim življenjem ali prostostjo jamči za izpolnitev določenih zahtev.

Tako pravno izvirno definicijo razlagajo tudi drugi tuji veliki slovarji. Na Škofjeloškem se je tak klasičen primer za talce dogodil 23. oktobra 1943. Tega dne so Nemški orožniki in obmejni stražarji, ob veliki oboroženi akciji partizanske 31. Triglavske divizije za varen umik iz žirovske postojanke vzeli *osem talcev*, domačinov. Tako so se lahko, kljub čvrstemu partizanskemu obroču Vojkove brigade, Nemci varno umaknili do Gorenje vasi, kjer so talce izpustili.[34] V škofjeloškem primeru, 9. februarja 1944, pa bi, morda pogojno, za talce smeli šteti 29 ujetih pripadnikov in priprtih sodelavcev OF oziroma partizanov, ki so jih Nemci pripeljali iz begunjskega in kranjskega zapora.[35] Enaindvajset sodelavcev ali pristašev partizanskega gibanja oziroma OF v Škofji Loki in okoliških vaseh, ki so jih Nemci izbrali za dopolnitev števila petdeset, izmed 135 aretiranih v raciji 8. februarja, pa moramo imeti za žrtve povračilnih ukrepov.

Zato bi morda smeli reči, da so, v večini primerov, *talci* med drugo svetovno vojno na Slovenskem, tudi eden od stereotipov za žrtve povračilnih ukrepov tedanjih okupatorskih oblasti.

Zahvale

Za koristne nasvete se zahvaljujem mag. Tomažu Budkoviču, dr. Mitji Ferencu, g. Francu Krmelju, g. Janezu Pintarju in g. Alfonzu Zajcu, za pomoč kustosu novejše zgodovine g. Francu Podnarju in arhivarki ga. Juditi Šega, za kritičen pregled teksta pa dr. Borisu Mlakarju.

[34] Janez Jan, Osvoboditev Žirov, *LR 44*, str.: 128, Muzejsko društvo Škofja Loka, Škofja Loka 1997.

[35] Za take primere, okupatorjevih »talcev na zalogo«, se je pri nas sčasoma oblikovalo novo gledanje na talce. Tako stoji v SSKJ sekundarna, razširjena definicija za talca: *Talec = oseba, ki jo zlasti okupator določi za povračilno žrtev.*

Mitja Ferenc

Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina

UDK 940.540.56(497.4)«1945«

MITJA Ferenc, doktor zgodovinskih znanosti, docent za sodobno zgodovino, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ferenc.mitja@guest.arnes.si

Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 153–164, cit. 68

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

8. julija 1990 je v bližini grobišča pod Krenom v Kočevskem Rogu potekala spravna slovesnost. Vsa leta zatem je vsako prvo soboto v mesecu juniju pripravljena komemoracija v spomin na več tisoč pobitih slovenskih domobrancev, ki naj bi ležali prav tam, v breznu pod Krenom. V bližini brezna so družine sorodnikov nato samoiniciativno postavljale manjša znamenja misleč, da je to mesto, kjer leže posmrtni ostanki njihovih svojcev. Slovenska vlada je že leta 1995 sprejela odločitev, da bo pod Krenom zgradila spomenik, spominsko kapelo. Ker pa se je zaradi nesprejemljivih natečajnih odločitev z izgradnjo odlašalo, sta bila na koncu zgrajena kar dva. Prvega je leta 2000 postavila vlada dr. Bajuka, drugega pa so vladni predstavniki »predali v namen« junija 2004. Poleg obeležitve pod Krenom pa je država namenila velika sredstva drugemu osrednjemu spomeniku pobitim domobrancev, Spominskemu parku Teharje. Tako Kren kot Teharje naj bi simbolizirala mesti, kjer je bilo pobitih največ Slovencev. Takšna stališča so povzeli tudi mediji in velik del javnosti. Dejstvo pa je, da ne eden ne drug spomenik, ne stojita na mestih, pod katerimi so tudi dejansko množična grobišča pobitih Slovencev. Medtem, ko se pod Krenom spomeniki postavljajo iz leta v leto, pa pod Macesnovo gorico, ki je kot kaže največje znano množično grobišče Slovencev v Kočevskem Rogu sameva.

Ključne besede: prikrita grobišča, Kočevski Rog, Teharje, Jama pod Krenom, Jama pod Macesnovo Gorico, povojni poboji

UDC 940.540.56(497.4)«1945«

MITJA Ferenc, Ph.D. in history, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ferenc.mitja@guest.arnes.si

Memorial Service for Slovene Victims, But at the Wrong Locale

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 153–164, 68 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

On July 8, 1990 the vicinity of the mass burial site under the Kren Hill in Kočevski Rog was a scene of a reconciliatory memorial service to honor several thousand executed members of the Slovene home guard military force who were presumably buried in the gorge under Kren. Thinking that the remains of their loved ones were but a few paces away the victims' families spontaneously started to erect small memorial signs nearby. In 1995, the government of Slovenia decided to erect a memorial chapel beneath the hill. Since there were some problems with the tender two chapels have been erected in the end. While the first was built in 2000 by the government of Dr. Bajuk the second followed four years later, in June 2004. Extensive governmental funds were allotted for the construction of the Teharje Memorial Park, another burial site of home guard soldiers. Both Kren and Teharje presumably denote the sites of the most extensive executions of Slovenes. This standpoint was adopted by the media and a large part of the public. Yet neither the area beneath Kren nor the Teharje Memorial Park denotes the actual mass burial sites. While new monuments are being raised beneath Kren year after year, the Macesnova Gorica pit in Kočevski Rog, which seems to be the true largest burial site for victims of post-war executions, stands alone and is visited by no one.

Key words: concealed mass burial sites, Kočevski Rog, Teharje, pit beneath Kren, pit beneath Macesnova Gorica, executions after WWII

Najbolj množični grobišči slovenskih domobrancev sta...?

Letos je minilo še šestnajst let od prve spravne slovesnosti v Kočevskem Rogu, ki sta jo takrat s stiskom roke in odpuščanjem zaznamovala takratni predsednik predsedstva Milan Kučan in ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar. Ko so mediji poročali o letošnjem dogodku, so zapisali, da je obletna maša potekala pod Krenom, kjer je pokopanih

11.000 slovenskih domobrancev.[1] Tudi lani se je zapis v našem največjem tiskanem časopisu že v naslovu skliceval na to, da je slovesnost potekala ob največjem povojnem množičnem grobišču pod Krenom.[2] Nič drugače ni bilo že ob omenjeni spravni slovesnosti, za katero je republiški sekretar za informiranje medijem sporočal, da bo mesto žalne slovesnosti, ki se bo začela 8. julija 1990 ob 11. uri pod Krenom »v neposredni bližini ene izmed jam, kjer je množično grobišče pobitih slovenskih domobrancev.«[3] Tako se je prikradlo v našo zavest, da je pod Krenom jama v kateri ležijo posmrtni ostanki slovenskih domobrancev in da je to tudi največje množično grobišče. Poleg Krena se v zvezi s slovenskimi domobranci najbolj pogosto navaja tudi Teharje. Vendar vse kaže na to, da niti teharski spomenik niti kapela in spomenik pod Krenom niso postavljeni na mestih pod katerimi bi bili najbolj množični ostanki pobitih Slovencev. Tako se nam pravzaprav iz leta v leto dogaja, da obujamo spomin na umrle na lokacijah, ki dejansko ne ustrezajo temu o čemer govorijo slavnostni govorniki oziroma drugi sodelujoči v programih. Glede na to, da doslej izkopov posmrtnih ostankov na omenjenih dveh grobiščih ni bilo, je težko povsem stoodstotno zatrditi, da so navedbe površne in neresnične. Vendarle doslej izkopani in najdeni drugi materialni dokazi, izpovedi rešencev in prič ter drugo dokumentarno gradivo, kažejo na to, da sta Teharje in Jama pod Krenom v Kočevskem Rogu kot najbolj množični grobišči slovenskih domobrancev navedeni napačno.

Teharje nekoč...

Nekdanje taborišče Teharje je bilo med drugo svetovno vojno nemški center za predvojaško vzgojo, ki so ga do konca maja 1945 spremenili v zbirno taborišče. Organizacija v njem je bila podobna kot v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Zbirno taborišče se je nahajalo v majhni dolini pod vasjo Vrhe, na jasi obdani s smrekovim gozdom. Taborišče naj bi sestavljalo okoli 17 večjih barak in še nekaj manjših.[4] Ograjeno je bilo z železno mrežo in bodečo žico, postavili so opazovalnice, sredi taborišča pa so z bodečo žico ogradili tudi večje posamične barake in štirikoten prostor, ki je bil posut z debelim kamenjem. Obdano je bilo z stražnimi stolpi.[5] S taboriščem je upravljala OZNA, varovanje in eksekucije pa so izvajali pripadniki OZNE in KNOJA. V Teharje so pripeljali med 4000 in 4500 s Koroške vrnjenih slovenskih domobrancev, v taborišču pa so se znašli tudi civilisti. Natančno število jetnikov v taborišču je zaradi stalnih odvozov in novih dovozov ter številnih smrti težko določiti.[6] Trditve, da je ob taborišču grobišče, kjer naj bi izginila večina taboriščnikov, nimajo trdnih podlag. V povojnih zapisih nastalih v emigraciji, ki pogosto navajajo streljanja taboriščnikov, se velikokrat izkaže, da podatki niso bili pridobljeni od neposrednih prič.[7] V zadnjih letih pa je bilo objavljenih tudi nekaj spominskih zapisov, ki navajajo na trditev, da je bilo ob taborišču le nekakšno zasilno grobišče, v katerega so zakopali tiste taboriščnike ki so v taborišču umrli zaradi bolezni, lakote ali mučenja, pa tudi take, ki so jih postrelili v svarilo drugim. Nekateri so v nemoči zdržati

[1] S.F: *Delo*, 12. 6. 2006, str. 2.

[2] S.F: *Delo*, 6. 6. 2006, str. 1.

[3] Republiški sekretariat za informiranje, Obvestilo sredstvom javnega obveščanja, priloga 1, 5. 7. 1990.

[4] Podatki o številu barak se v spominskih zapisih razlikujejo in so dokaj nezanesljivi. Primerjaj Matjaž Klepec: Teharje so tlakovane z našo krvjo, Buenos Aires 1973, str. 48–51 in Franc Ižanec: *Odprti grobovi*, IV, Buenos Aires 1971 (dalje Ižanec, Odprti grobovi IV), str. 101.

[5] Ižanec, Odprti grobovi IV, str. 210.

[6] Več o taborišču Teharje glej v: Mitja Ferenc: Taborišče Teharje in prikrita grobišča v Sloveniji, *Iz zgodovine Celja 1941–1945* (ur. Marija Počivavšek), Celje 2005, str. 215–248.

[7] O problematiki spominskih zapisov glej v: Tine Velikonja: Stari Hrastnik, *Zaveza,* št. 46, september 2002, str. 40–66.

bolečine napravili tudi samomor.[8] Tako imenovano zasilno ali najbližje grobišče se je nahajalo na levi strani potoka, ki je izviral pod sv. Ano in je tekel po dolini pod taboriščem proti ravnini. Na levi strani potoka, deset metrov nad njim je bil izkopan okoli 100 m dolg jarek, v katerega so pokopavali žrtve.[9] O tem najbližjem grobišču izvemo največ od Pavla Kogeja, taboriščnika, ki je bil zadolžen za pokope in ki je tudi sam pokopal okoli 20 oseb.[10] Njihovo lego v jarku je zapisoval v knjižico, ki jo je imel skrito v čevljih z namenom, da bi kasneje ob izkopih iz jame umrle lažje identificirali. Ko je bila vrsta ž žrtvami položenimi druga ob drugo polna, so nasuli nekaj centimetrov prsti in začeli polagati v drugo. Tega zasilnega grobišča se spominjajo tudi taboriščniki, ki so morali prisostvovati likvidaciji treh zapornikov, ki so ukradli hrano iz skladišča.[11] Danes, ko je to grobišče prekrito z več kot deset m visokim nasutjem odpadkov je izkop teh taborišču Teharje najbližjih žrtev skorajda nemogoč.

Večino domobrancev iz Teharij so odpeljali na morišča v okolici Hrastnika že prve dni po prihodu. Najprej so obračunali z oficirji, ki so jih 2. ali 3. junija zvečer odpeljali najverjetneje v rudniške razpoke na hribu Starega Hrastnika,[12] kamor so metali žrtve vse do 8. junija. V dolini pod hribom je smrti ubežal Jože Cerar, poveljnik domobranske postojanke v Lukovici, 5. junija pa je iz rudniške jame pobegnil Janez Ozimek, ki je morišče tudi podrobno opisal.[13] Smrti sta ušla tudi Anton Petkovšek (7. junija v jutranjih urah)[14] in Lojze Opeka istega dne zvečer na poti do morišča.[15] Rešil se je tudi Vladimir Zinger iz Ljubljane.[16]

Iz Teharij so jetnike vozili v smrt tudi na druge lokacije v okolici taborišča[17] in v okolici Celja, v protitankovski jarek pri Brestanici, v bunkerje v Krškem in še kam. Mladoletne jetnike so usmrtili v Zahomu v Savinjski dolini[18] in v Grižah, v t.i. Dolini zvončkov.[19] Po junijski in julijski čistki in po avgustovski amnestiji se je Taborišče Teharje spremenilo v kazensko taborišče za obsojence. Po njegovi ukinitvi so kaznjence večinoma premestili v Maribor.

Teharje danes...

Kdaj natančno so bile odstranjene barake ni znano. Do začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja se izgled območja ni veliko spremenil. Leta 1974 pa se je območje nekdanjega taborišča začelo spreminjati v deponijo za odpadni material iz celjske Cinkarne. Delovišče so omejili

---

[8] Ižanec, Odprti grobovi, IV, str. 109.

[9] Justin Stanovnik: Teharska nedelja, *Zaveza*, 1992, št. 6, str. 9–13; Policijska uprava (dalje PU) Celje, Uradni zaznamek (dalje UZ) – Justin Stanovnik, 2. 2. 1998.

[10] PU Celje, Magnetogram izjave Pavla Kogeja v oddaji TV Slovenija *Povojni poboji*, 12. 12. 1996.

[11] PU Celje, UZ – Jože Grdadolnik, 10. 10. 1997; Pismo Jožeta Grdadolnika PU Celje, 7. 12. 1997; Pričanje Marijana Velikonje, 10. 6. 2000.

[12] Filip Žakelj: *Revolucija okrog Limbarske gore*, Buenos Aires, 1979, str. 287–295, zapis izpovedi Jožeta Cerarja (dalje: Žakelj, Revolucija), str. 288.

[13] Ižanec, Odprti grobovi, IV, str. 224 – 228.

[14] Franc Ižanec: *Odprti grobovi*, I, Buenos Aires, 1965 (dalje: Ižanec, Odprti grobovi, I), str. 60–70.

[15] Ižanec, Odprti grobovi, I, str. 48 – 59.

[16] *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (uredil Drago Jančar), Ljubljana 1998, str. 413, izjava Vladimirja Zingerja. Možno je, da so se pobegli tudi zmotili v datumih. Tako Zdešar, navaja kot datum prvega transporta že 1. junij; Janez Zdešar: *Spomini na težke dni*, Ljubljana 1990 (dalje: Zdešar, Spomini), str. 32, 33.

[17] Kraje, ki se v bližini taborišča pojavljajo kot možna grobišča: Čatrov travnik severno od taborišča, območje današnje komunalne deponije in območje nekdanjih vojaških skladišč zahodno od taborišča, pregrada za Travnikom (vsa v Bukovžlaku), pokopališče Teharje, območje Bežigrada itd.

[18] Justin Stanovnik, Množična morija mladoletnih domobrancev na Teharjah, *Zaveza*, 2002, št. 46 (dalje: Stanovnik, Množična morija), str. 66–71.

[19] Stanovnik, Množična morija, str. 69, 70; Ob evidentiranju prikritih grobišč v RS je bilo 4. 11. 2002 območje pregledano z detektorjem za odkrivanje kovin, vendar je bilo delo zaradi številnih odpadkov in smeti neuspešno.

z žično ograjo nato pa so začeli z izkopavanjem in odvažanjem zemlje in piritnih odpadkov za potrebe izgradnje prve, najnižje pregrade. Pri delu so naleteli na posmrtne ostanke. Kljub temu, da so bili delavci predhodno opozorjeni naj takšne najdbe takoj prijavijo, so izjave kaj so z njimi dejansko storili nasprotujoče. Nekateri zatrjujejo, da so kosti zasuli in tam niso več kopali,[20] drugi pa pripovedujejo da so kosti potisnili v spodnji del zgornje pregrade. Nekdanje taborišče Teharje in njegovo najbližje grobišče sta bili torej leta 1945 tam, kjer so danes tri odlagališča: dve odlagališči odpadnega materiala Cinkarne Celje[21] in odlagališče komunalnih odpadkov mesta Celje.[22]

Kar nekaj dejstev govori v prid trditvi, da je bil prostor za deponijo odpadkov iz Cinkarne Celje izbran načrtno, oziroma za to, da bi z njim zabrisali sledi in prekrili morišča. Obe odlagališči sta služili svojemu namenu do začetka 90. let. Potem pa se je zaradi izgradnje nove deponije obremenjevanje teharske prenehalo. Tudi piritni in zemeljski odpadki se po letu 1991 oziroma 1992 v spodnjo deponijo niso več odlagali. Območje je prerasla trava. Leta 1993 je občina zavarovala območje taborišča in grobišča Teharje po katerem novi posegi niso dovoljeni.[23] Poseben dogovor po katerem bi se vzpostavila celovitost parka med občino Celje in Cinkarno,[24] slednja kljub pritožbam teharske komisije za povojne poboje in vladne komisije za ureditev prikritih grobišč in navkljub prijavam in odločbi inšpekcije ni uresničila. Občina in Cinkarna sta tako družno dopustili, da je Društvo za golf Cinkarne Celje na območju pod katerim ležijo posmrtni ostanki teharskih žrtev spremenilo v vadbišče za golf. Podoba teharskega taborišča in bližnjega grobišča je spremenjena do neprepoznavnosti. K temu so pripomogla tri odlagališča, ropot, smrad, prah, nekajletno vadbišče za motokros in današnje vadbišče za golf. S primerjavo letalskih posnetkov iz let 1953 in 1990 lahko ugotovimo, da se grobišče nahaja več kot deset metrov globoko zahodno od sredine igrišča za golf, kjer je bilo prej odlagališče trdih odpadkov in sega do temeljev druge pregrade za katero se širi t.i. teharsko jezero.[25]

Z Odlokom o ureditvenem načrtu za Park spomina Teharje[26] je država leta 1995 namenila Teharjem (poleg kapele pri Jami pod Krenom v Kočevskem Rogu) osrednje mesto za simbolni objekt spomina na več tisoč pomorjenih. Spominski park ki se gradi po načrtih arhitekta Marka Mušiča[27] še danes ni dokončan, je zamrežen in zaprt za obiskovalce. V preteklosti so se nad njim večkrat znesli tudi vandali. Dela so bila večkrat za daljše obdobje prekinjena tudi zaradi zapletov med projektantom in investicijsko službo Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (dalje: Ministrstvo za delo). Samo sanacija še nedokončanega osrednjaga spominskega

---

[20] Arhiv Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (dalje Komisija), dopis Tineta Velikonje, 27. 12. 2002. Posnetek izjave buldožerista Viktorja Mihaliča hrani T. Velikonja.

[21] T.i. Teharsko jezero, zgornje odlagališče, odlagališče titanovega dioksida – sadre ima površino 26,4 ha. Na severnem delu jezero omejuje zemeljska pregrada visoka 37 m ter dolga 513,5 m. Vanjo je vgrajeno 640.177 m3 gline, melja in piritnih ogorkov. Spodnje odlagališče trdih odpadkov ima zemeljsko pregrado visoko 10 m in dolgo 140 m. Vanjo je vgrajenih 36.731 m3 melja, piritnih ogorkov in gline. Odlagališče ima površino 4,5 ha. Na spodnje odlagališče so dovažli trde odpadke s posebnimi tovornjaki iz Cinkarne po cesti, sadro pa so na zgornje odlagališče transportirali po podzemnem cevovodu.

[22] Zahodno od obeh odlagališč Cinkarne so uredili mestno deponijo za komunalne odpadke, ki so jih začeli dovažati l. 1972. Površina odlagališča je znašala 15 ha.

[23] Ur. l. RS, št. 12/93, 15/93, 56/99.

[24] Komisija, Dogovor o aktiviranju novega cevovoda za novo akumulacijo nad Parkom spomina Teharje, 23. 10. 1998.

[25] Mitja Ferenc, Aleš Hafner, Alenka Kolšek, Peter Skoberne: *Spominski park Teharje. Smernice za načrt ureditve,* Ljubljana 1991.

[26] Ur. l. RS, št. 9/95.

[27] Komisija, gradiva za seje; Edvard Kovač: Pravica do imena: Zamisel spominskega parka na Teharjah, *Ampak,* november 2001, str. 20–22.

objekta je stala 30 milijonov sit, gradnja do leta 2006 pa okoli 550 milijonov sit.[28] Slavnostna otvoritev je bila 10. oktobra 2004.

Kočevski Rog ali Tezno ?

Prvo vprašanje ki si ga zastavljamo preden spregovorimo o mikro lokaciji največjega grobišča na tem območju se glasi: »Ali je Kočevski Rog naše največje množično prikrito grobišče ?« V javnem mnenju prevladuje podoba, kot da gre za območje, kjer je kmalu po koncu druge svetovne vojne izginilo nekaj tisoč slovenskih domobrancev in pripadnikov nemškemu okupatorju podrejenih oboroženih formacij iz drugih delov Jugoslavije in tudi civilistov. Takšno mnenje se je uveljavilo ne glede na to, da doslej niso bile opravljene tiste najbolj nujne raziskave, npr. terenska sondiranja, ki bi lahko podkrepila prevladujoče mnenje, da je Kočevski Rog naše največje množično grobišče. Tiste terenske raziskave vključno s sondažami, ki pa so bile opravljene pa take trditve postavljajo v drugačno luč.

Doslej le delen izkop protitankovskega jarka v Tezenskem gozdu pri Mariboru nakazuje, da je tam verjetno najbolj množično grobišče v Sloveniji. Med 7. aprilom in 22. junijem 1999 so ob gradnji avtoceste odkopali del jarka preko katerega je tekla avtocestna trasa. Na 70 m dolžine nekdanjega protitankovskega jarka, širokega od 4 do 6 m in globokega do 3,5 m so našli povprečno osemnajst okostij na dolžinski meter jarka. Odkopali so namreč 1179 človeških okostij.[29] V drugi del jarka niso posegali, tako da je več kot kilometer jarka ostal neraziskan. Domneva se, da gre morda celo za največje grobišče v srednjeevropskem prostoru.[30] Če odmislimo evropsko dimenzijo pa ne moremo mimo tega, da je le del odkopanega tezenskega jarka doslej največje znano prikrito grobišče v Sloveniji.

Skrivnostna Jama pod Macesnovo gorico

Drugo vprašanje na katerega bom poskušal odgovoriti je, kje v Kočevskem Rogu je grobišče s posmrtnimi ostanki največjega števila slovenskih domobrancev. Je to v neposredni bližini 30 m od spominske kapele v Jami pod Krenom ali v Jami pod Macesnovo gorico ? Usoda slovenskih domobrancev ki so bili konec maja 1945 iz Vetrinja vrnjeni prek Podrožce in v glavnem zaprti v zbirnem taborišči Šentvid nad Ljubljano se je namreč končala v Kočevskem Rogu. Manjši del slovenskih domobrancev iz Šentvida je končal na Golem, morda v Brezarjevem breznu v Podutiku oziroma v bližnji Kucji dolini. Ob koncu vojne zajeti domobranski ranjenci pa so verjetno končali v breznih nad Glažuto, Iško ter v Iški vasi. V Kočevskem Rogu so umorjene zmetali v kraške jame oziroma brezna. Jamarji so v Sloveniji pri skoraj 100 breznih našli posmrtne ostanke. Razmere v breznih so različne. Ponekod bi lahko vsak, ki bi se spustil v brezno stopil na človeške kosti, saj so povsem na površju. Na drugi strani pa so tudi brezna v katerih so na posmrtne ostanke nametane smeti, ki jih povsem prekrivajo. Ni pa malo tudi tistih brezen, ki so zato, da bi se prikrili sledovi minirana. Eksplozije so velikokrat porušile vhode v brezna, bodisi delno, bodisi v celoti. Slednje velja tudi za obe najbolj znani prikriti

[28] Komisija, dopis predsednika Komisije ministru dr. Vladu Dimovskemu, 27. 10. 2003; dopis predsednika Komisije avtorju, 29. 8. 2006.

[29] Velika večina okostij glede na najdeno opremo pripada vojakom hrvaške narodnosti. Žal se ob izkopu ohranilo le okoli 80 kosov opreme: gumbi z oznako NDH in U, ustaške značke, navadni in poročni prstani, pa tudi žica, s katero so likvidirane zvezali, vojaški čevlji, denarnice, žlice, pribor za britje, zlatniki.

[30] Mitja Ferenc, Mateja Bavdaž: Evidentiranje prikritih grobišč v RS, ID 142 Maribor – Grobišče Tezenski gozd; Okrožno državno tožilstvo (dalje: ODT) Maribor, Fotografije posmrtnih ostankov žrtev povojnih pobojev na lokaciji tankovskega jarka na trasi bodoče avtoceste, v k.o. Bohova, izkopanih v dneh od 7. aprila do 14. maja 1999; Dokumentacija ODT, PU Maribor, Ministrstva za delo.

grobišči v Kočevskem Rogu: Jamo pod Macesnovo gorico in Jamo pod Krenom, pri kateri je leta 1990 potekala tudi spravna slovesnost.[31]

Jama pod Macesnovo gorico leži sredi gozdov okrog 10 km iz Kočevja. Ker je bil vhod v brezno miniran, se je brezno spremenilo v 10 m globoko depresijo, z mestoma navpičnimi stenami, na katerih so še vidni sledovi razstreljevanja. Dno je v celoti nasuto z odstreljenim materialom, katerega volumen je več deset kubičnih metrov.[32]

Lega in oblika jame verjetno ustrezata jami, ki jo v svojih spominih navaja Milan Zajec, eden od redkih, ki je preživel in se rešil iz jame. Zajec navaja, da so žrtve dovažali s šestimi tovornjaki[33], na katere so naložili po 50 ljudi. Sam je bil ranjen in vržen v jamo 2. junija, iz nje pa je ušel 6. junija. V tem času so rob vhoda v jamo petkrat minirali. Preživeli v jami so se pred miniranji skrivali v stranski rov. Ob miniranju je v jamo padlo tudi drevo, ki je bilo za Zajca in še nekatere domobrance rešilna bilka. Ker je danes omenjeni rov nedostopen sklepamo, da so jamo minirali tudi kasneje. Sveže razstreljeno območje so zasadili s smrekami, ki danes sredi bukovega gozda opazno izstopajo. Glede na navedbe rešenca naj bi v jamo padlo več kot 1000 ljudi. Iz kočevskih brezen so pred smrtjo pobegnili tudi France Dejak iz Brega, France Kozina iz Sušja pri Ribnici (tudi njiju je rešila v brezno padla bukev) Janko Svete iz Preserij, Karl Turk iz Retja pri Loškem Potoku in Janez Jančar iz Male Stare vasi pri Grosupljem [34] in Alojz Vesel iz Malega Podljubna.[35] Z morišča pri breznu sta se rešila tudi domobranec policijske čete v Kočevju Lojze iz Velikih Lašč[36] in neznanec, ki ni hotel biti imenovan[37] ter J.J. iz okolice Polhograjskih Dolomitov.[38]

Znana Jama pod Krenom

Jama pod Krenom je najbolj znano in zloglasno grobišče v Kočevskem Rogu. Vendar, ali pod Krenom res ležijo slovenski domobranci ? Že zapisi rešencev iz kočevskih brezen opozarjajo na previdnost. Predvojna oblika in globina brezna nista znani. Rob brezna kaže sledove nasilnega preoblikovanja, ki je brezno spremenilo v lijak s strmimi stenami. Na dnu se seseda odkrušeni material, zato nastajajo večje razpoke.[39] Skozi eno od njih so se jamarji spustili tudi do človeških okostij ki ležijo pod nasutjem.[40]

Že sredi maja 1990 je Gozdno gospodarstvo Kočevje v dogovoru z Zavodom RS za varstvo naravne in kulturne dediščine izločilo 5,5 ha veliko območje okoli grobišča iz gozdne

---

[31] Več o kraških jamah – grobiščih glej v Andrej Mihevc: Množična grobišča v jamah v Sloveniji. V: *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem* (ur. Lovro Šturm), Ljubljana 2000 (v nadaljevanju Mihevc, Brez milosti), str. 331–349; isti: Identifikacija žrtev pobojev v breznih na Kočevskem Rogu in Matarskem podolju s pomočjo novcev, *Naše jame,* 37, 1995, str. 85–89.

[32] Jamarska zveza Slovenije (dalje: JZS), Kataster jam, št. 6157, Zapisnik Marko Simič, 1. 2. 1991; Mihevc, Brez milosti, str. 341.

[33] Ižanec, Odprti grobovi IV, str. 191.

[34] *Ušli so smrti. Poročila treh rešencev iz množičnega grobišča v Kočevskem Rogu*, Celovec–Ljubljana–Dunaj, 2004, str. 102–157; primerjaj datume v *Kočevski Rog* (zbral in uredil Ivo Žajdela), Maribor 1990 (dalje Žajdela, Kočevski Rog), str. 65–74.

[35] *Dolenjski list*, 17. 5. 1990, novinar T. Jakše; objavljeno tudi v Žajdela, Kočevski Rog, str. 27–30.

[36] Žajdela, Kočevski Rog, str. 31–44; Ižanec, Odprti grobovi I.

[37] Žajdela, Kočevski Rog, str. 23–26; povzeto iz *Družine* 5. 8. 1990, pogovor vodil Janez Gril.

[38] Janez Gril: Svojo skrivnost je čez leta zaupal najbližjim, *Družina*, 8. 8. 1993, str. 7. Ustna pričevanja so povzeta tudi v Pavel Jamnik: »Akcija sprava«: ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev: zaključno poročilo, Ljubljana 2004.

[39] JZS, Kataster jam, št. 6158, Zapisnik Marko Simič, 1. 2. 1991.

[40] Oddelek za arhiviranje in dokumentacijo TV Slovenija, Filip Robar Dorin: *Za resnični konec vojne*; Jože Možina: Raziskava prikritih grobišč v Kočevskem Rogu s študenti oddelka za zgodovino Filozofske fakultete : oddaja *Tednik*, TV Slovenija 1. program, 11. 11. 2004.

proizvodnje. V pripravah na spravno slovesnost so vrtačo ogradili z leseno ograjo in iz manjših ploščatih kamnov pripravili manjši prostor za polaganje sveč in odlaganje vencev. Na dnu vrtače je Društvo za ureditev zamolčanih grobov postavilo leseno tablo z napisom: »TUDI MI SMO UMRLI ZA DOMOVINO«, ki je danes ni več. Na poti ki vodi do grobišča pa je bilo vbetonirano leseno razpelo delo Metoda Frlica. Ob 60. letnici pobojev v Kočevskem Rogu je Nova slovenska zaveza leseni križ odlila v bronu. Kmalu po spravni slovesnosti je nekdo postavil leseno ploščo z napisom.[41] V kasnejših letih so se znamenja – križi ob grobišču množila. Največ jih je vbetoniranih med skalami nad prostorom za polaganje sveč. Dva sta posvečena hrvaškim žrtvam,[42] šest so jih postavili sorodniki slovenskih domobrancev,[43] nekaj križev pa je železnih in brez oznak. Tudi na skalo sta pripeti dve manjši plošči,[44] križa pa najdemo tudi med skalami med grobiščem in spomenikom v vrtači,[45] in na deblu ob ograji.[46] V prvih letih delovanja vladne komisije za ureditev vprašanj prikritih grobišč je veljalo, da naj bi po postavitvi kapele in ureditvi okolice odstranili različna znamenja v okolici grobišča, v začetku l. 1999 pa je prevladalo stališče, da to ne bi bilo smotrno, odstranili in zamenjali naj bi le kažipote k grobiščem.[47]

V razdalji 1200 m je ob cesti k grobišču tudi Križev pot, avtorja Staneta Jarma. 21. junija ga je 1998 blagoslovil takratni beograjski nadškof dr. Franc Perko.[48]

Skupina preživelih nekdanjih srbskih prostovoljcev je 6. maja 2005 postavila spomenik iz črnega marmorja.[49] V Vetrinju so bili nastanjeni 3 njegovi polki – okoli 3000 oseb in okoli 500 četnikov iz Ličkega korpusa. Preko Podrožce vrnjene vojake srbske narodnosti so odpeljali v Kočevski Rog. Eni skupini Srbov, ki so jih na morišče vozili skupaj s Hrvati, je med prevozom uspelo onesposobiti stražarje in pobegniti.[50] Rešilo se jih je 36.[51]

Posebnost ureditve pa sta kar dva »državna« spomenika.

V vrtači pred grobiščem stoji spomenik, ki ga je kot »začasnega« leta 2000 financirala vlada dr. Andreja Bajuka in postavilo Društvo za ureditev zamolčanih grobov. Zasnoval ga je njegov

---

[41] »PRIŠEL JE SATAN U ROG / NAREDU STRAŠEN JE ZLOČIN / ZA NJIM OSTALE SO KOSTI V SPOMIN / USMILI SE MRTVIH LJUBI BOG ! LETO 1990«

[42] Bel lesen križ ima napis: »MIR VAMA ! / »HRVATSKI DOMOBRAN« / SAMOBOR«, na drugem lesenem križu pa je ploščica z napisom: »TUKAJ POČIVA MARKO TUKERIĆ / – sa svojim suborcima – / ČASTNIK HRVATSKE VOJSKE od 1941– 45 / Neka vam je vječna / slava i velika hvala / zahvalan sin Nedeljko«,

[43] Lesen križ s ploščico in napisom: »TONE LOVŠIN HROVAČA 37 / 25. 4. 1925 / 1945«, nekoliko večji križ s strešico in Kristusom ter vgraviranim napisom »TRČEK VINKO / 1910 – 1945«, lesen križ s ploščico in napisom: »BRATOMA KAROLNU, JANEZU FERKULJ / TER BRATRANCEM IN VAM VSEM KI / POČIVATE TU VSA ČAST IN SLAVA / ZA IDEAL, KI STE GA PODARILI / BOGU NARODU IN DOMOVINI L. 1945 / *DOMOBRANCI ! POČIVAJTE V MIRU*«, lesen križ z napisom: »KOZINA GORIČAVAS / JANEZ 1923 – 1945 / JOŽE 1925 – 1945«, lesen križ z napisom: 1945 / ALOJZ K. 1909 JOŽE I. 1910 /« in še en lesen križ z nečitljivim nepisom.

[44] Ena je posvečena Viktorju Lumieru, druga pa Ivanu Oblaku.

[45] Na prvem je vgravirano ime Jože Velše, drugi pa je posvečen članoma družine Petrič.

[46] Na leseni plošči je vgravirano: »NEPREMAGANIM DOMOBRANCEM / ŽRTVAM KOMUNISTIČNE REVOLUCIJE / V TRAJEN SPOMIN / SLOVENCI IZ MIRAMARA. ARGENTINA / MIRAMAR JUNIJ 1995«

[47] Komisija, Zapisnik 27. seje, 23. 2. 1999.

[48] Grobišče pod Krenom v Kočevskem Rogu; http://www.kocevje.si/kren.htm.

[49] Na njem je napis v cirilici: »U OVIMA JAMAMA ZAJEDNIČKOJ MASOVNOJ / GROBNICI UJEDINJENIH NACIONALNIH / SNAGA SLOVENACA. SRBA I HRVATA POČIVA / GRO LJUDSTVA DRUGOG, TREČEG IN ČETVRTOG / PUKA SRPSKIH DOBROVOLJACA, PREKO 3000 / HILJADE SUNČANIH MLADIH LJUDI, NESALOMLJI – / VOG VITEŠKOG DUHA I BORBENOG MORALA, KAO / I 2000 HILJADE DIV – JUNAKA CRNOGORSKIH / ČETNIKA VOJVODE PAVLA DUJIŠIĆA / VERO – / LOMNO IZRUČENIH OD BRITANACA IZ KORUŠKE / MAJA 1945 TITOVIM PARTIZANIMA I ZLOČINA – / ČKI POBIJENIH NA OVIM STRATIŠTIMA. / SALVA IM I HVALA VEČAN IM POKOJ / NEPROLAZNOM CARSTVU HRISTOVOM ! / POČIVAJTE DRUGOVI U MIRU / VAŠE DELO NASTAVLJAMO MI / UDRUŽENJE SRPSKIH DOROVOLJACA /«

[50] Borivoje M. Karapandžić: *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Beograd 1990, str. 54–64. Glej celoten opis dogodka kapetana Miodraga Markovića, komandanta 4. polka, v: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe*, zv. 1, München 1954, str. 79–94.

[51] Pismo pripadnika SDK Milana Đorđevića mi je 30. 3. 2003 posredoval Tine Velikonja.

predsednik Franc Perme. Na talni plošči dimenzij 5 x 7 m so zgradili betonsko konstrukcijo eliptične oblike dimenzij 4 x 6 m in visoko 8 m.[52] Ker je bil postavljen brez dovoljenj, je gradbeni inšpektor celo naročil njegovo odstranitev.[53]

Na jasi, okoli 30 m od grobišča pa stoji od leta 2004 tudi kapela. Prizadevanja za njeno postavitev so se začela že ob spravni slovesnosti.[54] Ko je bil leta 1995 na javnem natečaju izbran projekt spominske kapele, je bilo potrebno skoraj desetletje za njeno uresničitev. Tako dolgi poti do obeležitve kraja so botrovali različni pogledi stroke in članov Komisije glede lokacije sakralnega spominskega objekta (sprva je bila določena postavitev na kraju spravne slovesnosti), nekajletna odsotnost sredstev v državnem proračunu, nerešeni denacionalizacijski postopki, nesprejetje občinskih prostorsko izvedbenih aktov, večletna nevložitev vloge za pridobitev lokacijskega in gradbenega dovoljenja s strani ministrstva za delo, nestrinjanje cerkvenih predstavnikov z natečajno rešitvijo,[55] nezavzetost in neusklajenost državnih organov in drugo. Po mnogih zapletih so jo z vsemi soglasji in dovoljenji – je edini objekt oziroma spomenik pod Krenom ki jih ima – predali namenu 6. junija 2004. Financirala jo je Republika Slovenija in jo dala v last in uporabo Rimokatoliški cerkvi in župniji Kočevje. Skromno, zadržano zasnovan objekt v obliki intimnega svetišča in v spoštovanju tragičnega kraja[56] je leto kasneje obogatil velik mozaik patra Marka Ivana Rupnika.[57] Nekaj dni pred 16. obletno mašo, ki je potekala 11. junija 2006, je z veliko tlakovano ploščadjo in nasutjem izgubila zunanji prostor, s katerim je tvorila celoto.[58] Ob tem potekajo razprave, kateri spomenik je primernejši obiskovalcem. Takšnemu tekmovanju je sledil zavajajoč napis na črnogradnji z napisom, da je pomnik razglašen za spomenik državnega pomena, kar ne drži.

Izgradnji leta 2000 postavljenemu spomeniku je ostro kritizirala tudi Nova slovenska zaveza. Zato je dve leti kasneje pobitim postavila svoj spomenik. Stoji pri grobišču pod Krenom, poleg zadnje postaje križevega pota. Spomenik – kroglasta »Slovenska solza« iz črnega marmorja ima napis: »NA / TEM KRAJU / LEŽI ŠTIRI DO PET TISOČ / VOJAKOV / SLOVENSKE

[52] Spomenik je elipsaste oblike. Stene so predrte s šestimi visokimi loki in so obložene z grobimi granitnimi ploščicami, tlak pa je iz rdečkastega granita. V notranjosti visi razpelo, ki sestavljata bronast korpus in kovan križ. V kapeli visi zvonček, delo livarne Feniks iz Žalca. V notranjosti je nad loki nekaj večjezičnih napisov. Slikarije na stropu iz l. 2001 prikazuje poveličanega Jezusa nad breznom z ranjenimi in pobitimi roškimi žrtvami. Na talni plošči spomenika je lesena oltarna miza. Na njem je križ z vrezanim korpusom, pod oltarjem pa je umetnik Stane Jarm upodobil roki sprave; http://www.kocevje.si/kren.htm. Bolj zanimiva je plošča na kateri je posvetilo v slovenskem, hrvaškem in nemškem jeziku. Slovensko se glasi: POMNIK JE NAMENJEN ŽALOSTNEMU SPOMINU / V PRETEKLOSTI SLOVENIJE IN SLOVENSKEGA NARODA / UMRLIM, PADLIM IN POBITIM V PROTIFAŠISTIČNI / VOJNI, V DRŽAVLJANSKIH SPOPADIH IN REVOLUCIJI / NA KOČEVSKEM. SLOVENCEM, SRBOM, ČRNOGORCEM, / HRVATOM, AVSTRIJCEM, NEMCEM, ROMOM / KOČEVSKIM NEMCEM MED PRISILNIM IZSELJEVANJEM / IN SOCIALISTIČNIM JETNIKOM MED SUŽNJEVANJEM / V KOČEVSKIH TABORIŠČIH

[53] Dopis Ministra z okolju in prostor dr. Andreja Umka predsedniku Vlade RS dr. Andreju Bajuku, 14. 11. 2000. Po njegovem je bilo delovanje Komisije in Društva nepremišljeno in nepravilno.

[54] Vlada RS je 24. oktobra 1990 ustanovila Komisijo Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije za razreševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem Rogu in ji določila naloge. Lokacija grobišča pod Krenom se pojavi že v aktu o ustanovitvi, saj je ena izmed štirih nalog komisije bila, da »izpelje postopek zbiranja ponudb za ureditev in namembnost grobišča pod Krenom...«; Skupščina RS, Izvršni svet, Sklep o ustanovitvi in imenovanju predsednika in članov Komisije Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije za razreševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem Rogu, št. 021-06/90-28/1–8, 24. 10. 1990.

[55] Komisija, izjava Umetnostno-gradbenega sveta ljubljanske nadškofije, 19. 5. 1998.

[56] Avtorji: prof. dr. Janez Koželj, Martina Tomšič, Polona Filipič, Edo Wallner. Zamišljena je kot večnamenski bogoslužni prostor. Odprta predstavlja prezbiterij svetišča, zaprta pa kot prostor za bogoslužje manjših skupin.

[57] Več o pomenu mozaika v kapeli glej v: Ivan Marko Rupnik: *V objemu življenja. Teološko – duhovne osnove mozaika p. Marka Ivana Rupnika v kapeli v Kočevskem rogu*, Ljubljana, 2006 (dalje: Rupnik, V objemu življenju), str. 24–32.

[58] Jela Krečič: Posegi v moderno arhitekturo. Proti zakonu, brez spoštovanja, *Delo* 9. 8. 2006, str. 13. Grobišče z okolico je vpisano pod številko 497 v prostorskih planskih aktih RS področja varovanja kulturne dediščine in v register nepremične kulturne dediščine.

NARODNE VOJSKE / OD ANGLEŽEV IZ VETRINJA VRNJENIH / IN OD KOMUNISTOV POBITIH / V PRVIH DESETIH JUNIJSKIH DNEH / 1945. / NJIHOVA IMENA NISO ZNANA / TUDI NE ČETE IN BATALJONI / V KATERIH SO SE TRI LETA / BOJEVALI ZA SVOBODO DOMOVINE. / PADLI SO V TO JAMO, / KJER JE ŽE LEŽALO VEČ TISOČ VOJAKOV / SRBSKE IN HRVAŠKE VOJSKE. / VSEM NAJ DA BOG / VEČNI MIR / IN / POKOJ. / POSTAVILA NOVA SLOVENSKA ZAVEZA 9. JUNIJA 2002.«[59]

Zaraščen prostor spravne slovesnosti

V neposredni bližini jame (200 m) je 8. julija 1990 potekala spravna slovesnost, ki se je udeležilo več deset tisoč ljudi z najvišjimi predstavniki političnega, cerkvenega in javnega življenja. Na izbor mesta za spravno slovesnost je vlivalo več dejavnikov: neposredna bližina grobišča pod Krenom, najlažje dostopen teren in do takrat tudi najbolj obiskovan. Šlo je za prvo množično grobišče na poti iz Kočevja v Kočevski Rog. V njegovi bližini se križajo gozdne ceste, ki so omogočale ustavljanje in parkiranje avtomobilov in avtobusov in v primeru večjega obiska tudi krožno pot. Predvsem pa je vznožje hriba pod Krenom dopuščalo dostop večjemu številu udeležencev na predvideno spravno slovesnost. V nasprotju s prvotnimi pričakovanji in sklepi takratne posvetne in cerkvene oblasti je šestnajst let po tem pomembnem dogodku območje neprehodno saj ga zarašča smrekov nasad, na takratno slovesnost pa ne spominja nobeno znamenje.

Presenetljiva raziskovalna akcija

14. septembra 2004 je v kotanji blizu grobišča pod Macesnovo gorico potekala raziskovalna akcija absolventov oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, da bi na temelju morebitnih najdb osebnih predmetov pomorjenih ugotovili njihovo narodnost in morda še kakšne druge posebnosti.[60] V osmih urah smo izkopali okoli 25 kg najrazličnejših ostankov in nato v naslednjih dneh še 20 kg, ki smo jih po očiščenju grobo razvrstili in ocenili skupaj s poznavalci vojaške opreme. Najbolj zanimivi so bili križci in svetinjice z rožnih vencev. Prvih smo izkopali 115, svetinjic pa 95. Druga skupina najdenih predmetov so bili kovanci. Našteli smo nemške, italijanske in jugoslovanske. Od vojaške opreme smo razpoznali nekaj domobranskih kokard, različne značke (npr. vezistov, Kranjskih Janezov iz 1. svetovne vojne), pasne in druge sponke (okoli 1000), ključe različnih dimenzij, gumbe za šotorska krila in najrazličnejše gumbe z uniform (okoli 2000), žetone ter dele jedilnih priborov (vojaškega in civilnega izvora), čutare. Najdeni so bili tudi prstani ter ostanki tub, brivnikov, škarjic, nožev, vžigalniki, figura ležečega vojaka, majhna steklenička, naprstnik, glavniki, ščetke, čopič za britje, koščki stekla (največ je bilo okroglih stekel za katerem domnevamo, da so od svetilk). Ker je bilo kar nekaj steklenih predmetov stopljenih in je spremenilo obliko (npr. rožni venci) ali pa so bili ožgani, lahko sklepamo da gre za opremo, ki so jo žrtve morale pustiti pred moriščem in so jo po opravljeni moriji storilci pustili na dnu vrtače in jo zažgali. Ostankov tkanine je bilo zelo malo pa še ti so bili v majhnih nerazpoznavnih koščkih. Obleka je verjetno zgorela, ali pa so uniforme, ki so jih žrtve morale sleči, zbrali in odpeljali v skladišča v Kočevju. Da so uniforme z morišč pobirali je opisalo kar nekaj udeležencev dogajanj.

---

[59] Nekdanji predsednik Nove slovenske zaveze Tine Velikonja je štiri leta zapisal, da Hrvatov v Rogu ni. Glej v: Tine Velikonja: Kočevski rog maja in junija 1945 v: Rupnik, v objemu življenju, str. 5–11.

[60] Akcije so se udeležili Matjaž Ravbar, Irena Uršič, Branka Petkovšek, Matjaž Pelko, Dušan Škafar, Bogdan Šteh pod mentorstvom dr. Mitje Ferenca. Sodelovali so tudi kriminalista Pavel Jamnik (GPU), Zoran Radanovič (PP Kočevje) in Mateja Bavdaž (Ministrstvo za kulturo). Glej tudi v: Mitja Ferenc: *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča šestdeset let po koncu 2. svetovne vojne*, Celje 2005.

Najdeni predmeti v marsičem nasprotujejo izjavam rešencev iz roških brezen. Presenetljivo je, da se je našla oprema, ki naj bi jo glede na izjave rešencev pustili že v Šentvidu, Kočevju, oziroma ob odhodu s tovornjakov (npr. noži, jedilni pribor, svetilke ipd.). Za določitev narodnosti žrtev so bile poleg križcev, ki bi lahko bili tudi od hrvaških žrtev, pomembne predvsem najdbe svetinjic (Brezijanske Marije) s slovenskimi napisi in nekaj domobranskih kokard, kar v marsičem potrjuje domneve, da so v Jami pod Macesnovo gorico slovenski domobranci. Najdbe pod Macesnovo gorico so torej nakazovale, da v grobišču ležijo žrtve slovenske narodnosti. Seveda se je začelo zastavljati vprašanje, čigavi posmrtni ostanki ležijo v drugem večjem breznu v Rogu, pod Krenom.

Pod Krenom ni Slovencev?

Glede na to, da je bil Kren že izbran in javno določen za simbolni kraj vsakoletnih žalnih slovesnosti za slovenskimi domobranci, se je preiskava grobišča pod Krenom pojavila kot nov izziv. Na temelju informacij da je bil v pobočju vrtače pred grobiščem najden albanski kovanec, je bilo z detektorjem za odkrivanje kovin raziskano širše območje okoli grobišča. Detektor je zaznaval kovino le v vrtači, kjer od leta 2000 stoji spomenik. Najprej je bila 29. septembra 2004 raziskana en kvadratni meter velika sonda,[61] 26. oktobra pa je potekala raziskovalna akcija 4. letnika oddelka za zgodovino.[62]

Kljub temu, da smo pod Krenom našli manj (279) predmetov (poleg njih so bili tudi ostanki gradnje spomenika in izgubljeni predmeti obiskovalcev iz zadnjih let), so bili izkopani ostanki presenečenje. Med njimi namreč ni bilo nobenih križcev in svetinjic s slovenskimi napisi pač pa smo našli hrvaške kune in gumbe ter značke z oznako NDH (Nezavisna država Hrvatska). Med pomembnejšimi predmeti naj omenim: Železni križec 1. stopnje,[63] značko, ki se je nosila na zunanjem delu ovratnika Hrvatskih oboroženih sil,[64] rusko carsko odlikovanje sv. Jurija,[65] gumb za bluzo z oznako »U«, manjši gumb za epoleto ali žepe z oznako »U«, mornariški gumb neznane izdelave (ni iz Italije ali Nemčije), podčastniški gumb za izhodno uniformo nemške vojne mornarice, gumbe za šotorska krila različnega porekla,[66] božjepotno podobico (Bistriška Marija). Najdeni kovanci so bili raznovrstni,[67] poleg hrvaških kun pa so bili med zanimivejšimi trije srbski dinarski kovanci, ki jih je srbska nedićeva vlada dala kovati v tujini, z napisom v cirilici in letnico kova 1942.

---

[61] V njej je bilo nekaj nemških kovancev, del pribora za britje, naboj in dva gumba za šotorsko krilo z oznako »military equipment«.

[62] Študenti Gaja Pöschl, Helena Matičič, Maja Povalej, Urška Žniderčič, Simona Lešnjak, Vanja Pfajfar, Branka Petkovšek, Metoda Jakob, Sergeja Hribar, Aleš Pogačnik, Aleš Žlebnik, Rok Bečan, Hana Habjan, Irena Uršič pod mentorstvom dr. Mitje Ferenca. V raziskavi sta sodelovala kriminalist Pavel Jamnika in policist Tomaž Podgoršek, delo si je ogledal okrožni državni tožilec Peter Šobar, zadolžen za raziskavo povojnih množičnih pomorov. Snemalcu Jožetu Jagriču iz TV Slovenija je v globine Jame pod Krenom pomagal Anton Oberstar, član Društva za raziskavo jam Ribnica.

[63] (Eisenkreutz EK1); dobivale so ga vse vojske, ki so sodelovale z nemško vojsko, podeljenih okoli 750.000, podeljevali so ga za izjemne zasluge, od Slovenskih domobrancev ga ni dobil nihče.

[64] Nosili naj bi jo člani Poglavnikovega telesnjega zdruga in Poglavnikove telesne bojne.

[65] Na levi kraku ima številko 322, na desnem pa 507.

[66] Gumb za šotorsko krilo, izdelava Kraljevina Jugoslavija, gumb za šotorsko krilo, izdelava ZDA (vojaška pomoč Kraljevini Jugoslaviji), gumba za šotorsko krilo, hrvaška proizvodnja, gumba za šotorsko krilo, neznanega porekla.

[67] Najdenih je bilo 1 krona z letnico1895, 1 kovanec za 10 kopejk z letnico 1916, 2 italijanska kovanca (1 za 20 centimov iz 1910), kovanec za 1 madžarski pengö, kovanec za 2 madžarska pengö, kovanec za 20 del madžarskega pengö, 9 kovancev po 2 kuni, 10 kovancev jugoslovanskih dinarjev (1 za 20 din iz 1938, 2 po 2 din iz 1938, 1 za 1 din in 1 za 2 din iz 1925, štirje za 1 din, 1 za 50 par), kovanec za 20 poljskih grošev, 1 kovanec slovaške republike za 1 krono iz 1942, 27 kovancev po 5 oziroma 10 pfenigov, 2 srbska kovanca po 2 dinarja z letnico kova 1942, 1 kovanec ZDA za (?) centov z letnico 1936 in 2 kovanca neznanega porekla.

Med ostalimi predmeti so bili najdeni še: držalo za oprtač z ostankom pasa, oznaka (verjetno za kapo, brez vidnega napisa), 62 različnih gumbov, pretežno nemškega izvora, žlice, raznovrstno strelivo, pasne sponke in sponke za vojaško opremo, nožiči, škarje, pribor za britje, ostanki glavnikov, manjše klešče, ključi, ostanki stekleničk in drugih steklenih predmetov, škatlica s podobico, majhen pravoslavni križ, okvir za medaljon.

Če v prvem breznu najdbe nakazujejo, da v njem leže žrtve slovenske narodnosti, pa pod Krenom, kjer nismo našli nobenih križcev, svetinjic s slovenskimi napisi, najdbe krepijo domneve, da so tam končali predvsem pripadniki srbske, ruske, nemške in morda črnogorske narodnosti. Z še bolj sistematičnimi in vseobsežnimi terenskimi raziskavami bi lahko to trditev še bolj okrepili. A že doslej najdeni predmeti kažejo, da izbor kraja za spomenike žrtvam slovenske narobnosti ni bil najbolj posrečen.

Medtem, ko se pod Krenom spomeniki postavljajo iz leta v leto, pa pod Macesnovo gorico, ki je kot kaže največje množično grobišče Slovencev v Kočevskem Rogu (grobišča t.i. Ušive jame raziskovalci še nismo našli) sameva. Ograja postavljena že davnega leta 1990 se podira, takrat urejenega prostora za polaganje sveč in vencev se ne najde več. Izjema je le 26. oktobra 2004 postavljeno bronasto znamenje – eno od petih v Sloveniji, ki jih je takratna vlada postavila na prikritih grobiščih.

Odprte rane

V vseh letih ko se je vprašanje prikritih grobišč lahko dotaknilo slehernega Slovenca in je njihovo reševanje postalo naloga države, smo preveč energije pa tudi sredstev namenili le dvema simbolnima krajema, dvema lokacijama, ki naj bi simbolizirala prikrita grobišča – Spominskemu parku Teharje in kapeli pri Jami pod Krenom v Kočevskem Rogu. Žal se pri tem nismo predstavili kot urejena država. Na to kažejo stroški za sanacijo še nedokončanega spomenika in dopustno vadbišče za golf nad posmrtnimi ostanki umrlih na Teharjah. Pri Jami pod Krenom je na natečaju izbran spominski objekt, ki več kot desetletje ni bil postavljen, nazadnje prehitela črna gradnja. Z različnimi drugimi posegi pa se je povsem spremenila oziroma razvrednotila izvirna podoba jame kot najbolj znanega grobišča v Sloveniji, ki pa kot kaže ni množično grobišče Slovencev. Čaka pa nas še par sto grobišč po celi Sloveniji, za katere smo se šele zdaj, 16 let po spravni slovesnosti začeli nekoliko resneje pogovarjati o njihovem priznanju, morebitnih sondažah in izkopih ter njihovi ureditvi.[68]

Doslej sta nam objekta, ki ju je postavila slovenska država pod Krenom, prvega leta 2000 in drugega 2004 kazala na odnos države in njenih institucij do problematike reševanja prikritih grobišč. Ta odnos simbolizira odnos države in njenih institucij do problematike reševanja vprašanj prikritih grobišč, za katerega je značilna odsotnost zakonodaje in pravnih aktov ali nespoštovanje le teh, neupoštevanje navodil strokovnih služb, neorganiziranost in neodgovornost tistih resorjev in ljudi, ki so za reševanje najbolj odgovorni, predvsem pa odsotnost načrtnega in sistematičnega strokovnega proučevanja in raziskovanja prikritih grobišč in njihovih ureditev. Iz kronologije je razvidno, da pod Krenom vsakih dve leti »zraste« nekaj novega, kar vsaj v delu zainteresiranih ljudi sproža pomisleke in negodovanja. Kot da bi si posamezniki v društvih, Komisijah in Vladah želeli postavljati svoje spomenike in po svoje zaznamovati ta prostor: leta 1998 Križev pot, leta 2000 spomenik Komisije Vlade RS in Društva za ureditev zamolčanih grobov, leta 2002 spomenik Nove Slovenske zaveze, leta 2004 kapela Vlade RS in njene takratne Komisije, leta 2006 poseg v območje kapele nove Komisije in Vlade RS.

[68] Zadnji dogodki povezani z izkopom posmrtnih ostankov v Breznu pod Konfinom in tudi javno objavljeno razmišljanje predsednika Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč morda napovedujeta spremembo dosedanje prakse in bolj odločno urejanje teh za slovensko družbo brez dvoma bolečih vprašanj.

Kaj lahko ob Jami pod Krenom pričakujemo leta 2008?

Ob tem ko bo Jama pod Macesnovo gorico za katero raziskave kažejo da je dejansko množično grobišče pobitih Slovencev še dolgo samevala z napol podrto ograjo, odmaknjena množičnemu spominu.

Vida Deželak Barič

Stereotipi o slovenskih komunistih v obdobju ilegale

UDK 329.15(497.4)

DEŽELAK BARIČ Vida, dr., Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, vida.dezelak-baric@inz.si

Stereotipi o slovenskih komunistih v obdobju ilegale

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 165–173, cit. 37

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Prispevek obravnava stereotipsko podobo slovenskih komunistov v obdobju njihovega ilegalnega delovanja s poudarkom na obdobju druge polovice tridesetih let 20. stoletja in obdobju druge svetovne vojne. Upošteva samopodobo, kakršno je ustvarjala Komunistična partija Slovenije, na drugi strani pa predstavlja glavne elemente v stereotipu, ki se je izoblikoval na strani, ki je komunizem zavračala.

Ključne besede: slovenski komunisti, revolucija, protirevolucija, nasilje, morala

UDC 329.15(497.4)

DEŽELAK BARIČ Vida, Ph.D., Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, vida.dezelak-baric@inz.si

Stereotypes about Slovene Underground Communists

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 165–173, 37 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

With the emphasis on the second half of the 1930's and the period of the Second World War the paper investigates the stereotype about activities of Slovene communists who had to go underground. Confronted are the self-image created by the Slovene Communist Party and, on the other hand, principal elements of the stereotype about the communists created by those who rejected communism.

Key words: Slovene Communists, revolution, counterrevolution, violence, morale

I

Revolucionarno razpoloženje po končani prvi svetovni vojni na tleh Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je privedlo do ustanovitve Komunistične stranke Jugoslavije leta 1919 (v Sloveniji leta 1920), nekatera nasilna dejanja komunistov, ki so ogrožala obstoječo državno ureditev in nenazadnje samo dejstvo, da je komunistična stranka imela precej privržencev, kar so potrdile volitve v ustavodajno skupščino, je že avgusta 1921 dobilo epilog v oblastni prepovedi komunistične stranke.[1] Tako se je v širši javnosti na osnovi neposrednega izkustva in poznavanja revolucionarnega dogajanja po Evropi že kmalu uveljavila negativna in zavračajoča sodba o komunizmu in komunistih. Le-to je v strnjeni obliki zaobjel tudi zakon o zaščiti države avgusta 1921, uperjen v prvi vrsti proti komunistom. Omenjeni zakon je za hudodelstvo v smislu kazenskega zakonika med drugim opredelil ščuvanje na nasilje zoper državna oblastva, določena z ustavo, ter komunistično ali anarhistično propagando oziroma nagovarjanje drugih, »da je treba izpremeniti politični ali ekonomski red v državi s hudodelstvom, nasiljem ali s kakršnimkoli terorizmom«.[2] Ogrožanje javnega miru in reda, terorizem, izvrševanje umorov ter nelegalno

[1] Slovenska novejša zgodovina 1848-1992 : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, Ljubljana 2005, str. 231-237, 253-255.

[2] Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi. V: Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik III, št. 95, 11. avgust 1921, str. 469.

in neparlamentarno prilaščanje oblasti so po tej zakonski opredelitvi bile bistvene značilnosti komunističnega gibanja oziroma njegove ideologije, pripadniki pa torej teroristi, morilci, prevratniki.

Podoba o komunistih oziroma boljševikih je v slovenskem prostoru že zelo zgodaj zaživela v izjemno ekspresivni obliki. V času Madžarske sovjetske republike je v Prekmurju tamkajšnji pesnik skušal odvračati Prekmurce od revolucije na primer s takšnim verzom, ki opozarja na nepomirljiv odnos boljševikov do vere in Cerkve:

»Sveto olje so razlili,
z njim si čizme mazali,
mešnike so pa pobili,
z njih so gulaž kühali.«[3]

Navedeni primer o t.i. komunističnem ljudožerstvu spominja na dogajanje v Italiji kmalu po drugi svetovni vojni, ko se je v propagandi proti takrat močni Komunistični partiji Italije znašla tudi domislica o komunistih, ki jedo otroke.

Po prepovedi Komunistične stranke Jugoslavije, njenem izobčenju iz političnega življenja in prehodu komunistov v ilegalo, je bila stranka povsem potisnjena na družbeno obrobje. Njena prisotnost je bila bolj ali manj le še simbolična, saj so sledila leta, ko je na Slovenskem štela le po nekaj deset članov, medtem ko jih je ob ustanovitvi imela kar 12.000.[4] Temu ustrezna je bila njej namenjena pozornost širšega okolja in je bilo delovanje komunistov predvsem zadeva policije in sodišč. Razmere so se začele spreminjati v tridesetih letih, ko je novi, mladi generaciji komunistov uspelo obnoviti organizacijo, ki je bila po uvedbi šestojanuarske diktature povsem razbita. Z novimi idejnimi izhodišči, metodami dela in z izbrano taktiko je postopoma začela širiti politični vpliv ter se organizacijsko krepiti tako, da je ob začetku druge svetovne vojne štela že več kot 1.200 članov.[5]

S stališča nadaljnjega zgodovinskega razvoja kot tudi s stališča naslovne tematike je še posebej pomembno obdobje druge polovice tridesetih let ter njim sledeče obdobje druge svetovne vojne. Trideseta leta so čas, ko se vzpostavlja nova partijska elita, ki temeljito boljševizira, poenoti in disciplinira okrepljene partijske vrste in z njimi odločilno poseže v politični razvoj jugoslovanske skupnosti in Slovencev med drugo svetovno vojno.

Proces postopne konsolidacije partije je sovpadal s širokim seznanjanjem javnosti s komunizmom nasploh in še posebej z dogajanjem v Sovjetski zvezi ter v Španiji v času državljanske vojne, in sicer s strani, ki je komunizem vse bolj odločno zavračala. V slovenskem časopisju so bili objavljeni številni članki, ki so poročali o sodnih procesih v Sovjetski zvezi, o kolektivizaciji in revščini, o moralnem propadu nasploh in razpadu družine, o rušenju cerkva in umorih duhovnikov tako v Sovjetski zvezi kot Španiji itd.[6] Svarjenje pred vsesplošno destruktivnostjo, zločinskostjo in internacionalnim značajem komunizma so bile poglavitne sporočilnosti teh zapisov. Izšlo je tudi nekaj obsežnejših del slovenskih avtorjev s stvarno analizo razmer v Sovjetski zvezi,[7] razširjena pa so bila tudi dela tujih avtorjev (npr. André Gide).

---

[3] Vlado Kozak: Kozaška pričevanja, Ljubljana 1982, str. 23.

[4] France Filipič: O razvoju in delovanju KPJ v Sloveniji med leti 1920-1924. V: Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939, I, Ljubljana 1981, str. 180, 129, 164; France Filipič: KPJ v Sloveniji v času VIII. konference zagrebških komunistov. V: Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939, I, str. 356.

[5] France Filipič: Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS. V: Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Ljubljana 1977, str. 75, 90, 99; Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije. Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940), tom I, knjiga 10, Beograd 1980, str. 19, 26, 33; II. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949, str. 303, 304.

[6] Glej npr.: Pogledi na Sovjetsko zvezo : Zbornik člankov, Ljubljana 1986

[7] Fran Erjavec: Komunizem in komunistična Rusija, Ljubljana 1937; Ivan Ahčin: Boljševiška mladina, Domžale-Groblje 1936; isti: Komunizem največja nevarnost naše dobe, Ljubljana 1937.

Slovenskim in jugoslovanskim komunistom nasploh so časopisne strani v primerjavi z zgoraj navedenim namenjale neprimerno manj pozornosti, kar je mogoče razložiti s tem, da komunisti v tem obdobju niso izvajali kakšnih posebej problematičnih akcij, na primer niso se posluževali terorističnih akcij kot metode delovanja. Zato so se v časopisnih člankih pojavljali predvsem v vlogah podpihovalcev domnevno nepotrebnih štrajkov ali demonstracij ter vrinjencev (krtov) v različnih organizacijah.

Med zapisi velja omeniti članek objavljen v Domoljubu spomladi 1940. Nanaša se sicer na govor zagrebška nadškofa dr. Alojzija Stepinca hrvaškim dijakom, v katerem je le-ta razdelil komuniste v pet kategorij, pri čemer avtor članka pristavlja, da se s takšno razdelitvijo strinja in da ustreza tudi slovenskim razmeram. Po tej razvrstitvi sodijo v prvo kategorijo komunisti- »hohštaplerji« oziroma domišljavci, ki se jim predobro godi in ne vedo kako preganjati dolgočasje; to so nekakšni salonski komunisti, ki menijo, da je moderno biti komunist. V drugi vrsti so nevedneži, ki prav za prav ne vedo, kaj je komunizem in razširjajo komunistične fraze, ne da bi vedeli, kaj dejansko pomenijo. Tretja vrsta komunistov so tako imenovani bedniki, ljudje s socialnega dna, ki upajo, da se bo njihov položaj s komunistično revolucijo zboljšal. V četrto kategorijo sodijo plačani agitatorji, ki jim ni za pravico, marveč le za denar, ki ga za svoje zlobno delo prejemajo, njihov vzor pa je Judež. V zadnji kategoriji so zločinci, ki upajo v času revolucije priti »do korit, do oblasti in uživanja«; pri čemer pisec pristavlja, da je za zmago pravice treba »poštenjakov in ljubezni, ne pa zločincev in izvržka človeštva«.[8]

Predstavljena kategorizacija je zanimiva zaradi diferenciranega pogleda na komuniste in odstopa od prevladujočih posplošenih ocen, ki so v tem obdobju izhajale predvsem iz ekstremnih dejanj komunistov drugje. Priznava pestro tozadevno strukturiranost komunistične organizacije, ki je v marsičem držala, jo je pa mogoče tudi dopolniti oziroma korigirati. Na primer: če so s plačanimi agitatorji mišljeni vidnejši, profesionalni komunistični voditelji, ki delajo po navodilih Kominterne in jim gre le za denar, je vendarle treba pripomniti, da so se le-ti v resnici večkrat znašli v precej nezavidljivem socialnem položaju in da brez zavezanosti ideji najbrž ne bi vztrajali. Ilustrira ga pismo Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca iz obdobja, ko je bil član ožjega vodstva jugoslovanske partije v Parizu. Pismo je poslal leta 1938 uredniku Sodobnosti Ferdu Kozaku in v njem med drugim piše, da njegovo življenje z materialne strani ni zavidanja vredno, da je v dolgovih, skrbeti mora za dve hčerki, žena mu je zbolela, sam pa »hodi razcapan po svetu«.[9] Tudi Miha Marinko, svoj čas sekretar pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo, opisuje triletno prisilno bivanje v Trbovljah, ko se je moral prehranjevati v kuhinji za brezposelne in je le kaj malega zaslužil v poletnih mesecih pri težaških javnih delih, zasilno bivališče pa je imel v stari kmečki kašči.[10] Kot govori ljudski glas, pa si je v tem obdobju prislužil tudi vzdevek »kurji tat«.

Pri analizah fenomena komunizma z nasprotujoče strani je bila stalno prisotna zavest, da njegova moč in s tem nevarnost temelji tudi, ali predvsem, na internacionalizmu, kar naj bi impliciralo tudi neobčutljivost komunistov do nacionalnega vprašanja; komunist je torej anacionalen in s tem protinaroden, njegov cilj je samo revolucija. Zavezanost Kominterni oziroma svetovnemu proletariatu je za jugoslovanske komuniste seveda bila dejstvo, dejstvo je tudi, da je revolucija bila njihov bolj ali manj oddaljen cilj, sicer sploh ne bi bili komunisti. Tozadevnih potrditev je mogoče najti polno tudi v samih partijskih dokumentih v tem obdobju. Josip Broz – Tito je maja 1937 na primer v članku objavljenem v partijskem glasilu Proleter zapisal: »Naši tovariši so v veliki večini pošteni in zvesti revolucionarji, ki so vedno

[8] Domoljub, 29. 5. 1940, št. 22, Pet vrst komunistov, str. 7.

[9] Lovro Kuhar – Prežihov Voranc: Zbrano delo, 11. knjiga, Ljubljana 1989, str. 290.

[10] Miha Marinko: Moji spomini, Ljubljana 1974, str. 184.

pripravljeni dati svoje življenje za stvar delavskega razreda« in so prepričani v pravilnost usmeritve Kominterne.[11]

Vendar pa takšna konstatacija iz vrst samih komunistov še ne potrjuje njihove popolne neobčutljivosti za usodo naroda, kateremu pripadajo. Prav v času, ko je Josip Broz pisal omenjeni članek, ki je prvenstveno sicer bil posvečen obračunu s t.i. trockisti, se je v Sloveniji dotedanja pokrajinska organizacija KPJ za Slovenijo aprila 1937 preimenovala v Komunistično stranko Slovenije. S tem so se slovenski komunisti legitimirali kot nacionalna stranka, čeprav v upoštevanju nacionalnega občutenja ne gre spregledati določene taktične poteze, poteze, ki je komunistom vtisnila značilen ambivalenten pečat. Že v odnosu do samega jugoslovanskega okvira obstaja dejstvo, da so tudi po tem času ostajali sestavni del enotne in centralistično urejene Komunistične partije Jugoslavije in podrejeni osrednjemu jugoslovanskemu vodstvu ter preko njega vpeti v mednarodno komunistično gibanje. Manifest ustanovnega kongresa Komunistične stranke Slovenije z opozarjanjem na najbolj pereče notranje in zunanje politične probleme vsekakor odraža skrb komunistov za usodo slovenskega naroda in tako sledi širšemu občutenju med Slovenci, saj med drugim opozarja na nevarnost, ki Slovencem grozi s strani fašizma in nacizma, poziva k združevanju vseh političnih sil v obrambi naroda (pri čemer še posebej izpostavlja odgovornost delavskega razreda), zahteva združeno in svobodno Slovenijo v okviru jugoslovanske državne skupnosti, zagotavlja pa tudi demokratično urejanje družbenih razmerij in svetovnonazorsko svobodo.[12] Toda s kongresa so slovenski komunisti hkrati poslali tudi »goreč revolucijonarni pozdrav« izvršnemu komiteju Kominterne, v katerem so zapisali, da na svojem »častnem in odgovornem položaju zaščitnika svojega naroda pa slovenski komunisti nikakor ne pozabljajo svetlih načel proletarskega internacionalizma; zavedajo se, da so ud velike proletarske družine, ki se pod izkušenim vodstvom Komunistične internacionale /.../ bori za stoletne cilje najnaprednejšega dela človeštva«.[13]

V vzdušju širokega zavračanja komunizma, ki je izhajalo med drugim iz že omenjene ocene o moralnem propadu komunista, jugoslovanski in s tem slovenski komunisti niso šli mimo tega vprašanja in so ga večkrat obravnavali. V članku iz maja 1939 glede zahtevanih osebnih lastnosti komunista lahko preberemo sledeče: »Od vsakega člana Partije se zahteva zlasti neoporečnost v njegovem osebnem življenju. Politično delo člana Partije se ne more ločiti od njegovega osebnega življenja. To je tudi prvi pogoj, da si komunist pridobi zaupanje množic. Za demoralizirane ljudi, pijance, klepetulje, razvratneže itd. ni prostora v Partiji. Nihče ne more biti sprejet v Partijo, ne da bi se preverilo tudi njegovo osebno življenje. Človekov značaj je pomembnejši od vseh drugih njegovih osebnih lastnosti.« [14]

Tudi na peti državni konferenci oktobra 1940 je Josip Broz poudaril: »Ponavadi mislijo naši tovariši, da njihovo osebno življenje zadeva samo nje. To ni res, prav narobe. Partija se mora zanimati za osebno življenje vsakega posameznega člana. Kajti ne smemo pozabljati, da široke ljudske množice pazijo – in to še kako – kakšno je osebno življenje komunistov in drugih voditeljev v delavskem gibanju. Buržoazija nas je najrajši napadala, da rušimo družino in pri tem kazala na Sovjetsko zvezo, kar je bila najpodlejša laž, ker družini nikjer ne posvečajo toliko skrbi kakor tam. Spričo tega je tudi naša dolžnost, da odnose v družini postavimo na prave temelje proletarske morale in tovarištva. Komunist mora biti zgled tudi v zasebnem življenju, kakor je zgled v vsakdanjih bojih.« Dalje navaja, da so pogosti primeri, da se celo člani Partije vedejo netovariško do svoje žene in jo celo pretepajo. Nekateri se radi večkrat ženijo, nekatere tovarišice pa se vedejo kot »kakšna malomeščanska dekleta, ko gre za

[11] Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 3, Ljubljana 1979, Proti politični slepoti in liberalizmu, str. 79.
[12] Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, str. 274-279.
[13] Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, str. 279-280.
[14] Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 4, Ljubljana 1979, Skrb za kadre, str. 184.

moške«. Vse to zelo ruši ugled komunista kot posameznika pa tudi Partije kot celote. Tito je omenil tudi pijančevanje, ki naj bi se pojavljalo zlasti pri slovenskih komunistih in opozoril: »Ta nagnjenost lahko pripelje do zelo neugodnih posledic, ker takšni tovariši lahko v pijanosti govore marsikaj, kar lahko spravi v nevarnost partijske interese. Povrh pa pijančevanje ni vredno člana Partije.« [15] Iz povedanega izhaja, da so komunisti v marsičem zagovarjali enake norme kot tisti, ki so jih utemeljevali na katoliški morali, so se pa v pomembnih točkah tudi razlikovali – zavzemali so se npr. za legalizacijo abortusa. Vendar pristajanje na takšne norme ni bilo utemeljeno izključno na splošni sprejemljivosti le-teh, ampak je poudarjeno opazno, da jih komunisti sprejemajo tudi zato, ker to koristi partiji; v nasprotnem primeru bi se partija v javnosti namreč diskreditirala.

Na povsem notranjem partijskem planu se je neizprosno izgrajevala podoba discipliniranega, predanega, »budnega« in poslušnega komunista, kar se je po partijski terminologiji delno prekrivalo s pojmom *boljševiška skromnost*. Tako lahko beremo: »Pravi boljševiki imajo med drugim tudi to vrlino, da so skromni. Sleherni komunist se mora zato zavedati, da je samo vojak delavskega razreda in da je pripravljen izpolniti vse, kar mu Partija ukaže. Za karieriste in ljudi z nezdravimi ambicijami ni prostora v Komunistični partiji, kajti to so lastnosti, ki jih z uspehom izkorišča razredni sovražnik. /.../ Brez železne discipline in notranje povezanosti Komunistična partija ne more zmagati. Nedisciplinirano v naši Partiji ustvarja zmedo v partijskih vrstah in neposredno služi razrednemu sovražniku. Nedisciplinirano onemogoča izvajanje partijske linije; nedisciplinirano ruši enotnost volje in paralizira razvoj Partije. /.../ vsi člani Partije /morajo/ z budnostjo do vseh odklonov varovati enotnost Partije.«[16] Takšen »lik« komunista se je nato vzdrževal tudi v obdobju druge svetovne vojne.

II

S pritegnitvijo Jugoslavije v vihar druge svetovne vojne, z uveljavljanjem odporniškega gibanja pod vodstvom komunistov, z reakcijo na ta odpor in vse globljimi delitvami znotraj naroda, se je produkcija stereotipnih podob o komunistih izjemno razmahnila; v očeh nasprotnikov je ta slika postajala vse bolj neprizanesljiva.

Propagando na protikomunistični strani in iz nje izhajajočo stereotipno podobo so v obdobju okupacije opazno opredeljevale tri značilnosti. Še naprej je ostajala močno prisotna zavest o preteklem ravnanju ruskih boljševikov; vsesplošna represija in nesvoboda v sovjetski družbi sta tako rekoč poglavitno vodilo in argument za presojanje delovanja slovenskih komunistov, saj so ti le del internacionalne komunistične združbe. Druga značilnost je uveljavljanje enačbe »OF in partizani = KPS« in s tem širjenje negativnih stereotipov na celotno odporniško strukturo. In tretja značilnost – podoba slovenskega komunista postaja vse bolj konkretna, ker raste tudi iz domačih razmer. Po analogiji dogajanja v Sovjetski zvezi so kmalu začeli ocenjevati, da je sedaj revolucija na delu tudi v Sloveniji, da odpor dejansko vodi komunistična partija, ki ji je odpor proti okupatorjem le sredstvo za izvedbo revolucije, Osvobodilna fronta pa krinka, s pomočjo katere prikriva dejanske komunistične namene in privablja Slovence.

V očeh protirevolucionarnega tabora so tako slovenski komunisti zelo kmalu postali izdajalci in zarotniki, ki so ogrnjeni v plašč Osvobodilne fronte z najrazličnejšim zavajanjem

---

[15] Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 6, Ljubljana 1980, Poročilo o organizacijskem vprašanju na peti konferenci KPJ leta 1940, str. 33. V poročilu je bilo napisano, nato pa prečrtano tudi sledeče: »Še zdaj ni pozabljen primer iz leta 1933 v Zagrebu, ko je neki tip v imenu Partije vabil v svoje stanovanje mlade tovarišice in jih tam ob zvokih internacionale izrabljal. Drugi tak primer je bil leta 1936 v Beogradu, kjer so nekateri intelektualci, samo po imenu komunisti, prirejali v imenu Partije orgije z mladimi gimnazijkami, zaradi česar je buržoazija dvignila silen halo zoper komuniste. Podobnih primerov je bilo še več in povzročili so veliko škodo našemu gibanju.«

[16] Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 4, Skrb za kadre, str. 184-185.

(trditve o hitrem koncu vojne, o pluralni svetovnonazorski sestavi OF itd.) spretno izrabili večinsko protiokupatorsko razpoloženje Slovencev za lastne sebične namene. Pri tem ne izbirajo sredstev in se ne ozirajo na nedolžne žrtve, kakršni so bili na primer prebivalci Dražgoš. Dejansko so peta kolona Kominterne oziroma Sovjetske zveze in imajo nalogo, enako kot drugi komunisti po Evropi, izvesti revolucijo tudi na Slovenskem ter širiti sovjetski imperializem. Komunist je izdajalec lastnega naroda, ker s forsiranjem odpora ogroža fizično substanco že tako malo številčnega naroda. Kot nihilist ruši ves vrednostni sistem, se poslužuje laži, zvijač, denunciacij ter ovadb in si brez pomislekov uzurpira izrekati smrtno sodbo v imenu ljudstva nad drugače mislečimi, ker mu človekovo življenje ne predstavlja nikakršne vrednote. V zavajajočem prepričevanju ljudi pa je mojster psihologije in svojih pristašev dejansko ne nabira ampak lovi (mladino na primer s pomočjo »mikavnih indijaneric«, ki navdušujoče pišejo o partizanskem življenju).[17]

Glede njihovega uspešnega, toda zavajajočega prepričevanja ljudi, prikrivanja komunističnih ciljev in vodenja partijske taktike, se je uveljavila primerjava komunistov s plazilcem kameleonom, za katerega je značilno, da ima dolg lepljiv jezik, ki mu omogoča, da na limanice lovi muhe, sposobnost spreminjanja barve mu omogoča prilagajati se okolju in se narediti nevidnega, sposobnost obračati vsako oko posebej pa mu omogoča istočasno gledanje na levo in desno.[18]

Umori, ki so jih izvajali pripadniki Varnostno obveščevalne službe in partizanskih enot v Ljubljani ter na Gorenjskem že leta 1941, zlasti pa množični umori na partizanskem ozemlju v Ljubljanski pokrajini leta 1942, pa so sodili med tista dejanja, ki so vtisnili najmočnejšo črto v protikomunistični portret komunista, to je podobo komunista – zločinca, morilca. Takšno podobo so usmrtitve zajetih četnikov in vaških stražarjev po kapitulaciji Italije septembra 1943 le še potrjevale in utrjevale. Aktualnost množičnih umorov leta 1942 in 1943 je ostala živo prisotna ves čas vojne. S spominjanjem na te dogodke, ki so imeli tudi veliko publiciteto, je protikomunistična stran utemeljevala upravičenost lastne samoobrambe in nenehno javnosti držala ogledalo s komunistom, ki uničuje narodno premoženje in na krut način mori poštene, zavedne, katoliške Slovence, može in žene, fante in dekleta, starce in otroke, ki morijo opravlja kot obrtno dejavnost in je pri tem »zvest posnemalec zločinskih dejanj sovjetskih boljševikov«, ki so jih le-ti zagrešili nad narodi Sovjetske zveze, nad Poljaki in baltskimi narodi. Partizani so se pogosto povsem izenačevali s komunisti in so kot »OF-banditi« oziroma tolovaji ostali le še »dobri učenci boljševiških rabljev in špecijalistov za zahrbtne umore«.[19] Komunistično-partizanskega boga naj bi ponazarjal verz iz pesmi *Partizani* Vladimirja Pavšiča-Mateja Bora iz leta 1942, ki se glasi: *Vaš bog so rop, požig, umor!* in ga je mogoče interpretirati, kot da je naslovljen na okupatorja,[20] po nasprotni interpretaciji pa bi se naj nanašal na partizane oziroma komuniste.[21] V uničevalski sli, to je po številu umorov, razdejanih cerkev, šol itd., naj bi bil komunist hujši od podobe zloveščega Turka, kakršna je bila med Slovenci splošno prisotna.[22] Zato je pisanje proti komunističnemu nasilju pogosto izzvenelo kot klic na boj za civilizacijo proti barbarstvu.

---

[17] AS 1902, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in tiskov politične sredine, šk. 3, Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod. Ob obletnici okupacije 1942.

[18] AS 1902, šk. 67, Rdeča kolobocija, str. 1.

[19] Črne bukve : O delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu, Ljubljana 1944 (ponatis: Maribor 1990); Kri mučencev, Ljubljana 1944 (ponatis 1990); AS 1902, šk. 66 in 67: Narte Velikonja: Malikovanje zločina, Ljubljana 1944; Duhovni koledarček 1944, Knjižice 239/240; Krvavi cvet iz Rožnega dola, Knjižice 249/250; Grobovi tulijo! : OF-banditi opravičite se!; Krik slovenske zemlje, Ljubljana 1944.

[20] AS 1887, Zbirka NOB tiska, Matej Bor: Previharimo viharje, 1942, sig. 61, str. 77.

[21] Jutro, 6. 9. 1942, št. 204, str. 2, Pretresljiva razkritja o komunistično-partizanskih zločinstvih.

[22] Slovenec, 30. 9. 1943, št. 221, str. 1, Živeli slovenski domobranci!

Komunistično zločinstvo so pojasnjevali s protiverskim in matereialističnim bistvom komunizma, ki naj bi komunista kot človeka oropal vseh moralnih in naravnih norm, vseh zadržkov, ga kot duhovno razvalino degradiral celo na stopnjo živali in sta mu cilj le vladanje in uživanje. V njem je celo nekaj satanskega. Komunist ni samo brezbožnik, je tudi veri sovražen, zato tudi ne pomišlja pred umorom duhovnika ali skrunitvijo sakralnih objektov.[23] Predstava preprostega vernega človeka o komunistu kot poosebljenju samega hudiča je lahko dobila celo fantastično dimenzijo. Tako se je npr. partijskemu aktivistu Sergeju Kraigherju leta 1944 nekje v Slovenskih goricah pripetilo, da mu je kmečka gospodinja hotela preveriti, če ima res kopita na nogah, ker da so jim tako rekli v Cerkvi.[24]

Komunist, kakor izhaja iz spredaj povedanega, nasploh ne izbira sredstev za doseganje ciljev. Tako je zmožen brezskrupulozno sodelovati tudi z okupatorjem in je torej kar dvojni kolaborant. V tem smislu so se pojavljali namigi o domnevnem sodelovanju komunistov iz vrst bivših španskih borcev z gestapom v obdobju pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo.[25] Zelo odmeven primer, označen za izdajalsko kolaboracijo, pa je bil skupen napad partizanske in italijanske vojske na četnike ter vaške stražarje v Grčaricah in na Turjaku ob kapitulaciji Italije.[26] Na to se navezuje tudi predstava o komunistu kot nacionalnem brezbrižnežu, ki mu je vseeno, kakšen jezik bodo Slovenci še govorili čez čas. Za izdajstvo nacionalnih interesov je bilo označeno tudi sodelovanje slovenskih komunistov z italijanskimi.[27]

Glede na dobro poznavanje čistk v sovjetski partiji in s tem povezani predstavi, da komunist komunistu ne zaupa, da v borbi za pozicijami drug drugemu strežeta po življenju, da revolucija mori lastne otroke, so se na protikomunistični strani pojavila pričakovanja, da se mora slej ko prej kaj podobnega zgoditi tudi v vrstah slovenskih komunistov. Omeniti velja npr. retorično vprašanje oziroma svarilo Borisu Kidriču, objavljeno v brošuri sicer precej lahkotnega žanra, verjetno sredi leta 1944, v katerem pisec članka spominja Kidriča na usodo Trockega in ga vprašuje, kaj če se tudi z njim usoda enako poigra in bosta prišla komunistična simbola srp in kladivo v »neprijetni, mučni položaj« (pri čemer je objavljena tudi risba, ki kaže, kako udarja kladivo po Kidričevi glavi, srp pa je v položaju, da mu prereže vrat).[28] Kidriča usoda Trockega sicer ni doletela in je umrl naravne smrti, ironija pa je v tem, da je približno v istem času, ko mu je bila napovedana morebitna nemila usoda, padel v nemilost in bil za krajši čas suspendiran z vseh funkcij ter izoliran na Kočevskem Rogu.[29]

Kar pogost motiv pri oblikovanju portreta komunista je bilo njegovo zavračanje družine kot vrednote, pa tudi opozarjanje, da slovenske otroke čaka usoda ruskih brezdomskih otrok. Sicer pa so ženske komunistom le objekt poželenja. Ženske v partizanskih enotah, pa tudi one, ki so jih na terenu podpirale, so bile komunistične, rdeče (včasih tudi italijanske) vlačuge (candre), kajti komunistu ženska služi le za spolno izživljanje.[30]

Absolutna negativna podoba komunista je s koncem vojne na slovenskih tleh izgubila domovinsko pravico. Živela pa je naprej v krogih emigracije[31] in se po desetletjih vrnila v domovino.

---

[23] Primož Ločnik (Aleš Ušeničnik): Komunizem : Njegov pravi obraz, Ljubljana 1943; AS 1902: šk 66: Rodoljub Vernik: Naš čolnič otmimo; šk. 67, Karel Čapek: Zakaj nisem komunist?, Ljubljana 1944.

[24] Podatek Nevenke Troha.

[25] AS 1902, šk. 3, Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod.

[26] AS 1902, šk. 66, Turjak, Ljubljana 1944.

[27] AS 1902, šk. 3, Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod.

[28] AS 1902, šk. 67, Rdeča kolobocija, nedatirano, str. 16, 17.

[29] Dokumenti centralnih organa KPJ : NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 18, Beograd 1986, dok. št. 9, dok. št. 16 in dok. št. 34.

[30] AS 1902: šk. 66: Turjak, str. 30, 62; Majda Černe: Moja obtožba, str. 12; Narte Velikonja: Malikovanje zločina, str. 28; šk. 67, Kaj je OF hotela narediti s slovenskimi otroki?

[31] Prim. Stanko Kociper: Kar sem živel, Ljubljana 1996.

III

Za komuniste se je z okupacijo izvedba revolucije nedvoumno znašla v polju realnih možnosti. Revolucionarnih ciljev jim ni uspelo povsem prikriti, občasno pa so jih celo neposredno izpovedovali in izkazovali, na kar kažejo razredno obarvana gesla, sektašenje in zahajanje v t.i. drugo fazo revolucije, kar je povsem upravičeno v protirevolucionarnem taboru utrjevalo prepričanje o revolucionarnih namerah komunistov. Vendar je partija morala zaradi notranjih in zunanjih političnih razlogov taktizirati.[32] Kljub temu bi komunistom težko odrekali vsakršen občutek pripadnosti slovenskemu narodu in vsakršno pristno prizadevanje v odporu proti okupatorju. Še zlasti, ker je treba upoštevati tudi izrazito notranjo dinamiko v sami partiji v vojnem obdobju, ki se je odražala v postopnem naraščanju števila njenih članov, ki je kljub velikim izgubam do konca vojne naraslo na okoli 13.000 članov. Zato partija ni bila tako monolitna kot pred vojno, saj je spremenjenim razmeram prilagodila tudi kriterije pri sprejemanju novih članov. Razrednost in svetovni nazor sta se taktično potiskala v ozadje, ne da bi se novo sprejeti člani tega vedno zavedali, poudarjala se je predvsem pripravljenost na odločen odpor proti okupatorjem.[33] To za končni razplet političnega razvoja v Sloveniji sicer ni bilo odločujoče, saj je bila odločujoča strategija vodstva KPS, je pa v določenih segmentih vendarle nekoliko spremenilo protikomunistični stereotip. Gotovo za vse komuniste ne velja na primer izjava Zdenke Kidrič, ki jo je Lojze Ude je zabeležil v dialogu 6. februarja 1942 med zakoncema Kidrič. Kidričeva naj bi takrat izjavila, da ji je bilo ob Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo huje kot ob napadu na Slovenijo in da je vedno neomajno verovala v Sovjetsko Zvezo.[34]

Partijske vprašalne pole z avtobiografijami, pisane med vojno ali tik po njej, ki so imeniten vir za partijsko antropologijo, kažejo med komunisti, ki so bili sprejeti v partijo v času vojne, na precej različne njihove predstave o vlogi in ciljih partije. Del članov vidi v partiji najbolj dosledno in požrtvovalno borko proti okupatorju, drugi so zaznali v njej tako nacionalno kot socialno noto, tretji pa so od nje od vsega začetka pričakovali uresničitev komunistične utopije, vladala pa je tudi določena zmeda. Takšno paleto ponazarjajo sledeči odgovori na vprašanje, zakaj se je posameznik odločil za vstop v KPS: »Za simpatizerja KP me je pripeljalo brezobzirno izkoriščanje 'višjih' in socialna mizerija 'nižjih' slojev, katero sem tudi sam izkusil.«; »Druga svetovna vojska in okupacija me nista našli nepripravljenega. Takoj v začetku sem bil popolnoma prepričan o zmagi demokracije nad fašizmom, istočasno pa tudi o zmagi revolucije nad reakcijo.«; »Po spoznanju smernic Osvobodilne fronte in njenega cilja – osvoboditev izpod okupatorjevega jarma – in po predhodnih sestankih s funkcionarji v Novem mestu sem tudi tam vstopil v aktivno borbo /.../. Ker sem kmalu spoznal, da je KP ono gonilno kolo tega pokreta in na osnovi, ko so drugi spoznali in videli moje delo sem bil v januarju 1942. po preteku dvomesečnega kandidatnega roka sprejet v Partijo.«. Omenjeni in številni drugi dokumenti pogosto odsevajo tip novega človeka, ki naj bi zgodovini dal novo vsebino. Namesto racionalnih opredelitev lahko rečemo, da je šlo pogosto za neke vrste versko upanje, na katerem so komunisti gradili svoje delovanje. Bilo je upanje v izgon okupatorja in pričakovanje pravičnosti. Konkretne predstave pa so bile pri povprečnem članstvu meglene. Zato nam mnoge izjave iz tistih časov zvenijo patetično, jim je pa treba verjeti.

---

[32] Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, Ljubljana 1991; Vida Deželak Barič: Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2; Slovenska novejša zgodovina 1848-1992, str. 609, 616, 633-635.

[33] Vida Deželak Barič: Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941-1945, doktorska disertacija, Ljubljana 1999.

[34] Dnevnik Lojzeta Udeta, zapis z dne 6. 2. 1942 (dnevnik hrani sin dr. Lojze Ude).

Stereotip o komunistu kot človeku brez duše, katerega obzorje omejuje le materialni svet, se pravi njegov trebuh in uživaštvo, ki mu družina ni nikakršna vrednota, s smrtjo pa se tako in tako vse konča, postavlja v precej drugačno luč npr. dopisovanje med dvema vodilnima komunistoma, Vido in Tonetom Tomšičem maja 1942, ko sta bila oba v ljubljanskem zaporu in je Tone čakal na izvršitev smrtne obsodbe, Vida pa na prestajanje dolgoletne zaporne kazni. V njunem medsebojnem dopisovanju je polno globokih čustev, ki povezujejo zakonski par, stiske pred neizbežnim koncem njune skupne poti, misli na sina, ki bo živel pri tujih ljudeh in staršev ne bo niti poznal niti pogrešal, razmišljanja o smislu življenja, četudi je v njem polno trpljenja – samo da ima to trpljenje svoj smisel itd. V omenjenem dopisovanju je Vida zapisala tudi stavek, v katerem na svojstven način celo sprejema krščanski simbol križ, ko pravi: »Zelo rada gledam križ – meni se zdi to važno potrdilo, da ima človek samo enkrat začrtano pot v življenju in da mora izpričati svoje hotenje in mišljenje magari s smrtjo...«[35]

Ilustrativne so na primer tudi vprašalne pole, ki so jih izpolnjevali v okraju Poljane v okrožju Škofja Loka konec leta 1944. Velika večina anketirancev je stopila v KPS šele leta 1944. Eno izmed vprašanj je obvezno zadevalo anketirančev značaj, njegove razvade, osebno življenje, predvsem njegov odnos do zakonskega partnerja oziroma družine. Iz odgovorov je razvidno, da so poštenost, delavnost, medsebojno spoštovanje in razumevanje tako v družini kot v vaški skupnosti, torej klasične krščanske vrednote, še vedno enako cenjene vrednote kot v preteklosti. Med ocenami članov in članic KPS najdemo na primer sledeče oznake: »Je delovna, poštena in zanesljiva, s starši se dobro razume kakor tudi s sosedi«; »Kot mati je dobra, ki vzgaja svoje otroke v narodnem duhu«; »Kot družinski oče je dober; Je pošten, udan pa pijači, ni odločen, rad se razburi, je strasten kadilec in tudi ni samoiniciativen«; »V družini je zelo strog, za otroke pa zelo dobro skrbi«. Bolj med izjeme sodi naslednja oznaka:«Je pošten, a bolj malo aktiven, kot družinski oče dober, otroke vzgaja po partijski liniji, upošteva enakopravnost žene«.[36]

Glede predstav o vsesplošnem razvratu v partizanskih enotah je treba potrditi, da so tozadevni primeri dejansko obstajali, vendar ne moremo trditi, da je partijsko vodstvo ostajalo brezbrižno do teh pojavov in jih je tudi skušalo omejevati. Ko je Edvard Kardelj prišel poleti 1942 na partizansko ozemlje, je opazil, da so partizanski štabi imeli »razne ženske, pogosto sumljivega značaja«. Vse to naj bi škodljivo vplivalo na borbeno iniciativnost teh štabov , ki da so pogosto kazali znake moralnega razpada. Zato so odredili, da se v odrednih in grupnih štabih dovoljuje le po eno dekle, »ki je preizkušena kot poštena«.[37]

To je samo nekaj primerov, ki ustvarjajo nekoliko drugačno podobo komunista, kot je živela na protikomunistični strani, ne da bi s tem izrekali generalno oceno o Komunistični partiji Slovenije kot celote.

[35] Ilegalčki : Vojna Ljubljana 1941-1945 : Iz zapuščine Ade Krivic, II. del, Ljubljana 2004, str. 222-229.
[36] AS 1718, Okrožje Škofja Loka, šk. 697a, vprašalne pole.
[37] Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2, dok. št. 132.

Bojan Godeša

Zedinjena Slovenija med drugo svetovno vojno: zamujena priložnost?

UDK 323.1(497.4)«1943/1945«

GODEŠA Bojan, dr. zgodovine, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; bojan.godesa@inz.si.

Zedinjena Slovenija med drugo svetovno vojno: zamujena priložnost?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 175–186, cit. 46

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Razprava govori o velikih pričakovanjih za uresničitev programskih ciljev Zedinjene Slovenije med drugo svetovno vojno, kar sta imela v svojih nacionalnih programih zapisano oba sicer med seboj sovražna tabora slovenska tabora. Po koncu vojne, kljub priključitvi Primorske, ni prišlo do uresničitve stoletnega slovenskega nacionalnega ideala. Pri tem se je ustvaril mit o krivdi boljševizma za izgubljeno priložnost, ki se je najprej pojavil v emigraciji, po demokratizaciji v drugi polovici osemdesetih let pa se je uveljavil tudi na Slovenskem. Dejansko pa je bil temeljni razlog za neuresničitev Zedinjene Slovenije po drugi svetovni vojni ta, da splet mednarodnih okoliščin ni bil tako ugoden kot sprva predvidevali slovenski politični dejavniki in je bil zato nacionalni ideal iz leta 1848 v bistvu tudi med drugo svetovno vojno neuresničljiv.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, mejno vprašanje, nacionalno vprašanje, Zedinjena Slovenija

UDC 323.1(497.4)«1943/1945«

GODEŠA Bojan, Ph.D. in history, Senior Research Fellow, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inz.si..

United Slovenia during the Second World War: An Opportunity Missed?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 175–186, 46 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

During the Second World War, expectations ran high for the realization of objectives of the United Slovenia (Zedinjena Slovenia) program. This goal was the priority of both, although highly antagonistic, major Slovene parties. Even though the region of Primorsko was annexed to Slovenia after the war the century-old Slovene national dream of united Slovenia remained unrealized. This gave birth to the myth that the ones responsible for this failure were the Bolsheviks. Initially induced among Slovene immigrants, this notion was repeated in Slovenia in the second half of the 1980's, which was the era of growing democratization. The actual reason for the failure of the United Slovenia program, however, was an unfavorable international situation during the war that had not been anticipated by Slovene politicians. The idea of national unity from 1848 was once again impossible to realize.

Key words: Slovenia, Second World War, border question, national question, Zedinjena Slovenija (United Slovenia)

I.

Ideja Zedinjene Slovenije, ki je nastala v revolucionarnem letu 1848 je kot temeljno nacionalno vodilo predstavljala nepresežen vzor za slovensko narodno politiko, ne glede kateremu nazoru ali političnemu taboru so posamezniki pripadali še stoletje potem, ko se je rodila. Če se je zdela ideja Zedinjene Slovenije v času pomladi narodov 1848 še nekam uresničljiva, je bila v rednih razmerah ustavnega parlamentarnega življenje povsem neuresničljiva.[1] Izkazalo se je, da je dejansko v ozemeljskem pogledu program Zedinjene Slovenije kot optimalna rešitev narodnega vprašanja uresničljiv le ob spletu izjemno ugodnih okoliščin. Po prvi svetovni vojni ne le, da ni prišlo do ugodnega razpleta, temveč je bil slovenski narod razkosan med

[1] Vasilij Melik, Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti. Ljubljana: ZZDS 1998, str. 17.

štiri države in je le v jugoslovanskem (matičnem) imel možnosti za nadaljnji narodnostni razvoj. Rapalska meja in koroški plebiscit sta pomenila pravo nacionalno katastrofo, posebej še, ker je bila predvsem za položaj na Koroškem precej odgovorna tudi slovenska politika sama. Obogateni s to izkušnjo so slovenski politiki ob okupaciji leta 1941, kljub temu, da je ta pomenila trenutno najtežjo preizkušnjo za slovenski narod, kar kaže na protislovnost celotnega dogajanja na Slovenskem med drugo svetovno vojno, znova obudili upanje, da je sedaj priložnost za uresničitev stoletnega sna, to je za udejanjenje Zedinjene Slovenije in s tem za popravo zgodovinskih krivic, ki jih je utrpel razkosani in zatirani slovenski narod po prvi svetovni vojni. Tako naj bi Anton Korošec na zadnjem narodnoobrambnem tečaju v Begunjah izjavil »da možnost zedinjenja vsega slovenskega ozemlja pride šele tedaj, ko bomo Slovenci stali naenkrat na fronti zoper Italijane in Nemce«.[2] Prepričanje, da se ponuja enkratna priložnost je bilo splošno. Tako je npr. Lojze Ude v referatu Aktualna poglavja iz mednarodnega prava konec leta 1943 zapisal: »Mislim na naše najsmiselnejše zgodovinske politične težnje za ciljem Združene svobodne Slovenije. Danes ali nikdar več! Ni verjetno namreč, da se more še kdaj pojaviti tako sijajna razporeditev političnih sil, ki v borbi za svoje tira končni vojni rezultat med drugim tudi k našemu cilju Združene svobodne Slovenije, kakor je današnja razporeditev političnih sil.«[3] Optimizem, da bo sedaj pravičnosti zadoščeno, že zaradi trpljenja Slovencev pod okupatorji, pa tudi upravičenosti narodnih zahtev, še zlasti po objavi atlantske listine (podobno vlogo so imel v prvi svetovni vojni Wilsonove točke) je bil precejšen in kar nekako samoumeven med vsemi političnimi subjekti na Slovenskem. Kljub temu, da se je v Sloveniji v času zasedbe razvnel tudi notranji spopad med dvema taboroma (Osvobodilno fronto (OF) pod vodstvom komunistov in protirevolucijo) in je med njima vladala nespravljivost, pa se je tekom okupacije na obeh straneh razvil zelo podoben narodnopolitični program. Ta pa je vseboval tudi uresničitev programa Zedinjene Slovenije. Tabora pa sta se razlikovala kako doseči ta cilj, torej v načinu reševanja in kaj sploh zajema pojem Zedinjene Slovenije, ki je bil povezan z vprašanjem meja. To vprašanje je bilo obravnavano zaradi različne strategije in različnih izhodišč pri obeh medvojno sprtih subjektih na specifičen način.

II.

Čeprav je s prisotnostjo slovenskih (jugoslovanskih) partizanskih sil v Trstu in na Koroškem nekaj majskih dni leta 1945 Zedinjena Slovenija na nek način obstajala, pa povojne ozemeljske pridobitve na Primorskem niso izpolnile vseh pričakovanj in program ni bil v celoti uresničen. Vprašati se je potrebno, kateri so bili vzroki, da se pričakovanja niso uresničila. Ob dejstvu, da sta imela nasprotna tabora, ki sta oba trdila, da sta edina legitimna predstavnika slovenskega naroda enak nacionalni cilj Zedinjeno Slovenijo, je med njima potekalo prestižno tekmovanje tudi na tem področju. Glede na to, da cilj ni bil v celoti dosežen, so se kmalu pojavile tudi obtožbe, ki so bile tedaj predvsem propagandnega značaja kdo je bil odgovoren za neuresničitev stoletnega cilja. Partizanska stran je obtoževala protirevolucionarno, da ni storila ničesar na mednarodnem področju,[4] predvsem pa, da zaradi kolaboracije nima niti moralnih temeljev s

[2] Peter Levičnik (France Dolinar), Slovenska državna misel. Ob stoletnici njenega oživljenja. Špital ob Dravi 1948, str. 54–55.

[3] Lojze Ude, Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944. Ljubljana: Slovenska matica 1994, str. 116 (dalje Ude, Moje mnenje).

[4] Značilno je npr. pismo Engelberta Besednjaka 31. 12. 1944 Virgilu Ščeku (Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947. Viri 11. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, str. 97), kjer je zapisal: »Naše ljudstvo je razen tega pričakovalo, da si bo Jugoslavija, preden stopi v vojno, izgovorila od zaveznikov Julijsko krajino in Koroško, sploh nove, pravičnejše meje. Zato se je ponudila prilika 27. marca 1941, ko so zavezniki pritiskali, da stopimo na njih stran. Tedaj, ko so nas potrebovali, bi nam bili obljubili in podpisali vse,

katerimi bi lahko nastopila na mirovni konferenci in utemeljevala ozemeljske zahteve.[5] Obstaja sicer vprašanje koliko so bile te obtožbe utemeljene, vendar pa je za našo razpravo to lahko le hipotetično ugibanje, saj protirevolucija zaradi znanega razpleta dogodkov sploh ni imela možnosti, da bi ob koncu vojne, ko so se ozemeljska vprašanja začela reševati, kakorkoli lahko vplivala na potek dogodkov. Ta vloga je v Sloveniji pripadla OF pod vodstvom komunistov, zato se je za neuresničitev Zedinjene Slovenije kot glavni krivec pojavil boljševizem. Dejansko so se prve tovrstne bojazni pojavljale že od jeseni 1944, ko je druga svetovna vojna prešla v zaključno obdobje in so se v protihitlerjevski koaliciji že bolj jasno kazali različni pogledi na povojno ureditev sveta.[6] Po vojni se je v zdomskih protikomunističnih krogih prepričanje o boljševizmu kot krivcu za neuresničitev Zedinjene Slovenije še utrdilo in postalo sestavni del v mnogih pogledih stereotipne podobe na celotni medvojni razvoj v Sloveniji. Izražanje takih pogledov je v Sloveniji dobilo domovinsko pravico šele v drugi polovici 80 let, v času ko je bilo (zlasti) v krogu Nove revije zelo aktualno podiranje tabujev v zvezi z boljševizmom in nacionalnim vprašanjem.[7] Po sprostitvi v 90 letih so se te teze močno razširile in jih v najrazličnejših oblikah lahko zasledimo tako v dnevnem časopisju kot tudi v nekaterih publikacijah, pa tudi v izjavah politikov.

V skladu z velikimi začetnimi pričakovanji o zgodovinski in enkratni priložnosti za dosego Združene Slovenije med drugo svetovno vojno, so politiki sicer ves čas vztrajali pri optimističnih izjavah (npr. Miha Krek v Združeno Slovenijo pridejo vsi slovenski kraji itd...), vendar se je med bolj seznanjenimi z mednarodnimi okoliščinami že zelo zgodaj pojavil tudi dvom, da bodo narodne želje zares lahko uresničene. Tako je Franc Snoj iz Clevelanda 23. oktobra 1941 pisal: »Združena Slovenija – izgledalo bi, da bo to lahko doseči sedaj, ko so vsi naši dedni nasprotniki v sovražnem taboru. Toda London je poln Italijanov, dr. Krek ne sme na radiju ničesar povedati proti Italijanom, Madjarom in niti proti event. Avstriji. Vse to mu cenzurirajo. Pravi, da lahko na prste ene roke seštejete Angleže, ki bi sploh hoteli govoriti o Trstu, ki ga smatrajo vsi kot italijansko mesto. Akcija dr. Sforze Vam je verjetno poznana. Glede nas in naših zahtev tudi antifašisti niso boljši od fašistov. Torej glede Italije bodo velike težave, posebno še, če bo ob primerni priliki šla v separaten mir, kar ni izključeno. Glede Koroške so težave v tem, da nimamo pravnega naslova, ker smo plebiscit, ki ga je vodil angleški delegat izgubili.«[8] Tako so torej ocenjevali položaj v začetni fazi vojne, ki pa se je z razvojem dogod-

---

kar bi bili zahtevali. Ko se je pozneje v borih 12 dneh zrušil odpor naše države, ko smo pred Nemci kapitulirali in je vlada s kraljem pribežala v London, Jugoslavija ni bila več važna in zanimiva za Angleže. Velika zgodovinska prilika je bila dokončno zamujena.« Podobno oceno podaja tudi France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. Zgodovinski časopis 1967, str. 183.

[5] Tako je Ude v pismu Albinu Šmajdu 21. aprila 1943 (Ude, Moje mnenje, str. 73–74) zapisal: »da iz nekega posebno važnega razloga ni v interesu slovenskega naroda, da bi nas zastopala na mirovni konferenci vlada, kakor si jo zamišljate vi. Ta razlog se glasi: Verjetno je, da bo tudi na bodoči mirovni koferenci zastopana Italija po vladi, ki ne bo komunistična in bo torej imela za umestno, da bo poskušala razbremeniti postopanje okupatorskih oblasti v Sloveniji. V dokaz neodgovornosti bo predložila dokazni material, ki ga ji nudi danes zlasti strašno pisanje »Slovenca« in »Slovenskega doma« ter »Jutra«, čeprav tega v dosti manjši meri. Vi boste na to molčali. Še več. Ako boste hoteli biti dosledni – in to boste hoteli biti – boste proglasili za blazno in zločinsko sodrgo vse, ki so šli v gozdove, vse Slovence, ki so se s čisto mislijo, boriti se za svobodno Slovenijo, pridružili OF, ki so v tej borbi prelili svojo kri z zadnjo najlepšo mislijo, s poslednjim, uporno vernim vzkrikom »Živela Svobodna Slovenija!«

[6] Tako je Izidor Cankar v svoj dnevnik (Londonski dnevnik 1944–1945. Ljubljana–Koper 1985, str. 33 – dalje Cankar, Londonski dnevnik) 15. oktobra 1944 zapisal: »Časopisi prinašajo članke, da se v Moskvi pač odloča tudi o ustvarjanju dveh »blokov«: zahodni in Grčija pod vodstvom Anglije in vzhodni pod vodstvom Rusije. V tega bi spadale Poljska, Čehoslov., Romunija, Ogrska, Bolgarija in »najbrže deloma tudi Jugoslavija« (Še pred kratkim je bilo prepovedano govoriti o »interesnih sferah«, danes se ista reč drugače imenuje). Tu je velika nevarnost za naše Primorje; Anglija bo skušala odrivati vzhodni blok od Sredozem. morja.«

[7] Tako lahko to tezo zasledimo tudi v znameniti 57 številki Nove revije.

[8] Arhiv Republike Slovenije 1660 (dalje AS 1660), Osebna zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), f. 6.

kov z vidika slovenskega razmerja do sosednjih držav spreminjal še manj v korist slovenskih nacionalnih zahtev. V odnosu do mednarodnega položaja Italije so slovenski politiki že od začetka opažali nekakšno naklonjenost do Italije[9] in je med njimi vseskozi obstajala bojazen pred sklenitvijo separatnega premirja na škodo slovenskih nacionalnih interesov. Kot precejšen udarec slovenskim zahtevam pa so slovenski politiki razumeli prehod Italije v zavezniški tabor, kamor je bila sicer sprejeta le kot sobojevnica (cobelligerante).[10]

Tudi »poseben« odnos zaveznikov do Avstrije,[11] ni bil povsem v skladu z začetnimi pričakovanji slovenskih politikov. [12] Med njimi so bili v protirevolucionarnem taboru tudi taki, ki bi najraje videli, da do obnove Avstrije v nobeni obliki sploh ne bi prišlo. V nasprotju s takimi pogledi so v OF ocenjevali obnovitev Avstrije kot pozitivno dejanje, četudi bo le-ta kapitalistična država. Za OF je bilo bistveno vzpostaviti z Avstrijo take odnose, da je ne bo mogoče izrabiti za velikonemške cilje in kot odskočno desko proti Sloveniji oz. Jugoslaviji.[13] Moskovska konferenca oktobra 1943 je sprejela sklep o obnovitvi Avstrije in ji obenem dodelila status prve napadene države, torej žrtve nacistične agresije. V Moskvi so zavezniki tako določitev statusa Avstrije sicer sprejeli v prepričanju, da le-ta predstavlja »mehki trebuh« nacistične Nemčije, kjer bo najlažje vzpodbuditi protinacistični upor. Do protinacističnega upora v Avstriji, vsaj v množični obliki, razen med Slovenci na Koroškem, pa kot je znano, ni prišlo. Avstrijsko ozemlje je bilo v zadnjih nacističnih načrtih celo predvideno kot nekakšna »poslednja trdnjava«. Kljub temu, da se predvidevanja zaveznikov iz jeseni 1943 v Moskvi niso uresničila, pa je Avstrija status prve žrtve nacistične agresije ohranila. K spremembi takšnega zavezniškega stališča niso pripomogle tudi pripombe s slovenske strani, da je prav iz Avstrije prišlo največ nacističnih okupatorjev, med katerimi so bili tudi vojni zločinci. Tako je bila določitev statusa Avstrije odločilna prelomnica, katere pomena so se bolj ali manj zavedali tudi slovenski politiki, ne glede kateremu taboru so pripadali. Čeprav so bile ocene slovenskih politikov marsikdaj pretirane, pa vsekakor drži, da so bila opažanja, ki niso bila v skladu z njihovimi prvotnimi predstavami, posledica dejstva, da so zlasti zahodni zavezniki že od vsega začetka odmerjali pomembno vlogo Italiji in Avstriji v povojnih načrtih in ju temu primerno tudi obravnavali. Tako je Lojze Ude, član Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu SNOS spomladi 1944 v koreferatu zapisal, da se mu zdi najlažji problem meje z Madžarsko, težji z Italijo zaradi stališč, ki jih moremo pričakovati pri zahodnih zaveznikih, najtežji pa pri Nemcih, zaradi težnje po obnovitvi Avstrije. V celoti gledano, pa je Ude že tedaj menil, da boj za meje ne bo lahek.[14] V teh Udetovih ugotovitvah lahko prepoznamo stališče, ki se že bistveno razlikuje od prvotnih zelo optimističnih ocen, ki pa se niso prav dosti ozirale na mnenje odločujočih mednarodnih dejavnikov.

---

[9] Tako je npr. na podlagi dopisovanja med Wickhamom Steedom (urednikom Timesa) in grofom Sforzo Gabrovšek zapisal v svoj dnevnik (Janez A. Arnež, Gabrovškov dnevnik 1941–1945. Ljubljana–Washington, D. C. 1997, str. 47 – dalje Gabrovškov dnevnik): »To smo dosegli pri teh starih Angležih, da smemo upati na milost Italije. Nikakor ne na združitev. Kako težko bo proti Italiji, v katero so vsi zaljubljeni.«

[10] Tako si je npr. France Gabrovšek v svojem dnevniku (str. 50) zapisal: »Danes je 13 (oktober 1943) in je res nesrečen dan. Italija je napovedala Nemčiji vojsko in je postala s pristankom Anglije, Amerike in Rusije cobelligerant (sobojevnica). Pravijo, da ne zaveznik in da ostajajo pogoji udaje, toda to bo kmalu zabrisano. Zaveznik Jugoslavija bo pri pogajanjih imela opraviti z zaveznikom Italijo. To je gotovo eden največjih udarcev za nas v zadnjem času.«

[11] Glej Robert H. Keyserlingk, Austria in World War II: an Anglo-American Dilemma. Kingston–Montreal 1988.

[12] AS 1660, Cankar, f. 6. Tako je Krek v pismu 4. oktobra 1942 zapisal: »Hujše je s Koroško. Tu nesrečna Avstrija hodi mnogim po glavi.«

[13] Janko Pleterski, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člen 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja. Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja 2000, str. 19–20.

[14] Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana: Založba Borec 1977, str. 265.

III.

Kljub temu, da je bil boj za meje usklajen, sta bila vendarle tako boj za severno kot tudi za zahodno mejo precej specifična.

Čeprav je bil na moskovski konferenci oktobra 1943 v deklaraciji razglašen kot cilj obnovitev neodvisne avstrijske države, pa vendar sama deklaracija ni govorila o mejah bodoče Avstrije. Tako je jugoslovansko-avstrijska meja ostajala odprto vprašanje in s tem tudi predmet mednarodnih konferenc in povojnih pogajanj. Velike sile so se sporazumele, da bodo samo one sodelovale pri okupaciji Avstrije. Kljub temu pa je že določitev operacijskih con, ki so se ujemale z jugoslovansko-avstrijsko mejo iz leta 1937, v resnici že v veliki meri vplivala na odločitev o dokončni meji.[15] Že v letu 1942 je nastalo za potrebe britanskega zunanjega ministrstva nekaj znanstvenih elaboratov za interno uporabo, ki so obravnavali tudi problem jugoslovansko-avstrijske meje. Vsi so bili nenaklonjeni kakršnemkoli spreminjanju mej v korist Jugoslavije. Navajali so poleg narodnostnih razlogov (merilo naj bi bil plebiscit) tudi ekonomske in strateške razloge in kasneje 1944 v memorandumu celo navajali kot možno spremembo meje na Muri v korist Avstrije.[16] Tudi angleški častniki, ki so prišli v Slovenijo v letu 1944 in so kot merilo etničnih mej jemali razširjenosti partizanskega gibanja, so bili le delno naklonjeni slovenskim ozemeljskim zahtevam.[17] Tem ugotovitvam glede jugoslovansko-avstrijske meje primerno so se odzivali tudi britanski diplomati v razgovorih s slovenskimi politiki. Vtis slovenskih politikov je bil glede britanske podpore za spremembo severne meje zelo slab že od vsega začetka. Tako da so se ta britanska stališča, kot ugotavlja Zwitter, oblikovala že v času, ko njeni avtorji še niso mogli predvideti, kakšna bo bodoča Jugoslavija in je zaključil z ugotovitvijo, da je »nova družbena ureditev in zunanjepolitična orientacija Jugoslavije imela svoj pomen, vendar pa to ni prvoten motiv, ker so ta britanska stališča obstajala že prej«.[18] Nenaklonjenost spremembi jugoslovansko-avstrijske meje, pa je kljub neugodni britanski oceni podkrepljeni z etničnimi razlogi in plebiscitom, ki so ga šteli za demokratičnega,[19] v veliki meri temeljila tudi na predvideni vlogi Avstrije v povojni ureditvi Evrope. V britanskih (pa tudi ameriških) očeh je predstavlja pomemben element stabilnosti in protiutež nemški prevladi v srednji Evropi, ki je deloma slonel tudi na primerjavi z vlogo podonavske monarhije pred prvo svetovno vojno. Stališču o obnovitvi Avstrije v njenih mejah je v bistvu bila naklonjena tudi Sovjetska zveza, ki je sicer formalno sprva podpirala jugoslovanske ozemeljske zahteve.[20] Za preroške so se izkazale besede Antona Melika izražene po prvi svetovni vojni, da za Primorsko še obstaja upanje, da se združi z matično Slovenijo, medtem ko je na Koroškem s plebiscitom stvar za vekomaj izgubljena.

Primorska je za slovenske komuniste s svojo geografsko lego, kot stičišče balkanskega polotoka, srednje Evrope in Italije, ki je omogočal najlažji prehod z obal sredozemskega morja

---

[15] Fran Zwitter, Diplomatski problem jugoslovansko-avstrijske meje v dobi druge svetovne vojne. Zgodovinski časopis 1979, št. 1, str. 147 (dalje Zwitter, Jugoslovansko-avstrijska meja).

[16] Dušan Biber, Britansko-jugoslovanski nesporazum okrog Koroške 1941–1945. Zgodovinski časopis 1978, št. 4, str. 488.

[17] Dušan Biber, Britanske misije o slovenskih etničnih mejah. Borec 1984, št. 10, str. 578–580.

[18] Zwitter, Jugoslovansko-avstrijska meja, str. 157–159.

[19] William Deakin, Britanci, Jugoslovani in Avstrija. Zgodovinski časopis 1979, št. 1, str. 124 (dalje Deakin, Britanci, Jugoslovani in Avstrija), kjer v prilogi Avstrijske meje (Študija raziskovalnega oddelka Foreign Officea, 17. februar 1944) piše: »Karavanški odsek. Ni verjetno, da bi predlagali spremembo tega odseka v jugoslovansko škodo. Edini problem je usoda celovške kotline. Strateško in ekonomsko te meje sploh ne gre spreminjati. Visoke Karavanke ustvarjajo najboljše možno strateško mejo in vse gospodarske vezi te kotline vodijo do ozemlja, ki je nedvomno avstrijsko. Jugoslovanskim etničnim zahtevam, ki jih je ovrgel plebiscit 1920. leta, nikakor ni v prid, da se je od tedaj število slovensko govorečega prebivalstva še zmanjšalo.«

[20] Zwitter, Jugoslovansko-avstrijska meja, str. 152–153.

v osrčje Evrope, predstavljala izjemno pomemben geopolitičen in vojno-strateški prostor. Zato so slovenski komunisti že od vsega začetka tej pokrajini posvečali izjemno pozornost in jo povezovali tudi z mednarodnopolitičnimi razmerami in ne le z nacionalnimi razlogi. V svoji strategiji so slovenski komunisti osrednje mesto pripisovali Trstu, za katerega je Kardelj v pismu Titu 22. maja 1942 celo predvideval, da ga bo »bogme, morda treba braniti tudi pred – Angleži«.[21]

Pri reševanju mejnih vprašanj so slovenski komunisti računali na velik vpliv Sovjetske zveze v mednarodnih odnosih. Tak način razmišljanja slovenskih komunistov je razviden iz Kardeljevega razgovora z Izidorjem Cankarjem avgusta 1944, ko je druga vojna dejansko prešla v svojo zaključno fazo in so v ospredje vse bolj začela prihajati tudi vprašanja povojne ureditve med katere je sodil tudi problem razmejitve med Italijo in Jugoslavijo. Kardelj je tedaj že nakazal način bodočega razreševanja z jugoslovanske strani in strategijo ter scenarij, ko je Cankar zapisal: »Govorila (op. a. – s Kardeljem) zlasti o Primorski. Trdi, da bodo partizani vsaj pol ure pred zavezniki zavzeli Trst in da ne pojdejo ven. Govoril mu o težavah, ki jih priznava, in da brez vse teže Rusije ne bomo obdržali Trsta; on pravi, da je ta pomoč gotova, da je Stalin pripravljen na to.«[22]

Na podlagi teh dveh stalnic so imeli slovenski komunisti že spomladi 1944 izoblikovan pogled v kakšni smeri naj bi šel razvoj dogodkov. Tako je Kardelj predvideval: »Izredna važnost delov Slov. (enije), ki meje na druge države. Če bi ostala po vojni Nemčija imperialistična – to je možno samo pod zaščito angl.(leških) imper.(ialistov) in nujno protisovjetsko! Neodvisna Avstrija bo predstraža nem.(škega), angl.(eškega), am.(eriškega) imperializma. Ako ostane Italija imperial.(istična), bo to le v rokah angl.(eškega) in drugih imperializmov in zato stalna grožnja nam. V tem slučaju nam bodo skušali škodovati tudi teritorialno, pri tem bo silno važen Trst. Naš Trst – sovjetski Trst!.«[23] Iz takega načina razmišljanja je jasno, da je slovenska stran stavila vse na enostransko rešitev (izvršeno dejstvo), ni pa posebej računala na soglasje med zavezniki v koaliciji in ugoden razplet na mirovni konferenci. Morda je na tako stališče vplival tudi pogovor uglednega britanskega zgodovinarja Alana Johna Percivala Taylorja z Vladimirjem Velebitom spomladi 1944 v Londonu. Taylor je kot zagovornik jugoslovanskih zahtev po Trstu (napisal je meddrugim tudi brošuro Trst or Trieste ter znamenito zgodovino Habsburške monarhije) sogovorniku svetoval: »Pridite v Trst pred zavezniki. To je edini argument, ki bo veljal.«[24]

Jeseni 1944 je v skladu s takimi pogledi Kardelj zapisal: »V Italiji gredo stvari naprej v oni smeri, kakršno smo ugotovili že tedaj, ko sem bil jaz pri vas. Reakcija se je konsolidirala in okrepila in prehaja v zelo ostro ofenzivo proti komunistom in onim strankam, ki so s komunisti v zvezi. V vseh vprašanjih ima ta reakcija podporo nekaterih reakcionarnih grup v zavezniških deželah. Posebno je v zadnjih dneh postala močna kampanja za Trst in Primorje ter Istro. Med tem ko so nekaj časa omahovali, so zdaj italijanski imperialisti prišli na enotno linijo: zahtevajo kratko malo, da ostanejo stare italijanske meje nedotaknjene. Pri tem so se postavili na zanimivo stališče. Oni pravijo, da te meje niso samo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma in da oni branijo na teh mejah zapadno kulturo. Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za antisovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših meja. Problem teh meja torej vse bolj postaja splošnoevropsko politično vprašanje in ga bo treba pač reševati tako, da ne bo mogoča večja diskusija okrog tega vprašanja. Skratka, treba je Italijane postaviti pred gotovo dejstvo. (...) Ni

[21] Prav tam.

[22] Cankar, Londonski dnevnik, str. 15.

[23] AS 1487, fond CK KPS 1941–1945, f. 1, a. e. 12 . Zapisnik seje CK KPS 27. februarja 1944.

[24] A. J. P. Taylor, A Personal History. London: Hamish Hamilton 1983.

dvoma, da bodo nekateri Angleži in Amerikanci podpirali italijanske imperialistične tendence. Vendar so v tem oziru v precej težkem položaju. (...) Mi smo danes dovolj močni, da morajo računati z našimi zahtevami in predvsem, da računajo z nami kot z zavezniško vojsko. Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske. Stremite za tem, da bo osvobojen čim večji teritorij.«[25] V skladu z opisano logiko so jugoslovanske enote 1. maja 1945 tudi osvobodile Trst in ozemlje do Soče. Ko so jugoslovanske enote pod pritiskom morale zapustiti Trst, so bili jugoslovanski voditelji, brez, da bi sploh čakali na začetek mirovne konference, kaj šele na njen razplet, prepričani, da je bitka za Trst, če ne bo prišlo do korenitih sprememb v mednarodnih odnosih, dejansko dokončno izgubljena. Kardelj je v referatu na seji IOOF 20. junija 1945 dejal: »Zaostreni odnosi med zmagovalci. Kdo bo močnejši, kdo bo imel več vpliva. Dva svetova (...) V tem okviru je treba gledati na problem Trsta. Trst je ekonomsko in politično pomemben za tistega, ki ga ima v rokah. To je odskočna deska za širjenje vpliva v Srednji Evropi. V naših rokah pomeni osamosvojitev srednje Evrope od zapadnega imperialističnega sveta. To oni dobro vedo in jim to ne gre v račun. Prepričan sem, da bodo vse napravili, da bomo mi Trst izgubili. Pri današnjem položaju ni izgledov, da bi mi Trst dobili na mirovni konferenci.«[26] Kardeljeva predvidevanja so se, kot je znano, uresničila.

Ob tem se postavlja cela vrsta vprašanj. Na eni strani so trditve, da je šlo pri tej enostranski akciji (vse ali nič), računajoč na neomajno sovjetsko podporo, za poskus, da pridobijo ozemlje (zlasti Trst), ki ga sicer ne bi dobili. Nasprotno stališče pa pravi, da zato, ker se ob koncu vojne niso bolj oprli na zahodne zaveznike, Jugoslavija na mirovni konferenci tega ozemlja ni dobila. Odgovor na to dilemo vsekakor ni enostaven in enoznačen.

Glede jugoslovanskih pričakovanj o podpori SZ glede mejnih vprašanj lahko rečemo, da so bila zagotovo prevelika. Svoje nestrinjanje zaradi spoznanja, da se bodo jugoslovanske enote morale umakniti iz Trsta, je izrazil Tito v znamenitem govoru v Ljubljani, ki so ga Sovjeti, po mojem mnenju upravičeno razumeli, da je bil naperjen tudi proti njim.[27] Razočaranje je bilo posledica ravnanja v majski krizi, ko je sovjetska stran, zaradi nevarnosti, da bi zaradi nepopustljivosti zahodnih zaveznikov prišlo do spopada širših razsežnosti, odtegnila brezrezervno podporo Jugoslaviji.[28] V aprilski pogovorih v Moskvi med Stalinom in Titom, naj bi sovjetski voditelj privolil, da jugoslovanska vojska zasede Trst. Čeprav neposredni viri še niso dostopni (pogovori med Stalinom in Titom aprila 1945), tako sklepanje omogoča Titov pogovor za časnik Krasnja zvezda (tako so ga razumeli tudi zahodni zavezniki) in zapiski seje politbiroja CK KPJ 23. aprila 1945.[29] Še dodatno pa utrjuje tako oceno dejstvo, da je bilo slovenskim komunistom že marca 1945 jasno, da bodo Trst zasedli zahodni zavezniki, čeprav so javno še vedno poudarjali linijo za priključitev Trsta k Jugoslaviji. Vprašanje, ki se je postavljalo za slovenske komuniste je bilo le še, ali ga bodo »zasedli Angleži sami od sebe ali (bo) od nas

[25] Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945). Knjiga XX, dok. 21. Pismo Edvarda Kardelja 1. oktobra 1944 CK KPS (dalje Izvori).

[26] Makso Šnuderl, Dnevnik (II. del). V partizanih. Maribor: Založba Obzorja 1995, str. 415–419 (dalje Šnuderl, Dnevnik).

[27] Ruski zgodovinar Leonid Gibjanski sicer opozarja, da so protisovjetsko ost jugoslovanski komunisti začeli poudarjati šele po sporu z informbirojem (Sovjetska zveza in Jugoslavija. Slovenija v letu 1945. Zbornik referatov. Ljubljana 1996, str. 70 (dalje Gibjanski, SZ in Jugoslavija)), vendar se zdi, glede na hierarhičnost tedanjih sovjetsko-jugoslovanskih odnosov razumljivo, da si v času majske krize na izrecno sovjetsko zahtevo po pojasnilu govora, jugoslovanski komunisti niso upali neposredno obtožiti tudi sovjetske strani.

[28] To pa ni pomenilo, da SZ sploh ni podpirala jugoslovanskih zahtev, temveč le, da je bila podpora omejena v skladu s tedanjimi sovjetskimi interesi. SZ v tržaškem primeru, ki je bil zanjo postranskega pomena ni hotela preiti v odkrit spopad z zahodnimi zavezniki (Gibjanski, SZ in Jugoslavija, str. 66–67).

[29] Izvori XXIII, dok. 146.

odstopljen«.[30] Tako moremo trditi da je aprilski optimizem glede tržaškega vprašanja zares lahko izviral le iz zagotovil ob Titovem obisku v Moskvi, ki so jih jugoslovanski komunisti očitno razumeli kot neomajno podporo pri zasedbi Trsta. Ker so bila pričakovanja jugoslovanskih komunistov o podpori SZ glede mejnih vprašanj, kot je že bilo zapisano, vseskozi prevelika, je bilo zato tudi kasnejše razočaranje toliko večje, čeprav jih je Kominterna že jeseni 1940 opozarjala, naj ne gradijo revolucionarne akcije v upanju, da jim bo pri tem SZ priskočila na pomoč.[31] Morda je iluzije slovenskih komunistov najbolje ocenil Lojze Ude, ko je skoraj natančno dve leti pred tržaško krizo povsem točno ocenil pričakovanja slovenskih komunistov in predvidel sovjetsko ravnanje v njej, ko je v pismu Albinu Šmajdu 21. aprila 1943 zapisal: »O. F., kakršna že je, more pričakovati politično podporo S. Z., katere položaj na mirovni konferenci bo brez dvoma zelo močan. Usodna zmota njenega vodstva je le, ko očividno misli, da je Sovjetska zveza na našem ozemlju tako zainteresirana, da je pripravljena tvegati, proti sklenjemu sporazumu z Anglosaksonci, mimo nacionalnih ozemelj, ki leže med Slovenijo in mejami Sovjetske zveze, morda celo vojni spor z Angleži... Ta zmota, ki bi jo vodstvo O. F. v tej formulaciji zavrnilo kot absurdno, živi v vodstvu O. F. podzavestno kot pričakovanje, da lahko dela, kar hoče, revolucionira pač, ker bo S. Z. po tej vojni vsemogočna in bo lahko vse tako uredila, kakor bo sama hotela ali prav za prav – to je točneje – kakor to želijo njeni nekritični verniki.«[32]

Četudi je slovenska stran skušala lastne cilje povsem poistovetiti s sovjetskimi oz. jih predstaviti kot take (npr. značilna je Kardeljeva trditev Naš Trst= Sovjetski Trst) in kljub temu, da je SZ načelno vseskozi v precejšni meri podpirala slovenske ozemeljske zahteve na Primorskem, pa je prihajalo tudi do nekaterih razlik v gledanju na njeno reševanje že kmalu, ko je to vprašanje postalo aktualno. Tako Kominterna poleti 1942, ko je razmejila pristojnost delovanja KP na Primorskem po narodnostnem načelu ni v celoti izpolnila pričakovanj slovenskih komunistov. Spomladi 1944, ko je odmev o sporu med slovenskimi in italijanskimi komunisti (zlasti) glede Trsta prišel do takrat sicer že formalno ukinjene Kominterne, pa je njen generalni sekretar Georgij Dimitrov v svojem odgovoru, v nasprotju z dotedanjim delovanjem slovenskih komunistov, zapisal, da je za načenjanje ozemeljskih vprašanj še prezgodaj in je njihovo javno obravnavanje v tem trenutku povsem zgrešeno in nepravilno, ker se bo reševalo po uničenju sovražnika. Januarja 1945 je Andrija Hebrang med svojim obiskom v Moskvi načel tudi vprašanje jugoslovanskih ozemeljskih zahtev, na katere so Sovjeti (vsaj tiste, ki so se dotikale držav izven nastajajočega sovjetskega bloka, torej tudi Primorske) načeloma sicer gledali z naklonjenostjo, vendar so bili do njih tudi precej zadržani, saj so v njih videli tudi nevarnost zapletov z zahodnimi zavezniki. Poleg tega, da so Sovjete motile, po njihovem mnenju pretirane jugoslovanske ozemeljske zahteve, pa se tudi niso povsem strinjali s tem, da bi zasedbo ozemlja postavili zaveznike pred izvršeno dejstvo, temveč so dajali prednosti razrešitve sporov v dogovoru z zahodnimi zavezniki na mirovni konferenci. Tako stališče pa je v prvi vrsti izviralo iz dejstva, da je bilo tržaško vprašanje za sovjetsko strategijo ob koncu

---

[30] AS 1487, fond CK KPS 1941–1945, f. 1. a. e. 19. Zapisnik seje CK KPS 29. marca 1945 . Na tej seji so tudi razmišljal, da bi v Trstu ustanovili slovensko vlado, kar se kasneje sicer ni zgodilo. Pomembnost Trsta so na tej seji obravnavali tudi z vidika razmer v Grčiji, vendar ni povsem jasno v kakšnem kontekstu, ker je del besedila neberljiv. Na enak način kot na omenjeni seji, je novinarju Timesa Stojanu Pribičeviću Tito novembra 1945 pojasnil zasedbo Trsta s tem, da je izpolnil obljube Slovencem, ker so se ti prvič v svoji zgodovini dvignili in borili. Sicer pa so vedeli, da Trsta ne bodo uspeli zadržati (Jera Vodušek Starič, Mesto želja. Skica političnega ozadja. Svobodna misel, 10. september 1993)

[31] Bojan Godeša, Predvojno delovanje odborov delavske enotnosti. Prispevki za novejšo zgodovino 1990, št. 1–2, str. 94 in Jože Pirjevec, Sklep sekretariata Izvršnega komiteja Komunistične internacionale št. 688, z dne 15. septembra 1940. Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 117–122.

[32] Ude, Moje mnenje, str. 73.

vojne le obrobnega pomena.[33] Različno gledanje na mejna vprašanja je bilo le eden primerov, ki je kazal na globlje razlike in nesporazume med sovjetskimi in jugoslovanskimi pogledi na celoten kompleks vprašanj povezanih z drugo svetovno vojno, ki so bili deloma posledica njunih položajev, pa tudi celotnega dojemanja značaja druge svetovne vojne.[34]

Odnos slovenskih komunistov do drugega zaveznika v protihitlerjevski koaliciji, Velike Britanije je bil zrcalna podoba odnosa do SZ. Kolikor je bilo zaupanje v SZ pretirano, toliko je ideološko pogojeno nezaupanje slovenskih komunistov do britanske politike presegalo nekatere njune dejanske razlike, ki so seveda obstajale. To ni pomenilo, da se ni razvilo med vojno tudi uspešno zavezniško sodelovanje med partizanskim gibanjem in Veliko Britanijo, ki ga slovenski komunisti niso zanikali niti v času najbolj zaostrenih odnosov z Britanci. Vendarle je vseskozi obstajalo, enkrat bolj, drugič manj poudarjeno, nezaupanje do zahodnih zaveznikov, ki mu lahko sledimo vse od začetkov, ko sta po 22. juniju 1941 postala Britanija in SZ zaveznika.[35]

Britansko odklonilno stališče do jugoslovanske vojaške zasedbe je bilo nedvomno povsem jasno razvidno že pred izbruhom tržaške krize. Čeprav je Velika Britanija že spomladi 1941, ko je bila sama že v vojni s silami osi, torej tudi z Italijo, Jugoslavija pa na vrhuncu dileme o pristopu ali ne pristopu k trojnemu paktu, pooblastila poslanika v Beogradu Ronaldu Campbella za izjavo knezu namestniku Pavlu, da Britanija s simpatijo proučuje vprašanje spremembe jugoslovanske meje z Italijo v Istri in na otokih vse do Gorice in da bi bila pripravljena postaviti in zagovarjati to vprašanje na mirovni konferenci. Po Simovićevem govoru na BBC konec junija 1941, ko je omenil jugoslovanske ozemeljske zahteve, je sledila reakcija italijanskih protifašističnih emigrantov v ZDA, ki jih je ameriška vlada podprla. Kot rezultat je bila sprejeta odločitev, da se o mejnih vprašanjih javno ne razpravlja, čeprav britanska vlada ni preklicala svoje izjave. Ta je imela splošen značaj in v njej tudi ni bilo natančneje določeno ozemlje, ki naj bi po vojni pripadlo Jugoslaviji. Tako stališče britanska vlada nato ponavljala ves čas vojne. Poleti 1944, ko je vojna prehajala v zaključno fazo in se je začelo tudi javno razpravljati o povojnih vprašanjih, je postajalo vse bolj jasno, da obstajajo pomembna razhajanja med zavezniki glede povojne ureditve Evrope. Jeseni 1944 sta se Roosevelt in Churchill na konferenci v Quebecu dogovorila, da ne bosta dopustila komunistične vladavine v Italiji. Zavezniški poveljniki pa so konec leta 1944 načrtovali postavitev zavezniške vojne uprave na ozemlju celotne Julijske krajine. Medtem je prišlo tudi do znanih dogodkov v Grčiji, kar je verjetno še pospešilo zavezniško odločitev glede zasedbe Trsta. Znani in vedno dobro obveščeni ameriški novinar Leo Cyrus Sulzberger pa je 1. januarja 1945 v New York Timesu objavil ameriški načrt o povojni ureditvi Evrope, kjer je Jugoslaviji sicer prisodil Istro, Reko, Zadar in nekatere jadranske otoke, ne pa tudi Trsta in Gorice.[36] Marca 1945 je Churchill razvil misel, da velja podpreti Italijo in na Titovih zahtevah razbiti KPI. To misel je ponovil tudi 18. aprila 1945 in menil, da bo novi predsednik ZDA Truman, zainteresiran za glasove volilcev italijanskega

[33] Gibjanski, SZ in Jugoslavija, str. 62–65 in isti, L'Unione Sovietica, la Jugoslavia e Trieste. La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica. Quaderni 9, Trst 1995, str. 39–78.

[34] Sprva SZ sploh ni podpirala dejavnosti jugoslovanskih komunistov, ki je bila usmerjena k revolucionarnem prevzemu oblasti. Različno ocenjevanje razmer je tudi v veliki meri prispevalo k informbirojevskemu sporu (glej Bojan Godeša, Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo po informbirojevskem sporu. Jugoslavija v hladni vojni. Ljubljana–Toronto: Inštitut za novejšo zgodovino–Univerza v Torontu 2004, str. 487–490).

[35] Tako je npr. Kardelj v pismu Titu 2. avgusta 1941 zapisal: »Komaj sem odšel, že so mi poslali (slovensko partijsko vodstvo– op. a.) osnutek progl(asa) Osvob(odilne) fronte s preveč poudarjeno pohvalo Anglije. Besedilo sem popravil. Ker pa je tam ustanovljena Osvob(odilna) f(ronta), se napake lahko ponovijo.« (Izvori I, dok. 46). Značilna so tudi Kardeljeva navodila v pismu CK KPS 1. januarja 1942, kjer zahteva popularizacijo SZ, ki da je napačno izenačena zaveznica Anglije, kar »ni bila niti v začetku naša linija, kaj šele danes« (Izvori III, dok. 1).

[36] Cankar, Londonski dnevnik, str. 54–55. Tudi Samo Kristen, Ameriški tisk in Trst spomladi 1945 – konec nekega zavezništva. Zgodovinski časopis 1990, št. 1, str. 190.

porekla, vsekakor podprl tako politiko: »V našem interesu je, da kolikor le mogoče preprečimo rusko poplavo Srednje in Zahodne Evrope«.[37]

Povsem jasno je, da so imeli protagonisti vmešani v tržaško vprašanje, pri njegovem reševanju pred očmi predvsem interese povezane s povojnim razmerjem moči med zmagovalci. Vprašanje pa je, koliko so nastajajoči antagonizmi med vojaškimi zavezniki in bodoča delitev sfer vplivali na povojno ozemeljsko pripadnost Trsta.

Znanstvene analize, ki so jih februarja 1941 opravili pri Balliol Collegu v Oxfordu za interne namene so pri razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo svetovale v bistvu Wilsonovo črto s spremembo v korist Jugoslavije za severno Goriško. Italija naj bi torej ohranila Gorico, Trst in zahodno obalo Istre od Trsta do Pulja. Potreba po spremembi meje je bila prvenstveno utemeljena z etnografskimi razlogi, sklicujoč se na avstrijsko štetje iz leta 1910, deloma pa tudi z gospodarskimi in strateškimi razlogi.[38] Pri teh študijah so Britanci tudi izhajali iz načelnega stališča, da državnih meja vendarle ne gre preveč spreminjati, saj je to le eden od dejavnikov, ki pa vendarle ne more v celoti zagotoviti etničnega ravnovesja. To naj bi bilo vzpostavljeno tudi ali predvsem s preseljevanjem tujerodnega prebivalstva (po možnosti izmenjava!) v matične države. S tem bi kar se da zmanjšali delež etničnih manjšin in okrepili notranjo trdnost nacionalnih držav.[39]

Kot že rečeno, pa britanska vlada ves čas vojne, razen načelnega soglasja oz. jamstva, da podpira spremembo meje na bodoči mirovni konferenci, ni dajala nikakršnih konkretnih izjav glede obsega italijanskega ozemlja, ki naj bi pripadel Jugoslaviji. Slovenski politiki, poleg tega, da so za obstoj britanskega predloga Jugoslovanom izvedli šele konec leta 1941,[40] v svojih prizadevanjih pri Britancih nikoli niso dobili zagotovila, da bo Trst pripadel Jugoslaviji. Celo nasprotno, njihov vtis v pogovorih z Britanci je bil, da na splošno za Primorsko dobro kaže, vendar pa, da Trsta zagotovo ne bodo dobili.[41] Torej se je občutek slovenskih emigrantskih politikov povsem ujemal s tem kar se je po vojni zgodilo s Primorsko. Dejstvo torej je, da slovenski predstavniki, ki so bili v begunski kraljevski vladi, dokler so sploh imeli možnost biti merodajni sogovornik britanski vladi, niso imeli Trsta zagotovljenega, česar pa v svojih povojnih obtožbah na račun komunistov, češ, da so Trst zapravili, seveda niso posebej poudarjali.

To so preverljiva dejstva, medtem ko lahko zaradi načelnega britanskega stališča, da med vojno ne bodo javno naglašali sprememb meja, lahko o tem, ali so kdaj sploh imeli namen Trst dati Jugoslaviji, po dosedanjih virih le sklepamo in domnevamo.[42]

Politično delovanje partizanskega gibanja v zaključnem obdobju vojne v nekaterih vidikih vendarle dopušča domnevo o ne vedno najbolj ustreznih ukrepih glede reševanja ozemeljskih zahtev. V skladu z že opisano splošno politično usmeritvijo (ideološko pogojen neenakomeren odnos do zaveznikov v protihitlerjevski koaliciji), v katero je bil umeščen tudi odnos do mejnih vprašanj (prednost politiki izvršenih dejstev in podrejenost idejnim vidikom) bi

[37] Dušan Biber, Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. Zgodovinski časopis 1980, št. 4, str. 439.

[38] Dragovan Šepić, Velika Britanija i pitanje revizije jugoslovensko-talijanske granice 1941. Zgodovinski časopis 1976, št. 4, str. 47–77.

[39] Tako je v memorandumu Minority transfers in South Eastern Europe (8. marec 1944), ki ga je podpisal znani zgodovinar Arnold Joseph Toynbee, priporočena tudi izmenjava Slovencev in Nemcev med Avstrijo in Jugoslavijo, kot tudi Italijanov in Slovencev med Italijo in Jugoslavijo (Gerhard Seewann, Proces izgona med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov. »Nemci« na Slovenskem 1941–1955 (zbornik). Ljubljana 1998, str. 335.

[40] Gabrovškov dnevnik, str. 35–36.

[41] Mlakar, Problem zahodne meje, str. 315.

[42] Samo Kristen v svoji doktorski disertaciji (Proces jugoslovanske razmejitve z Italijo v luči diplomatske korespondence jugoslovanskih ambasad v Londonu. Washingtonu, Rimu, Parizu in Moskvi. Medvojna zavezniška zagotovila Jugoslaviji in problem njihove recepcije in percepcije na jugoslovanski strani) se je najbolj poglobljeno ukvarjal s to tematiko, vendar povsem enoznačnega odgovora na to vprašanja ni mogel podati.

lahko izpostavili dva vidika. Jeseni 1944, ko je Tito skrivoma odletel z Visa k Sovjetom, je pri Britancih in celo osebno pri Churchillu, vse bolj izgubljal zaupanje, kar je bilo seveda še posebej pomembno, ker so se Britancem s tem izjalovili njihovi načrti v Jugoslaviji, ki so si jih zastavili, da jih uresničijo tudi s Titovo pomočjo. Morda je bila tudi zaradi tega britansko stališče še (dodatno) odklonilno do jugoslovanskih zahtev po Trstu.

Drugi vidik pa je povojno delovanje jugoslovanske politike v času, ko se je na mirovni konferenci v Parizu odločalo o usodi jugoslovanskih ozemeljskih zahtev. Ta je predstavljala v bistvu v veliki meri le logično nadaljevanje medvojne dejavnosti, ki je izvirala iz predvojnih idejnih shem, le da se je po vojni še bolj zaostrila in hkrati izkristalizirala. To je pomenilo izjemno zaostritev politike do zahodnih zaveznikov, kjer je bil po Kidričevih besedah glavni cilj boja za meje, »da svetu pokažemo Američane in Angleže kot podpornike fašizma.«[43] Glede Trsta je bilo slovenskim komunistom že takoj, ko so se morali iz njega umakniti, jasno, da ga ne bodo dobili in zato tudi takšno propagandno izrabljanje tega problema za očrnitev Zahoda. Tako mnenje o jugoslovanski politiki glede mejnih vprašanj so si ustvarili Britanci, pa tudi mnogi v domovini niso bili zadovoljni s tako usmeritvijo jugoslovanskega partijskega vrha.[44] Vprašanje pa ostaja, koliko je taka politika škodovala na drugih mejnih področjih (npr. vprašanje Gorice).[45]

IV.

Čeprav vprašanje zahodne meje v nekaterih pogledih pušča še nekaj odprtih dilem, je tudi na Primorskem povsem jasno, da tudi tu Zedinjena Slovenija dejansko ni bila v celoti uresničljiva, posebej še, ker meja iz 1866, ki je kraljevini Italiji prinesla Beneško Slovenijo za mednarodno javnost sploh ni bila nikoli vprašljiva. Ob dejstvu, da v nasprotju s slovenskimi pričakovanji, da za slovenske ozemeljske zahteve na severu mednarodni dejavniki (vključno s SZ) dejansko niso imeli pravega razumevanja, je jasno, da Združena Slovenija tudi med drugo svetovno vojno ni bila uresničljiva, ne glede na to katera stran bi ob koncu vojne zastopala slovenske interese pred mednarodno javnostjo. Splet mednarodnih okoliščin, kljub temu, da so bili vsi sosedje v nasprotnem taboru, vendarle ni bil tako ugoden za uresničitev nacionalnih zahtev, kot so očitno preoptimistično predvidevali slovenski politiki, saj sta tako Italija kot Avstrija imeli v zavezniških načrtih že od vsega začetka pomembno vlogo pri preureditvi povojne Evrope. Poleg tega je potrebno poudariti, da so zavezniki že od vsega začetka poudarjali, da njihovi cilji v drugi svetovni vojni za razliko od prve niso prvenstveno usmerjeni k osvajanju ozemelj, zato tudi niso bili naklonjeni korenitim povojnim spremembam meja med državami. Tako je bila nova jugoslovansko-italijanske meja, če ne štejemo sprememb povezanih s sovjetsko širitvijo proti zahodu, praktično edina korektura državne meje, čeprav so si zanje prizadevale tudi še druge države.

Po drugi strani pa lahko ugotovimo, da so mnogi sicer Slovencem načeloma naklonjeni dejavniki dojemali slovenske ozemeljske zahteva drugače kot so upali slovenski politiki. Kot je iz britanskih študij o teh vprašanjih razvidno, je bil temeljni nesporazum v tem, da so ti za

[43] Jera Vodušek Starič, Poskus orisa učinkov jugoslovanske politike na diplomatsko dogajanje v obdobju 1945–1947. Acta Histriae VI.: prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper 1998, str. 92.

[44] Tako sta Kocbek in Ude v razgovoru 4. septembra 1945 ugotavljala usodne napake nove Jugoslavije in mednje na prvem mestu štela prehitro in nerodno zunanjepolitično opredelitev, ki je prispevala k neuspehu glede tržaškega vprašanja (Edvard Kocbek, Dnevnik 1945. Ljubljana: Cankarjeva založba 1991, str. 26).

[45] Kardelj je bil v omenjenem govoru na seji IOOF 20. junija 1945, sicer kot je že bilo zapisano, povsem prepričan, da Trsta na mirovni konferenci ne bomo dobili, medtem, ko je imel vprašanje Gorice še za odprto (Šnuderl, Dnevnik, str. 420).

merilo razmejitve po etničnih načelih upoštevali avstrijsko štetje iz leta 1910, medtem, ko je slovenska stran vztrajala pri tem, da se popravijo tudi zgodovinske krivice iz prejšnjih obdobij in se torej obnovi narodnostno stanje vsaj iz srede prejšnjega stoletja. Iz tako različnega zornega kota obravnavanja slovenskih ozemeljskih zahtev so tudi izvirale razlike, ki so lahko privedle tudi do takih ocen kot jo je podal uradnik v britanskem zunanjem ministrstvu P. L. Rose, ko je dejal, da so slovenske zahteve »divje in politično pretirane«.[46] Čeprav lahko zapišemo, da dejavnost slovenskega osvobodilnega gibanja, ki so ga vodili komunisti morda v nekaterih pogledih še ni dokončno ovrednotena, pa vsekakor ne moremo mimo ugotovitve, da je prav temu gibanju uspelo združiti pretežen del Primorske z matičnim narodom in zagotoviti Slovencem izhod na morje, ne sicer tam, kjer si je večina najbolj goreče želela (v Trstu), temveč v Kopru, ki je tako postal slovensko okno v svet.

Uresničitev narodnega ideala Zedinjene Slovenije med drugo svetovno vojno, za katerega pa je bilo že kmalu jasno, da bo le stežka izvedljiv, čeprav tega nihče od politikov (v obeh nasprotnih taborih!) razumljivo ni hotel javno povedati in so med okupacijo vsi tudi dajali optimistične izjave, je tako doživel podobno usodo kot mnogi drugi maksimalistični programi drugih narodov. S tega vidika v evropskem kontekstu Slovenci ne predstavljajo nobene izjemno tragične posebnosti.

[46] Dušan Biber, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju. Zgodovinski časopis 1979, št. 1, str. 133.

Marjan Linasi

Protinacistični odpor na Južnem Koroškem: primer »najbolj čistega NOB-ja« ali vendarle uvod v »komunistično revolucijo«?

UDK 329.7(436.5)«1941/1945«

LINASI Marjan, magister zgodovinskih znanosti, zaposlen kot višji kustos – zgodovinar v Koroškem pokrajinskem muzeju, SI-2380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24, zgodovina.muzej@koroska.net

Protinacistični odpor na Južnem Koroškem: primer »najbolj čistega NOB-ja« ali vendarle uvod v »komunistično revolucijo«?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 187–197, cit. 44

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtor se v svoji razpravi ukvarja z vprašanjem, koliko je bilo revolucionarne vsebine oziroma priprav za poznejšo revolucijo v protinacističnem odporu na Južnem Koroškem, kjer je bil le-ta po splošnem prepričanju najbolj narodno-osvobodilen. Na osnovi številnih navedb iz dokumentov KP je prišel do sklepa, da so revolucionarni cilji za čas po vojni obstajali tudi tukaj, le da jih je morala KP še bolj kot drugje skrivati, in jih torej lahko razberemo med vrsticami iz dokumentov in prepoznamo po določenih vidnih elementih. Zlasti slednje, torej peterokraka zvezda kot vidni simbol na zastavah in pokrivalih, pozdrav s pestjo, petje revolucionarnih pesmi in ogovarjanje na komunističen način so tisti vidni znaki, po katerih je lahko vsakdo vedel, da gre za prisotnost in prevladujoč vpliv KP. Da so vendarle sprejemali vodilno vlogo partije, je razlog v socialnem sestavu slovenskega prebivalstva Južne Koroške, kjer so prevladovali drobni posestniki in veliko kmečkega proletariata, kot narodna manjšina so bili zapostavljeni, nacistični sistem jih je obsodil na uničenje, druge, nekomunistične alternative za odpor pa ni bilo. Zaradi britanske zasedbe in umika jugoslovanske vojske je druga, revolucionarna faza izostala; tako se je, tudi zaradi tamkajšnjih političnih razmer, po vojni vseskozi še bolj kot drugje vzdrževal mit o »najbolj čistem NOB«.

Ključne besede: revolucija, protinacističen odpor, Južna Koroška, NOB

UDC 329.7(436.5)«1941/1945«

LINASI Marjan, M.A. in history, senior curator – historian, Koroški pokrajinski muzej, SI-2380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24, zgodovina.muzej@koroska.net

Anti-Nazi Resistance in South Carinthia: A Case of the »Purest Fight for National Liberation,« or Clearly a Prologue to »Communist Revolution«?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 187–197, 44 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

According to the prevaling opinion the fight against the Nazis in South Carinthia (now part of Austria) was the fight for national liberation in its purest sense. The author posits the question as to what degree it also contained revolutionary elements, that is preparations for subsequent revolution. After having analyzed a number of Communist Party documents he arrived at the conclusion that preparations for the revolution that was to take place after the end of the war were under way also in Carinthia, although even more carefully concealed than elsewhere. Upon detailed analysis, however, they can be discerned from the documents and recognized by certain perfectly visible elements. The most characteristic ones, such as the five-armed star on flags and headgear, fist greeting, singing of revolutionary songs, and addressing in the communist manner, were the discernible signs that indicated the presence and prevalent influence of the Communist Party. The reason why this leading role of the Party had been accepted by the local Slovene population lies in the social structure of Carinthian Slovenes. Most of them were small landed proprietors and the agricultural proletariat. Discriminated as a national minority and later on sentenced to extermination by the Nazis, these people had no other, non-communist alternative for resistance. Because of the British occupation and the retreat of the Yugoslav army the second, revolutionary phase of the fight for liberation had not occurred in Carinthia. With regard to this, and also in view of the political circumstances at the time, the myth about the "purest fight for national liberation" in Carinthia has been maintained there longer than elsewhere.

Key words: revolution, anti-Nazi resistance, Southern Carinthia, National Liberation War

»Kakšne namene ima OF za bodočnost? Najbrž bo tvegala vse, da se s silo polasti oblasti... Nekaj je dejstvo: OF je danes in bo verjetno ostala do konca važen faktor. Kdor bi hotel proti

njej kaj storiti, jo bo moral s silo uničiti. To bo težko, ker ima članov veliko, in mogoče tudi nepravično, *ker so pristaši najmanj v 80% v najboljši veri, da se bore za boljšo Jugoslavijo, in napak ter skritih namenov nekaterih voditeljev niti ne poznajo*«. (Ljubo Sirc v svojem poročilu o položaju v Sloveniji, jeseni 1943)[1]

Uvod z opredelitvijo mita

Odkar je začel sredi osemdesetih let propadati prejšnji sistem, katerega idejna podlaga je bilo tudi negovanje revolucionarnih tradicij, smo v javnih polemikah zlasti iz vrst vodilne strukture ZB vse do danes (za razliko od prejšnjih obdobij, ko so radi poudarjali tudi ali pa celo predvsem revolucionarno plat osvobodilnega boja) pogosto slišali, da je bil osvobodilni boj slovenskega naroda med drugo svetovno vojno samo boj za *narodno osvoboditev*; da so v partizane šli zgolj iz narodne zavesti, in da o kaki revoluciji med vojno ni bilo govora. Če bi trditev, da je šlo samo za osvoboditev naroda, držala, bi iz tega lahko naredili logičen sklep, da se nam je povojni sistem, kakršnega smo imeli, leta 1945 enostavno zgodil sam od sebe in slučajno, kar pa je v nasprotju z ugotovitvami zgodovinske stroke, kajti nikoli se nič ne zgodi slučajno in samo od sebe. Protinacistični odpor v slovenskem in jugoslovanskem prostoru je vodila in usmerjala Komunistična partija (KP). Kot vsaka stranka si je tudi ona prizadevala priti na oblast in oblikovati družbo čimbolj v skladu s svojim programom, ki je temeljil na naukih Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina. Težnja po oblasti sama zase ni sporna; sporne so lahko samo metode in sredstva, ki jih stranka pri tem uporablja. Stvar taktike KP je bila, koliko je v protinacističnem odporu, ki ga je organizirala, v posamezni slovenski pokrajini prišla na površje tudi revolucionarna vsebina. Pri tem je morala upoštevati dotedanji razvoj in izkušnje odpora ter specifične zgodovinske razmere in okupacijski režim v posamezni pokrajini. Prehitro izkazovanje revolucionarnih ciljev pri posameznih komunistih je vodstvo navadno kritiziralo kot »sektaštvo«, »levi odklon« in podobno.

Če za katerokoli pokrajino velja, da je imel protinacistični odpor izrazito narodno-osvobodilni značaj, velja to za tisti del nekdanje dežele Koroške, naseljene s slovenskim prebivalstvom, ki je po plebiscitu 10. oktobra 1920 pripadel Republiki Avstriji in za katero se je, sicer po 2. svetovni vojni, uveljavil izraz Južna Koroška (Südkärnten). To oznako povzemam tudi sam, kajti boljše ne najdem, in menim, da ni pokrajine, kjer bi obstajalo toliko terminoloških zadreg kot ravno pri Koroški. Glede na izrečeno trditev o izrazito narodno-osvobodilnem značaju in glede na prejšnjo ugotovitev o skritih načrtih komunistov pa se lahko vprašamo, koliko je vendarle bilo tudi na tem ozemlju v protinacističnem odporu tudi nastavkov za poznejšo revolucijo in v čem so se kazali. Revolucionarno vsebino bomo skušali prepoznati glede na nekatere njene pojavne oblike.

Težnja po zagotavljanju vodilne vloge Komunistične partije v odporu

Tudi na Južnem Koroškem je bila partizanska vojska kot tudi celotna organizacija odpora v okviru OF prepredena z organizacijami KPS in Zveze komunistične mladine (ZKM, SKOJ). Vsi terenski politični organi kot tudi vojaške enote so imeli svoje osnovne organizacije, imenovane »partijska celica«, in osnovne organizacije Zveze komunistične mladine, imenovane »aktiv«.[2] Ko je Oblastni komite KPS za Koroško 2. aprila 1944 dajal navodila za sprejemanje novih članov, je poudaril, da so nekatere osnovne organizacije naredile napako, ker so sprejemale

[1] Ljubo Sirc, Med Hitlerjem in Titom, Ljubljana 1992, str. 450-451 (del navedbe poudaril avtor).

[2] O organiziranosti KP, tudi na Koroškem, izvemo največ iz doktorske disertacije Vide Deželak – Barič Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941 – 1945, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1999.

za svoje člane ljudi, ki niso imeli niti najmanjšega pojma o *vodilni vlogi partije*.[3] Na Južno Koroško so zlasti v začetni fazi odpora pošiljali preverjene, po možnosti stare predvojne komuniste, ki so imeli mnogo izkušenj v podtalnem delovanju. V političnih strukturah odpora je na Južnem Koroškem stalno delovalo skupaj enajst predvojnih komunistov.[4] Širjenje odpora na ozemlje, kjer so bile razmere po oceni osrednjega vodstva odpora med najtežjimi na vsem slovenskem etničnem ozemlju, so še bolj kot po stažu mlajši dojemali kot svojo partijsko nalogo, vodstvo pa kot preizkusni kamen njihove zvestobe partiji. Oditi samovoljno s tako težavnega ozemlja se je štelo enako kot dezertirati.[5] Ne samo partizani v enotah, ki so bili člani KP, tudi vsi člani štabov enot, ki so bili večinoma komunisti in skojevci, ter člani okrajnih, okrožnih in pokrajinskih komitejev so bili organizirani v osnovni partijski celici. Pozneje so poleg partijskih ustanovili tudi kandidatske celice, v katere so vključili partizane, ki so jih nameravali vključiti v partijo, in so jim namenili določeno preizkusno dobo, medtem ko je bila Zveza komunistične mladine (ZKM, tudi SKOJ) – jugoslovanska oziroma slovenska verzija organizacije sovjetske komunistične mladine (Komsomol) – že sama zase »kovačnica kadrov« za partijo. Vse dvojezično ozemlje so postopoma prepredli s svojo organizacijo – z okrožnimi in okrajnimi komiteji KP. Najvišji organ KP na nivoju pokrajine je bil Pokrajinski komite KPS za Koroško, ki se je marca 1944 preimenoval v Oblastni komite. Prvi sekretar tega organa je bil do aprila 1944 prvoborec in predvojni komunist Dušan Pirjevec – Ahac, drugi, ki je funkcijo opravljal do konca vojne, pa prvoborec in dolgoletni predvojni član ZKM in pozneje KP, Pavle Žaucer – Matjaž. Vzporedno s partijo so organizirali tudi Zvezo komunistične mladine. Po enakem principu so partijski aktivisti ustanavljali tudi okrožne in okrajne odbore OF, v katerih so imeli vodilno vlogo, so pa skušali vanje pritegniti tudi domačine, ki vsekakor niso bili komunisti. Svojo vodilno vlogo so upravičevali z razmerami, ki so bile zares izjemno težavne. Za sekretarja najvišjega organa OF, Pokrajinski odbor OF za Koroško, ki je bil dejansko oblikovan v prvi polovici maja 1944, je bil po Žaucerjevem predlogu imenovan domačin Karel Prušnik – Gašper. Aktivisti ZKM iz Slovenije so po podobnem organizacijskem principu, kot je bila organizirana OF, organizirali Zvezo slovenske mladine, v njene odbore so prav tako skušali zajeti koroško mladino, ki vsekakor ni bila komunistično usmerjena. Aktivisti KP oziroma OF so začeli postavljati tudi Slovensko protifašistično žensko zvezo (SPŽZ), ki je bila organizirana podobno kot naštete organizacije, v industrijskih obratih pa odbore Delavske enotnosti (DE). Podobno kot pri političnih organizacijah je bilo tudi v organizacijski strukturi partizanske vojske, kjer je bil ves poveljujoči kader, vsaj od čete navzgor, iz vrst KP. Tu je potrebno opozoriti tudi na funkcijo političnega komisarja in njegovega pomočnika; slednji je bil zadolžen za vodenje partijske organizacije, kar je veljalo za vse enote od štaba odreda navzdol (v vodih so to nalogo opravljali politdelegati).

Teritorialna širitev in številčna krepitev Komunistične partije

Komunistična partija si je prizadevala razširiti svojo dejavnost na vse dvojezično ozemlje Južne Koroške, prodreti tudi v Celovec in Beljak, torej zanesti tja protinacistični odpor in s tem ustvariti osnovo za povojno priključitev k Sloveniji in Jugoslaviji, posledično pa s tem tudi ustvariti pogoje za poznejše revolucionarne spremembe. Protinacistični odpor so skušali razširiti tudi čimdlje na povsem nemškogovoreče avstrijsko ozemlje, po možnosti na celotno Avstrijo, ker so računali, da se bo z državo, ki bo imela podoben sistem kot Jugoslavija, po vojni

[3] Arhiv Slovenije, I. (II.) dislocirana enota (odslej: AS) I, št. 4379.

[4] Marjan Linasi, Protinacistični odpor na Južnem Koroškem, neobjavljen tipkopis, pri avtorju (odslej: Linasi, Protinacistični odpor).

[5] Izjava Pavleta Žaucerja – Matjaža avtorju, 1981.

laže pogajati tudi o mejah. Na prvi konferenci političnih in vojaških funkcionarjev na območju takratnega koroškega okrožja, ki je obsegalo Mežiško dolino in velik del Južne Koroške, 12. maja 1943 (imenovana tudi belopeška ali smrekovška konferenca) je Žaucer, ki je bil takrat še sekretar okrožnega komiteja KPS omenjenega okrožja in je konferenco vodil, ugotavljal, da partija »*še ni prodrla med koroške množice*«.[6] Podobno, namreč da na Koroškem »*še ni močne in v množicah zasidrane partije*«, je pol leta pozneje ugotavljal tudi Dušan Pirjevec – Ahac.[7] Kljub zelo ambiciozno zastavljenim ciljem tudi pozneje, vse do konca vojne, KPS med južnokoroško prebivalstvo ni prodrla posebej globoko, čeprav je komunistom uspelo razširiti protinacistični odpor in tudi svojo organizacijo v obliki okrožnih in okrajnih komitejev po celotnem ozemlju Južne Koroške, ki je konec vojne dočakala razdeljena na pet velikih okrajev z ustreznimi okrajnimi organi, tudi komiteji KPS: Pliberk, Velikovec, Celovec, Beljak in Podklošter. Člani okrajnih partijskih organov v naštetih okrajih pa so bili večinoma komunisti iz matične Slovenije, in zelo redki domačini. Osnovnih celic KPS na terenu med koroškim prebivalstvom večinoma ni bilo; le občasno je delovalo nekaj aktivov Zveze komunistične mladine. Celice KPS in ZKM, ki jih navajajo v poročilih, tako večinoma niso delovale na terenu, ampak v partizanskih enotah in ustanovah in so zanje odgovarjali okrožni komiteji. Vzpostavili so stike in pridobili k sodelovanju tudi nekatere posamezne člane KP Avstrije, ki so tudi po obsežnih gestapovskih vdorih v organizacijo v letu 1940 ostali neodkriti; zlasti to velja za Beljak in Borovlje.

Med kriteriji za sprejem v KP in ZKM svetovni nazor ni bil na prvem mestu. Že na belopeški konferenci je Žaucer poudaril, da »klerikalci« ne morejo postati komunisti, verni ljudje pa lahko, kajti »*slednje namreč še lahko dodobra poučimo o vseh verskih vprašanjih*«.[8] To mnenje seveda ni bilo samo njegovo, ampak je tako usmeritev zastopala KP po znani dolomitski izjavi marca 1943. Tudi Pokrajinski komite KPS za Gorenjsko in Koroško (pod katerega je do oktobra oziroma novembra 1943 kot rajon jeseniškega okrožja sodil zahodni del Južne Koroške, je 14. julija 1943 izdal posebno okrožnico vsem partijskim organizacijam na terenu, v kateri je poudaril, da je treba zaradi dogodkov, ki se vrstijo »z bliskovito naglico«, *množično sprejemati v KP (in ZKM) vse, ki količkaj izpolnjujejo pogoje za sprejem*«. »*V vsako vas, v vsak oddelek, v vsako celico, v vsak narodnoosvobodilni odbor celico, hitro, čimprej*«, se je glasila direktiva,[9] ki se na Južnem Koroškem vse do konca vojne ni mogla uveljaviti, bila pa je odsev časovne stiske, kajti po prepričanju partijskih vodstev se je bližal čas, ko bo treba prevzeti oblast, in ga partija ne sme dočakati nepripravljena. Potem ko se je položaj umiril in se je izkazalo, da oblast le ni tako na dosegu roke, kot se je zdelo, so tovrstne direktive in navodila postale bolj premišljene. Takrat so navadno ugotavljali, da je bilo prejšnje množično sprejemanje napaka, in se zavzemali za bolj selektiven pristop. Za takšnega se zavzemajo navodila Oblastnega komiteja 2. aprila 1944.[10]

Podatki o številu in odstotku komunistov in skojevcev, kot so popularno imenovali člane ZKM, za koroške partizanske enote niso popolni, vendar lahko na osnovi ohranjenih podatkov zapišemo, da je bila politična organiziranost partizanov Koroškega odreda ob koncu vojne vsaj 60 odstotna, pri kurirjih 5. relejnega sektorja okrog 75 odstotna, pri 4. bataljonu 3. brigade NO vsaj 90 odstotna, pri OZNI pa se je približevala 100 odstotkom.[11] Potrebno pa je poudariti, da

[6] AS I, št. 1336, zapisnik konference Okrožnega komiteja Komunistične partije za Koroško in političnih delavcev na Koroškem, 12. 5. 1943, in drugi dokumenti konference (odslej: zapisnik belopeške konference).

[7] AS I, št. 2695, okrožnica Pokrajinskega komiteja KPS za Koroško vsem okrožnim komitejem, 9. 11. 1943.

[8] AS I, št. 1336, zapisnik belopeške konference.

[9] Slovenke v NOB I, Ljubljana 1970, str. 772 – 773.

[10] AS I, št. 4379.

[11] Linasi, Protinacistični odpor.

je bilo v navedenih enotah veliko število partizanov iz drugih slovenskih pokrajin. Število in odstotek obojih med domačini pa niti zdaleč ni bil tako visok. Med približno 700 koroškimi Slovenci, kolikor jih je bilo mogoče doslej evidentirati kot aktivne partizane (število še ni dokončno), jih je bilo v obe omenjeni organizaciji po do sedaj zbranih podatkih sprejetih 65. Številke se bodo gotovo še spreminjale, vendar gotovo ne bodo bistveno večje od desetih odstotkov od skupnega števila partizanov – domačinov, kar je ponovno dokaz za trditev, ki sem jo postavil na začetku tega razdelka, namreč da KP ni prodrla globoko med južnokoroško slovensko prebivalstvo.[12]

Revolucionarni cilji Komunistične partije

Že v zapisniku belopeške partijske konference je veliko poudarkov, ki kažejo na revolucionarne načrte komunistov, kot na primer, da je OF »nosilka *revolucionarnega* razpoloženja slovenskih *delovnih* množic za nacionalno *in socialno osvoboditev*«; o *»drugi fazi naše borbe«*; da pa je treba *»v prvi vrsti poudarjati nacionalno borbo«*, ki pa je *»le stopnica na poti do socialne osvoboditve«*; da predstavlja organizacija Delavska enotnost *»korak do borbe za socialno osvoboditev«;* da morajo novosprejeti komunisti videti v partiji »nositeljico borbe proti fašizmu *in socialnem zatiranju«*. V pozdravni brzojavki, ki so jo udeleženci konference poslali CK KPS, pa z veliko mero samovšečnosti in v protislovju z realno oceno o razširjenosti partije med koroškim prebivalstvom, zapisano v zapisniku konference, pretiravajo: »Še nikoli v zgodovini ni dalo koroško ljudstvo nobeni stranki tolikšnega zaupanja in priznanja, kot ga daje danes, v najtežjih časih, ... svoji Komunistični partiji. Zaveda se, da je edino ona tista, ki vodi pravilno politiko za pravo rešitev nacionalnega *in socialnega vprašanja*«.[13] V posameznih dokumentih najdemo še nekaj mimogrede ali nehote izrečenih poudarkov, kot na primer, da *»revolucija ne čaka«*; da določeni ljudje zavračajo usmeritev OF, *»ker vedo, da smo zavezniki SZ«*;[14] »če nam delovanje na terenu ne bo mogoče, bomo pač velik del našega časa posvetili učenju in vzgoji, *da se vsi do zadnjega pripravimo na izvrševanje oblasti, katero bomo mogli kot delavci in kmetje prevzeti in za katero se borimo«*;[15] in celo verze *»za komunizem, to idejo sveto*, če treba, tudi življenje ti žrtvuj«,[16] in podobno. Vse to pa so poudarki iz partijskih dokumentov, torej tistih za interno rabo.

Odkrivanje nasprotnikov Komunistične partije in boj proti njim

Iz dokumentov KP in OZNE, ki se nanašajo na Južno Koroško, izvemo za najrazličnejše skupine ljudi, ki jih je partija imela za svoje nasprotnike (ki pa so prav tako nasprotovali nacizmu). V južnokoroškem primeru je šlo kvečjemu le za kroge idejnih somišljenikov, ki niti niso prerasli v kakšno resno gibanje, pa vendar so aktiviste KP in pripadnike OZNE močno zaposlovali. Na prvem mestu je treba v tej zvezi omeniti *»monarhiste«*. Veliko nevarnost tega gibanja so videli zlasti po zlomu nacizma, da bi postalo zatočišče za »belo gardo«.[17] Slednjo navadno mešajo s »plavo«, v povezavi »belo – plavogardistični izdajalci«. Na temo »Kdo je beloplavogardist« je okrožna tehnika Velikovec 14. maja 1944 izdala tudi poseben letak.[18]

[12] Marjan Linasi, Koroške partizanske enote, magistrska naloga, Filozofska fakulteta Ljubljana 1999, in Protinacistični odpor.

[13] AS I, št. 1336, zapisnik belopeške konference.

[14] AS I, neoznačeno (kopija v Koroškem pokrajinskem muzeju, odslej KPM).

[15] AS II, partizansko gradivo, fasc. 650, službeno poročilo s terena št. 1, 2, 3, 17. 11. 1943.

[16] Ferdo Godina, Košček njihove mladosti, Ljubljana 1987, str. 95.

[17] AS I, št. 1336, zapisnik belopeške konference.

[18] Bogdan Žolnir, Partizanske tehnike na Koroškem, Vestnik koroških partizanov 1-2, Ljubljana 1990.

K »beli in plavi gardi«, v katero prištevajo »monariste«, dodajajo še »avstrijsko reakcijo«, vse skupaj povezujejo tudi z gestapom. Za največjega nasprotnika in največjo oviro razmahu osvobodilnega gibanja na Koroškem pa štejejo tako imenovano »*sredino*«, ki ji je Dušan Pirjevec – Ahac posvetil posebno spomenico.[19] Ni jasno, koga je mislil s »sredino«. Ne definira je natančno oziroma govori v povezavi s »sredino« zlasti o »*starih voditeljih koroških Slovencev*«, torej pomembnih osebnosti iz javnega življenja manjšine v času pred anšlusom. Z njo se je ukvarjal tudi v svojem dopisu Okrožnemu komiteju KPS Celovec 4. februarja,[20] in v obsežnem pismu CK KPS 12. marca 1944.[21] Zelo nedvoumno stališče do koroške »sredine« pa je zapisano v nepodpisanem dopisu »tovarišu Mirku« (Janezu Kmetu) 3. oktobra 1944, ki ga je po vsej verjetnosti še napisal Pirjevec, preden je odšel na drugo funkcijo, morda pa tudi Žaucer. Nanaša se na Titovo izjavo o mejah ob obletnici ustanovitve 1. dalmatinske udarne brigade 12. septembra, in na njegovo izjavo o okupatorskih pomočnikih (za tiste, ki so zamudili 15. september kot zadnji dan za prestop v partizanske vrste, ostane še samo, da s prestopom omilijo svojo kazen). »*Vse to pomeni, da se je naš kurs napram sredinskim in čakarskim elementom poostril ter nastopamo proti njim z večjo ostrino v zavesti, da smo dosegli ogromne uspehe, da smo te uspehe v okviru sedanjih možnosti zavarovali in da smo se tesno povezali z našim iskrenim in nesebičnim zaveznikom – Sovjetsko zvezo*«.[22]

Organi represije v rokah Komunistične partije in njihova dejavnost

Glede na to, da na Južnem Koroškem omembe vrednega nasprotovanja protinacističnemu odporu ni bilo, se tudi organom represije (VOS, VDV – NO, OZNA), ki so bili stoodstotno v rokah in pod nadzorom partije, ni bilo potrebno ukvarjati z nasprotniki drugače kot pa z njihovim zasledovanjem in ocenjevanjem njihove dejavnosti in nevarnosti za osvobodilno gibanje. Med 110 doslej ugotovljenimi osebami, ki so jih na Južnem Koroškem usmrtile omenjene strukture ali druge partizanske formacije (od teh je bilo približno sedemdeset domačinov), bi tako težko našli koga, ki bi bil zaveden Slovenec, vendar nasprotnik OF oziroma KP. Večinoma je šlo za vnete nemške nacionaliste, ki so že v času prve avstrijske republike sovražili koroške Slovence, pod nacizmom pa so kot člani NSDAP ali slepi privrženci režima (upoštevati moramo, da je bila Koroška med vsemi pokrajinami v nacističnem Tretjem rajhu na prvem mestu po odstotku prebivalstva, včlanjenega v nacistično stranko) dobili dodatne možnosti za škodovanje z ovajanjem in na drugačne načine.[23]

Propagandni aparat in partijski tisk v rokah Komunistične partije

Partizanski tisk ločimo po izvoru na tistega, ki je prihajal iz drugih slovenskih pokrajin in tistega, ki so ga tiskale koroške partizanske tiskarne, imenovane »tehnika«, ki so jih organizirali okrožni komiteji in Oblastni komite KPS, za svoje potrebe pa tudi štabi vojaških enot. Po vsebini ga delimo na partijskega (ki je bil namenjen komunistom) in tistega, ki je bil namenjen vsem partizanom oziroma pripadnikom odpora. Koroške tehnike so večinoma tiskale gradivo z narodno – osvobodilno vsebino,[24] partijski tisk pa je večinoma prihajal iz drugih slovenskih pokrajin. Ilustrativni so nekateri najbolj značilni naslovi, ki se pojavljajo

[19] AS I, št. 2695.
[20] AS II, partizansko gradivo, fasc. 649/I.
[21] AS I, št. 4354.
[22] AS I, št. 4864.
[23] Seznam je sestavil avtor in je pri njem.
[24] Glej Bogdan Žolnir, Partizanske tehnike na Koroškem, Vestnik koroških partizanov 1-2, 1990.

v dokumentih ali pa so ohranjeni v originalu in imamo zanje podatke, da so bili v rabi na Koroškem: Kratka zgodovina VKP(b); Klevete in resnica o komunizmu; O partiji; Pomen KPS v naši borbi; Statut KPS; J. V. Stalin, Stranka; J. V. Stalin, Vprašanje leninizma; J. V. Stalin, Marksizem in narodno kolonialno vprašanje; Lenin, Proletarska revolucija in renegat Kautsky; Lenin, Izbrana dela; Kmet in komunizem; Ustava SZ; Komunizem – naš končni cilj (slednjo, ki že z naslovom najbolj jasno izraža njihov cilj, je izdal Pokrajinski komite KPS za Severno Slovenijo v jeseni 1943).[25]

Politično izobraževanje partizanov, zlasti članov Komunistične partije in Zveze komunistične mladine

Literaturo so predelovali na študijskih sestankih KP in ZKM ter na političnih urah za moštvo enot ali ustanov. Partijski sestanek se je navadno začel in končal s pozdravom »Delu čast – in oblast«, kar je razvidno iz zapisnikov. Na partijskih in skojevskih študijskih sestankih so navadno obravnavali prej našteto komunistično literaturo, medtem ko so na političnih urah za moštvo obravnavali večinoma bolj splošne teme, občasno tudi take, ki so se nanašale na komunistično partijo in njeno vlogo, kot na primer Pomen KP v naši borbi, Klevete in resnica o komunizmu, Demokratična ureditev v Sovjetski zvezi. Funkcionarji KP in ZKM so se izobraževali še posebej. Na Južno Koroško so prihajali v pomoč pri aktivističnem delu funkcionarji, ki so končali Višjo partijsko šolo in Višjo skojevsko šolo pri CK KPS, ali pa so jih v eno ali drugo napotili, potem ko so že delovali na omenjenem ozemlju. V partijsko sta bila poslana dva koroška Slovenca, tistih iz drugih pokrajin, ki so delovali v političnih ali vojaških strukturah, je bilo sedem,[26] v skojevsko so bili poslani štirje mladinci iz Južne Koroške, poleg teh je bilo na Južno Koroško poslanih še enajst absolventov te šole iz drugih pokrajin oziroma predelov Slovenije.[27] Nižjega partijskega tečaja pri Pokrajinskem komiteju KPS za Štajersko sta se po do sedaj zbranih podatkih udeležila dva koroška Slovenca.[28] Skupno torej vsaj 26 v marksističnem duhu izobraženih aktivistov, če ne štejemo številnih drugih aktivistov – predvojnih komunistov in skojevcev in tudi tistih, ki so bili sprejeti v eno ali drugo ali tudi v obe organizaciji med vojno in ki so bili marksističnega izobraževanja deležni na druge načine.

Poudarjanje Sovjetske zveze, Stalina in Tita

Čeprav so koroški aktivisti v svojih zapisih in javnih nastopih omenjali tudi druge zavezniške države in njihove voditelje, se na osnovi ohranjenega gradiva vendarle lahko prepričamo, da so dajali večji poudarek Sovjetski zvezi in Stalinu ter, seveda, Josipu Brozu – Titu. Politični komisar 4. operativne cone, pod katero so od pomladi 1944 sodile tudi vse koroške partizanske enote, Jože Borštnar, je 28. aprila 1944 v okrožnici vsem političnim komisarjem zapisal, da je potrebno v enotah popularizirati *Sovjetsko zvezo*, govoriti na političnih urah o življenju v njej, načinu njene ureditve gospodarskih in političnih vprašanj, življenju delavca in kmeta, zlasti pa o Rdeči armadi in njenem ustroju ter velikih zmagah, njeni moči in izvoru te moči ter o sodelovanju in vzorni povezanosti med vojsko in narodom.[29] Poleg političnih ur z vsebino, naklonjeno SZ, koroški partijski aktivisti vsekakor niso pozabili na obletnice ruske oktobr-

[25] Linasi, Protinacistični odpor. Brošuro Komunizem – naš končni cilj hrani Koroški pokrajinski muzej.

[26] AS I, št. 13939, 13983, 13984 in 16790.

[27] Ferdo Godina, Košček njihove mladosti, Ljubljana 1987, dodatek – seznam tečajnic in tečajnikov Višje skojevske šole.

[28] Linasi, Protinacistični odpor.

[29] AS II, partizansko gradivo, fasc. 649/I.

ske revolucije. Oblastni komite KPS za Koroško je 30. oktobra 1944 poslal vsem okrožnim komitejem navodila za proslave ob 7. novembru, v katerih jih med drugim opozarja, naj se ta dan *»praznuje kot dan, ki je rodil državo notranje toliko močno, da je bila edino sposobna odigrati odločilno vlogo v domovinski vojni«*. Proslave z izbranim programom je bilo potrebno izpeljati povsod, kjer je bilo to mogoče, čeprav v najožjem krogu, na prizorišču so morale biti izobešene slovenske, jugoslovanske in sovjetske zastave, na predvečer prižgani kresovi na vseh vidnih točkah, izvedene trosilne in napisne akcije.[30] Druga priložnost za poudarjanje Sovjetske zveze pred koncem vojne se je pokazala 4. aprila 1945, na dan, ko je sovjetska Rdeča armada stopila na slovenska tla.

Kljub vztrajni medvojni propagandi v prid Sovjetski zvezi pa so na seji Oblastnega komiteja KPS od 1. do 3. marca 1945 vendarle ugotavljali, da med ljudmi narašča strah pred Rdečo armado in boljševiki, ki ga nacistična oblast še dodatno razpihuje.[31]

Kdaj so koroški Slovenci prvič slišali za Tita, je težko reči: vsekakor je malo verjetno, da pred novembrom 1942, ko je o njem, sprva partizanom Koroške čete, nato gotovo tudi prebivalcem Mežiške doline pripovedoval Pavle Žaucer – Matjaž, ki je bil že 1941 v slovenski četi v Užicah, nato pa pripadnik Titove zaščitne enote, in je imel tako že zgodaj priložnost osebnega srečanja. O njem so nato pripovedovali pripadniki Koroške čete, med katerimi so nekateri postali aktivisti (tudi Prušnik).[32] S širitvijo odpora se je tudi vedenje o »vrhovnem komandantu« širilo in Dušan Pirjevec – Ahac je 12. marca 1944 v dopisu CK že zapisal, *da je Tito poleg Stalina najpopularnejša oseba na Koroškem.*[33] Posebej se je priljubil koroškim Slovencem po svojem govoru ob obletnici 1. dalmatinske brigade 12. septembra 1944, ko so tudi s Koroške kar deževale številne resolucije in vdanostne izjave,[34] ki so jih spodbudili aktivisti in k temu nagovarjali tudi stare voditelje koroških Slovencev.[35] Tudi ob priložnosti, ko je bil Tito proglašen za narodnega heroja Jugoslavije, so bila priporočila s strani aktivistov, da je treba organizirati mitinge in konference, s katerih mu je treba pošiljati pozdrave, »kajti ravno on je bil tisti, ki je prvi postavil vprašanje Koroške in njene priključitve svobodni Sloveniji«.[36]

Da je bil Tito kot voditelj zelo uspešnega odporniškega gibanja že med vojno znan in popularen ne samo na ozemlju, kjer je potekal protinacistični odpor pod vodstvom KP Jugoslavije oziroma Slovenije, ampak tudi drugod po okupirani Evropi, je dejstvo. Navedbe v dokumentih o spontanih pozitivnih reakcijah preprostih ljudi ob soočenju z njegovim imenom so verjetne. Zato so voditelji odpora, tudi na Južnem Koroškem, še bolj spodbujali njegovo popularnost, sprva zaradi pridobivanja čim širših množic za odpor proti nacizmu, sčasoma pa tudi v kontekstu partijskega osvajanja oblasti. Od splošne popularnosti do kulta osebnosti tako ni bilo več daleč; njegovi pristaši so mu ga širili samoiniciativno, ne da bi jih za to posebej prosil ali jih k temu celo prisilil. Za Južno Koroško sicer nimamo veliko tovrstnih opisov in navedb v dokumentih, toda kako čustven, skoraj verski je bil že med vojno odnos najvišjih koroških političnih voditeljev do Tita, si lahko predstavljamo na osnovi spominov Karla Prušnika – Gašperja. Sam se je prvič (vendar ne zadnjič)[37] srečal s Titom dve leti po vojni, ko je šel septembra 1947 z

---

[30] AS I, št. 4433.

[31] AS I, št. 16141, poročilo Oblastnega komiteja KPS za Koroško Centralnemu komiteju KPS, 23. 3. 1945.

[32] Karel Prušnik – Gašper, Gamsi na plazu, 3. izdaja, Ljubljana 1981, str. 86 in 101(odslej: Prušnik, Gamsi 3).

[33] AS I, št. 4354.

[34] AS II, partizansko gradivo, fasc. 46, radijske depeše med štabom 4. operativne cone in Glavnim štabom NOV in POS, depeša št. 66, 23. 10., in št. 3, 9. 11. 1944.

[35] AS I, št. 4362, dopis z naslovom Dragi tovariš Andrej, 27. 9. , in št. 4372, pismo z naslovom Spoštovani gospod doktor (gotovo namenjeno dr. Francu Petku), 25. 12. 1944.

[36] KPM, partizansko gradivo, fasc. 60/III/48, povelje štaba Koroškega odreda, 25. 11. 1944.

[37] Prušnik, Gamsi 3, str. 377 (fotografija, ki kaže njegovo srečanje s Titom na Dunaju 1967).

devetnajstčlansko delegacijo koroških Slovencev skozi Ljubljano v Beograd na 2. kongres Ljudske fronte in ustanovni kongres Zveze borcev Jugoslavije. Spomini in vtisi so bili torej v času, ko jih je zapisoval, še sveži. Nad vsem, kar je videl in doživel, je bil izjemno navdušen in mu je bilo, kot poudarja, samo potrditev tistega, kar je mislil in bil prepričan že med vojno. Njegovo navdušenje sta po njegovih besedah delila z njim tudi Žaucer in Stane Bizjak – Kosta (tudi član medvojnega Oblastnega komiteja KPS za Koroško), ki sta bila prav tako tam,[38] in lahko si vsaj delno predstavljamo, kakšno podobo o Titu so najvišji politični voditelji odpora na Koroškem že med vojno skušali vtisniti v zavest koroških ljudi.

Zunanja znamenja o prisotnosti in vplivu Komunistične partije

Zunanja, vidna znamenja, po katerih je vsak, ki je bil količkaj razgledan, zlahka prepoznal komunistično in revolucionarno usmeritev pri partizanih, so bila: peterokraka zvezda na kapah in zastavah, pozdrav s pestjo, petje revolucionarnih pesmi, ogovarjanje s »ti« in »tovariš«.

Sklep

Na osnovi sicer skopih navedb iz dokumentov se je mogoče prepričati, da vodstvo odpora tudi na Južnem Koroškem ni mislilo samo na narodno osvoboditev. Ob tem se postavljata dve vprašanji: vprašanje prednosti ciljev (ali je bila na prvem mestu narodna osvoboditev ali dejavnost na pripravi za prihodnjo revolucijo), ter vprašanje zavedanja akterjev o cilju samem: v kolikšni meri so se torej zavedali, da poleg osvobajanja naroda izpod nacizma gradijo tudi nov družbeni red, zlasti pa, kaj vse bo potrebno za ta cilj (še) storiti in kakšen bo sistem videti v praksi, ko bo zgrajen. Na prvo vprašanje ni mogoč enoznačen odgovor. Praktična dejavnost, ki je imela med vojno vsekakor prednost, je bila narodna osvoboditev oziroma izgon okupatorja, ob tem pa so skrbno gradili vse tiste strukture, ki naj bi takoj po končani vojni pripomogle k prevzemu oblasti. Glede zavedanja o cilju pa najvišja stopnja (tudi odgovornosti) vsekakor pade na glavne jugoslovanske in slovenske voditelje KP, ki so bili vsi predvojni komunisti in so sestavljali najožje vodstvo. Med njimi posebej na tiste, ki so bili dlje časa v Sovjetski zvezi in so lahko od blizu videli in občutili sistem, kakršnega so kljub nedvomno slabim izkušnjam potem sami gradili doma. Priti na oblast jim je bil vsekakor prednostni cilj, nedvomno so se zavedali, da ga bodo dosegli le v takratnih kaotičnih razmerah okupacije in konca vojne, vedeli so, da bodo za zmago revolucije potrebna vsa sredstva, tudi (množični) poboji in drugi brezobzirni ukrepi, dejanske razmere v Sovjetski zvezi pa so svojim neposredno podrejenim prikrivali. Revolucionarnih ciljev so se dokaj dobro zavedali tudi pokrajinski in okrožni partijski voditelji, kar spet velja zlasti za predvojne komuniste in tiste, ki so bili sprejeti v partijo oziroma Zvezo komunistične mladine na začetku vojne. To velja v prvi vrsti za Pavleta Žaucerja – Matjaža, Prušnikovega velikega vzornika in učitelja.[39] Kljub temu bi bilo krivično vsem navedenim pripisovati izključno osebno oblastiželjnost, kar zlasti velja za tiste, ki so bili v KP in ZKM sprejeti pozneje. Kot pripadniki nižjih, revnejših družbenih slojev, kar so nekateri bili, ali pa kot ljudje z določeno stopnjo izobrazbe so že zgodaj videli in občutili družbena protislovja in bili prepričani o nujnosti socialnih sprememb, ki naj bi sledile po zmagi nad nacizmom oziroma po narodni osvoboditvi. Vprašanje pa je, ali so se vsi dodobra zavedali, da bo tujo diktaturo zamenjala domača, ki se bo morda kot bumerang vrnila tudi njim samim. Nekritično so verovali v Sovjetsko zvezo kot prvo državo socializma,

[38] KPM, partizansko gradivo, fasc. 29a, neobjavljen tipkopis Prušnikovih spominov.

[39] V pogovoru 1981 je tudi sam potrdil avtorju, da si šteje med največje zasluge, da je Prušnika »vpeljal v našo partijsko linijo« in ga kot domačina vzgojil v vodilno osebnost koroškega partizanstva.

dejanske razmere v njej pa so poznali zgolj skozi olepšano propagando svojih po stažu starejših tovarišev, negativno plat pa skozi propagando duhovščine in meščanskega časopisja, čemur pa a priori niso hoteli verjeti. Te ugotovitve gotovo veljajo za Karla Prušnika – Gašperja kot vodilno osebo v protinacističnem odporu med domačini. Kot je mogoče razbrati iz obstoječih virov, zlasti njegovih spominov, je bil kot osebnost uporniški in nekoliko zanesenjaški, kot vsi ljudje podobnega značaja pa tudi nekoliko naiven v svojih videnjih in pričakovanjih. V visoko politiko ni imel niti pravega vpogleda niti ni imel z njo izkušenj.

Stopnja zavedanja o končnih ciljih in njihovi podobi se je z nižanjem let starosti aktivistov gotovo vse bolj nižala, tako da lahko za zelo mlade aktiviste, zlasti pa za navadne člane KP in ZKM, ki so bili sprejeti v predzadnjem in zadnjem letu vojne, mnogi kot pogumni in disciplinirani partizani in brez daljše predhodne priprave, z veliko mero gotovosti trdimo, da jim je komunizem res predstavljal »sveto idejo«, za katero so bili pripravljeni žrtvovati tudi življenje. Bili so torej »voljno orodje«, v letih, ko si ustvarjajo lastno identiteto, so uporniški in zavračajo tradicionalne vrednote, ki so jih pridobili od staršev, zelo pa so dovzetni za zunanje vplive, ki jih nekritično sprejemajo, želijo si hitrih sprememb, so zelo čustveni, zlasti so občutljivi za krivice. Za tako mlade ljudi je bila ideja komunizma, katere glavna vsebina je bila boj za družbeno enakost, kar jim je bil ideal pravične družbe, ki naj bi jo dosegli v kratkem času, zelo privlačna. Za pravo naravo sistema, ki ga pomagajo graditi, pa so gotovo vedeli še manj kot njihovi starejši vrstniki. Srečujemo se torej z začaranim krogom kolektivne zavedenosti. Potem ko so se prave podobe cilja in svoje vloge pri njegovem uresničevanju zavedli, je bilo navadno že prepozno; bili so že »prekaljeni«, poti nazaj ni bilo. Glede na to, da so jih vzgojili v brezpogojnem izvrševanju nalog, tudi najbolj neprijetnih, se, v kolikor niso že med vojno pri izvajanju takih nalog padli, ne bi bilo mogoče čuditi, če bi nekatere med njimi našli tudi med izvajalci množičnih povojnih pobojev.

V dokumentih, ki so nam na voljo o delovanju KP na Južnem Koroškem in ki so bili vsekakor internega značaja, namenjeni samo komunistom, je najti zelo malo poudarkov, ki bi nam razkrivali revolucionarne cilje KP za čas po vojni. Kljub temu se iz njih vidi, da o partiji govorijo z nekakšno samoumevnostjo in nikjer niti za hip ne podvomijo o upravičenosti njene vodilne in izključujoče vloge; kot da ji le – ta pripada od nekdaj po nekakšni naravni pravici. Partijski aktivisti so v svojih nastopih pred ljudmi vseskozi poudarjali zlasti boj proti nacizmu, revolucionarne cilje KP pa, kot drugje v Sloveniji, posebej še na Koroškem, iz taktičnih razlogov skrivali oziroma jih navzven izražali zelo selektivno[40] in indirektno – o boljšem življenju za delovnega človeka v povojni Jugoslaviji; o »demokratičnih procesih«, ki naj bi zajeli tudi vso Avstrijo, kar bo po mnenju vodilnih komunistov olajšalo povojno rešitev koroškega vprašanja.

Če je partija že skrivala svoje revolucionarne cilje, pa sama sebe ni niti skrivala, saj se tudi ni mogla, niti ni svoje vloge navzven pretirano poudarjala. Znotraj odpora je delovala v nekakšni pollegali.[41] Tako partizani kot tudi civilisti so gotovo vedeli za njeno prisotnost in tudi za njeno vodilno vlogo v odporu, saj je bilo dovolj zunanjih znamenj, ki so kazala na oboje. Da so ljudje, ki so bili starejši in vsaj malo politično razgledani, vedeli že po rdečih peterokrakih zvezdah na pokrivalih partizanov, da gre za prisotnost in vpliv komunistov, imamo v dokumentih dovolj zaznamkov. Jasno je, da so se prvi aktivisti kot Slovenci najprej obrnili na zavedne Slovence, ob spoznanju, da gre za komuniste, pa so slednji kot verni ljudje takoj postavili vprašanje odnosa partizanov do vere, kot večinoma kmetje pa vprašanje odnosa do zemlje in do privatne lastnine nasploh. Razmere v SZ so jim bile namreč vsaj skozi propagando

[40] AS II, partizansko gradivo, fasc. 650/I, nedatirana okrožnica ob 23. obletnici koroškega plebiscita.

[41] AS I, št. 4376, dopis Pavleta Žaucerja – Matjaža pomočniku političnega komisarja Koroškega odreda, 10. 12. 1944.

duhovnikov in pisanje predvojnih časopisov že dolgo znane,[42] z dogajanjem v Sloveniji (tudi s protikomunističnim odporom v obliki vaških straž in pozneje domobranstva ter z državljansko vojno) so bili seznanjeni tudi iz drugih virov in ne le iz partizanskih.[43] Aktivisti so jim običajno odgovarjali, da ne preganjajo vere in da je zanje privatna lastnina nedotakljiva, ter da se borijo samo proti nacizmu ter za priključitev k matičnemu narodu, kar se bo po njihovem zagotovo zgodilo po propadu nacizma.[44] Ni mogoče trditi, da so jim ljudje vse brez rezerve verjeli, saj nam tu in tam dajejo take dokaze tudi navedbe v dokumentih in povojnih pričevanjih. Ob tem se postavlja vprašanje, zakaj so kljub temu podpirali komunistično voden odpor. Morda je bila pasivna »sredinska« drža mnogih že reakcija na opažene pojave komunizma. Menim, da je bilo vzrokov več: številni koroški Slovenci so bili razočarani nad prvo avstrijsko republiko, ki jim ni dala narodnostnih pravic, za katere se je zavezala v senžermenski mirovni pogodbi; rešila tudi ni številnih nakopičenih socialnih nasprotij, ki so jih koroški Slovenci kot večinoma pripadniki nižjih družbenih slojev občutili posebej intenzivno. Gibanje odpora v okviru OF pod vodstvom KP s svojo organizacijo kljub prizadevanju akterjev še zdaleč ni moglo prodreti v vse pore takratne koroške družbe in slovenske narodne skupnosti. Za tiste, ki so prišli v stik z njim, pa velja, da jim je nacizem kot vladajoči sistem s svojim neposrednim nasiljem predstavljal nedvomno bolj neposredno grožnjo kot pa komunizem, o katerem so sicer dotlej slišali in brali veliko slabega, neposredno izkusili pa ga niso. Glede na to, da so se partizani, čeprav komunistično vodeni, borili proti nacizmu kot neposredno grozeči nevarnosti ter obljubljali osvoboditev izpod nacionalnega zatiranja, in glede na to, da druge alternative za protinacistični odpor razen njih ni bilo, so jih vsekakor podpirali, še zlasti, ker so jih vedno znova pomirjali z izjavami o spoštovanju vere in privatne lastnine po vojni. Številni koroški Slovenci, prisilno mobilizirani v nemško vojsko, se vanjo po dopustu, če so ga dobili, niso želeli vrniti, in z obstojem partizanske vojske so se imeli kam umakniti (mnogi so se tja umaknili že, ko so dobili poziv), njihovi svojci pa razlog več za podpiranje slednje. Komunistično naravnanost so tisti, ki so se vključili v partizansko vojsko, tam lahko opazili še prej, vendar poti nazaj ni bilo več, gotovo pa so svojo udeležbo v njej šteli za manjše zlo kot pa služenje v tuji nacistični armadi in vse hudo, kar so mnogi med njimi dotlej prestali na frontah širom po Evropi. Zaradi zelo intenzivnega partizanskega življenja, napolnjenega z dogodki in dolžnostmi, tudi ni bilo veliko časa za razmišljanje. Tako so se, podobno kot njihovi civilni podporniki, vdali v usodo in čakali na boljše čase, ki so se obetali s koncem vojne in zmago nad nacizmom, ko bo po njihovem pričakovanju vsekakor neprimerno ugodneje biti na strani zmagovalcev kot pa poraženčev. Zaradi hitrega umika partizanske vojske in drugih struktur po diktatu Britancev in popolne zasedbe Južne Koroške s strani britanske vojske že v maju 1945 je druga, torej revolucionarna faza, o kateri je govoril že Žaucer na belopeški konferenci, tu izostala. Južna Koroška torej ni bila deležna revolucionarnih sprememb, tako kot Slovenija (in Jugoslavija), in tako je za to območje ostal in se morda najdlje ohranil mit o »čistem NOB-ju«, brez revolucionarnih primesi, samo kot boj za narodovo svobodo. Še več, nekdanji partizani na Južnem Koroškem so bili tudi zaradi tamkajšnje politične situacije vsa povojna leta ta mit celo prisiljeni vzdrževati.

---

[42] AS II, partizansko gradivo, nedatiran in nepodpisan zapis z naslovom Dragi tovariši, napisan ob 23. obletnici koroškega plebiscita, torej okrog 10. oktobra 1943.

[43] Pismo Mirka Šnabla Koroškemu pokrajinskemu muzeju, in njegove izjave avtorju; Ivan Županc – Johan in Stane Mrhar sta morala že jeseni 1942 utemeljevati ljudem v okolici Železne Kaple uboj Lamberta Ehrlicha, za katerega so morali zvedeti že prej iz drugih virov in ne šele od njiju.

[44] Kristijan Ribnikar – Feliks, Čez Dravo, v okolico Celovca, Vestnik koroških partizanov 1983, 1984, 1985, 1986 (vse številke).

Stanislav Južnič

Jezuiti kot kranjski izobraženci 18. stoletja

UDK 001:271.5(497.4 Ljubljana)«17«

JUŽNIČ Stanislav, dr. zgodovine, dipl. ing fizike, Oddelek za Zgodovino znanosti, Univerza v Oklahomi, 601 Elm 625 Norman OK 73019-3106, stanislav.juznic-1@ou.edu

Jezuiti kot kranjski izobraženci 18. stoletja

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 199–207, cit. 12

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Jezuiti so v Ljubljani predavali na višjih filozofskih študijih od leta 1704 do leta 1773, kot raz-jezuiti pa so obdržali predavanja matematike in fizike še do leta 1802 oziroma 1803. Tako je bilo 18. stoletje v veliki meri doba jezuitskih eksaktnih znanosti na Kranjskem. Ljubljanski jezuiti Erbergi so leta 1751 tudi uradno razvili fizikalno-matematični kabinet z eksperimentalnimi napravami, oskrbeli odlično knjižnico in sami objavili številne odmevne knjige. Jezuiti so preko Gabrijela Gruberja poldrugo desetletje vodili večino gradbenih, vodovodnih in transportnih dejavnosti v deželi in zunaj njenih meja. Kljub temu so v slovenskem zgodovinopisju do nedavnega prevladovala mnenja o nizki ravni jezuitskega pouka v Ljubljani. Zakaj?
Večina ljubljanskih jezuitov je bila domačega, predvsem plemenitega rodu iz družin Erbergov, Tauffererjev, Valvasorjev, Turjačanov in drugih. Kljub temu se jih še danes pogosto drži netočen pridevek prišlekov, torej tujcev v lastni domovini. V prispevku bomo skušali pojasniti vir tega stereotipa s prepričljivimi dokazi o njegovi napačnosti.
Ob tem postavljamo zapleteno politično vprašanje: Ali ni bila jezuitska visoka šola resničen začetek ljubljanske univerze (kot je bila podobna šola v Zagrebu)?
V prispevku prvič objavljamo posnetek zapisa o krstu Gabrijela Gruberja. Dokument odkriva očetovo ime, ki doslej ni bilo znano. Ob njem je ime matere, ki je bilo že večkrat objavljeno, vendar z določenimi dvomi. Raziskovanje prinaša nov kamenček v mozaik iskanja porekla našega velikega jezuita, ki je moral tako dolgo čakati na svojega življenjepisca.

Ključne besede: Jezuiti, Ljubljana, zgodovina znanosti, 18. stoletje, Gabrijel Gruber, jezuiti.

UDC 001:271.5(497.4 Ljubljana)«17«

JUŽNIČ Stanislav, Ph.D. in history, physics ingeneer, Oddelek za Zgodovino znanosti, Univerza v Oklahomi, 601 Elm 625 Norman OK 73019-3106, stanislav.juznic-1@ou.edu

Jesuit as Carniolian Intellectuals of 18th Century

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 199–207, 12 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Jesuits of Ljubljana taught at higher studies between 1704 and 1773, and as ex-Jesuits kept their chairs for mathematics until 1802 and physics even a year later. Therefore 18th century was in its large part an era of the Jesuit sciences in Carniola. Ljubljanian Jesuits Erbergs in 1751 even officially developed the Physic-mathematical cabinet with new experimental devices, bought up an excellent new items for the library, and last but not least, themselves published several well received books. In the person of the Jesuit Gabrijel Gruber Jesuits leaded most of architectural, hydraulic and transport achievements at the country of Carniola and outside its borders. In spite of that at the older Slovenian historiography prevailed the opinion of the low level of the Jesuit high school of Ljubljana. Why?
Most of Ljubljanian Jesuits were of the domestic mostly noble origin of the families Erberg, Taufferer, Valvasor, Auersperg, and others. In contrast to that well established fact they were until recently still forced to bear the wrong characteristic of newcomers that is foreigners in their own homeland. In this report we will try to put at the limelight the source of that stereotype with the evident proof of its old fashion and even wrongness.
By gathering enough information about our past, we want to pose a difficult political question: were not the Jesuit higher studies the true beginning of the Ljubljanian university as it happened, for example, in Zagreb?
For the first time in historiography the Gruber's Vienna baptismal certificate is published. It shows previously unknown Gabriel father's name. It also clears some doubts about Gabriel's mother Josepha. The research is a small stone at the mosaic of the genealogy of our greatest Jesuit. With that little innovation we pay respect to Gruber eminence. Why did he have to wait so long for his biographer?

Key Words: Gabriel Gruber, History of Science, 18th century, Jesuits, Ljubljana.

Uvod

Moderna nova znanost je bila prednikom Slovencev pisana na kožo. Njen prvi znanilec med Ljubljančani morda ni bil jezuit, saj je le-te prehitel vsaj Nikodem Frischlin (* 22. 9. 1547 Balingen; † 29. 11. 1590 Hohen-Urach), ki je bil dve leti do 1. 8. 1584 šolski ravnatelj

v Ljubljani. Preden je prišel k nam je leta 1575 v Strasbourgu izdal knjigo o sončnih urah in o astronomskem merjenju časa, ki so jo naslednje leto ponatisnili v Frankfurtu na Majni.[1] V Ljubljani je stanoval pri svojemu švabskemu »sosedu« Krištofu Spindlerju (* 1546 Göppingen; 22. 10. 1591 Ljubljana) in je s svojim bogatim znanjem vplival na ljubljansko smetano. Poldrugo leto po odhodu iz Ljubljane je protestant Frischlin v svoji Astronomiji zavrnil astrologijo in ob njej celo Kopernika,[2] podprl pa je Claviusovo sicer katoliško gregorijansko reformo koledarja.[3]

Nesrečnemu Frischlinu so sledili drugi razgledani Ljubljančani rojeni pod srečnejšimi zvezdami in predvsem z bolj polnimi žepi. Brata grof Volf Engelbert (Wolfgang Auersperg, * 22. 10. 1610 Žužemberk; † 28. 4. 1673) in knez Janez Vajkard Turjaški (Johann Weikhard Auersperg, * 11. 3. 1615 grad Žužemberk; † 13. 11. 1677 Ljubljana) sta zbrala eno najboljših

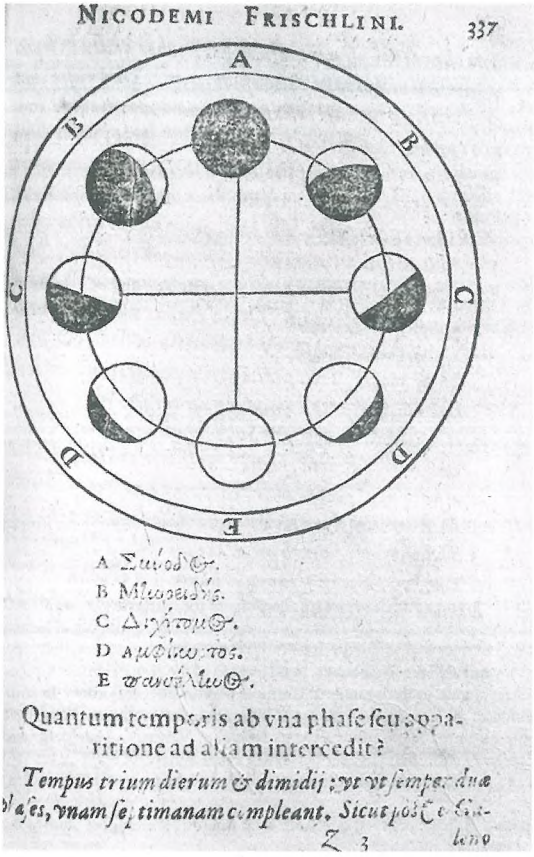

Slika 1: *Lunine mene iz Frischlinove knjige (Frischlin, De Astronomicae artis, 337, (Foto: Melissa Rickman, z dovoljenjem Zbirke za zgodovino znanosti Univerze v Oklahomi))*

[1] Nikodem Frischlin, *Carmen de Astronomico Holorogio Argentoratensi* (Argentorati (Strasbourg): Wyriot, 1575).

[2] Nikodem Frischlin, De astronimicae artis, cum doctrina coelesti, et naturali philosophia, congruentia, ex optimis quibusque Graecis Latinisque scriptoribus, theologis, medicis, mathematicis, philosophis & poëtis collecta: libri quinque. Passim inserta est huic operi solida divinationum astrologicarum confutatio, repetita ex optimis quibusq(ue) auctoribus, tam recentibus quam veteribus, quorum nomina post praefationem inuenies. (Francoforti ad Moenum: Joannes Spies, 1586). (NUK-R 4380). Tu str. 260. Ponatis: 1601. (Francofurti: Wolffgang Richter, impensis Joannes Spies).

[3] Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science*. 1-8. del. (New York: Columbia University Press, 1923-1958). Tu 1948, 5: 380, 405, 6: 190-192, 197.

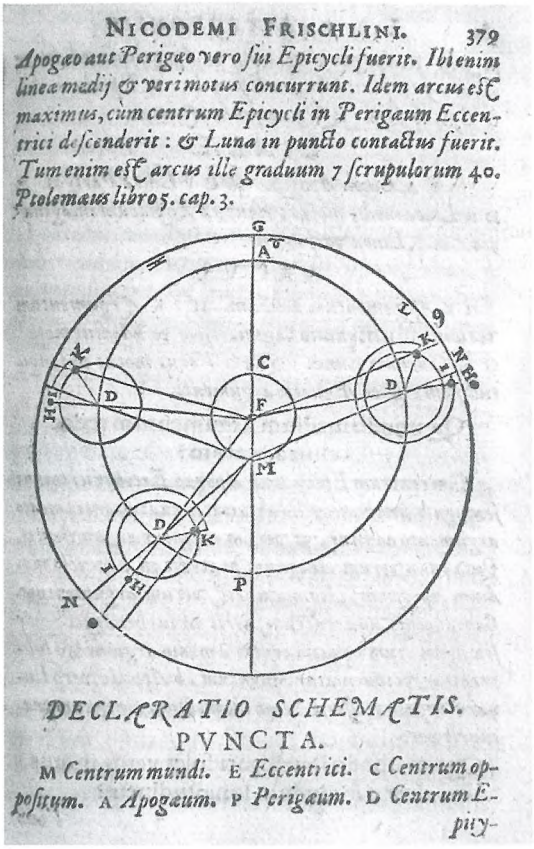

Slika 2: *Vrtenje Lune okoli Zemlje po ljubljanskem rektorju Frischlinu (Frischlin, De Astronomicae artis, 379, (Foto: Melissa Rickman, z dovoljenjem Zbirke za zgodovino znanosti Univerze v Oklahomi))*

zasebnih baročnih knjižnic v Evropi s številnimi Galilejevimi,[4] Keplerjevimi[5] in drugimi najsodobnejšimi deli svojega časa. Oba sta bila rojena kot protestanta, vendar sta v najstniških letih končno le zamenjala vero in kmalu postala kar najbolj vneta podpornika ljubljanskih jezuitov. Janez ni bil samo ljubitelj moderne nove znanosti, temveč je dejavno sodeloval pri zgodnjih Guerickovih javnih vakuumskih poskusih v Regensburgu leta 1654, pozneje pa je organiziral prvo raziskovanje podvodnega življa v Postojnski jami.

[4] Galileo Galilei, *Difesa di Galileo Galilei nobile fiorentino, Lettore delle Mathematiche nello Studiuo di Padoua, Contro alle Calunnie & imposture di Baldessar Capra Milanese, usategli si nella Considerazione Astronomica sopra la nuova Stella del M DC IIII. Come (& essai più) nel publicare nuovamente come sua invenzione la fabrica, & gli usi del Compasso Geometrico, & Militare, sotto il titolo do Usus & fabrica Circini cuiusdam proportionis, &c.* Venetia: Tomaso Baglioni. Berneggerejev prevod *Le operazioni*: 1612. *Galilaei de Galilaeis. Patritii Florentini, mathematum in gymnasio Patavino... De proportionum instrumento a se invento, quod meritò compendium dixerisuniversae geometria, tractatus ... ex Italica in Latinam linguam nunc primum translatus, rogatu philomathematicorum a Mathia Berneggero ex italica in latinam linguam nunc primùm translatus: adjectis etiam notis illustratus, quibis & artificiosa instrumenti fabrica, & usus ulterior exponitur* (Strasbourg: Carol Kieffer, 1607).

Galileon Galilei; Carlo Manolessi (ur.), *Opere di Galileo Galilei Linceo nobile fiorentino, già lettore delle mathematiche nelle Università di Pisa, e di Padova, di poi sopraordinario nello Studio di Pisa, primario filosofi, e matematico del serenissimo Gran Duca di Toscana: in questa nuova editione insieme raccolte, e varij trattati dell' istesso autore non più stampati accresciute...* 2 vol. (Bologna: H.H. del Dozza, 1655-1656).

[5] Johannes Kepler, *Ad Vitellionem paralipomena, quibus astronomiae pars optica traditur: potissimùm de artificiosa observatione et aestimatione diametrorum deliquiorumq; solis & luane cum exemplis insignium eclipsium. Habes hoc libro, lector, inter alia multa nova, tractatum luculentum de modo visionis, & humorum oculi usu, contra opticos & anatomicos* ... (Frankfurt: Claude Marnius & Haeradum Joannis Aubrius, 1604).

Med kranjskimi jezuitskimi znanstveniki, vrstniki Volfovega in Janezovega očeta grofa Ditriha, je bil najbolj znamenit baron Janez Rafael Kobencl (Joannes Raphael Cobenzl, * 1571 Jama; SJ[6] 1587; † 17. 2. 1627 Dunaj). Rafaelov brat (Janez) Filip je kot kranjski deželni vicedom in ljubljanski župan resda v preveliki vnemi leta 1604 zažigal knjige po Ljubljani; to se je pač nekako spodobilo za protireformacijskega veljaka. Vendar je pepel presenetljivo dobro pognojil znanja žejno Ljubljano, kjer se je stoletje pozneje predvsem s podporo Turjaških knezov in Kobenclov razvil jezuitski študij filozofije s fiziko in matematiko. V jezuitskih učilnicah so se kalili veleumi kranjskega razsvetljenstva od Avguština Hallersteina do Jurija Vege – prav o njih in njihovih profesorjih pripoveduje naša zgodba.

Knjige ljubljanskih jezuitov in njihovih sosedov

Ob svojem prihodu v Ljubljano so jezuiti seveda onemogočili morebitne Frischlinove protestantske naslednike; obenem pa so sami prav uspešno pripihali novega znanstvenega duha na Kranjsko. Ni trajalo dolgo, da je že leta 1678 novi ljubljanski knjigarnar Janez Krstnik Mayr ponudil naprodaj 2566 različnih del, med njimi več sto matematičnih in fizikalnih. Valvasor, Erberg in Turjačan so odtlej lahko dobro čtivo kupovali kar – doma. Pa ne samo oni. Tudi za druge kranjske odličnike se je marsikaj našlo, gotovo pa je prenekatera v kožo vezana lepotica od Mayra romala celo v jezuitsko knjižnico.

Turjačani niso zbrali le nadvse bogato baročno zbirko knjig; obenem je namreč deželni glavar Volf Turjaški ob svojem omizju vzgojil naslednji rod zavednih Kranjcev vključno z baronoma Janezom Vajkardom Valvasorjem in Janezom Danijelom Erbergom. Oba sta posnemala Turjačana tako z dopolnjevanjem lastnih mogočnih knjižnic, kot z ljubeznijo do domovine Kranjske in pisanjem zanjo.[7] Ob lastnih zasebnih knjižnicah s poudarkom na matematičnih vedah so Erbergi kot jezuitski knjižničarji, matematiki in naravoslovci skrbeli tudi za nakupe v ljubljanski jezuitski knjižnici. Njihovo delo je dopolnil jezuit Gabrijel Gruber, ki je na naslovnice svojih knjig zapisoval značilen lastniški vpis »*Zur Mechanic*« po katerem jih še danes zlahka prepoznamo v NUKu.

Za nameček vseh skrivnosti povezanih z jezuiti se je, bog ve zakaj, v slovenskem zgodovinopisju razširila legenda, da je bila jezuitska ljubljanska knjižnica domala povsem uničena v junijskem požaru leta 1774. Večinoma se je na osnovi popisa sestavljenega osem mesecev po požaru govorilo le o 637 rešenih knjigah, medtem ko jih je nesrečo v resnici preživelo vsaj dvakrat toliko. Pravzaprav ne znamo (še) povsem razložiti, zakaj leta 1775 niso popisali vseh nekdaj jezuitskih knjig; vsekakor pa je danes v NUKu domala tisoč knjig z jezuitskimi ekslibrisi na naslovnicah, ki jih ne najdemo v popisu iz leta 1775.

Gruberjev krst

Med najpomembnejšimi (skoraj) pozabljenimi slovenskimi jezuitskimi znanstveniki je (bil) gotovo Gabrijel Gruber. Slovenci smo ga v hajkah političnega vsakdana tako zelo pozabili, da se doslej nihče ni potrudil niti poiskati krstni list tega velikana kranjske tehniške zgodovine. Skrajni čas, da popravimo to pomanjkljivost. Podatki o Gabrijelovem rojstvu so že dolgo znani. Šele dunajskemu Slovencu gospodu Jerneju Sekolcu pa gre hvala, da nam je prijazno preskrbel kopijo važnega zapisa o njegovem krstu.

---

[6] »SJ« tu in nadalje pomeni datum vstopa v jezuitski red.

[7] Kljub temu imamo sodobni Slovenci Valvasorja nekako za svojega, Turjačanov in Ebergov pa niti ne preveč.

Gabrijel je zagledal luč sveta 4. 5. 1740 na cesarskem Dunaju. 6. 5. 1740 so ga krstili za Gabriela Erharda Johannesa Nepomuka[8] pri cerkvi v šestem Bezirku Mariahilf, na današnji Mariahilfer Strasse št. 55. Leta 1683 so svetišče požgali Turki med obleganjem Dunajčanov in jim (za protiuslugo) prinesli čudovito tekočino – kavo. Namesto pogorišča je S. Carlone med letoma 1686 in 1689 postavili novo, vendar le začasno cerkev. Od 1711 do 1730 so jo prezidali po načrtih stavbenikov Johanna Lukasa von Hildebrandta (* 1668 Genova; † 1745 Dunaj) in Franza Jänggla (Franziskus Jänkl, * okoli 1650 sv. Margareta na Koroškem; † 15. 2. 1734 Dunaj). Bodoči ljubljanski profesor in arhitekt Gruber si je privoščil krst v skoraj novi cerkvi kot napoved svojih bleščečih dosežkov.

Cerkev Mariahilf je v Gabrijelovem času spadala pod faro sv. Mihaela, saj je postala farna cerkev šele leta 1783. Pri St. Mihaelu je v kripti pokopan naš sloviti Vipavec Žiga Herberstein, v cerkvi pa je lep nagrobni kamen njegovega brata. Žiga je bil nadvse uspešen diplomat v Rusiji prav zavoljo znanja slovenskega jezika; Gabrijel Gruber je dobro poltretje stoletje za njim domala ponovil njegove dosežke, seveda znova med – Rusi. Slučaj? Herbenstein, Gruber in več generacij Kobenclov vsekakor predstavljajo smetano naših diplomatov v Rusiji.

Krstna knjiga pri farni cerkvi sv. Mihaela za leta 1740–1747 hrani Gruberjev krstni zapis v obliki:

»*Gabriel Erhardus Jo(*hann*)es Nepomucenus, ex p(*at*)re Tobia Gruber et Josepha e(*iu*)s cons(*ortis*): S. Schwerdfeger(*=Schwertfeger*) bey Rossl auf der Windmuhl, Patri Gabriel Reitenbacher et Erhardus Grueber obst. (*obsto*) Berndlina d. Paulo.*«

Oče orožar, morda pa kar izdelovalec mečev, je delal ob mlinu na veter (klepetcu). Lokacija te naprave nam (še) ni znana; danes so mlini na veter ohranjeni predvsem v Dunajskem Novem Mestu, kjer je uporabnega vetra dovolj.[9] Mati Jožefa Gruber († 1787) se je pozneje kot

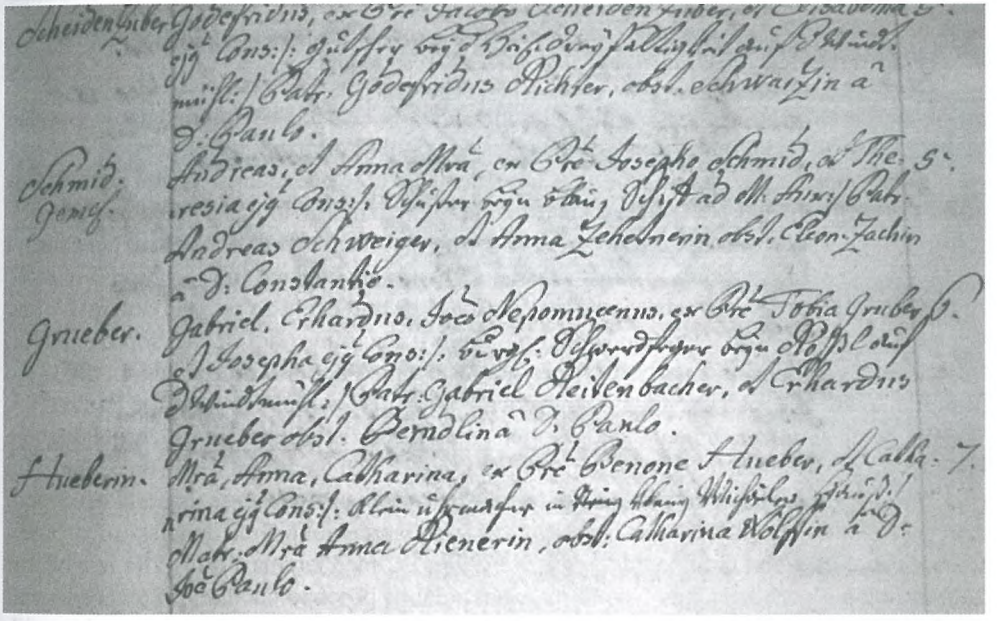

Slika 3: *Krstni zapis Gabrijela Gruberja pri farni cerkvi sv. Mihaela (Liber Baptisato von Jahre 1740 bis 1747. Pfarrbüro Pfarre St. Mihael (Wien), folio 41. Foto: Jernej Sekolec, 2006).*

[8] Marek Inglot, »Gabriel Gruber, S.J. (1740-1805): nel bicentenario della sua elezione a generale della Compagnia di Gesù« *Archivum historicum Societatis Iesu*. Rim 71/2002, št. 142, str. 353-368. Tu str. 357.

[9] Opomba dr. Matije Žargija.

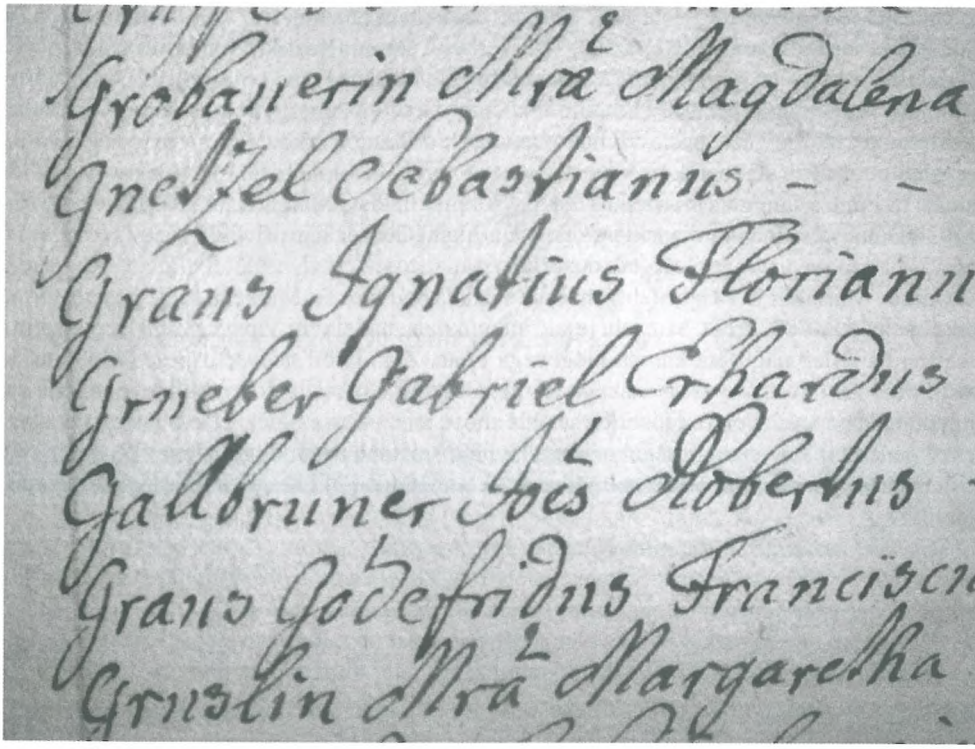

Slika 4: *Abecedni indeks krščencev za leto 1740, ki vsebuje tudi krstni zapis Gabrijela Gruberja pri farni cerkvi sv. Mihaela (Liber Baptisato, Foto: Jernej Sekolec, 2006).*

vdova znova poročila s plemičem Schwindlom. Gruber je 12. 10. 1774 kupil in nanjo prepisal Viderčanov grad na Glincah (Rosenbüchel), današnjo vilo Podrožnik na Viču.[10]

Vsak od botrov je daroval novorojenčku svoje ime, kot je bilo tedaj v prijetni navadi. Boter Reitenbacher bi lahko bil prednik slovitih dunajskih kemikov in fizikov Redtenbacherjev iz 19. stoletja. Erhard Grueber je bil gotovo Gabrijelov bližnji sorodnik kljub različni pisavi priimka. Tudi levo od zapisa krsta in v seznamu krstov na koncu knjige je župnik namreč zapisal priimek v obliki Grueber, čeravno je Gabrijelovemu očetu že pripisal družinsko ime Gruber. Oba botra sta bila verjetno Dunajčana. Babica Berndlina (sic!) je bila soproga Pavla; žal njegovega priimka ne poznamo. Ni bila iz reda pavlink, kot bi si morda kdo mislil, saj je pri naslednjem krstu pod Gruberjevim navedena Catharina Wolffin a d. Jo(ann)e Paulo.

Oče Tobija Gruber je bil dobro stoječi dunajski orožar;[11] zato je po njem Gabrijel pozneje bogato dedoval. Izdelovalci orožij so se že tisti čas uveljavljali predvsem v koroškem Borovlju (Ferlach). Bogateli so z oskrbovanjem habsburške armade; pozneje so se usmerili predvsem v oboroževanje zelene lovske bratovščine. Med najpomembnejšimi dunajskimi orožarji Gruberjeve dobe je bil Giraldoni (* 1744; † 1799), ki je med letoma 1780–1784 izdelal kar 248 zračnih pušk. Pod visokim tlakom jih je dal polniti s posebno tlačilko; pri tem se je znal okoristiti z najnovejšim razvojem tehnike črpanja vakuuma in celo parnih strojev, ki so jih

[10] Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem* (Ljubljana: DZS, 1982). Tu str. 523-524, 681; Joannes Nepomuk Stoeger, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora* (Viennae: Typis congregationis mechitharisticae, 1855). Tu str. 110.

[11] Uladzimir Orlov (Arlou), *Tajamnici polackai gistorii* (Minsk: Polimja, 2002). Tu str. 332.

Slika 5: *Zunanja platnica Liber Baptisato von Jahre 1740 bis 1747 farne cerkve sv. Mihaela kjer med prvimi najdemo krstni zapis Gabrijela Gruberja (Liber Baptisato, Foto: Jernej Sekolec, 2006).*

Slika 6: *V Sloveniji še neobjavljeni barvni portret Gabrijela Gruberja.*

razvijali predvsem Angleži. Njegovi »pihalniki« so streljali z začetno hitrostjo 300 m/s, izstrelki pa so lahko zavdali celo 200 m oddaljenemu sovražniku. Septembra 1789 so Jurij Vega in drugi vojaki Gideona Ernsta barona Laudona (* 1717; † 1790) uporabljali Giraldonijeve puške pri naskakovanju Beograda. Giraldoni je tik pred smrtjo leta 1799 vojaškim strokovnjakom predstavil nov patent zračne puške repetirke.

Dolgo časa iskani krstni zapis Gabrijela Gruberja je zdaj končno pred nami. Odpira nova vprašanja in odgovarja na stara, kot je pač vedno pri zgodovinskem raziskovanju. Od kod izvira Gruberjev rod? Že 15. 3. 1574 je bil Hanns Grueber omenjen v kočevskem urbarju, ko je v mestu Kočevje plačeval vsako leto po 12 šilingov za najeto veliko njivo.[12] V Gabrijelovem času je bilo veliko Gruberjev meščanov Ptuja; prav tam je štiridesetletni Gabrijel prav zato uspešno urejeval tok reke Drave. Po drugi strani je Gruber dovolj pogost priimek celo na Slovaškem ...

Gabrijelovi mlajši bratje so vsi po vrsti postali jezuitski menihi v prestolnici: Tobija Gruber (* 12. 9. 1744 Dunaj; SJ 18. 10. 1760 Dunaj; † 31. 3. 1806 Praga), Janez Nepomuk Gruber (* 1746 Dunaj; SJ 1762 Dunaj; † po 1787) in Anton Gruber (* 26. 3. 1750 Dunaj; SJ 18. 10. 1765 Dunaj; † 1819). Bili so izjemni znanstveniki; kar nekakšna dinastija, ki nam je gotovo lahko v ponos. Nestrpno pričakujemo, da bodo krstni zapisi Gabrijelovih bratov prav tako na voljo, domnevno z novimi podatki o tej znameniti družini. Nekdanji jezuit Anton Gruber je predaval matematiko v Ljubljani vse do leta 1802 in je tako uspešno zaključil stoletje jezuitskih naravoslovnih ved na naših tleh, v ponos prihodnjim rodovom.

Gruberji med Turjačani in Erbergi

Gabrijel Gruber se je kot vrh izobražencev tedanje Ljubljane kalil na zelo dobri jezuitski prednici sodobne ljubljanske univerze razviti ob radodarni podpori Turjaških knezov. Dediči kneza Janeza Vajkarda Turjačana morda res niso več veliko dokupovali v svojo ljubljansko knjižnico. Zato pa so tu in tam podarili kakšno pomembno knjigo jezuitom in podpirali jezuitski pouk predvsem ob pomoči svojih nekdanjih mitničarjev Verderberjev iz Knežje Lipe na Kočevskem, sedaj že preimenovanih v barone Erberge. Turjačani so bili resda zvečine premogočni za obiskovanje visokih šol v Ljubljani; le malo se jih je odločilo za vstop v jezuitski red. Toliko več pa je bilo baronov Erbergov v ljubljanskih jezuitskih šolah. Najdemo jih tako med študenti, kot med profesorji. Baron Franc Ksaver Anton Erberg (* 21. 10. 1695 Dol pri Ljubljani; SJ 27. 10. 1712 Ljubljana; † 3. 10. 1746 Ljubljana) je bil ljubljanski rektor in znamenit pisec fizikalnih, pa tudi filozofskih knjig. Njegov bratranec baron Bernard Ferdinand Erberg (* 20. 5. 1718 Ljubljana; SJ 27. 10. 1734 Gradec; † 1773 Krems), je po ukazu Marije Terezije v Ljubljani uvedel sodobni eksperimentalni pouk matematičnih in fizikalnih predmetov z novimi napravami za poskuse. Obenem je knjižico dopolnil s pravkar izdanimi deli Francozov in Nizozemcev ne da bi se oziral na njihovo morebitno drugačno politično prepričanje. Nečak Franca Ksaverja Antona pa je bil seveda – jezuitski učenjak Avguštin Hallerstein, ki je drugo polovico življenja preživel kot vodja matematično-astronomskega cesarskega urada v Pekingu. Hallerstein je prav gotovo tisti ljubljanski znanstvenik, ki je sloves domače grude najbolj proslavil v širnem svetu.

Poleg Gruberjev so bili Erbergi tako še druga izredno nadarjena v naravoslovje usmerjena družina na Kranjskem. Ob Gruberjih so tudi oni domala pozabljeni, morda malce bolj znani le po svojem (pred)zadnjem potomcu baronu Jožefu Kalasancu Erbergu, najpomembnejšemu

[12] Peter Wolsegger, »Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574« *MMK*, Ljubljana 3/1890, str. 140-183. Tu str. 155.

zbiralcu kranjskih starin vseh časov. V primerjavi z drugimi našimi velikimi zbiralci knjig, predvsem Turjačani in Valvasorjem, so imeli baroni Erbergi nekoliko srečnejše roke: vsaj njihova knjižnica je danes varno spravljena v Narodnem Muzeju, če so se že drugi deli zbirke domačih starin barona Jožefa Kalasanca Erberga porazgubili po vseh vetrovih.

Zaključek

Gruberji seveda niso edini skorajda pozabljeni velikani naše (jezuitske) znanstvene preteklosti. Ob bok jim lahko postavimo predvsem jezuita Avguština Hallersteina, sina baronice Suzane Elizabete Erberg. Erbergi so bili sorodniki baronov Tauffererjev, Apfaltrerjev, Reigersfeldov, grofov Hohenwartov in številnih drugih pomembnih kranjskih družin. S svojim podmladkom so družno skrbeli za študentski in profesorski kader ljubljanskih višjih šol. Tako Gruberji kot Erbergi s Hallersteinom vred so v 20. stoletju skorajda izginili iz našega zgodovinskega spomina. Zakaj – je seveda predvsem retorično vprašanje. Predvsem pa je pomembno zamujeno popraviti.

Naše sedanje znanje in naša ljubljanska univerza je neposredna naslednica dosežkov jezuitov Kobenclov, Erbergov, Gruberjev in številnih drugih, ki smo jih ponevedoma ali manj ponevedoma iz našega zgodovinskega spomina zvečine povsem brez haska premestili tja nekam na domnevno nemško plat naših kranjskih prednikov. Strahotna usoda zaslužnih ljudi v vrtincih pritlehne politike: Slovenci pozabijo nate in te proglasijo za Nemca – sodobni Nemci ne marajo zate, ker mednje zlepa ne sodiš. Kar slišim njihove vzdihe podobne »Joj, kam bi del?« Aškerčevega Mejaša. Pozabljeni zaslužni Kranjci pač malo drugače tuhtajo v večni tišini: »Joj, od kod sem se vzel?«

Marjan Toš

Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude

UDK 296(497.4 Prekmurje)(091)

TOŠ Marjan, magister znanosti s področja zgodovine, Pokrajinski muzej Maribor, kustos za vodenje strokovnih vsebin Centra judovske dediščine v Sinagogi, SI-2000 Maribor, Židovska 4, sinagoga@pmuzej-mb.si

Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 209–219, cit. 47

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Judje so v preteklosti srednjeveške Evrope odigrali izjemno pomembno vlogo na gospodarskem in kulturnem področju. Na današnjem slovenskem ozemlju so se v 12. in 13. stoletju naselili v koroških in štajerskih mestih in v njih razvili živahno gospodarsko dejavnost. Po srednjeveških izgonih iz Koroške, Štajerske in Kranjske med leti 1496 – 1515 je bila njihova prisotnost vse do 18. stoletja izjemno skromna. Od 18. stoletja dalje jih v večjem število najdemo v Prekmurju, kjer jih je bilo največ na prelomu 19. in 20. stoletja. V holokavstu druge svetovne vojne je bila prekmurska vplivna in organizacijsko trdna judovska skupnost skoraj povsem uničena. Ostali so le ostanki njenih ostankov, ki so bili postopoma potisnjeni na rob socialnega in zgodovinskega spomina in iz njega počasi celo povsem izbrisani. Do izraza je prišla kriptična prisotnost Judov v Sloveniji, ki jo je spremljal tudi svojevrstni »antisemitizem brez Judov«. Poglavitni stereotip, s katerim smo soočeni tudi v samostojni Sloveniji po letu 1991 je, da v Sloveniji Judov ni, oziroma je njihova prisotnost povsem obrobna.

Ključne besede: Judje, judovstvo, judovska skupnost, sinagoga, antisemitizem, holokavst, Murska Sobota, Lendava, Prekmurje.

UDC 296(497.4 Prekmurje)(091)

TOŠ Marjan, M.A. in history, Pokrajinski muzej Maribor, curator, Center judovske dediščine v Sinagogi, SI-2000 Maribor, Židovska 4, sinagoga@pmuzej-mb.si

Stereotypes about Historic Memories of Slovene Jews

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 209–219, 47 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Jews played an extremely important role in the culture and economy of medieval Europe. They settled in the territory of present-day Slovenia in the 12th and the 13th centuries, mostly in the towns of Koroško and Štajersko, where they soon developed flourishing economic activities. Between 1496 and 1515, after they had been banished from Koroško, Štajersko, and Kranjsko, the Jewish population decreased sharply. Upon their return in the 18th century most of them settled in the region of Prekmurje where they were most numerous at the turn of the 19th century. But the once influential Jewish community with strong institutional life was almost completely destroyed in the holocaust. The few survivors that remained were gradually pushed to the edge of social and historic awareness and eventually even completely erased from memory. This cryptic presence of the Jewish community in Slovenia was accompanied by a specific form of »anti-Semitism with no Jews«. The principal stereotype about the Jews in Slovenia that has persisted to this day holds that there are no Jews in Slovenia; if, however, there are some their presence is hardly relevant.

Key words: Jews, Judaism, Jewish community, synagogue, anti-Semitism, holocaust, Murska Sobota, Lendava, Prekmurje

V novoveškem času in v slovenski sodobnosti so Judje na ozemlju današnje Slovenije kot populacijska entiteta najbolj zaznamovani s svojo fizično odsotnostjo. Preveč je bilo pozabljeno, da so se na našem ozemlju naseljevali že zelo zgodaj. V srednjem veku je bila izjemno pomembna judovska skupnost v Mariboru in še v nekaterih drugih štajerskih in koroških mestih. Po srednjeveških izgonih iz slovenskih dežel Koroške, Štajerske in Kranjske med leti 1496 – 1515, se Judje v sredini 18. stoletja vnovič v večjem številu naseljujejo v Prekmurju. Judovska skupnost v pokrajini ob Muri je dosegla višek ob koncu 19. stoletja in bila nato tudi v prvih desetletjih 20. stoletja najbolj vplivna in dejavna na celotnem slovenskem ozemlju. Žal je bila ta dobro organizirana, gospodarsko in kulturno prominentna judovska srenja, uničena

med drugo svetovno vojno. Za nameček je bila po letu 1945 iz javnega socialnega spomina zelo temeljito izrinjena, ostanki njenih ostankov pa potisnjeni na sam rob zgodovinskega spomina ali iz njega celo povsem izbrisani. V Sloveniji smo po ocenah poznavalcev soočeni s kriptično prisotnostjo Judov, ki predstavlja tudi eno od značilnosti slovenskega tipa antisemitizma že od sredine 19. stoletja. V novejšem obdobju je označen kot »antisemitizem brez Judov«, saj je obveljal stereotip, da Judov v Sloveniji preprosto ni in zato tudi ne antisemitizma. A to le ni v skladu z resnico, da so Judje v Sloveniji prisotni tudi po letu 1945. Stereotipu, da Judov v Sloveniji ni, enostavno ni mogoče verjeti, saj zgodovinska dejstva govorijo drugače.

Med drugo svetovno vojno je bila glede na številčnost tedanjega prebivalstva na Slovenskem uničena znatna, gospodarsko prominentna in organizirana judovska srenja, ki je bila nato za nameček po letu 1945 iz javnega socialnega spomina zelo temeljito izrinjena in potisnjena na sam rob zgodovinskega spomina. To velja zlasti za predvojno vplivno in številčno močno judovsko skupnost v Prekmurju. Največ Judov je med leti 1918 – 1941 živelo na območju Murske Sobote in Lendave, nekaj pa tudi na prekmurskem podeželju.[1] Po uradnih statističnih podatkih je leta 1921 v Kraljevini SHS živelo 64.159 Judov, od tega na Slovenskem 860.[2] Slovenski Judje so bili vplivni v gospodarskih krogih in razpoznavni tudi po kulturni ustvarjalnosti. Leta 1931 je po podatkih ljudskega štetja v Kraljevini Jugoslaviji na območju Dravske banovine živelo skupaj 820 Judov, od tega največ v Murski Soboti (269) in v Lendavi (207). Večje število Judov je živelo še v Ljubljani (95), v Mariboru (81), na Ptuju (32) in v Celju (30). Še zanimivejši so podatki za leto 1939, ki pa se ne ujemajo z dejanskim stanjem.[3] Z dejanskim stanjem se tudi ne ujemajo podatki, ki jih na svojih spletnih straneh navaja Judovska skupnost Slovenije, da naj bi pred letom 1941 na območju Slovenije živelo preko 4500 Judov, kar je občutno pretirano in daleč od resnice.

Ob tem velja opozoriti na dejstvo, da so Judje živeli na današnjem slovenskem ozemlju že v drugem in tretjem stoletju, njihova stalna prisotnost pa je izkazana od 13. stoletja dalje. Prve stalne judovske naselitve na območju današnje Slovenije je mogoče zaslediti že v 11. stoletju.[4] Sicer pa srečujemo Jude na slovenskem narodnostnem ozemlju predvsem od 12. stoletja naprej in to vzporedno z nastankom meščanskih naselij. Judje so v preteklosti srednjeveške Evrope odigrali izjemno pomembno vlogo, zlasti še na njenem gospodarskem in kulturnem področju. Njihova glavna pridobitna dejavnost – trgovina na daljavo v zgodnjem srednjem veku in denarni posli v kasnejših stoletjih – so imeli za posledico, da so prišli v skoraj vse predele Evrope. Zaradi svoje osnovne gospodarske dejavnosti, zlasti trgovanja in denarnih poslov, so bili navezani na tedanja gospodarska in prometna središča.[5]

---

[1] Franc Kuzmič – Marjan Toš, Holokavst 1933 – 1945, katalog razstave v Sinagogi Maribor, Pokrajinski muzej Maribor 2004.

[2] Ibid. Daleč največ jih je živelo na območju Prekmurja in sicer v Murski Soboti 179, v Lendavi 259, v Beltincih 4 in v vaseh na prekmurskem podeželju 200, skupaj jih je bilo leta 1921 v Prekmurju 642 – prim. Jews and Slavs, Jews and anti-semitism in the Balkans, Jeruzalem–Ljubljana 2004, str. 37–38.

[3] Pri štetju niso ugotavljali judovskega porekla, temveč le pripadnost veri, zato se število 1533 Judov na območju Dravske banovine ne ujema z dejanskim stanjem. Judovska skupnost Slovenije to dejstvo navaja v gradivu raziskave Zaplembe in nacionalizacija judovskega premoženja po drugi svetovni vojni (1946 – 1949), popravljena in dopolnjena verzija, Ljubljana 2005. Avtorji študije opozarjajo na dejstvo, da so nacisti upoštevali tako pripadnost veri kakor krvne prednike-Nürnberški zakon: »Jud je vsaka oseba, katere prednik je bil Jud vsaj eden od starih staršev«

[4] Mladen A. Švarc, Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, Razgledi, št. 19, 14.10.1998, str. 11.

[5] Jože Mlinarič, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi, Maribor 1996, str. 5; Prim. Milica Detoni, Mariborski geto, Jevrejski almanah 1957 – 1958, Beograd 1958, str. 72 – 75. Avtorica navaja, da so se Judje v Mariboru pojavili že v 9. in 10. stoletju, v večjem številu pa med 12. in 14. stoletjem. O njihovi navzočnosti v mestu ob Dravi govorijo predvsem davčne knjige, kupoprodajne pogodbe, menice, sodni dokumenti, pisma in listine, ki jih hrani tudi mariborski Pokrajinski arhiv, fotokopije pa tudi Kulturni center Sinagoga v Židovski ulic 4. Najstarejši dokument, ki govori o judovski četrti v Mariboru, izhaja iz leta 1277. Avtorica poudarja, da so bili mariborski srednjeveški Judje ekonomsko izjemno močni in so lahko konkurirali celo z bankirji

V 15. stoletju se je protijudovsko razpoloženje občutno okrepilo in marca 1496 je cesar Maksimilijan izdal znane odredbe o izgonu Judov iz Štajerske in Koroške. Za Jude na Štajerskem je veljal rok izselitve 6. januar 1497, po njihovem izgonu pa je bilo predvsem mariborsko mesto močno osiromašeno v gospodarskem in kulturnem pogledu.[6] 1515 leta so morali Judje zapustiti še Kranjsko. Na današnjem slovenskem ozemlju je vnovično močnejšo prisotnost Judov zaslediti v 18. stoletju, ko je takratna država nasploh začela spreminjati odnos do Judov.[7] Spremembe so bile pod vplivom napredujočega nacionalizma in v njem utemeljenega prosvetljenstva, ki so ga vladarji sprejemali za vodilo politike. Po idejah prosvetljenstva so videli svojo nalogo v zagotovitvi osebne svobode podložnikom in v uvedbi gospodarske svobode po fiziokratskih načelih. Racionalizem je spremenil odnos države do vere, kar se je izražalo v zahtevi po verski strpnosti. Spremembe v položaju Judov so se pokazale najprej znova na gospodarskem področju.[8] V posebnem položaju so bili Judje v Prekmurju, saj so njihovo naseljevanje do srede 19. stoletja podpirali nekateri fevdalni gospodje. Leta 1889 jih je bilo že 1107, tretjina jih je živela v Murski Soboti, tretjina v Lendavi in tretjina po vaseh (na prelomu 19. in 20. stoletja je bil pomemben judovski živelj tudi v Beltincih), kjer so bili trgovci, mesarji in krčmarji. V obeh mestih so zgradili sinagoge in na veliko sodelovali pri gradnji industrijskih obratov. Občutne spremembe je Judom, živečim v habsburških dednih deželah, prineslo leto 1848. Ustava je namreč državljanom zagotavljala svobodo vere, vesti in bogoslužja. Posebni cesarski patent iz leta 1849 je Jude glede političnih pravic izenačeval z ostalimi prebivalci Avstrije, vključno s pravico do svobodne izbire stalnega bivališča. Dokončno je judovsko vprašanje v Avstriji rešila ustava iz leta 1867, ki je odpravila omejitve glede naseljevanja, preseljevanja in priseljevanja, posesti, nepremičnin in opravljanja pridobitnih dejavnosti. Politične in državljanske pravice so bile neodvisne od veroizpovedi.[9] Medtem ko je v Prekmurju judovsko prebivalstvo postajalo ekonomsko vse vplivnejše, je za ostale slovenske dežele v drugi polovici 19. stoletja že značilen strah pred judovskim naseljevanjem.[10] Po prvi svetovni vojni se je število Judov v Prekmurju zmanjšalo. Mnogi so bili prizadeti v revolucionarnih nemirih ob koncu vojne, ko so zlasti judovske trgovine na prekmurskem podeželju doživljale vale nasilja in ropanja. Nekateri so odšli tudi zaradi priključitve Prekmurja k novi državi SHS, saj so bili močno navezani na Madžarsko. V času Kraljevine SHS oz. kasnejše Kraljevine Jugoslavije, torej v obdobju med obema svetovnima vojnama v 20. stoletju, so bili slovenski Judje leta 1921 najprej priključeni zagrebški verski skupnosti oz. občini, leta 1929 pa k izraelski verski občini Murska Sobota. To je bil čas, ko so bili slovenski Judje vplivni v gospodarskih krogih, saj je imel judovski kapital močan vpliv v pivovarni Union, v trboveljski Premogokopni družbi in še kje. Število Judov se je postopoma vidno zmanjševalo, saj jih je v Lendavi pred izbruhom 2. svetovne vojne živelo samo še 143 ali 4,2% skupnega števila prebivalcev Lendave (mesto se je takrat imenovalo Dolnja Lendava). V tem obdobju se je zmanjšalo tudi število Judov v Murski Soboti, saj so iz strahu pred pogromi nad Judi v deželah Hitlerjevega »reicha« proti koncu 30-tih let 20. stoletja pričeli množično vstopati v evangeličansko in katoliško cerkev in menjavati priimke s »krščanskimi«. To je bil tudi čas, ko se je množična antipatija do Judov

---

iz italijanske Toskane. Bili so financerji in posojilodajalci številnih plemiških družin, med drugim tudi Celjskih grofov. Trgovali so z beneškim blagom, vinom, lesom, konji in s sirom, na veliko pa so uvažali predvsem blago, svilo, zlatnino in dragulje, knjige in začimbe.

[6] Marjan Toš, Mariborski Judje nekoč – Obnovljena sinagoga danes, Signal, letni zbornik Pavlove hiše, Potrna 2005, str. 107 – 113.

[7] Janez Marolt, History of Jews in Slovenia, rokopis, arhiv KC Sinagoga Maribor, Maribor 2002, str. 4.

[8] Vlado Valenčič, Židje v preteklosti Ljubljane, Ljubljana 1992, str. 35.

[9] Marjan Toš, Zgodovinski spomin na Jude v Prekmurju, dispozicija doktorske disertacije, rokopis , arhiv KC Sinagoga Maribor, Maribor 2003.

[10] Marko Štepec, Strah pred židovskim naseljevanjem. Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19.stoletja, Prispevki za novejšo zgodovino XXXIV – 1994, Ljubljana 1994, str. 157.

največkrat izražala v dnevnih časopisih.[11] Vplivna judovska skupnost v Prekmurju je bila uničena v holokavstu druge svetovne vojne po množičnih aretacijah in deportacijah leta 1944. Največ Judov je končalo v zloglasnem koncentracijskem taborišču Auschwitz. V holokavstu ugasne tudi judovska skupnost v Gorici, na udaru so bili Judje v Ljubljani, medtem ko za mariborske Jude o tem praktično nimamo podatkov.[12]

Po končani vojni se obnovi judovska občina v Ljubljani. Peščici ljudi, ki je takrat sestavljala povojno judovsko skupnost, v času komunizma ne uspe povrniti religioznega predznaka, kakršnega je skupnost imela pred vojno. Versko življenje je skoraj povsem okrnjeno in do neke mere je javno izpovedovanje vere nezaželeno celo med samimi Judi.[13] Judovska skupnost tako prevzame minimalno versko vlogo in skrbi predvsem za organizacijo pogrebov in mladinskih dejavnosti, s katerimi se ukvarja tudi Zveza judovskih skupnosti Jugoslavije.[14] Šele v sredini 80-tih let prejšnjega stoletja se začnejo razmere počasi spreminjati in v javnosti se začnejo pojavljati judovske družine, ki so skoraj 50 let preživele v popolni anonimnosti. Judovska skupnost Slovenije (JSS) postane z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 samostojna organizacija, ki ni več vezana na centralo v Beogradu. Judovska skupnost Slovenije je tako po katastrofi 2. svetovne vojne potrebovala približno 50 let, da se je zopet postavila na noge. Ob slovenski osamosvojitvi je po podatkih Judovske skupnosti štela 130 članov. Judov v Sloveniji je do tega časa ostalo le okoli 300.[15] Judje so se začeli bolj organizirano zbirati in delati na obnovi judovske kulture, jezika in vere. Pri tem so si največ pomagali sami, v veliko pomoč pa jim je bil JOINT – American Jewish Joint Distribution Committee, ki je zlasti finančno podpiral začetniške projekte in še danes sofinancira mnoge projekte. V veliko pomoč sta bila tudi rabina Ariel Haddad iz Trsta in Sasha Pečarič iz Krakowa.[16] Danes so Judje organizirani v eno najmanjših Judovskih skupnosti v Evropi: uradno članstvo šteje nekaj nad 100 ljudi. Vendar to populacijsko dejstvo v današnji Sloveniji nima neposredno sorazmernih učinkov na ideacijo o Judih. Situacija je ravno nasprotna: pozitivna ali negativna senzibiliranost do Judov, judovstva, dogajanj v Izraelu, itd. so del vsakdana v oblikovanju etničnih ideacij in razlikovanj v vseh zvrsteh javnosti na način, ki bi ga izhodiščno lahko označili kot sorodnega temu, kar je Paul Lendnvai (1971) označil kot »antisemitizem brez Judov«.[17] V

[11] Borut Brumen, Na robu zgodovine in spomina-Urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941, Murska Sobota 1995, str. 47.

[12] Mladen A. Švarc, Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, Naši razgledi št.19. 14.10.1998, 11–12. O uničenju prekmurskih Judov je dolgo veljala stereotipna navedba, da so bili žrtve rasnega nasilja, ne pa celovita analiza v kontekstu vojnih žrtev Slovenije. Po vojni jih v lokalnem okolju nekaj časa skorajda sploh niso omenjali – prim. Marjan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije, arhiv KC Sinagoga, Maribor 2006. Isti avtor se ukvarja tudi s proučevanjem usod mariborskih Judov med nemško okupacijo, ki so tako rekoč povsem neraziskane in tvorijo celoto tragične podobe slovenskega judovstva med 2.svetovno vojno.

[13] Ibid.

[14] Savez jevrejskih opština Jugoslavije s sedežem v Beogradu je redno izdajala letne »Jevrejske almanahe«, v katerih se omenja tudi dejavnost slovenskih Judov.

[15] Andrej Kožar – Beck, Ob vstopu v leto 5761, v: Judovski koledar 5761, Judovska skupnost Slovenije, Ljubljana 2000, str. 1.

[16] Ibid., Po popisu prebivalstva leta 1991 je živelo v Sloveniji 199 Judov, njihovo število se v kasnejših letih ni bistveno spremenilo, čeprav Judovska skupnost na svojih spletnih straneh navaja oceno, da naj bi bilo v Sloveniji približno 500 Judov.Podatek ni točen, saj je tudi članov skupnosti bistveno manj. Judje se namreč še vedno neradi javno opredeljujejo kot Judje, saj je holokavst še vedno v živem spominu

[17] Hannah Starman, Judje in ideacija v sodobni Sloveniji; Razprave in gradivo št. 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 2004, 161. Avtorica predstavlja raziskovalni ekspoze raziskave, ki poteka od 1.julija 2004, s katero med drugim izvajajo empirično preverbo situacije v današnji Sloveniji in predvidevajo, da bo uspešen nabor empiričnih podatkov to diagnozo na mnoge načine preciziral in tako analitsko izpostavil specifičnost slovenske situacije. Projekt z empiričnim delom išče tako izrecno protijudovstvo, antisemitizem in antiizraelizem, pa tudi tako imenovani filosemitizem. Slednjega bi po navedbah nosilke projekta Hannah Starman izhodiščno označili kot pomodno romantiziranje judovstva in Judov – fascinacijo z zaznano specifično in v mitologijo preobrnjeno zgodo-

obdobju samostojne Slovenije je v zvezi z Judi in našimi pojmovanji ter opredelitvami sodobnega antisemitizma veliko pretiravanj, ki jih sicer lahko uvrstimo v globalni kontekst novodobnih pretiravanj nasploh. V ta okvir spada tudi slovensko nihanje med antisemitizmom in filosemitizmom. Največji prijatelji države Izrael so postali tisti, ki so pred spremembami družbenega in političnega sistema leta 1990 ukazovali časopisju, naj piše o Izraelu, kakor da smo v vojnem stanju. To so slovenski komunisti.[18] Odnos ne ravno preveč prenovljene slovenske državne birokracije je ostal nespremenjen. Ni prišlo niti do »cgange of heart«.[19] V tem obdobju se pojavljajo tudi teoretska razglabljanja in primerjave o narodnostnem in verskem značaju slovenske oziroma do osamosvojitve Slovenije v letih 1990 – 1991 še jugoslovanske judovske skupnosti.[20] A bolj ali manj je obveljal stereotip, da so bili Judje na Slovenskem v holokavstu uničeni in jih preprosto ni več. Pri tem pa ni bilo zaslediti celovitih in poglobljenih znanstvenih prispevkov o posledicah holokavsta in povojnega izbrisa Judov v Prekmurju (in preostalih delih Slovenije) iz socialnega in zgodovinskega spomina. Večina del je ostajala na ravni pozitivističnega navajanja dejstev za starejša zgodovinska obdobja, medtem ko se za novejši čas pojavljajo tehtnejše razprave in ocene šele v zadnjem desetletju. A tudi v njih je ostalo nekaj stereotipov, ki veljajo za splošno podobo judovskega posvetnega, verskega in kulturnega življenja, ki se je po letu 1945 drastično spremenila. Od nekoč organizirane in versko žive judovske skupnosti v Prekmurju, v Mariboru, Ljubljani in še kje, je po končani drugi svetovni vojni ostala le peščica ljudi. Center slovenskega judovstva, ki je bil do začetka vojne v Prekmurju, se je v povojnih letih preselil v Ljubljano. S tem je postala šibka judovska skupnost v pokrajini ob Muri dodatno osiromašena. Tej peščici po letu 1945 tudi ni uspelo povrniti religioznega predznaka, kakršnega je imela skupnost pred vojno. Versko življenje redkih slovenskih Judov je bilo skoraj popolnoma okrnjeno in do neke mere je bilo javno izpovedovanje vere nezaželeno celo med Judi samimi.[21] To je po svoje povsem razumljivo, saj je bilo njihovo število izjemno skromno. Po drugi strani pa zlasti v dveh pred vojno najbolj tradicionalnih okoljih, v Murski Soboti in v Lendavi, lokalna oblast ni pokazala volje po večji pomoči preživelim Judom. V Murski Soboti je bila sinagoga grobo porušena in odstranjena že leta 1954, v Lendavi pa nacionalizirana in spremenjena v trgovsko skladišče. Kljub tem radikalnim posegom so domačini ohranili spomin na Jude in na njihovo razvito versko in kulturno življenje med obema svetovnima vojnama v minulem stoletju. Spomin vendarle vedno bolj bledi, zlasti v Lendavi, kjer je lokalna oblast konec 90-tih let prejšnjega stoletja brez odgovornosti dovolila, da se je porušila zgradba nekdanje judovske šole. To je bil edini tovrstni spomenik judovske dediščine na Slovenskem, zato je poteza oblasti toliko manj razumljiva. K ohranjanju zgodovinskega spomina v Lendavi največ prispeva tamkajšnja obnovljena sinagoga, v kateri se odvijajo bogati kulturni programi, za katere skrbi Zveza kulturnih društev Lendava.[22] V Dolgi vasi pri Lendavi pa je ohranjeno tudi veliko judovsko

vino in »vsebinami« judovstva, ki jo v zastavitvi pojmujemo kot strukturno enak, čeprav nazorsko preobrnjen vidik antisemitizma, torej kot poseben afirmativni rasizem do Judov in vsega (domnevno) judovskega.

[18] Mladen A. Švarc, Judje kot objekt teoretičnega izživljanja, Razgledi, št.19, 14.10. 1998, str. 11 – 12.

[19] Ibid. in Marjan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije, arhiv KC Sinagoga Maribor, Maribor 2006. Mladen A. Švarc v tehtnem prispevku opozarja na permanenten odnos komunističnih povojnih oblasti po letu 1945 do Judov in judovske problematike, ki je prišel do izraza tudi pri nekaterih povsem nepotrebnih radikalnih posegih v Prekmurju – na primer pri rušenju sinagoge v Murski Soboti leta 1954, ki je bilo povsem nepotrebno.

[20] Lev Kreft, Izgubljeno pleme, Razgledi št. 19, 14.10. 1998, str. 13. Avtor dosledno uporablja izraz Žid – židovski in med drugim opozarja, »da smo najraje po Jugoslaviji razlagali, da nas po krivici trpajo med verske skupnosti, ker smo kot skorajda povsem ateistična in tudi internacionalistično usmerjena združba bolj neke vrste etnična manjšina, ki bi ji morali izkazovati tudi enake pravice kot drugim narodnostnim skupnostim«.

[21] Matija Ravitz, Položaj judovske skupnosti danes, Razgledi št.19, 14.10. 1998, str. 13.

[22] Največ zaslug za kakovostno programsko podobo ima Rajko Stupar. Sinagoga Lendava dobro sodeluje tudi z mariborsko, v kateri je po obnovi leta 2001 nastal novi kulturni center, ki ima tudi ambicijo postati Center judovske

pokopališče, tako rekoč edino v Sloveniji. V Lendavi danes ni več nobenega Juda, nekaj jih je ostalo le še v Murski Soboti. Ti so vero sprejemali in ohranjali bolj kot tradicijo, pravovernih Judov skorajda ni bilo.[23] Judovstvo kot tradicijo sprejemajo in ohranjajo tudi njihovi mlajši potomci, ki javno svojega judovstva nikjer ne poudarjajo. Občasno se še vedno pojavljajo kritike zaradi rušenja sinagoge v Murski Soboti leta 1954 in judovske šole v Lendavi konec 90-tih let prejšnjega stoletja. Rušenje soboške sinagoge je tudi v nekaterih memoarskih zapisih ocenjeno kot povsem nepotrebno in je označeno kot nerazumljiva in nesprejemljiva poteza, ki je odločilno zaznamovala odnos povojnih oblasti do peščice slovenskih Judov.[24] V Prekmurju je bila Hitlerjeva končna rešitev judovskega vprašanja skoraj popolna. Zaokrožile so jo nove oblasti z nečastnimi dejanji, kakršno je zagotovo bilo rušenje sinagoge v Murski Soboti. Medtem ko so zagrebško sinagogo porušili Nemci, naj bi po mnenju večine Prekmurcev oziroma Sobočanov direktiva oblastnih organov za rušenje soboške sinagoge prišla iz Ljubljane ali celo iz Beograda.[25] Nad te vrste vandalizmom se Sobočani še danes zgražajo in obžalujejo nečastno dejanje iz leta 1954, s katerim niso veliko izgubili le verniki, pač pa tudi slovenska arhitektura.[26] Vloga nekdanjih članov judovske skupnosti v Murski Soboti je bila povsem obrobna in je postala odraz številčne skromnosti. Leta 1987 je v Murski Soboti živelo le še 9 Judov.[27] V 50-tih letih prejšnjega stoletja je bilo vseh članov Judovske skupnosti Slovenije 118 in k njim je treba prišteti tudi nejudovske zakonske partnerje. Približno 20 Judov ni bilo članov skupnosti in se niso identificirali z judovstvom kot veroizpovedjo ali narodnostjo.[28] V začetku 90-tih let prejšnjega stoletja je bilo v Sloveniji le še 52 Judov. Po osamosvojitvi sredi 90-tih let pa jih je bilo 81. Nekaj se jih je k nam priselilo, saj so imeli slovensko državljanstvo, nekaj pa se jih je pojavilo »iz katakomb«, saj so v času komunizma skrivali svoje poreklo. Več kot polovica slovenskih Judov je v zadnjem obdobju nekdanje Socialistične republike Slovenije živela v Ljubljani, nekaj malega pa tudi v Prekmurju, kjer pa je vseskozi po letu 1945 šlo za preživetje ostanka ostankov nekdanje močne in vplivne judovske skupnosti.[29] Starostna struktura judovskega življa je izjemno neugodna, mladih je bilo zelo malo. Judovska skupnost Slovenije se je v desetletju pred slovensko osamosvojitvijo ubadala s številnimi težavami in ni imela svojega rabina, ker ga enostavno ni mogla plačati. Slovenski Judje niso bili bogati, večina jih je imela srednjo izobrazbo, njihovo judovstvo je bilo tudi na

---

dediščine na Slovenske. Mariborska Sinagoga, s katero upravlja tamkajšnji Pokrajinski muzej, organizira različne kulturne prireditve, razstave in koncerte in se že povezuje z nekaterimi sorodnimi ustanovami v tujini. Sodeluje tudi z Judovsko skupnostjo Slovenije.

[23] Elizabeta Fürst, Murska Sobota, izjava in Marjan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije, arhiv KC Sinagoga Maribor, Maribor 2006.

[24] Rudi Čačinovič, Pot prekmurskih Židov do holokavsta, v: Časi preizkušenj – prispevki k zgodovini Prekmurja, Murska Sobota 1998, str. 52 – 59 . Avtor poudarja, da je v Prekmurju le 14 Judov in da soboške sinagoge ni več. »Preostali Židje niso bili verni in je niso več potrebovali. Torej je bilo treba zato, ker Judje niso bili verni, porušiti mogočno soboško sinagogo«. Avtor dodaja, da vnema rušiteljev ni bila potrebna, saj je imela takrat Murska Sobota veliko nepozidanega zemljišča in se sprašuje: »Ali je hotel kdo pomesti s spomini na židovsko skupnost? Zakaj?«

[25] Darja Kerec, Judje v Murski Soboti v letih 1934 – 1954, ČZN, št.4/2000, str. 611. Znana so imena lokalnih veljakov, ki so sprejemala odločitve o rušenju soboške sinagoge in imena tistih, ki so sodelovali pri nastajanju »židovskega bloka« v Lendavski ulici , kjer je pred rušenjem leta 1954 stala sinagoga.

[26] Ibid. Avtorica ocenjuje, da kljub mešanim zakonom pred vojno in po njej primaren stik z judovstvom v Murski Soboti ostaja, vendar mu ne gre pripisovati kakšne večje ali izstopajoče vloge.

[27] Branko Žunec, Znamenje ekumenizma ob Muri, Vestnik, 24.12. 1987, str. 8. Podatke o številu Judov je novinarju posredovala Šarika Hiršl, takratna predstavnica poverjeništva soboških Judov. Izpostavila je rušenje sinagoge leta 1954 in dogajanje okoli ureditve judovskega pokopališča v Murski Soboti, ki se je na veliko prelagalo

[28] Judje pod Slovenci, Mag, št. 34, Ljubljana 1997, str. 14. Devet let je bil tajnik Judovske skupnosti Slovenije Mladen A.Švarc, ki je odkrito opozarjal, da je bila skupnost pod močnim pritiskom komunistov, ki so jo skušali nadzirati. Pred slovensko osamosvojitvijo se je po njegovih navedbah in ocenah skupnost borila le za golo preživetje.

[29] Marjan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije, arhiv KC Sinagoga Maribor, Maribor 2006.

Slovenskem izpostavljeno procesom modernizacije, sekularizacije in asimilacije. Verske obrede so opravljali zasebno, po stanovanjih, kjer so tudi praznovali svoje praznike, predvsem judovsko novo leto in pesah.[30] Prirejali so tudi spominske komemoracije v spomin žrtvam holokavsta, ki pa so jih mediji v glavnem prezrli in je v javnosti obveljala ocena, da spomina na holokavst ni, ker Judov v Sloveniji ni več. Zelo poenostavljena stereotipna ocena, ki je bila in je še vedno daleč od resnice, da je bila v holokavstu skoraj povsem uničena tudi slovenska judovska skupnost. Po slovenski osamosvojitvi in organizacijski postavitvi Judovske skupnosti Slovenije kot krovne organizacije slovenskih Judov, je bilo veliko energije in truda vloženega tudi v približevanje religije in religioznih konceptov mlajši generaciji slovenskih Judov, ki razen v družinskih okvirih pravzaprav ni imela možnosti za dejavnejše versko življenje. Začeli so se procesi zapolnjevanja petdesetletne vrzeli pretrgane tradicije verskega življenja slovenskih Judov. Skupnost je tudi začela izdajati uradno glasilo »Menora« in postala aktivnejša pri obeleževanju verskih praznikov, ko s prireditvami obujajo versko in kulturno tradicijo.[31] V skupnosti tudi ocenjujejo, da je zelo pomembno učenje hebrejskega jezika in pisave, torej jezika religije, ki jezikovno povezuje vse Jude.

Eden od poglavitnih vzrokov za izbris Judov iz socialnega in predvsem zgodovinskega spomina je bila tudi nacionalizacija judovskega premoženja. Tovrstni revolucionarni ukrepi povojnih oblasti redkim preživelim Judom niso prizanesli. Zaplembe premoženja in nacionalizacija so bili radikalni ukrepi, ki so redke preživele Jude predvsem ekonomsko močno prizadeli. Judovska skupnost je izdelala sezname zaplenjenega in nacionaliziranega premoženja po vsej Sloveniji, največ seveda v Prekmurju. Že nekaj let si prizadeva, da bi slovenska država Judom priznala simbolično odškodnino za odvzeto premoženje v znesku 15 milijonov evrov. Odškodnina se nanaša na premoženje, ki je bilo Judom odvzeto med drugo svetovno vojno in po njej s pojasnilom, »da naj bi bili Judje v takratni Jugoslaviji kolaboracionisti. V resnici pa so jih nacisti pobili kot mačke«.[32] Poleg odškodnine za zaplenjeno in odvzeto premoženje terjajo slovenski Judje tudi ustreznejšo predstavitev judovske kulture v učbenikih za osnovne in srednje šole, saj ocenjujejo, da je v njih o holokavstu in judovski kulturi premalo povedano.

Antisemitizem in stereotipe o Judih na Slovenskem moramo že od samega začetka ocenjevati v luči dejstva, da Judje na tem prostoru niso bili nikoli številčnejši in stalno naseljeni do te mere, da bi se ostalo prebivalstvo lahko realno soočilo z njimi. V posameznih zgodovinskih obdobjih je ta prisotnost večja ali manjša, pri čemer ne smemo pozabiti, da so Judje zlasti po prihodu v štajerska in koroška mesta v 12. oziroma 13. stoletju živeli v precejšnjem sožitju z ostalim večinskim prebivalstvom. To je bilo še posebej značilno tudi za srednjeveško judovsko skupnost v Mariboru. S krepitvijo protijudovskega razpoloženja v širšem prostoru se pojavlja antijudaizem tudi v našem okolju, posledica splošnega protijudovskega razpoloženja pa so tudi pregoni Judov iz posameznih lokalnih okolij. Na oblikovanje stereotipov do Judov je pri neizobraženih slojih prebivalstva najbolj vplivalo ljudsko izročilo, pri izobraženih slojih pa

---

[30] Roš ha šona: začetek leta. Judovsko novo leto se začne s prvim Tišrijem in se praznuje prvi in drugi dan tega meseca (september- oktober).To je datum, ko je Bog ustvaril Adama, prvega človeka. Roš ha šona, imenovana tudi sodni dan, vpelje obdobje sojenja človeštvu in se sklene s Hošano rabo, ko Bog, kralj nebeški, sede na svoj prestol in za leto dni določi usodo vsakemu posamezniku. Pesah: praznik svobode, ki obuja spomine na odrešitev izraelskih sužnjev iz Egipta in kaže naprej, k dokončni odrešitvi sveta v Mesijevih dnevih, Alan Unterman, Judovstvo, Mali leksikon, Ljubljana 2001, str. 211 in 237.

[31] Med slovenskimi Judi je ohranjena tudi tradicija košer prehranjevanja. To od Judov zahteva, da jedo samo meso »čistih« živali in da ne mešajo mlečnega in mesnega. Po nekaterih domovih v Sloveniji se ohranja tudi tradicija šabata – sobote, ki v judovstvu šteje za velik in v religioznih krogih močno spoštovan praznik.

[32] Andrej Kožar-Beck, predsednik Judovske skupnosti Slovenije. V Izraelu še vedno živi 52 Judov, ki jim je bilo v Sloveniji odvzeto premoženje in bi se želeli o tem pogovoriti z državo. Zahteva za priznanje odškodnine za odvzeto premoženje slovenskih Judov je bila vladi Republike Slovenije prvič predstavljena februarja 2000.

branje različnih knjig, med katerimi je bila najbolj vplivna potopisna literatura.[33] Jude v 19. stoletju, ko se oblikuje sodobni antisemitizem, v negativni luči prikazuje tudi slovensko časopisje. Prispevki se nanašajo bodisi na poročanje iz tujih časopisnih virov ali na prikaze domačih dogodkov. Judje so pogosto prikazani tudi kot krivci za zločine na Slovenskem.[34] Slovenske okvire in korenine antisemitizma moramo torej gledati znotraj širšega evropskega protijudovstva v 19. stoletju. Ob tem ne bo odveč opozorilo, da je bil antisemitizem kot sekularna ideologija 19. stoletja, po vsebini pred letom 1870 neznan. Antisemitizem in religiozno sovraštvo do Judov, ki ga je navdihoval medsebojno sovražni antagonizem dveh nasprotujočih si veroizpovedi, nista eno in isto.[35] Zgodovina antisemitizma je tako kakor zgodovina sovraštva do Judov del dolge in zapletene zgodbe o odnosih med Judi in Nejudi v razmerah judovske diaspore. Zanimanja za to zgodovino praktično ni bilo vse do sredine 19. stoletja, ko je sovpadlo z vzponom antisemitizma in njegovim silovitim odporom do emancipiranih in asimiliranih Judov. Čeprav so bili v 19. stoletju antisemitski občutki zelo razširjeni med izobraženimi evropskimi razredi, pa je bil antisemitizem kot ideologija, z nekaj redkimi izjemami, prerogativ čudakov in še posebej norih skrajnežev. V 20. stoletju je politični razvoj Jude potisnil v vrtinec dogodkov; judovsko vprašanje in antisemitizem, ki sta bila v okviru svetovne politike sorazmerno nepomembna pojava, sta najprej postala katalizatorja vzpona nacističnega gibanja in temelj organizirane strukture Tretjega rajha, v katerem je moral vsak državljan dokazati, da ni Jud, potem svetovne vojne, ki po surovosti nima primerjave in naposled nezaslišanega genocida v zahodni civilizaciji.[36] Za slovenske dimenzije antisemitizma je treba poudariti, da antisemitizem na Slovenskem ni nikoli prešel v nasilno fazo obračunavanja z judovskim prebivalstvom ali celo v ubijalsko nasilje.[37] Stereotip, da v Sloveniji antisemitizma ni bilo in da Slovenci niso antisemiti, se spreminja šele v zadnjih letih. To se pogosto utemeljuje s predpostavko in oceno, da Slovenci niso imeli pretirano veliko stikov z Judi. Če pa se priz-

---

[33] Zmago Šmitek, Poti do obzorja, Ljubljana 1988, str. 391.

Vse do 19.stoletja in še kasneje so bili stereotipi povezani z rasnim poreklom, psihološkimi, kulturnimi in družbenimi značilnostmi. Slovenski izobraženci, ki so se šolali na Dunaju, so šele tam prišli v bolj ali manj neposreden stik z Judi. Judje so bili označeni kot »mednarodni narod, vsem zoprn, vse sovražeč, a skoraj bi rekel vsem potreben kakor voda in zrak« – prim. Josip Apih, Židovstvo, Letopis matice slovenske za leto 1886, Ljubljana 1886, str. 17

[34] Marko Štepec, Nekateri opisi človeške stranpoti na prelomu 19. in 20. stol., v: Katja Vodopivec s sodelavci, Postava in hudodelstvo , Ljubljana 1990, str. 36. Avtor ugotavlja, da sta vodilna časopisa tistega časa – Slovenec in Slovenski narod – ,ki sta bila idejnopolitično povsem nasprotna, »enotna v svojem protižidovstvu«. Prispevki v tisku pa so imeli poleg prikaza zlasti negativne podobe in pogubnosti Judov za deželo tudi svarilni in poučni namen. Svarilo in poduk se nanašata na opozorilo pred tujim, nepoznanim, ki ne prihaja iz krščanske vere.

[35] Hannah Arendt, Izvori totalitarizma, Ljubljana 2003, str. 13. V modernem času je prisotna ideja, da moderni antisemitizem ni nič drugega, kakor sekularizirana različica srednjeveškega ljudskega praznoverja. Prim. Norman Cohn, Warrant of Genocide. The myth of the Jewish world-conspiracy and the »Protocols of the Elders of Zion«, New York, 1966. Avtor izhaja iz predpostavke, da judovska zgodovina sploh ne obstaja. Judje so po njegovem »ljudje, ki so živeli raztreseni po vsej Evropi, od angleškega Kanala do Volge, in imeli zelo malo skupnega, razen tega, da so njihovi predniki pripadali judovski religiji« – n.d. str. 15.

[36] Ibid., str. 16. Avtorica opozarja, da to ne zahteva le obžalovanja in obtoževanja, temveč tudi razumevanje. Razumeti pa seveda ne pomeni zanikati nasilja, izpeljevati neprecedenčno iz precedensa ali pojasnjevati pojavov s takimi analogijami in posplošitvami, da vpliva realnosti in pretresa izkušnje sploh ne čutimo več. Razumevanje pomeni, da smo se pripravljeni soočiti z realnostjo in se ji upreti, kakršna koli že je.

[37] Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja,v: Vsakdanjost rasizmom, Časopis za kritiko znanosti, (ČKZ) XXII (1996), št. 179, str. 36. Pojav je dobil nekaj domačih korenin, predvsem je naraščalo protijudovsko razpoloženje trgovcev in z njimi povezanih meščanskih krogov, ki so nasprotovali Judom kot tekmecem na gospodarskem področju. Slovenski antisemitizem je ostal omejen na mestna okolja in na podeželje ni prodrl, kar je posebej pomembno za Prekmurje, kjer so Judje živeli tudi po vaseh, ne samo v Murski Soboto in Lendavi . V začetku 20. stoletja so bile v Prekmurju pogoste ocene, »da je Jud trgovec, ki se obrača po vetru in se prilagaja trenutnim gospodarskim in političnim razmeram«. Lik judovskih trgovcev je pogost tudi v literarnih delih prekmurskega pisatelja Miška Kranjca – prim. Marjan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije v arhivu KC Sinagoga, Maribor 2006. Miško Kranjec uporablja izraz »Žid« in ne »Jud« in to je značilno tudi za druge avtorje.

nava obstoj antisemitske tradicije, se navaja dejstvo, da je bilo število Judov zelo majhno kot dokaz za »nevarnost«, prazno verbalnost in s tem tudi nepotrebnost analize obstoječih protijudovskih izjav in predsodkov. Pri tem se zamolči dejstvo, da je pičlo število Judov v 19. stoletju in pozneje tudi posledica represivne zakonodaje.[38] Pri oblikovanju slovenskega antisemitizma po prvi svetovni vojni so bili poglavitni ekonomski razlogi. To velja najbolj za Štajersko in seveda Prekmurje, ki je bilo priključeno k matični domovini. Judom so namreč v pokrajini ob Muri poleg tega, da so jih imeli za nosilce madžarskega potujčevanja, najbolj zamerili gospodarski monopol.[39] V Lendavi na primer je bilo gospodarsko življenje v marsičem odvisno prav od manjšega števila tamkajšnjih Judov, ki so s svojo podjetnostjo in dobrimi zvezami močno razširili poslovanje. Ekonomsko močni in vplivni so bili tudi nekateri Judje v Murski Soboti, ki so pospeševali gospodarski razvoj in prispevali k večji blaginji socialno precej obubožanega prebivalstva v pokrajini ob Muri. Ekonomska prevlada je bila eden od poglavitnih očitkov Judom vse do 2. svetovne vojne.[40] O tem je pisalo tudi takratno časopisje in kritiziralo prevladujoči vpliv Judov v svetovnem gospodarstvu in s tem tudi v politiki. Za slovenski antisemitizem prve polovice 20. stoletja lahko zapišemo oceno, da je bil ena od posledic sledenja tokovom iz neposredne bližine in tudi širšega prostora. Prihajajoči antisemitizem se je slovenskim razmeram prilagodil in postal tako imenovani »antisemitizem brez Judov«, kakor ga imenuje Janez Peršič.[41] Antisemitizem je postajal opaznejši predvsem po ofenzivnejšem nemškem antisemitizmu, ki so ga načrtno dograjevali in širili nacisti po prihodu Hitlerja na oblast v Nemčiji leta 1933. Po končani vojni leta 1945 smemo in moramo gledati na antisemitizem v Sloveniji v kontekstu totalitarnega političnega sistema s prevladujočim partijsko – birokratskim državnim aparatom. Posamezni Judje, ki so še ostali na Slovenskem svojega judovstva v javnosti niso izpostavljali. Spomin na Jude je bil pozabljen ali potisnjen na rob družbene stvarnosti. Antisemitizem na Slovenskem po letu 1945 moramo ocenjevati tudi v kontekstu dogajanja na prostoru nekdanje skupne države Jugoslavije. Drugo svetovno vojno je preživelo 15.000 Judov, od katerih se jih je okoli 8000 izselilo v novoustanovljeno državo Izrael (leta 1948 in 1951). V Jugoslaviji beležimo tri obdobja antisemitizma in sicer: obdobje 1945 – 1967 je mogoče označiti kot čas odsotnosti antisemitizma iz javnega življenja; obdobje 1967 – 1988 je bilo čas ponovnega pojavljanja antisemitizma v javnosti pod krinko antisionizma, medtem ko je obdobje 1988 – 1991 mogoče označiti kot čas, v katerem se pojavlja antisemitizem kot legitimni pogled na svet in hkrati kot funkcionalizacija judovstva.[42] S slovensko osamosvojitvijo so se nejasnosti in dileme okoli zgodovinskega spomina na Jude vnovič pojavile v javnem diskurzu. Bolj na lokalni kot državni ravni, a kljub temu primerno odmevno. Zlasti v Murski Soboti so se pojavila vprašanja o razlogih za rušenje sinagoge leta 1954, kar je bilo povsem nepremišljeno in necivilizacijsko dejanje. Na dan so prišla tudi mnoga odprta vprašanja o pravi resnici iztrebljanja oz. genocida prekmurskih Judov, ki so se

[38] Marko Štepec, Srečanja z Judi, Borec 1995, št. 542 – 543, str. 811.

[39] Gospodarska vloga in pomen prekmurskih Judov sta bila tudi po 1.svetovni vojni občutna. Velja pa omeniti, da so se Judje iz nekaterih krajev – na primer iz Beltincev – zaradi revolucionarnega vrenja v letih 1918/1919 izselili na Madžarsko in v Medžimurje.

[40] Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja, Časopis za kritiko znanosti (ČKZ) ,XXIII (1996) št.179, str. 41.

[41] Janez Peršič, Problem Cankarjevega antisemitizma, v: Problemi 1/1985, str. 22. Na Slovenskem v Cankarjevem času ni bilo Judov, da bi se nad njimi izživljal dejavni antisemitizem. Med Slovenci v Cankarjevem času je bila beseda Jud – in ne samo Judež, kar bi bilo razumljivo – pomenila vsakodnevno psovko za lakomnika, zahrbtneža ali brezobzirneža v denarnih zadevah. Ker Judov ni oziroma jih je zelo malo, antisemitizem pa se kljub temu pojavlja pomeni, da deluje logika antisemitizma, ki je pravzaprav tisto, kar je nevarno in zaradi česar nam antisemitizem kot ena najbolje raziskanih in bogato dokumentiranih zgodb, lahko rabi za učni model in pripomoček v razpoznavanju zatiranja določenih družbenih skupin, rasizma , ksenofobije.

[42] Laslo Sekelj, Antisemitizem v SFR Jugoslaviji (1945 – 1991 – 2000), Beograd 2002, 93.

zrcalila tudi v nekaterih časopisnih člankih.[43] Vprašanja so se vnovič aktualizirala ob 50. obletnici množičnih deportacij prekmurskih Judov in 50. obletnici konca druge svetovne vojne leta 1994 in 1995. Kljub tako pomembni in visoki obletnici očitno še ni dozorel čas, da bi država tudi uradno postavila spomenik ali vsaj spominsko ploščo žrtvam holokavsta v Murski Soboti in Lendavi. Odrinjenost na rob spomina je še navzoča. V lokalnem okolju Prekmurja so še vedno živi spomini na nečastna dejanja revolucionarnih povojnih oblasti leta 1954, ko so dali porušiti sinagogo v Murski Soboti in preveč skelijo sveže rane zaradi barbarskega početja lokalnih oblasti v Lendavi, ki so dovolile, da se je porušila zgradba tamkajšnje judovske šole, ki je bila edini tovrstni spomenik v Sloveniji. Po letu 1990 se v samostojni Sloveniji zanimanje za vprašanja judovstva in antisemitizma v kontekstu odpiranja dilem o zgodovinskem spominu na pozabljeno in odrinjeno judovsko skupnost, stopnjuje. K temu pripomore tudi mednarodna vpetost tematike in živahnejša raziskovalna ter tudi publicistična dejavnost, ki se loteva vprašanj antisemitizma kompleksneje in tudi v povezavi z nekaterimi aktualnimi notranjepolitičnimi temami, povezanimi z vprašanji nestrpnosti in netolerantnosti do manjšinskih etničnih skupin (problematika izbrisanih, Romov, istospolno usmerjenih...). Tema pridobiva na pomenu tudi zaradi ponovnega »aktiviranja« Judovske skupnosti, ki se mednarodno povezuje in odziva na aktualne dogodke v širšem prostoru. Leta 1993 je Institute of Jewish Affairs iz Londona izdal publikacijo z naslovom »Antisemitism World Report«, v kateri redno beleži protijudovska dejanja iz celega sveta. Tistega leta se je na spisku držav s primeri takšnih dejanj prvič znašla tudi Slovenija. Poleg omembe Slovenije v tej publikaciji so zanimivi tudi rezultati raziskave javnega mnenja iz leta 1994, po kateri kar 20,7 % Slovencev ne bi želelo stopiti z Judom v sorodstveno razmerje.[44] Ob tem se poraja zanimivo vprašanje, zakaj nam za prikazovanje logike zatiranja služi ravno fenomen antisemitizma. Še zanimivejše pa je vprašanje, zakaj naj bi prenašali izkušnjo antisemitizma v Slovenijo, torej v okolje, ki ni Judov nikoli gostilo v večjem številu in kjer antisemitizem nikoli ni prešel v skrajno, najbolj radikalno fazo fizičnega zatiranja in likvidacij.[45] Del odgovora na ta izziv ponuja holokavst, ki je spodbudil veliko število judovskih in tudi nejudovskih avtorjev k poglobljenemu ukvarjanju z antisemitizmom. Svoj delež poleg številne literature na to vedno aktualno tematiko prispeva tudi že pregovorna judovska pismenost, ki je raziskovalcem pustila veliko dokumentov in virov, kar judovsko vprašanje uvršča med zelo hvaležna in plodna raziskovalna področja. V tem kontekstu je treba iskati tudi odgovor za Slovenijo, v kateri antisemitizem kot dobro raziskan pojav v okolju, v katerem ni avtohtonega izvora in ne predstavlja močnejše zgodovinske dediščine, služi kot akademski primer za zgled in opozorilo pred podobnimi represivnimi pojavi. Kljub temu, da ne moremo govoriti o odkritem antisemitizmu večjega obsega, moramo spremljati vsak drobni pojav z elementi tega negativnega predsodka, saj je nadvse pomembna in poučna pot, ki jo je sovraštvo do Judov prehodilo od sovraštva na imaginarni ravni do konkretno izraženega sovraštva v izgredih in pogromih. Pomembno je zato to pot in razvoj pokazati in poznati, saj ji je podvržena vsaka ideologija, ki gradi na predsodkih in izkorišča skupine ljudi za lastno promocijo.

V kontekstu uveljavljenih stereotipov lahko obravnavamo tudi slovenski antisemitizem. Pri tem pa vnovič izpostavljamo, da je to v bistvu »antisemitizem brez Judov«, saj je Jud-

---

[43] Branko Žunec, Kakšna je resnica o iztrebljanju prekmurskih Židov? Večer, 28.4. 1994. Avtor tako kot drugi dosledno uporablja izraz Žid – Židje.

[44] Po raziskavi Dela – Stik z dne 21.4. 1995 8,5 % Slovencev ne bi želelo imeti Juda za soseda, enak odstotek Slovencev pa je tudi menil, da smo Slovenci do Judov nestrpni

[45] Ugotovitev izhaja iz raziskave, ki jo je na ISH – Institutom Studiorum Humanitatis – vodil prof. dr. Drago Rotar z naslovom »Antisemitizem – struktura nujnosti nacionalističnih ideoloških konjuktur v 19.stoletju in na začetku 20.stoletja v srednji Evropi in na Slovenskem«.

ovska skupnost v Sloveniji resnično številčno skromna. Štela naj bi okoli 300 pripadnikov, od katerih jih je le 130 članov Judovske skupnosti.[46] Med njimi jih je tudi peščica iz Murske Sobote, ne pa tudi iz Lendave, saj je zadnji lendavski Jud umrl 2004 leta. Ti obžalujejo, da ni več nekdanje sinagoge in lahko obiščejo le sinagogo v Ljubljani ali se odpeljejo v Gradec. To jih žalosti. Redki prekmurski Judje opozarjajo na dejstvo, da je tema o Judih na Slovenskem zelo zapletena in ni obdelana. Malo je ostankov Judov v Mariboru, kjer je obnovljena sinagoga tako kot lendavska spremenjena v kulturnozgodovinski spomenik, ki služi kulturnim prireditvam. Obe zgradbi » delujeta hladno in prazno, uporabljeni sta za druge namene, pri tem ne more nič spremeniti niti novo ostrešje, niti moderna okna, zgradba tudi živi od svoje funkcije. V Ljubljani obstaja Judovska skupnost, srečujejo se redno. Rabin je Italijan, enkrat tedensko prihaja iz Trsta, slovenskega jezika ne obvlada prav dobro. Prihaja pa veliko ljudi, predvsem mladih. Veliko od njih ni judovske vere, iz simpatije in zanimanja za judovsko kulturo obiskujejo bogoslužje in kulturne prireditve. Človek se mora sprijazniti s tem, da je Slovenija država brez Judov, nič več in nič manj.«[47] Mar res?

Viri in literataura:

Poleg virov, navedenih v opombah, so bili uporabljeni še:
Gašpar Mirjana in Beata Lazar, Židje v Lendavi, Lendava, 1997.
Roman Savnik, Židje v Jugoslaviji, Ljubljana 1926.
Irena Šumi, Oto Luthar, Jews and anti – semitism in contemporary Slovenia: Predavanje na mednarodni konferenci Judje in Antisemitizem na Balkanu, Bled 2002.
Claude Lanzman, Shoa:An Oral History of the Holocaust, New York 1985.
Wistrich, R.S., Antisemitims.The Longest Hatred, London 2005.
Gregor Tomc in Doroteja Lešnik, Rdeče in črno, Ljubljana 1995.
Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov, Celje 1989.

[46] Ivana Kreft, Ljubljana, izjava z dne 21.08. 2006. Poleg teh je v Sloveniji še 40 članov Judovske mladinske organizacije Kadime, od tega 30 aktivnih.

[47] Nikoli pozabiti, Judovska kultura v Sloveniji, v: Signal, letni zbornik Pavlove hiše, Potrna 2005, str. 104 – 105. Na ta problem je opozorila Erika Fürst iz Murske Sobote, ena redkih tamkajšnjih Judinj. Dodaja, da sama ne hodi na srečanja Judov v Ljubljano in da sploh ne ve, kje se Judje srečujejo. Poudarja pa, da sama svojo zgodbo rada pripoveduje mladim in je pogosto vabljena na šole. To jo veseli in ima dober občutek, saj je treba mladim »odpreti oči in nenehno opozarjati na temno poglavje zgodovine, da se kaj takšnega ne bi nikoli več ponovilo«.

Damir Globočnik

Stereotipi v karikaturi

UDK 741.5:94(497.4)

GLOBOČNIK Damir, dr. umetnostne zgodovine, muzejski svetovalec, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44
damir.globocnik@guest.arnes.si

Stereotipi v karikaturi

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 221–230, cit. 21

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Pri razširjanju stereotipov je posebna vloga pripadla satiričnim listom oziroma karikaturi, ki je zaradi zmožnosti vizualizacije v podzavest vtisnjenih stereotipov postala nepogrešljiva v propagandnem in političnem boju. Prispevek obravnava dvoje stereotipnih motivnih vzorcev, ki sta v slovenski časopisni karikaturi relativno pogosta: prikaze Slovencev (najpogostejši slovenski avtostereotip v karikaturi je »Kranjski Janez« v narodni noši, kmalu se mu pridruži sorodna ženska figura), Nemcev oziroma nemškutarjev (razpoznavni znamenji sta frak in cilinder) in predstavnikov drugih narodov in prikaze izkoriščanja Slovencev (do prve svetovne vojne karikature opozarjajo na nemško, po vojni pa na srbsko izkoriščanje Slovencev). V »tuji« karikaturi se Slovenci in slovenski politični dogodki konec 19. in na začetku 20. stoletja pojavljajo le izjemoma. Ker so avstrijski Nemci slabo poznali Slovence, se v dunajskih satiričnih listih ni izoblikovala stereotipna predstavitev Slovenca.

Ključne besede: stereotipi, karikatura, narodni stereotipi, narodne personifikacije, satirični listi

UDC 741.5:94(497.4)

GLOBOČNIK Damir, Ph.D. in art history, Museum Counselor, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44,
damir.globocnik@guest.arnes.si

Stereotypes in Cartoons

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 221–230, 21 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

A specific role in the dissemination of stereotypes had been played by satiric newspapers and their satirizing cartoons. Possessing an ability to visualize stereotypes deeply engraved into the subconscious the cartoon became a strong and indispensable weapon in political and propaganda battles. The present article describes two stereotype motifs that were quite frequent in Slovene newspaper cartoons. The first, portraying Slovenes, depicts the most recurrent Slovene caricature auto-stereotype, the so-called »Kranjski Janez« clad in national costume; the male figure was soon joined by a similarly dressed female figure. The second portrays the Germans and their ardent supporters, all clearly recognizable by tails and top hat. Newspapers, which featured cartoons of other nations as well, often depicted exploitation of Slovenes (up to the Second World War by the Germans, afterwards by the Serbs). Slovenes and political events taking place within Slovenia at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries rarely appeared in cartoons published in foreign publications. Since the Germans who lived in Austria did not know much about the Slovenes a stereotype of the Slovene never made it to the pages of Viennese satirical papers.

Key words: stereotype, cartoon, national stereotypes, national personifications, satirical newspapers

Karikature in satirične ilustracije, zlasti tiste s političnim predznakom, vsebujejo dokumentarne razsežnosti, po zaslugi katerih jih je mogoče uvrstiti med pomožne zgodovinske vire. Podobno kot pri časopisni ilustraciji, plakatu, sliki ali grafiki dokumentarnega značaja so vanje vtisnjeni drobci pripovednih, političnih, kulturnozgodovinskih in drugih sporočil, ki niso neposredno odvisni od umetniškega dometa avtorjev karikatur. Karikature dopolnjujejo in podpirajo pričevanja, ki jih vsebujejo pisani ali fotografski dokumenti, in hkrati omogočajo vpogled v preteklost, ki ga pri drugih zgodovinskih virih ne poznamo. Marsikdaj zgovorno komentirajo dobo in okolje, ki sta jih porodila, izrekajo neizrekljivo in prepovedano, odražajo nezavedno, ki so ga karikaturisti prelili v likovno satiro. Na neposreden način se odzivajo na politično, kulturno in družbeno dogajanje in nedvomno predstavljajo eno najbolj povednih

likovnih zvrsti. Zato jih ne velja pritegniti samo k preučevanju likovne umetnosti 19. in 20. stoletja, temveč tudi k raziskavam zgodovine, kulturne, socialne, duhovne zgodovine, političnega oziroma družabnega in vsakdanjega življenja.

Karikature je mogoče opredeljevati na podlagi poznavanja pravil in konvencij, katerim je podvržena karikatura kot likovna zvrst in tehnika, ter umetniškega dometa karikaturistov, v primeru politične tematike pa tudi s pomočjo poznavanja nazorske usmeritve karikaturistov in urednikov satiričnih listov oziroma vpogleda v širši politični in družbeni kontekst.

Karikature so vir in ilustracija, ki v nasičeni in hkrati šaljivi obliki prikazuje nek zgodovinski dogodek. Tudi za »ilustriranje« (opremljanje z reprodukcijami) nekaterih poglavij slovenske zgodovine oziroma za svojevrsten, likovno in tematsko povzemajoč, zgoščen in satirično podkrepljen pogled nanje je na voljo sorazmerno obsežen, pogosto že povsem pozabljen fond likovne satire in nasploh satirične periodike, ki sta se od leta 1869 bolj ali manj redno odzivali na nekatere domače in tuje politične dogodke.

Slovenska satirična periodika in z njo povezana časopisna karikatura sta se pojavili kot odraz priljubljenosti, ki so jo uživali satirični listi na Dunaju, v Münchnu, Berlinu, Pragi, Trstu idr. Alešovčev *Brencelj* (1869–1875, 1877–1886), Martelančev *Jurij s pušo* (1869/1870) in Levstikov *Pavliha* (1870) se začeli izhajati po obnovitvi ustavnega življenja, v dobi aktivnega vstopanja Slovencev v politično življenje habsburške monarhije, o čemer pričajo tudi v njih objavljeni satirični prispevki in karikature. Prvenstvo urejanja prvega domačega satiričnega lista si delita Jakob Alešovec z ljubljanskim *Brencljem* in Gašper H. Martelanc s tržaškim *Jurijem s pušo*. Fran Levstik je s *Pavliho*, ki je bil zasnovan podobno kot dunajski satirični list Der Floh (1869–1919), pri katerem je deloval češki karikaturist *Pavlihe* K. Klíč, dosegel prvi kakovostni vrh domače časnikarske literarne in likovne satire.

Slovenski narodno-politični razvoj konec 19. stoletja je našel svoj odraz tudi v satiričnih listih *Škrat* (1883–1885), *Juri s pušo* (1884–1886), *Rogač* (1886–1888), *Brus* (1889–1891), *Pavliha* (1892–1894) in *Brivec* (1891, 1896–1901). Nanje so poleg dunajskih in nasploh nemških imeli velik vpliv zlasti češki satirični listi. Pogojevali so ga plodni kulturni in politični stiki med Slovenci in Čehi, ki so temeljili na ideji »slovanske vzajemnosti«. Karikature iz praškega lista Humoristické Listy (1858–1914) so objavljali tudi nekateri omenjeni domači satirični listi.

Zanimiv je vpogled v uredniško usmeritev satiričnih listov: z izjemo *Brenclja*, ki je zastopal konservativne poglede Bleiweisovega političnega tabora, so vsi slovenski satirični listi konec 19. stoletja izpričevali liberalne tendence. Na satirične liste lahko gledamo tudi kot na enega izmed pokazateljev širjenja ali oženja političnih svoboščin in vpliva cenzure v habsburški monarhiji in Jugoslaviji.

V začetku 20. stoletja po zaslugi satiričnih listov, kot so *Jež* (1902–1909), *Osa* (1905/1906) in *Kurent* (1918/1919), ter nekaterih ilustratorjev prvič doseže domača satirična ilustracija vrhunski umetniški nivo. Vpliv na njihovo satirično risbo je imela sočasna secesijska risba oziroma ilustracija. Tudi na satirični list *Kurent* so vplivali avstrijski satirični listi, vendar pa *Kurent* ni sledil njihovi medvojni patriotski in promonarhični uredniški politiki, temveč je objavljal karikature s proslovanskimi, jugoslovanskimi in antimilitarističnimi tendencami.

Karikature so v letih pred 1. svetovno vojno, med obema vojnama in zlasti v obdobju po 2. svetovni vojni poleg satiričnih listov vedno pogosteje objavljali tudi nekateri časniki in revije (npr. dnevnika *Dan* (1912–1914) in *Jutro* (1912–1914, 1920–1945), revija *Ilustrirani Slovenec* (1924–1931)). V karikaturi se je preizkusila tudi vrsta mlajših likovnikov, ki so sodelovali s satiričnimi listi *Čuk na pal'ci* (1922–1926), *Skovir* (1928/1929), *Posebna izdaja* (1937–1939), *Toti list* (1938–1941) idr. Mnogo zaslug za razvoj likovne satire na Slovenskem ima satirični list *Pavliha*, ki je izhajal med letoma 1944 in 1991. Karikatura je v drugi polovici 20. stoletja postala stalna in nepogrešljiva rubrika v dnevnem časopisju.

V pestro paleto motivnih pripomočkov, po katerih pogosto posegajo karikaturisti, poleg deformacij (prikazovanja teles in obrazov v popačeni obliki), posplošitev (redukcij dejanske pestrosti), razgaljanja napak in pomanjkljivosti, poudarjanja tipičnega in opuščanja postranskosti, shematiziranja, satiričnih atributov idr., sodijo tudi stereotipi, na primer socialni in nacionalni stereotipi kot so stereotipne predstave posameznih narodov, strank, družbenih pojavov in slojev, malomeščanov, duhovnikov, delavcev, birokratov, gostilničarjev, tašč ...

Na stereotipe naletimo povsod, v vsakdanjem in javnem življenju, v literaturi in politiki ... Pred izumom elektronskih medijev so se stereotipi razširjali predvsem s pomočjo tiska. Posebna vloga je pripadla satiričnim listom oziroma karikaturi, ta je tudi zaradi zmožnosti vizualizacije v podzavest vtisnjenih stereotipov postala nepogrešljiva v propagandnem in političnem boju. Karikatura odraža mentaliteto, način mišljenja svoje publike, karikaturist s publiko deli predsodke, stereotipe, klišeje, izkrivljene in reducirane predstave o nekem pojavu, posamezniku ali skupini ... Pri razširjanju negativnih stereotipov so sodelovali nekateri največji evropski karikaturisti.

V prispevku želim opozoriti na dvoje stereotipnih motivnih vzorcev, ki sta v slovenski karikaturi relativno pogosta: na prikaze Slovencev, Nemcev oziroma nemškutarjev in predstavnikov drugih narodov in na prikaze izkoriščanja Slovencev. Obema bi lahko poiskali vzporednice in dopolnilo v sočasnih pisanih virih, časopisnih člankih, političnih komentarjih, dnevnikih ...

Narodni stereotipi

V politični karikaturi so najbrž najpogostejši in najzanimivejši stereotipi povezani s personificiranjem narodnih skupnosti. Personifikacije posameznih narodov so nastale na podlagi zakoreninjenih kolektivnih, shematičnih, poenostavljenih predstav, predsodkov in črno-belih klišejev. Poleg skrajno poenostavljenih predstav o tujih narodih in skupinah (heterostereotipi) se vselej pojavljajo tudi podobno zastavljene samopodobe, predstave o lastni skupnosti (avtostereotipi).

V jeziku karikatur ima pomembno vlogo proces »tipiziranja« oziroma »stereotipiziranja«: oblikovanja hitro prepoznavnih, značilnih figuralnih tipov, ki so postali nosilci posebnih, karikirano ponazorjenih skupnih lastnosti in značilnosti predstavnikov nekega naroda. Posamezni karikirani liki naj bi poosebljali značaj celotnega naroda, npr. nemški Michel (der deutsche Michel), angleški John Bull, francoska Marianne, ameriški Uncle Sam idr.

Stereotipni načini predstavitve posameznih narodov so se v evropski karikaturi začeli oblikovati od tridesetih let 19. stoletja dalje. Stalni junaki karikatur so postali figuralni tipi z značilno fiziognomijo, oblačili (nošo), pokrivalom. V njih so se v prototipski podobi povezale romantične predstave o nacionalnem značaju in duhu kot tudi starejše alegorične tradicije, ki so v ikonografiji 19. stoletja postale nacionalna utelešenja državne ideje.[1]

Alegorične nacionalne personifikacije (Avstrija, Bavarija, Britanija, Evropa, Francija, Germanija, Helvetia (Švica), Italija, Panonija, Poljska, Slavija ...) so najbolj poznane v njihovi monumentalni obliki – kot sestavni del javnih kiparskih spomenikov. Za predstavitve posameznih narodov so karikaturisti uporabljali tudi heraldične embleme in simbole (dvoglavi habsburški orel, češki lev, ruski medved ...).

Washington Irving (1783–1859) je z naslednjimi besedami (objavljene so bile v *Novicah* leta 1860, devet let pred izidom prvega slovenskega satiričnega lista) opisal angleško

[1] Po: Carsten Lenk, »Wenzel und Michel / Die Lesbarkeit nationaler Stereotypen am Beispiel deutscher und tschechischer Karikatur«, Gleiche Bilder, Gleiche Worte/Deutsche, Österreicher und Tschechen in der Karikatur 1848–1918 / Stejné obrazy, stejná slova/Němci, Rakušané a Česi v karikatuře 1848–1918, München 1997, str. 15.

personifikacijo, Johna Bulla (moški ekvivalent ženskemu liku Britanije): *»Njegove kreposti so mu vse vlastne, so narodne in naravne. Celó njegovi pregreši pričajo od jakosti njegovih dobrih lastnost.«*[2] – *»... in ptujec, kteri želi učiti se posebnosti Angležev, bo najlagje nabiral take hvale vredne podučenja na neštevilnih podobah Johna Bula, ktere se obešene po oknih prodajavnic mnogoterih.«*[3]

Podobne besede bi lahko uporabili tudi za številne personifikacije drugih narodov, med katerimi je tudi soroden slovenski lik. Medtem ko so Angleži *»potelotvorili svoje narodne posebnosti v podobo čverstega, dobro rejenega, čokljatega starca s trivoglatim klobukom, rudečim opersnikom (lajbelcom), jerhastimi hlačami in močno hrastovo gorjačo«*,[4] so Slovenci z nemajhnim zamudništvom izoblikovali svojo prvo, najbolj značilno in najbrž najbolj pogosto likovno personifikacijo, v pražnjo kmečko nošo oblečenega Kranjskega Janeza (Janeza, slovenskega Janeza, Kranjca ...), ki se pojavlja v različnih variacijah. Poleg spreminjanja imena je mogoče slediti tudi spremembam narodne noše.

Leta 1870 v *Pavlihi* srečamo dva stalna junaka, ki jo lahko označimo za predhodnika Kranjskega Janeza. Po zamisli urednika Frana Levstika (1831–1887) ju je narisal češki karikaturist Gustav Jaroslav Schulz (1846–1903).

»Gregor Potrebnik« je naslovni junak istoimenske stalne rubrike, v kateri je Levstik s krepkimi besedami »predstavnika ljudstva« (v velikolaškem narečju) šaljivo obravnaval aktualne dogodke.[5] Na začetku rubrike je bila ilustracija Gregorja Potrebnika v narodnih oblačilih z marelo in palico pod levo roko. Matija Žvanut, ki je bil poverjenik *Pavlihe* v Trstu, je pisal Levstiku, da bo Potrebnik ali Ribničan postal nova *»stoječa figura«*.[6] Tovrstne stalne figure (nem. stehende Figuren) oziroma stalni junaki so bili v satiričnih listih priljubljeni.

Svojo rubriko je imel tudi Pavliha, ki se je zapletal v pogovore z visokimi državniki in politiki ali pripovedoval, kaj je doživel v Ljubljani in drugje. Gustav Schulz je narisal Pavliha v dokolenskem izrezu s fajfo v roki.

Lik Pavlihe je prevzel satirični *Brencelj*, v njem lahko naletimo tudi na Kranjskega Janeza, kasneje pa tudi v drugih satiričnih listih, na karikaturah Hinka Smrekarja, Maksima Gasparija, v povojnem *Pavlihi*, na v današnjem trenutku risanih karikaturah.

Kranjskemu Janezu se je pridružila tudi ženska figura (Slovenija kot dekle ali ženska, opravljena v narodno nošo), ki sčasoma prevzame vodilno vlogo. Alenka Puhar ugotavlja, da se je v obdobju, ki ga obravnava v knjigi Slovenski avtoportret 1918–1991 (Ljubljana 1992), slovenska narodna skupnost avtoportretirala kot ženska figura.[7]

Na karikaturi *»Pri volitvi«* (*Brencelj*, 1871, št. 23) srečamo Kranjskega Janeza, personifikacijo Slovenije in domačega nemškutarstva. »Kranjec« se – kot nekakšen Herakles na razpotju – odloča med Slovenijo (nevesto v kmečkih oblačilih) in Nemčurijo (v drzni meščanski obleki). Kranjec se ne zmeni za Nemčurijo, njeno nemško kulturo in Dežmanovo maslo, roko ponuja Sloveniji, saj ta pozna njegove potrebe: *»Ti so moja, une ciganke ne maram. Jaz ostanem pri domačih.«*

Stereotipi imajo univerzalen značaj, saj jih je možno z malenkostnimi prilagoditvami uporabiti tudi za karikirano predstavitev drugega objekta. Časnikar in pripovedni pisatelj

---

[2] »John Bul / Po Irving-u spisal Lovro Primčkov«, Novice, 1860/31.

[3] »John Bul / Po Irving-u spisal Lovro Primčkov«, Novice, 1860/27.

[4] »John Bul / Po Irving-u spisal Lovro Primčkov«, Novice, 1860/27.

[5] Po: Velemir Gjurin, »Socialnozvrstna zaznamovanost besedil v Levstikovem Pavlihi«, Obdobje realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1982, str. 401.

[6] Po: »Nekaj literarne korespondence (objavil dr. Gregor Čremošnik)«, Ljubljanski zvon, 1916, str. 377.

[7] Alenka Puhar, »Avtoportretiranje«, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992, str. 10–11.

Jakob Alešovec (1842–1901) je iz nemških satiričnih listov prenesel v *Brenclja* vzorec predstavitve nemškega meščana in ga povezal s stereotipnim načinom predstavitve Nemcev in nemškutarjev, skorajda vedno oblečenih v frak in cilinder, ki sta veljala za *»znamenje kapitala in inteligencije«*.[8]

Nemškutarske škrice srečamo na naslovnih vinjetah *Brenclja* (npr. I. in IV. letnik) in na vrsti karikatur. Izstopa karikirana podoba voditelja ljubljanskih liberalnih Nemcev in nemškutarjev Karla Dežmana (1821–1889) kot nekakšnega prototipa renegata. Dežman je upodobljen z grabljami, ki so zaradi pesmi Proklete grablje, ki jo je napisal v dobi, ko je veljal za enega najzavednejših Slovencev, veljale za njegov satirični atribut (in nasploh simbola renegatstva).

Na karikaturi *»Žabe in vol. (Basen)«* (*Brencelj*, 1870, št. 1) nemški »ustavoverneži« (žabci s cilindri in fraki) želijo prekositi velikanskega vola (poosebljenje slovenskih taborov). Nauk karikature: *»Kdor je žabjega rodú, naj ostane žaba in naj nikdar ne misli, da bo, napenjaje se in kvakaje dosegel ponosno velikost vola, kajti enega vola glas več izdá, kakor kvakanje celega žabjega zbora.«*

Omenjene karikature so nastale v času naraščanja napetosti ter prvih fizičnih spopadov med slovenskim in nemškim prebivalstvom dežele Kranjske (pretep med člani nemškega telovadnega društva Turnverein in Južnega Sokola julija 1867, pretep med turnarji in slovenskimi kmeti maja 1869).

V proces nastajanja stereotipov je vključena tudi idealizirana slika o sebi ali lastni skupnosti, o lastni izjemnosti in vzvišenosti, medtem ko so nasprotni strani pripisane vse slabe lastnosti in poteze. Demoniziranje, dajanje v nič, negativna projiciranje lastnih lastnosti v sovražnika služi krepitvi notranje enotnosti.

Skrajna oblika tipiziranja in stereotipiziranja so »podobe sovražnika« (nem. Feindbilder). Angelika Plum ugotavlja, da je zgodovina politične karikature obenem zgodovina »podob sovražnika«, kajti ko karikatura služi kot politično izrazno in bojno sredstvo, postane prizorišče političnega antagonizma.[9]

Vzemimo za primer likovno delovanje Maksima Gasparija (1883–1980) med kampanjo za plebiscit na Koroškem, ko je koval v nebes, vse kar je slovenskega oziroma jugoslovanskega, vse nemško pa je bilo deležno zaničevanja. Na eno izmed razglednic je npr. prikazal Slovenca kot antičnega Heraklesa, njegova izbranka je brhka slovenska mladenka, ne pa stara, falirana avstrijska coprnica. Napihnjena avstrijska žaba ima okrog vratu venec iz hrastovih listov …

V »tuji« karikaturi (npr. v nemško pisanih satiričnih listih) se Slovenci in slovenski politični dogodki konec 19. in na začetku 20. stoletja pojavljajo le izjemoma. Walter Peterseil v svojih študijah o »nacionalnih stereotipih v karikaturi«, v kateri obravnava predstavitve Madžarov, Poljakov, Srbov, Slovencev in Čehov v dunajskih satiričnih listih v obdobju 1895–1921 (magistrsko delo, 1991, in doktorska disertacija, 1994, univerza na Dunaju), navaja le šest karikatur s slovensko motiviko (celjsko gimnazijsko vprašanje 1895, septembrski dogodki v Ljubljani 1980, koroški plebiscit 1920).[10]

Kot primer karikiranja Slovenca omenja karikaturo »Zu den Vorgängen in Laibach / Slowenische Kultur« (Kikeriki 1908, št. 79). Na karikaturi, ki je nastala kot odmev na nemire v Ljubljani septembra 1908,[11] je upodobljen slovenski divjak s kijem v rokah, njegov obraz je

[8] Po: »Iz Kranja (Izv. dop.)«, Slovenski narod, 1869/100.
»kapital in inteligencija«: prevod nemškoliberalnega gesla »Besitz und Bildung«.

[9] Po: Angelika Plum, Die Karikatur in Spannunsfeld von Kunstgesichte und Politikwissenschaft / Eine ikonologische Untersuchung zu Feindbilder in Karikaturen (doktorska disertacija), Aachen 1997, str. 22.

[10] Walter Peterseil, Nationale Stereotypen in der Karikatur/Die Magyaren, Polen, Serben, Slowene und Tschechen in wiener humoristisch–satirischen Zeitschriften (1895–1921), Dunaj 1991 (magistrsko delo), str. 221–236.

[11] Med slovenskim protestnim zborovanjem 18. septembra 1908 v Ljubljani, prirejenim zaradi napada na udeležence občnega zbora Družbe sv. Cirila in Metoda na Ptuju, je množica razbila šipe na Kazini in drugih nemških lokalih ter

spačilo sovraštvo do ljubljanskih Nemcev. Nekaj podobnega primitivnim bestialnim potezam slovenskega nasilneža (velike ustnice, majhen zavihan nos, priprte oči ...) srečamo tudi na karikaturi »Die Budgetpost 'Cilli' abgelehnt!« (Kikeriki, 1897, št. 4).

Ker so avstrijski Nemci slabo poznali Slovence, se v dunajskih satiričnih listih ni izoblikovala stereotipna predstavitev Slovenca.

Madžari so na karikaturah pogosto predstavljeni kot pretkani, egoistični veleposestniki, včasih imajo aziatske poteze. Tipični karikirani figuri Madžara sta Pušta in Janoš.

Razvitejša družbena in politična organiziranost Čehov, ki so jo Slovenci imeli za vzor pri svojem narodno-političnem delovanju, je bila vzrok za številne karikirane upodobitve Čehov v dunajskih satiričnih listih. V satiričnem listu Figaro (1857–1919) je redno nastopal Wenzel (Vaclav, Venceslav) oziroma Powidl (nem. češpljeva čežana, Powidl sein: biti vseeno), Kikeriki (1861–1933) pa je uporabljal figuro »Čeha« (Böhm). *»Dunajski šaljivi list velike cene 'Figaro' ima med drugimi svojimi smešnimi podobami tudi časniškega služabnika Vaclava (Venclja), ki ne more nobene besedice čisto nemško izpregovoriti,«* piše Fran Levstik leta 1871.[12]

Walter Petersiel mdr. poudarja, da na avstrijskih karikaturah, ki so nastale ob koroškem plebiscitu, kot nasprotniki ne nastopajo Slovenci, temveč Srbi.[13] Avstrijska propaganda je namreč Slovence želela pridobiti na svojo stran, zato se na karikaturah ni uporabljala protislovenskih stereotipov,[14] Slovence pa je »pojugoslovanila«.

Srbe je nemški in madžarski satirični tisk v habsburški monarhiji med 1. svetovno vojno prikazoval kot umazan, ušiv, zasteničen, neizobražen narod, kot tatinsko, lažnivo in morilsko sodrgo.[15]

Negativna zahodnoevropska percepcija, podkrepljena z vrsto stereotipov je v obdobju po Berlinskem kongresu zajela celoten Balkan. Vrhunec so balkanski stereotipi doživeli v času balkanskih vojn. Milan Ristović ugotavlja, da so se karikaturah na temo dogodkov v Albaniji, ki jih je v letih 1914 in 1915 objavljal berlinski satirični tednik Kladderadatsch (1848–1898), balkanski nečistoči, divjaštvu, primitivnosti, bedi, spremenljivosti, zvijačnosti in drugim negativnim lastnostim zoperstavljale aristokratska uglajenost, eleganca in druge pozitivne lastnosti kulturno višje razvite Evrope.[16]

V študiji Walterja Peterseila morda niso zajete vse karikature, povezane s slovenskimi dogodki, vendar je njihovo število v primerjavi s karikaturami drugih narodov več kot skromno. Zato za razliko od pogostih upodobitev Čehov, Poljakov, Madžarov v nemških satiričnih listih najbrž ne moremo naleteti na izoblikovane stereotipne predstavitve Slovencev, ki bi nam omogočili podobno analitično zoperstavitev karikatur s sorodnimi motivi, kot so jo za avstrijsko, češko in nemško karikaturo lahko opravili avtorji razstavnega kataloga/zbornika Enake podobe, enake besede (München, 1997).[17]

Omenjeni Kranjski Janez je slovenski avtostereotip, pogojen s socialno strukturo slovensko zavednega prebivalstva. Zanimivo je, da so bili v drugi polovici 19. stoletja satirični listi

uničevala nemške napisne table. Posredovali sta žandarmerija in vojska. Protinemške demonstracije so višek doživele dva dni kasneje, ko je opita vojaška patrola streljala na množico in ubila dve osebi.

[12] Fran Levstik, »-m-. Na Dunaju, 31. marca. (Izv. dopis)«, Slovenski narod, 1871/39.

[13] Walter Peterseil, Nationale Stereotypen in der Karikatur/Die Magyaren, Polen, Serben, Slowene und Tschechen in wiener humoristisch–satirischen Zeitschriften (1895–1921), Dunaj 1991 (magistrsko delo), str. 221.

[14] Po: Arnold Suppan, »Karikatura kot vir modernih stereotipov: (nemški) Avstrijci – Slovenci«, Avstrija – Slovenija / Preteklost in sedanjost, Ljubljana & Celovec, 2002, str. 75.

[15] Po: Walter Peterseil, »Die Serben in der Karikatur«, Nationale Geschichtsbilder und Stereotypen in der Karikatur, doktorska disertacija, Dunaj 1994, str. 485.

[16] Po: Milan Ristović, »'Slika neprijatelja' / Srbske teme u berlinskom satiričnom časopisu 'Kladderadatsch' 1914–1915. godine«, Godišnjak za društvenu istoriju, 1996/1–2.

[17] Gleiche Bilder, Gleiche Worte/Deutsche, Österreicher und Tschechen in der Karikatur 1848–1918 / Stejné obrazy, stejná slova/Němci, Rakušané a Česi v karikatuře 1848–1918, izdal: Adalbert Stifter Verein, München 1997.

praviloma namenjeni predvsem meščanom in so izpričevali liberalne tendence. Prvi in najdlje izhajajoči slovenski satirični list konec 19. stoletja *Brencelj* je bil svojevrstna izjema. Veliko bralcev je našel med podeželskim oziroma kmečkim prebivalstvom. Urednik Alešovec, ki je sledil političnim smernicam urednika gospodarskih, obrtnih in narodnih *Novic* dr. Janeza Bleiweisa, je zapisal, da *Brencelj* želi *»zabavati posebno prosto ljudstvo«*.[18] V 19. stoletju razlika med meščani in podeželjem na Slovenskem ni bila tako izrazita, saj je del kmečkega razreda postopoma prehajal v meščanskega.

Preprostemu slovenskemu človeku so bile namenjene tudi *Brencljeve* karikature. Po letu 1877 je karikature v *Brenclju* risal slikar samouk Franc Zorec (1854–1930). Alešovec je Zorčevo likovno nadarjenost odkril, ko je ta v Ljubljani študiral teologijo. Zorec je po posvetitvi v mašnika leta 1879 je služboval kot kaplan v raznih krajih, od leta 1900 je bil župnik v Novi Oselici pri Sovodnjem.[19]

Večina *Brencljevih* karikatur ima političen značaj. Zorec in Alešovec, ki je sodeloval pri vsebinski zasnovi karikatur, sta delno povzemala motive po karikaturah, objavljenih v nemških satiričnih listih, pogosto pa sta uporabljala tudi personifikacije ali simbolne in druge figure, ki so bile slovenskim bralcem blizu in so jih zlahka prepoznali (personifikacije Avstrije, Slovenije in Slovenca, nemški Michel, davkar idr.).

Prikazi izkoriščanja Slovencev

Zgodba o krutem izkoriščanju in gospodarskem izčrpavanju Slovencev je najbrž stara vsaj toliko kot njihovo politično zavedanje, le da niso bili vselej na voljo karikaturisti, ki bi jo prelili v likovno sporočilo. Lahko ji sledimo od karikatur v *Brenclju*, ki so se lotile nemškega izkoriščanja Slovencev v habsburški monarhiji, preko karikatur o srbskem izkoriščanju Slovencev v prvi in drugi Jugoslaviji do novejše dobe.

Na karikaturi *»Pri obedu«* (*Brencelj*, 1872, št. 5, ponovna objava: 1880, št. 11/12) so se pri skupnem obedu zbrali predstavniki habsburških narodov. Personifikacija Avstrije: *»Kako to, da uni-le ne jedó? Jim je mar jed preslaba?«*. Pri tem misli na Slovana (Slovenca in Čeha). Minister za pravosodje Julij Glaser ji pojasni: *»Saj imajo vsega dosti! Poglejte, toliko jedí je na mizi, da se skoro šibi. – Zakaj ne jeste, Vi godrnjači? Poglejte, kako jedó Nemci!«* Slovana pristavljata: *»Nimamo žlice, gospod, ne moremo jesti.«* Minister Glaser odgovarja: *»Bi pa potrkali z žlico ob mizo, da bi Vam jo prinesel.«* Slovana: *»Če pa žlice nimamo.«* Na drugem koncu mize Madžar nagovarja Nemca: *»Poglej, Švab, tisti ljudí ne gredo k mizi; óbrihtej si jih za póstrežbo, kóker sem si jaz óbrihtal Hérvata, teremtete. Móra párirati. Kuš Hérvat.«* Alešovec je karikature tedaj naročal pri neznanih risarjih na Dunaju, zato kar zadeva oblačila Slovenca omenjena karikatura dokumentarno ni povsem verodostojna. Zlahka lahko prepoznamo Čeha (z ravno okroglo čepico, na njej je običajno cvetlica – namig na njegov kmečki izvor), Poljaka (pokrivalo kvadratne oblike), Nemca (avstrijski Mihel s čepico s čopom) ter Hrvata. Bolj kot tipizirane poteze Slovenca in Čeha določa napis na pokrivalu.

Na Zorčevi karikaturi *»Pred ministersko palačo na Dunaju«* (*Brencelj*, 1885, št. 5) Štajerec, Korošec in Primorec tarnajo pred zaprtimi vrati hiše ministra Conrada: *»To je čudno, da je ta hiša za nas zmiraj zaprta, ti Kranjec, si pa vendar prišel iz nje.«* Kranjec: *»Prišel. Pa kaj sem dobil? To-le!«*, pri tem zgovorno kaže figo.

Leta 1889 je satirični list *Brus* (1889–1891) naznanil, da bo objavil *»krasno sliko **imenitne slovenske molzne krave**«*. *»Slika predstavljala bode nekak 'Stilleben', zagotavljamo pa, da*

[18] »Iz Ljubljane, 25. sept. (Izv. dop.)«, Slovenski narod, 1869/115.

[19] Po: »'Brencelj' in njegov glavni ilustrator«, Slovenec, 1930/35.

bode vzbujala senzacijo.«[20] Vendar podoba (najbrž bi bila to karikatura, podobna vrsti kasneje nastalih karikatur) ni bila objavljena.

Tržaški satirični list *Brivec* (1896–1902) je objavljal karikature češkega karikaturista Karla Krejčíka (1857–1901). Na eni izmed njih Čeh neumorno spravlja svoj pridelek v kaščo, iz katere na Dunaj potuje velik voz (*Brivec*, 1897, št. 8). Pripisan komentar je karikaturo prestavil na slovenska tla: *»Tudi Slovenec spravlja snop za snopom v svoj hram – državni eksekutor kmetov trud odpelje na velikem vozu v cesarsko zalogo ali nas pa vlada dovolj podpira in ali se na naše prošnje ozira? – Ne!«*

Naslednje leto je *Brivec* objavil karikaturo *»Slovanski davkar in minister«* (*Brivec*, 1898, št. 34). Slovan polaga na vago težke vreče pšenice, avstrijski ministrski predsednik, češki grof Franz Thun je pri tehtanju pristranski. Slovan: *»Nakladam žakelj na žakelj, a avstrijskim ministrom vendar ne zadostuje, ker se tem gospodom še vedno dozdeva, da češka in slovenska pšenica ne odvaga nemško-italijansko proso!«*

Karikature, objavljene v *Ilustriranem Slovencu*, ki je kot priloga osrednjega slovenskega katoliškega časnika *Slovenec* (1873–1945) izhajal med letoma 1924 in 1931, so nastale kot komentarji konkretnih političnih razmer, npr. ob volitvah, podžigal jih je odpor do konkurenčnih strank, centralizma, unitarizma, jugoslovanstva, korupcije, davkov, zakonov ... V njih lahko razbiramo tudi nezadovoljstvo dobršnega dela Slovencev nad položajem v novi državi. Karikaturista Maksim Gaspari in Hinko Smrekar (1883–1942) sta poleg političnih karikatur objavila tudi pravcato galerijo portretnih karikatur znanih slovenskih kulturnikov, politikov idr.

Gaspari je na karikaturah oblikoval nekaj tipiziranih figuric tedanjih politikov. Karikatura *»Pomladanske politične sanje«* (*Ilustrirani Slovenec*, 1925, št. 23), prikazuje povorko na čelu s velikosrbskim politikom Nikolo Pašićem, ki jaha na kljusetu, opremljen je z zastavo z narisanim mošnjičkom, za seboj vleče voditelja Hrvatske republikanske kmečke stranke Stjepana Radića na oslu, Albina Prepeluha iz Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev na psu in Ivana Puclja iz Samostojne kmetijske stranke na lesenem konjičku. Vsi štirje imajo zgovorna pokrivala: Pašić srbsko šajkačo, k Radićevi hrvaški narodni noši je sodila kučma s krono (ta na karikaturah velja za nepogrešljiv Radićev razpoznavni znak), Prepeluh nosi revolucionarno jakobinsko čepico in Ivan Pucelj kmečki klobuk z velikim peresom; k celostni podobi Puclja kot »Kranjskega Janeza« so poleg klobučka sodili tudi lajbč, jerharce, škornji in vile.

Na karikaturi *»Slovenija v dobi seljačke Pašić-Radić-Pucljeve vlade in narodnega 'sporazuma'«* (*Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 8) je Gaspari narisal nemočno Slovenijo v primežu stiskalnice. »Davčni vijak« navira »vlada RR« (radikalci in Radić). Iz stiskalnice padajo novci, ki jih v klobuk z napisom »čaršija« lovi politik, poleg je tudi Srbkinja s polno vrečo denarja. Stiskalnice, vijake, primeži in podobna orodja se pogosto pojavljajo na karikaturah. Motiv se je razvil iz poznosrednjeveške alegorične predstavitve »Kristusa v stiskalnici«.

Karikaturam v Ilustriranem Slovencu nasprotno zgodbo nam pripovedujejo karikature v liberalnem dnevniku *Jutro*, ki je začel izhajati leta 1920. Po višini naklade je bilo *Jutro* drugo v Jugoslaviji, po številu naročnikov pa celo prvo. Imelo pa je tudi največje uredništvo v vsej državi, v katerem so bili zaposleni tudi ilustratorji. Večino karikatur v *Jutru* iz let 1924 do 1928 je delo karikaturista, ki se je podpisoval s črko »W.« (najbrž inž. arh. Janko Omahen (1898–1980)). Številne karikature, ki jih je sredi dvajsetih let *Jutro* namenilo volilnemu boju, pričajo o velikem pomenu, ki ga je uredništvo tedaj pripisovalo karikaturi.

Največja slovenska politična tabora sta istočasno začela producirati karikature s podobnimi motivi. Na karikaturah v *Jutru* in *Ilustriranem Slovencu* je vedno zmagovala domača stran, vedno so bili nasprotniki prikazani tako ali drugače ponižani, neumni, premagani, zaničevani ... – kot da bi slovenski politični katoliki in liberalci živeli v dveh paralelnih realnostih, ki sta

[20] Brus, 1889/6.

med seboj sicer silno povezani in soodvisni, toda postavljata si lastna pravila vrednotenja tega, kar je pravično, koristno ...

Karikature v *Jutru* se začnejo strnjeno pojavljati sredi leta 1924, z nastopom Davidovićeve vlade. Davidović je v vlado pritegnil tudi dr. Antona Korošca in mu namenil funkcijo podpredsednika in ministra prosvete. V 232. št. *Jutra* je bila npr. objavljena dvodelna karikatura *»V opoziciji in na vladi«*. Prva sličica se je polotila obljube Slovenske ljudske stranke (*»Davke bomo znižali!«*), druga sličica pa je bila podnaslovljena *»Davke nižamo ...«*, na njej se je davkoplačevalec sključil pod bremeni novih davkov.

Usodo Slovenije v prvih letih skupne države je Smrekar ponazoril na treh sličicah z naslovom *»Ideja 'narodnega in državnega edinstva' v praksi«* (*Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 17). Na prvi je narisana *»Slovenija l. 1921. pred sprejetjem vidovdanske ustave«*: krepka Slovenija navdušeno pričakuje rešitelja, srbskega junaka, ki s sabljo *»frangozki patent«* odseka glavo (verjetno avstroogrskemu) zmaju. Na drugi sličici je shirana *»Slovenija l. 1921.–1925. za časa režimov gg. Pašića, Pribičevića in Žerjava«*, ki ji je Srb ravnokar pobral celo obleko, tako da si je morala svoje oblačilo sešiti iz nakaznic za davke. Zadnja med njimi je Slovenija v letih 1925 in 1926, za časa vlada radikalcev in Radića, ki je vse, kar je ostalo od Slovenije, pobasal v torbo. V ozadju si zadovoljno mane roke Pašić.

Za 1. št. *Ilustriranega Slovenca* v letu 1927 je Smrekar (alias »Jaka Krulc«) narisal obupano Slovenijo *»kot Cankarjansko mater, obupano in zapuščeno«*, ki ne more poskrbeti za svoje otroke, npr. za drobno shirano »Univerzo«. Sloveniji je položil v usta besede: *»Kje sta moj stari red in blagostanje, odkar mi gospodari sestra Centrala! Komaj da životarim od – miloščine, ki mi jo dajejo Centrala in njeni kavalirji!«* Beograjsko »Centralo« je prikazal kot srbsko matrono, okinčano z zlatom, ki vodi na vrvici popadljivega psička »Korupcijo«. Z njo koketira poženščeni in *»neodgovorni slovenski oče«* Pucelj, *»medtem ko se mu dom spreminja v norišnico«*.[21] V ozadju je narisana nabito polna psihiatrična bolnica Studenec, na Centralini desni je dr. Gregor Žerjav, ki daje Sloveniji miloščino.

Humoristični list *Skovir* sta v letih 1928 in 1929 izdajala časnikar Filip Omladič in ilustrator in karikaturist Milko Bambič (1905–1991). Bambičeva posebnost je razgibana stilizirana linija pogosto v tehniki linoreza izdelanih karikatur, kot je npr. karikatura *»Z davki preobloženi slovenski Janez«* (*Skovir*, 1928, št. 22). Janez se je zgrudil pod davki, predsednik ljubljanskega oblastnega odbora dr. Marko Natlačen mu nalaga dodatne oblastne davščine za leto 1929: *»Od vraga je tale Janez, da še ni poginil pod to težo. Ker pa še miga, mu bom naložil še tole kišto.«*

»Humoristični in satirični list« Posebna izdaja (1937–1939) je objavljal udarne uvodnike in podlistke s parodičnimi imeni. Ureditev satiričnega lista je bila »časopisno« zasnovana, saj je s svojimi uvodniki, podlistki in drugimi rubrikami posnemal shemo takratnih slovenskih dnevnikov. Naslov lista je pravzaprav govoril, da gre za »posebno izdajo« nekega namišljenega dnevnika. Karikature je prvo leto risal »Štefan Čiček« (pod tem imenom se je skrival odgovorni urednik Štefan Jerko – Čiček), leta 1938 se mu je pridružil Smrekar.

Satirični list je naperil svoj kritični pogled na različna področja javnega življenja, v prvi vrsti pa so njegova tarča postali jugoslovanski in slovenski politični veljaki, pogosto personificirani v liku debelega politika v fraku. Posebna izdaja je rada opozarjala, kako Srbi Slovence goljufajo, varajo, prinašajo okrog in na najrazličnejše načine izkoriščajo.

Štefan Čiček je bil amaterski risar, temu primeren je bil tudi nivo njegove risbe, ki je postal še bolj očiten ob primerjavi s Smrekarjevimi karikaturami, vendar je Čičkove karikature (v posamezni številki so praviloma štiri karikature z najbolj udarno izmed njih vselej na naslovnici) reševala aktualna vsebina in karikaturistova domiselnost pri iskanju ostrih likovnih metafor.

[21] Alenka Puhar, »Kdo bo rešil pridnega otroka«, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992, str. 53.

Njihova posebnost je bila tudi uporaba personifikacij: npr. personifikacije Slovenije, Politike, Svobode, Korupcije, Kranjskega Janeza, strank idr.

Mnogo karikatur se je polotilo srbskega izkoriščanja Slovenije. Na Čičkovi karikaturi *»Iz našega živalskega vrta«* (*Posebna izdaja*, 1937, št. 4) Slovenec krmi kravo, toda molze jo Srb. *»Uslužni Janez«* (*Posebna izdaja*, 1937, št. 17) nagovarja Srba, ki se je povzpel na jablano: *»Hej, brate, zakaj pa nisi počakal, da bi ti prinesel 'lojtro'? Kako se mučiš po nepotrebnem na naši jablani!«* Na karikaturi *»Siti pita lačnega«* (*Posebna izdaja*, 1938. št. 1) je Čiček prikazal, kako slovenski Janez pita Srba.

Smrekar je pod naslovom *»Iz zgodovine Slovencev«* in podnaslovom *»Kamorkoli se 'Kranjc' obrne, povsod je tepen.«* (*Posebna izdaja*, 1938, št. 2) nanizal troje risbic: Kranjec jih je dobil po glavi v stari Avstriji, ker si je upal zahtevati: *»Pustite me živeti!«*, ob koncu 1. svetovne vojne ga je kresnil italijanski Giovanni, najbolj obilno mero batin, zaradi katerih so se mu pred očmi prikazale zvezde, pa je prejel od srbskega Jovana.

Smrekarjevo karikaturo *»Cvet in sad«* (*Posebna izdaja*, 1938. št. 8) tvorita dve risbici: na prvi se Janez pod cvetočo jablano vzneseno veseli pomladi, na drugi Srb spravlja v svojo vrečo jabolka iz Janezove kleti. Na karikaturi *»Žetev gre hitro od rok – Vsak dobi kar hoče«* (*Posebna izdaja*, 1938, št. 14) je Čiček razkril, zakaj ima Janez *»tako pridnega pomagača«*: Srb je požel le klasje, slamnata stebla pa pustil Janezu. Kaj pripada slovenskemu ljudstvu, je prikazal Smrekar na karikaturi *»Takih mlatičev je vedno več«* (*Posebna izdaja*, 1938, št. 15): Srb, Hrvat in žandar mlatijo po izstradanih Slovencih. *»Mlatimo, mlatimo – a niti počene pare več ne izmlatimo!,«* složno trdijo mlatiči.

Stariha Gorazd

Rokovnjaški mit

UDK 316.344.7(497.4):398.2

STARIHA Gorazd, dr. zgodovine, arhivski svetovalec, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, SI-4000 Kranj, Savska cesta 8, gorazd.stariha@guest.arnes.si

Rokovnjaški mit. Kteri si je v povestnici od tolovajev in razbojnikov eno pervih mest pridobil in kteremu je jezični svet še marsikatero pripisal, od ktere se mu nikolj še sanjalo ni!

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 231–245, cit. 44

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.

Preprosti ljudje so vedno potrebovali svoje ljudske junake, na katere so prenašali svoje želje po kljubovanju zatiralski gospodi in oblasti. To robinhudovsko vlogo so pri nas dodelili rokovnjačem. Vendar pa rokovnjači niso bili nikakršni romantični junaki, ki bi ropali bogate in dajali revnim, ampak nasilneži, ki so se jih bali vsi ljudje. Navadne ljudi so zažirali za dnevni živež, bogate pa so ropali in tudi morili. S časom pa je želja po socialnem mitu prevladala nad pozabljenimi dejstvi in danes rokovnjač predstavlja nagajivega in neposlušnega pohajkača.

Ključne besede: rokovnjaštvo, roparji, mit, zgodovina, društva, literatura.

UDC 316.344.7(497.4):398.2

STARIHA Gorazd, Ph.D. in history, Counselor, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, SI-4000 Kranj, Savska cesta 8, gorazd.stariha@guest.arnes.si

The Myth about the Brigands

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 231–245, cit. 44

Language: Sn. (Sn., En.)

Simple people have always felt the need for folk heroes on whom they could project their wish to withstand the oppressing nobility and the ruling authorities. In Slovenia, this Robin-Hood role had been attributed to brigands. Far from being romantic heroes robbing the rich to give to the poor, these bandits were bullies feared by everyone. They were stealing from the poor, taking their meager daily earnings, and robbed, occasionally even murdered, the rich. But the yearning for a social myth gradually prevailed over the long-forgotten facts. The present concept of a brigand evokes only an image of a disobedient and mischievous vagabond.

Key word: brigands, robbers, myth, history, societies, literature

Kteri si je v povestnici od tolovajev in razbojnikov eno pervih mest pridobil in kteremu je jezični svet še marsikatero pripisal, od ktere se mu nikolj še sanjalo ni![1]

Rokovnjaški mit je pravzaprav nastajal kar vzporedno z rokovnjaškim delovanjem, še bolj pa se je razmahnil po njegovem zatrtju. Jakob Aleševec je že leta 1863/64 napisal igro *Sicherl, vulgo Dimež, der Schrecken von Krain*[2], ko se Dimež še dobro ohladil ni. Rokovnjači so bili sploh privlačna literarna snov in pisatelji so jih skoraj dosledno obravnavali v robinhudovski vlogi. Zapisovali so kar se je govorilo med ljudmi in sicer tako, kot je ljudem dopadlo. S tem se je mit o romantičnih robatežih nemoteno prenašal iz roda v rod, še posebno, ker ni bil politično

[1] Novice gospodarskih, obertnijskih in narodskih stvari (Novice, ...), 29. 9.1858 (ob prijetju ogrskega razbojnika Rosza Sandorja).

[2] Miran Hladnik, Luteranci, rokovnjači in pesniki, v: Kranjski zbornik 2005, Mestna občina Kranj, 2005, str. 176. V poglavju o rokovnjačih (str. 174–178) Hladnik naredi kratek pregled najbolj znanih avtorjev in njihovih del, ki so se ukvarjarjali s to temo (Peter Bohinjec: Pod krivo jelko; Gustav Strniša: Francozi in rokovnjači, Zadnji rokovnjač; Anton Danilo Cerar: Dimež – strah kranjske dežele; Josip Jurčič, Janko Kersnik: Rokovnjači; Josip Benkovič: Črtice o rokovnjačih).

ne zanimiv, ne moteč, da bi zgodovinarska stroka dobivala naročila, naj vendar že strokovno utemelji, kaj je na tem in kaj ne. Mit se je ustvarjal, ohranjal in se prenaša v literarnih virih še danes. Seveda izvira iz dejstev, ki jih bomo skušali predstaviti iz primarnih virov, kjer so seveda na voljo. Za vse ostalo, kar pozna literatura, primarni viri pa ne, pa bo pač obveljalo, »da kar ni zapisano, se ni zgodilo« in večni sum, kaj je plod čiste domišljije, kaj pa »bi bilo lahko res«. In koliko so posamezna dejstva za mit pomembna, kaj nam mit želi povedati. O tem pa še nekaj ob koncu primerjav med »mitičnim« in »resničnim«.

Kdo naj bi bili rokovnjači? Slovenski etimološki slovar pravi, da *»beseda etimološko ni zadovoljivo pojasnjena. Morda prvotno urokavnjač 'ki ima uročno moč', izpeljanka iz sloven. urok, uročiti. Če je domneva pravilna, beseda odraža ljudsko prepričanje, po katerem naj bi imeli rokovnjači posebno moč, ki jih pri hudodelstvih naredi nevidne. Levstikovo izvajanje iz roka, ki temelji na ustnem izročilu, po katerem naj bi rokovnjači otrokom sekali roke in z njimi v temi svetili, je lahko le ljudskoetimološka naslonitev.«*[3]

Etimološka razlaga torej omeni, da je živelo ljudsko prepričanje v posebno moč rokovnjačev in da so si svetili z otroškimi ročicami: *»Ime 'rokovnjači' in 'rokovni tatovi' so dobili zato, ker so nosili s seboj suho otroško ročico. O uporabi te roke je krožila med ljudmi tale zgodba: K nekemu kmetu bogatincu je prišel neznanec s težkim kovčkom in poprosil za prenočišče. Po stari kmečki navadi so ga povabili k večerji in ga potem peljali spat v gorenjo hišo. Sumljiv pa se jim je zdel težki kovček katerega je nesel s seboj in ga postavil k postelji. Zato so domačini naročili hlapcu, naj se skrivaj splazi od posteljo v gorenji hiši, naj ostro opazuje in prisluškuje. In res, sredi noči, ko je tujec sodil, da je v hiši vse pospalo, je vstal, potegnil iz kovčka suho otroško roko in pričel prižigati prste na tej ročici. Kakor svečice so se prižigali vsi razen enega. »Vsi spijo, samo eden še bdi, a upam, da mi en sam ne bo delal preglavic!« je spregovoril tujec, ki je bil očividno rokovnjač; potem pa je stopil k oknu, ga odprl in zapiskal na piščalko. Več ni utegnil narediti, ker ga je že zgrabil hlapec od zadaj kakor s kleščami in ga zavihtel skoz okno. Ko je treščil na tla, je negibno obležal. Zunaj so se pojavili neznanci, ki so pograbili onega na tleh in z njim brez sledu izginili. Hlapec je sklical domače in odprli so težki kovček: bil je poln vitrihov, pištol in ostro nabrušenih nožev!«*[4]

Kako se ne bi tako srhljiva pripovedka širila in dobivala krila? Vera v čarovno moč krvi in delov telesa nerojenega otroka je prastara[5], tudi pri nas je znana legenda o rokovnjaču, ki je nosečnici razparal trebuh. Zagotovo je temu delu rokovnjaškega mita najlaže reči, da je izmišljen. Seveda je, vendar ima mitološka domišljija vedno nekje osnovo, ali pa vsaj povod. In glede otroških ročic ter razparanih nosečnic lahko iščemo snov ljudski domišljiji v tem, da so poleg drugih zločinstev rokovnjači zaradi prileţniškega načina življenja, ko so bili otroci nezaželeni, v lastnih vrstah kopičili pogoste detomore.[6]

Če smo se dosedaj spraševali po razlagi imena »rokovnjač« pa je le bistveno vprašanje, kaj specifičnega so počeli rokovnjači, oziroma kakšen je bil njihov izvor, da so bili pač rokovnjači in ne samo navadni razbojniki kot razbojniki, ki jih ime časovno ne opredeljuje. Opredelitev, kdo so bili rokovnjači, se torej nujno povezuje z vprašanjem, kdaj in kje so rokovnjači delovali.

Najdrznejše razlage posežejo kar v čas Robina Hooda in vlečejo neposredne primerjave: *»Če pogledamo zgodovino 'rokovnjaštva', se moramo ozreti v dvanajsto stoletje, ko so se v času križarskih vojn bili boji v Angliji med Saksonci in Normani. (...) Ko so se pri nas v Sloveniji odvijali kmečki upori, so ostanki teh kmečkih vojska bežali v hribe in od tam napadali tako*

[3] Marko Snoj, Slovenski etimološki slovar, Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 544.

[4] Janez Dolenc, Rokovnjači v loškem pogorju, Planinski vestnik, 1952, (Dolenc, Rokovnjači ...), str. 130.

[5] Zmaga Kumer, Balada o rokovnjaču Matjonu, Traditiones, št. 13, 1984, (Kumer, Balada ...), str. 44.

[6] Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Mohorjeva družba, Celje, 1993, (Mal, Zgodovina ...), str. 250.

tovornike kot plemiške gradove in plemiške vojske, o čemer poroča tudi Valvasor v svoji Slavi. Ko je zavladala Marija Terezija, ki je organizirala redno vojaško službo, so začeli občinski možje loviti mlade fante in jih tako novačiti za vojsko. Takrat so mnogi pobegnili v gozdove in se preživljali z ropanjem in plenitvami. Tako je prišlo nazadnje do francoske okupacije. (...)«[7] Avtor tega zapisa ima rokovnjaštvo za odpor domačinov zoper okupatorja. Na naših tleh naj bi bili to upori proti Francozom, torej »rokovnjaško gibanje« in delovanje rokovnjačev razširi do Kostela ob Kolpi (na celo Dolenjsko, Notranjsko): *»Tako je pri nas potekalo rokovnjaško gibanje, ki je bilo takrat črna obramba avstrijskega cesarstva, pozneje, ko so bili Francozi izgnani iz naših krajev, pa so rokovnjači zopet postali nasilniško tatinsko organizirane tolpe, ki so bile uničene tako s strogimi varnostnimi ukrepi, kot z uvedbo znosne vojaške službe in s tem tudi znosnega služenja vojske.«* Avtor pa dodaja rokovnjaštvu še eno pozitivno noto: *»V tistem času, leta 1809, je dal Napoleon aretirati in zapreti papeža Pia VII. in to je povzročilo velik odpor med duhovščino, ki je tako kot avstrijski uradniki začela spodbujati kmete v boju proti tujcem.«*

Rokovnjaštvo naj bi torej nastalo kot odpor proti francoskim zasedbenim silam. Kot bomo kasneje videli, je za tako trditev lahko tudi nekaj dejanske osnove oz. razmišljanja v tej smeri, s ponavljanjem pa je seveda postajala vedno bolj samosvoja in smela. Tako nazadnje pridemo do ugotovitve, da so bili rokovnjači *»pravzaprav posledica avstrijskega poskusa odpora proti francoskim zasedbenim silam. Orožje je bilo s tem namenom dano med ljudi, pregleda nad njim pa kasneje ni imel nihče več in pojavile so se razbojniške tolpe, ki so ropale po okolici. Še zlasti med francosko zasedbo se jim je pridružilo veliko takih, ki so bili vpoklicani v vojsko.«*[8]

In še ena: *»Zgodba o slovenskih rokovnjačih je po svoji vsebini na prvi pogled močno podobna zgodbi o hajduških tolovajih, v resnici pa sodi v politično veliko bolj ostro začrtan okvir. Rokovnjaštvo na Slovenskem je namreč povezano s prihodom Francozov v naše kraje in s poskusi Avstrije, da moti francosko navzočnost na Slovenskem z oddelki, ki bi jim danes rekli gverila ali celo splošni ljudski odpor.«*[9]

Takšno mnenje o rokovnjačih naj bi bilo zaslediti še danes: *»Še posebno v Črnem Grabnu, med Prevojami in Vranskim, imajo rokovnjače za nekakšno gverilo, ki je napadala francoskega okupatorja.«*[10]

Čeprav omenjeni viri rokovnjače smatrajo kot upornike francoski zasedbi, pa vendar ne morejo govoriti o kakšni organizirani tovrstni vojski, prav tako ne morejo zanikati, da so bili rokovnjači večinoma vojaški beguni in da so se preživljali z ropanjem.

Glede časovnega vprašanja imamo prvi odgovor že v prvem primeru, ko naj bi bilo rokovnjaštvo na splošno odpor ljudstva proti okupatorjem, torej kjerkoli. V Sloveniji naj bi

[7] Jože Mejač, Konj v rokovnjaškem taboru, Rodna gruda, št. 6, 2000, str. 34.
[8] Dušan Škodič, Noč dolgih senc, Planinski vestnik, št. 10/2005, str. 12–15.
[9] Radar, Ko so rokovnjači strahovali slovensko deželo, november 1990, (Radar ...), str. 9–10.
[10] Delo, 20. 8. 1998, str. 16.

bili začetki rokovnjačev ostanki kmečkih uporniških vojska in prvi naj bi o rokovnjačih pisal že Valvasor. V Valvazorjev čas bi spadala tudi ugotovitev, da so bile po koncu tridesetletne vojne (1648) po notranjskih gozdovih trume odsluženih vojakov, ki so napadali hiše in potnike in da so po Gorenjskem od konca 17. st. strašili rokovnjači, ki so se jih ljudje tako bali, da jih niso upali prijavljati oblasti. Tako naj bil prvi po imenu znani rokovnjaški poglavar neki Hudi Kljukec, doma iz vasi Jama pri Kranju. O njem je poročal že Valvasor.[11]

In kje vse naj bi rokovnjači delovali? Omenili smo že tezo, da je bilo rokovnjaštvo ljudski odpor proti Francozom in da bi potemtakem lahko govorili o rokovnjačih najmanj po vsej Kranjski.

Sedaj pa še nekaj o domnevni robinhudovski naravi rokovnjačev: *»Med revnejšimi kmeti in bajtarji so pa našli ti 'rokovni tatovi' večkrat naklonjenost in podporo. Med njimi je veljalo načelo, da rokovnjači jemljejo samo bogatim, revnim pa celo pomagajo v stiskah.«*[12] Za to oznako še danes lahko rečemo, da je rokovnjače najmočneje mitološko opredelila. Dandanes so ljudem rokovnjači všeč oziroma se enačijo z njimi ravno v teh lastnostnih – rokovnjači so se požvižgali na nepošteno gospodo in oblast, izvirali so izmed revežev, katerim so tudi pomagali, bogate pa so opominjali na skromnost s svojimi gorjačami in krajami. Bolj je bil čas rokovnjaštva oddaljen, bolj so rokovnjačem pripisovali robinhudovske vrline. Alfons Pavlin je rokovnjače hvalil že leta 1875: *»Alfons Pavlin piše (Slovenski narod VIII, 1875, št. 121), da so bili prebivalci 'Udnega boršta' večinoma okrog Kranja doma, mnogo lepše oblečeni kakor kmečki mladeniči in so radi občevali z vaščani. Kmetu navadno niso storili nič žalega, a ropali so bogatine in cerkve.«*[13] S prepisovanjem iz besedila v besedilo so tako njihove vrline zašle še v »resne« zgodovinske knjige.[14] K svoji slavi so že za časa svojega življenja pripomogli največ kar rokovnjači sami, tisti redki »upokojenci«, ki jih je družba kot nekakšne spokorjence vsaj za silo ponovno sprejela medse, vsaj oblast jih ni več preganjala. Novice tako poročajo ob smrti enega najbolj opisovanih resničnih rokovnjačev: *»Gregor Hrastnar (...) po domače Veliki Groga. (...) Bil je razgovoren, dobrovoljin in serčen, ako je dovolj smerduhe pod kapo dobil. (...) Šesti dan tega meseca je v 94. letu umrl.«*[15] Josipu Benkoviču se je ob koncu osemdesetih let 19. st. zaupal 86 letni Egidij Naglič, takrat *»edini še živeči dejanski rokovnjač na Kranjskem«*. Po njegovih pripovedih je Benkovič objavljal v Domu in svetu, bil je *»dober znanec Velikega Groga«*. Prav tako naj bi, po Benkoviču, svoje rokovnjaške zgodbe pripovedoval Jurij Bobek (Črni Jurij), po odsluženi 21 letni kazni (umrl 1869). Tudi Veliki Groga, naj bi se na starost sam hvalil s čarovnijami in o svojem zaporu v Gradiški godčeval: *»Bilo nas je več pod zemljo zaprtih, ležali smo na železnih mrežah, pod katerimi je tekla voda. Luč je prodirala v temnico le skozi odprtino v stropu; skozi to so nam spuščali tudi hrano. (...)«*[16]

Poglejmo še na kratko, kaj se je napletlo okrog najbolj znanega gorenjskega rokovnjača, Dimeža. Najbolj nenavadno štorijo je o Dimeževem izvoru slišal Josip Benkovič, za katero sam pravi *»koliko je resnice v njej, sodi naj čitatelj sam!«* Po tej povesti naj bi Dimež izviral iz rodu grofov Gymesov, ki naj bi imeli rodni grad na visokem prelazu Gymes, ki vodi čez vzhodne Karpate iz Galicije na Ogersko. Iz Gymes naj bi tudi nastalo Dimež.[17] Od vseh opisovalcev

[11] Kumer, Balada ..., str. 37.

[12] Dolenc, Rokovnjači ..., str. 129.

[13] Josip Benkovič, Črtice o rokovnjačih, Dom in svet, 1890, (Benkovič, Črtice ...) str. 83.

[14] Tako tudi v Zgodovini Slovencev (Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 431) najdemo zapis: *»Rokovnjači so napadali graščake in drugo 'gospodo' pa tudi bogate kmete, medtem ko so radi pomagali revnim kmetom, bajtarjem in podobnim.«*

[15] Novice, ..., 14. 3. 1855.

[16] Benkovič, Črtice ..., str. 276–277.

[17] Dom in svet, 1890, str. 245–246, 276–277.

Dimeža gre še najbolj verjeti besniškemu župniku, Frančišku Serafinu Pokornu, čeprav tudi on ve povedati kako legendo: *»Pripoveduje se o njem, da se je večkrat preoblekel, še celo v žensko obleko, da ga niso zasačili. Mnogokrat je celo z orožniki pil v družbi, kakor pri sv. Joštu, a ga niso spoznali. Ako je pa slutil, da bi ga utegnili spoznati, jo je hitro popihal, večkrat kar naravnost skozi okno in kmalu nato veselo zaukal kje v gozdu, kjer se je čutil popolnoma varnega, četudi so bili stražniki nastavljeni na vse strani. (...) Nekoč pride ravno iz Bankove krčme v Besnici, kjer so se rokovnjači večkrat shajali in svoje zabave imeli, ter gre proti Spodnji Besnici. Nasproti mu pride orožnik, kterega prav pogumno vpraša, če ima kak 'čik', naj bi mu ga dal. Orožnik mu ga res da, poleg tega pa ga tudi vpraša, ako je danes že kaj Dimeža videl. O da, odgovarja ta, ni še dolgo tega, odkar sem govoril ž njim ter še pristavi, ako se dobro požuri, ga lahko prav kmalu doide. Nato se zahvali za čik in odide. Ko pa v Rakovici sreča žensko gredočo v Besnico, ji pa Dimež naroči, da naj pove orožniku, kterega sreča v Besnici, da je Dimežu čik podaril. Tako in jednako jih je vodil Dimež za nos vse, kateri so ga iskali dobiti v pest.(...) Prigodilo se je nekoč, da je eden izmed teh rokovnjačev ukradel neki Besničanki ravno napravljeno peko z nečkami vred. Ko Dimež to zve, ukaže mu, da mora vse nazaj nesti in vso pot ga je dal tepsti za njegov čin. Take in jednake dogodke nam vedo starejši Besničani še dandanes pripovedovati o rokovnjačih, ki so se potikali po tej okolici, katera je ravno vsled tega prišla ob dobro svoje ime.*[18]

Romantično snov o rokovnjačih je uporabil tudi dramski igralec Anton Danilo Cerar. Kot sam pravi, mu je za to Jakob Alešovec poslal *»celo polo Dimežovih lopovščin, ki so še živele med ljudmi.«* Poleg tega je Cerarju veliko zgodb povedal še gostilničar Šušteršič pri Slepem Janezu v Šentvidu, pobrskal je po Bleiweisovih Novicah in tako se mu je nabral *»velik venec zgodb o tem razboritem človeku«*, da je sklenil napisati povest z naslovom *Dimež – strah kranjske dežele*. V tej povesti je sem ter tja vpletenih ravno toliko resničnih podatkov, da človek ne more biti v dvomu, da je Cerar res hotel hotel opisati življenje resničnega Dimeža – Franca Ziherla. Besedilo je polno zanimivih dogodivščin in »jako berljivo«, tako da ni čudno, da ga je v svojem glasilu »Rokovnačov glas« v nadaljevanjih objavljalo tudi Rekreativno društvo Rokovnači Besnica.

Sedaj pa poglejmo, kako je bilo z rokovnjači v resnici. **Kdo so torej bili rokovnjači?**

Začeli smo z nadnaravno močjo rokovnjačev, da so znali čarati s pomočjo (nedolžnih) otroških ročic in se delati nevidne. Najprej je treba povedati, da so se rokovnjači gibali v več ali manj znanem, domačem okolju, kjer so imeli veliko zaupnikov. To je ugotavljal že njihov

[18] Frančišek Serafin Pokorn, Besnica pri Kranju, Ljubljana 1909, str. 5–8.

sodobnik in preganjalec, kranjski okrajni glavar Pauker, v poročilu o zadržanju ljudstva deželnemu namestništvu iz leta 1852: *»Druga nesreča dežele pa so številna razbojništva, ki vedno bolj in bolj pretresajo posedujoči razred.«* Pauker je poudarjal mobilnost razbojnikov, ki so udarili zdaj tu, zdaj tam, hitro in nepričakovano, potem pa zginili v gozdove in se hitro spet pojavili nekje drugje, s tem so utrujali zasledovalce: *»Največjo oviro pri lovljenju razbojnikov pa predstavlja njihova spretnost, da si znajo pridobiti na vsakem kraju vohune in pomagače, katere v to deloma sili stiska in revščina.«*[19] Tudi Josip Mal je v svoji Zgodovini ugotavljal, da so rokovnjači uživali zaupnost med domačini: *»Rokovnjači so imeli tajne zaupnike po trgih in vaseh med denarja pohlepnimi berači, posli, kmeti in gostilničarji, da celo med biriči in uradnimi slugami. Ti so poizvedovali, kaj ljudje o rokovnjačih govore, odkod preti nevarnost in kje bi se moglo kaj vzeti. (...) Tisti, ki niso bili o tem poučeni, so se strahoma čudili taki 'vsevednosti' (...) in so bili prepričani, da so rokovnjači čarovniki, ki se znajo napraviti za nevidne.«*[20]

Največ rokovnjačev je bilo dejansko iz dezerterskih vrst: *»Mnogo spominov se je še ohranilo na tiste čase, ko so dorasle fante lovili za vojaško službo. Vsako leto, ko se je približeval čas za nabor, so se razpršili na vse strani in si poiskali varnih skrivališč. Če je bila nevarnost prav velika, so hiteli v goro, drugače so se pa potikali blizu doma pri kozolceh, po svislih in odrih med klajo ter po gozdovih v kakem kupu listja.«*[21] Seveda se je to vedelo že v njihovem času: Ob naboru v Kranju se 90 fantov ni odzvalo, vendar okrajni glavar Pauker ni nabral manjkajočih iz drugih letnikov (1828, 1827), ampak se je odločil, *»da bo 24 manjkajočih 'polovil' med vojškimi beguni, katerim je treba ojstro na pete stopati, če ne jih bo vedno več, posebno v tacih krajih, kokar pri nas, kjer imajo beguni na 3 straneh zavetje; čez Ljubelj, skozi Kokro in Tolminsko.«*[22] Da so bili rokovnjači po večini dezerterji, nam potrjuje tudi poročilo kranjskega okrajnega glavarstva namestništvu v Ljubljano. Leta 1852 so namreč ujeli Dimeža in še dva kompanjona in poročilo pravi, da je največji problem, da so prijeti razbojniki dezerterji in bi jim torej moralo soditi vojaško sodišče, vendar pa bi ločevanje vojaškega in civilnega dela sojenja vzelo zelo veliko časa. Zato da je prisednik Šušteršič, ki je preiskoval razbojništva, naslovil prošnjo na vojaške oblasti, da bi vso zadevo do konca vodile civilne oblasti in dobil odgovor, da preiskavo glede Ziherla, Prelesnika in Volčiča lahko prevzame kranjsko kolegialno sodišče.[23] Tudi konkretni žandarski opisi rokovnjačev v tiralicah pogosto omenjajo, da *»(...) je pokončne vojaške drže, vojaškega koraka, ki ga razlikuje od navadnega kmeta.«*[24]

In kako je rokovnjače opisal sodobnik rokovnjačev, kranjski okrajni glavar? Leta 1852 je pisal deželnemu namestništu: *»Visokemu uradu je znano preganjanje in ubadanje z rokovnjači po deželi že pred francosko okupacijo. Ti ljudje so živeli kot kakšna deželna kuga na stroške občin in iz njih iztiskali denar in živež in živeli v gozdovih kot cigani. Njihovo najljubše zavetišče pa so bili veliki cesarski gozdovi v bližini Kranja. Bili so takorekoč pravi kranjski cigani. Od francoske zasedbe dalje so ti cigani nastopali vedno predrzneje, ker se jim je medtem pridružilo veliko delomrznežev, dezerterjev in ravbarjev.*

Občа varnost je bila s strani teh ljudi vedno bolj ogrožena, zato so leta 1841 ustanovili t. i. Deželno varnostno stražo (Landessicherheitswache), ki je delovala do ustanovitve žandarmerije in se po najboljših močeh trudila ohranjati javno varnost.

Leto 1848 z vsem svojim dogajanjem seveda ni moglo konsolidirati javne varnosti in mnogim je svobodnjaška omotičnost zavrtela glavo, da so se navadili na brezdelje. Spet so prišli na

---

[19] Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond: Deželno predsedstvo za Kranjsko, splošni spisi (AS 16), delovodna številka (št.) 3041, (26. 4. 1852).

[20] Mal, Zgodovina ..., str. 249.

[21] France Perne, Trstenik. Prispevek k zgodovini župnij v ljubljanski škofiji, Ljubljana, 1903, str. 24.

[22] Novice, ..., 1. 1. 1851.

[23] ARS, AS-16, št. 776/1853 (13., 24. 2.1853).

[24] ARS, AS-16, št. 2356/1857 (7. 8. 1857).

površje mnogi rokovnjači in tatovi ter se združili z delomrzneži in dezerterji. Tako so iz tistih, ki niso hoteli delati, ampak samo dobro živeti, nastali novi rokovnjači.

Komaj je okrajno glavarstvo začelo 1. 1. 1850 delovati, že je bila ena njegovih glavnih nalog skrb za javno varnost, ki jo je ogrožalo organizirano razbojništvo in od takrat dalje mora stalno skrbeti za varnost z ukrepi, ki so potrebni za zavračanje razbojnikov in dezerterjev. (...) Pri tako velikem številu razbojnikov in tako obširnem območju je bilo težko skrbeti za varnost, še posebno če se pomisli, kako predrzni in odločni so bili njihovi napadi. Ljudje pa so jim deloma dajali potuho, deloma pa si zaradi njihovega maščevanja niso upali izdati njihovih skrivališč.«[25]

Glavar Pauker je primerjavo s cigani uporabljal tudi v obratni smeri. Avgusta leta 1852 so prijeli ciganško skupino, katere člani so bili pristojni deloma v postojnski, špitalski in kranjski okraj. Pauker je v poročilu zapisal, *»da se ni mudil odgnati ciganov kamor spadajo in da je postojnski in špitalski okraj prav posebej zaprosil naj poskrbe, da njihovi cigani ne bi več prihajali na Gorenjsko, ker je tam že tako veliko razbojništva in se na cigane gleda ravno tako kot na ravbarje. Njihovo zbiranje starih cunj se smatra samo kot pretveza, da se klatijo okoli in kradejo, ker živijo prav tako kot stari rokovnjači – po občinah kot prava deželna kuga izsiljujejo živež, kradejo kure in jagnjeta, krompir po polju in potem to v gozdu kuhajo v velikem loncu. (...) Cigani so sicer opremljeni z domovinskimi listi in licencami za zbiranje cunj, vendar pa je treba gledati nanje le kot na klateže, ki ogrožajo javno varnost, ker se ne obnašajo tako kot drugi ljudje, ampak so njihov dom največkrat gozdovi, kjer živijo kot rokovnjači, kuhajo, spijo itd. So prava kuga, ki sedaj tu, pa spet drugje ljudi slepijo s prerokovanjem, od njih izsiljujejo živež, kradejo krompir, kure, ovce itd. Okraj je že brez tega dovolj ogrožen od Ziherlove bande*

[25] ARS, AS 16, št. 241, 1853, spis z dne 6. 12. 1852.

in te cigane, ki živijo kot rokovnjači, je toliko manj trpeti, ker jim dovoljenja za cunjarjenje služijo samo zato, da se lahko po rokovnjaško potikajo okrog.«[26]

Tudi drugi sodobni viri rokovnjačev nikakor ne opisujejo v lepi luči: *»Zadnji čas je, de tudi na Krajnskim žandarje dobimo. Na Gorenskim okoli Cerkljan, tudi okoli Loke se vlačijo po gojzdah roparji, ki napadajo kmete in ropajo kar morejo. Kmetje se ne morejo sami braniti, ker ti hudodelni, večidel vojaški beguni, ne ropajo samotež, ampak v trumah po 6 in več združenih. (...)«*[27] *»Silno veliko se sliši sedaj po Kranjskim, posebno v Ljubljani in na Gorenskim od tatvin, kakor de bi se bili pregnani rokolnači spet vsi nazaj pritepli; v Štepanovi vasi pod Ljubljano je bilo te dni eni sami perici blizo 300 gld. perila ukradeniga; okoli Loke pa se vlači, kakor pravijo, 17 vojaških begunov (deserterjev), ki ljudi nadlegvajo. Zadnji čas je, de žandarmerija svoje opravilstvo prav pridno nastopi. (...)«*[28] *»Še pred desetimi leti je bilo dosti slišati od rokovnjačev. To so bili prava nadloga deželi, ki so pa malem beračevali, po malem pa tudi kradli in s silo jemali. Marsikateri pošteni ženici, ki ni bila pri volji jim dati masla, špeha, jajc, plečeta ali mesnih klobas, ker druzega niso brali, je priletela kaka gorka s šteklačo po gerbi. (...)«*[29]

Opisi rokovnjačev in njihovih zločinov v »Novicah« spadajo v črno kroniko, še bolj realno sliko o rokovnjačih, ki so kradli in ropali vse po vrsti (razen morda svojih rodnih hiš ne) pa nam podajajo poročila policije, žandarmerije in okrajnih glavarstev, ki niso imeli nobenega motiva, da bi si rokovnjaške zgodbe (še) izmišljevali.[30] Pri vsej rokovnjaški slavi je zanimiva etnološka ugotovitev Zmage Kumrove: *»Rokovnjači so napadali graščake in drugo gospodo, pa tudi bogate kmete, medtem, ko so radi pomagali revnim kmetom, bajtarjem in podobnim. Potemtakem bi pričakovali, da bodo zapustili v ljudstvu prijazen spomin, da jih bo v svojih pesmih predstavljalo kot junake, ki so si prizadevali poravnati socialne krivice. V resnici pa je še tisto malo, kar imamo, odklonilno do rokovnjačev.«*[31]

Glede časovnega in krajevnega delovanja rokovnjačev, nam Josip Gruden v svoji Zgodovini slovenskega naroda ponuja naslednjo razlago: *»Huda deželna nadloga so bili v preteklih stoletjih roparji. (...) Sploh je imel vsak del Kranjske svoje nadležne goste. Na Notranjskem so bili istrski in čiški roparji, na Gorenjskem rokovnjači, ki so bili večinoma domačini, na Dolenjskem pa Uskoki.«*[32]

Josip Mal nadaljuje v svoji Zgodovini: *»Saj so tudi bosenski tolovaji prihajali v posete na dolenjsko stran le na vsakih štiri do pet let, dočim so rokovnjači na Gorenjskem kradli, ubijali, ropali in požigali vsak dan in sleherno uro.«*[33] V teh besedah dobimo še eno določitev, kdo so bili rokovnjači, da so bili to namreč »domači« roparji, ki so delovali dnevno v več ali manj domačem okolišu. Vendar pa nas Mal že čez par strani nekoliko zmede, ko zapiše, da naj bi bili rokovnjači *»v zvezi s sličnimi tolpami tje gori do Donave; njihovemu 'redu modrih' so se prištevali Nemci in Lahi; Madjari, Hrvati in Slovenci in so med seboj govorili tudi mešanico vseh teh jezikov.«*[34] Kaj je torej z rokovnjači, so bili mar nenazadnje del mednarodnega konzorcija? Kar malo neverjetno. In vendar te povezave povsem v nemar niso puščale niti

---

[26] ARS, AS-16, št. 1983/1852 (17., 27., 31. 8. 1852).

[27] Novice, ..., 27. 3. 1850.

[28] Novice, ..., 31. 7. 1850.

[29] Novice, ..., 1855, 14.3. 1855.

[30] Več v ZČ, 1997/4, str. 483–516 (Gorazd Stariha, Dimež in njegovi. O Kranjskih Janezih, ki so služili cesarja najraje kar v domačih gozdovih, ali: oporečniki po kranjsko).

[31] Kumer, Balada ..., str. 35.

[32] Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Mohorjeva družba, Celje 1992, (Gruden, Zgodovina ...) str. 1084.

[33] Mal, Zgodovina ..., str. 246.

[34] Mal, Zgodovina ..., str. 249.

sodobne oblasti. Saj ne da bi imeli v mislih neko konkretno sodelovanje, povezovanje, vendar pa bomo v poročilu nemške policije videli nenavadne podobnosti med nemškimi »Kunden« in slovenskimi rokovnjači.

V poročilu mestnega urada velike kneževine Mannheim izvemo (1856), da jim je uspelo prijeti nekega potepuha, ki se je temeljito izpovedal in njegove izjave so se ujemali s tistim, kar je bilo nemški policiji že znanega, tako da so jih ocenili kot precej verjetne. O organiziranem potepuštvu na Nemškem so obvestili tudi Avstrijo in na zadnji stopnji je kranjski deželni glavar Chorinsky poročilo razposlal v vednost okrajnim uradom in ljubljanski policijski direkciji. Nemška policija je prišla do naslednjih ugotovitev:

»Ti razbojniki, potepuhi (Kunde), tvorijo lastno državo v državi, vendar nimajo neke trdne organizacije niti jih ne povezujejo druge vezi, kot zločin proti imovini. Boj, v katerem nasprotujejo človeški ureditvi, ima zanje posebno draž in jih tesno povezuje v boju proti oblastem, imajo nekakšno močno stanovsko zavest. Prav tako imajo svoj lasten jezik, svoja prebivališča in skrivne prepoznavne znake. (...) Za skrivališča so jim na voljo številne gostilne, kjer se ustavljajo na svojih potepanjih, zapravljajo lahko dobljen denar za pijačo in hazard, se srečujejo med sabo in z deklinami, s katerimi imajo spolna znanja. Tam izvejo tudi za vse novosti. (...) Večinoma so to rokodelski pomočniki brez imetja, se pa najdejo tudi kot kramarji, študenti, igralci, med njimi so celo čisto lepo oblečeni, dostojni potepuhi, ki se ukvarjajo z uradniškimi in oficirskimi posli in samo na večer pridejo v beznice, kjer hazardirajo, popivajo in se kurbajo.

Pohajači redko potujejo ne da bi jih spremljale ženske, ki se izdajajo za kramarice ali galanterijske trgovke. Z mrakom se podajo te spremljevalke na kurbarijo in oprezajo za vsako priložnostjo, da okradejo moške, ki se z njimi spečajo.

Pohajači se ukvarjajo z različnimi posli, oz. opravljajo svojo dejavnost na več načinov. Tako recimo enostavno beračijo po hišah, zraven pa kradejo kar jim pride pod prste. Pri tem uporabljajo beraška pisma, izkaze o prestani nesreči ipd., ali pa pripovedujejo v srce segajoče zgodbe o nesrečah. (...) Več skupaj se jih odloči tudi za vlom, medtem ko se o tem poprej dogovorijo v beznici. Med drugim množično obiskujejo sejme, kjer kradejo denarnice in blago in še posebej zapeljujejo kmete v sleparske igre.

Če jim uspe kaka res velika kraja, se gredo tudi »ohcet«. Pri tem eden od njih igra župnika in v beznici poroči potepuha s candro, potem pa se začne veseljačenje, ki traja več dni. V nekaterih krajih na te veselice pridejo popivat tudi župani in policaji oz. žandarji, potepuhi pa med tem še prav veselo kradejo po mestu.«

Sicer precej daljše poročilo, kot smo ga navedli tu, sklepa z mislijo, da o popolnem izkoreninjenju pohajaštva sicer ne more biti govora, vendar pa da bi ga s skupnimi napori in sodelovanjem policijskih oblasti lahko zelo omejili.[35] Kot vidimo, zgodovinarja Gruden in Mal ločita gorenjske rokovnjače in roparje drugačnega izvora, ki so »delovali« drugod po Sloveniji. Površno povzemanje in poenostavljanje iz njunih del pa vsakršno razbojništvo poveže v mitsko rokovnjaštvo: *»Rokovnjaštvo se ni razpaslo le v obmejnem, goratem karavanškem pasu, ampak tudi na Dolenjskem. Po odhodu Francozov so namreč spet pritisnili stari plenilci slovenskih dežel, turški in bosenski roparji. Tem so se pridružili še domači nepridipravi.«*[36]

Časovno je laže določiti konec rokovnjaštva, kot pa njegov začetek, če povzamemo, da je bil rokovnjač vojaški begun, ki se je zadrževal v domačem okolišu in pravzaprav ni nikoli povsem prekinil stikov z domačimi.[37] Vsekakor pa se primarni in kasnejši »literarni« viri ujemajo v tem, da je bil vrhunec rokovnjaštva v prvi polovici devetnajstega stoletja in da je bilo rokovnjaštvo kot tako zatrto najkasneje v šestdesetih letih devetnajstega stoletja.

Nadaljujmo z razkrinkavanjem konkretnih rokovnjačev. Najprej poglejmo, kako je bilo z že omenjenim Hudim Kljukcem iz 17 st., če ga pogojno vzamemo za prvega slavnega rokovnjača. Njegova zgodba nam namreč lepo pokaže, kako nastaja mit s popularnostjo, ki seveda hoče biti všečna, čimbolj zanimiva. Prav tako pa tudi, kako se na mit odgovarja. Kljukčevega dogodkov in doživljajev polnega življenja se je seveda kmalu polastila ljudska domišljija, ki mu je nadela tudi pridevka »Lažnivi« oziroma »Hudi«, očitno ne verujoč vsem njegovim trditvam:[38] Kljukcu je bilo ime Janez Košir, rojen je bil leta 1652 na Jami, v šolo naj bi hodil v Celovcu, se tam izučil za kirurga in se pridružil tatinski tolpi. Kasneje se je sprl s svojo tovarišijo, se pobotal z oblastjo, vendar znova zašel na kriva pota, zaprli so ga in na Tranči se je konec 17. st. obesil sam.

V literaturi je prvi o njem poročal še za njegovega življenja J. V. Valvasor v opisu vasi Jama pri Kranju;

- leta 1808 je H. G. Hoff v svojem delu o Kranjski povzel na kratko Valvazorjeve podatke o Kljukcu;
- v Novicah se je 1848 neznani dopisnik spraševal »Kdo je hudi Kljukec bil?«;
- na ta prispevek je odvrnil, prav tako v Novicah, Matej Ravnikar – Požencan;
- k popularnosti Kljukca je zagotovo prispeval Franc Malavašič s svojo poljudno pisano povestjo »Lažnjivi Kljukec«, ki je izšla v knjižni izdaji leta 1856;
- 1875 je v Slovenskem narodu o njem pisal Alfonz Pavlin;
- v Laibacher Wochenblattu 1881 je o njem objavil feljton neznan avtor;
- leta 1887 je v Slovanu izšla pesnitev »Kljukova smrt«, Ivana Jenka (brata Simona Jenka), s popolnoma izmišljeno vsebino;
- Ivan Tavčar ga omenja v povesti Janez Sonce (Slovan 1885/1886);
- Josip Benkovič v Domu in svetu (1890) navaja celoten prevod o njem iz Valvazorja;
- Alfonz Müllner je o njem pisal leta 1895 v svoji reviji Argo;
- prvi je objavil podatke iz Kljukčevega spisa v Kapiteljskem arhivu v Ljubljani J. Gruden v Zg. slov. naroda;
- Josip Mal je v Slovenskem biografskem leksikonu objavil Kljukčev življenjepis.

---

[35] Stariha, Dimež ..., str. 492–494.

[36] Radar ..., november 1990, str. 34.

[37] Mal, Zgodovina ..., str. 250: *»Trdili so celo, da so se le-tem rokovnjačem iz nekega dolgočasja ali pa iz dobičkaželjnosti pridruževali celo posestniki, ki so ob preužitku izročili kmetije svojim sinovom. Razen služinčadi, dninarjev in nepremišljenih nemaničevskih poročencev so celo posestniki sami šli med rokovnjače, potem ko so posejali in pospravili poljske pridelke.«*

[38] Božo Otorepec, Življenje, ženitev in smrt Anžeta Koširja, imenovanega Kljukec, v: Historični seminar II, ZRC SAZU, 1997, str. 151–152.

O Kljukcu je bilo polno približkov in čistih izmišljotin. Mit o njem so na realna tla postavljali zgodovinarji in sicer z uporabo arhivskih virov. Po arhivskih virih pa je Kljukca v celoti strokovno obdelal šele Božo Otoropec.

V nadaljevanju poglejmo, kako je dejanske rokovnjače leta 1854 opisal kranjski okrajni glavar Pauker:

»Valentin Rozman je rokovnjač rojen v Srednji vasi pri Goričah. Leta 1850 si je izhlinil prostost iz ljubljanske prisilne delavnice. Okrajnemu glavarju je takrat obljubil vsakršno poboljšanje, pa so ga čez kakšnih dvanajst dni že ujeli na Ljubelju v druščini tatov, ki je na Koroškem ukradla poštni voz. Ker so ga prijeli pri dejanju in ni mogel zanikati zločina, so ga obsodili na tri leta in pol. Drugega septembra 1854 se je vrnil iz Kopra z zaslužkom 26 gld, seveda ponovno obljubil poboljšanje, nekajkrat javil, da ne more dobiti dela in končno zaprosil za domovinski list, da bi šel delat v predilnico v Ljubljano, kjer bi se lahko preživljal kot izurjen tkalec. Ker takega dela doma ni mogel dobiti, so mu izdali domovinski list.

Luka Hrastner je rokovnjač iz Češnjevka pri Cerkljah, dezerter, razbojnik in Ziherlov tovariš. Kazen naj bi prestajal v trdnjavi Komorn, od koder pa se je od cesarja pomiloščen poleti 1854 vrnil domov. Ker je delomrznež, je v prvih dneh meseca septembra z izgovorom, da v domovini ne more najti kruha, prosil za izdajo domovinskega lista, da bi si šel iskat kruha na Hrvaško. Tudi Hrastnerju so izdali domovnico in že so mislili, da sta Rozman in Hrastner zapustila Kranjsko, pa so predprejšnji dan opazili oba na velikem sejmu v Kranju, skupaj še z drugimi vlačugarji. Ne kažeta torej volje, da bi zapustila domovino, ampak jima je, kot se je izkazalo, veliko bolj všeč krasti in živeti na rokovnjaški način. Ko pa bi zagrešila kaj velikega, bi uporabila domovnici in nekaj časa drugje iskala delo, potem pa bi se spet vrnila na svojo kradljivsko pot.

V njuno druščino brez dvoma spada tudi vojak na dopustu, Johan Kropar, vulgo Čimžar, iz cerkljanske občine. Je predrzen razbojnik in Ziherlov pajdaš. Njega so pred par leti ujeli na delu v Kamniku, ko je hotel ukrasti tele in ga kot dezerterja in razbojnika (začasno) odslovili iz vojske. Pri prijetju je dobil poškodbe, tako da je bil dolgo v vojaški bolnišnici. Obsojen naj bi bil na dvanajst let trdnjavskega aresta, vendar je bil neverjetno lahko odpuščen iz vojske in takoj spet poslan na dopust. Brez dvoma se v kompaniji branijo takih ljudi in se jih radi znebijo z enostavnim (začasnim) odpustnim listom, ali pa jih pošljejo na dopust, ne da bi pri tem pomislili, kakšo kugo predstavljajo ti ljudje v svojih domačih krajih.

Matevž Flegar, tudi iz cerkljanske občine, je bil iz vojske že dokončno odpuščen. Bil je dejaven razbojnik in je v zaporu izdal veliko o svojih malopridnih pajdaših, tako da so ga zaradi varnosti pred grožnjami in maščevanjem le-teh morali iz ljubljanske kaznilnice premestiti v graško. Pred par meseci bi se moral vrniti, pa je dejal, da se tudi doma ne počuti varnega in je zaprosil za domovinski list v Gradcu, da bi si kot sposoben krojač poiskal delo in služil kruh pri vojaški oblačilni četi. Vendar je kmalu prišel nazaj in naj bi se zadrževal pri nekem sorodniku v Radovljici. Je pa čudno pri vsej stvari, pri njegovem strahu, ki naj bi ga imel pred svojo nekdanjo tatinsko druščino, da ga je večkrat videti v cerkljanski okolici, kjer bi lahko naletel na Rozmana, Hrastnerja ali Kroparja.

Jurij Stegnar, vulgo Kaplanček, je bil barvarski pomočnik iz Kovorja in se je preživlja največ brez zaposlitve. Dolgo so ga imeli v sodnijski preiskavi in samo zaradi trdovratnega tajenja so ga morali spustiti na svobodo. Bil je tako razvpit razbojnik, da ga je okrajno glavarstvo Radovljica poslalo v Kranj z žandarsko spremljavo, ker se je brezposelno potikal v njihovem koncu. Ker pa je bil samo osumljen, da je razbojnik in ga trenutno niso bremenili nobeni dokazi, so ga morali pač izpustiti na svobodo.

Ta Stegnar, potem Jakob Permoser iz Suhe (pri Šk. Loki) in Johan Rebon iz Podbrezij (zadnja dva sta se nahajala še v prisilni delavnici, vendar pa naj bi bila v kratkem izpuščena), bi bili pod Rozmanovim, Hrastnerjevim ali Kroparjevim vodstvom lahko kmalu združeni v predrzno razbojniško tolpo. Deželno vlado torej prosijo, da ne bi izpustila Rebona in Permoserja pred iztekom kazni, dobro obnašanje v prisilni delavnici pri takih ljudeh še ne pomeni dejanskega izboljšanja. Rebon je do svojega petnajstega leta starosti zagrešil 74 ugotovljenih kraj, je rokovnjač in nikakor ne daje upanja, da bi se lahko poboljšal. Proti izpustitvi Permoserja pa govori lastni brat.«[39]

Tako je torej sodobna oblast opisovala rokovnjače in njih delovanje, nič kaj romantično, seveda pa so drzna dejanja čez leta v zgodbah ljudi, ki niso občutili njihovega nasilja, dobila povsem nove dimenzije.

Poglejmo si še, kakšen je bil, tudi že v prvem delu omenjeni, resnični Dimež. Franc Ziherl – Dimež se je rodil 2. decembra 1827 na Gorenji Savi pri Kranju kot nezakonski otrok materi Jeri Ziherl, po domače Dimci.[40] Mati Jera je bila pri oblasteh zapisana kot ženska, ki je imela najtesnejše zveze z rokovnjači in kot piše kranjski okrajni glavar, Tomaž Pauker, naj bi bil Dimežev oče Travnov Janez, ki je pripadal eni najstarejših kranjskih rokovnjaških družin, Jera pa je bila njegova priležnica.[41] Franc je šel med rokovnjače, ko so ga poklicali v vojsko. Leta 1852 so ga prijeli in kranjski okrajni glavar Pauker je v poročilu deželnemu namestništvu naštel tudi glavne Dimeževe zločine: *»Po podatkih, ki jih je posredoval kazenski sodnik Valentin Šušteršič, ki se že od leta 1850 ukvarja s preiskovanjem dejstvovanja te tolpe, je njen razbojniški vodja osumljen za mnoge zločine predvsem pa za naslednje:*

1) *Kraja pri kranjskem trgovcu Andreju Krajcbergerju v noči z 11. na 12. september 1850 v škodi 200 gld.*
2) *Kraja pri trgovski hiši Primoža Hudovernika v Radovljici v noči s 13. na 14. september 1850 v škodi 572 gld 30 kr.*
3) *Kraja pri Jakobu Stojanu z Lancovega v noči z 12. na 13. oktober 1850.*
4) *Poskus kraje pri bogatem kmetu Francu Staretu vulgo Kozlu na Laborah v noči s 30. na 31. oktober 1850. Tu bi gotovo prišlo do umora, če bi se Dimežu in druščini posrečil vlom, ker je Stare spal na skrinji v kateri je čuval svoje zlato, tako pa je začel vpiti, ko so ga zbudili tatovi med vlamljanjem. Z vpitjem je pregnal tolovaje, ki so že sneli mrežo z okna in nameravali zlesti v hišo. S kričanjem pregnani Dimež in sosodrga so se umaknili in še isto noč vdrli v bližnjo hišo župana Antona Hafnerja in ga okradli. Po tem vlomu in kraji so se udeleženci – Fajdiga, Križaj, Česen, Samlen in brez dvoma tudi Deusova družina – razkropili. Dimež in Fajdiga sta se podala na Šmarjetno Goro, v razvpito kajžo. Tam sta ju 31. oktobra 1850 ob petih zjutraj presenetila žandarja Matevž Vaupotič in Franc*

[39] ARS, AS-16, št. 4323/1854 (19., 23., 25.9, 5.10.1854)

[40] Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna matična knjiga Kranj-Šmartin 1812–1831.

[41] Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, fond: Občina Kranj (KRA-2) tehnična enota 21, arhivska enota 366.

27. 8. 1852 je glavar Pauker pisal kranjskemu županu Konradu Lokarju, da se iščeta rokovnjač vulgo Travnov Janez in njegova priležnica, mati znanega bandita in dezerterja vulgo Dimeža, zaradi pričevanja v neki kriminalni zadevi. Travnov Janez da pripada eni najstarejših kranjskih rokovnjaških družin, Travnom. Takrat naj bi bil star približno od 50 do 60 let.

Gašperšič, ki sta v spopadu ustrelila Fajdigo, Dimež pa je pobegnil skozi zadnja vrata v varnost temačnega gozda.

5) *Roparski umor Martina Rakovca vulgo Kucnarja pod Šmarjetno Goro 1. 3. 1851 zvečer. Tu se je pojavil Dimež skoraj z vsemi svojimi pajdaši, kar jih je lahko zbral, ker je postavil stražo okoli in okoli Šmarjetne Gore. Pri Kucnarju so zaradi neprijaznega, skrivnega kraja Dimež in njegovi večkrat našli zavetje in bili prijazno sprejeti. Vedeli pa so tudi, da Kucnar poseduje denar, in to veliko denarja – toliko, da mu je zaradi tega odbila zadnja ura. Tistega dne so se pojavili roparji napravljeni v hrvaške noše, s srajcami čez pas in z obrazi neprepoznavno počrnjenimi z ogljem ter v rokovnjaškem jeziku zahtevali denar. Njegove hlapce so zvezali, Kucnarja pa strahovito mučili po vsem telesu, dokler ga ni premagala bolečina in je razbojnika Prelesnika poklical po imenu, češ kaj mu je storil, da ga tako muči. Ko so Sicherl in njegovi videli, da so prepoznani, je moral Kucnar umreti. Potolkla sta ga Dimež in Prelesnik. (Župnik Pokorn navaja, da je Kucnar prepoznal Franca Ješeta – Deusa.)*

6) *Kraja pri Neži Pirc kranjski barvarki in kramarici v noči z 18. na 19. marec 1852 v škodi 300 gld.*

7) *Kraja pri župniku Filipu Grošeljnu v Ljubnem v noči z 21. na 22. april 1852 v škodi 700 gld.*

8) *Poskus kraje v uradu omenjenega prisednika Šušteršiča v Kranju v noči s 1. na 2. maj 1852, z namenom da bi ukradli preiskovalni material in corpora delicti. Dimež je tiste temne in deževne noči prišel do urada z zadnje strani, preko več vrtov in visokih zidov. Skoraj je že vlomil skozi okno, ko se je v zaporih, ki se nahajajo v hiši, dvignilo vpitje in sodni izvršnik More, ki stanuje poleg, je šel pogledat, kaj je in je videl lopova bežati čez vrtove, koder je prišel. Če bi se Dimežu ta drznost posrečila, bi odnesel ves preiskovalni in dokazni material, morda pa bi še zadavil omenjenega sodnega izvršitelja in izpustil iz arestov zločince, med katerimi so bili tudi utemeljeno osumljeni sodelovanja pri umoru na Kucni.*

9) *Kraja pri Mariji Vernik v Dolenji vasi v noči z 18. na 19. november 1852 v škodi 500 gld itd, ...itd, ...itd, ...«*[42]

Dimež je bil nato obsojen na osemnajst let zapora, leta 1857 so ga poslali na prestajanje kazni v Osijek, od koder pa je že po dveh letih pobegnil. Vrnil se je v domače kraje in rokovnjaštvo v deželi je ponovno oživelo. Požiganje, kraje in ropi so bili na dnevnem redu in so prerasli v skrb vzbujajoče stanje. Dimeža pa kljub odobrenem nagrajevanju za njegovo prijetje in vsemu trudu okrajnih glavarstev in žandarjev niso mogli prijeti. Ljudje, kmetje, niso hoteli sodelovati pri tej zadevi z oblastjo, ker so se bali maščevanja, če bi Dimež ponovno ušel.[43] Oblast in ljudje so se oddahnili, ko se je Dimež pozimi 1862 med požarom zadušil v opuščeni opekarni.

Takšna so bila torej dejstva o rokovnjačih in takšni so bili rokovnjači. Tudi roparji in morilci, ne samo nadležni berači in priložnostni zmikavti. Še manj dobrodušni zaščitniki revnih. Vendar pa se nam danes ob besedi »rokovnjač« prikaže podoba robatega, nekoliko samosvojega dedca, ki se z oblastjo ne razume ravno najbolje, v bistvu pa je dobričina in je voljan pomagati preprostim ljudem. Videza je že grobega, »neurejenega«, zločinstva pa so mu tuja.

Takšna je torej danes prva misel o rokovnjaču in če nekritično posežemo po literaturi o rokovnjačih, se nam utegne ta misel še utrditi. Ob tem, da so imeli rokovnjači nadnaravne sposobnosti, da so si svetili z otroškimi rokami in da so se znali narediti nevidne, seveda zamahnemo z roko, ko pa pomislimo, kdo so rokovnjači res bili in kaj so počeli, pa se že zatakne. V želji, narediti rokovnjaštvo čimbolj pozitivno, avtorji raznih zapisov o rokovnjačih le-tem

[42] ARS, AS 16, št. 241/1853 (6. 12. 1852).
[43] ARS, AS-16, št. 334/1861 (12.6.1861).

želijo dati značaj nekakšne črne vojske, ljudskega odpora proti okupatorju – predstavljali naj bi celo nekakšno gverilo, ki je napadala Francoze. Predvsem pa je za rokovnjaški mit značilno, da naj bi rokovnjači jemali samo bogatim, revnim pa v stiskah celo pomagali. Ta prastara želja po kaznovanju, ponavadi brezvestnega, bogataša in pomoči revežu, vedno najde nekega nosilca mita. Če je bil v Angliji to Robin Hood, je bil pri nas to Rokovnjač. In to pozitivno poslanstvo mita še danes rokovnjaštvo »gor drži«. Spomin nanj, seveda v pozitivni luči, je spet oživel po slovenski osamosvojitvi, mogoče tudi zaradi teženj po močnejšem zavedanju lastne zgodovine. Občina Lukovica ima tako rokovnjača kar v občinskem grbu in tudi občinskemu glasilu je ime »Rokovnjač«.

V Dupljah si je kulturno-turistično društvo »Pod krivo jelko« za ime izbralo naslov rokovnjaške povesti Petra Bohinjca. Društvo med drugim vsako pomlad pripravi tudi rokovnjaško »finfranje« pod krivo jelko.

V Besnici pa so ustanovili rekreativno društvo »Rokovnači«. Na njihovi spletni strani si lahko preberemo, kakšna je predstava o rokovnjačih danes: *»Tako kot nekoč, pred 150 leti, se tudi dandanes po Besnici potikajo Rokovnači. Tokrat brez črke 'j' v imenu. Pa ne z istim namenom, kot nekoč, ko so jemali bogatim in dajali revnim. Včasih so bili Rokovnači lenuhi, falirani študentje ali pa fantje, ki so pobegnili od soldatov. Ni jim bilo treba vojske služit, lepo so se zabavali in se potikali naokrog. Podporo so imeli pri revnejših ljudeh – bajtarjih in pri čednih dekletih, ki so se jim avanturistični Rokovnači zdeli še kako fajn.*

V sedanjih razmerah pa želimo Rokovnači kot člani društva zabavati in oživljati družabno življenje v vasi. (...)« Obe društvi sta tudi poskrbeli za nadaljnje širjenje rokovnjaške literature. Dupljansko je ponatisnilo omenjeno knjigo Petra Bohinjca iz leta 1921, besniško pa je v svojem glasilu »Rokovnačev Glas« objavljalo delo Antona Danila Cerarja, »Dimež – strah kranjske dežele«.

Takšen je torej današnji »spomin« na rokovnjače. Če pa povzamemo dejstva iz virov prve roke, lahko ugotovimo, da so bili rokovnjači več ali manj naborni ubežniki, dezerterji, ki pa so se jim seveda dostikrat pridružili tudi »navadni« brezdelneži in lopovi. Obvladovali so predvsem podeželje, dotaknili pa so se tudi mest. Največ so se preživljali z beračenjem in krajami, na podeželju so že kar na nekakšen mafijski način zahtevali »kar jim gre«. Tuji pa jim niso bili niti pravi roparski podvigi z uboji in umori. Ljudje so se rokovnjačev bali, ker so bili nasilni in oboroženi, ter so jim dajali kar so od njih zahtevali, predvsem hrano. Značilno je tudi, da so se vsi bali rokovnjaškega maščevanja in so si zelo redko upali naznanjati rokovnjače oblastem, saj so bili lahko gotovi, da bodo dobili rdečega petelina na streho, če bi rokovnjači izvedeli kdo jih je prijavil.

Ob razpravljanja o rokovnjaškem mitu se vprašamo, kdaj in zakaj je mit nastal? Kdo ga je ustvaril, komu je koristil?

Najprej lahko ugotovimo, da so mit o svojem delovanju začeli širiti že kar rokovnjači sami. Bolj je bilo njihovo delovanje skrivnostno, večjo moč so imeli. Kot smo videli, so se nam ohranila tudi še »godčevanja« »upokojenih« rokovnjačev. Njihove dogodivščine je ljudstvo poslušalo z odprtimi usti in jih je bilo pripravljeno pripovedati naprej še bolj napete. Zapisane pa so postale nesmrtne.

Če je mitičnost njihovega delovanja ustrezala rokovnjačem zaradi moči in nečimrnosti, pa so (preprosti) ljudje potrebovali mit kot tak. Jemati bogatim in dajati revnim, je bila med ljudstvom že od nekdaj vrlina. Sicer naj bi po krščanskih naukih bogati sami od sebe dajali revnim, vendar pa pri tem »dajanju« ne smejo biti preveč dosledni, ker bi potem izginile razlike, ki jih povzdigujejo nad »lene in nesposobne«. In ker tudi oblast vedno ščiti bogate, od reveža pa samo zahteva, je za tolažbo množic nujno potreben nekdo, ki bogate opominja, da imajo preveč in ki brezčutni oblasti odreka poslušnost. S tega gledišča je rokovnjaški mit

lahko pozitiven, ker nosi v sebi sporočilo o družbeni pravičnosti. Zavedati se moramo, da je beseda »mit« pravzaprav šele s popularno rabo postala sinonim za »laž«, vendar pa je prvotni namen mita, da nas uči, kako naj se vedemo.[44]

Kaj naj torej z rokovnjaškim mitom? Kot smo omenili že na začetku, za politiko ni zanimiv (če le-ta ne bo socialnih razmer tako zaostrila, da se bodo ljudje morali reševati s kakšnim novodobnim rokovnjaštvom), ljudje pa danes v njem vidijo, če že ne ravno svetel, pa vsaj zanimiv del lastne zgodovine. Zgodovinar pri širjenju raznih bajk, ki temeljijo na neprizivnem, *»da so že v starih časih vedeli povedati«*, seveda ne more ostati ravnodušen. Na, recimo zgodovinarsko, srečo pa je za rokovnjaški čas ohranjenih kar dovolj arhivskih virov, ki smo jih zgodovinarji deloma že predstavili javnosti, vsaj strokovni. Sicer pa za vsakogar velja, da ko ga zares užeja, in mu ne zadostuje več samo sladki sok, da že sam najde bistro studenčnico čistega vira!

[44] *»Danes z besedo 'mit' pogosto opišemo nekaj, kar preprosto ni res. Politik, obtožen zlorabe položaja, trdi, da je vse skupaj 'mit', da se nikoli ni zgodilo.«* (Karen Armstrong, Kratka zgodovina mita, Mladinska knjiga, 2005, str. 14).

Mateja Ratej

»Nehajte potvarjati zgodovino«[1] Interpretacija majske deklaracije pri Slovenski ljudski stranki med obema svetovnima vojnama

UDK 329.1(497.1)«1918/1941«

RATEJ Mateja, doktorica zgodovinskih znanosti, ZRC SAZU, Filozofski inštitut, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

»Nehajte potvarjati zgodovino.« Interpretacija majske deklaracije pri Slovenski ljudski stranki med obema svetovnima vojnama

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 247–259, cit. 95

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtorica se v prispevku ukvarja z interpretacijo majske deklaracije pri Slovenski ljudski stranki med obema svetovnima vojnama glede na strankin odnos do srbske Narodne radikalne stranke. Spričo modifikacij interpretacije se sprašuje ali je politična refleksija sploh možna, opozarja na distinkcijo med dogodkom in njegovo interpretacijo ter ponuja v razmislek trditev nekaterih teoretikov politične filozofije, da dogodek ni drugega kot njegova interpretacija in sicer interpretacija, ki jo je potrebno analizirati iz trenutka, v katerem (in zaradi katerega) je nastala.

Ključne besede: Slovenska ljudska stranka, Narodna radikalna stranka, majska deklaracija, krfska deklaracija, jugoslovanstvo, slovenstvo

UDC 329.1(497.1)«1918/1941«

RATEJ Mateja, Ph.D. in history, ZRC SAZU, Filozofski inštitut, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

»Stop Falsifying History«! Slovene People's Party and Its Interpretation of May Declaration in the Period between WWI and WWII

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 247–259, 95 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Analyzed is the Slovene People's Party's interpretation of the May Declaration in the period between the First and the second World Wars and the Party's relation to the Serbian National Radical Party. In view of several modifications of this interpretation a question rises if political accuracy is really possible. Although it is necessary to distinguish between an actual event and its interpretation several theoreticians of political philosophy state that an event is nothing but its interpretation, and that this interpretation needs to be examined in relation to the moment in which (and because of which) it had originated.

Key words: Slovene People's Party, Serbian National Radical Party, May Declaration, Corfu Declaration, Yugoslav movement, Slovene movement

»Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburške-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničenje te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzeli z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.«[2]

Zgornjo (izvirno v nemškem jeziku) izjavo je predsednik Jugoslovanskega kluba in poslanec Slovenske ljudske stranke (dalje: SLS) Anton Korošec 30. maja 1917 prebral poslanskim kolegom v dunajskem državnem zboru. Politične in širše kulturne razsežnosti, s katerimi se

[1] Nehajte potvarjati zgodovino, Jutro, 29. 5. 1937, 2.

[2] Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, 116.

bomo ukvarjali v pričujoči razpravi, je dobila pod imenom majniška oz. majska deklaracija. Leta 1918 je sprožila široko deklaracijsko gibanje vojne naveličanih Slovencev in Slovenk, ki so marca 1918 Koroščuizročile več kot 200.000 zbranih podpisov za majsko deklaracijo.[3] Deklaracija je vse od nastanka odpirala razprave v zvezi s t. i. habsburško klavzulo in formulacijo o narodnem načelu oz. hrvaškem državnem pravu.[4] Pritrditi velja Janku Pleterskemu, ki se je z majsko deklaracijo poglobljeno ukvarjal in ugotavljal, da je šlo v deklaraciji za kompromisne formulacije, ki so z razvojem dogodkov spreminjale svoj pomen: narodno načelo je dobivalo značaj zahteve po **samoodločbi**,[5] habsburška klavzula pa je postala obrambno sredstvo za zaščito jugoslovanskega gibanja pred preganjanjem oblasti. Imenovanje treh narodov v deklaraciji, tj. tudi Slovencev, je nadgradilo dotedanji hrvaško-slovenski trialistični koncept in je pomenilo politični uspeh SLS.[6]

Dober mesec od nastanka majske je bila 20. julija 1917 podpisana krfska deklaracija. Predstavljala je kompromis med stališči Jugoslovanskega odbora v Londonu kot predstavnika avstroogrskih Slovanov o nujnosti zedinjenja v skupni državi, o katere ureditvi bo naknadno odločala konstituanta, in stališčem srbske vlade Nikole Pašića o priključitvi nekdanjih avstroogrskih narodov Kraljevini Srbiji.[7] Kompromis je bil viden v formulaciji o *»troedinem narodu«*, hkrati pa načelo večnacionalnosti ni bilo povsem opuščeno, kar je vidno, denimo, v imenu nove države – Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev.[8] Ob sprejetju je krfska deklaracija pri večini članov Jugoslovanskega kluba naletela na molk, razlog za to pa je iskati tudi v dejstvu, da se je jugoslovansko vprašanje na Krfu pojavljalo predvsem kot hrvaško vprašanje oz. kot vprašanje hrvaško-srbskih odnosov, medtem ko je bilo vprašanje Slovencev drugotnega pomena.[9]

Kmalu po prvi svetovni vojni je dobila krfska deklaracija tako v zgodovinskih študijah in refleksijah kot v memoarskih pričevanjih status iniciacijske listine (*Carta Constitutiva*) jugoslovanske države.[10] Med zagovorniki in nasprotniki unitarne ureditve države je bilo značilno

---

[3] Januš Golec, Spomini, v: Zbornik Svobodne Slovenije 1971–1972, Buenos Aires, 278; O sprejetju majske deklaracije in notranjih trenjih ob tem pri SLS glej npr.: Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977 (dalje: Slovenska ljudska stranka), 70–91.

[4] Glej npr.: Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisni oddelek, Leopold Lenard, Jugoslavija pre i posle sa gledišta beogradskog posmatrača, 27/68, fasc. 1.

[5] SLS je med obema svetovnima vojnama v nasprotju s katoliško doktrino o svetovnem vesoljnem občestvu zavračala internacionalizem, saj je z zavezo o ohranitvi slovenske nacionalne identitete najmočneje vezala nase slovensko volilno telo. Na katoliški doktrini utemeljeno pojmovanje o bratskem sožitju vseh narodov in minljivosti institucije države v nasprotju z večnostjo božjega občestva kot pravega vira oblasti so v SLS v duhu evropske krščanskosocialistične politične misli nadgradili z idejo o suverenosti ljudstva oziroma samoodločbi naroda.

Josip Jeraj, »Klerikalizem« in narodnost, Straža, 20. 2. 1924, 1; Dr. Korošec o slovenski politiki, Slovenec, 10. 10. 1926, 6; Anton Korošec, Izgledi v leto 1928, Slovenec, 1. 1. 1928, 1; Anton Bonaventura Jeglič, Katoličani in država, v: Socialna misel, l. II/1923, 60; Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem, Maribor 1997, 21–39.

[6] Pleterski je nadalje glavno vlogo majske deklaracije videl v dejstvu, da je artikulirala zahtevo po jugoslovanski državnosti, sicer pod žezlom Avstro-Ogrske monarhije, a s predpostavko po reviziji dualistične državne ureditve. Zavrnil je domneve, da bi bila deklaracija sestavljena po dogovoru oz. soglasju cesarja niti katerega od drugih oblastnih organov. Bil je mnenja, da je šlo za ustrezno taktiko Jugoslovanskega kluba, saj deklaracijski temelj kluba ni silil v takojšen prelom z monarhijo, hkrati pa je njegovo protidualistično bistvo k temu neogibno vodilo. Pleterski je poudaril še, da je majska deklaracija Jugoslovanskemu klubu služila ne kot pogoj za pogajanja z vlado, temveč kot sredstvo za popularizacijo jugoslovanske ideje.

Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, 117, 151.

[7] Dr. Ante Trumbić o krfskoj deklaraciji, Narodna politika, Zagreb, 14. 1. 1919, 3.

[8] Ferdo Čulinović, Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama; historijat njegovog razvitka, Zagreb 1955, 10.

[9] Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967, 400 in 454; Zečević, Slovenska ljudska stranka, 74–75.

[10] Igor Grdina, Slovenska politika in parlamentarizem v kraljevski Jugoslaviji (1918–1941), v: Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, Ljubljana 2005, 186.

razpravljanje o tem, ali je gre za pravni ali za politični akt zedinjenja,[11] vprašanje njene interpretacije pa je bilo predvsem vprašanje hrvaško-srbskega političnega spora.[12] Tudi vprašanje simbolne obravnave majske deklaracije med obema vojnama je bilo v prvi vrsti povezano z vprašanjem odklonitve oz. podpore (v vidovdanski ustavi leta 1921 uzakonjenemu) državnemu in nacionalnemu unitarizmu ter najtesneje zvezano s politiko in identiteto SLS. Zaradi tesne povezanosti strankinega delovanja s Katoliško cerkvijo je bil odnos do majske deklaracije v tesni povezavi tudi s cerkveno institucijo, ki je leta 1917 s podprtjem sklepov majske deklaracije odločilno vplivala na razvoj deklaracijskega gibanja med Slovenci.[13] Prizadevanje SLS za prisvojitev simbolne vrednosti majske deklaracije je bilo tudi posledica dejstva, da je bil karizmatični vodja SLS Anton Korošec glavni akter majske deklaracije in je po njeni objavi kot meteor zasvetil na političnem prizorišču,[14] medtem ko pri sprejemanju krfske ni sodeloval. Tako lahko zarišemo dva referenčna polja, v okviru katerih sta deklaraciji funkcionirali, in sicer: majska deklaracija na ravni paradigem slovenski narod – Katoliška cerkev, krfska pa na ravni paradigem jugoslovanska ideja – monarhija (oz. dinastija Karađorđević).

Slovensko Republičansko združenje v Chichagu je 29. junija 1917 v t. i. chichaški izjavi s prvopodpisanim Etbinom Kristanom zavrnilo krfsko deklaracijo kot podlago oblikovanja jugoslovanske države. Opozorilo je zlasti na nesprejemljivost centralistične državne ureditve in na prizadevanja srbske vlade za priključitev nekdanjih avstro-ogrskih delov ozemlja.[15] Kljub temu, da so bile bistvene konsekvence, ki so sledile iz sklepov deklaracije jasno vidne že ob njenem sprejetju, se je SLS do srede leta 1918 postopno oddaljila od določil majske in se približala načelom krfske deklaracije, strankino vodstvo pa je bilo še v marcu 1920 izrazito naklonjeno unitarističnemu konceptu jugoslovanske državne ureditve.[16] Kar gre izpostaviti kot notranje nekonsistentno točko strankinega delovanja, je dejstvo, da si je v kolektivnem spominu eksplicitno prizadevala ohraniti prvenstveno vlogo majske deklaracije kot temeljnega kamna skupne jugoslovanske države, s čimer je posredno pritrjevala v majski deklaraciji priznanemu narodnostnemu načelu za Srbe, Hrvate in Slovence ter jemala legitimnost v krfski deklaraciji utemeljenemu unitarizmu. Omenjeno je najuspešneje politično izpostavila ob 20-letnici majske deklaracije leta 1937, ko je kot del Jugoslovanske radikalne zajednice (dalje: JRZ) v vladi Milana Stojadinovića (1935–1938), tj. v najtesnejši zvezi z nekdanjo Narodno radikalno stranko (dalje: NRS), najizraziteje utrjevala tako državni kot narodni unitarizem ter si prizadevala za učvrstitev lastnega statusa nosilke jugoslovanske ideje.[17]

Podobno, a v manjšem obsegu, je bilo že ob desetletnici majske deklaracije leta 1927, ko je SLS v odnosu najtesnejšega političnega sodelovanja z NRS v 20. letih 20. stoletja v okviru praznovanj majske deklaracije učinkovito manifestirala slovensko nacionalno čutenje. NRS

[11] Štefan Sagadin, Naš sadašnji ustavni položaj, Ljubljana 1920, 11.

[12] Glej npr.: Lazar Marković, Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914–1929), Zagreb 1935, 103; Ante Smith Pavelić, Dr. Ante Trumbić; problemi hrvatsko-srpskih odnosa, München 1959, 85; Marko Bulatović, Struggling With Yugoslavism: Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 255 in 259.

[13] Glej npr.: 1. 12. 1918–1. 12. 1927 (uvodnik), Slovenec, 1. 12. 1927, 1.

[14] Feliks Bister, Anton Korošec; državnozborski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872–1918, Ljubljana 1992, 268.

[15] Krfska deklaracija in demokracija, Slovensko republičansko združenje, Chichago, leto izida neznano, 16.

[16] Glej npr.: Slovensko ljudstvo s Srbi in Hrvati v skupni državi, Slovenec, 22. 11. 1918, 1; Ivan Vesenjak, Da se razumemo, Slovenec, 25. 11. 1918, 1; Janko Hacin, Za kaj gre?, Slovenec, 4. 1. 1919, 1; Građa o stvarjanju jugoslovenske države, 1. 1.–20.12. 1918, uredila: Dragoslav Janković in Bogdan Krizman, Beograd 1964, 2. del, 399; Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, 91 in 161; Zečević, Slovenska ljudska stranka, 142 in 306.

[17] Glej npr.: O majskoj deklaraciji, Samouprava, 1. 6. 1937, 2; Dvadesetgodišnjica majske deklaracije, Samouprava, 1. 6. 1937, 2; Proslava dvadesetgodišnjice majske deklaracije, Samouprava, 2. 6. 1937, 2.

je bila najrelevantnejša zagovornica državnega in nacionalnega unitarizma med političnimi strankami v prvi jugoslovanski državi, ki je zlasti na podlagi krfske deklaracije simbolno utemeljevala unitarizem in odklanjala federalistično državno ureditev.[18] A čeprav je NRS že s krfsko deklaracijo jasno pokazala, da bo nacionalno vprašanje v jugoslovanski državi razumevala le v okviru unitarne države,[19] in je SLS z idejnim prehodom od majske h krfski deklaraciji še pred zedinjenjem pokazala, da se s tem strinja, je bil jugoslovanski nacionalizem oz. integralno jugoslovanstvo projekt kralja Aleksandra, medtem ko je NRS zagovarjala (veliko)srbsko jugoslovanstvo.[20] To pa pomeni, da je SLS svoje stališče do slovenskega nacionalnega vprašanja lažje usklajevala z NRS kot s kraljem.

Poleg tega moramo tako centralistično-unitaristično držo NRS kot avtonomistično SLS razumeti kot način politizacije in osrednjo točko političnih identitet največje srbske in slovenske politične stranke, kar je razvidno tudi iz naslednjega. SLS je kot večinska politična stranka na Slovenskem v Kraljevini SHS zavzela isto politično držo v odnosu do Srbov, ki je bila kot politična drža oškodovanca (žrtve) v odnosu do centra oblasti v slovenski politiki utemeljena pred prvo svetovno vojno v odnosu do avstro-ogrske države.[21] Slovenski geografi in zgodovinarji so se po 1. svetovni vojni za zaščito slovenskega narodnega telesa intenzivno ukvarjali s statističnim utemeljevanjem narodne substance na področjih, ki so bila ogrožena ne pred srbskim, temveč pred italijanskim oz. nemškim ekspanzionizmom – leta 1925 ustanovljen Manjšinski institut v Ljubljani je, denimo, svoje temeljne smernice delovanja vezal predvsem na prepričanje, da je *»tretjina Slovencev ostala izven meja Slovenije«*.[22]

Menim torej, da je bila opisana politična drža SLS v jugoslovanski državi v funkciji fantazme kot način ohranitve podpore slovenskega volilnega telesa na preizkušenem modelu. Čeprav je SLS izrazito problematizirala srbsko politično prevlado v državi, postavljam tezo, da je to počela zaradi svoje lastne vključitve v obstoječ (relevanten) politični diskurz, imanentno vezan na vprašanje hrvaške politične zapostavljenosti v državi; slovenski nacionalni interes je bil pri SLS v ospredju predvsem kot metoda političnega pritiska v odnosu do NRS. Eden neposrednih dokazov za to, da se na Slovenskem v odnosu do jugoslovanske države ni razvil utemeljen občutek politične zapostavljenosti (ki se je na področju hrvaške manifestiral kot nacionalna ogroženost), je dejstvo, da SLS ni mobilizirala slovenske humanistične znanosti za obrambo pred domnevno osvajalskimi srbskimi težnjami.

Navidez ambivalentno razmerje SLS do koncepta nacije je imelo svoje globoko idejno ozadje in na tem mestu ne more biti podrobno analizirano, vendar se je manifestiralo tudi v modifikacijah interpretacij majske deklaracije. V slovenskem katoliškem taboru so tako leta 1920 ob obletnici majske deklaracije kot program Jugoslavije izpostavili idejno dediščino

---

[18] Glej npr.: Pravo samoopredeljivanja naroda i naše ujedinjenje, Samouprava, 15. 2. 1921, 1–2.

[19] Olga Popović, Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS, Beograd 1988, 87.

[20] Jovo Bakić, Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918–1941, Zrenjanin 2004, 314 in 336.

[21] Po istem principu kot je Anton Korošec pred razpadom Avstro-Ogrske *»bičal nemško hegemonijo«*, je po oblikovanju Kraljevine SHS politiziral t. i. srbsko hegemonijo; v zagrebški reviji Nova Evropa je, na primer, leta 1923 zapisal: *»Mi Srbe volimo, ali se odlučno protivimo njihovoj hegemoniji«*.

Anton Korošec, Slovenačka pučka (ljudska) stranka, v: Nova Evropa, Zagreb, št. 7/1923, 217; Prebujenje slovenskega naroda, Slovenec, 30. 5. 1937, 2; Glej tudi: Dragotin Lončar, Politika in zgodovina. Nekoliko odgovorov na dnevna vprašanja, Ljubljana 1923, 153.

[22] Glej npr.: Bogo Grafenauer, 'Anšlus' in koroški Slovenci, v: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, 34–45; Isti, Slovensko vprašanje, v: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, 155–170; O tem tudi: Charles Jelavich, Južnoslavenski nacionalizmi; Jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914, Zagreb 1992, 261; Irena Šumi, Slovensko narod(nost)no vprašanje, v: Kultura, etničnost, mejnost; konstrukcije različnosti v antropološki presoji, Ljubljana 2000, 117–119.

Janeza Evangelista Kreka,[23] deklaracijo so označevali kot Krekovo in izrecno uporabljali formulacijo jugoslovanski narod.[24] Že naslednje leto je bil Kreku na mesto za zasluge odločneje ob bok postavljen načelnik SLS Anton Korošec, z demokratično tradicijo majske deklaracije pa so v katoliškem taboru prvič povezali zahtevo po avtonomnem položaju Slovencev v jugoslovanski državi,[25] kar je bila posledica strankine vse bolj jasnega političnega profiliranja v avtonomistično stranko. SLS nato nekaj let majske deklaracije ni uvajala v politični diskurz kot pripomoček za politizacijo unitarizma oz. avtonomistične državnopravne ideje, čeprav je avgusta 1924 uvodničar *Slovenca* jasno vzporejal krfsko deklaracijo s centralistično politiko prvaka NRS Nikole Pašića in z načeli narodnega in državnega unitarizma.[26] Zgodovinar Fran Erjavec je junija 1925 v uvodniku *Ilustriranega Slovenca* majsko deklaracijo označil kot *»najznamenitejši dokument slovenske politične zgodovine«*, ki je uvedel *»odkrit boj za politično samostojnost jugoslovanskih narodov v Avstriji in iz katere so potem izhajali tudi vsi nadaljnji dogodki«*.[27]

Kot rečeno je bila vidika manifestacije slovenske nacionalne zavesti v 20. letih 20. stoletja prelomna deseta obletnica majske deklaracije,[28] saj je bil dokument izrazito izpostavljen kot eden od glavnih temeljev slovenske nacionalne identitete, Korošec pa dramatično kot osrednji akter dogajanja v času njenega sprejetja.[29] *»Dne 30. maja ob pol dveh popoldne leta 1917 je bil tisti za nas zgodovinsko pomenljiv trenotek, ko je naš neustrašeni narodni voditelj dr. A. Korošec v dunajskem parlamentu objavil celemu svetu majsko deklaracijo, to je voljo in hotenje tedaj zasužnjenih avstrijskih Jugoslovanov, da se hočejo oprostiti vsake tuje nadvlade ter se s svojimi južnimi brati združiti v novo, močno, zedinjeno državo.«* Majska deklaracija je bila označena kot *»narodni evangelij«* in *»magna chartae libertatis«* Slovencev, vendar s poudarkom, da deklaracijski ideal o združitvi vseh Slovencev v eni državi ni uresničen. V katoliškem taboru so zato pozvali, naj bodo spominske proslave ob 10-letnici majske deklaracije posvečene primorskim Slovencem;[30] to je bilo tudi sicer eno osrednjih sporočil praznovanj majske deklaracije v katoliškem taboru.[31] Mariborska in ljubljanska oblastna skupščina[32], v

[23] Krekovo delo – program Jugoslavije, Slovenec, 30. 5. 1920, 1.

[24] Za obravnavo percepcije slovenske nacionalne substance vodstva SLS od nastanka majske deklaracije dalje je pomembno stališče njenega glavnega pobudnika in sestavljavca Janeza Evangelista Kreka, ki ga je 14. junija 1917 izrazil v državnem zboru na Dunaju: *»Dve ideji ne bosta nikdar izumrli: da so Slovenci, Srbi in Hrvatje en narod in da spadajo državno skupaj ter morajo državno priti skupaj.«*

Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, 121.

[25] Po štirih letih, Slovenec, 1. 6. 1921, 1.

[26] Pašićev govor, Slovenec, 21. 8. 1924, 1.

[27] Fran Erjavec, Majniška deklaracija, Ilustrirani Slovenec, 14. 6. 1925, 1 in 4.

[28] Za izvedbo praznovanja desete obletnice majske deklaracije je bila v katoliškem taboru zadolžena katoliška organizacija Slovenska Straža, ki je v 20. letih 20. stoletja v ljubljanski in v lavantinski škofiji delovala v tesni zvezi s krovno Prosvetno zvezo.

Slovenska Straža v spomin desetletnice majske deklaracije, Slovenec, 31. 5. 1927, 1; Več o Slovenski Straži glej npr.: Slovenska novejša zgodovina; Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, Ljubljana itd. 2006 (dalje: Slovenska novejša zgodovina), 402.

[29] Glej npr: Ilustrirani Slovenec – tedenska priloga Slovenca, 29. 5. 1927, 1 in 171–173; Spomin na zgodovinske dni, Slovenec, 2. 6. 1927, 1; Evgen Jarc, Ideja majniške deklaracije, Slovenec, 29. 5. 1927, 1.

[30] Vsem Slovencem ob 10 letnici majniške deklaracije, Slovenec, 15. 5. 1927, 1.

[31] Glej npr.: Krekovo delo – program Jugoslavije, Slovenec, 30. 5. 1920, 1.

[32] Vidovdanska ustava je določala izvrševanje državne uprave po oblasteh, okrožjih, srezih in občinah, za katere je bila predvidena oblastna sreska in občinska samouprava. Temeljna organa oblastne samouprave pod nadzorstvom velikega župana sta bila oblastna skupščina kot najvišje predstavniško telo in oblastni odbor kot izvršilni organ oblastne samouprave.

Ustava Kraljevine SHS, členi 95–103, 36–42; Miroslav Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma, Ljubljana 2000, 41, 48, 53–54, 134 in 241.

katerih je imela SLS večino poslancev, sta na skupni seji v Celju 26. maja 1927 izdali posebno izjavo, v katerem sta izpostavili načelo (slovenske) nacionalne samoodločbe.[33] Anton Korošec je julija 1928 prevzel vlado in kot premier razvijal teorijo o postopni *»nivelizaciji«* in stapljanju jugoslovanskih narodov.[34]

V spopadu dveh nasprotujočih si gledanj na ureditev jugoslovanske države – unitarno-centralističnem, ki ga je zastopala NRS kot najmočnejša srbska in jugoslovanska stranka in avtonomistično-federalističnem, ki ga je zastopala (tudi) SLS kot najmočnejša stranka v Sloveniji – je ukinitev parlamentarne demokracije in nastop diktature pomenil zmago prvega. Kralj Aleksander je do konca leta 1929 z več pravnimi akti ponovno uzakonil centralizem in državni ter narodni unitarizem. Z Zakonom o zaščiti javne varnosti in reda v državi je razpustil politične stranke in z Zakonom o kraljevski oblasti in o vrhovni državni upravi proglasil sebe za izključnega nosilca oblasti v državi. V oktobra 1929 razglašenem Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja je načelo narodnega unitarizma konkretiziral v novem imenu države – Kraljevina Jugoslavija, načelo državnega unitarizma pa v novi upravni razdelitvi države na devet centralni državni oblasti podrejenih banovin, oblikovanih po političnem in ne po nacionalnem ključu. Novo politično ureditev je kralj septembra 1931 brez sodelovanja parlamenta potrdil s sprejetjem temeljnega državnega zakona – t. i. oktroirane ustave.[35]

Z nastopom diktature je SLS prilagodila dikcijo pri razlaganju simbolnega pomena majske deklaracije v smislu pripisovanja večjega pomena jugoslovanski ideji oz. kraljevi dinastiji Karađorđević; uvodničar *Slovenca* je, denimo, oktobra 1929 ob preimenovanju Kraljevine SHS v Kraljevino Jugoslavijo med drugim zapisal: *»Naslednik velikega pokojnika* (J. E. Kreka, op. mt) *dr. Anton Korošec je s pomočjo v borbi za narodne pravice osivelega knezoškofa dr. A. B. Jegliča še za Avstrije organiziral Slovence, Srbe in Hrvate monarhije v mogočno falango borcev za jugoslovanski narodni in državni ideal.«*[36] Majska deklaracija je bila preimenovana v jugoslovansko. V katoliškem taboru so skušali ob tem ovreči tudi (zlasti) iz krogov Srbske pravoslavne cerkve razširjeno misel, da vpliva katolicizem dezintegrativno na jugoslovansko idejo. Pri tem so se oprli na leta 1930 izdano delo srbskega univerzitetnega profesorja Viktorja Novaka o razvoju jugoslovanske misli, ki da pomeni *»naravnost apologijo dela katoliške cerkve in katoliškega duhovništva na jugovzhodu Evrope za politično osvobojenje in solidarnost jugoslovanskih plemen.«* Novak je sicer v obsežni monografiji, ki je bila rezultat po diktaturi utemeljenega integralnega jugoslovanstva[37], znanstveno utemeljeval idejo o krvnem bratstvu južnih Slovanov in njihove težnje za združitev lociral v leto 1390.[38]

Praznovanje 60. rojstnega dne Antona Korošca maja 1932 je bil naslednji simbolni mejnik, ki je vplival na razlago simbolne vrednosti majske deklaracije pri (nekdanji[39]) SLS. Prvič po

---

[33] Izjava slovenskih oblastnih skupščin ob 10 letnici majske deklaracije, Slovenec, 29. 5. 1927, 1.

[34] Anton Korošec je novinarju belgijskega časnika *L'Independance Belge* v intervjuju, ki so ga septembra 1928 objavili tudi slovenski časniki, povedal: *»Ne smete pozabiti, da je naš narod na svoji prvi stopnji. Vsi mi, i Srbi i Hrvati i Slovenci, moramo preiti in preživeti daljšo evolucijo. Nivelizacija se bo izvedla na veliko višjem nivoju, kakor je sedanji. Razlike, ki so danes med nami, so veliko, veliko premalenkostne v razmerju na pot, ki jo bomo prehodili. /.../ Verujte mi, nimajo prav tisti, ki se boje nivelizacije, kajti ta bo nastopila šele po dolgi, dolgi evoluciji, po dolgem razvoju.«*

Dr. Korošec o svoji nalogi, Slovenec, 25. 9. 1928, str. 1; Dr. Korošec o političnem položaju, Jutro, 25. 9. 1928, str. 2; O intervjuju tudi Gilbert In der Maur v: Der Weg zur Nation; Jugoslawiens Innenpolitik 1918–1938. Stojadinovic als Vollstrecker, Berlin – Wien – Zürich 1938, 371.

[35] Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, v: Slovenska trideseta leta. Zbornik, Ljubljana 1997, 18–19.

[36] Vsi in vse za Jugoslavijo!, Slovenec, 6. 10. 1929, 1.

[37] Več o tem glej npr.: Slovenska novejša zgodovina, 322.

[38] Jugoslovanstvo in katolištvo, Slovenec, 27. 2. 1931, 3; Glej tudi: Viktor Novak, Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva, Beograd 1930.

[39] Z nastopom diktature so bile politične stranke formalno ukinjene. SLS je svojo politično dejavnost kanalizirala

letu 1927 je bil Korošec ponovno izpostavljen kot tisti, ki je *»globoko zasidran v krščanstvu«* v Avsto-Ogrski monarhiji *»formuliral idejo združene Slovenije«*, jugoslovanska deklaracija pa je bila spet majska.[40] Če je bila nekaj dni kasneje deklaracija ob svoji petnajstletnici previdneje ovita v jugoslovansko idejo, Korošec kot glavni akter pri njenem sprejetju pa zamenjan s Krekom, moramo to pripisati negativnemu odzivu oblasti na manifestacije slovenskega nacionalizma ob praznovanju Koroščeve 60-letnice.[41] Kot izhodišče za umestitev pomena majske deklaracije v zgodovinski spomin so v katoliškem taboru uporabili pesem deklariranega pristaša integralnega jugoslovanstva Otona Župančiča Naša beseda, jo poimenovali *»visoka pesem o majski deklaraciji«* in v njej utemeljevali tako slovensko samobitnost kot jugoslovansko idejo;[42] posebej izvzet je bil naslednji Župančičev verz:

Beseda je izšla, izšla med nami res!
Slovenska misel, vzpluj, vrzi se do nebes!
Razpni se! Po razponu tvojih kril
bo meril narod čilost svojih sil
in – morda – treh najmlajši brat
pojde za vse usod iskat.[43]

Po sprejetju Slovenske deklaracije oz. t. i. punktacij ob koncu leta 1932, v katerih se je (nekdanja) SLS ponovno izrekla za slovensko nacionalno samobitnost, je bil Oton Župančič v katoliškem taboru zaradi naklonjenosti nacionalnemu unitarizmu javno izpostavljen osami *»kot kamen na cesti«*.[44] Decembra 1933 je Kraljevina Jugoslavija praznovala 15-letnico državnega obstoja, ki se mu je lojalno pridružil tudi slovenski katoliški tabor – brez komentarja je bila sprejeta postavitev krfske deklaracije na mesto temeljnih zgodovinskih simbolov jugoslovanske združitve.[45]

Tri leta kasneje je bil Anton Korošec minister za notranje zadeve Kraljevine Jugoslavije, podpredsednik vsedržavne JRZ in eden najvplivnejših politikov v državi. Na beograjskem radiu je 19. maja 1936 predaval o majski deklaraciji, o čemer je obširno poročala tudi *Samouprava*, nekdanje radikalsko strankarsko glasilo, leta 1936 pa uradno glasilo JRZ.[46] Deklaracija je bila v *Samoupravi* predstavljena kot slavospev Antonu Koroščcu, *»jugoslovanskemu borcu in apostolu jugoslovanske narodne enotnosti«*, in kot pomemben temelj k izgraditvi zavedanja o enotnem (bratskem po krvi in poreklu) jugoslovanskem narodu.[47] Korošec je majsko deklaracijo označil kot enega *»najvažnejših političnih dokumentov v zgodovini slovenstva«*, ki je imel odločilen

v široko razpredeno mrežo katoliških organizacij. V nadaljevanju uporabljam za razpuščeno SLS v letih 1929–1935 formulacijo (nekdanja) SLS, po vključitvi v vsedržavno JRZ pa SLS (JRZ). Več o politični dejavnosti slovenskega katoliškega tabora med diktaturo glej npr.: Anka Vidovič – Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije, Ljubljana 1994; Jure Gašparič, Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2006.

[40] Človeku – borcu – vodji, Slovenec, 8. 5. 1932, 1.

[41] O obujanju avtonomistične ideje pri nekdanji SLS po odhodu v opozicijo septembra 1931 glej npr.: Jure Gašparič, Zelene kravate v Domžalah – O proslavljanju 60-letnice dr. Antona Korošca na domžalskem področju, v: Stiplovškov zbornik, Ljubljana 2005, 437–444; Slovenska novejša zgodovina, 339.

[42] Pesem o majski deklaraciji, Slovenec, 29. 5. 1932, 5.

[43] Oton Župančič, Naša beseda; izbor pesmi, Ljubljana 1929, 4.

[44] Quod non!, Slovenec, 28. 12. 1932, 1.

[45] Petnajst let Jugoslavije, Slovenec, 1. 12. 1933, 1.

[46] Istorijski značaj majske deklaracije – predavanje ministra unutrašnjih dela, Samouprava, 20. 5. 1936, 1; Majska deklaracija je bila prva zajednička manifestacija Jugoslovena pod Austo-Ugarskom, Samouprava, 20. 5. 1936, 2; Jugoslovenska narodna misao i majska deklaracija, Samouprava, 21. 5. 1936, 2.

[47] Jugoslovenska narodna misao i majska deklaracija, Samouprava, 21. 5. 1936, 2.

vpliv na *»osvobojenje Jugoslovanov«*, ker jih je *»prešinil«* z jugoslovansko idejo; posebej je izpostavil delo slovenske duhovščine pri razvoju deklaracijskega gibanja.[48]

Kot višek poskusov izrabe dokumenta majske deklaracije za manifestiranje slovenskega nacionalizma v slovenskem katoliškem taboru lahko označimo praznovanje njene dvajsete obletnice leta 1937, kar je bila posledica ugodnega političnega položaja SLS (JRZ) v odnosu do najvišjih oblastnih struktur v državi. Tajništvi JRZ v Ljubljani in Mariboru sta izdali navodila za proslave in brošuro razposlali krajevnim organizacijam JRZ, ki so morale poskrbeti, da se je proslava v duhu narodne zavesti odvila v vsaki župniji. To je pomenilo, da so pristaši JRZ na predvečer, 29. maja 1937, na hribih prižgali kresove, naslednji dan, 30. maja, pa izvajali predpisan kulturni program po župnijah. Predvidena je bila uporaba narodnih noš in petje pesmi, ki so poudarjale pripadnost slovenstvu. Jasno je moralo biti izraženo, da se proslave odvijajo *»pod firmo JRZ«*, k sodelovanju pa so lahko bili pritegnjeni tudi posamezniki iz drugih organizacij.[49]

Sredi maja 1937 je potekalo iz Beograda radijsko javljanje za jugoslovanske izseljence v južni in severni Ameriki, v okviru katerega je Slovencem preko radijskih valov o pomenu majske deklaracije govoril Koroščev tesni sodelavec in minister brez portfelja Miha Krek. Poudaril je, da so Slovenci v deklaraciji prvič zagovarjali narodno samoodločbo.[50] Tudi Anton Korošec je v slavnostnem nagovoru bralcem *Slovenca* ob njeni dvajsetletnici ponovil znane z majsko deklaracijo povezane parametre o samoodločbi slovenskega naroda, narodni osvoboditvi ipd. in prepričljivo vzkliknil: *»Kako hitro se v znoju vsakdanjih brig pozablja preteklost!«*[51] Medtem je komentar v srbski *Samoupravi* majsko deklaracijo označil kot zgodovinski akt za Slovane (sic!), ki je imel velik pomen za duhovno zedinjenje jugoslovanskih narodov. Anton Korošec in Janez Evangelist Krek sta bila izpostavljena kot glavna borca za oblikovanje jugoslovanske države, pri čemer je bil zlasti prvi označen za rodoljuba, ki ga časti ves jugoslovanski narod.[52]

Obletnico deklaracije je s proslavo v duhu slovenstva obeležila tudi Univerza v Ljubljani. Akademiki so poslali pozdravne brzojavke ljubljanskemu škofu A. B. Jegliču in Antonu Korošcu, ki so mu med drugim v militantnem tonu sporočali: *»Zavedajoč se pomena te deklaracije za slovenski narod in jugoslovansko državo, izražajo* (akademiki, op. mt) *slovenskemu vodji zvestobo, z iskreno željo in močno voljo, da si slovenski narod pod Vašim vodstvom izvojuje popolno uresničenje svoje narodne pravde, katere mogočni izraz je bila majniška deklaracija.«*[53] Korošec je bil prikazan kot najsvetlejša zvezda na nebu naroda tudi v komentarju *Slovenca* po koncu praznovanj, v katerem je bila podpredsedniku JRZ izražena zahvala, ker je za trenutek izstopil iz svoje skromnosti in bežno pokazal na pomen *»majniške Besede«*, ki dotlej po mnenju komentatorja ni bil dovolj pojasnjen.[54]

Že ob deseti obletnici majske deklaracije so v SLS ugotavljali, da *»nekateri prezirljivo in zviška gledajo«* na dokument, pri čemer so mislili demokratski politični tabor, tisti, ki je *»vzel jugoslovanstvo v zakup«*.[55] V demokratskem taboru je slovesnosti ob desetletnici majske deklaracije pripravljala Jugoslovanska Matica in so bile v nasprotju s proslavami v katoliškem

[48] Notranji minister dr. Anton Korošec: O majniški deklaraciji, Slovenec, 20. 5. 1936, 1.

[49] Praznovanje 20-letnice majske deklaracije, Kranj 1937, 13; Glej tudi: Proslava 20-letnice majniške deklaracije v Ljubljani, Slovenec, 27. 5. 1937, 3.

[50] Ministar Krek govorio je noćas o značaju majske deklaracije, Samouprava, 15. 5. 1937, 1.

[51] Anton Korošec, Ob majniški deklaraciji, Slovenec, 30. 5. 1937, 1.

[52] Jedan istorijski manifest, Samouprava, 30. 5. 1937, 1.

[53] Proslava 20-letnice majniške deklaracije na univerzi, Slovenec, 30. 5. 1937, 17.

[54] Resnice, ki jih je razodela nedelja, Slovenec, 1. 6. 1937, 1.

[55] Slovenska Straža ob desetletnici majske deklaracije, Slovenec, 31. 5. 1927, 2.

taboru izvedene v duhu jugoslovanskega patriotizma.[56] Značilne besedne zveze, ki so jih pri tem uporabljali, so bile: jugoslovanski narod, troedini narod, en narod z nedoločljivimi jezikovnimi mejami ipd. Deklaracija je bila označena ne kot revolucionarni, temveč kot konservativni dokument, napisan v duhu kompromisa.[57] Medtem ko desetletnice krfske deklaracije v katoliškem taboru niso posebej obeležili, je bila ta sredi julija 1927 v demokratskem taboru slavljena kot prvi državnopravni temelj Jugoslavije oz. *»akt jugoslovenske državotvorne volje«*. Državno in narodno edinstvo je bilo tisto, ki so ga v demokratskem taboru prepoznali kot največji doprinos krfskih pogajanj pri oblikovanju jugoslovanske države.[58]

Ob dvajsetletnici obeh deklaracij je spor med (v tem času politično modificiranim) katoliškim in demokratskim taborom, natančneje med časnikoma *Slovenec* in *Jutro* dobil neslutene razsežnosti. Pričelo se je z uvodnikom v *Jutru*, ki je majsko deklaracijo opisal kot zmago jugoslovenske[59] misli in ugotavljal, da je pomenila *»habsburško črnožolto dinastično rešitev jugoslovanskega vprašanja«*. Osrednja točka politizacije majske deklaracije ob njeni dvajsetletnici in glede na dotlej znane različice interpretacij kulminacija farse, imenovane trgovanje s simboliko majske deklaracije, je bila oblikovana s trditvijo *Jutra*, da pomeni majska deklaracija prvo manifestacijo narodnega edinstva Srbov, Hrvatov in Slovencev.[60] V *Slovencu* so nanjo odgovarjali s simbolno povezavo majska deklaracija – samoodločba (slovenskega) naroda, pomen krfske deklaracije pa skušali zmanjšati s trditvijo, da je utemeljila *»strogo unitaristično-centralistično ureditev«* jugoslovanske države.[61]

Drug drugemu so namenili očitke, da potvarjajo oz. falzificirajo zgodovino,[62] a višjo stopnjo bizarnosti v prepiranju glede pomena majske deklaracije sta v želji, da ob simbolnem mejniku kar najučinkoviteje predstavita svoj politični profil, prinašala *Slovenčev* naslov *»Kako je prav za prav bilo«* oz. *Jutrov »Za kaj pravzaprav gre«*. Pomenila sta besedno operiranje z dokončno rešitvijo problema interpretacije; *»To vse so sama historična fakta,«* so suvereno zapisali *»nacionalisti«* v *Jutru*.[63] Oznaka nacionalizem je v jugoslovanskem političnem diskurzu v tem času pomenila zagovorništvo unitarne narodne ideje in ne slovenskega/srbskega/hrvaškega itd. nacionalnega čutenja, kar je bil nasledek ob oblikovanju Kraljevine SHS vzpostavljene (in v mednarodni skupnosti legitimirane) paradigme o enotnem jugoslovanskem narodu, ki je pravico do samoodločbe udejanjil z zedinjenjem v skupni državi leta 1918.[64] V slovenskem katoliškem taboru so pri tem ločili zgoraj pojasnjeno oznako 'nacionalizem' od izraza 'narodnjaštvo', pod katerim so razumeli prizadevanje za ohranitev slovenske narodne substance oz. pravico do samoodločbe slovenskega naroda, utemeljeno na naravnem pravu.[65]

O sporu med *Jutrom* in *Slovencem* glede pomena majske deklaracije je pisal tudi zagrebški *Obzor*, časnik jugoslovanske usmeritve s slovesom hrvaškega *Timesa*, ki je poročilo s proslave 20-letnice majske (svibanjske) deklaracije v Ljubljani zaključil z vzkliki z ljubljanske proslave, ki niso potrebovali dodatnega komentarja: *»Živela Slovenija!«* in *»Živel vodja slovenskega*

[56] Proslava desetletnice majske deklaracije, Jutro, 15. 5. 1927, 3; 31. 5. 1927, 2.

[57] Glej npr.: Ob desetletnici majske deklaracije, Jutro, 26. 5. 1927, 8; 28. 5. 1927, 6.

[58] Desetletnica krfske deklaracije, Jutro, 17. 7. 1927, 10.

[59] V SLS so striktno uporabljali izraz 'jugoslovanstvo' oz. 'jugoslovanska ideja', medtem ko so z izrazom 'jugoslovenstvo' posmehljivo opisovali nacionalni unitarizem režima JNS iz prve polovice 30. let 20. stoletja.

[60] Pred dvajsetletnico majniške deklaracije, Jutro, 23. 5. 1937, 1; Spomlad pred 20 leti, Jutro, 27. 5. 1937, 1; Slovenska žena v deklaracijski dobi, Jutro, 29. 5. 1937, 1; Pred dvajsetimi leti, Jutro, 30. 5. 1937, 1.

[61] Majniška deklaracija in 'Jutro', Slovenec, 25. 5. 1937, 1; Majniški kresovi, Slovenec, 29. 5. 1937, 1.

[62] Ne potvarjajte, Jutro, 26. 5. 1937, 1; Nehajte potvarjati zgodovino, Jutro, 29. 5. 1937, 2.

[63] Kako je prav za prav bilo, Slovenec, 29. 5. 1937, 2; Za kaj prav za prav gre, Jutro, 30. 5. 1937, 1.

[64] Glej npr.: Milovan Grba, Die Südslaven und das Selbstbestimmungsrecht der Völker, v: Freiheit den Serben, Kroaten und Slowenen, Bern 1919, 3–8; Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, 325.

[65] Od majske deklaracije do ženevskega pakta in 1. decembra 1918, Slovenec, 30. 5. 1937, 2; Deklaracija JNS, Slovenec, 1. 6. 1937, 2.

naroda!«[66] A še zanimivejši je bil hrvaški pogled novinarja *Obzora* na prerekanja glede pomena majske deklaracije: *»Ma da se ova dva lista ne slažu o važnosti svibanjske deklaracije, ipak iz njihova pisanja proizlazi, kao da su Slovenci najzaslužniji, da je srušena Austro-ugarska monarhija, te kao da nitko nije doprinio toliko žrtava u borbi protiv Austrije kao Slovenci.«* Sodelujoče v sporu je pozval k večji objektivnosti pri opisovanju zgodovinskih dogodkov in poudaril, da so do podobnih zaključkov prišli tudi razumnejši ljudje v Ljubljani,[67] ki opozarjajo na pretiravanje pri ocenjevanju vloge Slovencev v borbi proti Avstro-Ogrski.[68]

V katoliškem taboru so se veselili množične mobilizacije Slovencev ob proslavah majske deklaracije, zlasti še uspeha pri animaciji mladine, ki je uniformirana manifestirala slovensko misel.[69] Da je šlo povzdigovanje slovenskega narodnega čutenja v času proslavljanja v pogledu ideologije integralnega jugoslovanstva preko roba dovoljenega, dokazuje pismo bana Dravske banovine Marka Natlačena, ki ga je 9. junija 1937 naslovil na Milana Stojadinovića. Predsedniku vlade je v njem pojasnjeval ozadje dogodkov v zvezi z inkriminiranimi manifestacijami slovenstva na majskih proslavah. Zapisal je, da je množica ljudi v Ljubljani 30. maja manifestirala zgolj idejo majske deklaracije, ki je: zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev v skupni državi. Zapisal je, da je bilo ob tem v Ljubljani le manjše število hiš brez državne zastave: *»Jedino tri zgrade pored državne zastave istakle su takodje i slovenačke zastave; na intervenciju organa vlasti, koja je učinjena odmah, čim se one tri slovenačke zastave pojavile, one su skinute. /.../ Ako se slovenačka zastava nosi* (v povorkah, op. mt), *što se sporadično dešava, vlast interveniše, ali na licu mesta ne upotrebljava silu.«*[70]

Po koncu proslav majske deklaracije v Sloveniji in vrnitvi v Beograd je bila tudi naloga ministra brez listnice Mihe Kreka vgraditi slovenske manifestacije v koncept jugoslovanstva, tj. jugoslovanskega patriotizma in naklonjenosti kraljevi dinastiji. Ker so proslave po programu zmeraj vključevale tudi izražanje naklonjenosti jugoslovanski državni misli, se je Krek v svojem zagovoru pred novinarji oprl zlasti na ta njihov segment.[71] Povedal je, da so bile proslave v Sloveniji *»eminentno patriotske«*, narodni voditelji pa, da so priložnost izrabili za manifestacijo vdanosti kralju in domovini, saj so pristaši JRZ med Slovenci *»nosilci jugoslovanske državne ideje«*. Tudi požig tribun na sokolskem stadionu, ki so ga izvedli mladinci JRZ, je

---

[66] Proslava svibanjske deklaracije u Ljubljani, Obzor, 31. 5. 1937, 3.

[67] Slovenski socialdemokrat Anton Štebi, ki se je leta 1918 javno izrekel proti zedinjenju, je leta 1939 v brošuri 29. oktober, v kateri je obravnaval pomembne simbolne mejnike jugoslovanske državnosti, o majski deklaraciji zapisal, da se *»prečesto stavlja od gotove političke skupine* (SLS v okviru JRZ, op. mt) *v njo pretirano veljavnost v pogledu zedinjevalne akcije za jugoslovansko skupnost«* in še, da je bil edini avtor majske deklaracije Janez Evangelist Krek. S tem je želel opozoriti na neuravnoteženo prikazovanje Koroščeve vloge pri nastanku deklaracije.

Anton Štebi, 29. oktober, Ljubljana 1939, 22 in 26; Slovenska novejša zgodovina, 202.

[68] Polemika o svibanjskoj deklaraciji, Obzor, 1. 6. 1937, 3.

[69] Mladina ob proslavi majniške Besede, Slovenec, 1. 6. 1937, 2; Prizori z veličastne deklaracijske proslave v prestolnici Slovenije, Slovenec, 6. 6. 1937, 1.

[70] Arhiv Srbije i Crne Gore, fond: Milan Stojadinović, 37–48–309, Pismo Marka Natlačena Milanu Stojadinoviću, Ljubljana, 9. 6. 1937.

[71] Kot rečeno so imele proslave enoten koncept z elementi, vidnimi iz primera proslave v Ribnici, ki je po poročanju *Slovenca* potekala takole: *»G. župan Onič pozdravi na trgu nad 3.000 glavo množico. Pevci zapojejo 'Slovenec sem'. Gdč. Slavka Škrabec krasno deklamira 'Naš čolnič otmimo!' G. zdravnik dr. Kožuh duhovito in temperamentno govori o zgodovini osvobojenja in deklaraciji, za kar žanje buren aplavz, vzklikov dr. Koroščeu noče biti konca. Dijak Zajec izborno deklamira 'Naš narodni dom'. G. župan Onič se zahvali udeležencem, godba zaigra 'Hej, Slovenci', ki jo vse ljudstvo poje. Formira se sprevod pred spomenik kralja Aleksandra, v katerem koraka mnogo gasilcev, prelepih narodnih noš in truma navdušenih zborovalcev in zborovalk z državnimi in slovenskimi zastavami na čelu. Po poklonu pred kraljevim spomenikom sprevod krene na trg, kjer se slavnostno zborovanje v velikem navdušenju z vzkliki kralju, vladi, dr. Koroščeu in nadškofu dr. Jegliču zaključi.«*

Zmagoslavje majske deklaracije ob njenem jubileju, Slovenec, 1. 6. 1937, 3; Glej tudi: Slovenija je dostojno proslavila jubilej majniške deklaracije, Slovenec, 2. 6. 1937, 3.

odločno zanikal. Vse to je bil po Krekovem mnenju plod inscenacij pristašev Jugoslovanske nacionalne stranke[72] (dalje: JNS), ki je želela odvrniti pozornost javnosti od uboja študenta v času turneje Petra Živkovića v Sloveniji.[73] Krek je konec junija 1937 na predsednika vlade Milana Stojadinovića naslovil pismo, v katerem mu je poročal o vdoru Sokolov na praznovanje majske deklaracije na Rakeku in jih tudi poimensko naštel; na povorki so po Krekovem poročanju vpili: *»Dol s farji, dol s Koroščem, dol s farškimi svinjami!«*[74]

Sredi julija 1937 je sledila 20-letnica krfske deklaracije. Medtem ko so ji v taboru JNS namenili veliko pozornost kot konstitutivnemu aktu državnopravnega značaja za jugoslovansko zedinjenje,[75] so v katoliškem taboru v večji meri povzeli le komentar zagrebškega *Obzora*.[76] Ta je pisal, da so pristaši JNS ob obletnici majske deklaracije le-to relativizirali, ker so želeli v srbskih očeh zmanjšati vlogo Antona Korošca v času prve svetovne vojne. Dokaz za to je hrvaški novinar videl v potenciranju pomena krfske deklaracije kot edine *carte constitutive* jugoslovanskega zedinjenja, v sporu pa je zaradi lastne nenaklonjenosti krfski deklaraciji kot objektivnejšo videl pisanje *Slovenca*. Problematiziral je zlasti nespoštovan sklep krfske deklaracije o potrebni kvalificirani večini za sprejetje ustave in opozoril na to, da so bili na Krfu pooblaščeni zastopniki samo predstavniki srbske vlade, medtem ko Jugoslovanski odbor ni imel nikakršnih pooblastil Slovencev oz. Hrvatov.[77]

Beograjska *Samouprava* je leta 1938 o krfski deklaraciji ob obletnici objavila obširen historiat, avtor pa je ob koncu zapisal, da ne gre za mednarodni pravni, temveč za politični akt velikega zgodovinskega pomena; opisal jo je kot prvi svečani proglas srbske vlade in Jugoslovanskega odbora kot *»mandatarja avstroogrskih Jugoslovanov«*.[78] Kljub posameznim uspešnim prodorom majske deklaracije v državotvorno simboliko po zaslugi SLS je tako krfska deklaracija v primerjavi z njo med obema svetovnima vojnama prepričljivo ohranjala status temeljnega državotvornega simbola jugoslovanske države, ker je bila za to zainteresirana srbska politična nomenklatura.[79] A čeprav, denimo, v izdaji temeljnih dokumentov o nastanku jugoslovanske državne skupnosti iz leta 1940 majska deklaracija ni omenjena (omenjeni pa sta niška iz leta 1914 in krfska),[80] je katoliški tabor 1. decembra 1937 bolj smelo kot sicer ob državnih praznikih na mesto simbolnih temeljev jugoslovanske združitve postavil majsko deklaracijo.[81]

Posledice uspešne politizacije majske deklaracije ob 20-letnici so bile vidne tudi marca 1938, ko je katoliški tabor svečano obeležil še 20-letnico izročitve 200.000 podpisov za majsko

---

[72] **Jugoslovanska nacionalna stranka** je bila ustanovljena leta 1933 ob preimenovanju iz leta 1931 ustanovljene vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmečke zajednice. Na oblasti je bila v letih 1931–1935, po oblikovanju Stojadinovićeve vlade je delovala v opoziciji. Več o tem glej npr.: Slovenska novejša zgodovina, 332.

[73] Izjava ministra Kreka, Obzor, 16. 6. 1937, 3; O nemirih v Sloveniji ob obisku Petra Živkovića in požigu godbenega paviljona na telovadišču Sokola v ljubljanskem Tivoliju julija 1937 glej npr.: Darko Friš, Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937, v: Prispevki za novejšo zgodovino, št. 1/2005, 61–78; Slovenska novejša zgodovina, 381.

[74] Arhiv Srbije i Crne Gore, fond: Milan Stojadinović, 37–46–299, Pismo Mihe Kreka Milanu Stojadinoviću, Beograd, 24. 6. 1937.

[75] Glej npr.: Carta constitutiva, Jutro, 18. 7. 1937, 1; Krfska deklaracija, Jutro, 20. 7. 1937, 1; Dvajsetletnica krfske deklaracije, Jutro, 20. 7. 1937, 3.

[76] Krfska deklaracija in 'Jutro', Slovenec, 23. 7. 1937, 7.

[77] 20-godišnjica krfske deklaracije; Uspomene na krfsku deklaraciju, Obzor, 20. 7. 1937, 3.

[78] Godišnjica krfske deklaracije, Samouprava, 20. 7. 1938, 3.

[79] Glej npr.: Vladimir Ćorović, Velika Srbija, Beograd 1924, 88; Viktor Novak, Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva, Beograd 1930, 751 in 756; Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919, Zagreb 1920, 320.

[80] Temelji i ciljevi Kraljevine Jugoslavije – dokumenti, Beograd 1940, 10.

[81] Narodno slavje ob 1. decembru, Slovenec, 3. 12. 1937, 2; Jugoslavija v dvajsetih letih, Slovenec, 1. 12. 1938, 2; Pogovor (z Josipom Malom) o jubilejni izdaji zbornika 'Slovenija', Slovenec, 1. 12. 1938, 4.

deklaracijo Antonu Korošcu, dogodek pa je bil podobno kot maja leto pred tem izrabljen za manifestacijo slovenskega nacionalnega čutenja. Svojevrstno protislovje celo za značilno upogljivost politične retorike je predstavljal le Koroščev iz marca 1918 ponatisnjen govor, kjer je ob zahvali za izročeno knjigo podpisov govoril o jugoslovanskem[82] in ne slovenskem narodu.[83] Ko je Korošec februarja 1939 sprejemal diplomo častnega meščana mestne občine Ljubljana iz rok ljubljanskega župana Adlešiča, je slednji med drugim dejal: *»Kakor ste bili pomladi 1918 triumfator svojih idej, ste danes triumfator svojih dejanj! Tedaj je bil naš program majska deklaracija, danes je pa edini program Slovenije – dr. Anton Korošec!«*[84] Suvereni politični vodja Slovencev ob začetku 2. svetovne vojne skoraj ni mogel zahtevati več od zgodovine.

Ob približevanju druge svetovne vojne je dobila majska deklaracija v slovenskem katoliškem taboru ob opisanem imanentno slovenskem in katoliškem močno izpostavljen tudi jugoslovanski simbolni pomen.[85] Razlog za to je bilo prizadevanje vodstva katoliškega tabora po homogenizaciji Slovencev na jugoslovansko idejo. Pisatelj Fran Saleški Finžgar je, na primer, v zasebni korespondenci leta 1939 tarnal nad pomanjkanjem narodne in državne zavesti pri Slovencih, o čemer je po lastnih besedah debatiral tudi s Koroščem in urednikom *Slovenca* Ivanom Ahčinom.[86] Poleti in jeseni 1941 je Engelbert Besednjak, vodilni politik krščanskosocialnega tabora na Primorskem, poslanec v rimskem parlamentu in svetovalec Antona Korošca ter kralja Aleksandra, v osebni korespondenci kot obsojanja vredno označil neodločno držo politikov SLS ob napadu nemških oboroženih sil na Kraljevino Jugoslavijo in odločno zavrnil misel o samostojni slovenski državi. Kot temeljni narodni program je opredelil majsko deklaracijo, kar pomeni, da je v njej izpostavil predvsem jugoslovansko idejo: *»Slovenci v Jugoslaviji so kljub vsem bojem z belgrajskim centralizmom napredovali, kakor niso še nikoli v svoji preteklosti. /.../ Dr. Korošec je že vedel, zakaj je bilo potrebno, da se je še pred izbruhom sedanje vojne tako slovesno praznovala obletnica majske deklaracije širom Slovenije!«*[87]

---

[82] Anton Korošec je v času deklaracijskega gibanja in v času oblikovanja jugoslovanske države aktivno deloval za vpeljavo pojma jugoslovanski narod v intervencijski leksikon političnega diskurza evropske mednarodne skupnosti, ko je govoril izključno o pravici jugoslovanskega (sic!) naroda do samoodločbe, saj so antantne sile oblikovanje jugoslovanske države pogojevale z idejo o narodni enotnosti. Tako je tudi besedilo majske deklaracije govorilo o *»zahtevah enotnega naroda«* Srbov, Hrvatov in Slovencev v okviru Habsburške monarhije.

Glej npr.: Građa o stvarjanju jugoslovenske države, 1. 1.–20. 12. 1918, uredila: Dragoslav Janković in Bogdan Krizman, Beograd 1964, 1. del, 65, 114, 184, 256, 302, 373; Ivo Petrinović, Ante Trumbić; politička shvaćanja i djelovanje, Zagreb 1986, 173; Bogo Grafenauer, Iz starega v novi prostor – ob 20-letnici osvobojenja, v: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, 56; Bogdan Krizman, Hrvatska u prvom svjetskom ratu; Hrvatsko-srpski politički odnosi, Zagreb 1989, 401; Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, 2. 12. 1918, v: Sejni zapisniki, 1. del, 158–159.

[83] Ljubljana slavi majniško deklaracijo; Dr. Korošec o Jugoslaviji in majniškem gibanju, Slovenec, 25. 3. 1938, 7.

[84] Dr. Anton Korošec – edini program Slovenije, Slovenec, 21. 2. 1939, 1.

[85] Vprašanje slovenstva je bilo v tesnem in subtilnem razmerju z jugoslovansko idejo ter v pričujoči razpravi ni podrobno analizirano. Kot ilustracija naj služi stališče mariborskega teologa, zgodovinarja in enega osrednjih katoliških mislecev med obema svetovnima vojnama Franca Kovačiča, ki je glede slovenskega nacionalnega vprašanja leta 1920 zapisal: *»Pri nas je **narodnostno načelo doseglo svoj vrhunec v narodnem ujedinjenju in samolastni državi**. V smeri enotne državnosti se mora tudi naprej gojiti in razvijati narodna zavest, vsako partikularistično stremljenje mora stopiti v ozadje. Vse eno je, je li kdo Hrvat, Srbin ali Slovenec ali po rodu celo Nemec ali Madžar, da ima le zavest jugoslovanske državnosti. V velikem svetovnem metežu je v državnem ujedinjenju spas tudi naše partikularne individualnosti; če hočeš ohraniti in zavarovati svoje hrvatstvo, slovenstvo ali srbstvo, bodi zaveden Jugosloven.«*

Franc Kovačič, Narodnostno načelo in mirovna konferenca, v: Čas, l. XIV/1920, 156.

[86] Fran Saleški Finžgar, Pismo Izidorju Cankarju z dne 20. 11. 1939, v: Zbrana dela – Pisma, 14. knjiga, Ljubljana 1996, 306.

[87] Pismi Engelberta Besednjaka Andreju Gosarju, 15. 7. 1941 in jeseni 1941, v: Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947, VIRI 11, Ljubljana 1997, 72–78.

Ob povedanem se velja vprašati, ali je politična refleksija sploh možna. Kako zagotoviti pogoje za možnost razsojanja? Kako sploh misliti dogodek? Če skušamo misliti razkol med dejanjem in njegovim pomenom, je pomembno, ali o dogodku odločajo tisti, ki so bili vanj neposredno vpleteni, ali se o pomenu dogodka odloča drugje, z vidika gledalcev. Opozoriti želim torej na distinkcijo med dogodkom in njegovo interpretacijo; hkrati ponujam ob zaključku v razmislek trditev nekaterih teoretikov politične filozofije, med njimi zlasti Michaela Foucaulta in Hannah Arendt, da dogodek ni drugega kot njegova interpretacija in sicer interpretacija, ki jo je potrebno analizirati iz trenutka, v katerem (in zaradi katerega) je nastala.[88]

Podoben interpretativni spin sta krfska oz. majska deklaracija namreč ohranili tudi po drugi svetovni vojni, ko je bilo simbolno rivalstvo prestavljeno v varno zavetje znanstvenega diskurza in vezano deloma na nacionalne interese, deloma pa na marksistični ideološki okvir.[89] Do majske deklaracije izredno kritično je tako enciklopedično geslo iz 60. let 20. stoletja, ki razume zahteve deklaracije o zedinjenju južnih Slovanov v okviru A–O v temeljnem nasprotju z osnovnimi težnjami *»naših naroda«* za popolno nacionalno osvoboditev in zedinjenje, ki so jim meščanski politiki med obema vojnama pripeli v nacionalnem smislu pozitivno vlogo; majska deklaracija *»nosi na sebi još sve znakove stare političke orijentacije. /.../ Kao takva, ona je postala instrument za kanalisanje revolucionarnog pokreta narodnih masa u oportunizam i iluzije«.*[90] Krfska deklaracija je v isti enciklopediji opisana v pozitivnejši luči, a s poudarkom, da v njej definirana demokratična načela ob zedinjenju niso bila uresničena.[91] Katoliški avtor Rudolf Klinec je medtem leta 1967 ob 50-letnici njenega nastanka majsko deklaracijo in Antona Korošca še zmeraj jasno postavljal na osrednje mesto slovenske politične zgodovine za čas ob zedinjenju v jugoslovansko državo: *»Deklaracija je odjeknila po vsem svetu in ves svetovni tisk je govoril o slovenskem narodu.«*[92]

Po slovenski državni osamosvojitvi je dobila majska deklaracija svoje nesporno mesto kot referenčna točka politične identitete Slovencev;[93] Jurij Perovšek, denimo, v Slovenski novejši zgodovini (2006) opredeljuje, da je majska deklaracija eden *»najpomembnejših narodnopolitičnih programov, ki so opredelili zgodovino Slovencev v 20. stoletju«.*[94] Medtem novejša srbska historiografija še zmeraj pripisuje krfski deklaraciji večji pomen za oblikovanje jugoslovanske države, češ da je za razliko od majske predstavila konkretne predloge o notranji ureditvi države.[95]

---

[88] O tem glej npr.: Jelica Šumič Riha, Totemske maske demokracije, Ljubljana 1996, 71 in 85.

[89] Glej npr.: Dušan Kermauner, Majska deklaracija, v: Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1962, 598; Vasa Čubrilović, Krfska deklaracija, v: Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1962, 395; Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967, 123, 127, 129, 288 in 446; Ferdo Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb 1966, 49; Ivan Kristan, Razvoj jugoslovanskega federalizma do leta 1974, v: Pravnik, št. 10–12/1975, 317–319.

[90] Majska deklaracija, Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb 1968, 187–188.

[91] Krfska deklaracija, v: Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb 1967, 647.

[92] Rudolf Klinec, Ob 50-letnici majniške deklaracije, v: Koledar Goriške Mohorjeve družbe, Gorica 1967, 115.

[93] Glej npr.: Janko Prunk, Majniška deklaracija; Krfska deklaracija, v: Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1992, 11, 369; Irena Gantar Godina, Majska deklaracija, v: Oxfordova Enciklopedija zgodovine, 2. del, Ljubljana 1993, 147 in 164; Petra Svoljšak, Majniška deklaracija, v: Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941, Ljubljana 1997, 180; Ervin Dolenc, Jugoslovanski odbor in Krfska deklaracija, v: Slovenska novejša zgodovina, 153.

[94] Jurij Perovšek, Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje, v: Slovenska novejša zgodovina, 159.

[95] Glej npr.: Đorđe Stanković, Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje, Beograd 1985, 181–182; Dragoslav Janković, Mirko Mirković, Državnopravna istorija Jugoslavije, Beograd 1997, 317; Dragoljub P. Živojinović, Vatikan, Srbija i stvarjanje jugoslovenske države 1914–1920, Beograd 1995, 139 in 144.

Milan Pahor

(Pra)strah italijanskega Trsta pred slovensko in slovansko »nevarnostjo«

UDK 945.036.111:323.1

PAHOR, Milan, ravnatelj Narodne in študijske knjižnice v Trstu, I-34133 Trst, Ulica sv. Frančiška 20 in načelnik odseka za zgodovino pri isti ustanovi, I-34138 Trst, Ulica Petronio 4, Italija, milan.pahor@nskodsek.191.it

(Pra)strah italijanskega Trsta pred slovensko in slovansko »nevarnostjo«

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 261–272, cit. 29

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

V Trstu na stičišču latinskega sveta s slovenskim in slovanskim se je v zadnjih 150-ih letih vgnezdil strah pred t.i. slovensko in slovansko »nevarnostjo«. Italijanski romanski svet ni znal izkoristiti možnosti, da bi se na robu dveh kultur razvil dialog in politika sožitja, torej obojestranska obogatitev in oplemenitev. Namesto sožitja je prevladal strah pred novim in zato neznanim slovenskim svetom. Slovenski narodni preporod je povzročil strah pred tako prisotnostjo v mestu. Omenjeno stanje je po prvi vojni izkoristil fašizem do take mere, da je uzakonil politiko nasilja nad slovenskim prebivalstvom Julijske krajine. Po drugi vojni je bilo dodatno vse pogojeno od problema eksodusa iz Istre, ki je delno spremenil sestavo prebivalstva in od žgočega problema fojb. Na eni strani strah, na drugi strani pa stalno ponavljanje zgodbe o višji rasi in kulturi. Rečenica o »italiani, brava gente« in istočasno prekritje fašističnih zločinov, ki jih lahko ponazorimo z besedami: Narodni dom v Trstu, Bazovica, Gonars, Rab, Rižarna v Trstu. Prepletanje mitov in stereotipov na stičišču narodov in kultur.

Ključne besede: strah, nevarnost, slovenski, slovanski, italijanski, Trst.

UDC 945.036.111:323.1

PAHOR, Milan, Acting Director of the Slovene National and Study Library in Trieste and Head of the Slovene National and Study Library Historical Section, I-34133 Trst, Ulica sv. Frančiška 20, I-34138 Trst, Ulica Petronio 4, Italija, milan.pahor@nskodsek.191.it

Italians of Trieste and Their Primal Fear of Slovene and Slavic »Peril«

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 261–272, 29 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

During the last 150 years, fear of the so-called Slovene and Slavic »peril« settled in Trieste, a town at the crossroads of two worlds, the Latin and the Slavic. Italians were not able to turn to advantage the possibility for dialog and coexistence between the two cultures that would result in mutual growth and enrichment. The Slovene national revival triggered considerable anxiety over the unknown, and therefore fearful, Slavic culture. After the First World War the fascist regime legalized the policy of violence over the Slovene population of Venezia Giulia (Julijska krajina). When the Second World War ended, the situation was further complicated because of the exodus from Istria that considerably changed the population structure in that area, and the burning question of the fojbe, mass graves of Italian victims executed at the end of the war. There has been fear of Slovenes among the Italians of Trieste yet, simultaneously, their repetitions about the superiority of the Italian race and culture; the slogan about the »Italiani, brava gente« on one side and the concealment of fascist crimes committed in the Slovene National Home in Trieste, in Bazzoviza (Bazovica), in the concentration camps in Gonars and Rab, in the Trieste rice-mill (Rižarna), an so on: an interconnection of myths and stereotypes at the crossroads of nations and cultures.

Key words: fear, danger, Slovene, Slavic, Italian, Trieste

Uvod

V Trstu, ki se nahaja na stičišču treh velikih svetov – romanskega, germanskega in slovanskega – se je v zadnjih 150-tih letih polagoma vsidral (pra)strah pred tako imenovano slovensko oziroma slovansko »nevarnostjo«. Mnogi prebivalci Trsta so se pritoževali in se pritožujejo nad »nevrotično komponento« mesta. Med njimi Fabio Cusin, ki je že po drugi svetovni vojni neprikrito kritiziral tržaški »particolarismo presentuoso«, »vzvišeni partikularizem«, ki si ga je razlagal s tem, da Tržačani vidijo svojo zgodovino in preteklost popolnoma izoli-

rano, »brez povezave z zgodovino drugih dežel«.[1] Iz te zgodovine historične izoliranosti se je razvil ravno tisti vidik »tržaškosti«, v katerem se okolje – in tudi slovenske manjšine v Trstu – ne razume kot soseda, prijatelja ali tvorca sožitja, ampak kot »tujca«, kot »grožnjo« in potencialnega »sovražnika«, pred katerim je treba braniti posebnost mesta. V literaturi se tovrstno razumevanje začenja pojavljati v času, ko so se Slovenci začeli nacionalno formirati in otresti asimilacije v dominantni narod. Prepričani so bili, da bi do enakopravnosti in enakovrednosti najlaže prišli z emancipacijo od italijanskega nacionalizma in še posebej od izrazito napadalno naravnanega iredentizma. In to v Zedinjeni Sloveniji ali vsaj z ožjo povezavo med s Slovenci in Slovani naseljenimi pokrajinami, kamor gre prišteti tudi Trst.

»Pomlad narodov«, ki jo povezujemo s prelomnim letom 1848, je tudi med tržaškimi Slovenci uvrstila na dnevni red narodnostne zahteve. Nastajali so politični programi, v katerih je izražena zahteva po združitvi slovenskega narodnega ozemlja, ki tudi v 60-ih 70-letih ne stavljajo pod vprašaj lojalnost habsburški dinastiji. V tem se bistveno razlikujejo od političnih programov in ciljev iredentistov, ki so predstavljali zelo dejavno gibanje elitne skupine demokratov, garibaldincev in republikanskih privržencev Mazzinija, ki je zavračalo lojalnost habsburški hiši in prisegalo zvestobo novi italijanski nacionalni državi, kraljevini Italiji, ki je nastala leta 1861. Sedem let kasneje, leta 1868, je postala nosilka iredentizma italijanska liberalnonacionalna stranka (Partito liberalnazionale) v Trstu, ki se je v letih 1882-1914 razširila v večinsko stranko v tržaškem mestnem oziroma deželnem svetu. Pozivala je k boju za »nacionalno osvoboditev« vseh večnarodnostnih ozemelj, med njimi Goriško, Trst in t. im. zgodovinsko Istro, za katere je trdila, da so bile »od nekdaj italijanske« in »neodrešene« (*irredente*). Izraz je vseboval učinkovito in sugestivno semantično zvezo moralnih prvin pojma »odrešitev« in političnih iz pojma zgodovinske »nove pridobitve«, čeprav ta ozemlja nikoli poprej niso pripadala italijanski državi. Če sledimo izvajanjem diplomata in zgodovinarja Diega De Castra[2] pridemo do spoznanja, da je znala liberalnonacionalna stranka svoje programske usmeritve zmešati v učinkovit napoj, ki je združeval med seboj zelo različne sestavine in pritegoval široke plasti italijanskega prebivalstva. Tako se je stranka med drugim predstavljala kot nacionalno in kulturno gibanje, kot protivladna koalicija, kot gibanje svobodomislecev proti »zatohlemu katolicizmu«, kot zagovornica krajevnih interesov, še zlasti pa je spodbujala protislovensko in protislovansko nastrojenost s tem, da se je predstavljala kot branik italijanstva.

V tem ozračju je postajala tržaška mestna skupnost vse bolj razklana in polarizirana, kar se med drugim kaže v tem, da so Slovenci v Trstu s svojimi številnimi organizacijami upešno pridobili na svojo stran še ostale pripadnike slovanskih narodov, ki so bili prisotni v mestu: Srbe, Črnogorce, Hrvate, Čehe, Slovake. Zaustavili so asimilacijo in postali pomembno gibanje, močno tako na gospodarskem, kot na političnem in kulturnem področju. Dejansko je moč Slovencev in Slovanov začela ogrožati dotedanjo italijansko-tržaško nadoblast. Prav v tem dejstvu pa je treba iskati glavni vzrok za nastanek spake, ki jo imenujemo »prastrah«. Gre v bistvu za strah pred smrtjo, pred tem, da grozi človeku – in v prenešenem smislu – narodu ali narodnosti, neizbežni konec. Ta strah se je stopnjeval po dograditvi Narodnega doma leta 1904, ki je predstavljal vidno znamenje in simbolno središče dinamičnega slovenstva in slovanstva v Trstu, gotovo tudi neke vrste »virus«, ki se ga prebivalstvo, ki se je imelo oziroma ima za italijansko, nikoli ni znalo ali hotelo otresti. In to ne glede na to, da je Narodni dom pomenil tudi perspektivo za ambicije mesta, da prerase svojo zgolj emporjalno vlogo

[1] Fabio Cusin v Cervani, Giulio: Gli »Appunti alla storia di Trieste« di Fabio Cusin ed il problema storico del particolarismo triestino. V: Cusin, Fabio (1983): Appunti alla storia di Trieste, Verona, Del Bianco 1983, str. 25.

[2] De Castro, Diego: La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. Trieste, Edizioni Lint 1981 (2. knjigi).

in postane vsestranski posredniški center tudi na kulturnem, gospodarskem in političnem področju. Znaten del italijanskega Trsta je Narodni dom enačil kot slovensko enačico mestne hiše, kot nekak nov pol oblasti v mestu, skratka kot grožnjo.

Mit o »prastrahu«, ki sta ga uspešno forsirala meščanski razred in liberalnonacionalna stranka, je po prvi svetovni našel svojo »legitimacijo« ali uresničev v narodnostnopolitični represiji, ki so jo izvajale italijanske oborožene sile, in naposled v fašizmu, ki je nad Slovenci in Hrvati v tedanji Julijski krajini (na Primorskem in v Istri) izvajal pravi kulturni in etnični genocid. Prav v tistem obdobju je nastal tudi posploševalni izraz *slavocomunista*, ki ima svojo utemeljitev tudi v tem, da se je pri parlamentarnih volitvah leta 1921 in 1924 mnogo slovenskih volilcev izreklo za komunistično stranko. Tako so mnogi Italijani enačili Slovence (in Hrvate) s komunisti, po drugi strani pa so tudi Slovenci, ki so trpeli pod fašističnim nasiljem in zatiranjem, začeli enačiti Italijane s fašisti, kar je medsebojno napetost in sovraštvo le še stopnjevalo. Slovenski primorski protifašizem, ki je postal naposled del slovenske oziroma jugoslovanske partizanske vojske, je prav gotovo veliko pripomogel k strtju fašizma in kasneje k osvoboditvi Trsta, Gorice in Čedada 1. maja 1945, do katere je prišlo v povezavi z zahodnimi zavezniki in ostalimi silami protifašistične koalicije.

Čeprav je osvoboditev dobro dokumentirana, nekatere sile v Trstu in v Italiji, med njimi nove nacionalistične, ki so izšle iz protifašističnega upora, tega ne priznavajo. Osvoboditelji so postali okupatorji, zavojevalci. Slovenci in Hrvati pa posledično glavni krivci za med- in povojne poboje, ki so znani pod oznako »fojbe« (naravne kraške jame, kamor so metali trupla), ter za množični eksodus iz Istre. K temu prihaja še obtožba, da so se povojni poboji in eksodus dogajali na etnični in politično-ideološki podlagi, kar zgovorno ponazarja medtem že dokaj utečeni stereotip o »slovansko-komunističnem genocidu«. Mit o »Italijanih, dobrih ljudeh« ta prenos vloge storilca na žrtev le še podkrepuje. Prenos zaradi tega, ker prikriva predhodna dejanja fašizma, torej resnični genocid, ki se je začel s požigom Narodnega doma v Trstu julija 1920 in nadaljeval s fašističnim terorjem, požiganjem vasi in hiš, 1. in 2. tržaškim procesom (1930, 1941), okupacijo Ljubljanske pokrajine in drugih predelov bivše Jugoslavije, množičnih deportacijah in internacijah v številna koncentracijska taborišča (med njimi Rab, Gonars in Renicci)[3], sodelovanje z nacističnim okupatorjem (še posebej v Mussolinijevi republiki Salò ter v nacistični operativni coni »Jadransko Primorje«), podpiranje »domoljubnih« kolaboracionistov. Osredotočenost pogleda v »slavo-komunistični teror« po letu 1945, ki je že dalj časa tudi v slovenski javnosti burno diskutirana tema, spregleduje nadalje dejstvo, da je povojne poboje, vsaj v prvi fazi močno pogojevalo ozračje obračunavanja s fašističnim in nacističnim nasiljem. Iz tega pa izhaja, da je vsako predstavljanje povojnih dogodkov, če je iztrgano iz širšega ozadja, potvarjanje zgodovine – prepletanje mitov in stereotipov na stičišču narodov in kultur.

Začetek pripovedi ali »rojstvo« narodne zavesti in pripadnosti

Pojav italijanskega prastrahu pred slovensko oziroma slovansko »grožnjo« ima svoje korenine nekako v letu 1848 in se v tej ali drugi obliki nadaljuje vse do današnjih dni. Da je ta pojav mogoče razumeti tudi kot sedanji in v prihodnost usmerjen konstrukt o preteklosti, ki ga regulirajo bolj ali manj dominantne oblastne pozicije, ponazarja knjiga italijanskega tržaškega alpinista Livia Isaaka Sirovicha iz leta 1996, v kateri se avtor nanaša na hierarhi-

[3] Glej Jezernik, Božidar: Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno. Ljubljana, Društvo za proučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1997; Capogreco, Carlo Spartaco: I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943). Torino, Einaudi, 2004.

zirane mednarod/nost/ne odnose v Trstu. Takole piše: »Per molti italiani di Trieste 'slavo' è perfino peggio che 'ebreo'.«[4]

V Trstu uporabljajo besedo »slavo« kot posploševalno slabšalno oznako tako za Slovence kot tudi za ostale sosednje Slovane, Hrvate in Srbe, v uporabi pa je bila tudi za prebivalce bivše Jugoslavije. Tisti, ki se je poslužujejo, običajno dobro razlikujejo med raznimi slovanskimi narodi, pa čeprav jim pogostokrat ni do tega, da bi svojega soseda ogovorili s »sloveno« ali denimo »croato«, ki imata neslabšalni, nevtralen prizvok. Le beseda »sciavo« (suženj), ki je v vsakdanji govorici občasno še vedno v uporabi, ima v primerjavi z besedo »slavo« še negativnejši, torej izrazito podcenjevalni prizvok. To ne preseneča, če upoštevamo, da je bil najpomembnejši faktor združevanja in mobilizacije »italijanskega Trsta« protislovanska in še posebej protislovenska politika, ki se začne z obrambnimi motivacijami, nato pa postane ofenzivna in agresivna. V duhu te protislovanske nastrojenosti se polagoma ustvari ozračje nekakšne svete zveze, v kateri narodno vprašanje prevladuje nad vsemi drugimi socialnimi in ideološkimi temami. Ta sakralizacija narodnega vprašanja vodi do tega, kar smo s Fabiom Cusinom imenovali »vzvišeni partikularizem«, »particolarismo presentuoso«, a tudi do miselnega utrinka, ki ga je Livio Isaak Sirovich, bivši član neoiredentistično usmerjene zveze tržaških alpinistov v uvodu že omenjene knjige povzel z besedami:

»I miei consoci alpinisti italianissimi, dai cognomi sloveni, croati, tedeschi etc., raccolti a difesa del tricolore *contro il pericolo sloveno*, mi sembravano infatti specie di immagini speculari dei fervidi benpensanti austriaci dai nomi italiani, polacchi, prussiani, votatisi all'ingrato compito di individuare gli eterni quanto enigmatici valori dell'identità asburgica.«[5] (Izp. M.P.)

Te besede ogorčeno in prizadeto izražajo konflikt, ki je tesno povezan s pomenom leta 1848 v Trstu, ko je mesto na videz ostalo nespremenjeno, a je v njem prišlo do temeljitih sprememb: »Izginila je možnost, da bi postal pravo pravcato avstrijsko mesto, naravnano k paternalistični ideji reda, k domoljubju zakona in dinastične lojalnosti. Takrat se je prekinilo, čeprav v naslednjem desetletju to še ni bilo očitno, oblikovanje mesta, ki naj bi bilo po lastni izbiri avstrijsko.«[6] Morda nam najbolj nazorno prikaže takratno situacijo italijanskega dela Trsta časnikar in pisec Pacifico Valussi (1818-1893):

»Če bi se v aprilu 1848 pojavila italijanska mornarica na obalah Istre in Dalmacije, bi povzročila ljudsko vstajo. Celo mesto Trst, ki ga večkrat pojmujemo kot preljubo avstrijsko mesto, bi se morda dvignil v vstajo z zahtevo, da se mu prizna status svobodnega mesta, ker bi pač sledilo svojim partikularnim interesom. Tržaške simpatije so vsekakor za Italijo, saj se prebivalci čutijo za Italijane v svoji duši. Njihovi ekonomski interesi pa so obrnjeni na sever.«[7] Pa še: »Najbolj racionalne zahteve, ki so se pojavile (v Trstu in v Istri) med burnimi dogodki v letu 1848, so skrivale želje in misli o lastni neodvisnosti, bodisi od Nemcev bodisi od Slovanov bodisi od Italijanov.«[8]

Italijanski Trst ni opazil slovenskega oziroma slovanskega gibanja v letu 1848 in 1849. Kratki revolucionarni meseci pa so le pripomogli, da je tudi le-to izoblikovalo v zgodovinsko

[4] »Za mnoge Italijane iz Trsta je izraz 'slavo' (Slovan) še slabši od izraza 'ebreo' (Jud)«; gl. Sirovich, Livio Isaak: Cime irredente. Un tempestoso caso storico alpinistico. Torino, Vivalda Editori, 1996, str. 17.

[5] »Moji sotovariši-alpinisti, italianissimi [po prepričanju] s slovenskimi, hrvaškimi in nemškimi priimki, ki so se zbrali, da bi branili italijansko zastavo (tricolore) pred slovensko nevarnostjo, so se mi zazdeli enaki tistim Avstrijcem z italijanskimi, poljskimi, pruskimi priimki, ki so stalno iskali in ponavljali večne vrednote habsburške identitete.« Ibidem, str. 9.

[6] Elio Apih v Ara, Angelo/Magris, Claudio: Trst, obmejna identiteta. Ljubljana: Študentska založba 2001, str. 53.

[7] Pacifico Valussi v Vivante, Angelo: Irredentismo Adriatico. Contributo alla discussione aui rapporti austro-italiani. Trst 1945, str. 53-54. Odslej: Vivante.

[8] Ibidem, str. 55

razvito narodno skupnost, ki ni bila več pripravljena biti podrejena in se je z novo in izoblikovano zavestjo pojavila na nacionalnem tržaškem prizorišču.[9] V času narodne prebuje ima Trst za Slovence osrednji simbolni pomen, ne samo zato, ker je bogato in moderno mesto, ampak tudi zato, ker se je, če upoštevamo migracijo okoliških prebivalcev, pa tudi prebivalcev iz Goriške, Kranjske in Istre proti mestu, največje slovensko mesto. Slovensko prebivalstvo v Trstu je po ljudskem štetju 1910 številnejše od prebivalstva v Ljubljani. Mesto je za mnoge Slovence postalo kraj uveljavitve in družbenega vzpona. Že v 19. stoletju srečujemo v Trstu gostilničarje, peke, mesarje, ob manjših tudi lepo število veletrgovcev in pravih kapitalističnih podjetnikov, pa tudi vse več priseljencev med uradniki, učitelji, duhovniki, med svobodnimi poklici in izobraženstvom.[10] Vsi ti so pripomogli k oblikovanju meščanskih slojev in k močni, družbeno strukturirani slovenski tržaški narodni skupnosti, ki se je opirala na učinkovito gospodarsko in kulturnopolitično dejavnost. Zato se ni čuditi, da so morali različni poskusi narodnostne »reductio ad unum«, ki jih je izvajalo zlasti iredentistično nastrojeno tržaško liberalnonacionalno meščanstvo, spodleteti. Reakcija proti »prodiranju Slovencev« (skupaj s Hrvati in drugimi pripadniki slovanskih narodov) je postalo za tržaške Italijane obsesivno prevladujoča politična tema; vse mestno javno življenje se »polarizira okrog italijansko-slovenskega narodnega spora«[11].

Iredentizem

Beseda iredentizem je nastala potem, ko se je leta 1861 v obliki kraljevine (Regno d' Italia) konstituirala italijanska nacionalna država. Pozival je k boju za »nacionalno osvoboditev« tistih krajev ali ozemelj s pretežno italijanskim prebivalstvom, ki so ostali zunaj nove državne tvorbe. Ti teritoriji naj bi biti »redenti«, torej osvobojeni ali odrešeni tuje oblasti. V začetku je iredentizem bolj ali manj demokratično, prežeto z ideali *risorgimenta*, postopoma pa ga je vse bolj opredeljevala težnja po zaokroženju zedinjene Italije s praviloma dvo- ali večnarodnostnimi ozemlji, kjer so bili Italijani v manjšini ali pa jih sploh ni bilo. Tako se je iredentizem, sprva gibanje za osvoboditev »neodrešenih« (*irredente*) italijanskih dežel izpod Avstrije v naslednjih desetletjih sprevrgel v šovinistični ekspanzionizem. K temu je bistveno pripomogla sugestivna retorika, ki se je, kot smo uvodoma že poudarili, napajala iz moralnih prvin pojma »odrešitev« in političnih iz pojma »ponovne pridobitve«, pa čeprav ta ozemlja nikoli poprej niso pripadala italijanski državi. V uvodu svoje knjige »Irredentismo adriatico« (»Jadranski iredentizem«), ki je izšla leta 1912, je Angelo Vivante zapisal:

»Torej Trst, in s Trstom povezana Istra, Gorica, vzhodna Furlanija. To je 'irredentismo adriatico' [...] Strategija in taktika nekaterih bi hotela vključiti še mesto Reko na Hrvaškem; retorika in tozadevna literatura pa še bolj globoko vse do Boke Kotorske, kjer bi govorili že o imperializmu.«[12]

V svojem uvodu se socialistični mislec in pisec Angelo Vivante navezuje tudi na stališče Ruggera Borghija, ki je opozarjal, da je cilj jadranskega iredentizma odstranjevanje in propagandno zavračanje sonavzočnosti Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini:

»Predpostavljati, da v Julijski krajini (Giulia) Slovani nimajo pravice do obstoja, je nara-

[9] Pahor, Milan: Prelomno leto 1848 v Trstu in Gorici. V: Jadranski koledar za leto 1998, Trst, str. 146-151; glej tudi: Pahor, Milan: Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu. Od avstroogrske monarhije do italijanske republike. Trst 2004, str. 13-16. Odslej: Slavjanska sloga.

[10] Kalc, Aleksej: Poti in usode. Slitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Koper-Trst, Annales, 2002, str. 16-17.

[11] Ara, Magris (kot op. 6)

[12] Vivante, Angelo: Irredentismo Adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Trst 1945, uvod (stran z rimsko številko III). Odslej: Vivante.

vnost smešno; zahtevati od njih, da morajo, če želijo ostati, pozabiti kdo so, je dobesedno absurdno.«[13]

Čeprav je bil iredentizem v mednarodnih strateških stikih z protiavstrijskimi organizacijami južnih Slovanov (posebno s Srbi), je na krajevni ravni vzpodbudil protislovanski rasizem, ki je bil oprt na ideologijo »večvrednih« narodov do »manjvrednih«, nemalokrat pa je vseboval tudi fanatičen, genocidno naravnani podton. Misel, da bi drugi, mogoče celo Slovenci, sodelovali pri vodenju gospodarstva in politike v Trstu, je bila iredentistom neznosna. Enako velja za (pra)strah, ki je bil povezan z možnostjo izgube dominantne politične in gospodarske pozicije.

Spor in spopad

V poročilu »Slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije«, ki obravnava slovensko-italijanske odnose, najdemo glede na obdobje 1880-1918, ki ga je opredeljeval izraziti iredentizem, med drugim sledeče besedilo:

»Slovensko-italijanske odnose zaznamuje tako [...] spor med Italijani, ki so se zavzemali za ohranitev narodno-političnega in družbeno-gospodarskega položaja (*Besitzstand*), in Slovenci, ki so si prizadevali obstoječe razmere spremeniti. Vprašanje je še bolj zapletal nedvoumno kulturni in čustveni, čeprav ne vselej tudi politični odziv, ki ga je med italijanskim prebivalstvom v Avstriji spodbudila ustanovitev Kraljevine Italije, nemara pa še bolj vključitev sosednjega ozemlja Veneta in Furlanije v njen državni okvir. Medtem ko so se Italijani ozirali preko meje monarhije, pa so si Slovenci prizadevali razbiti politično upravne meje, ker so jih v Avstriji delile med več dežel [...], saj jih je to omejevalo pri medsebojnih odnosih in narodno-političnem sodelovanju. Priključitev Veneta h Kraljevini Italiji je tudi zbudila vprašanje, ki neposredno zadeva slovensko-italijanske odnose. Leta 1866 je postala Beneška Slovenija del italijanske države. Politika, ki jo je tu Italija izvajala do slovenskega prebivalstva, je neposredno odražala razliko med staro deželno državo Beneško republiko in novo nacionalno državo. Kraljevina Italija se je zaradi stremljenja po izenačevanju razmer zatekala k zatiranju jezikovnih posebnosti . [...]

Okoli leta 1880 so imeli Slovenci postavljene že dovolj trdne temelje političnega in gospodarskega življenja in sicer v vseh tistih avstrijskih administrativnih enotah, kjer so živeli. Tudi v Avstrijskem primorju je bilo namreč politično gibanje tržaških, goriških in istrskih Slovencev sestavni del političnega gibanja pri Slovencih. Asimilacija slovenskega (in hrvaškega) prebivalstva, ki se je priselilo v mestna jedra, zlasti v Trst, je zato pojenjavala in se je v poznejših desetletjih skorajda povsem umirila. Močnejša politična in narodna zavest ter čvrstejša gospodarska trdnost sta tako ustvarjali pojav, ki je vznemirjal elitne kroge italijanskega življa in jih silil v pogosto ozkomiselno narodnoobrambno politiko, ki je bila za to okolje značilna do leta 1914 in je prispevala k zaostritvi razmerja med narodnostnima skupnostima, tudi zaradi nasprotujočih si slovensko-italijanskih teženj glede razmejitve nacionalnih ozemelj.«[14]

Skratka, razmere so se začele spreminjati v Trstu, ko se je slovenska narodna skupnost v Trstu uspela okrepiti do te mere, da je proti koncu 19. stoletja skoraj povsem zaustavila asimilacijo v dominantno narodno skupnost. Slovenci, ki so dotlej predstavljali *drugo*, slov-

---

[13] Vivante, uvod (stran z rimsko številko V).

[14] Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinske –kulturne komisije. Rapporti Italo-Sloveni 1880-1956. Relazione della Commissione storico-culturale italo-slovena. Slovene-Italians relations 1880-1956. Report oh the Slovene-Italian historical and cultural commission. Koper-Capodistria. 25. julij – luglio – july.

2000, str. 25-27.

ensko plat mesta, ki so jo v Trstu kot tudi v Italiji raje podcenjevali ali pa celo zanikovali njen obstoj, so zdaj razpolagali tudi že z gospodarsko, kulturno in politično dobro organiziranim meščanstvom, ki je začelo ogrožati položaje italijanskega liberalnonacionalnega sloja, nenazadnje tudi zaradi tega, ker je že začela misliti na lastno državo. In to v povezavi z drugimi južnimi Slovani znotraj Avstro-Ogrske. Hkrati se je v Trstu v tem času izoblikovalo močno delavsko gibanje na socialistični podlagi. Nastali sta dve delavski stranki: slovenska (oziroma jugoslovanska JSDS) in italijanska. Najbolj specifična in najizvirnejša značilnost obeh strank je bilo njuno poseganje v živahno narodnopolitično razpravo, s katero je avstrijska socialdemokracija spremljala razvoj nacionalnega vprašanja, druga značilnost pa je zastopanje teženj tržaškega proletariata, ki se je od leta 1890 dalje – z zasukom tržaškega gospodarstva od trgovskih na pomorske in industrijske dejavnosti – številčno okrepil, tako, da je tudi njegova dvonarodnost bolj izstopala.[15] V nasprotju z liberalnonacionalnima strankama, ki nočeta opustiti logike narodnega spopadanja, skušajo tržaški socialisti izraziti dušo narodnostno mnogonacionalnega mesta v mnogonacionalni državi, zavarovati tržaški proletariat pred narodnim spopadom in ga usmeriti k razredni solidarnosti in socialni emancipaciji.

Da bi Trst ostal »città italiana«, predvsem pa zato, da ne bi prišlo do zamenjav na občinski ravni, so vladajoči liberalnonacionalni italijanski krogi pripravili dober in preizkušen političen načrt, ki je slonel na nacionalnem konsenzu Italijanov in preprečeval, da bi prišla na oblast druga opcija. »Ob hiberniranju starega volilnega reda naj bi status quo ohranili še s prepovedjo slovenskih šol, s pospeševanjem italijanskega asimilacijskega šolstva, z gradnjo delavskih naselij v slovenskih predmestjih, da bi Slovencem vzeli zemljo in identiteto. Ideolog tržaškega iredentizma Ruggero Fauro je v tej zvezi zapisal, da 'dokler se bo v sivi palači na Piazza grande govorilo samo italijansko, lahko tudi naši nasprotniki počnejo kar jih je volja. Če bi se volilni red spremenil, pa bi Trst doživel usodo Splita in izgubili bi nacionalno hegemonijo...«.[16]

V tem italijanskem nacionalnem načrtu je svojo vlogo odigral tudi socialistični voditelj Carlo Ucekar, utemeljitelj tržaške italijanske socialistične stranke in njen vodja do leta 1902, ki je zagotavljal, da bo »nacionalni limes« zdržal tudi na delavski fronti. Pod njegovim vodstvom so med italijanskimi socialisti prevladali »nacionalno oportuni« , rasistično navdahnjeni miti, ki izpričujejo ne le strah pred »slovensko nevarnostjo« oziroma drug/ačn/im Trstom, ampak tudi strah pred »manj civilizirano prihodnostjo« mesta.[17] Na račun Slovencev je v Trstu prihajalo celo do kompromisov med italijanskimi socialisti in nacionalisti.

Nacionalni in kulturni vzpon Slovencev, Hrvatov in drugih Slovanov v Trstu, ki je postajal vse bolj očiten, je v nemalokaterih iredentistih vzbujal ambivalentne občutke, ki so na eni strani izpričevali duhovno mladost in vitalnost italijanstva, na drugi strani pa slutnje ali vizije o njegovem razkroju, propadu, umiranju. (Zelo nazorno se ta ambivalenca izpričuje v knjigi Scipija Slataperja »Moj kras«, ki je izšla leta 1912.) Vendar so vladajoči italijanski krogi to razcepljenost, ki je imela precejšnjo psihološko težo v tedanjem Trstu, skušali rešiti s formulo »boja za obstoj«, ki se ne more končati s kompromisom, spravo, temveč samo z zmago ali porazom. Ta rešitev se je stopnjevala v »iredentizem brez romantike«, ki je dosegel svoj vrhunec tik pred ali tik za izbruhom vojne; iredentistično čustvo se je preoblikovalo iz nedoločenega ali še ne povsem določenega razpoloženja v neposredno in konkretno politično akcijo.

---

[15] Maserati, Ennio: Il movimento operaio e socialista in Italia e in Germania dal 1870 al 1920. Milano, Mursia, 1973≤ gl. tudi Gombač, Boris M.: Slovenska socialdemokracija v Trstu 1889-1900. V: Zgodovinski časopis, 2006/60, štev. 1-2, str. 95-121.

[16] Gombač, str. 105 (kot op. 15).

[17] Gombač, str. 118-119 (kot op. 15)

Slovenski (in slovanski) Trst; Narodni dom

Slovenska narodna skupnost je veliko soprispevala k razvoju modernega Trsta, ki je nastajal v zadnjih desetletjih 18. stoletja in skozi celo devetnajsto stoletje. Vse to je v širši javnosti bolj malo poznano, deloma celo zamolčano. Trst je predpostavljen kot italijansko mesto, občasno celo kot »Trieste italianissima«, vendar je tudi slovensko mesto. Oblikovati pa so ga pomagali tudi številni drugi narodi: Grki, Armenci, Judje, Nemci, Avstrijci, Madžari. Med Slovani velja poleg Slovencev izpostaviti še Srbe, Črnogorce, Hrvate, Čehe, Slovake, Poljake. Nekateri so pustili bolj vidno sled, drugi manj vidno, vendar Trst brez njihovega doprinosa ne bi bil tak, kakršen je.[18] Obstoječa podoba, v kateri Trst ne more biti drugačen kot italijanski oziroma podoba »Trieste italianissima« se razlaga z ideološkim vzorcem ali stereotipom 19. stoletja in se ga kot takšnega tudi razkrije. Opozarjajoč na kozmopolitsko trgovsko mesto 18. in 19. stoletja se namreč neobhodno zariše podoba Trsta, ki je pravzaprav »izvorno« multikulturna in odprta do sveta. Za prihodnost bi se bilo treba vrniti prav k tej nekdanji tržaški multikulturnosti. Naj se omejimo na slovensko prisotnost, ki je v mestu izpričana že več stoletij.

Slovenski »narodni vzpon« se je v Trstu začel s prisotnostjo razvejanega društvenega, čitalniškega, gospodarskega in kulturnega življenja, ki ga beležimo od leta 1848 naprej. Ob prehodu iz 19. v 20.stoletje je narodno gibanje tržaških Slovencev doseglo svoj višek, kar med drugim zgovorno potrjujejo tudi rezultati zelo uspešnega poslovanja slovenskih in hrvatskih bank, ki so že dosegali raven italijanskih. Če bi slovenskemu in hrvatskemu kapitalu prišteli še kapital tržaških podružnic čeških denarnih zavodov, bi se bilanca nagnila v korist slovanskega kapitala.[19]

Mejnik uspešnega uveljavljanja Slovencev (in Slovanov) v Trstu je bil Narodni dom v središču mesta, ki ga je leta 1904 postavila Tržaška posojilnica in hranilnica, projektiral pa znani arhitekt Maks Fabiani. Precejšnjo zaslugo za dograditev doma je imelo osrednje politično in narodno društvo Slovencev na Tržaškem – Edinost.[20]

Z Narodnim domom, vidnim znamenjem in simbolnim središčem slovenstva v Trstu, Slovenci na Tržaškem in tudi drugod povezujejo uresničitev enakopravne prisotnosti Slovencev v mestu, ki je vse do danes odkrito ali manj odkrito asociirana s »čudežem« in triumfom slovenske/slovanske nacionalne ideje. Zgradba je bila od vsega začetka zamišljena kot enakovredna trem italijanskim liberalnonacionalnim centrom v Trstu: Tergesteju s finančno borzno dejavnostjo, opernogledališki hiši in magistratu, sedežu upravnopolitične moči, stala pa je na Vojaškem trgu, paradnem prizorišču tedanjega Trsta. Poudariti velja, da je bil Narodni dom poleg nacionalnega tudi vsestranski posredniški center na kulturnem, gospodarskem in političnem področju. Iz tedanjega časopisja izhaja, da »so si Dom samo leta 1908 ogledali (in se o njem praviloma 'laskavo' izrazili) državni in deželni poslanec Jaromir Clakovski, državna poslanka Markov in Bjeldinovič, poslanec ruske dume Jefremov z ruskim konzulom in slovanski novinarji, ki so se bili udeležili 8. vseslovanskega časnikarskega kongresa v Ljubljani. / Narodni dom pa je imel simbolični pomen tudi za druge politične dejavnike v mestu: za avstrijske oblasti in velikonemške kroge, italijanske liberalnacionalce in internacionalno naravnane socialdemokrate. Po pisanju same Edinosti so predvsem gostinske objekte, pa tudi

[18] Pahor, Slavjanska sloga, str. 198 (kot op. 9)

[19] Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu 1880-1918. Trst, 1989; glej tudi Pahor, Milan: Jadranska banka v Trstu, Trst, 1996.

[20] Za podrobnejše podatke glej publikacijo: Kravos, Marko; Pozzetto, Marko; Pahor, Milan; Volk, Sandi; Kravos, Bogomila; Merkù, Pavle.: Narodni dom v Trstu 1904-1920, Trst 1995. Slovenci v Italiji. Zaščita. Zakon štev. 38, z dne 23. februarja 2001, zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji-Julijski krajini, člen 19, str. 28.

gledališke in glasbene prireditve v Narodnem domu obiskovali tako Nemci kot Italijani in pa slovenski socialisti, [...]«.[21]

Požig Narodnega doma 13. julija 1920, ki so ga nasilno sprožile fašistične škvadre, je globoko in trajno vraščen v kolektivni spomin tržaških Slovencev, kar pomeni, da Narodni dom niti s požigom ni izgubil svojega simboličnega pomena. Prav nasprotno. Je kot travmatični šok ali nezaceljena rana, ki nenehno opozarja na zločin in boli tem bolj, ker nikoli ni bilo dovolj politične volje, da bi država Italija Narodni dom spet vrnila Slovencem v Trstu. Šele v zaščitnem zakonu za Slovence v deželi Furlaniji-Julijski krajini iz leta 2001 je v 19. členu zapisano (in medtem delno, v zametkih uresničeno):

»V poslopju v Ulici Filzi št. 14 v Trstu, nekdanjem Narodnem domu, in v poslopju na Korzu Verdi v Gorici, nekdanjem Trgovskem domu, se namestijo kulturne in znanstvene inštitucije slovenskega jezika (začenši z Narodno in študijsko knjižnico) in italijanskega jezika, v skladu z obstoječimi dejavnostmi v omenjenih stavbah.«[22]

Iz nezaceljenih ran pa se porajajo »novi« spomini, misli, ki vabijo k razmišljanju, tudi stereotipi in miti. Boris Pahor, ki je v »pošasnih deških letih« doživel požig Narodnega doma se letemu tudi v svoji najnovejši knjigi »Trg Oberdan« – na več mestih in iz različnih perspektiv – posveča. Med drugim piše:

»Menim, da sem včeraj tako živo čutil resničnost tiste palače [Narodnega doma, op. M.P.] zato, ker sem pred dnevi prav ob razlagi pred nekim avditorijem dokazoval, kako sta marsikoga od nas preplah in tesnoba, ki sta gospodarila v našem notranjem svetu, ločevala od stvarnega sveta. Sovražno ozračje se je še dopolnjevalo z vsiljevanjem tujega jezika, tako da je marsikateri občutljiv značaj podlegel. Nemalo družin se je rešilo z izselitvijo, za katero je oblast skrbela z vztrajno propagando, z odhodi, ki so pomnoževali že tako veliko število beguncev. Mladi brez mentorjev so ob starših, ki niso imeli časa zanje, ali zapadli novemu kurzu ali se razvili v zmedene duše, iskali pomoč v budizmu ali pa se vdali, posebno tisti, ki so jim zaradi revščine v družini italijanski duhovniki svetovali odhod v kako versko ustanovo, vključitev v enega izmed številnih redov. Ti izgubljenci in izgubljenke so se kljub poklicu in molitvi težavno prebijali skozi domotožje po domačem kraju in ljudeh, če niso imeli sreče, da se jim je duševno stanje tako kompliciralo, da so jih predstojniki odslovili. / Meni je bil razvoj naklonjen, [...].«[23]

V drugo obdobje: v Italiji ali pod Italijo

S prvo svetovno vojno je postal program italijanskega iredentizma o »odrešitvi« dozdevno italijanskih teritorijev izpod avstroogrske monarhije sestavni del programa italijanske državne politike. V skrajni meri pa se je začel stopnjevati leta 1918, ko so italijanske čete okupirale ne le Trst, slovenska jugozahodna ozemlja (in poskusile priti do Ljubljane in v Istro), temveč tudi vso Dalmacijo, za zahodu pa Trbiško in druga z Avstrijci in Slovenci poseljena ozemlja. Tako je Italija združila ne samo »neodrešene« Italijane, temveč večino prebivalstva neitalijanskega porekla, večinoma Slovence in Hrvate.

Primorsko ozemlje, ki ga je italijanska vojska zasedla in je bilo z rapalsko pogodbo januarja 1921 priključeno kraljevini Italiji, se je v razdobju med dvema vojnama imenovalo Julijska krajina oziroma po italijansko Venezia Giulia. Ime Julijska krajina je še danes v uradni rabi,

---

[21] Volk, Sandi: Življenjski utrip Narodnega doma v dnevni kroniki. V: Kravos, Marko et al. (kot op. 20), str. 102.

[22] Slovenci v Italiji. Zaščita. Zakon štev. 38, z dne 23. februarja 2001, zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji-Julijski krajini, člen 19, str. 28.

[23] Pahor, Boris: Trg Oberdan. Ljubljana, Slovenska matica, 2006, str. 25-26.

saj obstaja avtonomna dežela Furlanija-Julijska krajina, ki je najbolj vzhodna od dežel, ki sestavljajo sedanjo italijansko republiko. Iz tega geografskega imena so nato izpeljali termin »*giuliani*«, ki označuje prebivalce ozemlja. V italijanski publicistiki ime »giuliani« predpostavlja italijanske prebivalce. Prav tako sta druga dva geografska pojma » dalmati« in »istriani« postala sinonim za italijansko prebivalstvo omenjenih območij. Gre za očitno mistifikacijo »italijanstva« in simbolno izbrisanje očitno nezaželjenega prebivalstva.

Nove italijanske oblasti so takoj zavzele ostre ukrepe proti slovenski in hrvatski skupnosti v Julijski krajini, ki je štela okrog 550.000 oseb, od tega približno 330.000 Slovencev. Gre za ukrepe, ki so jih še pred prihodom fašistične stranke (Partito nazionale fascista –PNF) na oblast, izdale t.im. liberalne vlade kraljevine Italije. Pri tem so jih – čeprav se vsega tega morda niti niso zavedale – ščuvali in vodili krajevni nacionalisti in iredentisti, ki so tedaj začeli nadzorovati mestne in pokrajinske strukture oblasti. Financirali so prve teroristične »škvadre« (te so prve začele nositi črne srajce) in se naposled izkazali tudi kot podporniki in financerji fašizma, ki je izvajal represivne ukrepe, znane kot »bonifica etnica«, kar je pomenilo izbrisanje »manjvrednih« slovanskih narodnosti, prezirljivo imenovanih »allogeni« (tujerodni), da bi jih nadomestili z »večvredno italijansko raso«. Livio Ragusin-Righi, Tržačan in avtor serije člankov, ki jih je spisal leta 1929 in se nanašajo na obmejno politiko[24], je prepričan, da jo je samo fašizem pravilno razumel in znal tudi ustrezno rešiti. Ragusinove utemeljitve so jasne. K terminu »bonifica etnica«, ki ga je odobraval, je zapisal: »Molte premesse dunque erano necessarie per operare la bonifica politica, la bonifica morale e la bonifica economica al confine.«[25]

Ne bomo podrobneje navajali zločinov, ki jih je zagrešila fašistična Italija, naj omenimo le, da so se postopoma stopnjevali in doživeli svoj prvi višek v obdobju 1927-1930, ko je bil ukinjen še tisti preostanek velike mreže ustanov, organizacij, društev, krožkov na političnem, gospodarskem, kulturnem, športnem, šolskem, medijskem, socialnem področju Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Prav v jeseni 1927 se porodi tudi organizirano protifašistično ilegalno gibanje mladih, ki na Tržaškem, na Krasu in v Istri dobi ime Borba. Na Goriškem se sočasno ilegalno gibanje poimenuje Organizacija. (V današnjem slovenskem zgodovinopisju se sedaj uporablja izraz TIGR za celotno protifašistično delovanje in gibanje na Primorskem.) Začenja se dolg protifašistični odpor, prvi v Evropi, ki traja vse do izbruha druge svetovne vojne. Njihovi eksponenti, npr. tisti, ki so bili na 1. in 2. Tržaškem procesu obsojeni na smrt in nato ustreljeni (Bazovica, Opčine) so v italijanski javnosti in deloma tudi v italijanskem zgodovinopisju označeni kot »teroristi« – tako denimo »bazoviški junaki«, ki so bili označeni kot taki v italijanskem tržaškem dnevniku še v letu 2000, ob 70-letnici njihove ustrelitve.

Prav nanje se je navezal tržaški italijanski zgodovinar Giovanni Miccoli, ko je na spominski svečanosti pred spomenikom v Bazovici leta 2005 spregovoril:

»V zadnjih letih je bilo objavljenih več polemičnih not (ne vem, če jih bo kdo želel izreči tudi letos) o dejstvu, da so v bistvu akcije Miloša, Bidovca, Marušiča in Valenčiča teroristični napadi. Take pripombe seveda v sedanji družbi vzbujajo jezo, nejevoljo, odpor, zaničevanje. Nima smisla razglabljati o tem. Slovenski rodoljubi so se posluževali metod boja, ki so prišle od drugod. Italijanskim fašistom in nacionalistom bi pa rad rekel, da je italijanski Risorgimento prepoln takih dogodkov. Prevečkrat se v sodobni družbi poimenuje s teroriz-

[24] Ragusin-Righi, Livio: Politica di confine. V: Rivista Italia, Trst, 1929, štev. 3 (str. 98–99), štev. 4 (str. 146–147), štev. 5 (str. 197–198), štev. 6 (str. 244–245), štev. 7 (str. 293–295), štev. 8 (str. 339–341), štev. 9 (str. 394–396), štev. 12 (str. 546–548).

[25] Mnogo je bilo potrebno predhodno storiti, da smo lahko izvedli politično bonifiko, moralno bonifiko in gospodarsko bonifiko na mejnem območju. Ragusin-Righi, Livio: Politica di confine. V: Rivista Italia, Trst, 1929, štev. 7, stran 294.

mom najrazličnejše dogodke, ki nimajo nič skupnega. [...] Akcije slovenskih in hrvatskih rodoljubov moramo ocenjevati v zgodovinskem kontekstu tistega časa in pravih, utemeljenih razlogov, ki so jih porodile. Le tako bomo okrepili skupno civilno sožitje na tem ozemlju.«[26]

Svoj drugi višek so fašistični zločini dosegli leta 1941, ko je fašistična Italija brez vojne napovedi, skupaj z Nemčijo in podonavsko-balkanskimi zaveznicami (Madžarsko, Romunijo, Bolgarijo) napadla Kraljevino Jugoslavijo, ki se je sesula. S tem korakom in razsulom Jugoslavije je bil slovenski narod obsojen na smrt in zbrisan iz zemljevida Evrope. Slovensko narodno ozemlje je bilo razkosano med tri okupatorje (Nemce, Italijane in Madžare), italijanski fašizem je (na papirju) slavil zmago nad slovensko (in jugoslovansko) nevarnostjo, saj je bil nasprotnik poražen, slovensko ozemlje zasedeno. Na vseh na novo priključenih ozemljih se okupatorji niso borili le s partizani, ki so jih šteli za »upornike« in »bandite«, temveč so predvsem izvajali proti civilnemu prebivalstvu teroristična in genocidna dejanja nezaslišane krutosti. Dovolj je omeniti koncentracijska oziroma uničevalna taborišča kot so Gonars, Visco in Zdravščina, ki se nahajajo na ozemlju današnje avtonomne dežele Furlanije-Julijske krajine ali denimo uničevalno taborišče Rab (Arbe) na ozemlju republike Hrvatske.[27] Hudi zločini so se dogajali tudi v Gramozni jami pri Ljubljani, kjer so padali slovenski talci pod italijanskimi vojaškimi streli. Enako velja za nacistično koncentracijsko in uničevalno taborišče (s krematorijem) Rižarna pri Sv. Soboti v Trstu, ki je delovalo v letih 1943-45. 20 do 25.000 ljudi je šlo skozi Rižarno v druga uničevalna taborišča po Evropi. Največ življenj so v Rižarni pustili prav slovenski partizani in njihovi svojci.

Trst je bil osvobojen 1. maja 1945 s skupno operacijo enot Komande mesta Trst (KMT, delovala je v Trstu od avgusta 1944 dalje) in vojaških enot bataljonov Delavske enotnosti ter z brigadami in divizijami IX. slovenskega korpusa in 4. jugoslovanske armade. Vstajo v Trstu (povelje za pričetek vstaje je prišlo 28. aprila) je vodila Komanda mesta Trst s svojimi oboroženimi četami v povezavi z oboroženimi bataljoni Delavske enotnosti – Unità operaia, v katere so bili vključeni slovenski in italijanski delavci. Velik del mesta so že osvobodile enote KMT, ko so 30. aprila začele prodirati v mesto brigade IX. slovenskega korpusa in brigade 9., 20., 26. in 43. divizije 4. jugoslovanske armade. Skoraj celo mesto je bilo osvobojeno že 1. maja 1945. Zadnje nemške čete so se predale zaveznikom 2. maja 1945, ker so se srdito upirale napadom partizanov v središču mesta (sodna palača, grad sv. Justa), na Opčinah, v Bazovici.

Italijanski poizkus vstaje s strani tržaškega odbora CLN (Comitato di liberazione nazionale) na dan 30. aprila 1945 je propadel, preden se je v bistvu začel, saj se je izogibal spopadom z nemškimi oboroženimi skupinami in osredotočil na razobešanje italijanskih trobojnic v mestnem središču. Še istega dne so skupine CLN razorožili pripadniki enot KMT in bataljonov Delavske enotnosti. To je bil – politično gledano – poizkus tržaškega CLN, da se pojavi na sceni ob prihodu zaveznikov v Trst. Oborožene skupine CLN so bile sestavljene iz pripadnikov Guardie Civiche (oborožena mestna straža) in italijanskih enot (orožniki, finančni stražniki ipd.), ki so bili do zadnjega v službi nemškega okupatorja. »Pravi« – ne pa samozvani – italijanski protifašisti, ki so sodelovali s slovenskim narodnoosovobodilnim gibanjem, so bili italijanski delavci v bataljonih Delavske enotnosti (Unità operaia), člani udarnih skupin GAP (Gruppi di azione patriottica). Vse ostalo je prikrivanje pravih zgodovinskih dogodkov in potvarjanje zgodovinskih dejstev.[28] Zgodovinsko dejstvo je eno samo, ki govori

[26] Govor zgodovinarja prof. Giovannija Miccolija na spominski svečanosti v Bazovici dne 11. septembra 2005. Besedilo hrani Odbor za proslavo bazoviških junakov pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu.

[27] Glej op. 3

[28] Pahor, Slavjanska sloga, str. 226 (kot op. 9).

o slovenski vstaji s sodelovanjem italijanskih protifašistov in delavcev Delavske enotnosti z odločilno pomočjo enot jugoslovanske 4. armade in slovenskega IX. korpusa. Trst so osvobodile omenjene enote pred prihodom zavezniških sil 2. maja 1945. Zameglevanje te resnici ne koristi nikomur, koristi pa le forsiranju strahu pred resnico, ki je v bistvu strah pred slovenstvom in slovanstvom, ki ne bi smela igrati vidne vloge v zgodovini Trsta.
Znano je, da je omenjeni osvoboditelj v italijanski tržaški kolektivni zavesti pravzaprav okupator, zavojevalec, krvnik. V te namene so reaktivirali pojem »slovansko-komunisičnega genocida«, katerega žrtve naj bi bili Italijani samo zato, ker »so bili Italijani«, in celo »po končani vojni« (vprašanje fojb). Osvoboditelj torej ne prinaša svobode, temveč zatiranje in strah.

Zaključek

Naj svoja razmišljanja, h katerim bi lahko še marsikaj aktualnega dodali, na tem mestu zaključim z besedami dveh uglednih slovenskih zgodovinarjev, Milice Kacin Wohinz in Jožeta Pirjevca, ki dobro odražata zamisel oziroma rezultat mojega prispevka:
» Ne glede na vsa vprašanja notranjega in mednarodnega prava pa ostaja eno glavnih problemov slovenske manjšine v Italiji odnos, ki ga ima do nje večinsko prebivalstvo: zaradi površnih pogosto pa tudi sovražnih informacij, ki so se nakopičile v poldrugem stoletju, ima namreč ta o Slovencih, o njihovi zgodovini, o njihovem prostoru in političnem življenju zelo skromno, včasih kar nikakršno vèdenje.«[29]

[29] Kacin Wohinz, Milica/Pirjevec, Jože: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija, str. 172.

Egon Pelikan

Vsi antikomunisti – vsi demokrati

UDK 323(497.1)(091)

PELIKAN Egon, doc. dr., predstojnik Inštituta za zgodovinske študije UP ZRS Koper in predavatelj na Fakulteti za humanistične študije na Univerzi na Primorskem, SI-6000 Koper, Titov trg 4

Vsi antikomunisti – vsi demokrati

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 273–283, cit. 35

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Mit o »antikomunistih – demokratih« je nastal po osamosvojitvi Republike Slovenije, v emigraciji pa je obstajal že prej, kar je do določene mere razumljivo že zaradi totalitarnega sistema v tedanji Sloveniji znotraj socialistične Jugoslavije. Poskusi prikaza idejnih in političnih pozicij vrste ideologov s strani slovenske katoliške desnice kot stališč, ki naj bi bile povsem v sozvočju s postulati demokratične družbe, kot so jo razumeli tedaj in kot jo razumemo danes, nedvomno spadajo v ta kontekst.
Pojav danes ni prisoten samo v Sloveniji, ampak v vsej vzhodni post-socialistični Evropi, saj gre za prav posebno »postmoderno« obliko utrjevanja mita, pri kateri antikomunizem v politični rabi omogoči vzpostavljanje aktualne pozicije posameznikov in posameznih družbenih skupin (v časih komunizma so temu rekli »družbenopolitične« vloge), skladno s poznano mislijo še bolj poznanega evropskega diktatorja – »če Judov ne bi bilo, bi si jih bili morali izmisliti«. Posebno vlogo znotraj teh strategij ima seveda manipulacija z zgodovinopisjem.

Ključne besede: Jugoslavija, ideologije, komunizem, antikomunizem, demokracija, politični katolicizem, katoliška desnica.

UDC 323(497.1)(091)

PELIKAN Egon, Ph.D., Assistant Professor, Head of the Institute for Historical Studies, Science and Research Centre of Koper, University of Primorska; Lecturer at the Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 4

All Anti-Communists – All Democrats

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 273–283, 35 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The myth about »the anti-communists versus the democrats« originated after Slovenia gained its independence in 1991. Yet it had already existed among Slovene immigrants, which is perfectly understandable – up to a point - in view of the totalitarian system during the period when Slovenia was still part of socialist Yugoslavia. An attempt to depict ideas and political positions of ideologists from the ranks of Slovene Catholic right-wing orientation, presumably in perfect accord with the postulates of democratic society as it had been understood at the time and is still understood today, undeniably fall within this context.
This belief is typical not only of present-day Slovenia but of all post-socialist countries in Eastern Europe. By applying a specific »postmodern« method of strengthening this myth an anticommunist stance, used in political context, enables the construction of prominent positions for individuals and social groups (such positions were termed »sociopolitical« roles during communism). This is in accord with the well-known statement by a noted European dictator: »If the Jews didn't exist, we would have to invent them.« And manipulation with historiography certainly plays a very special role within these strategies.

Key words: Yugoslavia, ideologies, communism, anticommunism, democracy, political Catholicism, Catholic right-wing party

Uvod

V prispevku se ukvarjam z mitom, po katerem naj bi bil demokratični razvoj na Slovenskem v času med vojnama zgolj in samo nasilno prekinjen – najprej z drugo svetovno vojno in nato še s komunistično revolucijo. V slovenskem pogledu na zgodovino (in celo v slovenski historiografiji) se danes mit v zvezi z demokracijo med obema vojnama vzpostavlja z uporabo več strategij:

– tako, da se že sam »antikomunizem« predpostavlja kot zadosten pogoj za oznako posameznika ali politične skupine kot »demokratične« oziroma se antikomunizem že kar enači z demokratično usmeritvijo;

- se za intelektualca ali politika, ki je bil brez jasnih, sistematiziranih političnih idej, predpostavlja demokratično usmeritev;
- se današnja spoznanja in vedenje o demokraciji projicira v trideseta leta in se predpostavlja, da je bilo že v času med obema vojnama (vsem in menda celo povsem) jasno, da je filozofija marksizma nekaj, kar v Evropi ne more biti sociološka, politična, ekonomska itd. predpostavka pravičnejšega in bolj humanega družbenega reda;
- se s (takim) aprioristišnim pogledom »za nazaj« skuša marksizem kot ideologijo in socializem kot politični sistem prikazati kot nekaj, s čimer so v Evropi in Sloveniji v času med vojnama lahko simpatizirali samo plačanci kominterne, posamezniki, povsem nesposobni lastne politične presoje, salonski komunisti, avanturisti, poklicni kriminalci itd.;
- se relativizira antidemokratičnost (avtoritarnost) ideologije, ki je prevladala v večinskem taboru političnega katolicizma ter v drugih političnih taborih na Slovenskem. Ta avtoritarnost se obravnava kot pojav, ki naj bi ustrezal času in razmeram v tedanji demokratični Evropi.

»Usodna privlačnost komunizma« pa je bila prav v predpostavki o »udejanjanju humanističnih idealov«, ki naj bi pripeljali v pravičnejšo družbo. Marksistična ideologija ter komunistična agitacija sta v mnogih ideoloških premisah in segmentih ter nenazadnje tudi v mnogih tedanjih spretnih politično-propagandnih akcijah privlačili mnoge pronicljive mislece ali ljudi z veliko političnimi izkušnjami (Edvard Kocbek, Lojze Ude, Janez Janžekovič, Ivan Hribar, Aleš Ušeničnik idr.). Kot taki so ju s simpatijo opazovale tudi mnoge politične skupine in posamezniki v marsikateri bolj razviti državi in družbi tedanje Evrope.

Po žrtvah, ki jih je »humanistična utopija o enakosti« nedvomno povzročila v Evropi in svetu, pa se danes v Sloveniji opozarjanje na zgornja dejstva označi za politizacijo stroke, če ne celo zagovarjanje ali kar propagiranje komunizma.

Mit o »antikomunistih – demokratih« je nastal po osamosvojitvi Republike Slovenije, v emigraciji pa je obstajal že prej, kar je do določene mere razumljivo že zaradi totalitarnega sistema v tedanji Sloveniji znotraj socialistične Jugoslavije. Poskusi prikaza idejnih in političnih pozicij vrste ideologov s strani slovenske katoliške desnice kot stališč, ki naj bi bila povsem v sozvočju s postulati demokratične družbe, kot so jo razumeli tedaj in kot jo razumemo danes, nedvomno spadajo v ta kontekst.

Pojav danes ni prisoten samo v Sloveniji, ampak v vsej vzhodni post-socialistični Evropi, saj gre za prav posebno »postmoderno« obliko utrjevanja mita, pri kateri antikomunizem v politični rabi omogoči vzpostavljanje aktualne pozicije posameznikov in posameznih družbenih skupin oziroma njihove (v časih komunizma so temu rekli »družbenopolitične«) vloge, skladno s poznano mislijo še bolj poznanega evropskega diktatorja – »če Judov ne bi bilo, bi si jih bili morali izmisliti«. Posebno vlogo znotraj teh strategij ima seveda manipulacija z zgodovinopisjem.

Antikomunisti – demokrati (primer katoliške desnice v Evropi in na Slovenskem)

V tridesetih letih se je v Evropi pričenjal proces spogledovanja ideologov katoliške desnice z ideologi evropskih totalitarnih in avtoritarnih režimov. Pojav lahko spremljamo ob valu navdušenja na evropski katoliški desnici, ki je praviloma sledil pojavu posameznih ideoloških projektov (teoretično) in ob pojavu diktatur v posameznih državah. Ideološko spogledovanje katoliške desnice z radikalno desnico je v Evropi (in enako na Slovenskem), potekalo v vrsti stičnih točk:

- odpravi razrednega boja,
- kritiki kapitalizma/liberalizma in socializma/marksizma,

- deklariranju katoliške vere kot temeljnega elementa nacionalne kulture in identitete,
- antikomunizmu.

Tudi idejnopolitični razvoj na katoliški desnici v Sloveniji je z zgornjo shemo, ki velja za Evropo, povsem v sozvočju. Tudi v projektih t. i. »družbene prenove«, ki so nastajali v vrstah slovenske katoliške desnice, je bila parlamentarna demokracija vedno znova »nadomeščana« (tj. ukinjana) z »vertikalno strukturiranimi stanovskimi zastopi«, ki naj bi nadomestili »atomiziranost« družbe, ki naj bi jo zakrivil liberalizem/individualizem in ki naj bi jo sedaj marksizem/socializem ponovno »napačno integriral« na razredni osnovi (stanovski koncepti in principi Josipa Jeraja, Ivana Ahčina, Cirila Žebota idr.).

Papež Pij XI. je bil v zapletenih zgodovinskih razmerah v času med obema vojnama nedvomno ključna osebnost pri definiranju politike Katoliške cerkve in političnega katolicizma do družbenih razmer in dogajanj v tedanji Evropi.

V sklopu politične strategije je očitno prednost dajal konkordatni politiki, ki naj bi se dopolnjevala z apliciranjem Katoliške akcije na aktualne razmere v posameznih državah. Konkordati naj bi zagotovili proste roke za delovanje Katoliške akcije, ta pa naj bi konkordatno shemo (okvir) zapolnila s konkretno akcijo na širši družbeni ravni. V mnogih primerih (Italija, Avstrija, Nemčija idr.) so bile stranke političnega katolicizma, ki so pri vzpostavljanju omenjene strategije politično sodelovale, pozneje žrtvovane. Tudi ideologi, voditelji in predstavniki krščanske demokracije, npr. v Nemčiji in Italiji, se niso zavedali, da so v tem času pravzaprav vse bolj figure na politični šahovnici.[1]

Če je Katoliška cerkev s totalitarno oziroma avtoritarno oblastjo na zgoraj naštetih točkah našla »modus vivendi«, potem je take režime najmanj tiho podpirala (npr. diktaturo generala Fanca v Španiji, Dollfussovo diktaturo v Avstriji, Salazarjevo na Potugalskem itn.).

Okrožnica Quadragesimo anno se je pojavila v času, ko je bila parlamentarna demokracija v krizi v večini evropskih držav in je bila postavljena pod vprašaj tudi v liberalnih in socialdemokratskih krogih.[2] Jacques Droz imenuje ta čas »zahod liberalizma«.[3] V encikliki je šlo za idealiziranje »pravične« stanovsko-korporativistične ureditve s strani Katoliške cerkve, ki je sicer izgledalo politično precej nevtralno, a je kot tako bilo umeščeno v antidemokratične, avtoritarne ali totalitarne projekte v več evropskih državah. Kancler Dollfuss je, na primer, pred izsiljenim vojaškim obračunom s socialdemokrati v Avstriji februarja leta 1934 napovedal izgradnjo stanovsko-korporativne države prav na temelju okrožnice Quadragesimo anno[4]

---

[1] Pij XI. je tudi ob fašističnem plebiscitu leta 1929 v Italiji, priporočal vernikom pozitivno glasovanje, kakor se je že v dvajsetih letih tudi odpovedal voditelju italijanske krščanske demokracije Don Luigi-ju Sturzu, ker je bil premalo antiliberalističen in antikomunističen. Ko se je ustanovitelj italijanske krščanske demokracije Don Luigi Sturzo tega ovedel, je za povezovanje Cerkve in režima v fašistični Italiji, kot prvi v Evropi, uporabil znano in pozneje med zgodovinarji sporno sintagmo »klerofašisti« (I clerico – fascisti). Izrečena je bila v hudi jezi saj se je sesuvalo njegovo večletno delo in življenjsko prizadevanje. Vendar ni nič pomagalo. Ob koncu dvajsetih let je, ob pogledu »izza oltarja proti prestolu«, Pij XI. olajšano vzdihnil: *»Tega moža* (tj. Mussolinija) *nam je poslala božja previdnost«.* Izjava je ponarodela in se je takrat širila po vsej Italiji.

[2] Prim. Peter Vodopivec, O svetlobi in barvi tridesetih let, Naši razgledi, 20. april 1990.

[3] Prim. Janko Pleterski, Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, str. 43; ali: Peter Vodopivec, O svetlobi in barvi tridesetih let, Naši razgledi, 20. april 1990.

[4] Glej o tem: Erika Weinzierl – Fischer, Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933, Wien 1960, str. 226; ali: Ernst Hanisch, Der Politische Katholizismus als ideologischer Träger des »Austrofaschismus« v: Talos Emmerich/Wolfgang Neugebauer, »Austrofaschismus«, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien 1985; ali: Erika Weinzierl, Austria: Church, State, Politics, and Ideology, 1919 – 1938; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: Catholics, the State and the European Radical Right 1919 – 1945, New York 1987, str. 18; ali: Žitomir Janežič, Nemški katoliški shod na Dunaju, Čas 1933/34, str. 111 – 115.

(enako se je na papeško okrožnico Quadragesimo anno skliceval general Franco v Španiji,[5] na Slovaškem pozneje diktator Tisa,[6] na Portugalskem Salazar,[7] v Italiji Mussolini,[8] diktator Horty na Madžarskem,[9] maršal Petain v Vichyski Franciji).[10]

Tudi na Slovenskem so se desni ideologi političnega katolicizma v Ljubljani ob izidu okrožnice čutili potrjeni v svojih prizadevanjih. V nasprotju s splošno in enako volilno pravico in parlamentarno-demokratičnim principom so zagovarjali t. i. »urejeno volilno pravico« in stanovsko-korporativistično družbeno ureditev, ki naj bi nadomestila »liberalno lažidemokracijo«. Zanimivo pa je, da so se na okrožnico sklicevali vsi ideologi katoliške avtoritarne desnice v Evropi. Enako tudi na Slovenskem na primer Ivan Ahčin, Ciril Žebot in drugi, ki so se navduševali nad diktatorskimi metodami generala Franca, Salazarja, Dollfussa ali pozneje maršala Petaina in drugih.

Interpretacija okrožnice je omogočala poskus družbene reforme v smeri slabo definirane t. i. »tretje poti«, ki pa je v svojem bistvu nedvomno negirala pridobitve liberalne demokratične države in tradicije (končna podoba idealizirane korporativistične družbe pa je že tudi po okrožnici Quadragesimo anno vključevala npr. prepoved delavskih stavk s strani državne oblasti).[11] Podobno kakor so bili prej s pomočjo etničnega ekskluzivizma na verski osnovi posamezniki,[12] so bile zdaj na podlagi dogmatičnih in intransigentnih interpretacij papeških okrožnic izključevane demokratične (!) stranke (v primeru okrožnice Quadragesimo anno npr. socialni demokrati, ki takrat v večini Evrope nikakor niso bili revolucionarni).[13] Tudi v prevodu okrožnice, ki jo je za slovensko bralstvo pripravil Aleš Ušeničnik lahko npr. v 96. točki (ki jo radi navajajo kot točko okrožnice v kateri naj bi bilo mogoče najti tudi kritiko fašizma v Italiji, kar za drugi del odstavka morda celo drži)[14] preberemo tudi, kakšen je bil jasno opredeljen in deklariran cilj preureditve družbe po okrožnici Quadragesimo anno. Ko Pij XI. zaključuje razmišljanje o ciljih vzpostavitve korporativistične družbe na osnovi okrožnice, zapiše:

»Kdor le malo premisli, lahko uvidi, kakšne so koristi te ustanove, ki smo jo na kratko orisali: razredi mirno sodelujejo; socialistične organizacije so zatrte, njih nakane preprečene; ustanovljena je posebna oblast, ki vse ravna...«[15]

---

[5] Stanley G. Payne, The Franco Regime; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: Catholics, the State and the European Radical Right 1919 – 1945, New York 1987, str. 192.

[6] Jörg K. Hoensch, Slovakia: »One God, One People, One Party!«; v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945, New York 1987, str. 166.

[7] Frank J. Coppa, The Vatican and the Dictators; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: Catholics, the State and the European Radical Right 1919 – 1945, New York 1987, str. 200.

[8] Richard J. Wolf, Italy: Catholics, The Clergy, and the Church; v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945, New York 1987, str. 150.

[9] Leslie Laszlo, From Cooperation to Resistance, The Catholic Church in Hungary 1919 – 1945; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: Catholics, the State and the European Radical Right 1919 – 1945, New York 1987, str. 122.

[10] Glej razvoj po posameznih državah v: Stein Ugelwik Larsen, Hagtvet Bernt, Myklebust Jan Petter: Who were the Fascists, Universitetsforlaget, Bergen-Oslo-Tromso 1980, str. 15 – 25.

[11] V prevodu okrožnice Quadragesimo anno, ki jo je za revijo Čas pripravil Aleš Ušeničnik, lahko o tem preberemo: *»Stavke so prepovedane (...) Če se stranke ne morejo sporazumeti, nastopi javna oblast...«*

(Glej: Aleš Ušeničnik, Okrožnica papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda po evangelijskih načelih, Čas 1930/31, zvezek 8 – 9, str. 340.)

[12] Npr. Aleš Ušeničnik že leta 1912 :*«Krščanska vera n. pr., ki jo imamo Slovenci, je katoliška, torej za vse narode, vendar je kot tisočletna kulturna dediščina z vsem našim mišljenjem in življenjem tako tesno spojena, da nam je Slovenec – brezverec docela tuj in mu v ničemer več ne moremo prav zaupati...«* (Aleš Ušeničnik, Čas 1912, str. 4.)

[13] *»Nihče ne more biti obenem dober katoličan in pravi socialist...«*

(Glej: Aleš Ušeničnik, Okrožnica papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda po evangelijskih načelih, Čas 1930/31, zvezek 8 – 9, str. 348.)

[14] Vendar gre tudi to »obsodbo fašizma razumeti (najmanj tudi!) v kontekstu aktualnega razvoja v tedanji Italiji in spora med režimom in Cerkvijo zaradi delovanja Katoliške akcije.

[15] Aleš Ušeničnik, Okrožnica papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda po evangelijskih načelih, Čas 1930/31, zvezek 8 – 9, str. 340.

In katera oblast naj »vse uravnava«?

Ne tako očitno v tem, za kar se je zavzemala, temveč toliko bolj v tem, kar je zavračala, se je ideologija katoliške desnice (ob sklicevanju na papeško okrožnico) približevala nekaterim idejnim premisam fašizma. Prav pri negaciji razvoja liberalne demokratične evropske tradicije je pri t. i. »tretji poti« v resnici šlo za deklarirano redukcijo pojma »fašizem« na nezaželeno a hkratno ohranjanje bistvenih elementov fašistične **negacije (!)** liberalne države (ukinjanje demokracije in vzpostavljanje nedemokratične stanovske, avtoritarne državne ureditve), s hkratnim odločnim in konstantno deklariranim distanciranjem od pojma »fašizem« (kar je, kot sem omenil, razbrati tudi iz okrožnice).

V ozadju in razlagi teh dejstev je mogoče v času med obema vojnama prepoznati veliko idejno dezorientacijo kot posledico neobvladljive idejne (ideološke) dinamike.

Ob krepitvi evropskih fašističnih gibanj na eni strani je na drugi strani očitna vse večja privlačnost komunizma, ki je v težki gospodarski, socialni in politični atmosferi obljubljal udejanjati humanistične ideale enakosti. Kako bi sicer ideologija v svoji politični filozofiji lahko z marsikatero idejno premiso »zapeljala« tudi npr. intelektualce takega formata kot je bil (do izida okrožnice Quadragesimo anno) npr. Aleš Ušeničnik, ki se je že v dvajsetih letih navduševal nad marksistično »teorijo vrednosti in dela« ter pred tem govoril celo o »krščanskem komunizmu«, »krščanskem socializmu« itd.?[16]

V večini katoliških držav v Evropi v tridesetih letih je uradna Cerkev, kakor politični katolicizem, rada sodelovala z avtoritarnimi desnimi režimi, ki niso bili preveč »desno revolucionarni« (npr. v Španiji, na Portugalskem, v Avstriji). Če desnica ni bila preradikalna in jo je politični katolicizem (vsaj delno) uspešno obvladoval, sta tak diktatorski režim Cerkev in politični katolicizem navadno odobravala.[17]

Liberalizem = individualizem in komunizem = socializem (oba mišljena politično in gospodarsko)[18] sta predstavljala nasprotnika, ki naj bi ju »prehiteli« s »pravično« poklicno-stanovsko »pre-ureditvijo« družbe. V kakšni obliki (in s kakšnimi sredstvi) pa bi bila taka »preureditev« možna, je teoretično sicer ostajalo odprto vprašanje, praktično pa je bilo to povsem jasno – z diktaturo, saj naj bi zaradi posledic individualističnega razkroja in komunistične demagogije bila družba nesposobna samostojno dojeti prednosti avtoritarne družbene ureditve (kar je sicer zanimiva t. i. »imunizacijska strategija« ideologije, enaka kakor na drugi strani ob vzpostavitvi komunističnih sistemov tista, ki se sklicuje npr. na »buržoazno mentaliteto«, zaradi katere naj bi spočetka bila potrebna neizprosna diktatura proletariata oziroma delavske avantgarde).

Značilna so v tem smislu razmišljanja Aleša Ušeničnika leta 1933, npr. o splošni volilni pravici:

»Velika nesmiselnost in prav za prav prevara je, govoriti v današnjem kapitalističnem, ekonomskem sistemu n. pr. o demokraciji in o splošni in enaki volilni pravici. Koga naj neki nemaniči volijo in kaj naj neki njih izvoljenci za nje dosežejo od današnjih kapitalističnih

[16] Aleš Ušeničnik: *»V dobi splošne konkurence se cene na splošno ravnajo po delu, prav zato, ker so cene izraz menjalne vrednosti in je ta vrednost bistveno odvisna samo od dela. Pogoj za menjavanje je seveda porabnost, koristnost (...) Dokaz je Marxov (Das Kapital II., 1909, str. 3), toda, pravijo, zato ker je Marxov, še ni nujno zmoten, temveč je lahko tudi resničen. Sicer pa prim. Aristoteles, Ethic. V., c. 5. in komentar sv. Tomaža Akvinskega. In V. Ethic. lect. 8. 8. et 9. Sicer pravita oba, da je merilo potreba in rabnost (hreia, indigentia), vendar se zdi ta le pogoj, ker takoj potem govorita o zenačenju po delu...«*

(A. Ušeničnik, Uvod v krščansko sociologijo, Ljubljana 1920, str. 65, 66; Glej o tem podrobneje: Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem, Založba Obzorja, Maribor 1995).

[17] Prim. Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945, New York 1987, ali Stanley G. Payne, The Concept of Fascism; v: Stein Ugelwik Larsen, Hagtvet Bernt, Myklebust Jan Petter: Who were the Fascists, Universitetsforlaget, Bergen-Oslo-Tromso 1980, str. 15 – 25.

[18] V prvem primeru mislim na vprašanje parlamentarne strankarske demokracije in avtonomije posameznika ter družbenih podsistemov, v drugem na vprašanje lastnine in »razrednega boja«.

vlad? Te vlade so namreč vedno zmožne obvladovati volilce in izvoljence tako, da ne krenejo čez meje kapitalističnega gospostva.«[19]

Očiten in neštetokrat poudarjen namen desnice znotraj političnega katolicizma (tudi na Slovenskem) je vsekakor bil (med drugim) tudi »preseči strankarstvo«. V tem so okrožnico slovenski ideologi političnega katolicizma zelo dobro razumeli. Ali kot je zapisal dr. Aleš Ušeničnik leta 1938:

»S čim se torej bliža fašizem pravi rešitvi socialnega vprašanja?

Fašizem se bliža pravi rešitvi socialnega vprašanja:

a) *ker zanikuje na eni strani individualizem in kapitalizem, na drugi strani socializem in komunizem, ter hoče naravnati vse gospodarstvo na občo blaginjo, tako da bi bilo dobro vsakemu in vsem;*
b) *ker hoče prav radi tega odpraviti razredni boj in stavke (štrajke), ki razdirajo socialno in gospodarsko življenje;*
c) *ker uvaja korporacije, ki naj bi se z njimi socialno in gospodarsko življenje uredilo ter dejansko premagalo individualizem in socializem. (...)*

Ali je upanje, da bo fašizem končno rešil socialno vprašanje?

Da bi fašizem končno rešil socialno vprašanje, tega upanja ni.

a) *Res je avtoritarna država nasproti razbrzdani demokraciji bolj zmožna izvesti potrebne socialne in gospodarske reforme. Toda fašizem avtoritarnost pretirava tako, da duši pravo svobodo.«*[20]

V resnici je Ušeničnikovo razmišljanje o fašizmu nekakšna preinterpretacija vsebine okrožnice Quadragesimo anno od njene 91. do 96. točke. Zdi se, da je Ušeničnik kot velik ekspert in poznavalec zadel bistvo papeškega dokumenta.

Kot drugi primer »demokrata« sem izbral Cirila Žebota. Konec tridesetih let je tako komentiral temeljna načela Salazarjeve Portugalske:

»Nemogoče je danes ustvariti državo, ki bi bila v ravnovesju, močno državo, ne da bi uredili narodno gospodarstvo. Tega pa ni mogoče izvesti, razen, da se narodno gospodarstvo ***zopet*** (kot v srednjem veku, E. P.) *včleni v politično organizacijo.«*[21]

V istem članku zahteva ukinitev samostojnosti zakonodajne, izvršne in sodne oblasti oziroma parlamenta:

»Ni močne države brez močne in stabilne eksekutive. Zato upravna oblast ne sme biti odvisna od zakonodajne, oziroma od njene spremenljive slučajne večine. ***Eksekutiva ne sme biti zasužnjena po individualističnem liberalizmu*** (podčrtal E. P.).*«*[22]

Kako naj bi bilo z demokracijo in splošno volilno pravico, pa v sestavku o suverenosti ljudstva:

»Saj je jedro politične koncepcije, ki je izšla iz francoske revolucije v suverenosti ljudstva, praktično v suverenosti enega edinega osrednjega parlamenta, izbranega s splošno volilno pravico. (...) Če imajo torej Rousseau in politični ostvarjalci njegove »družbene pogodbe« prav, potem je vse pravo samo v pozitivnih zakonih. Odločitve večine so edini temelj države izza francoske revolucije. (...) Peklenski duh in satanski značaj revolucije, ki so ji shizma (pravoslavje op. E. P.), *renesansa, lažireformacija in enciklopedisti pripravili pot in ki je mati vseh političnih in socialnih anomalij 19. in 20. stoletja: individualizma, liberalizma, demokracije, parlamentarizma, zveze narodov, socializma, boljševizma, fašizma, nacizma, rasizma, – je v tem: Revolucija* (tj. francoska – op. E. P.) *je vzela človeka kot središče in kot merilo, napravila ga je za vrhovnega stvarnika, za brezprizivnega sodnika vse družbe.«*[23]

---

[19] A. Ušeničnik, Čas 1932/33, str. 230.

[20] Aleš Ušeničnik, Oris socialnega vprašanja, Domžale – Groblje 1938, str. 54 – 55.

[21] Ciril Žebot, Nova Portugalska, Čas 1937/38, str. 84.

[22] Prav tam.

[23] Straža v viharju, 14. marec 1940, str. 102.

Še odločneje je svoje videnje demokracije predstavil v članku o Salazarjevi diktaturi na Portugalskem:

»Avtoritarnost« (navednice avtorja) *je torej lahko le potreben izraz previdnosti, utemeljen v razlogih politične nujnosti. Tako – se zdi – bo treba gledati na avtoritarnost avstrijskega režima. Portugalska je že na tem, da preide iz začetne intenzivne avtoritarnosti v dokončno ustaljenost v* ***organizirani svobodi*** (podčrtal avtor) *v smislu načela: Toliko svobode, kolikor je mogoče, toliko vezanosti, kolikor je potreba. To načelo seveda prav tako, kakor izključuje diktaturo in etatizem, ne dopušča liberalistične lažidemokracije, ki jo označuje diktatura klik na eni in anarhija mase na drugi strani...«*[24]

Žebot je v svojem delu Korporativno narodno gospodarstvo npr. tudi izračunal,[25] da javni izdatki »totalitarnih« držav (poleg vrste drugih prednosti) nič ne zaostajajo za stroški »demokratičnih« držav, problem pa vidi končno čisto drugje:

»Toda na dnu ne gre za matematični problem večjih ali manjših stroškov. Gre za problem prvenstva oziroma zapovrstja vrednot moralnega značaja: neomejena svoboda posameznika ali socialna vezanost človekova; socialna neenakost ali politično vodeno in pravno organizirano prizadevanje po bližanju družabne stvarnosti k idealu socialne pravičnosti; družabna anarhija ali družabni mir in red, večkrat celo za ceno svoboščin človeške osebnosti.«[26]

Informirani bralec se bo zagotovo spraševal, kako je Ciril Žebot po drugi svetovni vojni lahko predaval na ameriških univerzah. Najbrž je v času hladne vojne ohranil antikomunizem (ki je šel takrat dobro »v promet«), avtoritarne stanovsko korporativne koncepte pa je toliko reformiral, da so postali sprejemljivi vsaj za konservativno desnico v parlamentarnem sistemu zahodne demokracije. Njegovo najpomembnejše »znanstveno delo« z naslovom »Korporativno narodno gospodarstvo« pa je zagotovo ostalo (dobro skrito) v predalu. Zanimivo pa je, da se po drugi svetovni vojni avtor (povsem v skladu z mitom) v opisovanju medvojnega obdobja prišteje med demokrate (glej v: Ciril Žebot, Neminljiva Slovenija, Celovec 1988, str. 16).

Očitno je, da je bilo takrat ideologom političnega katolicizma tako v posameznih evropskih državah kakor v Sloveniji jasno, da je potrebno prekiniti družbeni razvoj *»po francoski revoluciji«* (prim. Ušeničnik, Ahčin, Žebot itd.) in vzpostaviti nov družbeni model na podlagi starih stanovskih konceptov iz *»zlate dobe srednjega veka«* (prim. Josip Jeraj ali Othmar Spann itd.), seveda pa jim ni bilo jasno, kako naj bi tak model *»družbene prenove«* deloval, še najmanj pa, po kakšni poti in s kakšnimi sredstvi naj bi ga realizirali, saj je realizacija na drugi strani praktično pomenila ukinjanje institucij demokratične, parlamentarne države.

Kako dober namen posvečuje sredstva, je bilo takrat vidno tudi na avstrijskem primeru, kjer je katoliška desnica obračunala s socialno demokracijo tako, da ji je vsilila državljanski spopad.[27]

V resnici je šlo za temeljne spremembe političnih relacij in moči, pri katerih se je politični katolicizem znašel na poziciji, ki je bila iz dneva v dan bolj ogrožena. Kljub nominalni politični moči (70% glasov na zadnjih volitvah) in kljub prekritosti slovenske družbe z široko mrežo najrazličnejših organizacij, ki so obvladovale slovensko družbo (Katoliška akcija, Stražarji, mladinske organizacije itd.) je bila ta moč zgolj navidezna. Po logiki opisanega razvoja in posledično radikalnega zavračanja sodelovanja z »levičarskimi skupinami« je katoliški tabor

[24] Ciril Žebot, Nova Portugalska, Čas 1937/38, str. 148.

[25] Ciril Žebot, Korporativno narodno gospodarstvo, Celje 1939, str. 306.

[26] Prav tam, str, 306 – 307.

[27] Ivan Ahčin, Korporativna ideja po okrožnici »Quadragesimo anno«, Čas 1931/32, str. 178. V opombi (št.14) glej članek iz revije Die Zeit, na katerega se avtor sklicuje in iz katerega je razvidno, da se parlamentarni demokratični princip in stanovska družbena »preureditev« izključujeta. Prim. tudi Ciril Žebot, O diktaturi v Avstriji, Čas 1937/38, str. 148.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, Slovenija inz

prepuščal pobudo v protifašističnem in narodnoobrambnem gibanju levici, kar je vodilo v obrambo ideoloških pozicij, ki so segale daleč čez aktualen interes, če se navezujemo na poznano tezo o razkoraku med interesom in pozicijo.

Politični katolicizem evropski družbi ni ponujal alternative v družbenem razvoju kljub pozicijam, ki jih je v nekaterih evropskih državah in tudi v Sloveniji imel in v katerih je družba to od njega tudi upravičeno pričakovala. V ta prazen družbeni prostor, v katerem so za prevlado tekmovali evropski avtoritaritarizmi in totalitarizmi, se je lahko vrinila tudi komunistična ideja.

Evropski intelektualci in totalitarizmi v tridesetih letih

V tedanji Evropi se je presenetljivo veliko intelektualcev navduševalo nad posameznimi ideološkimi premisami avtoritarnih in totalitarnih ideologij ali se odločalo za podporo stališčem in ukrepom posameznega avtoritarnega oziroma totalitarnega režima. Lahko bi rekli, da so evropski (in slovenski) intelektualci v tridesetih letih pravzaprav odpovedali. Čas ideologij je bil čas, v katerem je bilo očitno težko loviti ravnotežje in ljudi, kot so bili Thomas Mann, Andre Gide idr. – ali v Sloveniji Engelbert Besednjak, Andrej Gosar ali Janez Janžekovič – ni bilo veliko. Tudi npr. Andre Gide je videl sprva v prvi petletki v Sovjetski zvezi ureditev evropskega kaosa, ko naj bi na mesto anarhije stopal razum. Šele leta 1936 se je odločno distanciral od razvoja v Sovjetski zvezi ter opisal in objavil svoje spremenjeno videnje tamkajšnjih razmer.

Ideja o radikalni družbeni spremembi je bila očitno dovolj privlačna, da niso zalegla niti javna stališča nekaterih bivših vodilnih komunistov, ki so obsojali sovjetsko diktaturo in razkrivali zločine režima.[28]

Tudi mnoge intelektualce v katoliškem taboru v tem času privlačijo rešitve avtoritarnih in totalitarnih ideologij ter političnih sistemov in le malo je na drugi strani tistih, ki opozarjajo na tragične podobnosti totalitarnih družb. Od Slovencev lahko omenimo Janeza Janžekoviča kot analitika nacionalsocializma, ki je zavračal rasistično teorijo nacionalsocializma, ali Engelberta Besednjaka, analitika fašizma, ki je zelo aktualno analiziral fašizem že leta 1922, tik preden je ta v Italiji prišel na oblast,[29] potem Lojzeta Udeta, Dragotina Lončarja in še posebej Andreja Gosarja, ki je kot kritik treh ideologij (npr. v znanstveni reviji Čas leta 1937)[30] bil (kot sociolog) eden redkih, ki je vse do druge vojne zavračal tudi avtoritarne koncepte slovenske katoliške desnice in zagovarjal demokracijo. Pri tem je opozarjal na to, kakšen naj bi bil pravilen odnos slovenskih katoličanov do totalitarizmov in avtoritarizmov, a ga v katoliškem taboru, v katerem je katoliška desnica prevladala, ni nihče več poslušal.

Tudi evropska polarizacija je bila v Evropi tridesetih let vse ostrejša: na demokratične in totalitarne oziroma avtoritarne države ter na pripadnike levih in desnih totalitarizmov znotraj posameznih evropskih državah. Polarizacija na levico in desnico je bila v državah brez sredinskih, demokratičnih strank ali družbenih slojev, kot. npr. v Sloveniji, kjer med vojnama ni niti pravih liberalcev niti socialnih demokratov (in nenazadnje tudi ne kaj prida meščanstva), še toliko hitrejša in ostrejša.

In tudi v Sloveniji je malokdo hotel verjeti povratnikom iz Sovjetske zveze. V tedanji Evropi je ob polarizaciji (fašizem – antifašizem) ostalo malo prostora za t. i. idejnopolitično sredino. Z zgodovinarjem Françoisom Furejem bi lahko rekli: *»kdor je takrat kritiziral Stalina, je bil hitro proglašen za fašista...«* in nasprotno. Vendar je za razumevanje teh razmerij potrebno

[28] Peter Vodopivec, O svetlobi in barvi tridesetih let, Naši razgledi, 20. april 1990.

[29] Prim. Engelbert Besednjak, Fašizem, Socialna misel, letnik I., Ljubljana 1922, str. 289 – 294.

[30] Glej: Janez Janžekovič, Čas, 1939/40, str. 14 – 50.

poudariti tudi temeljne razlike med ideološkimi izhodišči komunizma, fašizma in nacizma. Na že omenjeno komunistično sklicevanje na »udejanjanje humanističnih idealov«, v čemer je zagotovo bila velika privlačnost komunizma. V republikanski armadi v Španiji se je npr. v bataljonu Abraham Lincoln borilo več kot 3000 Američanov (komunistov in liberalcev) in nenazadnje tudi približno 500 Slovencev.

In če je npr. nacionalsocializem brez sprenevedanja deklariral zasužnjenje ali genocid celih evropskih narodov (kar je pozneje njegova zasedbena politika tudi dobesedno udejanjala), so iz Moskve prihajale besede o enakopravnosti in neodvisnosti malih narodov – sovjetskih republik, ki so padale so na elementarno humanistično zavest o boljši, bolj pravični družbi ali npr. samoodločbi narodov.

Kaj takega za nacionalsocializem ali fašizem, glede na njuna temeljna idejna izhodišča, ni mogoče reči. Popreproščeno izenačevanje komunizma in nacionalsocializma je zato problematično. Problem je namreč v tem, da je enačaj, ki je povzročil spor že v času t. i. »Historikerstreita« v Nemčiji in ostal aktualen do danes, temeljil predvsem na poudarjanju skupnih lastnostih totalitarizmov in ne na idejnih in drugih razlikah.

To je bilo mogoče, ker so vse tri totalitarne ideologije usmerjale svojo kritiko v klasično obliko tedanje evropske demokracije. Toda že antisemitizem – kot deklarirana, načrtovana in izvedena »industrijska likvidacija celotne rase« – predstavlja fenomen, ki mu v evropski zgodovini ni primere. Ob tem je potrebno spomniti tudi na to, da je nacistična politika do Židov sicer imela časovno prednost, a sledila naj bi zelo podobna politika do Poljakov in drugih slovanskih narodov. Slovenci so imeli glede na siceršnje načrte tretjega Reicha celo srečo zaradi svoje majhnosti – izginili naj bi zgolj kot narod in ne nujno tudi kot posamezniki. Takega, temeljnega antihumanizma ni imel zapisanega v svojem programu nikoli nobeden od režimov v zgodovini Evrope.[31] In če spekuliram: Rusom, Ukrajincem, Poljakom in drugim narodom Srednje in vzhodne Evrope se je po napadu na Sovjetsko zvezo sicer slabo pisalo ne glede na to, kateri od totalitarizmov bi bil zmagal, zagotovo pa najslabše v primeru nacistične zmage.

Nenazadnje je bilo precej preprosto nacionalsocializem in fašizem razlagati tudi kot nekakšna nujna rezultata »antikomunizma«, ki naj bi tedaj ogrožal evropsko družbo, kar lahko deloma tudi drži, zagotovo pa ni zadosten razlog za predpostavko »demokratičnosti« pri posamezniku ali politični skupini. Na drugi strani niti nacionalsocializma niti fašizma in drugih avtoritarizmov ne moremo reducirati zgolj na kontrarevolucijo, zgolj na odgovor na komunizem. Nacionalsocializem je imel jasno progresistično usmeritev, svoj t. i. »Neue Ordnung«. Ni nameraval zrušiti komunizma, da bi branil »stari red«, kaj šele, da bi ga ponovno vzpostavljal. In tudi že omenjena avstrijska katoliška desnica, ki je po obračunu s socialdemokrati v Avstriji, februarja leta 1934, uvedla stanovsko-korporativistično, na papeški okrožnici Quadragessimo anno utemeljeno Dollfussovo diktaturo, se je po drugi svetovni vojni sklicevala na to (in se še danes), da je zgolj skušala preprečiti prihod avstrijskih nacistov na oblast in Anschluss, kar je v bistvu zrcalna ideološka strategija.

Noben resen zgodovinar danes v Evropi ne brani ali zagovarja komunistične ideologije, kaj šele totalitarne prakse komunističnih režimov, o katerih je bilo v zadnjih dvajsetih letih nenazadnje ogromno napisanega. Komunizem je kot ideologija imel od omenjenih totali-

[31] V načrtu za velike rasne čistke na evropskem vzhodu ni bila predpostavljena samo t. i. končna rešitev židovskega vprašanja, oziroma iztrebljanje evropskih Židov, temveč tudi radikalno decimiranje Slovanov, iztrebljenje Ciganov itn. Da bi govoril o posebnih načrtih s posameznimi slovanskimi narodi na tem mestu ni prostora. V Sibirijo naj bi, po t. i. Generalnem načrtu za Vzhod (Generalplan – Ost) samo iz področja Poljske in baltiških držav preselili 31 milijonov ljudi. Prim. Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941 – 1945, Ljubljana 1968; ali Tone Ferenc: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941 – 1945, Maribor 1980.

tarizmov na eni strani najbolj zapeljivo znanstveno utemeljitev (zgrešeno v vseh bistvenih premisah, kar pa je postalo jasno mnogo pozneje), na drugi strani pa se je, kot rečeno, skliceval na humanistični napor (ki se je v državah, v katerih je našel pot do družbenopolitične prakse, spreminjal v teror).

Pri razumevanju komunistične mobilizacije v družbi pa je pomembno upoštevati tudi, da pomeni razumevanje razrednega boja v prvi polovici 20. stoletja tudi razumevanje sindikalnega gibanja evropske politične levice, ki je bistveno pripomoglo k usmeritvi liberalne zahodnoevropske družbe v socialno integrirano (integracijsko) družbo.[32]

Celo realsocializem je vendar v zahodni Evropi (paradoksalno) imel za posledico integracijo in socialnost tamkajšnje liberalne države in družbe še v drugi polovici 20 stoletja. Vzhodna Evropa, ki je bila žrtev utopičnega totalitarnega poskusa, tako še danes (na paradoksen način) plačuje socialne pravice in blaginjo socialno homogene zahodnoevropske družbe, nekaj podobnega pa velja nenazadnje tudi npr. za Španijo ali za Portugalsko kot žrtvi avtoritarne stanovsko-korporativistične družbene utopije. Realni socializem in realni korporativizem sta imela veliko skupnih potez – tako v zgrešenih temeljnih idejnih premisah, kakor tudi v politični praksi.

Ta dejstva je potrebno upoštevati, ko razmišljamo o odnosu Slovencev v času med obema vojnama in v času druge svetovne vojne, do zaostrenih socialnih razmer v Kraljevini Jugoslaviji. Mnogi so se za »revolucijo« odločali zaradi pomanjkanja alternativnega socialnega modela, razumeli pa so jo vsak po svoje in značilno je, da je bila ena od krilatic, ki so jo slovenski komunisti sami ponujali svojim zaveznikom, prav ta, da »Slovenija ni Rusija« (usoda npr. krščanskega socialista Edvarda Kocbeka je v tem smislu zelo zgovorna).

Če se ozrem na slovenske razmere v tridesetih letih, je očitno, da gre razlikam med ideološkimi koncepti, tudi če jih povprečen Slovenec najbrž (glede njihovih znanstvenih vsebin) ni poznal niti toliko, kot npr. komunizem ali marksizem, pomembna teža. Najbrž jih je prepoznaval in se proti antihumanizmu pogosto odločal tudi »intuitivno«. Tudi, ko se je »minula iluzija« sprevrgla v teror, vsaj zgodovinar ne more kar preprosto pozabiti na dvestoletno dinamiko v evropski družbi, ki je bistveno zaznamovala njen razvoj in jo upodobila v obliko, kakršna je danes.

Sklep

Danes komunizma v Evropi ne zagovarja nihče več in za seboj je pustil, kot je nekoč zapisal François Furet, samo skesance in premagance. Dokaz, da progresizem in vera v izboljšanje človeške družbe lahko pripeljeta v popolno katastrofo družbe (in civilizacije), je hkrati eden od najbolj tragičnih rezultatov družbenega dogajanja v dvajsetem stoletju, potem ko so vanj »vdrle množice« in za njimi velike totalitarne ideologije.

Vendar je danes komunizem družbeno prisoten na prav poseben način – kot lastna antiteza, kot posebna ideologija, ki zdaj konstruira antikomunizem in služi kot objekt za afirmacijo in politično operacionalizacijo v vsej vzhodni Evropi (pogosto bivših komunistov ali tesnih sopotnikov totalitarnega režima). Z besedami Adama Michnika:

»V hudi zadregi poslušam danes številne kolege, ki vidijo glavno nevarnost za demokracijo in svobodo na Poljskem v postkomunističnih krogih. Sodim, da je komunizem, ki odkrito priznava svojo identiteto in genezo, nekaj, kar je obsojeno na hiranje in postopno marginalizacijo. Toda ves potencial nestrpnosti, napadalnosti in avtoritarnih nagnjenj, značilen za komunizem, se prerojeva v drugem jeziku, v drugačnem obredju in pod drugačnimi zastavami. Mislim, da

[32] Karl Dietrich Bracher, Zeit der Ideologien, Stuttgart 1984, str. 350.

ima prav francoski filozof Andre Glucksmann, ki trdi, da so danes polemike z marksizmom ali komunizmom ubijanje konja, ki je že zdavnaj crknil.«[33]

Gotovo je bil antikomunizem logičen v času vzpostavljanja demokracije v vzhodni Evropi in v Sloveniji. Današnja antikomunistična stališča pa pogosto vzbujajo občutek, da gre zgolj za cenen način »vzpostavljanje družbene vloge« in za posebno vrsto »negativne socializacije«:

»In včasih pomislim, da bo treba tedaj, ko bo zmanjkalo pravih komunistov, ustvarjati nove, kajti skupni sovražnik bo potreben, da bi se zacementiral svet nove oblasti. Antikomunizem je lahko strup, prav tako kot antifašizem. Oba sta zrasla iz razumljivih strahov, hitro pa se lahko položaj sprevrže v nenehno iskanje razrednega ali narodnega sovražnika, kot se glasi nam dobro znana doktrina o vse ostrejšem boju proti skupnemu sovražniku. In končno se bojim, da nam vsem grozi iskanje grešnega kozla. Nekdo mora plačati za vsa tista ponižanja in trpljenje, pa tudi za naše lastne grehe, slabosti in strahove. Z iskanjem grešnega kozla lažje utišamo lastno vest.«[34]

Zaradi povedanega torej – ne v tridesetih letih in tudi ne danes – preprosto ne more vsak antikomunist biti že kar demokrat. Kar je nekoč zapisala Hannah Arendt za filozofa, velja najmanj enakovredno tudi za zgodovinarja:

»Težko bi našli figuro, ki bi zbujala več upravičenega suma od poklicnega oznanjevalca resnice, ki je odkril neko srečno sovpadanje med resnico in interesom. [35]

Opozarjanje na strukturo ter delovanje mita je potrebno prav zaradi mlade slovenske demokracije. S tem pa smo že blizu povsem drugemu mitu – tistemu o »množični opoziciji komunističnemu režimu v času samoupravnega socializma v Sloveniji«.

[33] Adam Michnik, Skušnjavec našega časa, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 252 – 253.
[34] Prav tam, str. 260.
[35] Hannah Arendt, Resnica in politika, Sodobni liberalizem, Ljubljana 1992, str. 40.

Božo Repe

Mit in resničnost komunizma

UDK 930.1:329.15(497.4)

REPE Božo, dr. redni univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bozo.repe@guest.arnes.si

Mit in resničnost komunizma

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 285–302, cit. 47

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtor v prvem delu prispevka razpravlja o vzrokih za prevrednotenje (revizijo) novejše zgodovine. Vzroke vidi v novih odkritjih in spoznanjih slovenskega in evropskega zgodovinopisja; v spremenjenih razmerah v Evropi in svetu ter s tem povezanimi poskusi drugačnega vrednotenja zgodovine in zgodovinskih simbolov (čeprav naj bi protifašizem ostajal temeljna vrednota sodobne evropske družbe) in v spremenjeni ideološki in politični podobi Slovenije v zadnjih letih. V drugem delu prispevka je obravnavan odnos do komunistične ideologije in do komunistov v posameznih obdobjih slovenske zgodovine od konca prve svetovne vojne do danes. Avtor zaključuje z ugotovitvijo, da se želi nihalo bolj uravnoteženega zgodovinopisja, ki ga je stroka uspela v zadnjih dvajsetih letih nekako »zaustaviti« na sredini, potisniti na drugi skrajni rob (»domobranska resnica namesto »partizanske resnice«). Takim pogledom naj bi prilagodili javno predstavljanje zgodovine.

Ključne besede: revizija zgodovine, vloga komunistične ideologije in stranke v slovenski družbi

UDC 930.1:329.15(497.4)

Božo REPE, Ph.D., Full Professor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bozo.repe@guest.arnes.si

The Myth and the Reality of Communism

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 285–302, 47 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The paper first examines the principal reasons for a revaluation of recent history. There are several reasons for this revision: new findings in Slovene and European historiographies; considerably different circumstances in Europe, and in the world in general, that have triggered new attempts at revaluation of history and its symbols (although the antifascist stance remains one of the basic principles of modern European society); and recent ideological and political changes within Slovenia. The second chapter investigates Slovene attitude to communists and communist ideology since the end of the First World War. In conclusion, the author states that the pendulum of a more balanced historiography that historians had managed to position roughly in the middle now tends to be pushed to the opposite side (favoring the "home-guard" truth instead of the "partisan" truth of the past) and presented to public accordingly.

Key words: revision of history, the role of the Communist Party and communist ideology in Slovene society

Prevrednotenje (revizija) preteklosti: vzroki in posledice

Za opredelitev odnosa do komunizma je nujno poznavanje zgodovinskega konteksta, v katerem so sodbe izrečene, za zadnje obdobje pa tudi vzrokov za prevrednotenje zgodovine. Te bi v poenostavljeni verziji lahko razdelili v več sklopov [1]:

1. Nova odkritja in spoznanja slovenskega in evropskega zgodovinopisja. Tu gre za daljši proces, ki se je v Sloveniji začel v drugi polovici osemdesetih let in je prinesel mnoga nova spoznanja, tudi raziskavo temnejših plati slovenske zgodovine, ki je bila dotlej zamolčana: politično najbolj odmevna sta tu poboj domobrancev in pa štetje žrtev druge svetovne

[1] Več o tem: Božo Repe: Zakaj revizionizem? O prevrednotenju zgodovine v Evropi in Sloveniji, Koroški vestnik 1, Ljubljana 2006. Glej tudi:Božo Repe 60 let od konca druge svetovne vojne. O simbolih, praznikih in prevrednotenju zgodovine, Borec. Revija za zgodovino, antropologijo in književnost 621–625, 2005, str. 33– 44.

vojne, kjer bo končna številka mnogo višja, kot pa smo predvidevali, okrog 90 000, ter s tem povezan problem narodne sprave.[2] Seveda so še mnoga druga odkritja iz ekonomske, socialne, politične in kulturne zgodovine, ki pa so manj atraktivna za javnost in še manj za politično nabiranje točk, zato so zgolj v ospredju strokovnih razprav, ali pa še to ne. Slovensko zgodovinopisje je v približno dvajsetletnem procesu od srede osemdesetih let dalje vzpostavilo ravnotežje z dotlej pomanjkljivo ali enostransko raziskanimi temami, pri posameznih zgodovinarjih pa v tem procesu novih dognanj lahko opazimo težnjo po vzpostavljanju antipoda nekdanjim stališčem, radikalni obrat, ki presega znanstvena spoznanja (večinskega?) dela zgodovinopisja in se v nekaterih točkah s tezami in izrazoslovjem vrača k antikomunistični propagandi med obema vojnama in v času druge svetovne vojne .[3]

---

[2] Več o tem : Žrtve vojne in revolucije, Državni zbor republike Slovenije, Ljubljana 2005. Glej tudi: Janja Slabe: Narodna sprava v slovenskih časopisih. Borec, 2006, 58, št. 630–634, str. 9–60 in Slovenska narodna sprava v ogledalu časopisja (1984–1997). *Prispev. za novejšo zgod.*, 2006, 46, št. 1, str. 431–446.

[3] Navajam – »ad rem« in izključno zaradi ilustracije zapisanega stališča naslednje primere:

a) »O bistvenih elementih svojega programa se je najpomembnejša slovenska politična formacija Osvobodilna fronta verjetno sporazumela že na svojem ustanovnem sestanku aprila 1941. Deset let po njem so na 3. kongresu Osvobodilne fronte znova usodno razpravljali o razvoju ljudske demokracije in o razvijanju socialističnih odnosov. Znameniti program zveze komunistov, ki je tedaj zbudil in dolgo zbujal intenzivno zanimanje vsega socialističnega in naprednega sveta in je s svojo širino in daljnovidnostjo uspeval nuditi okvir za samostojno izredno dinamičen razvoj socialističnih družbeno-političnih in kulturnih odnosov v jugoslovanski družbi, je bil sprejet na VII. Kongresu ZKJ, aprila 1958 v Ljubljani... S čebinskim programom se je KP Slovenije pokazala kot nova moderna ljudskofrontna politična sila, ki spoštuje in upošteva demokracijo in drugačno idejno in politično prepričanje svojih sonarodnjakov. Tak ljudskofrontni program je imel velike izglede, da najde plodna tla med slovenskimi ljudskimi množicami, da si KPS utrdi svoje legitimno mesto v slovenskem narodu. Razvoj, ki je sledil čebinskemu manifestu, potrjuje oceno, da je slovenski narod sprejel samo takšen širok demokratičen ljudskofrontni program in da se je partiji samo z njim posrečil odločilen prodor med slovenske demokratične množice...« (Dr. Janko Prunk: Mesto ustanovnega manifesta KPS med slovenskimi narodnimi programi, Izročilo Čebin, Komunist, Ljubljana 1987 str. 196– 204).

»Ta program Protiimperialistične fronte (Gesla našega narodnoosvobodilnega boja, op. p.) je bil program socialistično-boljševiškega tipa in njegova zasnova se je potegnila v Osvobodilno fronto... Šlo mu je vedno in v prvi vrsti za socialistično revolucijo čisto določenega boljševiškega tipa. Če tega ne upoštevamo, potem govorimo popolnoma nepoznavalsko, mimo stvari, o kateri si je moderna zgodovinska znanost na jasnem.« (Janko Prunk, Kratka zgodovina Slovenije, Ljubljana 2002, str. 143. Glej tudi zbornik Žrtve vojne in revolucije, str. 127).

»Zato je bil Boris Kidrič neizčrpen vir vere v revolucionarne cilje in poln optimizma pri premagovanju težav. Bil je praktičen revolucionarni delavec in organizator, hkrati pa tudi mislec in marksistični teoretični ustvarjalec, ki je dal pomemben prispevek slovenski in jugoslovanski socialistični misli. V svoji osebi je združeval najboljšo slovensko kulturno tradicijo, duha Prešerna, Levstika in Cankarja in jo družil z duhom mednarodne marksistične revolucionarnosti, s katero je poskušal uresničiti velike sanje o narodni in družbeni svobodi. Je eden najpomembnejših mož slovenske in jugoslovanske zgodovine.« (Janko Prunk: Boris Kidrič, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1984, str. 1).

»Osvobodilna fronta ima v zgodovini slovenskega naroda posebno, veličastno mesto...Zato pisati o takšnem pojavu, ki je že tako intenzivno znanstveno-dokumentarno in tudi publicistično obdelan in o katerem so podane tako profilirane ocene, kot jih je o OF podal njen genialni tvorec Boris Kidrič in tudi nekateri drugi njeni voditelji, ni niti malo lahko. Še najmanj, kar se lahko zgodi piscu neke nove razprave ali zgodovinskega eseja je, da bo njegovo pisanje izpadlo siromašno in enostransko, in ne bo moglo odraziti vse širine akcije in pomena Osvobodilne fronte, ki je zajela in z do tedaj nepoznano tvornostjo oblikovala vse sfere življenja v slovenskem narodu« (dr. Janko Prunk: Zgodovinsko poslanstvo Osvobodilne fronte slovenskega naroda, Borec 3/4 1981, str. 149).

»Izrazito boljševiški pogled na narodnoosvobodilni boj in bodočo socialistično družbo je pokazal neposredni voditelj slovenskega komunizma v OF Boris Kidrič na komunistični konferenci na Cinku v Kočevskem rogu, od 5. do 8. julija 1942, ko je izjavil, da partija v tej fazi boja še potrebuje krščanske socialiste, da pa se bo v naslednji, to je graditvi socializma, z njimi najbrž razšla, saj morejo socializem graditi le marksisti, dialektični materialisti. To je izrazito ozko, sektaško leninistično gledanje, ki je naredilo socializmu v svetu in na Slovenskem ogromno škode. Vodilni slovenski komunisti so se ga med vojno in po njej čvrsto oklepali...«. (Dr. Janko Prunk: Pojmovanje revolucije v različnih segmentih OF in NOB, Žrtve vojne in revolucije, str. 127–128).

O podobnih stališčih istega pisca do Edvarda Kardelja glej Edvard Kardelj in naša revolucija, Teorija in praksa let. 16, št. 7/9, Ljubljana 1979, str. 589–863: »Kot samostojen in marksističen mislec, postavljen v okolje malega slovenskega naroda, se je Edvard Kardelj že od začetka svojega revolucionarnega delovanja zavedal tudi odločilne pomembnosti narodnega vprašanja za socialistično preobrazbo, kajti v narodnem vprašanju malega človeka je videl

2. Spremenjene razmere v Evropi in svetu ter s tem povezani poskusi drugačnega vrednotenja zgodovine in zgodovinskih simbolov

Povojno evropsko (in svetovno) ureditev so ukrojili zmagovalci in je temeljila na protifašizmu. Evropska skupnost se je na politični ravni začela graditi s francosko- nemškim premagovanjem razlik. Del tega je bila tudi denacifikacija v Nemčiji (ne pa tudi v Italiji, ki pa je bila kljub temu pod strogim zavezniškim nadzorom). Druga svetovna vojna je preveč kompleksen pojav, zavezništva, še zlasti pa položaj posameznih narodov in družbenih skupin pa – kljub omenjeni prepoznavni ter še danes vsaj verbalno veljavni ločnici, to je protifašizmu – tako raznovrstna in s tako različnim koncem, da jih je bilo že v preteklosti nemogoče dati na skupni imenovalec, danes pa je to še toliko težje. Zato je bila temeljna ločnica zmaga nad fašizmom in nacizmom v letu 1945, od tu naprej pa ima seveda vsakdo pravico do svojih dvomov. Razširitev Evropske unije ni vanjo vnesla le izrazito pozitivnih procesov, ampak tudi mnoge travme, ki so jih s sabo prinesle nove članice, ki želijo svoje interne probleme pri vrednotenju preteklosti razširiti na celotno EU in tako znotraj lastnih držav kot na ravni EU vsiliti svoj pogled na preteklost kot »uradni« oziroma prevladujoči pogled. Za to imajo motive in vzroke. Od držav, ki so v EU pred časom sprožile razpravo o prepovedi komunističnih simbolov, je bila npr. Litva pred in po drugi svetovni vojni pod Sovjetsko zvezo, med vojno so se njene SS enote skupaj z Nemci borile na ruski fronti. Doma so v smrt poslali več kot 100 000 Judov. Madžarska je bila do leta 1944, pod oblastjo stranke puščičastih križev, v času nemške okupacije so v nemška koncen-

---

tudi socialno vprašanje. Zato mu je bil narodnoosvobodilni boj dejansko sinteza reševanja narodnega vprašanja in socialistične revolucije... S svojim velikim političnim talentom je Kardelj presegel okvire svojega naroda in se uveljavil kot priznan ideolog Komunistične partije Jugoslavije oziroma Zveze komunistov Jugoslavije in veliko prispeval tudi v zakladnico mednarodne marksistične misli.«

O spremenjenem pogledu glej tudi članek dr. Janka Prunka: Čas bi bil, da bi politika zgodovino prepustila zgodovinarjem (21. 2. 2004) in odgovore nanj (dr. Janko Pleterski, Bogdan Osolnik, Branko Marušič, Marjan Tepina) ter polemike NOB = revolucionarno nasilje med Prunkom, dr. Tamaro Grieser Pečar na eni in dr. Ivanom Kristanom na drugi strani v Sobotni prilogi Dela marca in aprila 2006. V zvezi z dognanji »komunističnega« in »modernega« zgodovinopisja je treba pojasniti, da je bil Kidričev referat že leta 1964 objavljen v dokumentih Ljudske revolucije, podobno pa v šestdesetih in sedemdesetih letih v različnih zbirkah virov tudi večina drugih dokumentov, ki zadevajo stališča Kidriča in Kardelja ter vodilnih komunistov med vojno.

b) Jože Dežman je avtor več študij o Skoju: diplomska naloga Skoj na Gorenjskem, Zgodovinski oddelek FF Ljubljana; Prispevek k zgodovini naprednega mladinskega gibanja na Gorenjskem 1920– 1945 (Skoj 1919–1945). Prispevki k posameznim obdobjem, Komunist, Ljubljana 1980; O organizaciji in aktivistih v letih 1943–1945 (Skoj na Gorenjskem 1920–1984, ur. Jože Dežman, Gorenjski muzej 1984). V navedenih delih angažirano in čustveno prizadeto opisuje delo komunistične mladine (in širše komunističnega gibanja). Omejeni obseg prispevka mi ne dovoljuje širše analize, zato navajam zgolj odlomek iz dela SKOJ 1919–1945: »Gorenjska mladina je poleg padlih v borbah, narodnih herojev, ki so izšli iz predvojnih in medvojnih revolucionarnih mladinskih vrst, izgubljala aktiviste na terenu, uničevali so jih med mučenji in sežigali v taboriščih. Med talci na Gorenjskem jih je bilo več kot 280 mlajših od 24 let, med njimi več kot polovica ni dopolnila 20. leta« (Nav. delo, str. 269).

»Izhodišča zgodovinarjev so: v naši družbi imamo zgodovinarji svoje mesto v fronti revolucionarnih sil. S svojimi deli tkemo zgodovinsko zavest sodobnikov. V vsakdan vnaša oživljena, v znanstveno resnico prekovana dediščina vredne vzpodbude. Pri raziskovalnem delu izhajamo iz miselnih in vrednostnih opredelitev dialektičnega in historičnega materializma. Svojo pozornost posvečamo najprej preučevanju okoliščin in pogojev, pojavu in razvoju ustvarjalnih revolucionarnih sil, njihove borbe za oblast delavcev, človečnejšega sveta« (Jože Dežman: Zgodovina mladih, zgodovina o mladih. Nekaj predlogov za razpravo o organizaciji in metodi zgodovinske raziskave, povzetek referata (nedatirano, verjetno prva polovica osemdesetih, hrani pisec).

»Raziskovalno pot sem začel kot politični aktivist – v Zvezi socialistične mladine in Zvezi komunistov sem se ukvarjal prav s sistemom ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil. Postopoma sem spoznaval, da je to sistem zapovedane laži, grajen na številnih ideoloških, faktografskih in obrednih falzifikatih. Tako sem lahko kot človek iz partijskega sveta postopoma dojel, da je bil temeljni interes slovenske boljševistične elite, da je z umorom, ropom in lažjo osvojila in ohranjala oblast na račun rasističnega stigmatiziranja večine prebivalstva...« (Jože Dežman, zgodovinar, direktor Muzeja novejše zgodovine Slovenije Muzejske novice št. 1, letnik 2, 2006, str. 3). Več o tovrstni interpretaciji zgodovine in izrazoslovju glej tudi v navedenih polemikah.

tracijska taborišča poslali večino Judov (tudi prekmurskih!), potem jo je osvobodila ali zasedla (odvisno od interpretacije) Sovjetska zveza. Ta pogled se dobro navezuje na položaj nekaterih drugih članic, npr. Avstrije in Italije. Italijanska interpretacija zgodovine se – sedaj že tudi na evropski ravni – začne s »krivično« pariško mirovno pogodbo, fojbami in eksodusom Italijanov iz Istre in Dalmacije. Za fašistično ravnanje s Primorskimi Slovenci, dve in polletno okrutno okupacijo t.i. Ljubljanske pokrajine, ki se ne v ciljih in ne v ravnanju od leta 1942 naprej ni prav nič razlikovala od nemške, ali za bombardiranje in zaplinjanje etiopskih plemen v času abesinske vojne v tej interpretaciji ni prostora. Da tudi Avstrija s svojim nacizmom nikoli ni čisto opravila najbrž ni treba posebej dokazovati, danes pa se hoče še poudarjeno pokazati v vlogi žrtve nacizma, čeprav ji je bila ta vloga na moskovski konferenci leta 1943 dodeljena z mnogimi če-ji in pogojniki in v kontekstu nedorečenih skupnih namenov zaveznikov za rešitev nemškega vprašanja .

V preteklih dveh desetletjih, še zlasti pa po koncu komunizma in blokovske delitve sveta, se je izrazito zaostril tudi odnos do komunizma. Vrsta študij o komunističnih režimih, med njimi zlasti Fourétova Izgubljene iluzije in Courtoisova Črna knjiga komunizma so komunizem postavile ob bok fašizmu in nacizmu, zadrega pa je nastala zaradi medvojnih zavezništev in kolaboracij. V skrajnih interpretacijah, tudi v slovenskem prostoru, naj bi bili medvojni protikomunistični kolaboracionisti prvi, »daljnovidni« borci za zrušitev komunizma in »novo evropsko ureditev« (tedaj seveda v Hitlerjevi rasistični verziji).

V razpravah o preteklosti, še zlasti ob obletnicah, povezanih z drugo svetovno vojno in nato padcem železne zavese in komunizma se mešajo iskreno prizadevanje po objektivni obravnavi preteklosti, želja po pomiritvi (spravi) in povsem konkretni interesi posameznih držav in narodov ter družbenih skupin, ki vključujejo tudi včasih bolj, včasih manj jasno izraženo željo po revizionizmu (prevrednotenju, reinterpretaciji). Zato so simbolična dejanja, izrečena opravičila, »kompromisni« pogled na preteklost mnogokrat površinski ritual. Evropska unija ni 450 milijonska terapevtska skupina, ki se (samo)sprašuje o svoji preteklosti. Je predvsem skupek ekonomskih, političnih, geostrateških interesov posameznih držav, nacij in interesnih skupin. Nekatere od teh za dosego ciljev uporabljajo (zlorabljajo) tudi zgodovino. Kdor tega ni sposoben dojeti in naivno verjame zgolj v zapisane ideale ali minljive besede politikov, kdor v nastalih razmerah vidi možnost za zdravljenje lastnih travm ali uveljavitev (prevrednotenje) svoje vloge in lastnega ideološkega pogleda na preteklost, bo (gledano v zgodovinski perspektivi) v državnem in nacionalnem smislu gotovo potegnil krajši konec. V Sloveniji se je to nakazovalo zlasti v odnosu do Italije ob predvajanju filma Srce v breznu in vpeljavi državnega praznika v spomin na italijanski eksodus iz Istre, ki je bil v Italiji in še posebej v Trstu množično praznovan in uporabljen za ustvarjanje protislovenskega vzdušja. Kar nekaj naših javnih osebnosti, tudi kakšen zgodovinar je tedaj dokazovalo, da naj bi se najprej sami očistili svojih povojnih grehov, potem pa bodo, recimo, tudi Italijani spoznali, da nismo več »slavokomunisti« ampak dobri, prijazni in demokratični sosedi in bodo tudi sami priznali kakšen svoj greh.

3. Spremenjena ideološka in politična podoba Slovenije

Medtem ko so se pretežno liberalne vlade v času od osamosvojitve Slovenije z zgodovino ukvarjale bolj obrobno in so jo prepuščale stroki, je sedanja desna koalicija odnos do preteklosti postavila kot eno od prioritet, tako v obvladovanju znanosti kot v šolskih programih, pa tudi pri praznovanjih in javnih manifestacijah. Iz tega angažiranega odnosa izhaja tudi delitev zgodovinarjev na tiste, ki so bolj všečni oblasti (in zato primerni za razne javne funkcije in delovna mesta) in na tiste, ki to niso. Pri praznovanjih so bili sprejeti trije novi prazniki. Obletnica priključitve

dela Primorske (uveljavitev sklepa pariške mirovne konference leta 1947). Obletnica, ko je zaradi akcije Rudolfa Maistra po prvi svetovni vojni Štajerska pripadla Jugoslaviji naj bi bila združena s priključitvijo Prekmurja, vendar je – na pritisk javnosti ter ob enotnem nastopu prekmurskih poslancev – to postal poseben praznik. Nekdanji dan samostojnosti v spomin na plebiscit leta 1990 je hkrati postal še dan enotnosti (sprva je bil predlog, naj bi bil dan enotnosti povezan s priključitvijo Primorske). Praznovanja so sicer v Sloveniji vedno zbujala spore, politiki so svoje nestrinjanje s tem ali onim praznikom izkazovali (in izkazujejo) s tem, da se niso udeleževali uradnih proslav, ali so stranke organizirale svoje, več je bilo poskusov, da bi praznovanja spremenili. Sedanja vladajoča SDS je nekoč leta 1996 že predlagala praznik v spomin na priključitev Primorske. S predlogom pa so želeli kot praznik odpraviti Dan odpora proti okupatorju. Kar ni uspelo, zato lahko sedanjo širitev praznikov štejemo kot neke vrste kompromisno rešitev. Bolj kot novi prazniki, ki so bili na splošno sprejeti ugodno, so polemike zaznamovale posamezne obletnice in govori na proslavah. Te so se začele z odločitvijo vlade, da ne podpre proslavljanja nastanka povojne vlade, ki jo je Slovenski narodnoosvobodilni svet imenoval 5. maja 1945 v Ajdovščini. »Ajdovska« (partizanska) vlada je po negativni interpretaciji v vladajočem delu politike komunistična vlada in simbolizira povojni prevzem oblasti, čeprav je bila partizanska stran del protifašistične koalicije, na jugoslovanski ravni pa je bil tedaj dualizem oblasti že zdavnaj odpravljen, domobrance in njihovo vodstvo pa so zavezniki imeli za kvislinške enote.

Relativizacija partizanskega prispevka k osvoboditvi se v navedenem kontekstu dogaja na več ravneh. Navajam nekaj izbranih primerov:

a) S tezo o domnevni »kolaboraciji« komunistov z Nemci (zaradi pakta Hitler – Stalin), nato pa s Sovjetsko zvezo, zaradi česar naj bi v Sloveniji potekala poleg okupacije treh napadalk še »boljševistična okupacija«. O političnih dvomih KPS v pomladanskih mesecih leta 1941 (v času med napadom na Jugoslavijo in med napadom na Sovjetsko zvezo) je že napisano marsikaj (nekaj o tem tudi v drugem delu mojega prispevka), vendar dokazovanje o domnevnem sodelovanju, ki naj bi se dogajalo zlasti na Gorenjskem, temelji zgolj na posamičnih pričevanjih iz nasprotnega tabora (npr. dr. Tineta Debeljaka). Kar zadeva Gorenjsko, je treba spomniti, da so bili Vencelj Perko in 34 drugih komunistov aretirani nekaj tednov pred napadom na Sovjetsko zvezo, ker so zbirali orožje in pripravljali odpor. Poslani so bili v zapore v Begunjah, kako so tam Nemci ravnali z domnevnimi »zavezniki«, pa je historično tudi dovolj dokumentirano. Prvi sestanek gorenjskih komunistov v zvezi z odporom je bil 20. aprila 1941 na Slamnikih (teden dni pred ustanovitvijo Protiimperialitične fronte!), tedaj so imeli zbranega že precej orožja in načelna orientacija po ustnih virih je bila gverilski odpor v primernem času. SZ je po porazu Francije postala prva zaveznica Velike Britanije in s tem sploh omogočila nastanek protifašistične koalicije; to, da je (iz taktičnih razlogov) nasprotovala »boljševizaciji« Jugoslavije med vojno, pa je v zgodovinopisju prav tako dovolj prepričljivo dokazano.
b) S tezo o »banditizmu«, da (vsaj v prvem obdobju vojne, do leta 1943) partizani niso bili legitimno gibanje in so zato okupatorji v imenu »ohranjanja reda in miru« imeli pravico do obračunavanja z odporniškim gibanjem[4],
c) S tezo o namernem izzivanju represalij in žrtev ter z minimiziranjem njihovega prispevka

[4] Najdalj v takih trditvah gre naročena študija (sedaj že pokojnega) nemškega pravnika Dietra Blumenwitza Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946), Mohorjeva založba, Celovec 2005. Avtor v njej skuša dokazovati, da so bili okupatorski ukrepi v Jugoslaviji (represalije, jemanje in pobijanje talcev in pripadnikov odporniškega gibanja, deportacije, zaplembe premoženja in drugi ukrepi) v skladu z mednarodnim pravom in v funkciji ohranjanja reda in miru. Knjiga je izzvala reakcije in polemiko med Jožetom Dežmanom in Tamaro Grieser-Pečar na eni strani ter nekaterimi pravniki na drugi strani. S pravnega stališča sta jo zavrnila dr. Ljubo Bavcon in dr. Dragan Petrovec. V zvezi z drugo svetovno vojno je imela polemika oz. več polemik širše razsežnosti in so se vanjo vključili še nekateri: dr. Janko Prunk, dr. Ivan Kristan, Janez J. Švajncer... (glej polemike pod naslovi Okupacija in revolucija, Revizija II. svetovne vojne, NOB= revolucionarno nasilje, vse v Delu, januar – april 2006).

v vojaškem odporu[5]. V štirih letih naj bi pobili »samo« nekaj tisoč sovražnih vojakov (kolaborantske enote se v tem kontekstu avtomatično prišteva med »žrtve revolucije«), glavnino angažiranja pa da so usmerili v medsebojno obračunavanje in v državljansko vojno. Pri tem se pozablja na množičnost OF in njeno nevojaško dejavnost, povezano s številnimi organizacijami in humanitarnostjo, na izseljevanje in prisilno mobilizacijo, ki bi bila brez odpora še bolj množična, na to, da kljub hudim pritiskom in represiji slovenske partizanske enote nikoli niso zapustile slovenskega ozemlja in da so – v skladu z načelom Zedinjene Slovenije – odpor razširile na celotno slovensko nacionalno ozemlje, na razmerje med izurjenimi in izjemno dobro oboroženimi okupacijskimi enotami in – vsaj v začetnem obdobju – neizurjenimi partizani z zastarelo zgolj osnovno obrožitvijo, na mednarodne obveznosti odporniškega gibanja ki je od spomladi 1943 izvajalo akcije (še zlasti napade na infrastrukturne objekte) v koordinaciji z zahodnimi zavezniki (o tem so v ameriških revijah celo izhajali stripi), na dejstvo, da so nastale tudi prekomorske enote in je ob koncu vojne partizanska vojska imela med 35 000 in 40 000 bork in borcev in široko zaledje OF, ter še na vrsto drugih dejavnikov, ki izkazujejo razvejanost in širino narodnoosvobodilnega gibanja.[6] V funkciji minimiziranja vloge OF je tudi poudarjanje vloge Tigra, ki si v slovenski zgodovinski zavesti brez dvoma zasluži bolj poudarjeno vlogo, kot jo je imel v preteklosti, vendar to ne more nadomestiti dejstva, da v času druge svetovne vojne ne gre za istočasni in primerljivi organizaciji, ampak je OF po okupaciji nasledila boj Tigovcev (v razširjeni verziji na celotnem slovenskem ozemlju .

d) S selektivno časovno obravnavo (zanemarjanjem ideoloških sporov pred vojno in kronološko dokazljivega dogajanja: okupacija – kolaboracija – odpor – revolucija), z minimiziranjem problema kolaboracije koz zgolj oportunističnega ali »funkcionalnega« ravnanja, s krčenjem zgodovinske obravnave zgolj na vprašanje revolucije in s poudarjanjem, da sta se slovenski razkol in državljanska vojna začela zaradi komunističnega ravnanja jeseni leta 1941).[7] V ta kontekst gre tudi teza, da je Vatikan prepovedoval sodelovanje s komunisti, čeprav sta vojna in zahodno zavezništvo s Sovjetsko zvezo interpretacijo predvojnih protikomunsitičnih enciklik spremenila. Obenem pa tudi s tezo, da je bila kraljevina Jugoslavija demokratična, parlamentarna država, predstavniki meščanskih strank legalno izvoljeni (in legitimni) predstavniki slovenskega naroda tudi med vojno, čeprav so se vsaj javno svoji stari državi odrekli (znano je, da so politiki – npr. ban dravske banovine – ki so pred vojno prisegli zvestobo jugoslovanskemu regentu po okupaciji – v najblažji, neprirejeni inačici – »sprejeli na znanje« vključitev dela slovenskega ozemlja in se šli poklonit v Rim Mussoliniju, župani

---

[5] To tezo med zgodovinarji zagovarja npr. dr. Tamara Grieser Pečar v knjigi Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945 (Mladinska knjiga, Ljubljana 2004: »Današnji zgodovinski pogled na potek vojne in okupacije kaže, da sabotažne akcije partizanov v Sloveniji niso prav nič ovirale okupacijskih sil ali prispevale k poslabšanju njihovega položaja« (str. 351).

[6] Navedeno ne izključuje potrebe po agrumentiranem in kritičnem (pre)vrednotenju oboroženega odpora in njegovih napak, vendar ob upoštevanju tedanjih kompleksnih in zapletenih razmer v posameznih pokrajinah in v posameznih obdobjih, ne pa pavšalno »za nazaj« ali zgolj z argumentacijo nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Če se za ilustracijo omejim le na en segment: V kritiki oboroženih akcij v prvem letu vojne, ki ga najdemo v nekaterih sicer dobrih zgodovinopisnih delih, se mi npr. zdi zgolj sklicevanje na referat Lojzeta Udeta pred krščanskimi socialisti 8. januarja 1942, strokovno korektno, a nezadostno. Ude, ki se je kasneje sam pridružil partizanom, je v svoji kritiki sam priznaval, da je stvari lažje reči, kot se po tem ravnati in da »nastopanje okupatorjev, zlasti v onem delu Slovenije, ki je zaseden po Nemčiji, nas skoraj vsak dan postavlja v situacije, ki izzivajo upor«. (Moje mnenje o položaju, Ljubljana 1994, str. 8). Njegovo govor je bil (tudi) v funkciji izboljšanja delovanja OF in hude kritike kolaboracije.

[7] Takemu pristopu je večkrat ugovarjal akademik dr. Janko Pleterski: »Seveda je historično upravičeno tudi zanimanje, ki je skrčeno zgolj na vprašanje revolucionarnih sprememb, če ne prehaja v nehistorično početje, ki zgodovinsko dogajanje raziskuje zgolj kot nasledek zarotniškega rovarjenja izbranih subjektov« (Janko Pleterski: Senca ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, str. 30).

so prisegali zvestobo italijanskemu kralju itd).[8] Komunistična revolucija med vojno in po njej naj bi pred vojno doseženi ekonomski standard in demokracijo izničila, ter Slovence v vsakem pogledu speljala na stransko pot razvoja. Znanstveno zgodovinopisje te teze – kljub priznavanju zaslug, ki jih je zlasti za slovensko kulturo in gospodarstvo imela Kraljevina Jugoslavija – ne podpira in v njenih socialnih in mednacionalnih konfliktih vidijo vzroke za dogajanje tudi med drugo svetovno vojno.[9]

Komunisti, majhna zarotniška skupina, naj bi po teh tezah imeli zgolj revolucionarni značaj, ne pa tudi narodnoosvobodilnega. Ker so domnevno odrekali pravico do odpora meščanski strani (pri tem se pozablja, da je bilo izključevanje po napadu Draže Mihailovića na partizane obojestransko), naj bi ji s tem tudi preprečili (onemogočili) odpor, čeprav je znano, da je v mnogih državah obstajalo več vrst aktivnega oboroženega odpora (Poljska, Francija, Italija, Grčija) in so bili za kaj takega pogoji tudi v Sloveniji, položaj meščanskega tabora pa bi bil ob morebitnem aktivnem odporu tudi v očeh zahodnih zaveznikov bistveno drugačen. »Čista« narodna osvoboditev, brez revolucije (in posledično državljanske vojne) naj bi bila za komunistično stranko brez pomena, patriotizem zgolj sredstvo za dosego razrednega cilja. To se med drugim dokazuje tudi s prirejenimi stališči, da »bodo šli komunisti v oborožen odpor proti okupatorju samo, če bodo imeli priložnost za revolucijo«, oz. (po drugi inačici), da bodo šli v protifašistični boj še v primeru, če bi ta koristil Sovjetski zvezi. To naj bi bilo razvidno že iz referata Edvarda Kardelja na 5. državni konferenci 19.–23. oktobra 1940 v Zagrebu, čeprav je vsebina konference bistveno drugačna, usmerjena na tedanjo situacijo v Jugoslaviji, ne omenja oboroženega odpora, Kominterna pa je nasprotovala, da bi KPJ skušala prevzeti oblast v tedanjih kriznih jugoslovanskih razmerah.[10] Komunisti so v vojni nedvomno videli priložnost tudi za izvedbo revolucije in so jo v posameznih obdobjih (še zlasti pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo postavljali v ospredje), vendar so bili tudi med aprilskimi prostovoljci, ki naj bi branili Slovenijo (če pustim ob strani njihove kasnejše aktivnosti) in »...gotovo je pri nekomunistih in tudi pri večini komunistov šlo v subjektivnem smislu tudi ali celo predvsem za odporniško dejanje«.[11]

---

[8] Pri vrednotenju Kraljevine Jugoslavije sicer obstaja nekaj protislovij. Tako npr. Tamara Grieser Pečar v navedenem delu sicer priznava, da so bile volitve v kraljevini v tridesetih letih »javne in ustne« (str. 18), v polemiki (Delo, Sobotna priloga 8. april 2006, str. 29) pa brez sence dvoma zapiše, da OF ni imela legitimne pravice odrekati pravice do odpora drugim strankam (s čimer se je sicer moč strinjati, vendar bi moralo enako veljati tudi za drugo, meščansko, stran). V nadaljevanju pa zapiše: »Predvsem ne tistim, ki so bili dejanski predstavniki volje naroda, ker so bili izvoljeni na zadnjih legalnih predvojnih volitvah«. Prav ti »predstavniki volje naroda« so sodelovali pri izločitvi KP iz javnega življenja in pri obračunavanju z njo, čeprav je bila po prvi svetovni vojni tretja najmočnejša stranka (komunisti pa so v demokratični Češkoslovaški sedeli v parlamentu in ne v zaporih). Da volitve v tridesetih letih niso predstavljale volje ljudi pa je dokazal že pokojni akademik Bogo Grafenauer. Ilustrativno je tudi, da so si v Slovenski zavezi meščanski politiki mesta delili po rezultatih volitev iz leta 1927.

[9] »Za predvojno Jugoslavijo lahko rečemo, da je bilo zanjo značilno marsikaj, kar je potem v določeni meri, neposredno ali pa posredno, pogojevalo razvoj dogodkov na njenem ozemlju med vojno oziroma okupacijo«. Avtor omenja mnogo nacionalno sestavo, socialne in politične napetosti, avtoritarni režim, ki je te napetosti v želji po njihovem obvladovanju še dodatno generiral, kar je v pogojih vojne in okupacije izzvalo vznik šovinističnih in profašističnih gibanj, ki so imela za cilj razbitje Jugoslavije, kar je sovpadalo s strateškimi cilji okupatorjev. Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943–1945, Slovenska matica, Ljubljana 2003, str. 13. Na podoben način stanje opisujejo tudi druga novejša dela, npr. Slovenska novejša zgodovina 1848–1992 (INZ, DZS, Ljubljana 2005).

[10] To tezo zagovarjata dr. Janko Prunk in dr. Tamara Grieser- Pečar, v navedenih polemikah v Delu jima je s citiranjem Kardeljevega govora odgovoril dr. Bojan Godeša. Glej tudi oceno knjige Slovenska novejša zgodovina dr. Tamare Grieser – Pečar v reviji Ampak februarja 2006 in odgovor dr. Godeše v aprilski številki. Celovito oceno pete državne konference KPJ v Zagrebu glej v: Slovenska novejša zgodovina 1. knjiga, str. 406–407.

[11] Boris Mlakar, n. d., str. 18. Več o tem tudi: Bojan Godeša Priprave na revolucijo ali NOB?. Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja SAZU Ljubljana, 1991, str. 69–85:

e) S tezo, da je komunistična narava odporniškega gibanja in nato povojnega režima preprečila uresničitev ideje o Združeni Sloveniji, še posebej pa naj bi vplivala na izgubo Trsta. O tem je že bilo nekaj zgodovinarskih razprav in polemik.[12] Če povzamemo zgodovinarsko razpravo ta (ob dejstvu, da meščanska stran v Londonu ni dosegla praktično ničesar) nekako sega do možnosti, da bi dobili Gorico, je kritična do posameznih notranje in zunanjepolitičnih potez povojnih oblasti, ki so nedvomno vplivale na zaostrovanje položaja z zahodnimi državami, in v primeru, da ne bi bilo partizanskega odpora hipotetično (t.i. »if history«) dopušča delno korekcijo meja po t.i. Wilsonovi črti iz časa prve svetovne vojne (ki Slovencem še vedno ne bi dala izhoda na morje). Politična interpretacija ob prvi obletnici priključitve Primorske kot praznika pa je bila, da bi, če ne bi v Sloveniji tedaj vladal komunistični režim, dobili tudi Trst in celo Beneško Slovenijo (ki jo je Avstrija, kot vemo, izgubila že leta 1866, Italija pa je na spornem ozemlju celo izvedla poizvedovalni plebiscit, ki je pokazal, da so tudi Slovenci – pač zaradi poprejšnje neprijazne avstrijske politike – naklonjeni priključitvi k Italiji).[13] Ob tem nastaja zadrega tudi zaradi prispevka narodnoosvobodilnega gibanja k slovenski državnosti (status republike v povojni Jugoslaviji, pravica do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve, zapisana v vseh povojnih jugoslovanskih ustavah, skupščina, vlada, od sedemdesetih let dalje predsedstvo, meje, ki jih je Slovenija dosegla v okviru socialistične Jugoslavije in ki so bile mednarodno potrjene). Tako v domačem kot mednarodnem kontekstu je bila ta zadrega še posebej očitna ob opredeljevanju do Avnoja in njegovih sklepov, ki so ga po osamosvojitvi povzročile zahteve iz Avstrije, naj se Slovenija odpove avnojskim sklepom in vrne nacionalizirano premoženje.[14] Domača kritika dela zgodovinarjev in politikov leti na »revolucionarnost« Avnoja (kljub mednarodnemu priznanju), medtem ko npr. potrditev sklepov v zvezi s priključitvijo Primorske vsaj potihem seveda pridejo prav.

---

[12] Več o tem glej: Bojan Godeša: Možnosti za Zedinjeno Slovenijo med drugo svetovno vojno: Med pričakovanji in stvarnostjo. Prispevki za novejšo zgodovino 2006, let št. 1, str. 309–328.

[13] »S 15. septembrom se spominjamo tudi delne mednarodne poprave krivice, ki nam jo je leta 1915 prinesel londonski pakt. Če takratno komunistično vodstvo povojne Jugoslavije države ne bi zapeljalo na totalitarno stran železne zavese, bi lahko računali tudi na Trst, Gorico in Benečijo« (iz govora Janeza Janše, citirano po: Primorska si zasluži poseben dan, Dnevnik, 17. 09. 2005). Ob drugi obletnici je isti govornik omenil le Gorico, Beneško Slovenijo pa izpustil: »Čas po II. svetovni vojni je umiranje Trsta še zaostril, Slovenci pa smo v veliki meri po zaslugi beograjskih oblasti izgubili še Gorico (www.gov.si – govor predsednika vlade Janeza Janše na državni slovesnosti ob prazniku vrnitve Primorske k matični domovini, Cerje na Krasu 15.9.2006). K temu glej komentar dr. Jožeta Pirjevca (Primorski dnevnik, 21. septembra 2006): »Kdor vsaj malo pozna potek diplomatskega barantanja, ki so ga zastavili zunanji ministri štirih velikih maja in junija 1946 v Parizu, ve, da je ta trditev iz trte zvita. Omenjeni »tovariši« so se v resnici za Gorico borili kot levi. Če je kdo kriv, da je nismo dobili, so naši današnji zavezniki znotraj Nata Američani, Britanci in Francozi, predvsem pa Sovjeti, katerih zunanji minister Molotov nas je v bistvu pustil na cedilu.« (Sledi citat iz Kardeljevih Spominov o njegovem ostrem razgovoru z Molotovim glede Gorice).

[14] Gre za dva odloka predsedstva Avnoja z dne 21. novembra 1944 o odvzemu državljanskih pravic jugoslovanskim Nemcem in o prehodu sovražnega imetja v državno svojino. Več o tem glej »Nemci« na Slovenskem 1941– 1955, ZIF, Ljubljana 2002 in Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju, Historia 8, FF, oddelek za zgodovino, Ljubljana 2004.

Komunizem v očeh Slovencev

Komunizem (socializem)[15] je na Slovenskem v vsem času svojega obstoja doživljal tako evforične hvalnice kot evforične kritike. Najbrž je v vseh primerih govoriti o ustvarjanju mitov oziroma protimitov vprašljivo ali vsaj pretirano, zagotovo pa lahko govorimo o sindromu, ki se je s pozitivnim ali negativnim predznakom močno vtisnil v zavest generacijam od konca prve svetovne vojne do devetdesetih let dvajsetega stoletja. Če – z določeno rezervo – vseeno uporabimo termina mit in protimit (v resnici gre bolj za zgodovinske konstrukte), lahko odnos Slovencev do socializma razdelimo v nekaj kategorij oziroma časovnih okvirov.

Prvotni mit izhaja iz prepričanja, da je družbeni sistem, kakršen je nastal z oktobrsko revolucijo, najbolj demokratičen in najpravičnejši sistem na svetu, torej družbena ureditev prihodnosti, naklonjena zlasti nižjim slojem in še posebej delavskemu razredu. Ta teza je bila razširjana v času med obema vojnama, kratek čas po prvi svetovni vojni pa je bilo pod vplivom revolucionarnega vrenja pogosto tudi prepričanje, da se bo komunizem razširil ter prevladal v Evropi in nato v svetu. Kot protimit tej tezi je bilo prepričanje, da je komunistični sistem zločinski, brezverski, Slovencem in katolicizmu najhujši nasprotnik, zato je treba na vsak način preprečiti, da bi postal vpliven ali da bi celo prevladal v Sloveniji, v tem kontekstu pa tudi, da bi bila KP v okviru parlamentarizma priznana stranka.

Tako mit kot protimit sta obstajala tudi v času druge svetovne vojne, le da sta bila še okrepljena. Na revolucionarni strani s prepričanjem, da se je edino SZ zmožna upreti nacistični Nemčiji in je zato najmočnejša zaveznica Slovencev, na protirevolucionarni strani pa s stališčem, da KP (OF) izkorišča vojno in narodnoosvobodilni boj za dosego revolucionarnih ciljev, zaradi česar sta kolaboracija in oboroženo sodelovanje z okupatorji proti odporniškemu gibanju upravičena in legitimna oz. manjše zlo od komunizma.

V prvih letih po drugi svetovni vojni se je politično uveljavila teza, da nova jugoslovanska (slovenska) oblast po vzoru SZ gradi nov sistem (sistem ljudske demokracije), ki bo zagotavljal pravičnost in dobro življenje vsem delovnim ljudem, in da ne bo več izkoriščanja, kakršnega so doživljali v nekdanji Jugoslaviji. Nič več ne bo izkoriščanja. Zlasti na zahodu je bila hkrati prisotna protiteza, da je postala Jugoslavija (Slovenija) komunistična država in najzvestejša zaveznica SZ.

Po sporu z informbirojem leta 1948 in z uvedbo samoupravljanja v podjetjih se je stališče spremenilo. Sovjetska različica socializma je postala prav tako izkoriščevalska kot kapitalizem, resnično odločanje ljudi, napredek in pravično družbo pa lahko zagotovi le samoupravljanje. Protiteza zlasti v krogih politične emigracije je bila, da samoupravljanje bistva socializma v Jugoslaviji ni spremenilo in da gre še vedno za boljševiški model družbe.

V sedemdesetih letih, po obračunu z »liberalizmom«, je nastal nov mit, da je delegatski sistem, ki temelji na t. i. pluralizmu samoupravnih socialističnih interesov, najbolj demokratičen sistem na svetu, bolj demokratičen od realnega socializma in od klasičnih parlamentarnih sistemov, saj omogoča odločanje kar najširšemu krogu ljudi, hkrati pa zagotavlja visok osebni in družbeni standard. Nasprotna teza je bila, da sistem zgolj prikriva, da družbi dejansko vlada zveza komunistov oziroma ozek vodilni sloj »tovarišev«.

---

[15] Terminološko je natančnejša uporaba pojma komunizem kot ideje za obdobje do leta 1945, potem pa socializem, saj se je sistem (od leta 1963 tudi država) tako poimenoval (pred tem je šlo za sistem ljudske demokracije in za ljudsko republiko). Komunistična družbena ureditev pa naj bi bila šele končni cilj socializma. Po uvedbi večstrankarskega sistema se je za obdobje med letoma 1945 in 1990 namesto pojma socializem začelo pogosteje uporabljati kar pojem komunizem (kar je sicer praksa številnih piscev tudi izven Slovenije, v Sloveniji pa to implicira tudi na tezo, da med samoupravnim socializmom in realnim socializmom v temeljih ni bilo bistvene razlike, da je torej totalitarizem trajal do leta 1990). Pomensko se v tem sestavku oba pojma zaradi poenostavitve prekrivata.

Po koncu socializma (komunizma) se je začelo pojavljati spremenjeno stališče, da je v Sloveniji petinštirideset let vladal totalitarizem, ki je ves čas obstoja v svojem bistvu ostajal nespremenjen. Ugovor zoper to je bil, da je bil socializem v prvih povojnih letih res totalitaren, kasneje (zlasti od šestdesetih let dalje) pa v glavnem dober sistem, ki je imel odprte meje, ljudem pa je omogočal visoko socialno zaščito, enake možnosti šolanja, polno zaposlitev in relativno dober standard.

Nastanek in razvoj mitov in protimitov oziroma tez in protitez

Z nastankom komunistične stranke na Slovenskem aprila 1920 in njeno vključitvijo v Komunistično stranko Jugoslavije julija istega leta je na Slovenskem začela delovati stranka z jasnim revolucionarnim programom, katerega cilj je bila vzpostavitev oblastnega monopola delavskega razreda (diktature proletariata). Že decembra 1920 je bilo delovanje komunistične stranke prepovedano (t. i. obznana), avgusta 1921 pa je bila komunistična dejavnost z zakonom o zaščiti države razglašena za zločinsko.[16] Pred prepovedjo je v nemirnih in revolucionarnih povojnih razmerah sicer dosegla nekaj uspehov na volitvah (na volitvah v ustavodajno skupščino je dobila 12,36 odstotka glasov in je bila po moči tretja stranka v državi)[17], vendar v dvajsetih letih ni imela večjega vpliva na politiko. KP je od prepovedi delovala ilegalno in katoliški tabor jo je že takoj označil za najhujšega nasprotnika, na kar so vplivale takratne revolucionarne razmere in izrazito nasprotovanje komunizmu, ki je po oktobrski revoluciji prihajalo iz Vatikana. »Za edinega resnega nasprotnika, s katerim se moramo baviti, smatram s svojega stališča samo komunistično stranko. Boj prihodnosti bo samo boj med krščansko demokracijo in socializmom«.[18] V dvajsetih letih so bili nasprotniki komunizma politično in propagandno bistveno uspešnejši, protimit je bil torej uspešnejši od mita. Sredi tridesetih let pa se je KP okrepila in takrat so se zagovorniki komunizma (socializma) in njegovi nasprotniki tudi najmočneje soočili. Šlo je za neposreden politični in propagandni boj med levico in desnico, ki je enega od viškov dosegel v času španske državljanske vojne. V tem času je borbeni protikomunizem dosegel stadij, ko so desničarski časopisi pozivali k ustanavljanju vaških straž za obrambo pred komunisti,[19] vodilni dnevnik katoliškega tabora pa je zapisal: »Edini, ki se poleg katolicizma bije za bodočnost, je komunizem. Komunizem je tekom svojega dela dobil že toliko oblik, da ga je težko spoznati, najnovejša oblika je ljudska fronta, ki se je pojavila tudi med Slovenci. Samo dvoje je danes možno: ali bo bodočnost katoliška, ali bo komunistična.«[20] Slovenec je ves čas med obema vojnama, še posebej v tridesetih letih, skrbno in pogosto poročal, kaj se dogaja v SZ – predvsem o položaju cerkve, protiverski politiki, vzponu Stalina na oblast in čistkah, kolektivizaciji, stalinističnih procesih, odmevnem poročanju francoskega intelektualca Andreja Gida (njegova znana knjiga Vrnitev iz Sovjetske zveze je bila v Slovencu objavljena v trinajstih nadaljevanjih). Mnogo je bilo tudi dezinformacij ali napihnjenih vesti (npr. o tem, da so na sejah vodilni politiki, vključno s Stalinom, streljali drug na drugega).[21] Večkrat je očitna tendenca povezati protikomunizem s protisemitizmom. Precej pa je bilo tudi ideološko nevtralnih in celo pozitivnih člankov.[22]

---

[16] Jurij Perovšek, Nastanek komunistične stranke na Slovenskem, v: Slovenska kronika XX. stoletja (1900–1941), 1. zv., Ljubljana 1995, str. 240, 241.

[17] Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1986, str. 77.

[18] Govor dr. Antona Korošca, predsednika Slovenske ljudske stranke, na zboru strankarskih zaupnikov, Slovenec, 8. 4. 1920.

[19] Kaj pa komunisti?, Domoljub, 10. september 1936 št. 50, str. 770.

[20] Slovenec, 26. 7. 1936.

[21] Več o tem gl. Marko Jenšterle (ur.), Pogledi na Sovjetsko zvezo, Ljubljana 1986.

[22] Več o tem: Simon Feštajn: V Sovjetskem raju, Borec, letnik 56, 2004, str. 145– 245.

Komunistična stran ni imela na voljo tako obsežnega informativnega in propagandnega aparata, v svojih časopisih, glasilih in tudi ustni propagandi pa je življenje v SZ prikazovala v izrazito svetlih in idealiziranih tonih. Tisti redki komunisti, ki so izkusili življenje v SZ, so o razmerah molčali. V prid ustvarjanja mita o SZ kot gospodarsko in socialno uspešni državi »delavcev in kmetov« je bila svetovna gospodarska kriza, ki SZ ni prizadela, ter neuspešnost parlamentarnih demokracij pri soočanju s krizo in naraščajočim fašizmom. Na drugi strani pa je brezobzirna in sebična politika SZ konec tridesetih let odbijala zlasti kritične intelektualce, ki so bili sicer komunistom naklonjeni, kar je izzvalo tudi kritične razprave o sovjetskem sistemu, o katerih nazorno priča Lojze Ude v odgovorih Dušanu Kermavnerju: »Vsaka taka revolucija tudi uniči toliko dobrin, da pretečejo leta in desetletja, da se te dobrine zopet ustvarijo in da je nato mogoče iti naprej. Poglej samo na SZ. Tako industrijska kakor poljedelska produkcija je z revolucijo padla, močno padla in je dosegla izhodiščno stanje šele v desetletju, medtem pa so delavske množice morale doprinašati silne žrtve utesnjevanja, zadovoljitve najvsakdanjejših potreb in trpeti celo pomanjkanje. Človek se vpraša, ali ne bi dosegla Rusija tega stanja poljedelske in industrijske produkcije ter zboljšanja gmotnega položaja delavstva tudi v meščanski demokraciji Kerenskega. Kaj je bila za to potrebna res prav diktatura proletariata? /.../ Diktatura proletariata vam je torej, kakor se vidi, vrednota sama po sebi ter vas pri tem tudi nič ne moti, da niti v SZ ne gre za diktaturo proletariata, temveč za diktaturo komunistične stranke kot organizacije, kakor pravite, najnaprednejšega dela proletariata /.../ Pod demokracijo si vi predstavljate /.../ diktaturo proletariata, točneje: diktaturo komunistične stranke, medtem ko si jaz pod demokracijo predstavljam nekaj drugega in mi je demokracija brez doslednega človečanstva in svobode prazna beseda. Tvoja demokracija je usmerjena na uničenje moje demokracije /.../«[23]

Poleti 1940 so komunisti s pomočjo vplivnih posameznikov različnih političnih usmeritev (tudi slovanofilov, kot je bil npr. dolgoletni ljubljanski župan Ivan Hribar) in manjših skupin organizirali akcijo za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Katoliški tisk je akciji ostro nasprotoval, ovirala pa jo je tudi žandarmerija, ki je spremljala podpisnike. Pobudniki so za ustanovitev uspeli zbrati 20 000 podpisov, ki jih je posebna delegacija decembra 1940 pod vodstvom Josipa Vidmarja odnesla na sovjetsko poslaništvo kot darilo Stalinu (diplomatski odnosi med Jugoslavijo in SZ so bili sicer vzpostavljeni šele nekaj mesecev pred tem, junija 1940).[24] Čeprav se dokumentacija o namerah društva ni ohranila, pa je znano, da je bil eden od ciljev približati notranje sovjetske razmere Slovencem in okrepiti zavest o nujnem zavezništvu (v tem času je pri komunistih še veljala teza o dveh imperialističnih taborih – fašističnem in zahodnem). Drugi namen društva naj bi bil akcijsko povezovanje, ki je bilo kasneje označeno kot izhodišče za nastanek OF, čeprav so bila mnenja o tem med tedanjimi akterji deljena (izstopa zlasti Boris Kraigher, ki akciji ni pripisoval velikega pomena). Pri akciji za ustanovitev društva so sicer res sodelovale tudi bodoče ustanovne skupine Protiimperialistične (Osvobodilne) fronte, vendar je težko pritrditi včasih popularni tezi, da je društvo predstavljalo vezni člen med ljudskofrontno politiko iz srede tridesetih let in narodnoosvobodilnim bojem (s čimer se zanemarja sektaška politika KPS po paktu Hitler-Stalin in sovjetsko-finski vojni).

Kolikšen je bil torej do začetka druge svetovne vojne vpliv mita o SZ kot idealni državi oziroma socializmu kot sistemu prihodnosti, ki ga je treba posnemati in ki ga bodo prej ali slej morali sprejeti tudi Slovenci? Med nekomunističnimi politiki gotovo ne velik, med kritičnimi

[23] Pisma Dušana Kermavnerja in Lojzeta Udeta, Nova revija, letnik V, št. 54, 55, 56, 1986, str. 1752–1755.

[24] Več o ustanovitvi društva gl. Božo Repe, Društvo prijateljev Sovjetske zveze, Borec, letnik XLI, št. 9, 1989, str. 900—919. Glej tudi: Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja: zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. SAZU, Ljubljana 1991 str. 69–85.

intelektualci prav tako ne, saj, kot je zapisal komunistom (v primerjavi z Udetom) precej bolj naklonjeni Kocbek, »ni mogoče imeti niti ZSSR za absolutno pozitivno napredno silo, niti zahoda za absolutno negativno vladavino«, pri čemer je izhajal iz stališča, »da mora družbena preobrazba priti iz lastnih družbenih in moralnih sil posameznega naroda in da revolucija ne sme nikdar in nikjer postati odvisna od režimsko interesne politike neke države, čeprav je socialistična in še tako zaslužna za napredek«.[25] Kljub temu so bili po drugi strani dvomljivci na levem delu v ideološko že razdeljeni Sloveniji v manjšini[26], katoliški tabor razcepljen in v hudi notranji krizi, vpliv SZ pa je bil zlasti na kulturnem področju zelo močen, ne samo pri posnemanju sovjetske umetnosti, ampak tudi pri prizadevanjih za institucionalne povezave. Naj kot primer navedem področje glasbe, kjer se je ta vpliv izrazil pri številnih uglasbitvah socialnih tekstov, ustanovitvi velikega, 110-članskega zbora po sovjetskem vzoru na Rakeku.[27] Glavni privrženec socialistične umetnosti je bil tedaj najbolj vplivni slovenski skladatelj Slavko Osterc, ki je bil (po istem viru) prepričan, »da ne more glasbe pisati tisti, ki je reakcionar«. Osterc si je tudi prizadeval, da bi v jugoslovanski sekciji Mednarodnega društva za sodobno glasbo (SIMC) osnovali še sovjetsko sekcijo.[28] Podobni procesi so se odvijali tudi na drugih umetniških področjih, likovnem in še zlasti v socialnem realizmu v književnosti.

Če se v politični in intelektualni srenji privrženost, nasprotovanje in dvom v sovjetski mit še dajo nekako oceniti, pa je mnogo težje poiskati odgovor na vprašanje, kaj je prva dežela socializma pomenila navadnim ljudem. Najbrž pa bi lahko tvegali oceno, da se je pred drugo svetovno vojno sovjetski mit bolj razširil med intelektualci kot nižjimi sloji.[29]

V času druge svetovne vojne sta bila oba mita propagandno in tudi sicer maksimalno potencirana, pri čemer je bilo moč opaziti več pomembnih notranjih odtenkov. Pri komunistih je nemški napad na SZ sprva vzbudil prepričanje, da vojna hkrati pomeni začetek revolucije in torej uresničitev mita o socializmu. V geslih osvobodilnega boja so bile zato zelo poudarjene revolucionarne prvine (npr. da je SZ vodilna in glavna opora v osvobodilnem boju slovenskega naroda in vseh zatiranih narodov, vzor enakopravnega sožitja med narodi, da je osvoboditev mogoča samo na ruševinah imperializma, brez boja proti lastni izdajalski kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi, bratstvo in mir med narodi morata biti rezultat protiimperialističnega boja, ki bo porušil imperializem). Kasneje, v temeljnih točkah OF, so bili revolucionarni cilji bolj zabrisani, medtem ko so bili v ospredje postavljeni narodnoosvobodilni cilji. Tudi v napovedih o povojni ureditvi so bila besedila bolj nedoločna – v glavnem vsa so govorila o ljudski oblasti, ne pa napovedovala uvedbe socializma po sovjetskem vzoru, in to kljub vsakdanji propagandi o socialno pravični družbi (ki da bo tudi brez davkov ipd.) in pogostem navajanju sovjetskih vzorov. Revolucionarni (partizanski) strani je bilo v veliko olajšanje, da so zahodne države postale zaveznice SZ.

Protikomunistični tabor je protimit gradil na tezi, da je narodnoosvobodilni boj samo krinka za izvedbo revolucije po sovjetskem vzoru in da bodo v primeru zmage OF Slovence doleteli revolucionarno nasilje, zaplemba lastnine, kolektivizem, skupni kotli. Verodostojnost takega prepričanja (prepričevanja) je izničevala kolaboracija.

---

[25] Edvard Kocbek, Listina, citirano po Novi reviji, letnik V, št. 48–49, 1986, str. 671.

[26] Peter Vodopivec, O svetlobi in barvi tridesetih let, Naši razgledi, 20. 4. 1990.

[27] Maks Pirnik, Vse je bilo ozvočeno, vse je pelo, Primorska srečanja, letnik XIII, št. 91–92, 1989, str. 123.

[28] Dragotin Cvetko, Fragment glasbene moderne – iz pisem Slavku Ostercu, Viri za zgodovino Slovencev 11, Ljubljana 1988, str. 8.

[29] Pri tej oceni izhajam iz dejstva, da je bil vpliv komunistov, katerih število ni veliko presegalo tisoč, med ljudmi omejen, poleg tega so se srečevali s celo vrsto težav in preganjanjem oblasti. Tam, kjer so imeli največ stika z ljudmi, to je pri vsakdanjih prizadevanjih za konkretne (sindikalistične) cilje, pa je bil prostor za propagiranje »abstraktnih« ciljev revolucije precej zožen.

Z zmago partizanske strani se je začela graditev socializma po sovjetskem vzoru, sprva v obliki sistema ljudske demokracije. Po prevzemu politične oblasti in izvedbi revolucionarnih ukrepov (agrarne reforme, nacionalizacije) je celotna družbena struktura postala enaka sovjetski. To se je zgodilo zelo hitro, v nekaj letih, saj je bila jugoslovanska partija med vzhodnoevropskimi najmočnejša in »se je najbolj nagibala k sovjetskemu socialno-političnemu vzorcu«.[30] Sovjetski sistem je bil odkrito poveličevan, propagiran ter postavljen za vzgled (SZ kot domovina socializma), mit se je za nekaj let spremenil v resničnost, ki pa je bila daleč od pričakovanj. Ljudje so po začetnem entuziazmu, veri v boljšo prihodnost in velikih fizičnih naporih (»junakom boja naj slede junaki dela«) postajali vse bolj razočarani.

Zlasti pri politični emigraciji je začel takoj nastajati protimit, ki je temeljil na stališču, da je socializem (komunizem) v Jugoslaviji in Sloveniji samo kopija sovjetskega sistema in da tudi sicer »železna zavesa« seže do Trsta, tako kot je v svojem govoru v Fultonu marca 1946 dejal takrat že bivši britanski premier Winston Churchill. Pri emigrantskih politikih so se tedaj rojevale zamisli o dveh Slovenijah: komunistični znotraj Jugoslavije in demokratični, ki naj bi nastala iz tistega dela slovenskega ozemlja, ki je bil pod zavezniško vojaško in jugoslovansko vojaško upravo (v ta namen naj bi se namreč ohranila rapalska meja).[31] Tudi znotraj vodilnega sloja – zlasti pri nekdanjih najmočnejših zaveznikih komunistov, tj. krščanskih socialistih – so se začeli pojavljati dvomi in tudi hude kritike na račun novega sistema. Odkrito jih je izražal predvsem Edvard Kocbek, ki je bil še v prvih mesecih vojne prepričan, da bo do evropskega socializma prišlo z večjim upoštevanjem evropske demokratične tradicije in z intenzivnejšim povezovanjem teorije in prakse kot v ruskem primeru, »z novim razmerjem do mita in kritike«.[32] Po vojni je svoje stališče temeljito spremenil. Na seji CK KPS oktobra 1946, ki je bila sklicana na njegovo zahtevo, je med drugim dejal: »Komunistična stranka ima v rokah vso državno oblast, zakonodajno in izvršilno, ima odločujoč vpliv na sodišča, vojsko, v njenih rokah je tajna politična policija, ona vodi oficielno politično organizacijo, postavlja sekretarje vseh OF odborov, ki dejansko odločajo v vseh krajih, okrajih in okrožjih. Partija ima v rokah vse množične organizacije, tako OF, AFŽ in ZMS. V rokah ima ves tisk, kar ga je. Uravnava sindikate, fizkulturo. S posebno vnemo se posveča šolstvu in vzgoji. Partijci obvladujejo vse ključne gospodarske postojanke, ki so prešle v državno last. Izven partije ne obstoja niti ena samostojna in od nje neodvisna organizacija. Oblast partije je torej totalna.«[33] Kocbek je v dnevnik zapisal, da je »partija pozabila, da smo v Evropi, da bi morali bolj spoštovati pluralnost življenja in duha kot v Rusiji, da je bila naša revolucija nekaj specifičnega, da se obnaša nemoralno, da pozablja na pomoč zaveznikov, da tone v vse večji brutalnosti in vulgarnosti največjih prostakov, da med izobraženci ustvarja občutek demoraliziranosti in sterilnosti, da na podeželju povzroča rast nebrzdanih strasti (sovraštvo, nasilje, laži, ekscesi)«.[34]

Spor z informbirojem (1948) je prinesel dva nova mita. Prvi je izhajal iz teze, da je jugoslovanska komunistična partija že med vojno začela razvijati samoupravljanje (v obliki ljudske oblasti) in da je spor z informbirojem samo logična posledica različnih pogledov med sovjetsko in jugoslovansko komunistično partijo. Samoupravljanje naj bi bilo sicer po tedanjih tezah »staro toliko kot ideja humanizma«,[35] kar je do srede osemdesetih let podpiralo tudi zgodo-

[30] Leonid Gibianskij, Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945, v: Aleš Gabrič (ur.), Slovenija v letu 1945: zbornik referatov, Ljubljana 1966, str. 54.

[31] Več o tem: Janko Pleterski: Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije, Acta Histirae VI, Koper 1998).

[32] Edvard Kocbek, Pred viharjem, Ljubljana 1980, str. 44.

[33] Edvard Kocbek, govor v CK KPS 4. oktobra 1946, objavljeno v reviji 2000, št. 50–51, 1990, str. 215.

[34] Edvard Kocbek, Dnevnik 1946, Ljubljana 1991.

[35] Edvard Kardelj, Sistem socialističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, Privredni pregled, letnik XXVI, 1977, str. 9.

vinopisje.[36] V historiografiji so znani primeri nesporazumov, ki so se že med vojno in takoj po njej pojavljali med obema partijama (kasneje pa tudi v sovjetsko-jugoslovanskih odnosih). Med vojno je do njih prihajalo zato, ker je SZ svoje ravnanje podrejala odnosom z zavezniki in to zahtevala tudi od osvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Zato je zavračala vse »prezgodnje« revolucionarne ukrepe pa tudi ukrepe, ki so bili uperjeni proti vladi v izgnanstvu in kralju Petru (na to se nanašajo npr. vprašanje proletarskih brigad oziroma njihovih oznak – srpa in kladiva, vprašanje izvajanja t. i. druge faze revolucije, vprašanje ustanovitve Avnoja v Bihaču kot političnega, ne pa oblastnega telesa, podobno velja tudi za drugo zasedanje Avnoja, o katerem so SZ obvestili šele tik pred začetkom). Jugoslovansko vodstvo je sovjetskemu potihoma tudi zamerilo, da je bila sovjetska pomoč med vojno (do jeseni 1944, ko je SZ opremila dvanajst pehotnih in dve letalski diviziji JA) neprimerno skromnejša kot zahodna in da je Moskva do spomladi 1942 slavila Mihailoviča kot vodjo odpora v Jugoslaviji.

Po vojni je sovjetske proteste izzvalo več stvari: Titov govor v Ljubljani maja 1945, v katerem je rekel, da Jugoslavija ne bo drobiž v kupčevanju med velikimi silami, povezan z že med vojno sklenjenim dogovorom med zavezniki; dogovor, da se Avstrijo obnovi v mejah pred letom 1938, kar je prizadelo jugoslovanske zahteve po spremembi meja na Koroškem; vprašanje Trsta, kjer SZ ni hotela tvegati zaostritve odnosov (morebitne nove vojne), in občasno nedosledna podpora SZ pri jugoslovanskih zahtevah na pariški mirovni konferenci (npr. vprašanje Gorice). Konflikti so se pojavljali tudi zaradi ravnanja Rdeče armade v času vojaških operacij na jugoslovanskem ozemlju (posiljevanj, kraj, nasilnega obnašanje do prebivalstva), vendar so to do spora z informbirojem prikrivali. V prvih povojnih letih so bili ti konflikti problematični zlasti zaradi ekonomskih odnosov: neenakomerne menjave, ustanavljanja mešanih družb, ki so bile bolj v korist SZ, pritiski, da bi ustanovili sovjetsko-jugoslovansko mešano banko ipd. Kljub temu pa, v celoti gledano, niso načeli odnosov med obema partijama in državama, najtesnejši odnosi s prvo deželo socializma tako niso bili nikoli postavljeni pod vprašaj in tudi na zahodu je Jugoslavija veljala za zvesto pripadnico socialističnega tabora ter privrženko SZ. Po sporu z informbirojem in nato umiritvijo razmer sredi petdesetih let, pa odnosi nikoli več niso bili tako tesni, obdobja medsebojnega nezaupanja pa pogosta (madžarska revolucija 1956, program KPJ 1958, okupacija Češkoslovaške 1968).

Drugi mit je bil povezan s tezo, da je delavsko samoupravljanje »najbistvenejši prvi pogoj za ustvarjanje resničnih socialističnih družbenih odnosov«.[37] Z uvajanjem samoupravljanja naj bi se Jugoslavija ločila od sovjetskega modela državne lastnine (sovjetska teza je bila, da je glavni pogoj za prehod v komunizem totalna državna lastnina, da je torej državna oblika lastnine najvišja možna), seveda pa naj bi se Jugoslavija razlikovala tudi od privatno-kapitalističnega modela. Takšna naj bi bila jugoslovanska pot v socializem »in to edino pravilna pot, ko gre

---

[36] Tako stališče je še leta 1969 npr. zastopal Vladimir Dedijer v knjigi Izgubljeni boj J. V. Stalina. Kritično vrednotenje se je nato postopoma krepilo, pri čemer lahko za vidnejšo prelomnico štejemo obdobje po Titovi smrti, čeprav so še v prvi polovici osemdesetih let v Jugoslaviji in tudi Sloveniji nekateri zgodovinarji dokazovali, da se samoupravljanje ni začelo po sporu z informbirojem in kot alternativa sovjetskemu modelu, pač pa (kot je trdil Edvard Kardelj) že med vojno (gl. npr. Jerca Vodušek – Starič, Začetki samoupravljanja v Sloveniji: 1949–53, Maribor 1983). Med odmevnejšimi knjigami, ki so (poleg vrste člankov v znanstvenem časopisju) v drugi polovici osemdesetih let vzpostavile kritično distanco, so bile Pirjevčeva Tito, Stalin in zahod (1985 italijanska in 1987 slovenska izdaja), Bilandžičeva Istorija SFRJ (1985) in Bekičeva Jugoslavija u hladnom ratu (1988). Konec osemdesetih let je tudi tedanji najvidnejši strokovnjak za sodobno jugoslovansko zgodovino Branko Petranovič zapisal, da je »Jugoslavija tudi po letu 1948 ostala komunistična država« (Istorija Jugoslavije 1918–1988, Beograd 1989, str. 240) in da se je jugoslovanska teoretična misel (»do tedaj omrtvičena s stalinističnim ideološkim totalitarizmom«) šele po sporu z informbirojem usmerila na »odkrivanje novih poti revolucije« (prav tam, str. 288).

[37] Edvard Kardelj, Sistem socialističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, Privredni pregled, letnik XXVI, 1977, str. 9.

za odmiranje državnih funkcij v gospodarstvu«.[38] Z druge strani pa uvajanje samoupravljanja »predstavlja najmočnejši odgovor na vprašanje, kje je resnična demokracija. Pri nas je demokracija zasnovana na materialni osnovi najširših množic delavcev. Občutijo jo množice, uporabljajo jo za uresničitev lepše in srečnejše prihodnosti za vse delavce naše države. To je odgovor tistim na zahodu, ko toliko govorijo, da pri nas ni prave demokracije, da je naša država policijska itd., in ki radi govorijo o našem pomanjkanju, o tem, da nimamo tega in onega itd. Da, pri nas je zares pomanjkanje marsičesa, ker nismo zmožni ustvariti dovolj sredstev, dovolj raznih predmetov za uporabo, dovolj vsega tistega, s čimer bi si ljudje polepšali življenje, dvignili svoj življenjski standard. Vendar smo prav sedaj na poti, da to uresničimo in uresničili bomo za vse, ne samo za manjšino ljudi, kot je to na Zahodu.«[39]

Po petindvajsetih letih, ko se je samoupravljanje razširilo tudi na druga področja in je bilo v zenitu svoje domače in mednarodne slave,[40] vmes pa je prišlo tudi do obračuna s t. i. partijskim »liberalizmom«, je sistem dobil tudi novo teoretsko definicijo. Označen je bil za sistem, v katerem se »lahko najbolj svobodno uresničuje dolgoročna družbeno-zgodovinska naloga delavskega razreda – prehod iz razredne v brezrazredno družbo«.[41] Sistem naj bi bil »prehoden« (od kapitalizma prek začetne faze socializma do komunizma) in zato še vedno specifična oblika »diktature proletariata«.[42] Ponovno teoretično vzpostavljanje popkovine z oktobrsko revolucijo je bilo predvsem posledica obračuna s partijskim »liberalizmom«, ki je bil usmerjen tehnokratsko in se ni kaj dosti menil za »revolucionarne tradicije«, čeprav se tudi liberalno usmerjeni komunisti niso odpovedovali socializmu. Kljub priznavanju, da ima pomanjkljivosti, pa je bilo samoupravljanje v uradnih dokumentih in govorih politikov označevano kot najnaprednejši in najbolj demokratičen sistem na svetu. Ta iluzija se je začela razblinjati v osemdesetih letih, po Titovi smrti, ko so začeli prihajati računi za kredite in je Jugoslavija zašla v hudo ekonomsko krizo. Oblasti so si sicer še naprej prizadevale vzdrževati mit o samoupravljanju kot najboljšem sistemu – predvsem s tezo, da je sistem teoretično dober, do težav pa prihaja zato, ker se v praksi ne uresničuje dosledno – vendar so začele iluzije zaradi drastičnega znižanja standarda, pomanjkanja življenjskih potrebščin in skokovitega naraščanja inflacije izginjati (vzporedno tudi drugi prav tako skrbno vzdrževani mit o neuvrščenosti kot idealni zunanji politiki – t. i. tretji poti med obema blokoma).

Komunisti: »največje zlo« slovenskega naroda?

Po koncu socializma (komunizma) negativna (»zločinska«) podoba slovenskega komunizma najbolj izhaja iz povojnega poboja domobrancev in drugih političnih nasprotnikov, političnih sodnih procesov in raznih oblik represije ter uvedbe totalitarnega sistema po sovjetskem vzoru. Temu se pridružuje očitana medvojna uzurpacija osvobodilnega gibanja in navezava na Sovjetsko zvezo (do leta 1948). Kritika je v zavest javnosti prihajalo postopno, že v zadnjem obdobju socializma, od prve polovice osemdesetih let dalje. S tem so pove-

[38] Razprava Borisa Kidriča na 6. kongresu KPJ, v: Boris Kidrič, Zbrano delo, 4. knjiga, Ljubljana 1976, str. 495.

[39] Iz govora druga Tita u Narodnojs skupštini FNRJ povodom predloga osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva 26. juna 1950, Komunist, letnik XXVI, št. 4–5, 1950 (prevod B. R.).

[40] Konec šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih let, ko je bil klasični parlamentarizem v krizi (študentske demonstracije, močan prodor levih – maoističnih ipd. – gibanj, terorizem), je postal samoupravni socializem zlasti pri levo usmerjenih intelektualcih na zahodu za nekaj let predmet intenzivnega preučevanja, saj so v njem videli možen alternativnega oziroma vmesnega modela med t. i. realnim socializmom in kapitalizmom.

[41] Iz platforme za pripremu stavova i odluka desetog kongresa SKJ, juna 1973 godine, Komunist, Beograd 1973, str. 37–46.

[42] Prav tam.

zane tudi ocene o legalnosti in legitimnosti sistema po letu 1945.[43] V luči teh dogodkov se ocenjuje celotna dejavnost komunistov, problematizira njihova družbena vloga (kot predvojna ilegalna organizacija naj ne bi imeli pravice do enakopravne družbene vloge kot drugi politični subjekti, čeprav jih je izven zakona postavil nedemokratični jugoslovanski režim in čeprav je legitimnost meščanskih strank v tridesetih letih vsaj vprašljiva, saj je niso merili na demokratičnih volitvah, jugoslovanski parlament pa po sporazumu Cvetković-Maček sploh ni deloval, režim je ustanavljal koncentracijska taborišča za nasprotnike, država je v času ko je bil notranji minister dr. Anton Korošec sprejemala protižidovsko zakonodajo, med vojno pa meščanske stranke sploh niso bile zmožne odgovoriti na zgodovinski izziv). Organizacija odporniškega gibanja, vloga v odporu in prispevek k določitvi slovenskih meja in državnosti, prelom s Sovjetsko zvezo in stalinizmom, izvedba modernizacijskih procesov, ki so jih na svoj specifičen (tudi represiven) način, s socialnim inženiringom izvedli po vojni, ker tega niso bile zmožne ali niso hotele prejšnje politične elite (socialno pravičnejša družba, ženska emancipacija, ločitev cerkve od države, industrializacija slovenske družbe, na nacionalnem področju postopna krepitev slovenske državnosti) so zasenčeni z negativno platjo njihovega delovanja. Čeprav so ankete javnega mnenja do obdobja socializma v glavnem prizanesljive, celo pozitivne[44], je resnično vrednotenje (še zlasti pri mlajših generacijah) težko izmerljivo. Na politološko-sociološki ravni se zadrego z oceno komunistične ideologije vloge komunistov skuša reševati z razločitvijo komunistov kot ljudi (z dobrimi nameni) in komunistične politike in ideologije kot negativne, izhajajoče iz logike boljševizma. Seveda to ni zadrega samo pri komunistih: »zasluge za narod«, pač mnogokrat niso v sozvočju z demokracijo. Kar zadeva zgodovinopisje, bi tvegal oceno, da se večji del sodobnega slovenskega zgodovinopisja giblje znotraj pretehtanega iskanja dobrih in slabih plati, vendar se v celoviti oceni komunističnega

[43] Zadnja strokovna razprava o tem (če odmislimo že večkrat navedene časopisne polemike) je bila na posvetu Slovenci in leto 1941 (aprila 2001). Glej Prispevke za novejšo zgodovino letnik XLI, št. 2. V zborniku je, – kar je sicer v slovenskem zgodovinopisju redkost – objavljen tudi večji del sicer polemične razprave.

[44] Ankete javnega mnenja (več o tem gl. SJM od 1990 dalje, zlasti pa SJM 95 in SJM 98 ter članek Božo Repe, Kaj Slovenci mislimo o svoji preteklosti, v: Anton Kramberger (ur.), Slovenska država, družba in javnost, Ljubljana 1996, str. 85–91) v preteklem desetletju in pol kažejo socializem kot sistem, v katerem je večina (od šestdesetih let dalje) živela dobro. Anketiranci sicer dokaj realno ocenjujejo socialistično preteklost, vendar je opazna težnja, da sistem idealizirajo, kar je gotovo tudi posledica liberalnega kapitalizma, ki je mnoge spravil na rob eksistence, jih grobo soočil s konkurenco in bojem za preživetje, ki ga prej niso bili navajeni ter povzročil veliko razslojevanje. Leta 1990 je razmere v povojnih desetletjih kot »čas strahu in zatiranja« označilo 8 odstotka ljudi, leta 1998 pa 3,9 odstotka. Za oznako »bilo je marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega« se je leta 1990 opredelilo 72,5 odstotka ljudi, leta 1998 pa 66,9 odstotka. S formulacijo »to je bil čas napredka in dobrega življenja« se je leta 1990 strinjalo 13,1 odstotka ljudi, leta 1998 pa 22,9 odstotka. Tezi, da so ljudje kljub komunizmu v desetletjih pred osamosvojitvijo v Sloveniji živeli sorazmerno svobodno, je leta 1995 pritrdilo 45,8 odstotka anketirancev, leta 1998 pa 45,2 odstotka. Leta 1995 se je 12,8 odstotka ljudi strinjalo s trditvijo, da je po letu 1945 pa vse do osamosvojitve vladala diktatura (leta 1998 14,7 odstotka). Pretežno pozitivne spomine na SFRJ je imelo leta 1995 34 odstotkov anketirancev (leta 1998 36,9 odstotka), tako pozitivne kot negativne 50,4 odstotka (leta 1998 47,8 odstotka), pretežno negativne pa 6,8 odstotka (leta 1998 5,4 odstotka). Okrog 80 odstotkov anketirancev v obeh merjenjih svoje življenje v Jugoslaviji ocenjuje kot dobro, z vidika človekovih pravic pa se ni prav nič omejeno počutilo dobrih 46 odstotkov ljudi, deloma omejeno 34 odstotkov (po anketi leta 1998 31,5 odstotka), zelo omejeno 5,5 odstotka (po anketi iz leta 1998 4,4 odstotka). Pri primerjanju s Sovjetsko zvezo je med merjenjema leta 1995 in 1998 povečalo število tistih, ki vidijo manj razlik, čeprav skoraj polovica anketirancev še vedno zaznava bistvene razlike v jugoslovanskem sistemu iz časov prvega povojnega obdobja in obdobjem od šestdesetih let dalje. Po anketi SJM leta 1995 je 18,3 odstotka anketirancev menilo, da se je sistem v SFRJ v prvih povojnih letih bistveno razlikoval od sovjetskega (leta 1998 je bilo takih anketirancev 16,3 odstotka), da se je delno razlikoval je menilo 40,3 odstotka anketirancev (leta 1998 32,9 odstotka), da se ni bistveno razlikoval pa 29,5 odstotka (leta 1998 31,8 odstotka). Za obdobje od šestdesetih let dalje jih je leta 1995 54,6 odstotka menilo, da se je bistveno razlikoval od sovjetskega sistema (leta 1998 je bilo takih še 45,8 odstotka), da se je deloma razlikoval 29,6 odstotka (leta 1998 je bilo takih 33 odstotkov), da se ni bistveno razlikoval pa je ocenjevalo 6,4 odstotka anketiranih (leta 1998 6,6 odstotka). Kasnejša merjenja kažejo manjša odstopanja od navedenih ocen, vendar ne bistvena.

gibanja na Slovenskem in vodilnih komunistov še išče, kar se ne nazadnje kaže tudi v tem, da nimamo celovite monografske študije o zgodovini komunističnega gibanja in stranke na Slovenskem, pa tudi ne biografij vodilnih komunistov. Del piscev (tudi zgodovinarjev) izhaja iz ocen o zločinskosti komunistov med vojno in po njej, o petinštiridesetletnem totalitarizmu, o tem da se slovenski komunizem (socializem) ni nikoli v bistvu razlikoval od sovjetskega.[45] Zdi se, da se želi nihalo bolj uravnoteženega zgodovinopisja, ki ga je stroka uspela v zadnjih dvajsetih letih nekako »zaustaviti« na sredini, na vsak način potisniti na drugi skrajni rob (»domobranska resnica namesto »partizanske resnice«). Takim pogledom naj bi prilagodili muzejske predstavitve in spremenili doslej uveljavljeno periodizacijo.[46] Ernest Renan, francoski filozof iz 19. stoletja, utemeljitelj (tedaj) modernega tipa nacionalizma, je izhajal iz prepričanja, da morajo ljudje ob izgraditvi skupne (nacionalne) identitete odnos do preteklosti vzpostaviti selektivno: v zavest si morajo vtisniti nekatere stvari iz preteklosti, druge pa temeljito pozabiti. Skozi dirigirano zgodovinopisje, nadzorovane medije, šolstvo, sistem praznovanj, obvladovanje proslavljanj, je mogoče uveljavljati selektivni pristop, težje pa je z mehaničnim prenašanjem vzorcev iz 19. v 21. stoletje izgraditi novo identiteto (zgodovinsko zavest), še zlasti če se nacionalizem kombinira le z ideologijo ene politične opcije. Komunistično gibanje že zdavnaj nima več političnih naslednikov, zato pa toliko več političnih nasprotnikov »za nazaj«. Pripadniki odporniškega gibanja so ostareli in v defenzivi, medtem ko za »domobransko resnico« stoji velik del političnih sil in katoliška Cerkev. Različni pogledi in polemike so za demokratično družbo nekaj normalnega. Če le ne prevlada skušnjava po uporabi politične moči za uveljavitev svoje »resnice.« Tako zgodovinsko izkušnjo že imamo. Ker velik del kritik na račun ravnanja komunistov leti na njihovo podrejanje drugih v Osvobodilni fronti (in tudi sicer), naj končam z mislijo Spomenke Hribar, ki je mnogo pred zgodovinarji odprla nekatera travmatična vprašanja bližnje preteklosti: »V tem smislu bo študija (Dolomitska izjava, op.p.) morda instruktivna tudi kdaj v prihodnje, saj je popolno obvladovanje družbe v interesu vsake stranke. In če se ta poslužuje metod in logike Dolomitske izjave, se zgodovina mora »ponoviti«.

---

[45] Razprave o petinštiridesetletnem totalitarizmu so bile intenzivne zlasti ob razstavi in izidu knjige Temna plat meseca (ur. Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998). Teza o jugoslovanski (slovenski) družbi kot totalitarni vsaj za obdobje od šestdesetih let dalje le stežka sledi uveljavljenim sociološkim kriterijem za »totalitarnost«, čeprav jo skuša dokazati precej piscev zlasti iz kroga Nove revije. S to tezo naj bi slovenske razmere vsaj na teoretski ravni izenačili z vzhodnoevropskimi sistemi (tudi drugimi, recimo polo-potovskim v Kampučiji in podobnimi), čeprav so tudi njeni zagovorniki (vključno z najvplivnejšimi politiki po uvedbi večstrankarstva in osamosvojitvi) za praktično uporabo še posebej v mednarodnih odnosih poudarjali razliko med slovenskim in vzhodnoevropskim tipom socializma. V razpravi o konkretnih zadevah (odprtost meja, večje možnosti izražanja kritičnega mnenja, položaj navadnih ljudi…) zagovorniki teze o petinštiridesetletnem totalitarizmu priznavajo razlike (tu se pogledi približujejo), na ravni definicije družbe pa vztrajajo pri tezi o totalitarizmu do leta 1990.

[46] Namesto dosedanjih ločnic v politični zgodovini: 1945–1948 (prevzem oblasti, sovjetski tip socializma); 1948– 1953 (spor z informbirojem, konec kolektivizacije, uvedba samoupravnega socializma, postopno odpiranje meja) in nato v začetku šestdesetih letih gospodarska reforma in začetki t.i. partijskega »liberalizma«, naj bi npr. nova periodizacija imela le dve obdobji z ločnico v šestdesetih letih. Drugo obdobje bi zajemalo razkroj Jugoslavije, prvo pa naj bi (po novem konceptu postavitve razstave v Muzeju novejše zgodovine) izgledalo takole: »Po zmagi Komunistična partija Jugoslavije izvede boljševiško revolucijo. V obdobju 1945–1960 se razvijejo najhujše ofenzive v partijski državljanski vojni proti Sloveniji in njenim prebivalcem, to je čas uveljavljanja leninistično- stalinističnega revolucionarnega modela s skrajnimi državno-terorističnimi metodami« (Jože Dežman: O prenovi stalne razstave Slovenci v XX. Stoletju, Dnevnik, 17.6. 2006). Sestavek je odgovor na komentar Tanje Lesničar Pučko: Temna stran temne strani (Dnevnik, 6.6. 2006), v kateri je avtorica komentirala javno predstavitev bodoče stalne razstave v navedenem muzeju. Med drugim je zapisala, da je Jože Dežman prišel na položaj direktorja muzeja kot povračilni udarec desnice, kot kazen za spodrsljaj s »svetlo stranjo meseca« (kritizirano stalno razstavo na katero je na pobudo Draga Jančarja kot reakcija nastala alternativna razstava in zbornik Temna stran meseca, op. p.), »…za take povračilne udarce pa se nikoli ne nastavi visoko strokovnih in aktualnopolitično nevpletenih in zrelih ljudi, ampak vedno konvertite«. Po mnenju avtorice »Dežmanova nova zgodovina« ponuja: »Skavte, verske obrede in Marijo Pomagaj kot 'temeljno identiteno os' Slovencev«.

Seveda ponoviti nikoli na enak način, vsekakor pa na isti način, z isto logiko. Vsaki stranki bi bilo namreč pogodu, da bi bila prva in glavna med drugimi, ki naj bi bili njeni »zavezniki«, da bi jih »vodila«...Toda ponavljanja te »zgodbe« si ne smemo več »privoščiti««.[47]

[47] Spomenka Hribar: Dolomitska izjava, Nova revija, Ljubljana 1991, str. 7.

Aleš Gabrič

Opozicija ali nasprotovanje novim oblastem v letu 1945

UDK 323.22(497.4)»1945«

GABRIČ Aleš, dr. zgod., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ales.gabric@inz.si

Opozicija ali nasprotovanje novim oblastem v letu 1945

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 303–312, cit. 32

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtor polemizira s stereotipoma o podpori oziroma nasprotovanju novi oblasti iz leta 1945 in o moči oziroma nemoči njene politične opozicije. Prvi stereotip, da je oblast uživala absolutno podporo prebivalstva in da so bile izjeme zgolj okupatorjevi sodelavci in agenti tujih držav, so v povojnem obdobju spodbujali komunisti. Drugega, da je močno opozicijsko voljo ljudi iz stvarnosti izbrisal zgolj teror politične policije komunističnega režima, so od padanja komunističnega režima naprej spodbujali ostri kritiki večinoma desničarskega političnega naziranja.

V prispevku avtor zavrača obe streotipni naziranji, saj nista podkrepljeni z nikakršnimi analizami tedanje stvarnosti. Ob tem opozarja, da nasprotovanja in kritik oblasti ne moremo preprosto enačiti s politično opozicijo. Za razliko od Srbije in Hrvaške, kjer je leta 1945 delovanje prijavilo tudi več opozicijskih strank, do tega v Sloveniji ni prišlo. Toda v Sloveniji je Osvobodilna fronta, za katero se je skrivala Komunistična partija Slovenije, že obvladovala večino političnega prostora in pritegnila v svoje vrste velik del prebivalstva, ki je bil pred vojno še naklonjen tradicionalnim slovenskim strankam. Na jugoslovanski ravni pa je morala Komunistična partija Jugoslavije šele ustvariti močno Ljudsko fronto, za katero bi lahko skrila svoje dolgoročne cilje, preoblikovati Jugoslavijo v državo sovjetskega tipa. Ob spraševanju, zakaj je bil politični položaj v Sloveniji leta 1945 precej drugačen kot v Srbiji ali na Hrvaškem, je vsekakor potrebno upoštevati tudi te dejavnike, ki pa jih kreatorji stereotipov preprosto izpuščajo.

Ključne besede: kritike oblasti, opozicija, Slovenija, Zveza demokratske mladine

UDC 323.22(497.4)»1945«

GABRIČ Aleš, Ph.D. in history, Senior Research Fellow, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ales.gabric@inz.si

Opposition or Contradiction to the New Government of 1945

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 303–312, 32 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Examined are the stereotype about the support of and the opposition to the new authorities in 1945 and the stereotype about the power and weakness of their political opposition. The first stereotype, stimulated by the Communists after the war, states that the Communist government had been wholeheartedly supported by the people. The only exceptions, according to this concept, were enemy collaborators and foreign agents. Since the downfall of the Communist regime at the end of the 20th century rigorous, mostly right-wing critics have been voicing their conviction that it was only the terror of the Communist political (secret) police that extinguished the strong oppositional will of the people.

The author posits that neither of the two stereotypes has been substantiated by an analysis of the actual situation. It is his belief that contradiction to and criticism of the government cannot be equaled to political opposition. In contrast to Serbia and Croatia, where in 1945 several oppositional political parties appeared on the political scene, this did not occur in Slovenia. This was because the Liberation Front, which was a cover for the Communist Party, had already occupied most of the available political space. It was upheld by a large proportion of those who prior to the war had supported traditional Slovene parties. The Communist Party of Yugoslavia, on the other hand, had yet to create a strong People's Front in order to conceal its long-term political goal, namely to transform Yugoslavia into a Soviet-type state. In order to establish why the political situation in Slovenia was so different from the ones in Serbia and in Croatia these factors have to be taken into account. Yet the creators of such stereotypes simply omit them.

Key words: criticism of the authorities, opposition, Slovenia, Union of Democratic Youth

Odnos Slovencev do nove komunistične oblasti v letu 1945 je bil v kasnejših letih deležen številnih zelo nasprotujočih si ocen, ki so se začele uveljavljati kot nekakšni historični stereotipi, ne da bi jih tisti, ki so jih izrekli, poskušali podkrepiti s konkretnimi podatki ali analizami. Črno-belo tipiziranje ni sicer nikakršna posebnost slovenskega ocenjevanja bližnje preteklosti, je pa po svoje zanimivo, da ta odprta problematika dolgo ni bila deležna kritičnejše analize

zgodovinopisja in se je v širši javnosti kot merodajno bolj ali manj uveljavilo dvoje nasprotujočih si stališč, ki so jih ljudje sprejemali v skladu s svojo svetovnonazorsko opredelitvijo.

Prvi stereotip so po vojni izoblikovali vodilni komunistični ideologi. Pogosto so kot »vir« ali izhodišče tega stališča navajali besede Josipa Broza Tita iz časa pred volitvami 11. novembra 1945, ko je ocenil, da se »opozicija naslanja v glavnem na ostanke Nedića, na ostanke Draže Mihailovića v Srbiji. (...) Na Hrvatskem se opozicija naslanja na ustaše, ki danes vpijejo 'živel kralj!' (...) V Sloveniji se naslanja na ostanke belogardistov.«[1] Podobne ocene so izrekli tudi drugi, ki so poudarjali, da nasprotniki oblasti oblikujejo stališča pod vplivom političnih stališč »tujih sil«. V javnih izjavah svojih političnih nasprotnikov običajno niso imenovali z oznako opozicija, pač pa so jih ocenjevali kot plačance zahoda, kot špijune in kot ostanke tistih »protiljudskih sil«, ki so prvo Jugoslavijo pripeljali do aprilske katastrofe leta 1941.

Med slovenskimi ocenami lahko kot tipične tovrstnemu razmišljanju omenimo besede notranjega ministra Borisa Kraigherja na seji politbiroja Komunistične partije Slovenije junija 1947, ko je govoril o t.i. Nagodetovem procesu. Poudaril je, da je treba sodni proces »smatrati kot udarec po sredini, odnosno buržoaziji in mu dati protidržavni špijunski karakter«, na temelju njegovih predlogov pa je politbiro sklenil, da morajo s »procesom in z političnim delom nazorno prikazati na osnovi materjala to grupo kot peščico špijonov, razrednih sovražnikov, plačancev inozemstva, ki nimajo nobene politične vsebine in katerih delo je brez vsake politične osnove.«[2]

Iz teh ocen izvirajoči stereotip najdemo še v Zgodovini Slovencev iz leta 1979, v kateri je sicer zgolj obrobno omenjen odnos prebivalstva do nove politične stvarnosti leta 1945. Dokaz, da naj bi ljudstvo dokaj enotno podpiralo novo oblast, naj bi bili uradni rezultati volitev (kar so že leta 1945 poudarjali tudi vodilni komunistični politiki), o opoziciji pa je zabeleženo le, da si je zaradi nemoči »izbrala pot abstinence, rovarjenja in lažne propagande doma in v tujini«.[3]

Temu nasprotni pogled na nasprotnike nove oblasti iz leta 1945 v Sloveniji se je porajal v osemdesetih letih in se utrjeval v devetdesetih po padcu komunističnega režima v Sloveniji. Izhajal je iz domneve o močnih nasprotnikih oblasti, ki naj bi jih iz obličja zemlje zbrisal zgolj teror politične policije komunističnega režima. Toda tovrstne hipoteze niso našle podkrepitve v sočasnih historiografskih analizah. Politično opozicijo iz leta 1945 v Jugoslaviji sta prva obširno analizirala Vojislav Koštunica in Kosta Čavoški v monografiji Stranački pluralizam ili monizam, ki je izšla leta 1983 v Beogradu, a v njej Slovenije skorajda nista omenjala in sta se večinoma omejila na Srbijo.[4] Prvo delo o opoziciji v Sloveniji je v osemdesetih napisal Peter Jambrek, toda njegova Oblast in opozicija v Sloveniji[5] iz leta 1989 je bolj sociološki in politološki tedaj aktualni oris potrebe po vzpostavitvi demokratične družbe in organiziranja politične opozicije, ni pa se dotikala opozicije v Sloveniji v preteklosti. Od omenjene sheme na odstopa niti monografija Jere Vodušek Starič Prevzem oblasti 1944–1946 iz leta 1992, saj je v poglavju o opoziciji omenjala skorajda izključno srbske in hrvaške politike, slovenskih pa ni zasledi.[6]

Kljub temu se je zlasti v dnevnem časopisju in polemikah med strankarskimi elitami pogosto omenjalo nasprotnike komunistične oblasti iz leta 1945 ter se jim prehitro pripisovalo

[1] Josip Broz Tito: Graditev nove Jugoslavije. Prva knjiga. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1948, str. 153.

[2] Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954 (zbrala in dodatno gradivo napisala Darinka Drnovšek). Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2000, str. 85.

[3] Zgodovina Slovencev. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1979, str. 890.

[4] Vojislav Koštunica – Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam : društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949. Beograd : Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.

[5] Peter Jambrek: Oblast in opozicija v Sloveniji. Maribor : Obzorja, 1989.

[6] Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1992. Poglavje Opozicija je na straneh 314–328.

opozicijsko vlogo do tedanjega režima. Slabost tega stereotipa je, da njihovi avtorji nikakor niso znali pokazati, kdo naj bi bili ti ljudje, kakšne so bile njihove želje ali celo politični programi. Poglavitni argument proti tistim, ki so trdili nasprotno, je bil, da nosijo dediščino indoktriniranosti s komunističnim šolstvom.

Nesporno dejstvo je, da je uživala oblast iz leta 1945 po eni strani močno podporo dela prebivalstva, da pa je po drugi strani naletela na nasprotovanje tistih, ki se niso strinjali z njenimi političnimi cilji in še bolj sredstvi. Nezadovoljstvo in iz tega izhajajoče nasprotovanje oblastem nam nazorno pokažejo anonimna pisma ljudi, v prvih povojnih mesecih naslovljena na predsednika Narodne vlade Slovenije Borisa Kidriča. Med tovrstne lahko npr. štejemo pisma, ki govorijo o povojnih pobojih in za zločin krivijo aktualno oblast. »Vilemira« z Dolenjske se je npr. sredi septembra 1945 predsedniku vlade predstavila kot »sestra dveh domobrancev, ki sta mladi življenju položila na oltar domovine, ker tako je velel domovine ukaz«. Kidriču je napisala, da sta bila iz Teharij odpeljana okrog 20. junija, ga kot odgovornega obtožila za poboje, »kajti kri njih, ki je bila po nedolžnem prelita dva meseca po končani vojni, bo nekoč zadušila tudi vas vse«. Poudarila je, da se ubiti »niso borili za 'svobodo', kakršno uživamo, ampak za boljšo bodočnost naroda«.[7]

»Katoliški duhovnik« je v anonimnem pismu Kidriču omenil nehumano ravnanje z zaprtimi in dodal, da amnestija pravzaprav ni prinesla dosti, ker so bili številni, ki bi morali biti izpuščeni, že prej ubiti. Predsednika vlade Borisa Kidriča je nato tudi v bolj političnem smislu vprašal: »Ali naj bo to priprava za volitve? Zelo, zelo slaba!«[8]

Najdemo lahko še več izrazov očitnega nezadovoljstva z oblastjo. Pri pismu, podpisanem s »katoličani«, se le-ti strinjajo s kritikami na račun nove oblasti iz pastirskega pisma katoliških škofov Jugoslavije, ki so omenjale neupoštevanje verske svobode. V pismih žena oficirjev in podoficirjev bivše jugoslovanske vojske, ki so bili zaprti, je opazen vedno večji obup in skokovita rast nezaupanja v pravičnost oblasti. Še posebej zanimivo je pismo, podpisano s »star partizan obrtnik«, ki opozarja na privilegije nove elite in kaže, da se je tudi del partizanske strani naglo odvračal od oblasti, ki jo je pomagal vzpostavljati.[9]

Za nekatere od kritik lahko trdimo, da so jih napisali ostri nasprotniki oblasti iz leta 1945, za nekatera druga, tudi podpisana, pa velja, da so v njih posamezniki kritizirali to ali ono napako oblasti, ne da bi ob tem hkrati izrazili tudi popolno nezadovoljstvo z oblastjo oziroma si želeli njegove zamenjave. Toda že dejstvo, da so številne kritike izrečene anonimno, priča o nesproščenem nesvobodnem vzdušju, v katerem si ljudje ne upajo javno in glasno povedati, kaj si mislijo.

Nestrinjanja ali nasprotovanja oblastem pa ne gre preprosto enačiti z opozicijo v pomenu organizirane politične stranke v demokratičnih državah. Za številne res lahko trdimo, da so bili opozicionalni do oblasti, niso pa načrtovali ustanovitve (opozicijske) politične stranke, ki bi nestrinjanje z obstoječo oblastjo in njeno politiko oblikovala v celovitejši demokratični politični program. V omenjenih anonimnih pismih se npr. njeni avtorji ne sklicujejo na nobeno politično avtoriteto, niti slovenskih politikov v tujini, ki jim tovrstna podpora ne bi mogla škodovati, ne omenjajo. Kot edino verodostojno mnenje se večkrat omenja stališče vodstva rimskokatoliške cerkve. Ta je bila tudi v naslednjih letih označena kot najbolj opozicionalna do komunistične oblasti, toda njena stališča do političnih vprašanj pogosto niso izhajala iz demokratičnih izhodišč in njenih pogledov vsekakor ne moremo enačiti s tistim, kar bi pričakovali od demokratično usmerjene opozicije. Za številne nasprotnike komunistične oblasti po letu 1945 (pa tudi za kritike »z zamudo« iz časov po letu 1990) velja, da so se v svojih stališčih

[7] Arhiv Republike Slovenije (AS), AS 223, š. 28, Pismo Vilemire – tov. Kidriču, brez datuma.

[8] AS 223, š. 28, Katoliški duhovnik – Gospodu Predsedniku narodne Vlade za Slovenijo, brez datuma.

[9] Vsa omenjena pisma se nahajajo v: AS 223, š. 28.

izkazali bolj s svojimi protikomunističnimi načeli, ne pa hkrati s tem tudi z demokratičnimi. V uvodniku zbornika Temna stran meseca je Drago Jančar pojasnil, da slovenskim komunistom njihov antifašizem ne more biti opravičilo za zločine, ki so jih zakrivili, ko so se dokopali oblasti. Ob tem je zapisal misel, o kateri ne gre dvomiti: »Vsak demokrat je antifašist, ni pa vsak antifašist že demokrat«.[10] Misel pa bi lahko iz nasprotnikov fašizma in nacizma razširili tudi na nasprotnike tretjega totalitarizma 20. stoletja in dodali: »Vsak demokrat je antikomunist, ni pa vsak antikomunist že demokrat«.

Tistih Slovencev, ki so nasprotovali politični usmeritvi, ki je vodila v komunistični totalitarni sistem, je bilo veliko in jih ni težko naštevati. Problem pa nastane, ko je treba izbrskati tiste, ki so kot nasprotniki komunističnega režima poskušali predstaviti drugačno, bolj demokratično vizijo prihodnosti. Težava je že, kam v tej shemi uvrstiti vodilne s taborskega parlamenta iz 3. maja 1945. Ob koncu vojne so bili v tujini, pa tudi njihovo delo pred koncem vojne ni naletelo na večji odziv doma, še manj pa v tujini, saj so zmagovalke 2. svetovne vojne v tem času že priznavale začasno vlado, sestavljeno po sporazumu med Josipom Brozom Titom kot predsednikom vlade osvobodilnega gibanja in Ivanom Šubašićem kot predsednikom kraljeve vlade v izgnanstvu.

V Sloveniji je Osvobodilna fronta, ki ji je načeloval politbiro Komunistične partije Slovenije, neposredno po vojni uživala precejšnjo podporo prebivalstva. Poglavitno zaslugo pri tem gre iskati v dejstvu, da je bila del protifašistične koalicije, ki je Jugoslavijo/Slovenijo uvrstila na stran zmagovitih sil, okupatorja pa so iz slovenskega ozemlja večinoma izgnale enote jugoslovanske vojske. Slovenija se je po vojni razširila proti zahodu na račun Italije, postala je federalna enota v Jugoslaviji in ime Slovenija je prvič postalo (sicer bolj formalno) uradno državno ime. Dodatne politične točke si je nova oblast pridobila z nekaterimi že v prejšnji Jugoslaviji zahtevanimi spremembami, ki pa so jih uresničili šele po vojni. Takšni sta npr. bili izvedba agrarne reforme in pa emancipacija žensk, ko smo dobili tudi prvo Slovenko ministrico.

Da je nova oblast uživala relativno široko podporo prebivalstva, so poročali tudi tisti, ki bi na oblasti raje videli koga drugega kot pa Tita in komuniste. Iz ameriške ambasade v Beogradu so jeseni 1945 v Washington poročali, da Jugoslavija postaja policijska totalitarna država z diktatorskim Titom na čelu, da državljani ne uživajo temeljnih političnih svoboščin, vendar prave opozicije kljub temu ni na obzorju.[11] Nekaj mesecev kasneje, januarja 1946, so iz britanskega veleposlaništva poročali v London, da bi brez partizanov Jugoslavija dočakala konec vojne v popolnem razsulu. Da je lahko pred vojno nepomembna ilegalna komunistična stranka konec vojne dočakala na čelu močnega osvobodilnega gibanja in na oblasti, je britanski ambasador krivil zlasti stare politične stranke in njihove zmote v presojanju političnega položaja.[12]

Slovenske politične stranke, skupine in politiki, ki bi lahko leta 1945 tvorili jedro demokratične opozicije, so bili še bolj nebogljeni kot njihovi somišljeniki v Srbiji ali na Hrvaškem. Poskusov legalnega organiziranja opozicije v Sloveniji ni bilo, čeprav je formalna možnost zaradi pritiskov zahodnih velesil in sporazuma Tito-Šubašić v prvem povojnem obdobju vsaj načeloma obstajala. Leta 1945 je v Jugoslaviji delovalo devet političnih strank. Dve med njimi, Zemljoradnička stranka in Komunistična partija se sploh nista registrirali,

[10] Drago Jančar: Temna stran meseca. V: Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990 (ur. Drago Jančar). Ljubljana : Nova revija, 1998, str. 22.

[11] Lorraine M. Lees: Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia, and the Cold War. The Pennsylvania State University, 1997, str. 5–6.

[12] Katarina Spehnjak: Javnost i propaganda : Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske : 1945–1952. Zagreb : Hrvatski institut za povijest : Dom i svijet, 2002, str. 26.

saj sta kot celota vstopili v vladajočo Ljudsko fronto; komunistična partija je tako, čeprav je dejansko vladala, formalno še vedno delovala ilegalno. Prijave za registracijo strank so predložili večinoma Beograjčani, Zagrebčani in prebivalci večjih srbskih mest, slovenskih politikov pa ni bilo med njimi.[13]

V Sloveniji so v prvih povojnih mesecih o možnosti političnega organiziranja (če seveda odmislimo člane Osvobodilne fronte, slovenskega dela vladajoče Ljudske fronte Jugoslavije) razglabljali nekateri katoliški in liberalni politiki. Toda to so bili, kot je napisala v poročilu tajna politična policija OZNA, »povsem začetniški, med seboj nepovezani poskusi za obnovo njihove politične aktivnosti, ki pa ne presegajo območja njihovega stalnega bivališča«.[14] Del katoliških in liberalnih politikov je bil že v emigraciji, del tistih, ki so bili v Sloveniji, pa je deloval v Osvobodilni fronti. Nekateri so že polnili zapore in čakali na t.i. politične sodne procese. Toda politična policija je imela v drugih središčih, zlasti v Beogradu in Zagrebu, veliko več opravka s preganjanjem političnih nasprotnikov, saj je bila zbirka opozicionalcev dosti bolj pestra in aktivna. V Sloveniji pa že dogovarjanja med ostanki ostankov nekdaj najpomembnejših slovenskih strank niso dala skorajda nikakršnih rezultatov.

Uradna opozicija v Beogradu in Zagrebu ni imela realnih možnosti za delovanje, saj je imela komunistična oblast popoln nadzor nad policijo, vojsko in mediji. Milan Grol, voditelj Demokratske stranke, najpomembnejše opozicijske stranke, se je v svojem časopisu Demokratija vprašal, o kakšni enakopravnosti v političnem boju, ki so ga obljubljali Tito in njegovi, lahko govorimo, če ima Ljudska fronta na razpolago 130 časopisov, opozicija pa le enega,[15] torej njegovo Demokratijo. V tej je bila objavljena tudi izjava opozicijskih strank iz 20. septembra 1945, da bodo bojkotirali volitve, ker oblast ni omogočila enakopravnih pogojev za delovanje opoziciji. Izjava za Slovenijo ni imela tolikšnega pomena kot za Srbijo in Hrvaško, saj v Sloveniji ni bilo registrirane opozicijske stranke. Pripis na koncu izjave, da bodo »današnjem sporočilu sledile odločitve skupin v Zagrebu in Ljubljani«, je Grol podkrepil s trditvijo o dogovorih z opozicijskimi voditelji iz drugih delov države: »Izmenjava misli z naprednimi skupinami v Ljubljani je zagotovila tudi to solidarnost.«[16]

Težava Grolovih omemb je v tem, da ni nikoli pojasnil, kdo so ti »iz Ljubljane«. Imena opozicijskih voditeljev iz Beograda in Zagreba so bila vsem znana, »Slovenci« ali »Ljubljančani« pa so vedno ostali zgolj to, brez osebnih ali strankarskih oznak. Tudi ko je Hrvatska seljačka stranka premišljevala o koaliciji kmečkih strank, je upala, da se ji bodo pridružili v Srbiji Zemljoradnička stranka (torej konkretno ime) »in predstavniki kmetov v Sloveniji«[17] (zopet nejasno, kdo naj bi to bili). »Slovenci« so bili brez imen, kar je ostalo v navadi tudi še po volitvah, ko so se zaradi prepričljive volilne zmage Ljudske fronte poskušali povezovati opozicijski politiki iz vse države.

Vzrok za tako nemoč opozicije v Sloveniji gre iskati že v medvojnih dogodkih na slovenskih tleh. Osvobodilna fronta je razvila široko razvejano dejavnost in vanjo pritegnila velik del ljudi, pred vojno naklonjenega tradicionalnim slovenskim strankam, ki so zaradi pasivnosti izgubljale na moči in pomenu. Že pred prvim kongresom Osvobodilne fronte Slovenije, ki je bil 16. julija 1945 v Ljubljani, je ta bila enovita politična organizacija, ki jo je v zakulisju vodila Komunistična partija Slovenije. Takšen odnos na jugoslovanski ravni med Komunistično

[13] Momčilo Pavlović: Politički programi Demokratske narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske, Demokratske, Socijalističke i Socijal-demokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine. Istorija 20. veka, III, 1985, br. 1, 119–155; Zdenko Radelić: Hrvatska seljačka stranka 1941.–1950. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 1996.

[14] Iz arhivov slovenske politične policije (ur. Jože Pučnik). Ljubljana : Veda, 1996, str. 169.

[15] Demokratija (Beograd), I, št. 5, 25. 10. 1945.

[16] Demokratija, I, št. 1, 27. 9. 1945.

[17] Radelić, Hrvatska seljačka stranka, str. 51.

partijo Jugoslavije in Ljudsko fronto Jugoslavije v prvih povojnih mesecih še ni bil dosežen in je partija šele utrjevala fronto kot svojo transmisijsko organizacijo.

Iskanje opozicionalcev, ki bi imeli jasno demokratično vizijo prihodnosti, je zato na Slovenskem precej težje kot v Srbiji ali na Hrvaškem. O možnem organiziranju opozicije so v Sloveniji razmišljali le redki posamezniki, ki so bili, vsaj nekateri, v stiku z opozicijo drugod v državi. Z vodjem opozicije Milanom Grolom je bil iz Slovenije v stiku krog Črtomirja Nagodeta, ki je na začetku vojne kot skupina Stara pravda še deloval v Osvobodilni fronti, a se z njo zaradi različnih pogledov na bodočnost Jugoslavije razšel že leta 1942. Nagodetov politični sodelavec Ljubo Sirc, ki je tudi obiskal Grola, je v spominih zapisal: »V Ljubljani smo še enkrat poskušali organizirati opozicijo. Dr. Nagode, neki profesor in jaz smo se sestali z dvema zastopnikoma katoliške stranke in socialdemokratov. Razgovori so bili brez rezultatov. Zdi se mi, da je bil glavni razlog za to očitna nezmožnost kakršnegakoli javnega dela, kar je preplašilo voditelje kakor tudi njihove morebitne pristaše.«[18]

Strah pa ni bil edini vzrok za neuspeh, saj si tisti, ki naj bi se zbrali v skupni protikomunistični opoziciji, niso vselej zaupali, še posebej zadržani pa so bili do tistih, ki so med vojno sodelovali z okupatorji. Nekateri opozicionalci so računali tudi na stare prijatelje, ki so bili leta 1945 že v Osvobodilni fronti, a so se takšna pričakovanja kmalu izkazala za račun brez krčmarja. Črtomir Nagode si je v svoj dnevnik zapisal, da je njegov sodelavec Leon Kavčnik septembra 1945 »obhodil 'opozicionalo', pa je mnenja, da je najbolje, če pasivno čakamo«.[19]

Nezmožnost združiti omembe vredno opozicijsko stranko je pozornost opozicionalcev obrnila kar proti vladajoči stranki, proti nekomunističnemu delu Osvobodilne fronte. Nagode si je 24. oktobra 1945 v dnevnik zabeležil: »Baje bodo Snoj, Kocbek, Vavpetič organizirali opozicijo.« Toda Franc Snoj, pred vojno član katoliške stranke, je dva dni kasneje, kot si je vestno zabeležil Nagode, zavrnil tovrstne namige.[20]

Govorice so seveda prišle tudi na ušesa politične policije, ki je namesto na (nemočno) opozicijo postajala vse bolj pozorna na protikomunistično opozicijo znotraj Osvobodilne fronte. Pozornost so usmerili zlasti na krščanske socialiste okoli Edvarda Kocbeka, na katoliškega politika Franca Snoja in liberalca Vlada Vavpetiča. Veliko ljudi je menilo (tedaj in kasneje), da je tisti, ki bi lahko največ naredil za pluralizacijo Slovenije, Edvard Kocbek. Toda kot izrazit protiklerikalec je menil, da mora Osvobodilna fronta vztrajati kot enotna organizacija širokega ljudskega gibanja, ki naj bi omogočala idejno avtonomnost njenih sestavnih delov. Kocbek si ni prizadeval za oblikovanje krščanskih socialistov kot samostojne politične skupine ali celo stranke izven fronte, temveč je napore usmerjal v idejno krepitev skupine in kulturnopolitično delo, ki naj bi jo imela krščansko socialistična skupina kot nosilka krščanskih duhovnih vrednot v Osvobodilni fronti. Za glavne cilje si je začrtal ponovno izdajanje revije Dejanje, samostojno založbo, skrb za versko vzgojo, torej bolj kulturnopolitične kot pa ožje politično organizacijske naloge.[21]

Tudi ko je prebral in nato v dnevniku pohvalil Demokratijo Milana Grola, torej edini opozicijski časopis, ali ko je kritiziral pastirsko pismo katoliških škofov, Kocbek ni omenjal, da gre za opozicijo in tudi ni namignil, da bi mu bil tak način razmišljanja bližji kot tisti, ki ga je uradno zagovarjala Osvobodilna fronta. Ko se je z Ladom Vavpetičem pogovarjal o neenakopravnosti nekomunistov v fronti in o prevelikem vplivu komunistov v njej, nista premišljevala o razbijanju fronte temveč o večji avtonomiji njenih delov. V dnevnik si je Kocbek zapisal Vavpetičevo misel, da se ta »s tovariši počuti kot del nepriznane, toda vendarle žive

[18] Ljubo Sirc: Med Hitlerjem in Titom. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1992, str. 234.

[19] AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0357.

[20] AS 1931, 80-1/IV Nagodetov dnevnik, list 0359.

[21] Več o tem glej: Aleš Gabrič: Na ostrem robu med pozicijo in opozicijo. V: Krogi navznoter, krogi navzven : Kocbekov zbornik (ur. Niko Grafenauer). Ljubljana : Nova revija, 2004, str. 146–159.

SDS (Samostojne demokratske stranke, op. A.G.). (...) Izraža željo po idejni enotnosti OF in po skupinski samostojnosti njenih članov.«[22]

Popolnega obvladovanja fronte v Sloveniji so se zavedali tudi komunisti. Ko je Edvard Kardelj svetovalcu sovjetske ambasade v Jugoslaviji Čuvahinu pojasnjeval vzroke za »neuspeh« volitev v mariborskem okraju, kjer se je na novembrskih volitvah leta 1945 znašlo največ glasov v skrinjici brez liste v vsej Jugoslaviji, je skladno s komunistično doktrino krivdo valil na tuje agenture, na vpliv Angležev iz angleške okupacijske cone v Avstriji takoj za mejo in na delo »reakcionarjev«, ki naj bi jih po volitvah že zaprli. Zanimiva pa je Kardeljeva pojasnitev Čuvahinu, da v Osvobodilni fronti ni nobene druge stranke kot komunistične in da tudi krščanski socialisti (v poročilu svetovalca sovjetske ambasade imenovani krščanski demokrati) ne predstavljajo nobene težave. Kardelj je zaključil, da »če na volitvah v Sloveniji ne bi nastopila Fronta, ampak kompartija, bi bili rezultati povsem enaki«.[23]

Z enotnostjo podpore Ljudske fronte in Komunistične partije se drugod po Jugoslaviji očitno niso mogli pohvaliti. Zanimivo je tudi, da Kardelj za slabe rezultate ni krivil rimskokatoliške cerkve, ki so jo sicer šteli za najbolj močno opozicionalno silo v Sloveniji; na Hrvaškem je bila npr. ob njej še zelo močna in dejavna tudi Hrvatska seljačka stranka. Na Slovenskem pa je ostala rimskokatoliška cerkev, po tem ko si je oblast podredila večino (oziroma skorajda vse) druge državne in nedržavne ustanove, edina pomembnejša organizacija izven nadoblasti komunistične oligarhije. Vodstvo cerkve na Slovenskem je bilo z begom škofa Gregorija Rožmana v tujino brez vrhovnega pastirja, sledeč tradiciji pa je vodstvo cerkve 11. julija 1945 izjavilo lojalnost novim oblastem. Ta korak je storil kanonik Anton Vovk v spremstvu predstavnikov duhovščine ljubljanske škofije na obisku pri predsedniku vlade Borisu Kidriču. V izjavi so se po izreku lojalnosti zavzeli za skupne napore pri obnovi domovine, omenili, da je med vojno tako kot vse ljudstvo trpela tudi cerkev in da so v kaotičnih razmerah grešili tudi nekateri duhovniki in katoličani. Izrazili so upanje, da jim bo nova oblast omogočila opravljanje običajnih verskih opravil, saj jim je bila zagotovljena svoboda vesti.[24]

Kot velja za podobne izjave, se vodstvo rimskokatoliške cerkve v njem ni opredeljevalo do političnih vprašanj in do novega režima, temveč ga je sprejelo kot neizpodbitno dejstvo. Na teror nove oblasti pa se je vodstvo rimskokatoliške cerkve na celotnem jugoslovanskem ozemlju odzvalo v pastirskem pismu katoliških škofov Jugoslavije, sprejetem na konferenci od 17. do 22. septembra 1945 v Zagrebu. Podpisali so ga tudi predstavniki cerkve s slovenskega ozemlja, in sicer lavantinski škof Ivan Tomažič, generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk in generalni vikar za Prekmurje Ivan Jerič.[25]

Katoliški škofje Jugoslavije se namerno niso neposredno opredeljevali do širših političnih vprašanj in nove družbene ureditve, saj so izhajali iz načela »cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu kar je božjega«.[26] Bolj so se posvetili vlogi katoliške cerkve v novi ureditvi odnosov med državo in cerkvijo, in pri tem skladno s cerkvenim pravom poudarili, da naj bi zadnjo besedo pri tem imel Vatikan (in torej ne oblast države, v kateri lokalna cerkev deluje). Cerkveno vodstvo je upravičeno ostro opozorilo na zločine, ki jih je zakrivila oblast, na duh nesvobode in nepravičnosti, ki se je širil v vse pore življenja. Toda ob številnih omembah kratenja pravic katoličanov in katoliške cerkve ter zadev, ki so se dotikale vseh ljudi, katoliški škofje

[22] Edvard Kocbek: Dnevnik 1945. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1991, str. 50.

[23] Vostočnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov 1944–1953 gg. Tom I, 1944–1948 gg.. Moskva-Novosibirsk, dok. 117, str. 314.

[24] Resnici na ljubo : izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih (ur. France M. Dolinar). Ljubljana : Družina, 1998, str. 17–21.

[25] Anton Vovk: V Gospoda zaupam : iz zapisov nadškofa Antona Vovka (ur. Bogdan Kolar). Ljubljana : Družina, 2000, str. 114–128.

[26] Prav tam, str. 115.

nasproti ekskluzivizmu vladajoče ideologije niso postavili zahteve po spoštovanju različnosti svetovnonazorskih opredelitev, temveč so izhajali iz edino zveličavne resnice lastne ideologije. Na eni strani so kritizirali novega revolucionarnega duha v šolstvu (torej vsiljevanje ene ideologije), po drugi pa opozarjali na začetek izrinjanja verouka iz učnih načrtov (torej konec vsiljevanja lastne ideologije) in na širjenje »teorije o postanku človeka iz opice«. Niso se zavzeli za enakopravnost cerkvene in civilne poroke, temveč so civilni zakon napadli kot nek tujek v novi stvarnosti, ki naj bi jemal svetost krščanskemu zakonu. Ločevanje na naše (= pravilno) in vaše (= napačno) je razvidno tudi v enem od sklepnih poudarkov pastirskega pisma: »Mi, katoliški škofje Jugoslavije, kot učitelji resnice in zastopniki vere, odločno obsojamo materialistični duh, od katerega človeštvo ne sme ničesar dobrega pričakovati. A obenem s tem obsojamo seveda vse ideologije in vse družbene sisteme, ki svoje življenjske oblike ne gradijo na načelih Razodetja in krščanstva, marveč na napačnih temeljih materialističnega, torej brezbožnega filozofskega nauka.«[27]

Predstavniki rimskokatoliške cerkve so se kot učitelji resnice, tako kot vodilni komunistični ideologi, sklicevali na eno in edino resnico. Toda razlika med njimi je bila, da so bili komunisti na oblasti in da so svojo resnico uveljavljali z vsemi možnimi sredstvi. V odgovoru na pastirsko pismo sta Tito in Edvarda Kardelj bolj govorila o Hrvaški in prvopodpisanem pod pismom, zagrebškemu nadškofu in predsedniku škofovskih konferenc Alojziju Stepincu, ter tako nakazala, da jemljejo pismo bolj kot hrvaško zadevo. Na seji slovenske vlade 1. oktobra 1945 je notranji minister Zoran Polič povedal, da naj bi mu tudi Anton Vovk v pogovoru izjavil, »da večina izvajanj v pastirskem listu ne velja za Slovenijo, ampak za Hrvatsko«.[28] Pastirskemu pismu katoliških škofov Jugoslavije je močan politični pridih dajalo že dejstvo, da je bilo sprejeto istega dne kot izjava opozicijskih strank, da bodo bojkotirale volitve.

Branje pastirskega pisma po cerkvah bi lahko šteli za najbolj odločno javno potezo na Slovenskem leta 1945, usmerjeno proti komunistični oblasti. Toda po že omenjenih razlikah med protikomunizmom in demokracijo je bila izjava seveda bistveno bolj prvo kot drugo. Če pa iščemo v Sloveniji tiste, ki so skušali najbolj izpostaviti tudi demokratično usmeritev zahodnoevropskega tipa in so v tej smeri tudi naredili nekaj konkretnih korakov, se moramo ozreti proti ilegalni mladinski organizaciji, katere delovanje ni pustilo za seboj veliko sledov.

Gre za Zvezo demokratske mladine, ki je nastala že v prvih povojnih mesecih, bolj aktivna pa postala v predvolilnem času. Eden od njenih vodilnih članov Ivan Žigon je v spominih zapisal, da je najbolj verjetna »domneva, da je z njo začela opozicija Grol-Šubašić, da bi pridobila glasove za bližnje volitve«.[29] Nekateri voditelji so bili sorodstveno povezani z znanimi slovenskimi politiki ali javnimi delavci. Glavni organizator Zveze je bil npr. Vladimir (v virih krajše Lado) Krek, nečak emigrantskega prvaka Slovenske ljudske stranke Mihe Kreka. Po načelih ilegalnih organizacij so člani Zveze demokratske mladine poznali le neposredno nadrejene, tako da bi vdor politične policije povzročil čim manjšo škodo. Jeseni 1945 so začeli izdajati prve skromne tiske, v novoletnem času pa so začeli kot glasilo Zveze demokratske mladine tiskati ciklostirani časopis Zarja svobode, ki naj bi izražala stališča krščanskodemokratske in krščanskosocialistične mladine. Ivan Žigon je o glasilu zapisal: »Nekako po novem letu 1946 so se v 'Zarji svobode' pojavili hudo nedemokratični, provokativni članki. V enem je pisalo tudi 'Smrt Titu'. To me je motilo, ker je preveč smrdelo po komunističnih metodah in ko je izdajanje 'Zarje svobode' prišlo v moje roke, sem take radikalne izpade izpustil ali pa vrnil,

[27] Prav tam, str. 126.

[28] AS 223, š. 306, Zapisnik 5. redne seje Narodne vlade Slovenije, 1. 10. 1945.

[29] Ivan Žigon: Življenjski izzivi. Ljubljana : Avstralski Slovenci v Sloveniji, 1994, str. 77.

da jih avtor popravi. Nisem hotel, da bi naš časopis postal podoben komunističnim zmazkom, v katerih je kar mrgolelo prostaških besed in napadov.«[30]

Nekaj skromnih ohranjenih številk Zarje svobode potrjuje Žigonove navedbe, da so hoteli proti komunistom nastopiti z zagovorom demokracije. Kot primer naj omenim uvodni prispevek 5. številke Zarje svobode iz 17. februarja 1946, ki so ga naslovili »Zmaga demokracije v Org. združenih narodov«. Objavili so povzetek razprave iz seje OZN, na kateri je jugoslovanski delegat Aleš Bebler zahteval, naj vrnejo »vse vojne izseljence v tiste države, iz katerih so pobegnili«. Ob pričakovani podpori sovjetskega in poljskega delegata je Bebler naletel na prav tako pričakovano nasprotovanje Eleanor Roosevelt, ki je bila v letih 1945 do 1953 predstavnica ZDA v OZN, postala v njej leta 1946 predsednica komisije za človekove pravice in bila ena od idejnih avtoric OZN-ove Splošne deklaracije o človekovih pravicah iz leta 1948. Rooseveltova je po pisanju Zarje svobode Beblerjeve zahteve zavrnila z utemeljitvijo, da je treba ločiti med vojnimi zločinci, ki naj bi jih vrnili v države, kjer so storili zločine, in med političnimi nasprotniki obstoječih režimov: »Bilo bi proti najosnovnejšim pravilom demokracije, če bi se politične nasprotnike kakega režima s silo vračalo tistemu režimu«. Angleški delegat pa je komunistični predlog zavrnil kar z vzornikom komunistov in jim navrgel, da je nekoč Velika Britanija nudila politično zatočišče Karlu Marxu, kjer je ustvarjal dela, ki so bila osnova za ideologijo, ki je bila kasneje ena najhujših nasprotnic angleškega državnega ustroja. Dodal je, da je to dokaz demokratične usmeritve njihove države, ki jo angleški narod nima namena opustiti.[31]

Nekaj ohranjenih številk Zarje svobode nam Zvezo demokratska mladine zveze prikazuje kot zagovornika protikomunističnih in tudi demokratičnih vrednot. Čeprav ni znano, da bi objavili kakšen politični program (morda so bile programske smernice objavljene v prvi številki Zarje svobode, ki je med pregledanim gradivom nisem našel in verjetno ni ohranjena), objavljeni prispevki v strankinem glasilu dovolj jasno izpričujejo zahteve po temeljnih človekovih političnih svoboščinah. Vodstveni člani so morali očitno imeti dobre zveze s slovenskimi politiki v tujini ali s tujimi predstavniki v Sloveniji (v Ljubljani je tedaj deloval angleški konzulat), morda pa kar z obojimi, saj novic in podrobnosti, ki jih je prinašalo strankino glasilo, v enostransko usmerjenem slovenskem legalnem časnikarstvu tedaj ni bilo mogoče zaslediti. Ob poročanju o zasedanju varnostnega sveta OZN o grškem vprašanju je uredništvo Zarje svobode npr. pripisalo: »Govor g. Bevina (zunanjega ministra Velike Britanije, op.p.) je naveden bolj obširno, ker ga naši dnevniki niso priobčili.«[32]

Vodstvo stranke je bilo sredi februarja 1946 še precej optimistično glede svojega nadaljnjega dela, toda aretacije vodilnih članov konec tega meseca so zavrle delovanje organizacije, ki se je na nekaterih ljubljanskih gimnazijah izkazala kot dostojen konkurent komunistični mladinski organizaciji.

Vsi, razen redkih zapeljancev in tujih agentov, v Sloveniji leta 1945 torej niso v en glas pozdravljali novih oblastnikov, kot so to radi poudarjali vodilni komunisti. Po drugi strani pa tudi iskanje odgovora, zakaj se nezadovoljstvo z novo oblastjo iz leta 1945 na Slovenskem ni izražalo tudi v oblikovanju in podpiranju močnejše opozicijske stranke, kot je to bilo v Srbiji in na Hrvaškem, zahteva premišljeno analizo, ne pa stereotipne označbe, da je z njo pospravila politična policija novega totalitarnega režima. Vzrok bo verjetno treba iskati tudi v drugačnem razvoju osvobodilnega gibanja v Sloveniji in v drugih delih Jugoslavije. Poziv k odporu, ki je bil tako mamljiv za zatirane narode, je v Sloveniji glasneje širila le Osvobodilna fronta, za katero so se skrivali komunisti. V široko razvejano odporniško gibanje, ki se ni tako kot v drugih

[30] Prav tam, str. 80.

[31] AS 1799, š. 192, Zarja svobode, leto I, št. 5, 17. 2. 1946.

[32] AS 1799, š. 192, Zarja svobode, Izredna izdaja 3a, 6. 2. 1946, str. 1.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO Inštitut za novejšo zgodovino Inštitute for Contemporary History Ljubljana, Slovenija inz

predelih Jugoslavije omejevalo bolj ali manj le na osvobojeno ozemlje, so uspeli pritegniti tudi ljudi, ki so bili pred vojno še volilna baza tradicionalnih slovenskih strank, ki pa so s politiko pasivnega čakanja izgubljale podporo ljudi, ki so hoteli storiti nekaj, ker niso mogli prenašati okupacije in ponižanja. Ob osvoboditvi maja 1945 novi oblasti na Slovenskem ni bilo šele treba začeti vzpostavljati široke frontne organizacije, za katero bi se lahko komunisti skrili, saj so to, za razliko od drugih delov Jugoslavije, storili že v vojnih letih.

Scenarij, ko se je v kaotičnih razmerah majhna revolucionarna skupina ljudi brez moralnih zadržkov in z gesli, atraktivnimi za široke sloje prebivalstva, prebila na oblast, je bil v zgodovini že preigravan. Manj razumljiv in bolj nelogičen je scenarij, ko politična skupina, ki se sklicuje na štiri petinsko podporo prebivalstva, ni sposobna ustrezno reagirati na iste kaotične razmere in se krog ljudi, ki bi jo bili pripravljeni poslušati, skrči na manjšino.

Kristina Toplak

»Miti o domovini«: Slovenija v likovnih upodobitvah Slovencev po svetu

UDK 323.15(=163):7.04(497.4)

TOPLAK Kristina, univ. diplomirana etnologinja in kulturna antropologinja, prof. umetnostne zgodovine, asistentka – mlada raziskovalka, Inštitut za slovensko izseljenstvo, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, kristina.toplak@zrc-sazu.si

»Miti o domovini«: Slovenija v likovnih upodobitvah Slovencev po svetu

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 313–320, cit. 26

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtorica idealizirano podobo domovine Slovenije v likovnih delih slovenskih ustvarjalcev v Argentini in Avstraliji povezuje z domnevnimi »miti o domovini«, konstruiranjem krajine kot nacionalnega simbola in slovensko likovno tradicijo.

Ključne besede: miti o domovini, Slovenci v Argentini, Slovenci v Avstraliji, likovna umetnost, krajina, nacionalna simbolika.

UDC 323.15(=163):7.04(497.4)

TOPLAK Kristina, B.A. in ethnology and cultural anthropology and in art history, Junior Researcher, Inštitut za slovensko izseljenstvo, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, kristina.toplak@zrc-sazu.si

Myths about the Homeland: Slovenia in the Paintings by Slovene Immigrants

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 313–320, 26 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Analyzed is an idealized image of Slovenia in the paintings by Slovene immigrant artists living in Argentina and Australia. The author of this paper suggests a connection between these paintings and the reputed "myths about the homeland," a construction of a landscape as a national symbol, and the Slovene painting tradition.

Key words: the myth about the homeland, Slovenes in Argentina, Slovenes in Australia, painting, landscape, national symbolism

Uvod

Domovina nedvomno zavzema pomembno mesto v izseljenskem vsakdanu. Za nekoga, ki je dom(ovino) iz takšnih ali drugačnih razlogov zapustil, ima drugačen pomen, kot ga ima za nekoga, ki je ostal. Z domovino sta neposredno povezani želja po vračanju in njeno idealiziranje, ki nista vezana samo na klasične migracije, ampak sta tudi sodobna pojava. Intenziteta obeh je odvisna od tega, kdaj in kam se je posameznik izselil. Pomembno vlogo imajo vzroki izselitve, uspešnost pri soočanju z realnostjo novega okolja, procesi asimilacije in integracije ter tudi odnos domovine do izseljencev in posameznikovo intimno doživljanje.

Prevladujočemu pozitivnemu odnosu do domovine stoji nasproti indiferenten, tudi negativen odnos. Veliko ljudi je domovino našlo v novem okolju in jih nostalgični »izleti« v preteklost ne zanimajo. V mnogih primerih je domovina staršev le oddaljen spomin. Danes je tudi vse bolj pogost pojav skrajnega kozmopolitstva (lahko bi rekli tudi »brezdomovinstva«), ki je značilen predvsem za sodobne umetnike. Živijo v dveh ali treh državah in niso narodnostno (identitetno) navezani na nobeno od njih. Spet drugi so ubrali srednjo pot v odnosu do domovine: tudi novo okolje so sprejeli za domovino in so tako razpeti med dve domovini. Ker gre za kompleksen

odnos, ki povezuje individualno in kolektivno, javno in intimno, se zdi samoumevno, da so se v zgodbi odnosa izseljencev do domovine pojavili tudi določeni »miti«[1].

»Miti o domovini« praviloma napovedujejo skrajno pozitiven, nekritičen, malikovalski odnos do tega pojma. Tak odnos naj bi se do določene mere zrcalil tudi v kulturni dejavnosti izseljencev, predvsem v številnih literarnih zapisih in likovnih upodobitvah, ki so nastali med Slovenci po svetu. V njih je Slovenija – prvotna domovina izseljencev in na simbolni ravni tudi njihovih potomcev – pogosto prikazana kot nekakšna obljubljena dežela. Domovina je ne samo idealizirana, ampak dobiva skoraj »mitično« podobo, ki se ohranja tudi v naslednjih generacijah.

V prispevku ne nameravam polemizirati z miti oziroma domnevnimi ustvarjalci (raziskovalci) mitov. Ob primerjavi likovnih del Slovencev in njihovih potomcev v Argentini in Avstraliji sem si zastavila temeljno antropološko vprašanje zakaj se takšna idealna, skoraj »mitska« podoba Slovenije pojavlja v likovnih podobah? Možne odgovore lahko najdemo le v konkretnih izseljenskih situacijah in v primerjavi mitskega z realnim.

Slovenski umetniki – ustvarjalci »mitičnih krajin?

V literaturi o slovenskem izseljenstvu lahko zasledimo dva »mita«, ki sta za to razpravo zanimiva, saj se neposredno navezujeta na koncept domovine: »mit o nespremenjeni domovini« in »mit o vrnitvi«. Slednjega lahko najdemo v različnih izseljenskih situacijah.[2] Raziskovalci migracij so ohranjanje »mitov« pripisali tako Slovencem v Argentini kot v Avstraliji. Zanimivo je le, da sta bila omenjena mita pogosteje pripisana tako imenovani politični emigraciji v Argentini.

Barfieldov antropološki slovar mit opredeljuje kot izraz za popolnoma izmišljene zgodbe z nadnaravnimi bitji, dejanja ali dogodki, vendar zajema tudi popularne ideje o naravnih pojavih in zgodovinskih dogodkih v določeni kulturi. Skupnost, v kateri se tak mit širi, verjame v resničnost mita.[3] Pri tem mora skupnost dosegati določeno stopnjo homogenosti, socialne in politične povezanosti. V Slovarju slovenskega knjižnega jezika je mit opredeljen tudi kot zelo pozitivna, a nerealna predstava o določenih dogodkih, pojavih, ljudeh. Mit je s tem drugotnim pomenom ohranil svojo vlogo v sodobnosti. Tudi v današnji pretežno čustveno izpraznjeni, posvetni in desakralizirani družbi (mišljena je predvsem zahodna družba), je sodobni človek sposoben izražati svoj čut za sveto. Iz vsakodnevnega življenja ustvarja nove mite, ki nadomeščajo stare.[4]

Mit nima avtorja, pogosto mu težko določimo izvor, vendar je »povezan z določenimi dejstvi, a ni njihova reprezentacija. Odnos je dialektične narave in institucije, opisane v mitih, so lahko popolno nasprotje realnim institucijam. Takšno razumevanje odnosa med mitom in realnostjo nedvomno omejuje rabo mita kot dokumentarnega vira«.[5]

Mitološko je lahko del intelektualnega diskurza in družbene prakse. Nenehno potrjevanje ali utemeljevanje je osnovna značilnost mitološkega in ima praktično, nedvomno dimenzijo:

---

[1] Mit je v najbolj splošnem smislu opredeljen kot izročilo, pripoved o nastanku sveta, (nenavadnih) naravnih pojavih, bogovih in drugih bajeslovnih bitjih, zato je v tej razpravi postavljen v narekovaje. Vendar je mit tudi zelo pozitivna, a nerealna predstava o določenih dogodkih, pojavih, ljudeh (SSKJ), zato ostajam pri uporabi izraza mit.

[2] Pogosto je mit obravnavan v povezavi s povratnimi migracijami. Glej Paul Boyle, Keith Halfacree in Vaughan Robinson, *Exploring Contemporary Migration.* Longman, New York, 1998; Dhooleka S. Raj, *Where are You From?* Middle-Class Migrants in the Modern World, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1998, str. 170–174.

[3] Thomas Barfield, ur., *The Dictionary of Anthropology*, Blackwell, Oxford, 1997, str. 334.

[4] Igor Mandić, *Mitologija svakidašnjeg života*, O. Keršovani, Pula, 1976.

[5] Claude Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*, vol. 2, Penguin Books, Harmondsworth, 1994.

utrjuje oblast.[6] Mit konstantno oblikuje povezavo med obstoječimi potrebami in pričakovanji s tem, da se sklicuje na preteklost. Torej preko preteklosti povezuje sedanjost in prihodnost. Mit je konstrukt s konstitutivno vlogo, zato je lahko sredstvo za manipulacijo. Na individualni ravni miti vplivajo na posameznikovo življenje, ga usmerjajo, mu omogočajo družbeno interakcijo. Predvsem pa so pomemben faktor pri vzpostavljanju kolektivne identitete (etnične, nacionalne, poklicne...) in s tem tudi identitete posameznika.

Dotaknimo se še koncepta domovine. Domovina (starinsko *očetnjava*) je v prvi vrsti prostorska reprezentacija, abstraktni pojem, ki je nastala pod vplivom političnih in kulturnih faktorjev, je torej konstruiran in zamišljen topos.[7] Ker ideja domovine vzbuja spomine in močna čustva, nam predstavlja gonilno silo bolj ali manj globoko naučenega vedenja. Etnična domovina je na primer odvisna od prostora in časa. Enake prostorske in časovne distance nimajo zmeraj enakih posledic. Potrebno je upoštevati zgodovinske pogoje in migracijske tokove, posameznikovo psihološko stanje, posameznikovo povezanost in odvisnost od izseljenskih mrež (institucije, socialni odnosi) in drugih sorodnih pojavov.[8]

Na mišljenje in vedenje ljudi lahko gledamo na dva načina: skozi kategorije, ki jih uporabljajo sogovorniki – stališče tistega, ki ga opazujemo, in s kategorijami, ki so v uporabi v znanosti – razlaga opazovalca. »Miti o domovini«, ki se nanašajo na odnos izseljencev do domovine, so etska kategorija, kar pomeni, da gre za bolj splošen, zunanji, teoretski vidik oziroma razlago opazovalca (raziskovalca).[9] Zvone Žigon, na primer, je mite pri izseljencih utemeljeval z njihovo funkcijo: poglabljanje pripadnosti skupini, skupnim koreninam.[10] Osredotočil se je na kolektivno komponento. Čeprav je ugotavljal, da izseljenske skupnosti niso skupine, ki bi jim lahko pripisovali ohranjanje kakršnih koli mitov, ni zavrnil rabe izraza mit. Izpostavil pa je vzporednico med mitom in prenašanjem spomina na sicer resnične zgodovinske dogodke, ki naj bi imelo isti mobilizacijski učinek kot mit. Zanj miti v izseljenski skupnosti predstavljajo enega temeljev skupnega »zgodovinskega spomina« (na primer na pobite domobrance) kot elementa etničnosti.[11]

Z »mitom o vrnitvi« so raziskovalci želeli zaobseči želje izseljencev po vrnitvi v domovino, neizpolnjene namene za vrnitev, fraza pa tudi nakazuje na domnevo, da so se izseljenci bolj permanentno naselili v novem okolju in da je vračanje nekaj oddaljenega. Gre torej za nerealno, neizpolnjeno namero, željo, h kateri izseljenci domnevno stremijo. Želja (»mit«) po vračanju je sestavni del migracijskega procesa, vendar je subjektivno pogojena in razen v primeru slovenskih povojnih beguncev v Argentini, in še to samo v prvih letih naselitve, ni imela kolektivnega, mobilizacijskega učinka, oziroma se je mit kmalu podrl ob spoznanju, da se bo komunizem v Sloveniji obdržal.[12]

Z »mitom o nespremenjeni domovini« so raziskovalci razlagali idealizacijo domovine pri izseljencih. Breda Čebulj Sajko je dokazovala, da je v primeru Slovencev v Avstraliji idealizirana podoba in s tem odnos do domovine individualnega značaja. Gre za čustveno,

[6] Marina Lukšič-Hacin, The Intertwining of Myth and Reality, *Soočenje mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje*, ur. Irena Gantar Godina, Ljubljana, ZRC SAZU, 1995, str. 225.

[7] Zlatko Skrbiš, *Long-Distance Nationalism. Diasporas, Homelands and Identities.* Ashgate Publishing Ltd., Singapore, Sydney, 1999, str. 38.

[8] Isti, str. 40.

[9] Prvič je takšno razdelitev (na emsko in etsko) formuliral ameriški lingvist Kenneth Pike (iz razlikovanja med fonemskim in fonetskim). Nasprotje etski je emska kategorija, ki je izkustvu bližje, stališče sogovornika (v našem primeru so sogovorniki govorili o željah, idejah, predstavah o domovini, nikoli o mitih). Združeni sta ti kategoriji učinkovit način opazovanja, ki lahko vodi do celovitejšega znanja o nekem pojavu ali procesu.

[10] Zvone Žigon, *Iz spomina v prihodnost: Slovenska politična emigracija v Argentini*, Ljubljana ZRC SAZU, 2001, str. 136–143. Pri njemu lahko zasledimo še »mit o mučeništvu«, ki pa ne sodi v okvir te razprave.

[11] Žigon, *Iz spomina v prihodnost...*, str. 137.

[12] Žigon, *Iz spomina v prihodnost...*, str. 142.

intimno navezanost na domovino, ki izvira iz domotožja, iz emocionalnega zavedanja svojega porekla, predvsem pa iz nostalgije po času, ki so ga izseljenci preživeli doma. Na tem gradijo *mit o Sloveniji*, ki po mnenju avtorice, v njih povzroča razdvojeno identiteto.[13] Potem ko je v enem svojih zgodnejših del rabo mita v podobnem kontekstu zavrnila,[14] je mit o domovini opredelila v smislu »zamrznjene podobe domovine« (stereotip tradicionalne vaške kulture, ki se kljub modernizaciji v domovini ne spreminja in se celo prenaša na naslednje generacije).[15] V povezavi z argentinskimi Slovenci je o »mitu o nespremenjeni domovini« razglabljal Marko Jenšterle.[16] Izhajal je iz politične narave slovenske skupnosti in njene izoliranosti od slovenske in tudi argentinske realnosti. Po njegovem mnenju so si Slovenci zaradi neprostovoljnosti odhoda iz domovine, le-to v veliki željo po vrnitvi predstavljali in zasanjali po svoje oziroma se jim je »čas ustavil tedaj, ko so odšli iz domovine«.[17] Takšne odnos naj bi podpirala tudi politična elita, ki je v ohranjanju mita videla mobilizacijsko sredstvo. Dejansko pa velika večina Slovencev iz tako imenovane povojne, politične emigracije v Argentini ni videla Slovenije vse do njene osamosvojitve, torej več kot štirideset let.

Lotimo se torej likovnih upodobitev, ki so moj osrednji predmet zanimanja. Ob pregledu del posameznih ustvarjalcev bi lahko rekla, da imajo upodobitve slovenske krajine »domačijsko« in nacionalno konotacijo. Oboje je prisotno tako pri manjših slikah, ki so namenjene okrasitvi zasebnih stanovanjskih objektov, kot tudi pri monumentalnih upodobitve, ki krasijo zidove ali odre slovenskih domov. Med motivi prevladujejo podobe Bleda, Triglava, Bohinja, scene iz ruralnega okolja, planine in jezera, morje, nato polja s kozolci, hribčki s cerkvicami. Večkrat so različne podobe krajin med seboj prepletene oziroma so nekateri značilni elementi nekega področja prepleteni z drugimi. Idealna podoba, ki simbolizira Slovenijo, je tako sestavljena iz z večerno svetlobo ožarjenega Triglava v ozadju, pod njim je polje s kozolcem, v prvem planu pa osamljen orač v narodni noši s konjem (John Dimitrij Kodrič, Avstralija). Poglejmo še nekaj primerov. Veliko dvorano Slovenskega društva Sydney krasi ogromen poslikan friz z značilnimi motivi krajine, od morja, Triglava in drugih vrhov, preko Ljubljane, Dravskega polja do prekmurske ravnice (avtorjev E. Braidota in H. Koželja). Izpod rok mlajših umetnic, rojenih že v Argentini, sta na primer, slika z vencem slovenskih planin, ki obdajajo planoto z jezerci, v desnem kotu pa sedi planinec in se ozira v dolino (Pavla Korošec), in upodobitev cerkve Sv. Marka z okolico pri Spodnjih Danjah (Veronika Šparhakl). Po obisku Slovenije je nastal cel slikarski ciklus, kjer je avtor zajel različne predele Slovenije od Krke na Dolenjskem, Višnje gore, Škofje Loke, do Triglava in njegove severne stene (Ivan Bukovec, Argentina).

Še najbolj zgovorne pa so upodobitve domovine, če jih primerjamo z upodobitvami okolja, v katerega so se Slovenci priselili. Slovenski dan v slovenski skupnosti v Velikem Buenos Airesu je leta 2005 potekal v Slovenski vasi v okraju Lanus. Oder, na katerem so kasneje nastopale folklorne skupine, je bil poslikan v znamenju Buenos Airesa s slavolokom in nebotičniki na levi strani in Slovenije s cerkvico, kmečko hišo in planinami na desni strani. Sodobni, urbani kontekst proti ruralnemu, naravnemu, preteklemu še dodatno izpostavlja idealizacijo. Že v teh nekaj primerih je pojavnost alpskih ali gorskih krajinskih elementov prevladujoča. Zanimivo

[13] Breda Čebulj Sajko, *Razpotja izseljencev: Razdvojena identiteta avstralskih Slovencev*. ZRC SAZU Ljubljana 2000, str. 79. (moj poudarek)

[14] Breda Čebulj Sajko, Lucky country Where?, *Soočenje mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje*, ur. Irena Gantar Godina, Ljubljana, ZRC SAZU, 1995, str. 159–168.

[15] Breda Čebulj Sajko, *Delovna verzija rezultatov sodelovanja v projektu položaj kulturno-umetniške dejavnosti slovenskih izseljencev in njeno mesto v sodobni slovenski kulturi, s posebnim ozirom na tovrstno delovanje pri avstralskih Slovencih*. Neobjavljeno besedilo. ISI ZRC SAZU, Ljubljana, 2000.

[16] Marko Jenšterle, Mit o nespremenjeni domovini, *Soočenje mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje*, ur. Irena Gantar Godina, Ljubljana, ZRC SAZU, 1995, str. 17–26.

[17] Isti, str. 21.

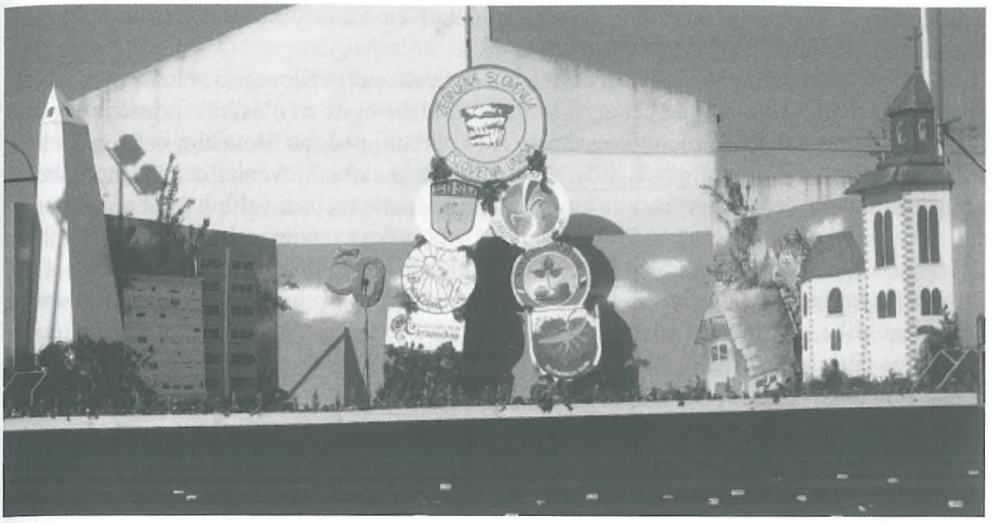

Pogled na oder ob proslavi 50. Slovenskega dne, Villa Eslovena, Lanus, Argentina. Na levi je prispodoba Argentine, na desni Slovenije. (foto: Kristina Toplak, 27. 11. 2005)

je, da se idealizacija reproducira tudi v delih posameznikov, ki pripadajo tako imenovani post-emigracijski generaciji. Med njimi so tudi takšni, ki »izvorne domovine« svojih staršev še niso videli.

Večina izseljenskih likovnih ustvarjalcev v Argentini in Avstraliji deluje v okviru lokalnih umetniških svetov.[18] Gre za slikarje in slikarke, ki so bodisi samouki ali so se izobraževali v lokalnih umetniških ateljejih in šolah. Ti ustvarjalci (ne bom jih imenovala ljubiteljski, čeprav nekateri med njimi so) so tesno povezani s slovensko skupnostjo, kjer razstavljajo, in se tudi sicer kulturno udejstvujejo. Homogenost skupine je le navidezna, saj gre za različne ustvarjalce po starosti in ustvarjalnem stažu. Tudi izseljenski skupnosti, v okviru katerih delujejo, sta si precej različni, kar ni nepomembno za to razpravo. Če poenostavim. Povojna slovenska skupnost v Argentini, ki je zaradi vzroka izselitve označena za politično, ideološko in versko emigracijo, je bila že od samih začetkov delovanja dobro organizirana in zelo povezana (tudi zaradi večjega števila intelektualcev in duhovščine). Likovne razstave so predstavljale pomemben del kulturne ustvarjalnosti, ki je še danes zelo živa, ne samo v osrednji ustanovi, ampak tudi v okviru krajevnih domov (v San Martinu, v San Justu, idr.). Slovenci v Avstraliji, ki so prišli pretežno iz ekonomskih, osebnih, manjši del tudi iz političnih razlogov, pa so se na splošno organizirali nekoliko kasneje, tudi manj množično in celovito. V primerjavi z argentinskimi Slovenci so ustanovili manjše število organizacij in njihova aktivnost se je usmerila bolj na športno, glasbeno in literarno področje. Prve likovne razstave so organizirali šele v sedemdesetih letih in niso imele vidnejšega mesta v njihovi širši kulturni produkciji.[19] Posamezne ustvarjalce iz obeh skupina pa vendar povezuje pomembna skupna značilnost: pri

[18] Tukaj niso vključeni profesionalni umetniki, ki so delovali in še delujejo v argentinskih in avstralskih umetniških krogih, saj med njimi ni opaznih tendenc k raziskovanju tovrstnih motivov. Nekateri med njimi so tudi sodelovali s slovensko skupnostjo (od starejših na primer slikarji Bara Remec, Milan Volovšek, Marjan Koritnik, kipar France Ahčin, v Avstraliji pa Stanislav Rapotec in kipar Milan Vojsk). Večina profesionalnih ustvarjalcev je danes že iz vrst mlajših generacij. O konceptu umetniškega sveta glej Howard S. Becker, *Art worlds*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1982.

[19] Kristina Toplak, Slovenski likovni ustvarjalci v Avstraliji: Vpliv izseljenske izkušnje na likovno umetnost, *Etnolog*, 13, 2003, str. 469–484.

skoraj vseh vidno mesto zavzemajo poudarjen pozitiven odnos do narave in motivi krajine, kjer izstopa idealizirana slovenska krajina.

Ustvarjalci so kot izseljenci v čezoceanskih deželah imeli s Slovenijo zelo omejen stik. V primeru Avstralije so obstajale ekonomske in geografske ovire za obiske, v primeru Argentine pa predvsem ideološke ovire. Pogosto so zato ohranili podobo Slovenije iz časa izselitve oziroma iz časa svojega otroštva. Tako se je ohranila podoba Slovenije iz časa med obema vojnama, podoba dežele z večinskim kmečkim prebivalstvom, brez velikih mest in industrije, z neokrnjenimi planinami in gozdovi. Ta podoba je ob stiku z novim, zelo drugačnim okoljem dobivala vse bolj idealizirane razsežnosti. Kot piše filozof Vinko Brumen, ki je leta 1948 prišel v Argentino, so si domovino že v taboriščih zasanjali po svoje.[20] Navezanost na naravo, predvsem hribe, so Slovenci izkazovali tudi s tem, ko so se naseljevali v hribovite pokrajine Argentine (Bariloche, Mendoza) in Avstralije. Mnogi drugi so te predele pogosto obiskovali v času počitnic. Veliko jih je izjavilo, da zato, ker jih spominjajo na »prelepe slovenske hribe in planine«. To občutenje so (bolj ali manj uspešno) prenašali na potomce.

Pogovori s Slovenci in analiza likovnega gradiva sta vodili do ugotovitve, da je koncept domovine pri slovenskih izseljencih dejansko vezan predvsem na prostor. Redke osebe, ki se v slikah pojavljajo, so prav tako idealizirani, neke vrste »gasparijevski« liki slovenskega podeželja, staroste iz vaškega okolja, dekleta in fantje v ljudskih nošah iz časa pred drugo svetovno vojno ali pa verske podobe kot so Brezijanska Marija, Anton Martin Slomšek in drugi za slovenski prostor značilni svetniki (na primer sv. Florijan). So le simbolične podobe neke pretekle dobe. Tudi krajina simbolizira domovino, vendar na bolj oprijemljivi osnovi in s simbolnimi, a širše prepoznavnimi elementi.

Ana Kučan je v svojem delu o krajini kot nacionalnem simbolu določene krajinske elemente identificirala kot nacionalne simbole, ki vplivajo na ohranjanje nacionalne identitete. Takšna zveza odseva v tudi likovnih delih izseljencev, saj je v njih Slovenija večinoma upodobljena skozi krajinske elemente. Tudi izseljenske skupine so strukturirale prostor med drugim tako, da so posameznim delom prostora pripisovale posebne pomene. Deli prostora so pravzaprav kraji, ki so v družbenem vrednostnem sistemu pridobili posebno vrednost. Povezani so z določenimi preteklimi ali sedanjimi dogodki, ki so lahko nacionalne, politične, verske ali kakšne druge zgodovinske narave. Kraji so tudi simboli za družbene povezave. Imajo simbolno in utilitarno vlogo, zaradi česar so lahko, na primer kraji skupinskih ritualov postali neločljivi od obstoja družbene skupine in so zanjo pridobili mitski pomen.[21] Za povojne slovenske naseljence v Argentini je kraj z »mitskim« pomenom postal Kočevski rog, kjer so obležali pobiti domobranci.

Kraje delimo na svete kraje (locus sacrum) in priljubljene kraje (locus amoenorum). Z obiskovanjem prvih se podoživlja zgodovina, v drugih se je zaradi novih navad sveto na novo vzpostavilo.[22] Sveti kraji so za slovenske izseljence kraji, ki so povezani s slovensko zgodovino kot na primer Gosposvetsko polje ali kraji, ki so povezani z njihovim odhodom ali usodo, na primer Vetrinjsko polje, taborišča v Avstriji in Italiji, Kočevski rog, nenazadnje domač kraj. Priljubljeni kraji pa so Bled, Bohinj, Triglav, slovenske planine, Ljubljana, Brezje, itd.

Predstava o prostoru je družbeno konstruirana in nanjo se veže nacionalna identiteta. Kučanova je pri prebivalcih Slovenije kot prvi oziroma najpogostejši element družbene predstave o prostoru identificirala predvsem *kultivirano gorsko krajino*, ki se največkrat kaže v konkretni podobi doline Trente ali Logarske doline. Drugi element je *domačijska krajina* z značilnimi prvinami njive-travniki, vinogradi, kozolci, cerkvice na vzpetinah, največkrat

[20] Vinko Brumen, V novem svetu – Kvišku srca, *Koledar Svobodne Slovenije*, Buenos Aires, 1949, str. 38.

[21] Ana Kučan, *Krajina kot nacionalni simbol*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998, str. 41.

[22] Kučan, *Krajina*..., str. 43.

brez asociacij na konkretno lokacijo. Oba elementa sta kot absolutno in idilično poosebljenje združena v Bledu.[23] O tem pričajo tudi številčno prevladujoče slike Bleda med slikami slovenskih izseljencev. A. Strgar iz Melbourna je v enem od razgovorov povedala, da je po naročilu doslej naslikala več kot 25 slik Bleda. Podobnih primerov, ko je nastanek del vzpodbudil predvsem komercialni razlog, je še več.

Nacionalna predstava o prostoru ne izvira iz fizičnih danosti prostora, temveč iz pomenov, ki so tem danostim pripisani. Kučanova pravi, če bi družbena predstava prostora »slonela na stvarni pogostosti posameznih prostorskih pojavov, njihovi velikosti ali legi, bi se prilagajala dejanskim spremembam v prostoru. Ker pa jo družba preko zaznav posameznikov ustvarja v sistemih komunikacije, s katerimi se prenaša in obnavlja, izvira njena spremenljivost zgolj iz spremenjenih družbenih vrednot.«[24] Razlike so odvisne tudi od namena, ki zaznavo pogojuje. Kučanova je dokazala, da pri nas prevladuje predstava o Sloveniji kot idilični deželi, polni naravnih lepot in obrobljeni z vencem gora. Takšno podobo prenašamo tudi v javni diskurz (za politične kampanje, turistične promocije, itd.). Že sam pojem naravne lepote je treba jemati v prenesenem pomenu, krajinski prizori, ki so s tem pojmom povezani, so daleč od naravnih. Prej gre za domačijsko, staro kmečko krajino.

Poglejmo še nenazadnje v slovensko likovno tradicijo, ki jo izseljenski ustvarjalci nedvomno poznajo in ji sledijo. Za najbolj slovensko je obveljalo impresionistično slikarstvo, ki mu je osrednji motiv predstavljala prav krajina. S tem so slovenski impresionisti močno vplivali na tok slovenske umetnosti. Vpeljali so tak pogled na krajino, ki je vzbujal čustveno razpoloženje in krajina je lahko postala prizorišče domovinskih čustev.[25] Impresionistični slog je med izseljenci zelo priljubljen. Med deli pogosto najdemo posnetke Jakopičevih in Groharjevih del, vendar pa tudi motivno in izrazno samostojne stvaritve. Tudi druga slogovna obdobja na Slovenskem so dajala poudarek krajini, vendar zmeraj drugi. Z ekspresionizmom sta se uveljavili Dolenjska ter Kras in Goriška. V tridesetih se je z družbeno angažirano umetnostjo umetnostnim pokrajinam pridružila še Štajerska, po drugi svetovni vojni pa so slovenski umetniki dajali poudarek Primorski.[26] Tudi v sodobni umetnosti najdemo ustvarjalce, ki posegajo po določenih naravnih (krajinskih) elementih (skupina OHO in njene »alpske« inštalacije).

Za konec

Idealizacijo domovine lahko vpnemo v časovno, prostorsko in motivacijsko komponento. Njeno ohranjanje se časovno veže na hitre spremembe v Sloveniji po drugi svetovni vojni, odvisna je od oddaljenosti izseljencev od domovine (selitev v čezoceanske dežele) in s tem frekventnost obiskov. Spremenjena podoba domovine je najbolj »prizadela« izseljence, ki so zaradi prostorske in/ali ideološke oddaljenosti prišli prvič v Slovenijo šele po več desetletjih. V spominu so ohranili domovino iz časa odhoda. Najbolj se je domovina spremenila za tako imenovano politično emigracijo, katere pripadniki so maja leta 1945 kot begunci zapustili domovino. Povojna izgradnja, sekularizacija in modernizacija Slovenije je bila realnost, ki z njihovo predstavo o domovini ni imela nobene zveze. Bila je njeno diametralno nasprotje. Zato so mnogi izseljenci po ponovnem stiku z domovino doživeli šok. Mnogi te »drugačne« podobe niso hoteli sprejeti in so si Slovenijo še naprej predstavljali po svoje. Ideja o nespremenjeni domovini je tako vsaj posredno vizualizirana v nekaterih likovnih stvaritvah Slovencev po svetu. Predstavo »mitične« domovine so tako generirala subjektivna doživljanja posameznih

[23] Ista, str. 207–209.
[24] Kučan, *Krajina*, ...str. 212.
[25] Nadja Zgonik, *Podobe slovenstva*, Nova revija, Ljubljana, 2002, str. 128.
[26] Zgonik, *Podobe slovenstva*,... str. 133.

ustvarjalcev, redkeje kolektivna dejavnost z namenom politične manipulacije znotraj skupnosti in zunanji faktorji.

Relativizacija mitov in njihove rabe v literaturi nastopi, ko jih postavimo v konkretno situacijo oziroma jih primerjamo z realnostjo. Takšna primerjava je pokazala, da je domnevna »mitizacija« domovine odvisna od posameznikovega odnosa do domovine, ki ni enoznačen. »Mitizacija« ni vezana samo na določeno emigracijsko skupino (v tem primeru tako imenovano politično emigracijo), ampak je širše prisotna, kar ji odvzema ideološko pogojenost. To je potrdila tudi analiza likovnih del. Idealizirana podoba domovine Slovenije se ohranja zaradi ohranjanja slovenske nacionalne identitete pri izseljencih v Argentini in Avstraliji, kar se navezuje na dojemanje krajine in njenih prvin kot nacionalnega simbola, kot je to širše pri Slovencih utemeljila Ana Kučan. Pomemben dejavnik idealizacije je družbeno dojemanje domovine kot prostorske reprezentacije, kjer se krajina počasneje spreminja kot ljudje ali urbani prostor; nenazadnje je dejavnik ohranjanja idealne podobe tudi slovenska likovna tradicija, ki poudarja impresionistično slikarstvo z značilnimi romantičnimi vtisi iz slovenske krajine kot edini izvirni slovenski slog. Idealizacija domovine pri izseljencih se tako kaže kot manj izjemna in samo njim lastna značilnost.

Jure Gombač

Migracije in stereotipi. Primer optantov.

UDK 314.7:316.2

GOMBAČ Jure, dr. soc., zn. sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, jure.gombac@zrc-sazu.si.

Migracije in stereotipi. Primer optantov.

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 321–326, cit. 28

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Avtor v svojem prispevku s pomočjo zgodovinskega primera skuša opozoriti na specifično oblikovanje stereotipov znotraj migracijskih procesov. Tipe migracij namreč določajo prostor, čas in motivacija, kar pa je večkrat težko določiti. Včasih prav zaradi posebnosti stereotipov, da za svoj nastanek potrebujejo določen čas, prostor in okolje, zgodovinski pogled postane nepogrešljiv pripomoček drugim družboslovnim in humanističnim vedam pri njihovem raziskovanju. Ta pristop se skuša preizkusiti na primeru pojma optanti, ko se zgodovinsko ozadje sooči z družboslovnimi definicijami stereotipa.

Ključne besede: stereotipi, migracije, optanti

UDC 314.7:316.2

GOMBAČ Jure, Ph.D. in sociology, Research Fellow, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, jure.gombac@zrc-sazu.si.

Migrations and Stereotypes: The Case of the Optanti

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 321–326, 28 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Using his case study of the optanti as the basis for his research the author analyzes the formation of stereotypes within the process of migration. Migration types are namely defined by time, by locale, and by motivation, the last of which may be somewhat difficult to define. In order to be conceived, stereotypes need a certain place, a certain time, and specific circumstances. At this point, history with its peculiar view becomes an indispensable tool for the humanities and for other social disciplines in the course of their research. This approach was applied in the case study of the optanti in which the necessary historical background is confronted with definitions of a stereotype as it is perceived by the social sciences.

Key words: stereotypes, migrations, the optanti

Uvod

Ena od osrednjih značilnosti preučevanja migracij je prav gotovo način, kako se raziskovalci lotevajo problemov, ki jih pred njih postavljajo ti zapleteni sklopi dogajanj. Izbira se izvirne ideje najrazličnejših družboslovnih, humanističnih ved ter se jih skuša prilagoditi tako, da pojasnijo določene segmente selitev, ali pa se z njihovo pomočjo skuša posamezne dele povezati v celoto. Tako nastale teorije skušajo čimbolj celostno pojasniti dogajanja znotraj selitev, ker pa gre tako pri migracijah kot tudi pri vedah, ki se ukvarjajo s človekom in družbo za dinamične procese, lahko govorimo o stalno razvijajočem se raziskovalnem sistemu.

Tako se je recimo iz geografije prevzelo Ravensteinove zakone o migracijah, ki temeljijo na statističnih obdelavah podatkov o migracijskih tokovih, model dveh sektorjev nerazvite ekonomije Nobelovega nagrajenca Arthurja W. Lewisa je izšel iz ekonomije, sociologija je poleg številnih drugih prispevala teorijo asimilacije Roberta E. Parka, demograf Zelinsky je govoril o tranziciji mobilnosti,[1] behavioristi so na osnovi psihologije na migracijo gledali kot

[1] Douglas S. Massey et al., Theories of International Migration. Review and Appraisal, *Popular and Development review*, vol. 19, št. 3, The Population Council, New York 1993, str. 431–460.

na željo po zadovoljitvi potreb,[2] Pierre Bourdieau je dodal razmišljanja o socialnih mrežah in socialnem kapitalu.[3] Svoje so dodali še historični strukturalisti, s pomočjo Wallersteinove teorije svetovnih sistemov tudi globalisti, na migracijo pa si s perspektive politične ekonomije lahko pogledal tudi kot na investicijo, ki zahteva svojo ceno in lahko prinaša dobičke. Skušalo se je uporabiti tudi formalno sistemsko analizo,[4] do turbolenc migracij pa si je s pomočjo fizikalno-matematične teorije kaosa pomagal Nikos Papagastergiadis.[5]

Pravo, tudi kriminalno, pomaga odkrivati posebnosti v zvezi z državnimi zakonodajami o migrantih ter uradnih in neuradnih institucijah, s katerimi se le ti na svoji poti srečujejo, zgodovina naj bi pri vsem tem pomagala z zbiranjem pripovedi in slikanja migrantovih izkušenj v vseh njihovi kompleksnosti. S tem bi ponudila večjo možnost empatije pri razumevanju želja in ambicij migrantov.[6] Socialna antropologija s svojim opazovanjem z udeležbo je lahko v pomoč tudi pri delu na terenu.

Seveda gre le za nekaj najbolj eminentnih vnosov, s pomočjo katerih pa že lahko ugotavljamo, da je preučevanje migracij prožno in odprto področje, kjer se da s pomočjo različnih pristopov lotevati raziskovanja migracijskih tematik in svojo uspešnost preveriti tudi na terenu.

Teorija in praksa sta tako kmalu pokazali tudi potrebo po raziskovanju strerotipov. V primeru migracij namreč pogosto prihaja do najrazličnejših posploševanj v primeru selilcev, priseljencev, domačega prebivalstva, še posebej če se vključi element etničnosti. Izrazi kot recimo wog, wop, jack, mick, dago, goomba, baka-gaijin, gringo, gweilo, kaffer, čifut, gocho, aba-daba in nešteto drugih, so raziskovalce migracij spodbudili, da se intenzivneje posvetijo tudi tej problematiki.[7]

Stereotipi

Raziskovanja stereotipov se loteva kar nekaj znenstvenih ved, njihovi pristopi pa se med seboj lahko tudi razlikujejo. Walter Lippmann je leta 1922 s temeljnim delom »Javno mnenje« o stereotipih povedal, da so urejena in več ali manj konsistentna slika sveta, ki smo se mu prilagodili. Niso celotna slika sveta, predstavljajo pa enega od možnih svetov, na katerega smo navajeni. So torej preprosti, neresnični, se upirajo spremembam in so najpogosteje od nekoga posredovani.[8] Gre torej za temeljno razmišljanje, na osnovi katerega je zraslo mnogo različnih definicij stereotipov, ki so jih dodajale najrazličnejše vede.

Preden bi nadaljevali s temi sodobnejšimi definicijami, ki nam bodo prišle prav v nadaljevanju, bi bilo po mojem mnenju dobro upoštevati delitev, ki jo je v svojem delu »Nacionalni stereotipi« poudaril nemški raziskovalec Hans Henning Hahn. Čeprav sam priznava, da gre za precej grobo delitev, pa jasno kaže na heterogene pristope različnih humanističnih in družboslovnih ved. Pri stereotipih lahko po njegovem mnenju govorimo o dveh genezah:

Preko individualne geneze skušajo predvsem psihologi, sociologi, komunikologi ... raziskati, zakaj posameznik začne uporabljati stereotipe, kako pri tem nanj vplivajo okolje, starši,

---

[2] Paul Boyle, Keith Halfacree, Vaughan Robinson, Exploring Contemporary Migration, Addison Wesley Longman Limited, Harlow 1998.

[3] Douglas T. Gurak, Fe Caces, Migration Networks and the Shaping of Migration Systems, v: *International Migration Systems. A Global Approach*, ur. Mary M. Kritz, Lim Lean Lim, Hania Zlotnik, Clarendon Press, Oxford 1992, str. 150–176.

[4] Jon Goss, Bruce Lindquist, Conceptualizing International Labor Migration: A Structuration Perspective, *International Migration Review*, vol. 29, št. 2(110), Center for Migration Studies, New York 1987, str. 317–351.

[5] Nikos Papagastergiadis, The Turbolence of Migration, Polity press, Cambridge 2000.

[6] Caroline B. Brettell, Introduction, v: *Migration Theory: talking across Disciplines*, ur. Caroline B. Brettell, James F. Hollifield, Routledge, New York and London 2000, str. 1–26.

[7] List of ethnic slurs, http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ethnic_slurs, 10.8.2006.

[8] Walter Lippman, Public Opinion, Pelican books, New York 1922.

šola, mediji, politični sistem..., ki ga naučijo uporabe stereotipov kot emocionalnih, globoko v podzavest vsidranih prepričanj.

Druga geneza pa je zgodovinska in temelji na predpostavki, da se morajo pojmi šele razviti v stereotipe. Njihova vsebina, socialna, politična ali ideološka funkcija nastanejo v določenem času, prostoru in okolju ter se tekom let spreminjajo tako po funkciji kot tudi po pomenu.[9]

Če je središče raziskave torej posameznik in njegova vloga v družbenih skupinah, so stereotipi izjave, ki izražajo mnenja, podprta z močnim prepričanjem. So posplošitve, pri katerih čustvena komponenta prevlada. Sestavljeni so iz preprostih, lahko zapomljivih in splošno prepoznavnih lastnosti določenih ljudi ali skupine ljudi. Zanje je značilno tudi, da vključujejo tako kategorizacijo kot evalvacijo skupine, na katero se nanašajo. Vse o njih je s stereotipom reducirano na lastnosti, ki jih stereotip istočasno prekomerno poudari in poenostavi. S poenostavljanjem ali generalizacijo se tako pripisuje ali odreka posamezniku ali pa skupini ljudi določene kvalitete ali vedenjske vzorce.[10]

Pri zgodovinski genezi se zdi važno predvsem dejstvo, da so stereotipi ves čas prisotni, čeprav se njihovi sestavni deli skozi čas spreminjajo. Poenostavljajo komunikacijo znotraj skupine, utrjujejo občutek pripadnosti tej skupini in hkrati odtujujejo druge skupine. Stereotipi torej povezujejo in krepijo skupino, ki ji posameznik pripada in hkrati jasno pokažejo, kdo ne sodi zraven. Na ta način lahko več povejo o skupini, ki jih uporablja, kot o skupini, ki jo opisuje.[11]

Čas, prostor in okolje za nastanek pojma

Pojem »to opt« (izbrati) oziroma »right to opt«(pravica do izbire), se je v mednarodni politiki prvič uporabil pri »velikem razpletanju« prebivalstva, ko so Turki in Grki v letih 1924–25 izvedli prisilno izmenjavo prebivalstva. Prvi člen mirovne pogodbe v Lausanni je opisoval princip prisilne izmenjave prebivalstva turških državljanov grške pravoslavne vere z grškimi državljani muslimanske vere. Možnost izbire je bila dana pri izbiri veroizpovedi, na kateri je nato temeljila prisilna izmenjava.[12]

Januarja 1935 se je po plebiscitu, na katerem se je za Nemčijo izreklo preko 90% prebivalcev, v pokrajino Saar vrnila Nemčija. Takrat je del prebivalstva optiral za Francijo. Izseljencem so Nemci dopustili, da obdržijo nepremičnine in s seboj odnesejo premičnine.[13]

Tudi v besedilu Pariške mirovne pogodbe in kasnejšem Londonskem memorandumu, ki sta po drugi svetovni vojni skušala določiti meje in normalizirati zapletene razmere med Italijo in Jugoslavijo, je bila podana možnost prostovoljne odločitve. Člani so določali, da »bodo vsi polnoletni državljani, imetniki italijanskega državljanstva in z domicilom na ozemlju, katerega je Italija odstopala drugim državam, postali državljani te nove države ter s tem izgubili italijansko državljanstvo. To pa se ne zgodi vsem tistim osebam, ki so ustrezale tem pogojem, katerih jezik je bil italijanski, a so si želeli živeti v Italiji. Ti ljudje so lahko vložili prošnjo, s katero so dajali oblastem svoje domovine jasno vedeti, da so izbrali Italijo.«[14]

---

[9] Hans Henning Hahn, Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen, www.bohemistik.de/hhhahn/, 3.4.2006

[10] Roman Kuhar, Medijske podobe homoseksualnosti, Mirovni inštitut (Zbirka Mediawatch), Ljubljana 2003.

[11] Hans Hanning Hahn, Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen, www.bohemistik.de/hhhahn/, 3.4.2006

[12] Roland Huntford, Fridtjof Nansen and the Unmixing of Greeks and Turks in 1924, Det Noeske Videnskaps-akademi, Oslo 1999.

[13] Claudena Skran, Refugees in inter-war Europe. The Emergence of a Regime, Clarendon Press, Oxford 1995.

[14] Sandi Volk, Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem, *Knjižnica Annales*, št. 33, Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko, Znanstveno središče Republike Slovenije Koper, Koper 2003, str. 83.

Vsi, ki so bili vpleteni v jugoslovansko-italijansko krizo po drugi svetovni vojni, so svoje negodovanje nad nastalo situacijo kazali tudi skozi množico najrazličnejših poimenovanj svojih nasprotnikov. Tako je slovensko prebivalstvo v delu Istre, ki danes pripada Sloveniji, že med vojno, še bolj pa po njenem koncu za bežeče oziroma odhajajoče Italijane uporabljalo izraze, kot so fašisti, sansepolkristi, marcia sul Roma-pohodniki na Rim, sqadristi oziroma člani fašističnih skupin, ciamice nere-črnosrajčniki, sciarpe dell Litorio-litorijski prepasničarji, republicini ...[15] Vsi ti izrazi so namigovali na določeno zločinsko preteklost tako poimenovanih in so že opravljali določeno vlogo sankcioniranja, zato so čedalje težje zajeli vse tiste, ki so odhajali iz drugačnih razlogov. Po letu 1947 so bili nekaj časa v uporabi »regnicoli«, italijanski priseljenci v obdobju med obema vojnama, kar pa ni prišlo vpoštev za odhajajoče avtohtono prebivalstvo.

Glede na čedalje večje število ljudi, ki so izpolnili ustrezno dokumentacijo in s tem »dajali oblastem svoje domovine jasno vedeti, da so izbrali Italijo«, se je v zvezi s to migracijo vse bolj uveljavljal pojem optanti.

Iz pojma v stereotip. Socialnopsihološka shema

Na večetničnem področju, kar je Istra nedvomno bila, so nacionalne težnje, ki jih je fašizem še bolj izkristaliziral, nedvomno zaostrile odnose med vsemi vpletenimi etničnimi skupinami. Meje med takšnimi skupinami nikoli niso ostre, se pa to na razne načine skuša doseči v času kriznih razmer, ko se ljudi deli na »naše« ter »druge« in se preko definiranja določenih lastnosti drugih skuša doseči homogenost svoje skupine.[16] Krizo so v dani situaciji krojili povojno obdobje, novo postavljanje državnih meja, uvajanje ljudske oblasti, možnost selitve ...

Odhajajoče se je definiralo na več načinov. Najbolj osnovna je bila etnična delitev:

Italijani naj bi optirali, ker naj bi bila pri njih prisotna močna nacionalna pripadnost svoji veliki naciji, na Jugoslovane pa so še vedno gledali kot na zaostali balkanski narod,[17] ker so »naše ljudi izrinili v hribe, držali v rokah vso prosveto, trgovino, gostinstvo, skratka, bili so gospodarji in zdaj niso pripravljeni popustiti napram ljudstva, da bi bili v enakopravnem položaju[18]«, »ker so bili vajeni imeti tukaj oblast v svojih rokah in jim ni šlo v račun, da je ta oblast prešla v roke Slovencem«.[19]

Etničnemu so se dodajale tudi politične delitve, predvsem glede na okoliščine, ki so se v tem prostoru spreminjale iz dneva v dan:

»Nekdo, ki se seli iz socialistične države v državo, ki je izrazito kapitalistična in reakcionarna, ne more biti dober, ampak je lahko le politično slab.«[20]

»Da bodo odšli fašisti, trgovci, tovarnarji, veleposestniki, nekateri sloji inteligence je bilo razumljivo«, »nismo pa želeli, da bi odšli delovni ljudje.« Te naj bi na pozicije italijanskega nacionalizma potisnila resolucija Informbiroja in pa podtalno delovanje CLN (Comitato della Liberazione Nazionale), Rimske vlade in Vatikana[21], ki so izkoriščali njihovo nevednost, naivnost, slabo obveščenost, zaslepljenost, domoljubna čustva, nezadovoljstvo... »preko meje je prišla že cela vrsta ljudi, ki so od nas optirali že pred leti in takih, ki so optirali sedaj. Ti se

[15] Janez Kramar, Izola 1945–1991, Knjižnica Annales 31, Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko, Znanstveno središče Republike Slovenije Koper, Koper 2002.

[16] Roman Kuhar, Medijske podobe ... op.cit.

[17] AS, 1589 CK ZKS, Zapisnik seje OKZKS, Koper, 1.4.1955.

[18] Slovence, op. avtorja

[19] ARS, CK ZKS, Zapisnik seje sekretariata OK ZKS Koper, 14. 6. 1955

[20] AS, 1589 CK ZKS, Zapisnik seje OK ZKS Koper, 1. 4. 1955.

[21] Branko Babič, Odmevi : [pripombe na italijansko zgodovinopisje o dogajanju v Julijski krajini med NOB in v povojnem obdobju], Založništvo tržaškega tiska, Lipa, Trst, Koper 1985, str. 66.

vračajo in na razne načine skušajo kvarno vplivati na razpoloženje domačega prebivalstva s tega področja napram Jugoslaviji izkoriščajoč pri tem vse naše težave.«[22]

Važno je poudariti tudi motiv odhajajočih. Ta jim je bil v bistvu pripisan s strani oblastnih struktur v okraju Koper, pa tudi slovenskih oblasti in ga najbolje predstavlja sledeča izjava: »Optanti, ki so v povojnih letih iz Istre in Dalmacije odšli v Trst, Italijo ali kam drugam, ne morejo biti ne begunci ne pregnanci, kajti prostovoljno so se odločili za eno od dveh možnosti, ki sta jim bili dani po mirovni pogodbi.«[23]

S pomočjo identificiranja tistih, ki so odhajali, se je formirala nova skupina tistih, ki so ostali. Definirali so se s pomočjo lastnosti, ki so bile večinoma nasprotne tistim, ki so bile pripisane optantom. To so bili večinoma Slovenci, ki so sklenili trdno zavezništvo z naprednimi Italijani in skupaj z njimi postali »del jugoslovanske revolucije, ki gradi socializem ne glede na vse težave, v katerih se nahaja«[24].

Pojem optanti se je torej polnil z različnimi pomeni glede na čas, prostor in okolje ter se oblikoval s pomočjo sociopsiholoških dejavnikov. V kritičnih razmerah je pridobival čedalje več pomenov, od katerih so bili nekateri skonstruirani. Zakaj pa je po mojem mnenju postal stereotipen?

Optanti kot stereotip

Do sedaj smo videli, da je pojem že prevzel nekaj vlog, ki jih stereotip vrši v odnosu med skupinami. Katera pa so tista posploševanja, ki v bistvu razpršijo dvome v zvezi z vprašanjem, da gre za stereotip?

Predvsem je pomembno vprašanje prostovoljnosti odločitve odhajajočih. Ob raziskovanju tipov migracij, določenih z motivacijo, se ločuje med prisilno in prostovoljno migracijo. Te pojme je sicer treba uporabljati previdno, saj se le malo ljudi seli izključno zaradi svojih želja, pa tudi v marsikateri prisilni migraciji je prisotna določena stopnja izbire.[25]

Prisilni oziroma neprostovoljni migranti, tako begunci kot prebežniki, so prisiljeni oditi zaradi okoliščin, ki jih ogrožajo in so posledice človeških katastrof, ali pa zaradi preganjanja.[26] Prisilna migracija lahko izvira iz uporabe prisile, vključujoč celo paleto političnih, ekonomskih in socialnih ukrepov, ki neposredno, še večkrat pa posredno prisilijo ljudi, da v strahu za svoje življenje, svobodo in varnost zapustijo svoje domove ali pobegnejo. Definirana je lahko tudi kot dejavnost ali nedejavnost države, ki osebe proti njihovi volji prisili k odhodu z določenega ozemlja zaradi razlogov, kot so rasa, narodnost, pripadnost določeni socialni skupini ali pa politično mnenje.[27]

Glede na dane definicije lahko na osnovi novejših raziskav (dr. Nevenka Troha, dr. Pamela Ballinger, dr. Marta Verginella, Maruša Zagradnik, mag. Tatjana Ploj, mag. Deborah Rogoznica, Gloria Nemec, dr. Raul Pupo, dr. Pio Nodari, mag Ivica Pletikosić, dr. Jure Gombač) sklepamo, da pri večini »optantov« le ni šlo za popolnoma prostovoljno odločitev. Številnih ukrepov ljudskih oblasti namreč vsi prebivalci dela Istre, ki danes pripada Sloveniji, niso razumeli enako. V težkih in napetih razmerah, ko lahko na proces odločanja o selitvi vplivajo

[22] AS, 1589 CK ZKS, Pismo Centralnemu komiteju ZKS Ljubljana, OK ZKS Koper, 6. 12. 1955

[23] Julij Beltram, Pomlad v Istri, Založba Lipa, Koper 1986, str. 190

[24] AS, 1589 CK ZKS, Zapisnik seje OK ZKS Koper, 1. 4. 1955.

[25] Janet Dobson, International migrations, v: *The politics of Migrations and Immigrations in Europe*, ur. Andrew Geddes, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi 2001.

[26] Dariusz Stola, Forced Migrations in Central European History, *International Migration Rev*iew, vol. 26, št. 2(98), Center for Migration Studies, New York 1987, str. 324–341.

[27] Nicolas Van Hear, New Diasporas. The mass exodus, dispersal and regrouping of migrant communities, UCL Press, London 1998.

še tako neznatni dogodki, je določanje stopnje prostovoljnosti oziroma prisilnosti nehvaležna in težka naloga.

Prav tako v Italijo ni odhajalo le italijansko prebivalstvo, temveč so se na pot podali tudi številni Slovenci in etnično mešane družine. Nacionalna slika, plod nedavnih raziskav dovolilnic za izselitev po Londonskem memorandumu v Pokrajinskem arhivu Koper govori o dejstvu, da so bili po januarju 1955 med odhajajočimi najpogosteje Italijani, ki jih je odšlo 7.026 oziroma večina. Slovencev je odšlo manj, 2.992, od tega jih je 1.056 govorilo tudi italijansko. Od 138 izseljenih Hrvatov jih je kar 118 uporabljalo italijanski jezik.[28]

Važno je tudi leto odhoda. Pred sprejetjem Pariške mirovne pogodbe 10. februarja 1947 o optantih ne moremo govoriti.

Zaključek

Ko torej uporabljamo pojem optant za Italijana, ki naj bi se prostovoljno odločil za odhod iz dela Istre, ki danes pripada Sloveniji, zraven pa razmišljamo še o optantskem premoženju, lahko glede na osnovi kombinacije individualne in zgodovinske geneze sklepamo, da gre za stereotip. Na vprašanje, ali bi bil kakšen drug izraz kot recimo begunci, pregnanci ali izseljenci ustreznejši se da odgovoriti le s pomočjo ustreznih definicij teh pojmov v zvezi z vrsto migracije, skozi katero so se selili. Pri tem se pojavi vrsta problemov, saj so raziskave migracij prožno in odprto področje, ki na marsikatero vprašanje prav zaradi teh značilnosti ne zmorejo (še) odgovoriti. Glede na številne raziskave, ki v zvezi s stereotipi dandanes potekajo pri preučevanju migracij pa ta koncept ni več neznanka.

[28] Jure Gombač, Ezuli ali optanti, Založba ZRC ZRC SAZU, Ljubljana 2005.

Marjan Drnovšek

Pogledi na »domovino« in »tujino« skozi optiko izseljenstva

UDK 323.15(=163):94(497.4)

DRNOVŠEK Marjan, dr. zgodovine, znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, marjandr@zrc-sazu.si

Pogledi na »domovino« in »tujino« skozi optiko izseljenstva

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 327–336, cit. 46

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Izseljenstvo je pojav, ki z odhodom ljudi v tujino sproži številne emocionalne reakcije, povezane z zapustitvijo družine, naroda ali države. Odnos 'domovine' in 'tujine' je eno od področij, kjer se oblikujejo tako mitske kot stereotipne »podobe v glavah ljudi« (W. Lippman). Avtor prispevka poudarja nekatere poglede slovenske javnosti na tujino z vidika izseljevanja in podobe novega okolja, v 19. in 20. stoletju (vzorčni pristop). Ugotavlja, da so v glavne odklonilni, negativni in celo zgroženi v duhu misli, da je izseljevanje »rakrana na telesu našega naroda«, kar se je potencirano poudarjalo v času množičnega izseljevanja (Združene države Amerike) in v tridesetih letih 20. stoletja.

Ključne besede: domovina vs. tujina, slovensko izseljenstvo, 19. in 20. stoletje, stereotipi, miti

UDC 323.15(=163):94(497.4)

DRNOVŠEK Marjan, Ph.D. in history, Research Counselor, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, marjandr@zrc-sazu.si

Immigrant View of the »Homeland« Versus »Foreign Countries«

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 327–336, 46 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The act of leaving one's homeland permanently triggers a number of emotional responses. Immigrants leave behind their family, nation, and state. W. Lippman states that one's attitude toward their "homeland" and toward »foreign lands« is one of the areas that foster formation of mythic and stereotype "notions in people's heads". Discussed is Slovene public opinion from the 19th and the 20th centuries on immigration, foreign countries, and an immigrant's new environment abroad (a case study). Those who strongly opposed immigration likened it to a »cancerous growth on the body of our nation.« This view was emphasized especially in the period of mass emigration to the USA and in the 1930's.

Key words: homeland versus foreign countries, Slovene immigration, 19th and 20th centuries, stereotypes, myths

Uvod

Veliko je teoretičnih opredelitev 'domovine' in 'tujine', kar je posledica različnih terminoloških in vsebinskih pristopov v humanističnih in družboslovnih vedah. V prispevku želim navesti le nekaj primerov odnosa Slovencev do domovine in tujine skozi optiko izseljenstva, kjer se vseskozi kaže stereotipno gledanje na domovino kot nekaj pozitivnega in tujino kot nekaj negativnega. To je rdeča nit pogledov, ki jih spremljamo skozi 19. in 20. stoletje in ne nazadnje še danes.[1] Hkrati je to področje, ki je močno emocionalno obarvano, kar nam kažejo primeri iz slovarja slovenskega knjižnega jezika, ki pri pojmu domovina navaja naslednje primere:

[1] V najavi dogodkov ob tednu duhovnosti in kulture v Črenšovcih, 2. do 10. septembra 2006, preberemo, da bodo postavili pomnik kot sporočilo, da »matična domovina« ni pozabila slovenskih izseljencev, in »da smo med seboj povezani kjerkoli na Zemlji že živimo, da priznavamo zakon lastovic, zakon štrkov ter zakon domovinske in rodbinske ljubezni.«

zapustiti domovino, umreti za domovino, nova in stara domovina, obramba domovine, ljubezen do domovine itd., in pri tujini: vrnitev iz tujine, oditi v tujino, živeti v tujini, tujina mu je vzela zdravje itd. Tudi 'domotožje' je povezano z domovino (hrepenenje po domu in/ali domovini) in tujino (v tujini ga je mučilo, razjedalo domotožje).[2] Zlasti literarno ustvarjanje, tako doma kot v izseljenstvu, nam dokazuje, da je odnos do domovine in tujine oz. izseljenskega in priseljenskega okolja, tema mnogih del.[3] V manjšem obsegu ji sledimo v likovni umetnosti, glasbi in filmu. Prevladujoča je teza, da je (bil) slovenski jezik tista prevladujoča vrednota, ki (je) igra(la) prvo violino tudi v izseljenstvu kot najbolj razvidna in temeljna identitetna opredelitev, ki določa pripadnost slovenstvu, čeprav s tem izključujemo vse tiste potomce slovenskih izseljencev, ki tega jezika ne razumejo. Potomcem je domovina dežela, kjer so se rodili in tujina dežela njihovih prednikov. Pogosto so se izseljenci opredeljevali za rojstno in bivanjsko deželo kot domovino, kar pomeni, da so bili razprti med dve domovini.[4] Zato nam razmišljanje o domovini in tujini skozi izseljenski kalejdoskop kaže pisano sestavo drobcev, ki jim že vsak premik spremeni podobo. Mnogi ne dopuščajo raznolikosti in svobodo opredelitve, kar pripelje do najpogostejše dvojnosti (dihotomije), ki v grobi obliki pomeni delitev 'mi tukaj', tj. Slovenci, živeči v okviru etničnega (narodnega) ozemlja ali vsakokratne države, in 'oni tam', živeči v raznih delih sveta v različnih civilizacijskih in kulturnih okoljih ter državnih okvirih. Novi zakon o Slovencih na tujem (2006) pozna celo trojnost, tj. Slovence in Slovenke v Republiki Sloveniji, zunaj nje pa 'Slovence po svetu' in 'slovensko zamejstvo'.[5] In s pojavom ideoloških in političnih cepitev se tudi na področju izseljenstva govori in piše o dveh polih, 'mi' in 'oni'. Dlje ko traja odsotnost bolj se poglabljajo različni pogledi drug o drugem in o samih sebi na obeh straneh.[6] Porajajo se razni nacionalni, kulturni in rasni predsodki in avtostereotipi ter heterostereotipi, ki marikdaj dobijo mitske razsežnosti.[7] Zato nas ne čudi, da je to področje bolj v domeni psihologije in družboslovnih ved. Vendar so za zgodovinarja zanimive sodbe, trditve, predstave ljudi, stališča in prepričanja, ki se nanašajo na izseljevanje in izseljence, kot izseljencev o rojakih, ki so ostali doma. Poleg tega ne smemo zanemariti poglede novega okolja o prišlekih, kot ne naših o tujih okoljih.

So mnenja, da je slovenski pogled na narodno preteklost večinoma črnogled in da je je v temnem slikanju slovenske preteklosti tudi nekaj resnice. Zato P. Vodopivec nekako spodbuja k temu, da bi se pozornost usmerila še na svetle strani, da bi se izvili iz primeža (samo)črnoglednosti. Njegova zadnja monografija dokazuje in hkrati opogumlja k drugačnim pristopom in pogledom.[8] Prevladujoča podoba slovenske zgodovine, ki prikazuje pretekla slovenska stoletja kot čas tujega gospostva, podložništva, stalne ogroženosti in boja za ohranitev narodnih mej ima korenine v drugi polovici 19. stoletja. Če v ta kontekst postavimo slovensko izseljenstvo je z vidika odnosa predstavnikov slovenske javnosti do izseljevanja in izseljencev v zadnjih dveh stoletjih temna stran mnogo bolj vidna in poudarjena kot svetla. Zato se ne moremo izogniti vprašanju vloge javnega prostora. Zanimiva so razmišljanja novinarja Walterja Lippmanna (1889–1974) o stereotipih (objavil jih je že leta 1922), katerih razpoznavni znak je, da nasto-

[2] SSKJ, 1. knjiga (1970) in 5. knjiga (1991).

[3] Če izpustimo slovensko književnost doma, naj omenim samo delo Slovenska izseljenska književnost, knjiga 1 (Evropa, Avstralija, Azija), 2 (Severna Amerika) in 3 (Južna Amerika). Ur. Janja Žitnik, Helga Glušič. Ljubljana: Založba ZRC, Rokus 1999.

[4] Anna Praček Krasna, Med dvema domovinama. Koper: Lipa, 1978.

[5] Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja, Uradni list RS, št. 43–1836/2006, str. 4605.

[6] Janez Musek, Psihološki portret Slovencev. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče 1994.

[7] Peter Vodopivec, Temno in svetlo ogledalo zgodovine, v: Samopodoba Slovencev. Zbornik prispevkov za simpozij ob 75 letnici Slovenskega PEN, Ljubljana: Slovenski PEN 2001, str. 58–59.

[8] Peter Vodopivec, Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan 2006.

pajo pred razumom in so način percepcije, da podatkom, še preden dosežejo razum, vsilijo določene čustvene značilnosti. Avtor povezuje javni prostor in stereotipe, ko javno mnenje odločujoče vpliva na njihov nastanek in obstoj, ne tako malo konkretnih primerov navaja iz zgodovine. Označuje jih kot »podobe v naših glavah«, pravilne ali napačne, ki se jih je težko otresti. Se trdovratno upirajo kritiki ali izobraževanju in se navadno ne skladajo z dejstvi. Tesna je njihova povezanost s predsodki in posploševanji. Mnogi so časovno zelo stari, npr. stereotipne predstave o Judih. In zakaj se človek drži stereotipov celo takrat, ko bi si lahko prizadeval za večjo nepristranskost? Lippmann odgovarja da zato, ker je sistem stereotipov verjetno bistven del človekove osebne identitete in njegova obramba lastnega položaja v družbi.[9] Skratka, stereotipom mnogi poznavalci pripisujejo naslednje značilnosti: poenostavljanje, pretiravanje oziroma prevračanje besed, posploševanje in predstavljanje (svojih) kulturnih lastnosti kot 'naravnih' vrednot. Mnogokrat so videni kot nezaželena prepričanja, ki se lahko spremenijo samo z izobraževanjem oziroma seznanjanjem z novim. Vendar ni nujno, da se navezujejo samo na negativne značilnosti o posameznikih in skupinah, lahko so tudi pozitivni; marsikdaj si posamezne skupine premišljeno oblikujejo pozitivni stereotipni pogled na same sebe, npr. v političnem življenju.[10] Kakorkoli že, opredelitev stereotipov je veliko, odvisno od znanstvene discipline in interpretacij posameznih raziskovalcev.

Sam se bolj nagibam k uporabi pojmov 'odnos' oziroma 'pogled', ki izražata določeno aktivnost z najrazličnejših strani in vidikov. Z obema pojmoma želim opredeliti odnose in poglede najpomembnejših nosilcev javnega mnenja do izseljevanja in izseljenstva na splošno, tj. državnih in drugih uradov, političnih strank, Cerkve, razmišljajočih posameznikov itd., in to v daljšem časovnem obdobju. V prispevku me v okviru razmerja domovina vs. tujina zanima zlasti odnos do tujine s strani domovine. O tem piše tudi psiholog J. Musek. Meni, da je osnovni princip stereotipov in predsodkov skrajno elementaren in psihološko ekonomičen. Njegov temelj je bipolarna opozicionalna shema dveh nasprotnih elementov, ki ju označuje kot 'prijatelj' in 'sovražnik'.[11] Prva (domovina) je v našem primeru nosilec pozitivnih in druga (tujina) negativnih lastnosti. Psihologi so glede odnosa Slovencev do tujine in tujcev izpostavili vpliv '(ob)mejnosti' (po Antonu Trstenjaku) in majhnosti na oblikovanje nacionalne zavesti. To, po njihovem mnenju, vzbuja občutje ogroženosti in majhnosti, kar pri slednjem ni nič hudega, če se ne sprevrže v kompleks manjvrednosti. Slovenci naj bi se počutili kot otok sredi morja tujega. To pri njih spodbuja obrambno držo, ki se kaže tudi v značilnostih slovenskega osebnostnega profila.[12]

V prispevku navajam le nekatere poglede, ki so vezani na odnos domovina vs. tujina skozi izseljensko dogajanje v zadnjih dveh stoletjih. Iz dosedanjih raziskovalnih izkušenj se zavedam kompleksnosti že samo tega segmenta, ki je povezan z dvema velikimi besedama, tj. Domovina in tujina.[13] Kot sem že omenil je tema bližja sociologu in psihologu, saj govori o področju različnih identitet, predsodkov in osebnostnih karakteristik, hkrati pa pomeni izziv za zgodovinarja, da skozi svojo optiko konkretnosti v prostoru in času spremlja različne primere pogledov, iz katerih mnogi postanejo stereotipno obarvani in trdovratno zasidrani, ne samo v besedišču, ampak stalno prisotni v medsebojnih odnosih, marsikateri do današnjih dni.

---

[9] Walter Lippmann, Javno mnenje. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede 1999.

[10] http://www.answers.com/topic/stereotype

[11] Musek, Psihološki portret, str. 28.

[12] Musek, Psihološki portret, str. 173–174.

[13] Pogosto se (je) v književnosti in publicistiki piše Domovina z veliko začetnico, tujina pa z malo, kar kaže na odnos pisca ne samo do pojma kot takega, ampak tudi do vsebinskosti , npr. v svojstvu prve kot nekaj pozitivnega, in druge negativnega.

I.

»Dalje ko grem po svetu,
bolj ko grem v leta,
bolj cenim in ljubim svojo národovnost
in svoj narod slovenski.« (1871)[14]

Ko je Anton Tomaž Linhart kot štiriindvajsetletni državni uradnik pisal prijatelju Martinu Kuraltu (1781), da je bolje, da človek najde svoj kruh v Ameriki kot da 'crkuje' v domovini je s tem izrazil strah pred izgubo službe, nikakor pa ne strahu pred takrat še kako oddaljeno Ameriko. Več kot pol stoletja kasneje je belokranjski krošnjar Matija Premuta (1845) v pismu očetu zapisal, da ga čudi, da se od krošnjarjev nihče ne odloči za Ameriko, za to »zvoljeno deželo, bogato Indijo?«. Ker je bilo pismo objavljeno, se ne smemo čuditi, da kasneje zasledimo kar številne krošnjarje v Ameriki, ki so se postopoma prelevili v uspešne trgovce.[15] Nedvomno so bili krošnjarji, in še pred njimi romarji, študenti na tujih univerzah, obrtni vajenci in pomočniki, rudarji, vojaki in potujoči na tuje tisti, ki so spoznavali tujino z dobre in slabe strani.[16] Vendar stik s svetom (migracije, gospodarski, družbeni in kulturni vplivi...) ni bil enosmeren ampak dvosmeren, zato nas ne čudi, da govorimo o današnjem slovenskem ozemlju kot ozemlju na prepihu – od mitoloških Argonavtov do beguncev v današnjem času.

Misijonar Franc Pirc je že v petdesetih letih 19. stoletja vabil nemške katoličane k naselitvi v Minnesoto, tako iz Združenih držav kot iz Evrope. Gorenjci – razen Pirčeve sestre Apolonije Noč, ki se je z vso družino preselila v Ameriko že prej – so se odzvali šele sredi šestdesetih let, vendar za Pirca ne v pričakovanem številu.[17] Minnesota naj bi postala najbolj katoliška ameriška država, zato so *Novice* celo namignile, da se v njej ustanovi deželica 'nova Slovenija'.[18] Tujina, in še to na drugi strani Atlantika, v t. i. 'polnočni Ameriki', kot jo je že zgodaj (1837) označil misijonar Friderik Baraga, vsaj v primeru Novega sveta ni bila tako zavračana v takratnem slovenskem in nemškem tisku – razen poudarjanja njene oddaljenosti – v primerjavi z odhajanjem na Hrvaško oziroma Ogrsko, kjer so slovenske sezonske delavce čakale nevarnosti zaradi težkega dela, moralno vprašljivega okolja in zlasti odiralskih judovskih trgovcev.[19] Pogojna popularnost oziroma pozitivna podoba Amerike v slovenskem tisku je razumljiva zaradi vedno bolj razširjenega odhajanja slovenskih misijonarjev onstran Atlantika, ki so jo utrjevali z objavljanjem misijonarskih pisem, npr. v *Zgodnji danici* in *Novicah*.[20] Skratka, Amerika kot daljna tujina, kjer slovenski misijonarji uspešno prekrščujejo staroselce in kamor še ni odšlo veliko Slovencev, za takratne nosilce javnega mnenja še ni bila tako 'nevarna', kot nekaj desetletij kasneje, ko se sproži njihovo množično izseljevanje. Vendar tudi v tem obdobju zasledimo že ostra odklonilna mnenja, zlasti z vidika misli, kaj bodo neuki kmetiči ali celo ženske počeli v Ameriki.[21]

---

[14] Pismo misijonarja Janeza Čebulja, Bayfield, 28. 11. 1871. Zgodnja danica, 26. 1. 1872, št. 4, str. 30–31.

[15] Drnovšek, Pot slovenskih izseljencev na tuje, str. 79–80, 82.

[16] Ferdo Gestrin, Slovanske migracije v Italijo. Ljubljana: Slovenska matica 1998.

[17] Marjan Drnovšek, Franc Pirc (1785–1880): sadjar na Kranjskem in misijonar v Ameriki. Naklo: Občina Naklo (Znameniti Nakljanci 2), 2003.

[18] Novice, št. 22, 31. 5. 1865, str. 176.

[19] Janez Trdina, Podobe prednikov: zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879. Knjiga 1, 2 in 3. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS (zbirka Krt 30, 31 in 32), 1987.

[20] John A. Arnez, Slovenian letters by missionaries in America, 1851–1874. New York – Washington: Studia Slovenica, 1984.

[21] »Kaj bo prosti krajnski kmetič začel samotnež v Ameriki? S čim bo svoje pravice branil? ... Bog ne daj, da bi se preselniki prezgodaj ne kesali!« Novice, št. 56, str. 224.

In odnos prvih izseljencev v Ameriki do domovine? Ožja (domača vas, posamezna dežela in že Slovenija) oziroma širša domovina (Avstrija, tudi očetnjava imenovana) nista bili pozabljeni pri vseh odišlih v Ameriko, kar nam dokazujejo njihova pisma, ki so pri nekaterih, npr. trgovcu Premuti v izražanju želje po obisku domačih v Beli Krajini in pri misijonarju Lavtižarju, polna hrepenenja po domačih krajih.[22] V obeh primerih izražata domotožje, čustvo, ki je številne prisililo v vrnitev, mnogim pa zagrenilo bivanje v novem okolju in ga še bolj črno obarvalo, kot je bilo v resnici. Idealizacijo ali vsaj spominjanje na rodno domovino zasledimo v številnih pismih.[23] V tem obdobju je o Združenih državah še največ pisal politični emigrant Anton Füster (1808–1881), ki je moral zapustili Avstrijo zaradi svoje aktivnosti v revolucionarnih letih 1848/49. Novic o njem v slovenskem tisku skoraj ni bilo, njegova dela pa so ostala nepoznana takratnemu slovenskemu bralstvu, zlasti njegova razmišljanja o Ameriki, širšemu krogu celo do nedavnega.[24] Rečemo lahko, da je za zgodnje obdobje izseljevanja v Združene države, nekako do osemdesetih let 19. stoletja, podoba Amerike znana Slovencem bolj kot podoba (pozitivnega) delovanja slovenskih misijonarjev med ameriškimi Indijanci. Večjega odhajanja Slovencev v ZDA še ni bilo, kolikor pa so odšli posamezniki ali manjše skupine izseljencev zaradi iskanja boljšega življenja, so že bili pospremljeni z javno izraženo negativno popotnico češ, ne hodite v neznano, kjer vas čaka nejasna usoda. In če že greste, so svetovale *Novice*, je bolje, da se odločite za bližnje in bolj 'domače' kraje, kot je Srbija; argumenta pri tem sta bila tako prostorska bližina kot 'bratska', tj. slovanska povezanost.[25]

Že v tem obdobju sledimo črno beli podobi Amerike. Časopisi, misijonarska in izseljenska pisma so prinašale številne zgodbe o visokem tehničnem in splošno civilizacijskem napredku, hkrati pa tudi o temnih straneh, povezanih zlasti z osebnimi življenjskimi izkušnjami. Misijonar Franc Pirc je pozival rojake k vzgledovanju na področju kmetijske tehnologije in organizacije dela. Takratna pionirska Amerika je še omogočala, če imamo pred očmi redke slovenske priseljence, obogatitev s trgovino, pridobitev zemlje po nizki kupnini (Homestead), obogatitev z zlatom itd. V takratnih javnih informacijah lahko zasledimo poveličevanja pionirske Amerike, mit, ki pa, začuda, takrat ni privabil večjega števila Slovencev. Da je Slovence privlačeval še vedno nekoliko eksotičen svet onstran Atlantika nam dokazuje veliko zanimanje za dela o njej; naj navedem le tri, prvo, Pirčevo pesnitev v 76 kiticah, ki jo je posvetil Podbrežanom, »svojim nekdanjim farmanam na Kranjskim« (1836), drugo, Baragovo delo *Popis navad in saderžanja Indijanov Polnočne Amerike* (1837), ki je izšla v nakladi 4.000 (!) izvodov, in tretje, delo *Koča strica Toma* pisateljice H. B. Stowe, ki je v izvirniku izšlo leta 1852, že naslednje leto pa kar v dveh slovenskih prevodih, ki sta izšla v Celovcu in Ljubljani, s ponatisom leta 1888.

---

[22] Marjan Drnovšek, Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom. Ljubljana: Nova revija (Korenine), 1998, str. 93–111, 113–141.

[23] »Desiravno je moje serce neuzrečeno veselo, de me je dobrotljivi Bog v Ameriko perpeljal, vender Kranjske dežele ne bom nikoli pozabil; vsaki dan so moje misli zdaj v tem zdaj v unim kraju, zdaj per teh, zdaj per unih prijatljih ... Bog ohrani ljubo slovensko deželico, de bi bila vedno eden nar lepših biserov v bliševi kroni katoliške Avstrije!« Citata sta iz pisem misijonarja Lovrenca Lavtižarja. Zgodnja danica, 24. 8. 1854, št. 34, str. 143 in 29. 5. 1856, št. 22, str. 94–95.

[24] Gre za njegove spomine. Anton Fister, Izbrani spisi. 4. knjiga (prevedel Frane Jerman). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1998.

[25] Olga Janša, Agitacija Novic za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866. Kronika X/3, 1962, str. 185–187.

II.

»Hudo se je odpravljati
na tuje;
na tujem dom pozdravljati
še huje!« (1899)[26]

V času množičnega izseljevanja se okrepi poudarjanje domovine vs. tujine v prid prvi, kar je posledica številnih razlogov, tako večje narodnostne ozaveščenosti in občutljivosti, medijske pestrosti, večje aktivnosti katoliške Cerkve, poudarjenja narodne ogroženosti od sosedov, zlasti Nemcev, in ne nazadnje zaradi naraščajočega izseljevanja iz slovenskega prostora. Če primerjamo odnos vseh treh usmeritev slovenskega ideološkega in političnega prostora (katoliškega, liberalnega in socialističnega) do izseljenstva, je bil ta bolj ali manj negativen pri vseh treh. Svoboda izseljevanja je bila zagotovljena z avstrijsko ustavo, vendar so se vse pogosteje pojavljale zahteve po omejevanju in celo prepovedi izseljevanja, za kar so se zavzemali avstrijski generali (zaradi slabljenja vojaške moči) in zlasti kmečki posestniki, npr. na Štajerskem in Notranjskem, kjer je primanjkovalo (poceni) agrarne delovne sile.

In kakšen je bil »mit Amerike« tistega časa? Menim, da ga ni bilo za tiste, ki so odšli, saj so se zavedali kam gredo in koliko bodo zaslužili, vse to pa je bilo odvisno od vedno bolj nemirnih gospodarskih in političnih razmerah v Združenih državah kot celoti ali po njenih posameznih državah. Realno gledanje, ki je izraženo v trditvi: »V Ameriki se trdo dela – vendar tudi dobro plačuje!« velja za čas konjukture glede plačila, z oziroma na trdo delo je to bila stalnica v ameriškem prostoru. Ne tako malo je bilo opozoril razmišljajočih, da se v Ameriki dobro zasluži tudi zaradi večje gospodarske razvitosti. Podoba Amerike in tamkajšnjih Slovencev v glavah rojakov na Slovenskem je že druga zgodba, saj so jo oblikovali z ozirom na posameznikovo usodo, ki je bila dobra ali slaba in skozi obe je tudi Amerika bila sprejemljiva ali odklanjana.[27]

V tem obdobju se srečamo s svojevrstnim »mitom o vrnitvi«, ki ga dokazujejo tudi viri. Ohranjeni popisi prebivalstva v obdobju od 1880 do 1910 – v tem našem primeru na popisih iz Poljanske doline nad Škofjo Loko – kažejo, da so v rubriki »stalna ali začasna« odsotnost družinski poglavarji praviloma zapisali »začasna«. Redki so bili, ki so prodali vse in odšli za stalno. Družinski člani, ki so ostali doma, so verjeli, da je sin odšel le za nekaj časa v Ameriko, da si tam ustvari prihranke in se nato vrne domov. V večini primerov do vrnitve ni prišlo.[28]

Katoliška Cerkev na Slovenskem je bila najbolj jasna glede odklanjanja tujine oziroma odhajanja na tuje iz naslednjih razlogov (sami so to imenovali 'nevarnosti'):

1. odtujitve katoliški Cerkvi (mlačnost, brezbrižnost, odpadništvo...),
2. odtujitve in ohladitve do slovenske narodnosti (asimilacija),
3. gospodarske škode (odhajanja mladih, polnih telesnih in duševnih moči),
4. izgube za očetnjavo (vojaki),
5. razcepa družine (moralni propad...) in
6. 'kvarne' radovednosti (zapeljivosti sveta) in svobodoljubja (socialne demokracije, kozmopolitizma...).

Krščansko socialno delavsko glasilo *Naša luč* je celo leta 1913 zapisalo, da ljudje odhajajo v Ameriko zaradi pohlepa po bogastvu in hrepenenja po »prostosti«, ker jim je pošteno življenje

---

[26] Slovenec, št. 100, maj 1899.

[27] Marjan Drnovšek, »In America the work is hard, but the pay is good«. Soočanje mita in realnosti, str. 189–194.

[28] Glej popise prebivalstva za leta 1880, 1890, 1900 in 1910, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Škofji Loki.

doma odveč, hkrati pa jim »ideali« o domovinstvu in narodnosti kot tudi verski ideali »in kar je lepega« postanejo samo postranska stvar.[29] Skratka, Cerkev se je bala, da bi se izseljenci izneverili Veri, Cerkvi in Slovenstvu/Narodu. V tem kontekstu je bila Domovina tista najboljša opcija za Slovence, medtem ko je bila tujina pogubna, nevarna..., izseljenstvo samo pa »rakrana na telesu našega naroda«. Izpostaviti je treba dejstvo, da so bila ta vprašanja debatirana tako v okviru Cerkve na globalni ravni kot v slovenskih okvirih (npr. na katoliških shodih), po obredih (z branjem izseljenskih pastirskih pisem) in v največjem številu v katoliškem časopisju.

Kljub vsem opozorilom Cerkve se je izseljevanje nadaljevalo in iz leta v leto naraščalo in vsa opozorila niso padla na plodna tla, na drugi strani se je morala Cerkev sprijazniti s tem dejstvom. Zato je postal njen odnos do izseljevanja v vsakdanjem življenju bolj popustljiv in ne nazadnje so pomagali izseljencem z nasveti, kako naj se izogibajo težavam na poti v temno tujino in v tujini sami, kjer naj bi se vključili v katoliške skupnosti in obdržali stik z domačimi župniki v domovini. Znana je misel slovensko-ameriškega škofa Jakoba Trobca:

»Slovenija je naša mati,
Amerika naša nevesta«.[30]

Ta misel ne zanika pomena domovine (matere), vendar za v Ameriki bivajoče Slovence omogoča nova domovina tudi novo življenje, nov začetek, kar je nekaj pozitivnega v sicer morju negativnih mnenj o Ameriki kot tujini. Če se povrnem h gornjim naukom Cerkve lahko ugotovim, da se je podobno gledanje – z nekaterimi modifikacijami – bolj ali manj ohranilo tudi v kasnejših obdobjih, do današnjih dni. Če vzamemo v roke *Našo luč*, katoliško glasilo za izseljence, sledimo pogostemu poudarjanju vrednot, tj. vernosti, pripadnosti družini, slovenskemu jeziku in slovenstvu in z nastankom slovenske države tudi Republiki Sloveniji.

III.

»Tujina: kot jesen in kot neznanka
vsa bežna, mrzla. Tu pri nas topló.
Leteče listje. Proti Karavankam.
Tunel: v poltemi sije nje oko.«[31]

Omenjeni verz Srečka Kosovela lepo odraža odnos do tujine in domovine, hkrati pa odseva čas obdobja med obema vojnama, ko se je zaradi razdelitve slovenskega ozemlja (koroški plebiscit in rapalska pogodba) okrepilo izražanje ogroženosti, ki se je kazala vsaj v dveh segmentih, prvič, v begunstvu in izseljenstvu Primorcev, in drugič, v političnem in ideološkem pritisku, zlasti fašizma in nacizma, vsi skupaj pa so predstavljali grožnjo in vzbujali strah z ozirom na obstoj Slovencev kot naroda.[32] Izseljevanje se je preusmerilo v Argentino in evropske države, hkrati pa je v Združenih državah ostal velik del Slovencev in njihovih potomcev, za katere je veliko razmišljajočih menilo, da so izgubljeni v narodnem smislu.[33] Velika gospodarska kriza sredi medvojnega obdobja je temačnost stanja še okrepila, če imam pred očmi predvsem

[29] Naša moč, VIII/27, 6. 6. 1913 in VIII/43, 26. 9. 1913.

[30] Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci. Celovec 1912, str. 3.

[31] Srečko Kosovel, Bežno potovanje (tretji verz). Http://kosovel.edvart.com/ged_41.htm

[32] Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995. Uredila P. Vodopivec in J. Mahnič. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 1997.

[33] Marjan Drnovšek, Potovanja k ameriškim Slovencem. Melikov zbornik, Ljubljana: Založba ZRC, 2001, str. 1023–1025.

izseljensko področje. Zato nas ne presenetijo misli Edvarda Kocbeka (1938) o izseljencih, ki so z odhodom v tujino odtrgani od naravnih pogojev življenja v »domačiji« in prepuščeni novemu, tujemu in notranje nesorazmernemu okolju. Meni, da se nihče od njih v tujine popolnoma ne znajde, da so skoraj vsi notranje razdrobljeni, osamljeni, nepovezani, trpeči in izgubljajoči se na človeška kriva pota in pogrezujoči se v anonimnost in nesmisel življenja.[34] Črna slika izseljenstva izpod peresa misleca in pesnika se ni mnogo razlikovala od takratnih pogledov, zlasti v vrstah razmišljajočih intelektualcev. Ni naključje, da je *Izseljenski koledar Družbe sv. Rafaela* (1937) objavil številne pregovore o tujini (Tujina plačuje z zasmehom / Tako dela tujina: obljublja bogastvo, pa ga ne da / V tujini še sonce mračno sveti / Bolje doma pod kapom kot v tujini na soncu / Tujina ostane tujina, pa naj ti daje pogače in vina / Tujina pravi: jaz sebi mati...)[35] Kocbekovim razmišljanjem potrjuje takratni urednik *Slovenca* Alojzij Kuhar, ki je bil nekaj časa izseljenski komisar v Parizu. V duhu misli, da je izseljevanje Slovencev v tujino obenem počasno umiranje narodove življenjske sile predlaga, prvič, dvig življenjskih možnosti v domovini, in drugič, varovanje izseljencev, ki so že v tujini ali bodo šele odšli, v moralnem, verskem, socialnem in nacionalnem smislu.[36] Z ozirom na te vidike opaža poameričanjenje Slovencev in ugotavlja, »da bomo Slovenci v Ameriki kaj kmalu izumrli, ako domovina v zadnjem trenutku ne bo storila največjega napora, da slovensko kri reši dokončne pogube.«[37] Narodno »smrt« napoveduje Slovencem v Kanadi, Braziliji (»ker jim je beseda domovina – prazen zvok«), v Franciji in Belgiji, le na Nizozemskem vidi žarek upanja. Kuharjeve črnoglede misli moramo brati v kontekstu izbruha druge svetovne vojne v Evropi in razočaranosti nad dotedanjimi (neuspešnimi) prizadevanji v reševanju »izseljenskega vprašanja«.

In domovina? Kraljevina SHS, kasneje preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo, je predstavljala državni okvir, novo domovino Slovencem in hkrati pribežališče mnogim primorskim beguncem.[38] Verjetno ni posplošena trditev, da se nova država ni preveč ukvarjala z izseljevanjem, ne nazadnje iz razloga, da so odhajali iz oblastev in banovin, kjer so pretežno prebivali Slovenci in Hrvati. Tudi vračanje izseljencev v času gospodarske krize je bilo bolj ali manj prepuščeno lokalnim oblastem. Dokaz za to so mnoge nerealizirane meddržavne pogodbe o pravnem in socialnem statusu izseljencev. Večjo pozornost – se ve zakaj – je država posvečala političnim emigrantom (komunistom), ki so odhajali in se ilegalno vračali v domovino. Po uvedbi diktature se med jugoslovanskimi izseljenci v Evropi poveča unitaristični pritisk v velikosrbskem duhu, ki se je na simbolični ravni kazal v preimenovanju društev v 'jugoslovanska' (resnici na ljubo, večina je obdržala slovensko delovanje), v želji Beograda po večji kontroli društev s pomočjo konzulatov, kar je pripeljalo do mnogih prepirov, npr. v Nemčiji, v nespoštovanju slovenskega jezika pri stikih s slovenskimi izseljenci itd. Zato nas ne čudijo številne tožbe in pritožbe izseljencev – tudi iz drugih delov sveta –, da se nova država za njih ne zmeni. Imela je slab posluh zlasti za urejanje pravnega in socialnega statusa izseljencev (gospodarska kriza, upokojitev, vračanje v domovino...). Intenziviranje delovanja zasebnih organizacij, npr. Družbe sv. Rafaela, in Dravske banovine z željo po izboljšanju tega stanja, ki so se okrepili v drugi polovici tridesetih let, pa je prekinila vojna.

---

[34] Edvard Kocbek, Slovensko izseljenstvo. Dejanje, I, marec 1938, str. 87–90.

[35] Izseljenski koledar Družbe sv. Rafaela v Ljubljani za leto 1937. Uredil J. Premrov. Ljubljana: Družba sv. Rafaela za varstvo slovenskih izseljencev v Ljubljani, str. 23.

[36] Alojzij Kuhar, Naše izseljensko vprašanje. Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana: založba Jubilej, 1939, str. 524.

[37] Kuhar, Naše izseljensko vprašanje, str. 528.

[38] Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Aleksej Kalc s sodelavci. Koper – Trst: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, ZRS RS Koper, Narodna in študijska knjižnica Trst, 2002.

IV.

»Brez Domovine tavamo v tujini,
da rešimo krvavih jo strahov.
Naj vrnejo se zopet k Domovini
in z nami Ti in božji blagoslov!
*
Slovenijo, Gospod narodov, brani!
Nam vrni jo in sinom našim hrani!«[39]

Do slovenske (jugoslovanske) politične emigracije je imela druga Jugoslavija odklonilni odnos, ki je temeljil na ideološkem in političnem odklanjanju tistih, ki so sodelovali z okupatorjem in/ali so odklanjali komunistični režim. Nians zavračanja te emigracije je bilo veliko, kar je bilo odvisno od domačih in tujih političnih razmer. Kljub temu, da je postala Jugoslavija ena najbolj odprtih komunističnih držav, je bil njen odnos do politične emigracije vedno negativen, zlasti pa do njenega razmišljujočega kroga, ki se je izpostavljal v javnosti. Vsaj temu delu so bila vrata v domovino bolj ali manj zaprta. Jedro te emigracije je bilo v Argentini, kjer je bil najbolj prisoten »mit o vrnitvi«, ki so ga gojili od prvih korakov preko Karavank maja 1945, vendar je z leti vedno bolj plahnelo upanje na spremembe v Jugoslaviji in s tem na možnost vrnitve.[40] Med njimi je bil močan tudi »mit mučeništva« – kot ugotavlja Žigon – in sicer kot jedro skupnega zgodovinskega spomina, kjer begunstvo leta 1945 in kasneje in povojni poboji predstavljajo dva osnovna temelja tega mita.[41] Podoba domovine je pri emigrantih v Argentini ustvarila tudi »mit o nespremenjeni domovini«, saj so jo obdržali v spominu iz časa življenja pred odhodom. Emigrantom se je ustavil čas in to na vseh področjih, od vrednot do zunanje podobe Slovenije.[42] Hkrati pa so se sami zaprli vase in niso imeli veliko stikov z ostalo Argentino.[43] In z osamosvojitvijo Slovenije se izkaže, da se pričakovana vrnitev vsaj dela tega izseljenstva ne uresniči, saj so mnogi pognali korenine v novi domovini, njihovi otroci toliko bolj. Vendar še nikdar v slovenski zgodovini ni prišlo do take zamolčanosti dela Slovencev, ki so odšli v tujino zaradi nazorskih, političnih in ideoloških razlogov, kar velja tudi za del kasnejših ekonomskih izseljencev. Kdor se je izmed slednjih javno izpostavil proti družbenemu sistemu v Jugoslaviji se je znašel v krogu »sovražne emigracije«.[44]

Tako izseljenska kot priseljenske države so uporabljale oznaki za odhajajoče oz. prihajajoče na delo, ki naj bi odražali njihov odnos do časovne odsotnosti oz. prisotnosti, in sicer »delavci na začasnem delu v tujini«, imenovani tudi »zdomci« na eni strani in »gostujoči delavci« (npr. Gastarbeiterji) na drugi strani. Oboji so predvidevali začasno odsotnost oziroma prisotnost, ki se je za mnoge prevesila v stalno stanje. In celo več, jugoslovanske oblasti – ki so tja do druge polovice petdesetih let 20. stoletja označevale izseljevanje kot pojav kapitalističnih družb – so poudarjale, da so jugoslovanski delavci v tujini ostali del jugoslovanskega delavskega razreda. Izvrševanje tega je bilo v poudarjanju povezav med domovino in izseljenci, npr. na nivoju

[39] Verz Slovenske himne za petje v cerkvi iz leta 1948. Tine Debeljak, Slovenski narod in simboli njegove narodnosti in državnosti. Zbornik Svobodne Slovenije 1971–1972. Buenos Aires, 1973, str. 166.

[40] Zvone Žigon, Iz spomina v prihodnost. Slovenska politična emigracija v Argentini. Ljubljana: Založba ZRC (Migracije 1), 2001, str. 141–143.

[41] Žigon, Iz spomina v prihodnjost, str. 136–141.

[42] To je bil splošni pojav v izseljenstvu v vseh oddobjih, vendar z eno veliko razliko, da za ekonomske migrante npr. zaradi oddaljenosti, slabih stikov z domačimi ipd., za politične pa zaradi prepovedanosti stikov na obeh straneh, tako zdomski kot jugoslovanski.

[43] Marko Jenšterle, Mit o nespremenjeni domovini. Soočanje mita in realnosti, str. 17–26.

[44] Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma na Slovenskem 1945–1990. Uredil Drago Jančar. Ljubljana: Nova revija, 1998.

občin, s šolskimi stiki, obiski Slovenske izseljenske matice ipd. Zlasti veliko število prireditev, npr. ob prvem maju, dnevu republike itd., med delavci v tujini so služili ne samo njihovemu razvedrilu, temveč tudi ohranjanju zavesti o pripadnosti jugoslovanskemu sistemu. Preprosto rečeno, zdomci v evropskih državah (razen tistih, ki so se integrirali, prevzeli državljanstvo ali celo asimilirali) so ostali takorekoč v 'domovini', čeprav so delali v 'tujini', na osebni ravni pa so doživljali vse tiste travme, kot izseljenci pred njimi (domotožje, strah pred tujim, avto ali hetero getoizacijo ipd.)

Vendar je odpiranje Jugoslavije proti tujini na eni strani, in vedno več informacij o življenju v priseljenskih državah, razbijal partijski stereotip o težkem življenju v kapitalističnem svetu. Res pa je, da so mnogi z nekim nezaupanjem gledali na ekonomske emigrante (na obisku ali po vrnitvi), kar pa je bilo bolj povezano z njihovim načinom življenja in boljšim standardom, še zlasti s pregovorno slovensko nevoščljivostjo (fovšijo).

Sklep

Nedvomno sta pojma 'domovina' in 'tujina' najbolj pogosto omenjena in uporabljena ravno na področju izseljenstva. Kažeta se nam v različnih razlagah, v razumski ali čustveni dojemljivosti, z vidika več znanstvenih disciplin različno interpretirana in predvsem v slovenski literaturi in umetnosti močno zastopana, vzbujajoč tudi polemike. Poleg slovenske književnosti in časopisja ter ostale publicistike (zlasti potopisov, propagandnih brošur itd.) je zaradi zasebne narave pomembna za razumevanje – z ozirom na posameznikovo opredeljevanje – tudi izseljenska korespondenca, ki nam v primeru objav ali ohranjenih kot osebnih zapuščin potrjuje tezo, da so se mnogi, tudi manj izobraženi, še kako odzivali do domovine in tujine. V vseh primerih gre za vprašanje opredelitev, prepletanja različnih osebnih in od okolja določenih identitet, zlasti z vidika socializacije in inkulturacije, npr. v duhu »ko tujina postane dom«.[45] Raznolikost pri 'pogledih' na izseljenstvo je velika. Posebno vlogo ima javno mnenje, ki se napaja iz različnih virov, od mnenj posameznikov do skupin, ki se opredeljujejo, prvi, iz lastne prizadetosti, pozitivnih ali negativnih izkušenj o tujini itd., in drugi, ki svoj odnos opredeljujejo z najrazličnejših vidikov, tj. državne moči, nazorske dogmatičnosti, ideološke opredeljenosti itd. Poveden je tudi naslov znanstvene revije Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani, ki nosi naslov *Dve domovini / Two Homelands*, kar nakazuje eno od možnih refleksij na obravnavano temo tega prispevka. Kot večdisciplinarni prispevek k omenjeni temi ne smemo zaobiti mednarodne konference v Portorožu leta 1995 in zbornika *Soočanje mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje*.[46] Skratka, stereotipi in miti v slovenski zgodovini in zgodovinopisju so premalo raziskani, saj raziskave zahtevajo meddisciplinarni pristop med humanističnimi in družboslovnimi vedami, kar pa je bolj ali manj še vedno želja. Zgodovinar pa ima možnost njihovega raziskovanja v vsakokratnem prostoru in času, saj se posamezni miti in stereotipi pojavljajo in izginjajo in se ponovno obujajo v drugih družbenih in političnih situacijah. Nedvomno je to področje, ki mu zgodovinarji migracij posvečamo premajhno pozornost.

---

[45] Marina Lukšič-Hacin, Ko tujina postane dom. Resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

[46] Soočanje Mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje/ The confrontation between myth and reality on the arrival of the emigrants to a new land. Ur. Irena Gantar Godina. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1996.

Ljuba Dornik Šubelj

OZNA – vojaška protiobveščevalna ali zločinsko-genocidna organizacija?

UDK 351.746.1(497.4)

DORNIK ŠUBELJ Ljuba, magistra novejše zgodovine, višja arhivska svetovalka v Arhivu republike Slovenije, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I, SI-1000-Ljubljana, Kongresni trg 1, ljuba.dornik@gov.si

OZNA – vojaška protiobveščevalna ali zločinsko-genocidna organizacija?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 337–345, cit. 38

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

V članku opredeljujem dilemo o vlogi in značaju Ozne kot vojaško obveščevalne in protiobveščevalne organizacije, ki je nastala na podlagi sovjetskih vzgledov - konkretno SMERŠA in kot taka bila udeležena v povojnih obračunih z nasprotniki partizanskega gibanja. Od ustanovitve do marca 1946 je delovala v okviru ministrstva za obrambo, nato pa je v nem ostal le njen III. odsek, ki se je preimenoval v KOS JA, medtem ko so ostali odseki Ozne prešli v ministrstvo za notranje zadeve in se preimenovali v Upravo državne varnosti, – UDBO in opravljali funkcijo politične policije. Ne glede na to so pripadniki UDBe do leta 1952 ostali vojaške osebe. Šele tega leta so bili demobilizirani.

Ključne besede: vojaška obveščevalna in protiobveščevalna služba, policijski aparat, varnostno obveščevalna služba, SMERŠ (smrt špijonom), vojni zločini, likvidacije, čiščenje, protinacizem, protikomunizem, genocidna organizacija, vojaški zakoni.

UDC 351.746.1(497.4)

DORNIK ŠUBELJ Ljuba, M.A. in history, Senior Archive Counselor, Arhiv republike Slovenije, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I, SI-1000-Ljubljana, Kongresni trg 1, ljuba.dornik@gov.si

The OZNA – A Military Counterintelligence or a Criminal and Genocidal Organization?

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 337–345, 38 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

Investigated is the dilemma about the role and character of the OZNA (Department for Protection of the People). A military intelligence and counterintelligence organization, the OZNA was patterned after the SMERŠ. Its abbreviations literally denoting Death to Spies, the SMERŠ was the Russian counterintelligence agency. The OZNA participated in post-war executions of those who were not supporters of the partisan movement. It operated within the Ministry of Defense until March 1946 when all but its third unit were allotted to the Ministry of Interior Affairs and renamed the UDBA (State Security Administration), which was, in fact, the political police (secret police); the third unit was renamed KOS JA (Counterintelligence Agency of the Yugoslav Army). Members of the UDBA remained in military service until 1952 when they were demobilized.

Key words: military intelligence and counterintelligence service, police apparatus, security intelligence service, SMERŠ (Death to Spies), war crimes, executions, cleansing, anti-Nazism, anticommunism, genocidal organization, military law

Tema mojega prispevka je predstaviti dva stereotipa o Ozni, ki obstojata v zvezi s pisanjem – predvsem v sredstvih javnega obveščanja, v spominski literaturi – v zadnjem času pa tudi v resnih znanstvenih delih.

Na strani oblasti je bila Ozna in v Sloveniji VOS, o kateri se vse do sredine sedemdesetih let sploh ni pisalo, prikazana kot udarna pest revolucije, ki je upravičeno in zakonito obračunala z nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja (beri: revolucije). Pri tem se je število in usoda vrnjenih domobrancev, ustašev in drugih nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja sploh ni omenjala oziroma se je prikrivala[1]. Ukrepali so proti vsem, ki so ta vprašanja sprožili v

[1] Dokumenti o Varnostno obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju 1941 –1945, Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, Ljubljana 1976.

javnosti: Dušan Pirjevec, Edvard Kocbek,Viktor Blažič. Zločini pa so se iskali le na »beli« strani ». Gradivo Komisij za ugotavljanje zločinov okupatorja po vseh republikah[2] so kot obremenilno gradivo obravnavali še celo leta 1981 v akciji Zveznega sekretariata za notranje zadeve oz. njegove Uprave službe državne varnosti, imenovani »Šumarice«, pri čemer se je, razen arhivskega gradiva, kolikor je bilo dostopno, zbiralo tudi obremenilne izjave prič.

Na drugi strani se je na strani politične desnice v njihovih lastnih izjavah in v njihovih glasilih[3] pojavljalo prizadevanje, da bi domobrance, ki so kolaborirali s Hitlerjevo Nemčijo, rehabilitirali kot antikomunistične patriote. Antikomunistična publicistika je Slovenijo predstavljala kot žrtev nasilne komunistične manjšine[4]. Kot podporo tej trditvi je v zadnjem času prišlo tudi do objav resnih znanstvenih del[5] in mednarodnopravne analize, v kateri partizanski strani, predvsem varnostnim organom v času vojne pravnik, ki je tudi v mednarodni skupnosti nastopal kot zagovornik nemške narodnostne skupnosti očital izvrševanje vojnih zločinov in izvrševanje kaznivih dejanj zoper človečnost..[6]

Šestdeseto obletnico konca druge svetovne vojne je svet proslavil z raznimi publikacijami, v katerih je poudaril, da povojna ureditev temelji še vedno na protinacističnem boju, ki je zahteval v bivši Sovjetski zvezi 20 milijonov življenj in v ZDA 405.000, [7] V Sloveniji so maja 2005 na dan ustanovitve Ozne uradni organi Ministrstva za notranje zadeve podali predlog za uvedbo preiskave proti enemu od članov Ozne za genocid, kasneje prekvalificiran v kaznivo dejanje hudodelstva zoper civilno prebivalstvo, kar je bilo poleti 2006 s strani preiskovalnega sodišča zavrnjeno[8]. Na Hrvaškem so istega leta o tej temi izdali knjigo dokumentov.[9].

V času druge svetovne vojne, ko je bila po kapitulaciji Jugoslavije Slovenija razdeljena med tri okupatorske države (Italijo, Nemčijo in Madžarsko), je vsaka v svoji zasedbeni coni zgradila tudi lasten policijski aparat, ki so mu z informacijami proti pripadnikom osvobodilnega gibanja pomagale tudi obveščevalne službe proti komunističnih enot.[10] Ko je po kapitulaciji Italije ta del Slovenije spadal pod Nemčijo, se je v policijskem pogledu spremenil samo sedež komandanta varnostne policije in varnostne straže, ki se je z Bleda preselil v Ljubljano, medtem, ko je v Mariboru ostal ves čas vojne 1941 – 1945. Prav tako se je po oblikovanju Operacijske cone Jadransko Primorje, v katero je bila vključena Ljubljana z Ljubljansko pokrajino, pod nemškim vodstvom in z nemškim zveznim oficirjem obnovila v Ljubljani slovenska policija. Upravo policije je vodil predvojni šef ljubljanske policije dr. Lovro Hacin. Na novo se je

---

[2] Damjan Guštin, Pregon vojnega hudodelstva – zadostitev zmagovalcem in potrditev premaganih:Slovenija 1945, referat na posvetovanju 1945 – Prelom med starim in novim: Konec druge svetovne vojne v zgodovini srednjeevropskih držav, Znanstvena konferenca, Ljubljana 19.–30. 9. 2005.

[3] Zaveza, glasilo Nove slovenske zaveze.

[4] Ulf Brunnbauer, Kontinuiteta in spremembe.Aktualni trendi v zgodovinopisju Jugovzhodne Evrope,Zgodovinski časopis ,letnik 57,št. 3–4, str. 442–443.

[5] Tamara Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2004,Tamara Griesser-Pečar, Cerkev na zatožni klopi, Sodni procesi, administrativne kazni, posegi«ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960, Družina, Ljubljana, 2005.

[6] Dieter Blumenwitz ,Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946) mednarodnopravna študija, Mohorjeva, Celovec, 2005.

[7] Susan Butler, My dear Mr. Stalin, Yale university press, 2005. Predgovor k knjigi, v kateri je objavljenih 300 depeš med Stalinom in Rooseveltom, ki so v ZDA prvič objavljene. Epoha Zagreb je leta 1965 v svoji biblioteki »C« objavila tajno dopisovanje med Rooseveltom in Stalinom iz virov sovjetskega ministrstva za zunanje zadeve. Predtem je v isti zbirki izšla »Tajna prepiska Churchil – Stalin«. Epoha, Zagreb, 1965 .

[8] Medijsko pokrita vložitev predloga za vložitev obtožnice proti Mitji Ribičiču, leta 1945 pomočniku načelnika Ozne za Slovenijo.

[9] Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Dokumenti, Slavonski Brod 2005, dalje Dokumenti 2005.

[10] Ljuba Dornik Šubelj, Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem pred, med in po drugi svetovni vojni, Ženske skozi zgodovino, 32. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Celje, 2004, str. 159–170.

oktobra 1943 ustanovila slovenska politična policija, katere glavna naloga je bila boj proti organizaciji KP,OF in aktivistom drugih množičnih organizacij, ki so podpirale partizansko gibanje. Vse nemške policijske strukture so bile podrejene višjemu vodji SS in policije v 18. vojnem okrožju v Salzburgu s sedežem v Ljubljani Ervinu Roesenerju[11], poveljniku Vodilnega štaba za boj proti bandam.

Tako nemška kot slovenska policija sta se z drugimi umikajočimi se domobranci in civilisti v dneh pred formalno kapitulacijo Nemčije umaknili na ozemlje Avstrije preko bivše jugoslovansko avstrijske meje na Koroško.[12]

V prispevku ne bom govorila o naporih, ki so jih po začetku druge svetovne vojne z organiziranim obveščevalnih delovanjem za zahodne zaveznike opravili slovenski liberalci.[13]

Po napadu na Jugoslavijo in še posebej po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo je v Sloveniji in Jugoslaviji pod vodstvom komunistične partije začela nastajati zasnova organizacije, ki jo pozneje v jugoslovanskem okviru poznamo kot Oddelek za zaščito naroda (oziroma ljudstva, po slovensko) znan kot Ozna. 15. avgusta 1941 je v Sloveniji v okviru partizanskega gibanja oziroma OF nastala Varnostno-obveščevalna služba ali VOS, ki sta jo od ustanovitve naprej vodila Zdenka Kidrič-Marjeta in centralna komisija VOS. Že v tej obliki je služba po vsebini in organizaciji imela za zgled komisijo, ki so jo neposredno po uspešni oktobrski revoluciji v Rusiji ustanovili boljševiki z nalogo zaščititi revolucionarne pridobitve, Čeko.[14]

Varnostno obveščevalna služba je imela dve veji organizacije – obveščevalno in varnostno. Prva je zbirala podatke o vseh oblikah okupatorskih organizacij v Sloveniji (vojska, civilna uprava, politične izpostave) in o drugih skupinah, v ali izven Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Druga je izvajala diverzantske in druge akcije, vključno z t.i. »likvidacijami«, ki naj bi služile oslabitvi sovražnika. VOS je imela svojo organizacijo po terenu, ki se je zlasti razširila po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko je bil ustanovljen tudi prvi bataljon VOS. Politično poslanstvo VOS je razvidno iz različnih zapisov, govorov in direktiv vodilnih v KP Slovenije oziroma Jugoslavije, ki so to organizacijo opredeljevali kot eno od »orožij« narodnoosvobodilnega boja oziroma revolucije ali natančneje kot sestavni del vojne in revolucionarne »strategije in taktike«. Jasno je, da VOS ni bil neodvisen strokoven organ, temveč je izvrševal politične direktive vodstva NOG oziroma KP Slovenije in Jugoslavije.

KP je bila tista, ki je odrejala politiko VOS, izbirala kadre in določala naloge.

VOS je bila ukinjena februarja 1944, njene naloge pa je začasno izvajal odsek za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS, ki ga je od marca do junija 1944 vodil Ivan Maček.

Z odlokom o ustanovitvi Oddelka za zaščito naroda v Jugoslaviji so se poenotili raznovrstni obveščevalni sistemi, ki so med vojno nastajali v raznih delih Jugoslavije. Predvsem

---

[11] Arhiv Jugoslavije, leto 1946, f-10,zaslišanje Ervina Roesenerja 1.8.1946, v katerem govori o situaciji na Koroškem maja 1945 in o umiku svojih enot 6.maja , ko je dobil povelje, da se nemške vojaške enote koncentrirajo na Koroškem Istega dne je Rainer predal svoje posle predstavnikom Koroške, da bi zagotovil izključno nemški vpliv v vladnih zadevah na Koroškem, saj je angleška vojska 7.maja zasedla avstrijsko – italijansko mejo in napredovala proti Celovcu.Govori tudi o spopadu z Jugoslovansko armado pri Borovljah, 12.5.,kjer so si že po kapitulaciji s silo izsilili prehod preko Drave

[12] AS 1931 Osebni dosje dr.Jože Basaj, Basajevo pismo dr.Mihi Kreku z dne 31.maja 1945, katerega priloga je poročilo«Izročitev »Slovenske narodne vojske« Titovim četam po Angležih«. V pismu opisuje, kako se je« z Markom(Kranjcem) 6.5.zjutraj ob 9.odpeljal s štabom SNV v Polhov Gradec, od koder sta šla na Črni vrh, naslednji dan pa v Škofjo Loko in Kranj.V soboto 5.5. se je namreč začel beg civilistov iz Ljubljane in pokrajine,ki so ga Nemci na vse načine ovirali. V soboto sta ravno zato zamudila odhod Narodnega odbora Slovenije, ker sta šla k Roesenerju zaradi 500 beguncev iz Kočevja in Ribnice, ki so se nahajali od petka v Ljubljani.V Kranju in okolici so se potem umikali begunci /Cerklje, Šenčur, Predoslje, Naklo, Križe itd./V sredo je dospela vojska, ki je zapustila Ljubljano v noči od 8. na 9.5. Isti dan popoldne se je začel umik vojske in civilnih beguncev na Ljubelju proti Koroški. Naša nesreča je bila zopet ta, da so Nemci imeli isto pot umika.«piše v pismu.

[13] Jera Vodušek Starič,Slovenski špijoni in SOE, samozaložba, Ljubljana 2003

[14] George Leggith, Čeka (črezvičajnaja komisija) – Leninova politična policija, Beograd 1988

je bila OZNA za Jugoslavijo vključena v poverjeništvo za narodno obrambo in neposredno podrejena Josipu Brozu kot vrhovnemu poveljniku, ki so ga kot takega priznali tudi zahodni vojaški zavezniki, vodil pa jo je Aleksander Rankovič.

Pri delovanju Ozne je treba poudariti, da je bila glede na svojo organiziranost tako obveščevalna kot proti obveščevalna organizacija, ki je bila vse od svoje ustanovitve maja 1944 do reorganizacije marca 1946 bila v sestavi vojske in podrejena ministrstvu za ljudsko obrambo začasne vlade DFJ. [15]Dejstvo, ki v času obstoja bivše države Jugoslavije ni bilo pogosto javno omenjeno pa je seveda, da je nastala na sovjetskih vzorih. Sovjetski svetovalci[16], ki so prišli leta 1944 v Vrhovni štab z misijo pod vodstvom generala Kornjejeva, so priporočili obliko organiziranosti, ki je bila enaka njihovemu SMERŠU – protiobveščevalni organizaciji[17] (po rusko: kontrarazvedka) katere naloga je bila obračunati s špijoni, kar pomeni tudi kratica njenega imena (»Smert špijonam«).

Ozna je bila poleg tega strogo centralizirana organizacija, vodena iz enega centra in hierarhično organizirana po načelu subordinacije (ruski izraz: jedinonačalije).

Ob poudarjanju njene dejavnosti ob koncu vojne, za katero je bila tudi ustanovljena – torej za čiščenje osvobojenega ozemlja tistih, ki so se borili proti narodnoosvobodilnemu gibanju, zavarovanju državnih meja in organov oblasti, za kar je bil 15. avgusta 1944 ustanovljen kot njej dodeljena oborožena sila še KNOJ – Korpus narodne obrambe Jugoslavije[18] v funkciji »notranje vojske«, se pogosto pozablja na zgodovinsko dejstvo, kako pomemben je bil prispevek ki so ga informacije njenega prvega odseka, imenovanega obveščevalnega, imele za zaveznike – tako zahodne kot za vzhodne. Ozna je bila namreč razdeljena na štiri odseke: prvi odsek je predstavljal obveščevalno delo v tujini in na neosvobojenem ozemlju. Pri tem je v Sloveniji nadaljevala delo obveščevalnega sektorja varnostno obveščevalne službe, označenega kot »Š« – špijonski sektor, kasneje pri odseku za notranje zadeve imenovan oddelek za inozemstvo. Ta je že od leta 1942 pošiljal poročila o stanju komunikacij, številu in opremi vlakovnih kompozicij, delu nemške industrije, lokaciji letališč in vojaških tovarn in to ne le v Sloveniji marveč so njegove informativne zveze segale od Rima, Milana in Trsta do Celovca, Gradca in Dunaja, kar vse je omogočalo zaveznikom – predvsem Angležem, da so z ustreznimi letalskimi akcijami uspešno zmanjšali pritisk nemškega vojaškega stroja na evropskih bojiščih. Informacije so šle direktno od vodje varnostno obveščevalne službe

---

[15] Ljuba Dornik Šubelj, Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1999, str. 58 – 117, dalje Šubelj

[16] Obren Djordjević, Zaščita revolucije, Beograd 1979, str. 221 navaja Nikolaja Timofejevića, znanega kot Timarev. Marjan F. Krajnc navaja v knjigi«Zarote in atentati na Tita«, Grafis trade, Grosuplje, 2004 njegovo ime kot Arsenij Vasiljevič Tiškov – Timofejev. Christopher Andrew in Vasilij Mitrohin v knjigi »The Mitrohin Archive«, KGB in Europe and the West«, Allen Lane 1999, str. 462 pišeta tudi o njegovem predhodniku oficirju NKVD Saveliju Vladimiroviču Burtakovu.

[17] Vasilij Mitrohin,KGB Lexicon, The Soviet Intelligence Officer's Handbook, Frank Cass nad Co LTD, 2002 str. 265 in 365 je bil prvi, ki je po pobegu iz Sovjetske zveze leta 1992 pisal o tem. Za njim je svoje spomine objavil Pavel Sudoplatov. V zadnjem času pa je izšla tudi tretja v seriji zgodovinskih monografij, ki temeljijo na deklasificiranih dokumentih centralnega arhiva ruske FSB, ki je nasledila KGB in sicer Epoha Stalingrada in Smrt Adolfa Hitlerja ter Lubjanka v dneh bitke za Moskvo: dokumenti oganov državne varnosti ZSSR iz Centralnega arhiva ruske FSB., ki jo je uredil V.S.Kristoforov, Moskva, Izdajatel'skii dom-«Zvonnitsa-MG«, 2002. Tudi tu omenjajo število žrtev druge svetovne vojne, saj je 90% nemških izgub, ki so znašale 6 miljonov mrtvih, ranjenih ali pogrešanih padlo na sovjetskih bojiščih v boju z Rdečo armado. ki je po njihovi oceni zahtevala v Sovjetski zvezi od 20 do 50 miljonov prebivalcev- vštevši civiliste, 300.000 za ZDA in 400,000 za Veliko Britanijo.Tudi število mrtvih v Sloveniji, ki se po zadnjih raziskavah bliža 100,000 oseb je ogromno, predvsem procentualno glede na število prebivalstva. seveda pa bodo v njem prvič zajete žrtve na obeh straneh bojišča, tudi tiste, ki so bile pobite po vojni ali med njo tudi s partizanske strani.

[18] Šubelj, str. 216

Zdenke Kidrič – v dopisih vodji sovjetske obveščevalne službe[19] imenovane Ana, dokler leta 1944 v slovenski glavni štab niso prišli člani ruske vojaške misije, ki sta jo vodila najprej Nikolaj Kirilovič Patrahaljcev in nato Boris Bogomolov.[20] Na zahod jih je VOS posredoval od leta 1943 preko Zdravka Lenščaka,[21] ki je kot zvezni oficir, član misije Moth predstavljal angleško MI6. Po ustanovitvi OZNE je ta odsek obveščevalne službe od Slovencev, članov VOS-a pokrival Edo Brajnik, ki je šel že s prvo delegacijo v Drvar in nato v Beograd ostal v tako imenovani zunanji obveščevalni službi tudi po končani vojni[22].

Drugi odsek Ozne – protiobveščevalni odsek za delo na zasedenem ozemlji je bil tisti, ki je pokrival delo prejšnjega obveščevalnega oddelka varnostno obveščevalne službe. Tu so se zbirale informacije o nasprotnikih narodno osvobodilnega gibanja, ki pa so bile resnično v prvi vrsti partijsko obarvane in usmerjene proti drugim možnim nosilcem odpora. Z ukrepi individualnega terorja, ki so jih še v času italijanske okupacije do prepovedi oktobra 1942 izvajali varnostniki varnostno obveščevalne službe (ustrelitev dr. Ehrlicha, bana Natlačna študentov Župca in Kiklja in drugih), so hoteli voditelji partije, v katerih rokah je bil VOS kot partijska obveščevalna služba, ki ji je priponka OF služila le za kritje, med ljudi zasejati strah in jih s tem odvrniti od sodelovanja z okupatorji – v Ljubljanski pokrajini z Italijani. Uspeh pa je bil ravno nasproten. Italijani so ustanovili vaške straže – Milizia Voluntaria Anti Comunista – ki so v svoji protikomunistični naravnanosti pomagale Italijanom preprečevati partizansko gibanje in se pri tem zvesto držale navodil, ki so jih dobila od vodstva Katoliške cerkve v ljubljanski pokrajini.[23]Tako se je v Ljubljanski pokrajini začela državljanska vojna.

---

[19] Direktor je bilo ime za sovjetsko vojaško obveščevalno službo. Svojo identiteto kot vodja te službe je odkril Pavel Sudoplatovc v knjigi »Special tasks: The memoirs of un unwanted witness – a soviet spymaster, Little Brown and company, London 1994. Imena, pod katerimi so ga poznali,saj je bila to ena od najbolj varovanih skrivnosti v Sovjetski zvezi so bila: Center, Direktor ali vodja Smerša. – Za Jugoslavijo je bil po smrti Ivana Srebrenjaka, prvega vojaškega obveščevalca NKVD leta 1942 zadolžen Stevo Krajačič, medtem ko je poročila za partijsko obveščevalno službo Kominterne označeval izraz Ded in je predstavljala politično obveščevalno službo. Za zvezo je bil določen Josip Kopinič, ki mu je odstopil prostor v svoji hiši v Zagrebu in mu priskrbel radijski oddajnik za zvezo po Titovem ukazu Vladimir Velebit že leta 1940 (intervju – Mladina, 18. 3. 2002). Kasneje je zveza tekla preko Edvarda Kardelja – Birka.

[20] Tudi depeše Bogomolova, ki jih je pošiljal s področja Štajerske in s katerimi je preko svoje obveščevalne mreže, ki jo je vzpostavil z vednostjo in dovoljenjem slovenskega GŠ je spremljal gibanje, sestavo in koncentracijo nemških sil, ki so se pred Rdečo armado umikale od Madžarske do končnega poraza v Berlinu so ohranjene v Arhivu Republike Slovenije.Navajam del poročila, ki ga je pomočnik III.odseka Obveščevalnega oddelka GŠNOV in POS poslal vodji ruske misije 13. 1. 1945:«Gospodu podpolkovniku Bogomolovu! Danes smo prejeli prvo depešo, ki jo je poslala stanica iz Medjimurja. Gre za stanico B-Matej, ki je bila poslana v dogovoru s polkovnikom Patrahaljcevim na sektor Prekmurja«. .

[21] Šubelj, str. 27–116. Navajam poročilo Zdravka Lenščaka z dne 20. aprila 1944 :Tov. Frenk (Zornada)! Od sedaj naprej bom pošiljal dopise za urad tov. Matije (Mačka) preko Tebe. Prepoznal jih boš po tem, da bodo v levem zgornjem oglu imeli značko BRK. Prosim, da jih vse takoj odpošlješ naprej. Sicer jih lahko odpreš, a potem jih boš moral dati v novo kuverto.Prosim, da mi pojasniš, kaj je to letalska pozemska divizija. Ali je to pehota, ki se v danem trenutku na bojišču poveže z letali? Mi smo v Londonu skovali za tako pehoto izraz Leteča pehota. Vendar se mi zdi tvoj izraz boljši. Še nekaj: ali ste podatke o sovražnih enotah v Srednji in Spodnji Italiji ter na frontnem odseku dobili iz svojih virov ali preko Vučinića? Tov. pozdrav!.« Usoda Zdravka Lenščaka, likvidiranega po koncu vojne je primer, kako se le partijska oblast obrnila od tistih, ki so ji v vojni služili in se jih je znebila na podlagi zgolj domnev o njihovem možnem škodljivem delovanju po vojni. O njegovem nasledniku na tej funkciji Ownu Reedu je napisal knjigo njegov vnuk Sebastian Ritchie, Our man in Yugoslavia: the story of a Secret Service operative, London New York: Routledge, 2004. V njej je na podlagi dokumentov in Reedovega medvojnega dnevnika tudi prvič objavljena zgodovina aktivnosti angleške vojaške protiobveščevalne organizacije, bolj znane pod imenom MI 6 in njeno delovanje v Sloveniji.

[22] Slavka Becele Rankovič, Življenje z Leko, Spomini slovenske partizanke, Resnica o Brionskem plenumu, zbirka Sledi, Grosuplje 2004, str. 60. Slavka Becele se je poročila z Aleksandrom Rankovičem, Zdenka Hofbek pa je postala žena Eda Brajnika. O samem prihodu v Drvar in desantu Nemcev 25. maja 1944 je v intervjuju v Mladini 21. maja 2001 pričal Ivan Hiti, član Mačkove zaščitne čete, ki jih je spremljala na poti.

[23] AS 1931, a.š. 1085, Okrožnica Gregorija Rožmana, škofa v Ljubljani, z dne 20. avgusta 1943, v katerem je vsem duhovnikom v ljubljanski škofiji ponovno sporočil načela, po katerih se morajo ravnati, kot jih je že v pismu

Ko je po kapitulaciji Italije leta 1943 prišlo v zvezi s kočevskem procesu in po njem do prvih večjih organiziranih likvidacij nasprotnikov[24], predvsem tako imenovane plave garde ali četnikov, ki so bile delno na podlagi sodnih odločb, delno pa ob nemškem prodoru na osvobojeno ozemlje so protest dr. Mihe Kreka kot predstavnika bivše jugoslovanske vlade pri vodstvu angleške obveščevalne službe SOE odločno zavrnili z ugotovitvijo: »Bistveno je, da je v Sloveniji narodno osvobodilna vojska pod Titovim poveljstvom glavna protiosna sila, ki je opravila čudovito delo in zadržala nič manj kot šest ali sedem divizij osi. Dejstvo, da je bilo nekaj maloštevilnih Slovencev ubitih, res ni bistvenega pomena in mi imamo vse razloge za domnevo, da so se tisoči Slovencev (ki so morda pred vojno bili privrženci dr. Kreka) zbrali pod partizanskim praporom. Še več, ne verjamemo, da so bili partizani brez činov komunisti, čeprav njihovi voditelji to nedvomno so. V zvezi z belo gardo. Ne vemo, če so komunisti ali protikomunisti, vemo pa, da se bojujejo skupaj z Nemci in ne proti njim.«[25]

To stališče, ki se sliši cinično, je očitno odločalo pri Angležih tudi pri izročitvi domobrancev leta 1945.

Po koncu vojne leta 1945 je bil ravno drugi oddelek Ozne tisti, ki je ob prevzemu oblasti po svojih seznamih ali po prijavah Narodne zaščite, narodnoosvobodilnih odborov in posameznikov izvajal selekcijo med zajetimi domobranci in drugimi predstavniki protirevolucionarnega tabora. Pripravljal je tudi obtožnice priti tistim, ki so jih na javnih procesih (ki so imeli včasih tajni del)[26] obtožili zločinov proti slovenskemu narodu. To so bili od zaveznikov vrnjeni nemški generali kot Rainer,[27] von Ludviger, Kuebler in drugi kot tudi na Božičnem

z dne 24. oktobra 1941 (točka 25), ko jih je opozoril na komunistično nevarnost in na podlagi papeževe okrožnice razjasnil, kakšno mora biti njihovo stališče do komunističnih pojavov v našem narodu(citiram):

»1. Brezbožni komunizem je v bistvu zlo – moralno zlo-, sodelovanje z njim (konkretno s komunisti, – zastopniki in propagatorji komunizma) v katerikoli reči je prav tako zlo, torej moralno prepovedano. Tako uči papež Pij XI v okrožnici Divini Redemptoris. Da ta prepoved veže v vesti pod grehom, je gotovo.

2. V osvobodilni fronti imajo komunisti, kakor sami trdijo in kakor je razvidno iz njenih publikacij, vodilno vlogo.. Nešteti primeri kažejo, kako v resnici komunisti pod plaščem osvobodilne fronte delajo za svoje komunistične cilje. Kdor torej podpira osvobodilno fronto, podpira komunizem med našim narodom. Vsi drugi nameni, ki jih morda ima osvobodilna fronta, še zdaleč ne odtehtajo brezbožne komunistične nevarnosti.

3. Ker je osvobodilna fronta dejansko v rokah komunizma in njegova nosilka med našim narodom, zato je vsako prostovoljno sodelovanje z osvobodilno fronto bodisi z gmotnim ali moralnim podpiranjem bodisi s prikrivanjem ali simpatiziranjem kot sodelovanje z moralnim zlom pod grehom (sub peccato in genere suo gravi) prepovedano.(Prim. pomladansko pastoralno konferenco l.1942: De cooperatione ad malum).

Teh jasnih načel katoliške moralke v vprašanju konkretnega sodelovanja z OF se morajo po svoji vesti držati vsi duhovniki v škofiji in po njih učiti in ravnati, zlasti spovedniki in pridigarji.«Dokument ima pečat ljubljanskega ordinariata. Varnostno obveščevalna služba je preko stikov Staneta Mikuža,brata Metoda Mikuža želela vplivati na odklonilno stališče škofa do protiokupatorskega boja, saj je s svojim stališčem direktno netil državljansko vojno in rezultat njegovega stališča je tudi v mnogočem usoda po vojni pobitih vernih domobrancev – prej vaških stražarjev, ki so verjeli svojemu duhovnemu voditelju. O stikih je pisal med drugimi tudi Bogdan Kolar, Nekatere razsežnosti odnosa med dr. Metodom Mikužemn in ljubljanskim škofom dr. Gregorijem Rožmanom, Mikužev zbornik, Historia 4, znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1999.Drugačna je bila situacija na Štajerskem, kjer je Jože Lampret kot verski referent 14.divizije ko je prišel na Štajersko najprej krstil vse otroke, ki so se rodili v zadnjih treh letih, saj so Nemci vse duhovnike izgnali. Vendar ga je škof Rožman suspendiral decembra 1943.

[24] AS 1931,301-1 CK VOS,okrožnica načelnika z dne 19.9.1943 vsem okrožnim komisijam VOS-a in poročilo okrožne komisije VOS Kočevje z dne 15.10. 1943 Centralni komisiji VOS (301-20), ki poroča o 110 justificiranih , ki so bili obsojeni na smrt s strani rednega in izrednega vojaškega sodišča, likviderali pa jih je VOS. Na prisilno delo je bilo obsojenih 50 oseb.

[25] Dušan Biber, Utrinki iz arhiva SOE, Mikužev zbornik 1999

[26] AS 1931, 80-1 Proces proti Črtomiru Nagodetu in soobtoženim vsebuje tudi tajni del razprave, v katerem so obravnavali domnevno vohunsko dejavnost Nagodeta in somišljenikov v zvezi z njihovimi stiki s predstavniki britanskega konzulata kot tudi pisemskimi stiki preko meje.

[27] Maurice Williams, Gau, Volk und Reich, Friedrich Rainer and the paradox of Austrian National Socialism, Verlag des Geschichtsvereines fur Karnten, Celovec 2005. O procesu so pisali tudi Alfred Elste, Michel Koschat in

procesu decembra 1945 obsojeni pripadniki legij in kasneje na procesu Rupnik, Roesener[28] in v odsotnosti Rožman in Krek kot predstavnika cerkvene oblasti in vlade v emigraciji[29].

Vsi ti procesi, ki so se odvijali na podlagi vojaških zakonov – sprejetih še v času vojne maja 1944 in dopolnjenih tik pred koncem vojne leta1945 – so imeli skupno značilnost. Bili so pisani prav tako na podlagi sovjetskih vzorov in v njih je bila funkcija obrambe kar združena z obtožbo, težko bi torej rekli, da je bila pravica do obrambe obtoženca zagotovljena, čeprav so imeli formalne zagovornike in so jim bile po obsodbi tudi omogočene pritožbe na Vrhovno sodišče.

Drugi odsek Ozne je bil torej tisti, ki je vodil preiskovalne postopke in zbiral gradivo za sodišča. Vendar so pooblaščenci drugega odseka v posameznih primerih tudi izvajali likvidacije o čemer obstojajo tudi poročila[30].

Naloga množičnih likvidacij pa je bila pridržana tretjemu odseku Ozne, to je tistemu odseku, ki je pokrival protiobveščevalno službo v vojski. V Sloveniji le bil to edini odsek, ki je bil na novoustanovljen in ni imel predhodnika v oddelkih prej obstoječega odseka za notranje zadeve pri P SNOS. Obstajal je tudi najkrajši čas – dejansko le do marca 1945, ko je bil razpuščen z reorganizacijo vojske in ukinitvijo Glavnega štaba Slovenije. Vsaka od novoustanovljenih armad – I., II., III. in od marca 1945 tudi IV. armada so namreč bile neposredno vezane na Vrhovni štab (kasneje preimenovan v Generalštab), v njih delujoči III. odseki Ozne pa so bili neposredno podrejeni III. odseku Ozne za Jugoslavijo, ki ga je vodil Jefto Šašić.. V dnevnem časopisju smo v zadnjem času večkrat lahko prebrali[31], da so pri likvidacijah po vojni v Sloveniji vse odločitve sprejemali le organi slovenske oblasti. Glede na dokumente, ohranjene v arhivih, na katere se je sicer avtor skliceval – tudi v Beogradu v arhivu vojaško zgodovinskega inštituta Vojske Srbije (včasih: vojske Jugoslavije, nato Srbije in Črne gore) se s to trditvijo ne strinjam.

Za ravnanje z vojnimi ujetniki je v skladu z določili zavezniške Jaltske konference (4. do 11. 2. 1945) Generalštab JA 3. maja 1945 izdal posebno odredbo.[32] V njej je določil, da se v zaledju armiji in samostojnih korpusov po potrebi vzpostavijo zbirna taborišča vojnih ujetnikov. V ta taborišča so pošiljali in v njih zbirali vojne ujetnike, ki so jih zajele operativne enote. Iz zbirnih taborišč naj bi ujetnike sprovajali v taborišča vojnih ujetnikov v zaledju. Vsako taborišče je imelo ime:«Zbirno ujetniško taborišče« in označbo s številko. Stražo za sprovajanje pa so morale zagotoviti enote KNOJ. Iz njihovih vrst so bili prav tako odrejeni poveljniki in drugi kader taborišč. Ukaz je tudi določal, da morajo pri postopanju z vojnimi ujetniki upoštevati odredbe Ženevske konvencije, katere en izvod so s tem ukazom dobili v vseh armadah. Teoretično dobro zamišljeno delovanje se v praksi ni dosledno izvajalo, najbrž pa je na ravnanje partizanskih enot vplivalo tudi oboroženo upiranje nasprotnikov še teden po uradni kapitulaciji kot tudi mnoge oblike osebnih retorzij, predvsem med novomobiliziranimi

---

Hanzi Filipič, Nacistična Avstrija na zatožni klopi – anatomija političnega spektakularnega procesa v Sloveniji leta 1947. V procesu so bili obsojeni pred vojaškim sodiščem IV. armade JA Fiedrich Rainer, dr. Helmut Glaser, Ludwig Kuebler, Hans von Hosslin, Heirich Christl, Hans Fleckner, Gunter Neubert, Josef Vogt ter Herman Doujak, dr. Fran Hradetzky, dr. Walter Hochsteiner, Leo Kuss, Reinhold Gerlach in Franc Mueller – vsi na smrt, razen Hradetzkega, ki je bil z Doujakom obsojen na 18 let, a sta bila predčasno izpuščena že 1952.

[28] dr.Tone Ferenc, Mesečna poročila Erwina Roesenerja v moskovskem arhivu, Mikužev zbornik 1999, navaja dve Rosenerjevi poročili iz let 1942 in 1943 o ponemčevanju na Gorenjskem

[29] Tamara Grisser- Pečar, France Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana 1996, Tamara Griesser-Pečar, Cerkev na zatožni klopi piše tudi o Božičnem procesu, str. 108 – 132, v katerem so bili med drugimi obsojeni tudi Peter Križaj, Franc Cerkovnik, Alfonz Klemenčič, Jože Šavora in Henrik Goričan in drugih procesih proti duhovnikom.

[30] AS 1931,mikrofilmi Sove,U-1,poročilo okrožnega pooblaščenca za Celje mesto in Šubelj, str. 190 in dr.

[31] Marjan F. Kranjc, Še drugič: Grobovi da, spomeniki ne!, rubrika Odmevi, Nedeljski dnevnik, 3.marca 2002 in Tank pomendral 2000 Hrvatov, Več, 13. februarja 2004

[32] AVII, fond NOB, šk. 1764, f.6, dok.25/1 s podpisom V.Terzića.

pripadniki – prej četniki – do ustašev, o čemer je tudi nekaj konkretnih poročil. Na podlagi omenjenega ukaza, predvsem pa zaradi stanja v Sloveniji je Arso Jovanović 13. 5. 1945 izdal poseben ukaz, da mora personalni oddelek Ministrstva za ljudsko obrambo dati na razpolago KNOJ-u vodilne osebe za poveljujoči kader taborišč vojnih ujetnikov.[33] Ko so se v zadnjih bojih v Slovenijo že po kapitulaciji Nemčije privalile ogromne skupine bežečih oboroženih vojsk – razen nemške še ustaška, domobranska in četniške enote, ki sta jih v poročilu IV. operativne cone Matevž Hace in Pero Popivoda ocenila na približno 300.000 vojakov. (med tem ko je bilo 12. maja 1945 vseh zajetih nasprotnikov 115.440 v vsej Jugoslaviji!), je namreč Tito kot vrhovni poveljnik z depešo 14. maja 1945 pooblastil Glavni štab Slovenije in Glavni štab Hrvaške, da naj sprejmeta od vseh štirih armad vojne ujetnike na reverz in zagotovita, da jih ne bodo ubijali..V odgovor mu je GŠS poslal depešo, da je vse svoje razpoložljive enote že oddal IV. armadi in KNOJ-u tako, da nima ljudi, s katerimi bi nalogo izvršil. Kmalu zatem 18.5. je bil GŠS s Titovim ukazom razpuščen[34] Razpuščene so bile tudi vse ostale slovenske enote. Tako je bil IX. korpus že pred boji za Trst vključen v IV. armado in ji podrejen, 14. divizija je spadala najprej v IV. in nato v III. armado, s katero je bila prav tako poslana v Vojvodino. 15 divizija je bila dana na razpolago Ozni za Slovenijo, medtem ko je bila 18. divizija vključena v III. divizijo že 17.5., formalno pa 21. 5. 1945.[35]

V Sloveniji so bila zbirna taborišča ujetnikov do 12. maja le Maribor, Borovnica in Šentvid pri Ljubljani, v katerih so bili zaprti ujeti Nemci in Italijani,[36] nato pa še koncentracijsko taborišče Celje.

Vsaka od armad je o bojnih rezultatih in usodi ujetnikov poročala. Generalnemu štabu. Tako je štab 16. vojvodinske divizije III. armade 13. maja 1945 poročal, da je vse svoje ujetnike napotil v koncentracijsko taborišče Celje. V bojih od 8. do 17. 5. naj bi ujeli 25.726 nasprotnikov. Koliko od teh je bilo v času poročanja v Celju iz poročila ni razvidno..Dan kasneje je o predaji Nemcev pri Celju poročal Peko Dapčević, poveljnik I. armade JA, ko se je v Celju predalo 11.000 Nemcev s poveljujočimi generali. O predaji in pobegu von Loehra 14. diviziji vemo veliko iz spominov in literature. Vsekakor pa je treba omeniti, da je 17. maja dobila 12. krajiška brigada iz sestave III. JA nalogo, da spremlja 40.000 ujetnikov, ki jih je ujela in razorožila slovenska 14. divizija najprej namesti v kraj Babno pri Celju in nato spremlja do Samobora.[37] V okvir IV. armade je spadala tudi II. slovenska divizija KNOJ, katere poročilo je pridruženo temu poročilu in iz njega je razvidno, da je zajela med drugimi naštetimi kategorijami tudi 42.147 Nemcev,10.379 domobrancev in 5.019 ujetnikov – to so najbrž civilne osebe, ki niso pripadale vojaškim enotam. Po poročilu Oddelka za vojne ujetnike ministrstva za ljudsko obrambo FLRJ, ki ga je na ustmeno zahtevo podal pooblaščencu Ozne za Jugoslavijo polkovniku Georgiju Dimitrijeviću 20.2.1946 so od 114.415 jugoslovanskih državljanov, ki so služili v nemški in kvizlinških vojskah in bili v času osvoboditve Jugoslavije ujetniki naše vojske z njimi postopali sledeče:

V delovne bataljone JA so vključili 55.000 domobranov (hrvaških!).

Po ukazu o amnestiji z dne 5.8,1945 je bilo amnestiranih 41.320 oseb.

Po amnestiji je bilo odpuščenih zaradi prošenj 5.035 oseb. Ozni v preiskavo so posredovali 1.562 oseb. Pobegnilo je 63 oseb. Umrlo je 339 oseb

---

[33] AVII, fond NOB, šk.35 H, dok. 2772, zaupno 202–45

[34] ARS, AS 1851, prejete in poslane depeše GŠS, depeše 34, 58, 59 in 60

[35] Dokumenti 2005, str. 115

[36] Dokumenti 2005, str. 198, dok.št.70, poročilo pooblaščenca Ozne za Jugoslavijo D.Georgijevića o stanju taborišč v Jugoslaviji z dne 12.maja1945

[37] Dokumenti 2005,str. 107,dok.št. 23,str. 108,dok. 24 in str. 128–129, iz operacijskega dnevnika 12. krajiške brigade.

Tako je ostalo še 11.096 ujetnikov, za katere so v drugi razpredelnici napisali tudi kje se nahajajo (na ozemlju katere armade – od I. do IV ter v katero kategorijo so jih uvrstili: folksdojčeji, ustaši, nemška policija, Handžar divizija, divizija Princ Eugen, legionarji, žandarji, četniki – teh je bilo skupno 7!, pripadniki SS enot, vlasovci in civilne osebe.(203).Večinoma so delali folksdojčerji in ustaši v rudniku v Boru, ostali pa so delali za ministrstvo za promet, rudarstvo, industrijo in gospodarstvo.[38]

Številk tistih, ki so pred napotitvijo v zbirna taborišča – žrtve izvensodnih pobojev – izgubili življenje v poročilih ni, pač pa so posamezna poročila o tem, katere vojaške enote so bile določene za izvajanje likvidacij. Ali so jih likvidirali po hitrem sojenju v skladu z obstoječo vojaško zakonodajo, kjer so bila divizijska sodišča pristojna tudi za vojne ujetnike ali pa zgolj na ukaz poveljujočih iz dokumentov ni razvidno.

[38] Dokumenti 2005, dok. 104

Jože Dežman

Sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil – religijski temelj in režimski zgodovinski falzifikat titoizma

UDK 323.282(497.4)«1945/1990«

DEŽMAN Jože, dipl. zgodovinar in filozof, muzejski svetovalec, direktor Muzeja novejše zgodovine Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Celovška 23, joze.dezman@guest.arnes.si

Sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil – religijski temelj in režimski zgodovinski falzifikat titoizma

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 347–360, cit. 81

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

Sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil je bil ideološki mehanizem, ki je s kultnimi obrazci prikrival zločine in neuspehe Komunistične partije/Zveze komunistov Slovenije/Jugoslavije.
Konec 2. svetovne vojne ne pomeni osvoboditve, ampak nadaljevanje boljševistične agresije (razredno, etnično, versko, kulturno »čiščenje«). V maju in juniju 1945 so pomorili več kot en odstotek prebivalstva Slovenije. Pod geslom bratstva in enotnosti pride do rasistične delitve živih in mrtvih, enopartijske diktature in kršenja temeljnih človekovih pravic. Brez pravice do groba in spomina je ostala skoraj polovica od okoli 90.000 smrtnih žrtev vojne in revolucije. Vlogo boga prevzame diktator Josip Broz Tito. Zgrajena je bila nova simbolna krajina. Neodvisna Republika Slovenija je po letu 1991 sprejela številne ukrepe za preseganje bremen preteklosti, zakonski in drugi ukrepi pa so predmet intenzivnih javnih, političnih in strokovnih razprav.

Ključne besede: Slovenija, boljševizem, titoizem, sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil, državljanska vojna, razredno in etnično čiščenje, rasizem.

UDC 323.282(497.4)«1945/1990«

DEŽMAN Jože, B.A. in history and philosophy, Museum Counselor, Acting Director of Muzej novejše zgodovine Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Celovška 23, joze.dezman@guest.arnes.si

The System of Maintaining and Developing Revolutionary Traditions of the Past – a Religious Basis and Historic Falsification of Titoism

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 347–360, 81 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The system of maintaining and developing revolutionary traditions was an ideological mechanism that, with the help of cult forms, concealed the crimes and failures of the Yugoslav Communist Party and the League of Communists of Slovenia/Yugoslavia.
Rather than liberation, the end of the Second World War denoted the continuation of the Bolshevik aggression, manifested in class, ethnic, religious and cultural »cleansing«. More than one percent of the entire Slovene population was murdered in May and June 1945. Under the slogan of »brotherhood and unity« stood for racist division of the living and the dead, one-party dictatorship, and violation of human rights were perpetrated. Almost one half of approximately 90,000 Slovene victims of war and revolution were denied their own grave and the right to be remembered. The role of god was taken over by dictator Josip Broz Tito. New political symbolism was constructed in this period. After 1991, the newly-independent Republic of Slovenia took measures for overcoming the heavy burden of the past, with legal measures and other provisions being the subject of heated public, political, and expert debates.

Key words: Slovenia, Bolshevism, Titoism, system of maintaining and developing revolutionary traditions, civil war, class and ethnic cleansing, racism

»Nujnost neprestanega skrivanja za ritualom in sklicevanja nanj povzroči, da so celo bolj prosvetljeni predstavniki oblastne strukture tako rekoč 'zapadli ideologiji': nikoli niso videli do dan 'gole' resničnosti, in so jo vselej, čeprav včasih šele v zadnjem trenutku, zamenjali z ideološko psevdoresničnostjo. (Eden od vzrokov, čemu Dubčkovo vodstvo leta 1968 ni uspelo mojstriti položaja, je po mojem mnenju v tem, da se v mejnih situacijah in pri 'zadnjih vprašanjih' nikoli niso mogli popolnoma osvoboditi od sveta 'videza').«[1]

[1] Vaclav Havel: Živeti v resnici – mo nemo nih, Celovec – Ljubljana – Dunaj 1994, str. 28.

Kratice:
SORRI – Sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil
KP – Komunistična partija
ZK – Zveza komunistov
ZZB – Zveza združenj borcev

Ljubljanska šolarka je 13. julija 1945 napisala: »Dva meseca je že, veš, od kar smo svobodni. In kdo nas je osvobodil? Slovenski partizani! Ne bi verjel, kaj? To je resnično. 9. maja so prikorakali v belo Ljubljano. Takrat sem ti hotela opisati svoja čustva, pa saj veš, kjer sem pa dobila kaj časa. Miting za mitingom, sestanek za sestankom, kongres za kongresom ...«[2]

Angleški dopisnik Bernard Newmann je leta 1952 začel svojo knjigo o Titovi Jugoslaviji s šalo o nekom, ki je kmalu po koncu vojne zavpil: »Dol s Stalinom!« in bil zaprt leta dolgo. Ko je prestal kazen, je zavpil: »Naj živi Stalin!« in bil takoj zaprt za naslednja štiri leta. Motiv te šale je v uvod in zaključek svoje knjige o taborišču groze na Golem otoku vtkal Božo Jezernik.[3]

Ti zgodbi sta značilni ilustraciji različnosti usod in zgodovinske negotovosti, ki je bila značilna tako za vojni kot povojni čas v Sloveniji in Jugoslaviji.

To naravno negotovost in raznobarvnost življenja so skušali v Titovini stlačiti v prisilni jopič sistema ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil (SORRI).

Erna Paris preučuje, koliko lahko zapovedane vladarske laži zatrejo resnico. Za Tita zapiše, da je razglasil »bratstvo in enotnost« kot geslo svojega režima, in poskrbel, da je bilo v zaporih vedno dovolj prostora za tiste, ki bi mislili drugače. Titov mit je na nek način primerljiv s tistim o domnevno vseobsežni rezistenci v Franciji, ki je postal ideološka osnova za povojno Francijo, le da v Jugoslaviji titoističnim herojskim zgodbam ni smel nihče javno oporekati.[4]

SORRI je bila kompleksna mitološko-ideološka struktura, vseobsežen in nadvse agresiven poskus obvladovanja sveta in inženirstva človeških duš. V ta primež so bili vpeti tako živi kot mrtvi, tako gospodarji kot podložniki, tako zločinci kot njihove žrtve, tako vsakdanja realnost kot obredna opravila in simbolna krajina.

KP je po 9. maju 1945 zasedla deželo in v marsičem presegla državni terorizem nacionalsocialističnih in fašističnih okupatorjev. Zaradi boljševističnega terorizma je bilo več kot 20.000 umorjenih civilistov, partizanov in vojnih ujetnikov, desettisočim so zaplenili premoženje[5], odvzeli državljanske pravice, blizu sto tisoč jih je pobegnilo oz. so bili izgnani[6], desettisoče ljudi je bilo v zaporih[7], na prisilnem delu[8], pregnanih z domov[9], zamolčanih je bilo več kot 40.000 mrtvih in diskriminirani njihovi svojci, diskriminirali so redke preživele pripadnike protikomunističnih enot in desettisoče preživelih prisilno mobiliziranih v okupa-

[2] Nuška Gogala: Moj dnevnik, Zgodovinska naloga Osnovne šole Nove Jarše 1994–1995. Hrani mag. Marko Štepec v Muzeju novejše zgodovine Slovenije.

[3] Božidar Jezernik: Non cogito, ergo sum – arheologija neke šale, Borec št. 533–534, Ljubljana 1994, str. 663.

[4] Erna Paris: Long Shadows – Truth, Lies and History, London 2002.

[5] Vsaka zaplemba je lahko pomenila osebno in družinsko tragedijo z večgeneracijskimi posledicami, mnogo lastnikov je v obupu predčasno umrlo.

[6] Do leta 1960 okoli petdeset tisoč pripadnikov nemške in italijanske manjšine in ne dosti manj Slovencev.

[7] Npr. od maja 1945 do 24. novembra 1950 je bilo v oznovskih zaporih 52.190 ljudi. Pavel Jamnik: Analiza Registrov pripornikov 7–11, rokopis; fond AS 218–10 inv.št. 1120.

[8] Npr. Milko Mikola: Delo kot kazen : izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951, Celje 2002.

[9] Npr. številne družine iz obmejnega pasu.

torjeve armade – tudi invalidov[10], preganjali so Cerkev, duhovnike in vernike[11] ... Po zmerni oceni je bila neposredno prizadeta več kot petina prebivalstva, posredno pa verjetno več kot polovica.

Temelj SORRI so bile nepremostljive razlike med iluzijami in resničnostjo, rasistična delitev ljudi in avantgardno sovraštvo. V skladu s cilji boljševistične revolucije so s SORRI podpihovali permanentno revolucijo in državljansko vojno proti notranjim in zunanjim sovražnikom. Vzdrževal se je z agitpropovskim delovanjem KP/ZK, ZZB ter nadzorom in nasiljem tajne politične policije, milice, vojske, za posamezna opravila pa so bile zadolžene vse strokovne elite in partijski politični sateliti.

Glavni stebri SORRI so bili naslednji kultni obrazci:

- pod krinko zgodovinske resnice so prali možgane s falzifikati in polresnicami,
- pod krinko narodno-osvobodilnega so skrivali boljševistično revolucijo,
- pod krinko osvoboditve so začeli številne ofenzive v permanentni državljanski vojni proti svojemu narodu. Ali so genocidni pomor vojnih ujetnikov in civilistov, razredno in etnično čiščenje, uničenje demokracije in uvedba enopartijske diktature[12], brezpravja[13], kolektivizma, udbovščine, militarizacije ... osvoboditev – skratka: ali je uvedba državnega terorizma s sistematičnim kršenjem človekovih pravic osvoboditev?[14]
- pod krinko enakosti se vzpostavi kastna piramida, na vrhu katere je diktator Josip Broz Tito kot božanstvo, heroji in funkcionarji sistema so svetniki in misijonarji, proletariat pa izvoljeno ljudstvo,
- pod krinko bratstva in enotnosti se rasistično (razredna, etnična, verska vojna) deli žive in mrtve na partijska nebesa in partijski pekel. Tajna politična policija s kontrolorsko mrežo doma in v tujini vceplja nezaupanje, strah, dojemanje sočloveka kot osovraženega drugega,
- pod krinko kulta dela je bil temeljni ideal samoupravljanja, da eni zmagujejo/ukazujejo – drugi ubogajo/delajo,
- videz napredka naj bi ustvarila t.i. reorganizacijska vročica, se pravi neprestanega zakrivanja neuspehov – predvsem zaostajanja za razvitimi sosedi, z novimi in novimi reorganizacijami,
- pod krinko boja za mir je bilo uvedeno stanje večnega alarma, militarizacija,
- pod krinko volitev je potekal svojevrsten obred podložniške prisege,
- pod krinko, da naj bi bila v Jugoslaviji diktatura drugačna kot druge boljševistične diktature, skušajo prikriti dejstvo, da je »totalitarizem imel v različnih časih petinštiridesetletnega obdobja zelo ostre in tudi milejše oblike in je bil ob svojem koncu še vedno totalitarizem.«[15] itd.

V raziskavi SORRI odkrivamo antropološko redukcijo, moralno devastacijo, lažnivo spominsko krajino, religijsko regresijo in civilizacijski zdrs. SORRI je skušal s scientističnim iluzionizmom izriniti iz sveta skrivnost, mistiko, molitev, zaničeval je smrt, resnico, spravo, ubijal je talente, kolektivistično dušil posameznike. Bil je vratolomna polomija, ki bi pome-

[10] Npr. Jože Dežman, Ludvik Puklavec, Marjan Žnidarič: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni, Celje 2001.

[11] Npr. Tamara Griesser Pečar: Cerkev na zatožni klopi – sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji 1943 – 1960, Ljubljana 2005.

[12] Vsaka razprava o državljanski vojni je torej odveč, ko pa je bil sistem tako pripravljen, da po koncu vojne poseže po političnem nasprotniku kot sovražniku ljudstva; šlo je le za to, ali se bo državljanska vojna nadaljevala v povojni čas.« Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944–1946, Ljubljana 1992, str. 38.

[13] Roman Ferjančič: O delovanju slovenskega pravosodja v obdobju od leta 1945 do 1963, Brezpravje – slovensko pravosodje po letu 1945, ob petdesetletnici deklaracije o človekovih pravicah, Ljubljana 1998, str. 43

[14] Lovro Šturm: O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1941–1990, *Temna stran meseca*, Ljubljana 1998.

[15] Vasko Simoniti: Permanentna revolucija, totalitarizem, strah, Temna stran meseca, Ljubljana 1998, str. 35/36.

nila umor človeka kot duhovnega, svobodnega in ustvarjalnega bitja.[16] Prav tako se lahko sprašujemo, koliko je pospešil in koliko zavrl nacionalno zorenje.[17]

Po Jakovljevu[18] se lahko sprašujemo o številu obolelih in kakšna je okuženost dandanes, o nesposobnosti obolelih, da bi razumeli vzroke propada režima, o njihovi zadregi ob dejstvih, ki pričajo o tem, da več kot je bilo mučenje ljudi in vsega stvarstva, manj je bilo uspehov itd.

Mejo med možnimi kreativnimi in destruktivnimi učinki SORRI bomo potegnili, ko bomo raziskali tezo, da vsi omenjeni (avto)destruktivni učinki SORRI niso mogli razviti svoje uničevalne moči , ker se slovenska družba lahko zahvali ljudem, ki so doma in po svetu obdržali zdravo pamet, krščansko vero in zvestobo demokraciji in človekovim pravicam.[19] Da so žrtve še kako pravilno ocenjevale svoje rablje in njihov sistem, dokazuje že branje nekaj njihovih spominov.[20]

Razsežnosti spraševanja o SORRI so večplastne. Na eni strani gre za znanstveno določitev fenomena, po drugi strani gre zaradi tragičnih posledic za diagnostično-terapevtsko dimenzijo, tretja dimenzija pa je prihodnostna in ima razsežnosti generalne prevencije pred ponovnimi totalitarnimi skušnjavami. To ni samo slovensko spraševanje, saj so razmerja med renesanso in holokavstom precej neprijetna, ideološka priprava za razvrednotenje človeka in birokratsko načrtovanje ter perfektna izvedba zločina pa tako ali drugače sodita v evropsko moderno.[21]

Sledi SORRI še dandanes občutimo takorekoč na vsakem koraku. Omenimo samo odkrivanje stotin zamolčanih in prikritih morišč in grobišč po vsej Sloveniji.[22] Nekatere prvine kulta so v transformaciji, omenimo samo valjanje kamnitega napisa TITO (ki se spreminja v SLO, TIGR, FIDO) na Sabotinu, pa predelave obrednih prireditev (npr. pohoda v Dražgoše in Ob žici okupirane Ljubljane).

---

[16] Npr.: »Komunizem se je s tem v slovenskem duhovnem razvoju teh desetletij izkazal za ničnega ali skoraj neobstojnega.« Janko Kos: Duhovna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1996, str. 193.

[17] Npr.: »Rast slovenskega naroda je za marksistični gospodarski determinizem trd oreh. Tako očiten je delež duha in idealizma v njej.« Vrednote II, ocena, Meddobje II, 1955, v France Dolinar: Slovenska katoliška obzorja – izbor esejev, razprav, člankov, Buenos Aires 1990, str, 593.

[18] Povzeto po: Aleksander Jakovljev: Der Bolschewismus, dei Gesellschaftkrankheit des 20. Jahrhunderts, Das Schwarzbuch des Kommunismus 2, Muenchen–Zuerich 2004 str. 192:

Z zgodovinskega stališča je boljševizem sistem družbene blaznosti. Ta sistem je iztrebil kmečki stan, plemstvo, trgovce, vse podjetništvo, duhovščino in inteligenco; boljševizem je »krt zgodovine«, ki je skopal množična grobišča; utemeljil se je na vseh predstavljivih oblikah podjarmljenja in izkoriščanja človeka in narave; porajal je človeku sovražne zapovedi in jih zabijal občanom v glavo z neusmiljenim ideološkim fanatizmom, ki naj bi prikril njegovo duhovno revščino; je minsko polje z neznansko močjo, ki bi skoraj pognal v zrak celoten svet.

S filozofskega stališča deluje boljševizem kot objektivna zavora tistih procesov, ker ne dojame bistva družbenih protislovij; njegovo mišljenje določajo kategorije družbenega narcizma kot tudi avtomatičnega sovraštva proti kateremu koli nasprotniku; je preveč dogmatičen, kar je vmesni in končni rezultat potrošniškega in preračunljivega odnosa do stvarnosti.

Z gospodarskega stališča se posreči boljševizmu doseči kar najmanjši končni uspeh z največjim vložkom moči, ker voluntaristično zavrača tržne zakonitosti; vodi v anarhijo proizvodnih moči in v birokratski absolutizem proizvodnih razmerij; okrepi znanstveno-tehnično zaostalost; pomnoži prvine zastoja; njegova uravnilovka deluje kot univerzalno in morda edino sredstvo, ki iz človeka naredi »vijak v kolesju«.

V mednarodnih okvirih je boljševizem v isti kategoriji kot nemški nacionalsocializem, italijanski fašizem, španski frankizem, Pol Potov režim in druge sodobne diktature, ki sicer izkazujejo določene posebnosti, pravzaprav pa so skoraj identične.

[19] Odlično gradivo za tako raziskavo hrani Janez Arnež v Studia Slovenica v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu.

[20] Npr. Ivan Podržaj: Železna zavesa se dviga, v tisku pri Studia Slovenica.

Ljubo Sirc: Nesmisel in smisel, London 1968.

Angela Vode: Skriti spomin, uredila Alenka Puhar, Ljubljana 2004.

[21] Zygmunt Baumann: Moderna in holokavst, Ljubljana 2006.

[22] Mitja Ferenc: Prikrito in očem zakrito, Celje 2005.

Evropska prizadevanja za odpravo dediščine nekdanjih totalitarnih komunističnih režimov[23] in mednarodno obsodbo zločinov totalitarnih komunističnih režimov[24] se še kako tičejo Slovenije, ki se le stežka vključuje vanje. Tudi v Sloveniji se srečujemo s fenomenom, ki zaznamuje evropsko levico nasploh. Gre za nelagodje ob dejstvu, da ne moremo več z enim metrom obravnavati fašizma in nacionalsocializma, z drugim pa leninizma-stalinizma.[25]

Problematizacija nekaterih kultnih prvin SORRI

V tem kratkem orisu naj le opozorim na možne obdelave nekaterih prvin SORRI.

Rdeča zvezda – bolj okupacija kot osvoboditev

Rdeča zvezda ne more biti simbol osvoboditve. Slovenska družba je pod rdečo zvezdo doživela državljansko vojno KPS/ZKS proti Sloveniji, ki je bila najbolj agresivna v letih 1941 – 1955, zmaga v vojni za obrambo samostojne Slovenije leta 1991 pa je bila zmaga nad armado, ki je napadla Slovenijo pod simbolom rdeče zvezde. S tem se je Slovenija vključila med zmagovalce v evropski državljanski vojni proti boljševizmu.[26]

Veliki vodja ali božji kompleks

Fotografije o Titovih obiskih v Sloveniji nam kažejo božanstvo med množicami, ki ga častijo, obiskuje izvoljeno ljudstvo – proletariat v tovarnah, druži se s svojimi apostoli – republiškimi elitami, in s političnimi mogotci iz sveta – omenimo zlasti diktatorje 20. stoletja – npr. Causescuja, Kim il Sunga, Haile Sailasija, Hruščova v družbi gorenjskih narodnih noš.[27]

Kult Tita v vsakdanjem življenju in praznični obredju se je gojil z vseprisotnostjo podobe božanstva v kipih, slikah, poimenovanjih in čaščenjih v vsakem javnem prostoru, učbenikih, medijih. Partijski božič so bile majske štafetne procesije v čast rojstva božanstva.

Diagnoza te obolelosti je božji kompleks.[28]

Tovarištvo krvavih rok in odprava vesti

Samooklicano boštvo si je vzelo pravico, da je odpravilo starodavne zapovedi vesti in si vzelo pravico, da ubija, ropa in laže. Čustveni temelj partijskih delitev je bilo »avantgardno sovraštvo«: »Še več, vsem takim ne smemo priznati, da bi sploh bili – ljudje; oni so ‚golazen', ki naj se ‚iztrebi', ‚gnojna rana', ki jo je treba ‚izžgati z razbeljenim železom', oni so ‚pasji sinovi' in za pse je primerna pasja smrt.«[29]

V imenu boljševistične revolucije je bilo med 2. svetovno vojno in po njej umorjenih več kot 20.000 neoboroženih prebivalcev Slovenije – vojnih ujetnikov in civilistov, Slovencev, Romov, Nemcev, Italijanov, Madžarov ...[30] Torej več kot odstotek in pol prebivalstva ali več kot četrtino vseh žrtev vojne in revolucije. Ta umor je imel v letu 1945 v Sloveniji take

---

[23] Resolucija 1096: O ukrepih za odpravo dediščine nekdanjih totalitarnih komunističnih režimov.

[24] Resolucija 1481: Nujnost mednarodne obsodbe zločinov totalitarnih komunističnih režimov.

[25] Npr: »Prišli smo do konca dvajsetega stoletja z njegovimi mnogovrstnimi zločini, pred seboj imamo razprostrto vso potrebno dokumentacijo, in zdaj lahko rečemo, ne da bi zašli v tekmovanje, da je bil Hitler zlo – in da je bil Stalin zlo.« Dead Souls: Tallying the Victims of Communism – A review of «The Black Book of Communism." The Weekly Standard, December 13, 1999.

[26] Justin Stanovnik: Kako končati državljansko vojno, Zaveza št. 60, marec 2005.

[27] Glej izbor fotografij iz fototek Muzeja novejše zgodovine Slovenije in Gorenjskega muzeja.

[28] Horst E. Richter: Der Gottes-Komplex, Die Geburt und die Krise des Glaubens an die Allmacht des Menschen, Reinbek bei Hamburg 1979.

[29] Spomenka Hribar: Avantgardno sovraštvo in sprava, *Nova revija*, št. 57.

[30] Med vojno do 8.000 civilistov, vaških stražarjev, domobrancev, partizanskih soborcev, po vojni več kot 15.000 domobrancev in civilistov.

razsežnosti kot nikjer v Evropi.[31] Ta krvava rdeča črta se vleče od prvih strelov na rojake leta 1941 do zadnjih odmevov sistema s pokoli v Srebrenici.

Partijska nebesa in partijski pekel

Kri, ki je zalila Slovenijo, lahko primerjamo z vesoljnim potopom. Po tem krvavem potopu so začeli partijski bogovi po boljševiškem receptu ustvarjati nov svet. V imenu bratstva, edinstva in enakosti je kraljevalo kastno razlikovanje živih in mrtvih.

S SORRI je KP/ZK skušala uveljaviti monopolno Resnico. Partijsko »bogostvariteljstvo« je v prvih letih po vojni nekako pol mrtvih dvignilo v partijska nebesa, drugo polovico pa pognalo v partijski pekel.[32] Prvim je bil posvečen partijski kult mrtvih, grobove drugih in spomin nanje so zbrisali. Tako kastno kot mrtve so razdelili tudi žive. Preživeli na partizanski strani in njihovi svojci ter svojci slavljenih padlih so dobili priznanja in rente. Preživeli partizanski nasprotniki, njihovi svojci in svojci zaničevanih mrtvih so bili obsojeni na molk, zaničevanje in brezpravje.[33]

Sodelovanje v zločinu in ohranjanju koruptivnega spomina ter udbovščina kot tehnologija delitve živih in mrtvih ter nadzorovanja teh delitev so bili temeljni mehanizmi vladanja.[34] Nagrade so bili privilegiji (položaji, rente, imetje, vse je bilo »naše« – od žensk do medvedov...)

Vse to morilske skupnosti ni odvezalo od pojava, ki mu lahko rečemo »mučeništvo vesti«. Mnogi partijski morilci so doživljali uničujoče posledice svojih zločinov. Tako sostorilci kot žrtve in drugi sopotniki so jih opazovali in spremljali njihov razkroj v nočnih morah, pijančevanju, razkrojenih družinah, samomorih ...

Še hujše so bile posledice pri sto tisočih rasistično diskriminiranih. Posledice so mnoge žrtve trpele do svoje smrti, mnoge osebe, družine in skupnosti so zaznamovane do dandanes. Npr. ena od sirot, ki so ji nekaj mesecev pred rojstvom partizani brez kakršne koli dokazane krivde umorili očeta, pripoveduje: »Nikdar ne bom pozabila, ko je ravnatelj, sicer visok partijski funkcionar, prišel v razred in rekel, naj vstanejo otroci – sirote. Seveda sem vstala tudi jaz. Pri sedmih letih pač nisem doumela, da jaz za partijce in partizane nisem vojna sirota, da zanje sploh nisem nič, da so nas označevali za zločinsko rajo. Še danes vidim njegov pogled. Prijel me je za ramo, me vso drobno porinil na stole in rekel: »Ti pa ne! Ti pa ne spadaš k nam! Kdo ti je to rekel?« Jaz pa sem v joku odgovorila, da mi je mama rekla, da sem vojna sirota. Potem je ogorčen govoril še z učiteljico in ves prijazen popisal sirote borcev. In tako vsako leto. Nikoli nisem razumela, zakaj sem izločena. Mama ni rekla nič, samo svarila me je: »Na vasi raje nič ne govori!« Spominjam se, kolikokrat me je učiteljica, nekdanja partizanka, tepla s palico. Čudim se, da sem vzdržala, saj so me bile same kosti.«

---

[31] Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945,* Ljubljana 2003, str. 523.

[32] Razdelitev žrtev na partijska nebesa in partijski pekel:

kategorija žrtev	partijska nebesa	partijski pekel
partizani	>20000	*2000
civilisti	>20000	>8000
padli prisilni mobiliziranci v okupatorske armade		>15000
slovenske protipartizanske enote		>15000
žrtve neslovenske narodnosti		>3000
	>45000	>40000

[33] Jože Dežman: Revolucionarna izročila, Med kljukastim križem in rdečo zvezdo, Slovenj Gradec – Celovec 2002, str. 97.

[34] Primerjaj Christoph Thonfeld: Sozialkontrolle und Eigensinn – Denunziaziation am Beispiel Thueringen 1933 bis 1949, Koeln–Weimar–Dunaj 2003.

Sovraštvo in diskriminacija sta deklico spremljala vse življenje. Niso ji dovolili niti študirati z »obrazložitvijo, da je bil oče likvidiran od ljudske oblasti. Koliko joka in trpljenja.«[35]

Tisoče otrok in mladostnikov je bilo žrtev podobnega rasističnega zlorabljanja s telesnim, psihičnim in spolnim nasiljem.

Posledica partijskega prisvajanja in zaničevanja smrti je dejstvo, da je najpomembnejši objekt partijskega mesta mrtvih grobnica narodnih herojev v Ljubljani – skromna kostnica, ki nazorno priča o nemoči boljševistične herezije v soočenju z »zadnjimi rečmi«. Zato je pred R Slovenijo naloga, da ustrezno dopolni Zakon o vojnih grobiščih in uredi grobove vseh slovenskih žrtev. Pri tem se lahko ozira tako na standarde haškega sodišča za vojne zločine v Ruandi in nekdanji Jugoslaviji[36] kot prizadevanja npr. na Hrvaškem za pokop žrtev domovinske vojne[37].

Jurišniki[38]

Vzdrževanje SORRI je bilo izredno drago in koruptivno. Veliko težav so imeli tako pri delitvi mrtvih kot pri delitvi živih. S SORRI so se ukvarjali cariniki, miličniki, udbovci, vojaki, sodniki, politiki in še mnoge druge elite od sociale do psihiatrije, od znanosti do šolstva, od umetnosti do medijev ... Naloga vseh je bila privilegirati in ščititi storilce ter diskriminirati in zamolčevati žrtve.

Množice ljudi, ki so imele oblastne mandate, da čuvajo SORRI, so agresivno napadale osovražene druge. Lahko bi rekli, da so SORRI branile številne državno-teroristične elitne enote. Vsaka od njih zasluži kritično samo/refleksijo.

Na begu pred resnico in pravico

General Ivan Dolničar in vodilni izvajalec udbovskega terorizma v Sloveniji Mitja Ribičič sta potrdila, da je bil vsak višji partijski veljak odlično obveščen in je odločal o življenju in smrti. Tako Dolničar v svojih spominih piše, kako je v Teharjah »posredoval, da so spustili domov nekaj mladoletnih fantov iz meni znanih družin iz sosednjih vasi, ki so se kdove kako znašli med domobranci.« Ko je Mitja Ribičič zvedel, da so v Šentvidu internirani ljudje iz Moravške doline in »sem šel k Matiji[39] in mu rekel, če lahko izpusti vse tiste, ki so delali za OF pa so bili potem zavedeni, pa mi je rekel, naj vse izpustim.«

Tako Dolničar kot Ribičič se spomnita, da sta rešila nekaj revežev, neskončno večje množice umorjenih, pri umoru in sramotenju katerih sta na tak ali drug način prispevala svoj delež, pa pozabita?[40] Še bolj osumljene zapusti spomin, ko jih obiščejo kriminalisti.[41]

Mit o tem, da »niso ničesar vedeli«, poznamo tudi pri drugih zločinskih skupnostih.[42]

---

[35] Pričevanje Marte Gašperšič, rojene Dolinar, Jože Dežman: S spravno ljubeznijo iz rdeče ledene dobe, Celovec–Ljubljana–Dunaj 2005, str. 51–54.

[36] Npr. Clea Koff: The Bone Wo man – among the Dead in Rwanda, Bosnia, Croatia and Kosovo, London 2004.

[37] Npr. Mass Killing and Genocide in Croatia 1991/1992 – A Book of Evidence, ur. Ivica Kostović in Miloš Judaš, Zagreb 1992. Deset godina nade i boli 1991 – 2001, Zagreb 2001.

[38] Hugo Klajn (Klein): Ratna neuroza Jugoslovena, Beograd 1955.

[39] Ivan Maček – Matija.

[40] Jože Dežman: Mitja Ribičič, holokavst in moderna, Delo, Sobotna priloga, 10. junij 2006.

[41] Npr. Mere zločina, Pogovor s Pavlom Jamnikom z Uprave kriminalistične policije, avtorjem sklepnega poročila o akciji Sprava – ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev, Jože Dežman: Moč preživetja – sprava z umorjenimi starši, Celovec–Ljubljana–Dunaj 2005.

[42] Npr. Guggenbichler Silvia, Zausnig Josef: Für das Erinnern – gegen das Vergessen. Eine »Spurensicherung«. Rekonstruktion von Fremd-, »Zwangs-» und Kriegsgefangenenarbeit zwischen 1938 und 1945, am Beispiel von NS-Wirtschaftprojekten, im »südlichsten« Gau des Deutschen Reiches, disertacija, Celovec.

ZZB, eden od stebrov kontrolorskega sistema udbovščine, spet in spet ponavlja, da večina njihovega članstva »za te poboje dolga leta ni niti vedela, kaj šele, da bi bila odgovorna zanje.«[43]

Vendar: če sta vedela Dolničar in Ribičič z drugimi veljaki[44] in tisoči partizanov in njihovih sodelavcev[45], ki so sodelovali v pomorih, ali je mogoče, da bi večina tega ne vedela? Pa tudi slovenska javnost se ne sme slepiti s tem, da »nismo vedeli«. Ali tisoči družin, ki so izgubili najbližje, niso skušali zvedeti, kje in kako so bili umorjeni? Ali mislite, da niso poznali tistih, ki so pri umorih sodelovali in o njih odločali? Kako je mogoče, da zdaj mnogi okoličani vedo za morišča in grobišča ter okoliščine pomorov, če pa naj bi veljalo, da »nismo vedeli«?

Zlomljen pogled

SORRI v polnem obsegu je imel organizirano praznično leto in obredne dogodke, vsi prazniki slovenskih občin so bili naravnani po datumih iz revolucionarne preteklosti[46], simbolno krajino so obvladovali spomeniki, spominska znamenja in spominske plošče[47], raziskovalne ustanove, številni muzeji in spominski kraji, šolsko polje je bilo skrbno nadzorovano, vse dogajanje je spremljala in vzpodbujala medijska mreža, budni so bili tajna politična policija in pravosodje.

Vendar pa je bil dvom v uspešnost SORRI velik. In upravičen. Sam sem leta 1984 poudaril, da so za to področje značilni aktualno-politični poudarki, opozoril sem na nedorečenost pojma patriotizem[48] in meglene lastnosti dobrih revolucionarjev[49], pa tudi na razkorak med iluzijo in resničnostjo, ko se npr. pri mladinskem prostovoljnem delu »nismo kritično vprašali o razkoraku med zgodovinsko realnostjo in propagandno akcijo, ki smo jo sprejeli.«[50]

Za slovensko zgodovinopisje in druge strokovne elite je raziskovanje SORRI pomembno, da odkrijejo meje, na katere so trčile v njem. Npr. analiza objavljenih prispevkov, rokopisov, literarnih obdelav, muzejskih zbirk in spomenikov nam jasno pokaže posledice partijskega prikrojevanja javnega spomina.[51]

Živeti z resnico

Posledice uničujočega delovanja SORRI nam dinamično pokaže pregled programov vodilnih slovenskih strank[52], ki nam odkrije vse težave, ki jih ima slovenska politika z zgodovinsko identiteto.

Stranke nimajo prepričljivih povezav z zgodovinskimi predniki in njihovimi dejanji, niti nimajo določno opredeljenih valorizacij izbranih vzorov. Ta nedorečenost je imenitno izhodišče za pojave, kakršni so permanentno izzivanje državljanske vojne in kulturnega boja.

---

[43] Izjava o ponarejanju nekaterih zgodovinskih dejstev o II. svetovni vojni na Slovenskem. Ljubljana, 28. junija 2006. http://www.zzb-nob.si/javnost30.htm

[44] Npr. vodilni iz slovenske vlade so na sestanku konec leta 1960 razpravljali o tem, katere italijanske grobove bodo dovolili prekopati in so med drugim sklenili: »Poseben primer so Kraške jame in Kočevski rog. O teh dveh zaenkrat Italijani ne govore. Če pa bodo postavili to vprašanje, bo mogoče odbiti obisk oz. pregledovanje teh krajev edinole z motivacijo, da je Kras v našem obmejnem pasu in da je Kočevski rog kot strateško ozemlje tajnost.« Za posredovani podatek se zahvaljujem Pavlu Jamniku.

[45] O usodi večine umorjenih so soodločali tudi v pristojnih krajevnih ljudskih odborih.

[46] Prazniki slovenskih občin, Ljubljana 1975.

[47] Vodnik po partizanskih poteh, Ljubljana 1978.

[48] Ob knjigi Negovanje jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i revolucionarnih tradicija u oblasti vaspitanja i obrazovanja, Beograd 1975.

[49] Glej tudi Milan M. Miladinovič: Etika i tradicije narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, Bečej 1975.

[50] Zapisnik 9.seje Komisije predsedstva CK ZK Slovenije za preučevanje zgodovine ZK, 11.januarja 1984, zapisal Božo Repe.

[51] Jože Dežman: Zlomljen pogled, Borec, št.1–2 1992.

[52] Pregledal sem dokumente parlamentarnih strank, objavljene na medmrežju julija 2006.

Npr. zgodovinsko sklicevanje socialnih demokratov in slovenskih demokratov je tako identično kot diametralno nasprotno.

Identitetna veriga SD je: Trubar, kmečki upori, Prešeren, Cankar, Kvedrova, Kosovel, Maister.

Identitetna veriga SDS je: Brižinski spomeniki, Trubar, Prešeren, Slomšek, Maister, Tiger, »odpori proti fašizmu, nacizmu in komunizmu nasploh, upiranje jugoslovanskemu centralizmu«, 57. številka Nove revije, Odbor za varstvo človekovih pravic, vojna za Slovenijo 1991.

SD se načelno odreče internacionalizmu in boljševističnemu komunizmu, toda ali zdrži pojem »radikalni antifašizem«, s katerim hočejo v programu SD pospraviti pod preprogo slovenski del »črne knjige komunizma«? Socialni demokrati naj bi bili »na čelu političnih in družbenih sprememb, ki so vpeljale sindikalni in strankarski pluralizem ter samostojno državo Slovenijo...« Seveda ne dobimo odgovora na vprašanje, ali »Pahorjevi« mislijo na Franceta Tomšiča in Jožeta Pučnika ali na socialistično navezo Vojko Volk – Borut Šuklje – Braco Rotar ali morda koga iz Zveze komunistov?

»Janševa« SDS pa prenovljenim komunistom odreka zasluge v slovenskem osamosvojitvenem procesu: »Politične elite, ki so črpale svojo politično moč še iz starega režima, so tranzicijske procese izkoriščale v svojo korist tudi v novih sistemskih okoliščinah.«

Odnos do totalitarizma naj bi bil jasen pri slehernemu slovenskemu politiku vsaj v besedah. Npr. Janez Drnovšek zapiše: »Samo marksistična revolucija je bila slabša od sedanje svetovne ureditve.«[53]

Politične elite skušajo svojo odnos do preteklosti vzpostaviti bolj kot propagandni temelj. Zato je iluzorno pričakovati, da bodo zainteresirane za vsestransko in nepartijno raziskovanje zgodovine. Za tako raziskavo naj se stroke odločijo same. Opredelijo naj temeljna vprašanja, ki jih mora stroka elaborirati, da bo lahko vplivala na tiste, ki sprejemajo odločitve. K takemu dialogu s politiko sodi tudi kritična analiza političnega izkoriščanja in prilaščanja mitoloških, simbolnih in identitetnih vsebin, ki jih črpajo iz zgodovine.

Falzifikat

SORRI je bil grajen na večnem preračunavanju. V Sloveniji so za republiški dan vstaje izbrali 22. julij, v spomin na prvi partijski strel na Slovenca. Kljub temu so v zakonu o prazniku zapisali, da »so se začele na slovenski zemlji prve organizirane partizanske akcije proti fašističnemu okupatorju.«[54]

Peter Vodopivec piše o 90.000 slovenskih žrtvah 2. svetovne vojne in revolucije in da so sovražne izgube v Sloveniji manj kot 7.000 mrtvih ter ob tem doda, da »se zde v primerjavi« z izgubami prebivalstva Slovenije »presenetljivo nizke«.[55] Ob teh dejstvih je dozdevanje že precej odveč, saj ta ne/sorazmerja že lahko razložimo. Nizke sovražne izgube so posledica bojne neučinkovitosti partizanske vojske na eni strani[56], na drugi strani pa potrdilo dejstva, da je bila partizanska vojska partijska vojska, katere primarni cilj je bila zmaga v državljanski vojni in izpeljava boljševistične revolucije. Ali drugače povedano, za partizansko vojsko so bili rojaki in drugi prebivalci Slovenije pomembnejši objekt napada kot okupatorji. Tezo, da partiji ni bilo mar za število žrtev, se da dokazovati.[57]

---

[53] Janez Drnovšek: Mislih o življenju in zavedanju, Ljubljana 2006, str. 77/78.

[54] Jože Dežman: Meje zgodovine 1941 – 1945 v občini Šentvid, rokopis, v tisku v šentviškem zborniku.

[55] Peter Vodopivec: Od Pohlinove slovnice do samostojne države, Ljubljana 2006, str. 303.

[56] Npr. Damjan Guštin: Pomembni boji slovenske partizanske vojske, Slovenska kronika XX.stoletja: 1941 – 1995, Ljubljana 1997, str. 84–90.

[57] Tamara Griesser Pečar: Razdvojeni narod, Slovenija 1941 – 1946, Ljubljana 2004, str. 350/351.

Morda bi zagovornike različnih interpretacij istih dejstev delili na titoljubne in titožerne. Prvi skušajo iz titoističnih razvalin izbrskati čimveč afirmativnih prvin, drugi skušajo kritično obdelati titoistični totalitarizem. Vzpostavitev interpretacijskih polov je lahko dragocena vzpodbuda za epistemološke preboje.

Te razlike pogosto izbruhnejo na dan. Omenimo reakcije na projekt Med kljukastim križem in rdečo zvezdo, pa na mednarodno pravno študijo dr. Dietra Blumenwitza ...

Inventar laži neonacistov v Nemčiji in kritičnih odgovorov nanje[58] bi lahko uporabili tudi v Sloveniji. Tako je Ive A. Stanič na 74 trditev partijskega pravnika Ivana Kristana, ki imajo korenine prav v SORRI, s sodelavci napisal ugovore.[59] S takšnim soočenjem bi dobili inventar titoljubnih in titožernih tez in interpretacij, ki bi bile podlaga za določitev prioritetnih raziskovalnih tem.

Naj ponazorimo del takega inventariziranja.

Martin Premk v knjigi o Matjaževi vojski, ki je nastala pod mentorstvom Boža Repeta, želi pokazati, da se je udba borila proti oboroženim teroristom, ki niso prenesli poraza v 2. svetovni vojni. Premk poudari: »Boj proti skupinam »Matjaževe vojske« je vodila UDV. Ta boj je bil srdit, uporabljala so se vsa sredstva. Drugačen boj proti zakrknjenim zločincem, ki so pripravljeni ubijati, tudi ni možen. Zato so razumljivi tudi ostri ukrepi proti tistim, ki so te skupine podpirali.«[60] Kontekst opisanega dogajanja je bolj razumno razložila Mateja Čoh v svoji disertaciji (mentorica naloge je bila Jera Vodušek Starič), ko v sklepu zapiše: »Delovanje ilegalnih skupin ni bilo politično, vojaško ali versko gibanje, kot je to skušala prikazati komunistična oblast, ampak neke vrste kmečki upor. Člani ilegalnih skupin so bili namreč večinoma kmetje, ki so z ilegalnim delovanjem nasprotovali administrativnim ukrepom komunistične oblasti v kmetijstvu.«[61]

Razmerje med titoljubi in titožeri bi lahko določili tudi po tem, kdo trdi, da so nova dejstva o zločinski naravi slovenskega boljševizma revizionizem z negativnim predznakom[62] in komu se zdi povsem normalno, da se posledice dolgoletnega tabuiziranja, prikrivanja in izkrivljanja zgodovinskih dejstev razkrijejo in celovito raziščejo.

Še enkrat naj povem, da se o takem opredeljevanju med totalitarizmom in demokracijo lahko vprašajo vse elite. To je še kako potrebno, da bomo lahko razvili ustrezne dialoške podlage. Ko pogledamo npr. javnomnenjske ankete, vidimo, da postavljajo vprašanja, ki so nastavljena po logiki SORRI[63], ne vprašujejo pa npr: Ali je Tito odgovoren za množična pobijanja vojnih ujetnikov in civilistov? Ali je Titova Jugoslavija do svojega konca kršila temeljne človekove pravice? Ali je bil Titov režim demokratičen ali enopartijski? Ali je Titova Jugoslavija rešila nacionalno vprašanje? Ali je Titova Jugoslavija delovnemu ljudstvu zagotovila standard kot so ga imele kapitalistične države? ...

Upor proti totalitarizmom

Razmerje med titoljubi in titožeri najbolj določa vprašanje, ali je upor proti boljševističnemu totalitarizmu civilizacijsko dejanje ali ne. Odgovor bomo dobili, ko bomo raziskovali delovanje

[58] Markus Tiedemann: »In Auschwitz wurde niemand vergasst.« - 60 rechtsradikale Luegen und wie man sie widerlegt, Muenchen 2000.

[59] Ive A. Stanič: Proti, Kočevska Reka 2004.

[60] Martin Premk: Matjaževa vojska, Ljubljana 2005.

[61] Mateja Čoh: Organizacija in delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji ter njihov pregon v letih 1942 – 1952, doktorska disertacija, Maribor 2004.

[62] Glej npr. Božo Repe: Zakaj revizionizem? O prevrednotenju zgodovine v Evropi in Sloveniji, Koroški vestnik I/2006.

[63] Npr. Preteklost, sedanjost in prihodnost – stališča srednješolcev, Ljubljana 2004, rokopis.

vseh, ki so se borili proti boljševistični agresiji in okupaciji ter se zavzemali za tiste vrednote, na katerih temelji evropska civilizacija.

V Sloveniji o razsežnostih upora proti boljševistični diktaturi (tako zunaj kot znotraj partije) kot pomembnemu vzročnemu elementu njenega razkroja razpravljamo le fragmentno (državljanska vojna, intelektualci, delno cerkev ...), tako da titoljubni interpreti nadaljujejo tradicijo SORRI s prepričevanjem, da je ZK sama odšla z oblasti, skušajo pa skriti brco zgodovine, ki je ZK prisilila k temu.

Državni praznik dan upora proti okupatorju obeležujemo predvsem kot dan protifašizma. Vendar lahko dokumentiramo tudi upor in odpor proti boljševizmu.

V mnogih pogovorih z žrtvami boljševističnega terorja in rasizma spoznavam, da so se žrtve boljševizmu najbolj učinkovito uprle z odpuščanjem, ki je temeljilo na nenasilju. Nenasilje je dokazano že s tem, da žrtve potrpežljivo čakajo, da resnica in pravica obsodita zločince. Vendar to odpuščanje ne opušča resnice in pravice, upira se zločinom, krivicam, lažem, sramotenju, zahteva pravico do časti, groba, odškodovanja. To je odpuščanje, ki je spraševanje vesti, podlaga za iskanje sprave.[64] To ljubeznivo, odpuščanjsko, spravno, samozavestno upiranje je tista mikrokapilarna mreža, ki nadomešča mikrokapilarno mrežo udbovščine, sovraštva, večnega nezaupanja vase in v druge. Gre za upor demokracije proti totalitarizmu, za spoštovanje človekovih pravic proti brezpravju in samovolji, za zmago zvestobe nad revolucijo, resnice nad lažjo. Odpuščanjsko zmagoslavje je zmaga potrpljenja nad trpinčenjem, je zmagoslavje upora, ki s potrpljenjem, pretrpljenjem vseh krivic, rasističnega zapostavljanja in trpinčenja presega boljševistično okupacijo.

Zato naj praznik upora proti okupatorju počasti upor proti sleherni totalitarni okupaciji.

Mednarodna razmerja

Evropska kritika komunistične preteklosti se razvija. Nastali so in še nastajajo arhivi, dokumentacijski in raziskovalni centri, muzeji, spomeniki in spominski kraji ... Lahko bi po nemško rekli, da je Zeitgeschichte – Streitgeschichte (zgodovina sodobnosti – zgodovina v sporu). Tudi pri nas poteka podobno medgeneracijsko soočenje kot v Nemčiji: »Nešteto očetov, ki so jih do leta 1945 občudovali kot heroje, se je po natančnejši analizi spremenilo v pošasti ali šleve, v strahopetne izvrševalce ukazov ali hladnokrvne storilce za pisalno mizo (Schreibtischtaeter). Prav tako se po natančnejši analizi pokaže, da so bile številne matere histerične oboževalke Hitlerja, izdajalke lastnega sorodstva ali celo angeli smrti lastnih otrok.«[65]

Travmatsko breme je veliko: »Med tretjo generacijo Slovencev je velik del obremenjen s hudimi posledicami katoliške delitve duhov pred drugo svetovno vojno in komunistične družbene diferenciacije po njej, vmes pa je v petih letih vojne nasilno umrl tolikšen del Slovencev kot v redko kakem narodu; večina zaradi bratomornega medsebojnega razdora. Slovenci s svojo zgodovinsko tragedijo do danes še nismo mogli biti na ravni naroda toliko ustvarjalni, da bi jo presegli.«[66]

---

[64] Npr. Jože Dežman: Spravna mavrica, v Jože Dežman: S spravno ljubeznijo iz rdeče ledene dobe, Celovec – Ljubljana – Dunaj 2005.

[65] Peter Schulz – Hageleit: Leben in Deutschland 1945-1955. Geschichtsanalytische Reflekxionen, Pfaffenweiler 1996, s.19, citirano po: Lu Seegers: Zwischen Aufarbeitung, Verdraengung und Verklaerung. NS-Erinnerungsladnschaft in Deutschland, v: Der Kommunismus im Museum – Formen und Auseinandersetzungen in Deutschland und OstmittelEuropa, ur. Volkhard Knigge in Ulrich Maehler, Koeln – Weimar – Dunaj 2005, str. 81.

[66] Jože Ramovš: Ustvarjalni odnos so svojega življenja in usode – skrivnost kakovostne starosti, Elisabeth Lukas: Vse se uglasi in izpolni – Vprašanja o smislu, ki si jih zastavljamo na starost, Celje 2002, str. 65-66.

Modeli preseganja bremen na Zahodu nam lahko pomagajo, npr. obravnava posttravmatske stresne in žalovanjske motnje[67], zdravljenje družin[68] itd.

Po ogledu Muzeja holokavsta v Washingtonu se je dr. Dimitrij Rupel vprašal, kako da v Sloveniji nimamo »niti primernega, kaj šele zgledno in estetsko popolno urejenega muzeja, ki bi tako prepričljivo izražal sočutje z mučeniki ideološkega nasilja.«[69]

Slovenci v muzejski predstavitvi totalitarnega terorja vseh treh totalitarizmov zaostajamo za primerljivimi okolji.

Naj kot primer razvite tovrstne ustanove omenim Spominski muzej žrtev komunizma in upora v romunskem Sigetu. Njegovo poslanstvo je predelava spomina nekaterih narodov, posebej romunskega, ki so jih pol stoletja varali z lažno zgodovino. Ana Blandiana je predlagala njegovo izgradnjo leta 1992, leta 1993 je začel delovati Center za raziskovanje komunizma, ki je ustvaril bazo podatkov za nastanek muzeja. Blandiana je kot geslo projekta zapisala »Če pravica ne more biti spomin, je lahko spomin sam pravica.«[70]

Ob Sigetu omenimo muzeje po drugih državah Vzhodne Evrope, zlasti Hišo terorja v Budimpešti, Muzej komunizma v Pragi, Muzej žrtev genocida v Vilni, Muzej okupacije in boja za svobodo v Talinu,[71] razstavo v gulagu Perm 36[72] itd.

Nemška Ustanova za obdelavo diktature SED obdeluje spomenike in spominske kraje na diktaturo v sovjetski zasedbeni coni in Nemški demokratični republiki[73], pripravlja pa tudi evropski dokumentacijski projekt o spominskih krajih, znamenjih, muzejih, ki pričajo o opoziciji, uporu in preganjanju v komunističnih režimih po Evropi in izven nje. Ta »topografiji spomina« v konkretnih področjih omogoča dostop k nacionalnim spominskim kulturam in diskurzom v evropskem kontekstu.

Po previdnih ocenah bi lahko do sedaj nastalo sedem do osem tisoč relevantnih spominskih krajev.[74]

Taki evropski projekti Sloveniji ponujajo priložnost, da se umesti v evropska razmerja, da bomo lahko primerjali slovensko spominsko kulturo in krajino z drugimi. Npr. tudi v Sloveniji imamo kraje dvojnega spomina oz. tematskega pokrivanja nacionalsocializma in komunizma: omenimo Rajhenburg, Šentvid, Begunje, Šterntal. Npr. v Rajhenburgu bi lahko postavili muzej žrtev totalitarizmov v Sloveniji. Nimamo samo v Sloveniji težav z zapletenimi razmerji med kolaboracijo z nacionalsocialističnim okupatorjem in rezistenco proti boljševističnim. Tudi pri nas imamo številne ljudi, ki so aktivno pomagali partizanom, potem pa so padli pod udar razrednega rasizma (podjetniki, kmetje, duhovniki...). Tudi pri nas nekateri protikomunisti po današnjih zahodnoevropskih merilih niso tudi prvoborci za demokratično ureditev. Obenem pa slovenska zgodovina ponuja vrsto primerov rezistence, ki jih lahko uvrstimo v evropsko dokumentacijo, raziskave in predstavitve.

---

[67] Npr. Disaster Mental Health Response – Handbook, 2000, http://www.nswiop.nsw.edu.au/Resources/Disaster_Handbook.pdf#search='disaster%20mental%20health%20response%20handbook'

[68] Bert Hellinger: Der Friede beginnt in den Seelen – Das Familienstellung im Dienst der Versoehnung, Heidelberg 2003.

Isti: Der Abschied, Nachkommen von Taetern und Opfern stellen ihre Familien, 2. razširjena in popravljena izdaja, Heidelberg 2001.

[69] Dimitrij Rupel: Začetek velike zgodbe o preobrazbe, Delo, 15. julija 2006, str. 5.

[70] http://www.memorialsighet.ro/en/default.asp

[71] Der Kommunismus im Museum – Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa, ur. Volkhard Knigge in Ulrich Maehlet, Koeln-Weimar-Dunaj 2005.

[72] http:/www..uraltourism.com/perm36.php

[73] Orte des Errinerns – Gedenkzeichen, Gedenkstaetten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR, ur. Annette Kaminsky, Leipzig 2004.

[74] »Erinnerungsorte an die kommunistischen Diktaturen im Europa des 20. Jahrhunderts«, vodja projekta dr. Anne Kaminsky, rokopis.

Soočenje

Hvaležni smo lahko usodi, da smo tako srečno ušli iz balkanskega kotla, po drugi strani pa se vsak dan znova lahko zavedamo, kako nezmerno kot tudi neizmerno smo zaznamovani zaradi travmatskih pečatov preteklosti.

V slovenskem primeru gre tako za soočenja s fašistično in nacionalsocialistično agresijo kot tudi z boljševistično (leninistično-stalinistično-titoistično). V slovenskem javnem spominu je bil italijanski in nemški državni terorizem precej obsežno opisan, na njegove zločine spominjajo številni spominski objekti, zbrane je veliko dokumentacije.

Totalitarno in zločinsko naravo slovenskega boljševizma so preučevali predvsem njegovi slovenski nasprotniki, ki so živeli izven meja Slovenije. Po padcu železne zavese in osamosvojitvi Slovenije pa se je začelo razmeroma intenzivno soočenje z dediščino propadlega totalitarnega režima.

Soočenje poteka na več ravneh, je razpršeno, rezultati pa so vseeno impresivni in verjamem, da bo nastala koalicija proti totalitarizmom v preteklosti, sedanjosti in prihodnosti – za začetek bi bilo dobro uresničiti predlog Jožeta Pučnika o politično-vrednostni oceni komunističnega režima.[75]

Omenimo nekaj plasti tega procesa:

- politično – zakonodajna (spravni proces, (ne)urejanje t.i. prikritih grobišč, t.i. vojni zakoni[76], denacionalizacija, lustracijski poskusi, (ne)sprejemanje evropskih obsodb komunističnega režima ...),
- kriminalistično – sodna (akcija Sprava, primeri Kosovel, Ribičič, Šterntal),
- raziskovalno – medijska (raziskave t.i. tabuiziranih tem, popisi vseh žrtev[77], dokumentacija[78], razstave, objave, televizijske in radijske oddaje[79]),
- gradnja spominske krajine (farne spominske plošče[80], spomeniška kompleksa Pod Krenom in Teharje),
- mednarodna razmerja (sporazumi, zgodovinske komisije ...),
- šolsko polje (poučevanje tabuiziranih tem[81], multiperspektivizem ...),
- civilno – družbena in družinska, socialno – terapevtska (vključevanje prednikov namesto prejšnjega izključevanja, združevanje namesto ločevanja).

Dogajanje je izredno intenzivno, potekajo temeljne spremembe tako na faktografski kot interpretacijski ravni. Razprave se koncentrirajo okoli druge svetovne vojne in boljševistične revolucije, vojna za Slovenijo 1991 pa je razbremenilni in osvobodilni zgodovinski prelom, ki nam omogoča bolj intenzivno ukvarjanje s totalitarno dediščino in intenzivnejše mednarodno sodelovanje.

---

[75] Jože Pučnik: Breme preteklosti, Nova revija št. 136-137, 1993.

[76] Omenimo izredno delo, ki ga opravlja vladna Komisija za izvajanje zakona o popravi krivic pod vodstvom Janeza Lukača in odličen arhiv pričevanj in dokumentov, ki ob tem nastaja.

[77] Upajmo, da bo popis Inštituta za novejšo zgodovino čimprej dostopen vsaj strokovni javnosti.

[78] Omenimo izredno bogastvo prispevkov Iva Žajdele in spominskih zapisov v Zavezi, glasilu Nove slovenske zaveze.

[79] Omenimo dokumentarce Filipa Robarja Dorina, Marka Čadeža, Jožeta Možine, radijske oddaje Moč preživetja in Moja zgodba na Radiu Ognjišče.

[80] Farne spominske plošče 1 in 2, Ljubljana 1995 in 2000.

[81] Npr. Slovenci v prvem desetletju po drugi svetovni vojni, Zgodovina v šoli, številka 3-4 2003, ur. Vilma Brodnik.

Tamara Griesser-Pečar

»Reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu ...« (Boris Kidrič). Rdeča legenda o kolaboraciji

UDK 323.2(497.4»1941/1945«

GRIESSER-PEČAR Tamara, dr., svobodna zgodovinarka, A-1190 Wien, Zuckerkandlgasse 38–44/2, tamara.griesser@inode.at

»Reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu ...« (Boris Kidrič). Rdeča legenda o kolaboaraciji.

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, str. 361–369, cit. 32

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (Sn., En.)

V Sloveniji so si komunisti po drugi svetovni vojni oblast zagotovili tako, da so večplastni osvobodilni boj proti okupatorju izkoristili za svoje načrte o prevzemu oblasti, ga izkrivili in izrabili zase. Uspelo jim ga je izenačiti s komunističnim odporom in predstavnike nekomunističnih tokov izločiti kot »kolaboracioniste«. Ta falzifikat je učinkovit še danes – tudi kot posledica ideološko pobarvanih učbenikov. Začeli so ga graditi 16.9.1941, ko je Vrhovni plenum OF monopoliziral odpor in sprejet t.i. »zaščitni odlok«. Prispevek bo prikazal nastanek in razvoj tega falzifikata, ki je imel za posledico številne zločine, tudi povojne množične pomore, izločitev vsake opozicije v deželi, zapiranje in sojenje nasprotnikov, proticerkveno naravnane prisilne ukrepe, izselitve itd.

Ključne besede: mit, kolaboracija, revolucija, NOB, OF, zaščitni odlok, monopolizacija, propaganda

UDC 323.2(497.4»1941/1945«

GRIESSER-PEČAR Tamara, Ph.D., freelance historian, A-1190 Wien, Zuckerkandlgasse 38–44/2, tamara.griesser@inode.at

»A Reactionary Dry Branch on the Living Body of Our Nation...« (Boris Kidrič). The Red Legend about Collaboration

Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, pp. 361–369, 32 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

At the end of the Second World War, communists in Slovenia seized power by manipulating, adjusting, and distorting the multi-layered national liberation war to correspond to their own plans. A result of their successful manipulation was that the war for the liberation of Yugoslavia and Slovenia was perceived as communist resistance and all non-communists branded as »collaborators.« Largely due to ideologically distorted textbooks for history this falsification is still in effect. It was born on September 16, 1941, when the Liberation Front Supreme Plenum passed the so-called protective decree and monopolized the resistance. The paper will examine the origin and the development of this falsification that resulted in numerous crimes, mass executions after the war, elimination of any opposition, imprisonment and trial of political opponents, forced measures against representatives and supporters of the Catholic Church, deportations, etc.

Key words: myth, collaboration, revolution, National Liberation War, Liberation Front, protective decree, monopolization, propaganda

Mit je čustveno dojeta vizija, ki določeni večji skupini ljudi oz. masi služi kot identifikacijsko sredstvo. Pri tem črpa iz izročila naroda, regije itd. sto, tisoč ali celo več let nazaj. Služi lahko pa tudi političnim strategom za konsolidacijo določene politične smeri, mogoče celo, da prepreči ogroženost nekih političnih ideologij, dejanj ali oseb. Tak iz strategičnih razlogov umetno skonstruiran mit – politični mit –, ki je prežet od propagande, s tem, da se izmika racionalnim merilom, zaščiti določeno politiko in prepreči kritiko. Mit je poln starih prikazov in razpoloženj – racionalni argumenti stopijo popolnoma v ozadje. Politični miti se večinoma poslužujejo praslik, ki jih projecirajo na določene politične ideje, dejanja ali osebe. Tako je npr. vizija o junaštvu, izbranstvu in posebni poklicanosti germanskih etničnih skupin, ki izhaja iz starogermanske zakladnice sag, pripeljala do vizije t.i. »*tisočletnega rajha*«. Torej iz vidika

odgovornih strategov pozitivni miti stojijo negativnim nasproti: na eni strani so mitični junaki, na drugi pa sovražniki in izdajalci. Prikazi političnega mita so črno-beli in ne poznajo nobene racionalne diferenciacije. Tako so npr. tisti, ki na določenih poljih sodelujejo z okupatorjem avtomatično zapečateni kot izrazito zlo, ker nasprotujejo osebam, ki jih je politični mit stiliziral za »odrešenike«, (kult Hitlerja, Stalina, Tita, »narodni heroji«). V Sloveniji je komunistična partija, ki je prevzela oblast, ustvarila mit kolaboracije. Še danes brani skupina zgodovinarjev le komaj modificirano interpretacijo zgodovinopisja, ki ga je narekovala komunistična partija. Na eni strani poveličuje narodnoosvobodilni boj, ki ga je vodila partija, na drugi strani meče domala vse, ki so delovali izven OF in partizanskih enot v koš kolaboracije, ne glede na to ali so sodelovali z okupatorjem ali ne.

Za zgodovinarja ni toliko važno vprašanje ali je nek mit sam od sebe pozitiven ali negativen, ker miti pač so in jih ne moremo soditi z racionalnimi merili. Važno pa je vprašanje, v koliko nasprotujejo objektivni zgodovinopisni znanstveni obravnavi, ki mora biti vedno in povsod racionalna. Kar številni politični miti nasprotujejo resnemu, neodvisnemu prikazu dejstev, ovirajo zgodovinopisje.

Francoski izraz »*collaborer*« pomeni nič drugega kot »*sodelovati*«. Kot politični pojem v smislu sodelovanja vichyjskega režima z nemškim okupacijskim režimom pa se pojavi 30.10.1940, ko je francoski predsednik maršal Henri Philippe Pétain v radijski oddaji poročal o svojem srečanju s Hitlerjem 24.10.1940. Med drugo svetovno vojno je izraz »*kolaboracija*« najprej imel dvojni pomen: somišljeniki nemške okupacijske politike so ga razumeli pozitivno, nasprotniki pa izrazito negativno. Šele od leta 1944 naprej, predvsem pa po vojni, je pojem dobil povsem negativni prizvok, v smislu nedopustnega sebičnega sodelovanja z okupatorjem. Preganjali so resnične ali domnevne kolaboracioniste, jih postavili pred vojaška oz. posebna sodišča (v Franciji npr. Pétain und Pierre Laval, v Sloveniji Leon Rupnik, Lovro Hacin, v odsotnosti tudi dr.Miha Krek in škof dr.Gregorij Rožman), prišlo pa je tudi do njihovega fizičnega uničenja brez sodbe. Pritrdili bi oceni Borisa Mlakarja, da je v Sloveniji smrt doletela neprimerno več ljudi kot na zahodu – in to absolutno, ne relativno gledano na število prebivalstva –, poleg tega pa je bistvena razlika tudi v tem, da so v Sloveniji poboji potekali »*organizirano s strani organov že ustaljene revolucionarne oblasti, predvsem pa so bili ... izvedeni tajno ter zatem tudi dolgo časa zanikovani*«, medtem ko so bili v Franciji in v severni Italiji javni in izraz kaotičnih razmer.[1]

Franz Seidler v svoji študiji o kolaboraciji navaja kot glavni vzrok za zožitev pomena, da so uporniška gibanja, ki so prišla na oblast, za rešitev svoje lastne časti potrebovala neizpodbitnega sovražnika. Svojo legitimacijo so črpala iz podtalnega dela proti Nemcem in njihovim sodelavcem. Čimvečje je bilo število izdajalcev med njimi, temvečje zasluge so imeli za rešitev svojega naroda.[2] Pri nas pa, kot je Jože Dežman rekel v intervjuju za *Demokracijo*, »*žrtve partizanskega nasilja med vojno skrivajo, da bi nekako rešili uporniško komponento partizanstva*«.[3]

Zgodovinar – kot tudi jurist – se ne sme zadovoljiti s črno-belim prikazovanjem. Za neodvisnega zgodovinarja je odločilen prikaz dejstev, ne glede na to, komu ta prikaz služi in komu škoduje, za pravnika pa pravne norme in zakoni, ne glede na to, kdo in kaj je predmet njegovih ocen. Stéphane Courtois opozarja na to, da se delo zgodovinarja bistveno ne razlikuje od dela pravnika – vsaj prva dva koraka sta identična: iskanje dokazov in ugotovitev dejstev. Šele potem se razhajata. Medtem, ko od zgodovinarja pričakujemo znanstveno poročilo, ki ga

[1] Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945,* Ljubljana 2003, str. 523.

[2] Franz W. Seidler, *Die Kollaboration 1939–1945*, München–Berlin 1995, str. 6–7.

[3] Gašper Blažič, »Resnica mora imeti prednost pred dogmo«, pogovor z Jožetom Dežmanom, *Demokracija*, 12.5.2006.

mora spremeniti, če se pojavijo novi dokazi – prav zato je absurdna trditev, da je polpretekla zgodovina že napisana –, mora sodnik priti v juridičnem smislu do neke dokončne sodbe. Umestno je, da se zgodovinar poslužuje juridičnih kategorij, kadar opisuje zločine. V konkretnem primeru, da se pri preučevanju zločinov, ki jih je povzročil komunizem, poslužujemo kriterijev, ki jih je postavilo mednarodno sodišče v Nürnbergu. Jasno moramo označiti žrtve in storilce. Courtois poudarja, da so po komunističnem svetovnem nazoru žrtve komunizma bile (kontrarevolucionarni) storilci in storilci žrtve protirevolucije.[4] Upoštevati je treba vzroke in motive za sodelovanje, ali je sploh šlo za sodelovanje in si postaviti vprašanje, kakšne vrste sodelovanje z okupatorjem je sploh obstajalo in v katero kategorijo kolaboracije bi, ob pravični obravnavi, lahko uvrstili konkretnega obtoženca.

Opredelitev po področjih dejavnosti, na katerih delujejo kolaboracionisti (vojaška, politična, ideološka, ekonomska, administrativna, kulturna kolaboracija) ali razlikovanje med »*aktivno*« in »*pasivno*« kolaboracijo, kot ju je definiral Boris Mlakar v obravnavi kolaboracije leta 1986[5], ne upoštevata krivde in motivov sodelovanja. Tako ni upoštevano sodelovanje, ki v interesu napadenih zasleduje višje cilje. V prvi vrsti gre tu za cilj, da se napadenemu narodu omogoči preživetje, kar pa je moč doseči le v primeru, če se nadaljujejo elementarne dejavnosti. Pogosto je to mogoče doseči le na osnovi načrtovanega sodelovanja z okupatorji. Kako naj se torej ovrednotijo vse tiste dejavnosti, pri katerih je bilo zavestno in hote, mestoma in časovno omejeno, izvedeno sodelovanje z okupatorjem z namenom, da bi prebivalstvu olajšali življenje in mu zmanjšali škodo ali celo ustvarili izhodišče za kasnejšo osvoboditev? Dejansko je uspešnejši odpor često izviral šele iz takšne vrste sodelovanja. Cilji takšnih »kolaboracionistov« so nasprotni ciljem okupatorjev, njihov namen ni okupatorja podpirati, temveč ga premagati. Tako sodelovanje z okupatorjem moramo, v primerjavi z drugimi vrstami kolaboracije, pravno in moralno popolnoma drugače vrednotiti.

Standardno delo švicarskega zgodovinarja Wernerja Ringsa *Življenje s sovražnikom*, jasno in diferencirano govori o problemu kolaboracije nanašajoč se na sodelovanje napadenih narodov z nemškimi nacionalnimi socialisti od leta 1939 do 1945. Rings razlikuje med »*brezpogojno*«, »*pogojno*«, »*taktično*« in »*nevtralno*« kolaboracijo. Pri tem obravnava predvsem motive sodelavcev, saj je to edino merilo za ugotovitev, če je nekdo pravno ali moralno kriv. V kategorijo »*brezpogojne kolaboracije*« uvrsti Rings nekoga, ki se ne samo solidarizira z okupatorjevo oblastjo, temveč se njegovi cilji popolnoma ujemajo z okupatorjevimi cilji. »*Pogojna kolaboracija*« po Ringsu pomeni, da nekdo sodeluje z okupatorjevo oblastjo, ker se delno strinja z naukom, ki ga zastopa, ne prevzema pa ga v celoti. V kategorijo »*taktične kolaboracije*« – Mlakar jo imenuje »*funkcionalna*« – Rings opredeli tiste, ki s sodelovanjem prikrivajo upor proti okupatorju. V resnici pa imajo pred očmi razrušitev tuje vlade in osvoboditev, preprečitev masovnih umorov, deportacij in aretacij nedolžnih, realizacijo politične ideje, ki ji nacionalno-socialistična vlada stoji na poti itd. V pojem »*nevtralne kolaboracije*« vključuje Rings vse delovanje, ki je nujno, da ne izbruhne anarhija: delovanje zdravnikov, rešilcev, smetarjev, poštarjev, trgovcev z živili itd.[6]

»*Ko leta 1941 pride okupacija, je jasno, da Slovenci niso zanjo*«, je povedala zgodovinarka Jera Vodušek v intervjuju za *Večer,* in dodala: »*Jasno mislim, da slovenski narod nikoli ni imel afinitete do kolaboracije*«.[7] S tem mnenjem, ki ima v mislih seveda zoženo pojmovanje

[4] Stéphane Courtois, »Macht reinen Tisch mit dem Bedränger!«, *Schwarzbuch des Kommunismus 2. Das schwere Erbe der Ideologie,* München 2004, str. 153–154.

[5] Boris Mlakar, *Nekaj splošnih razmišljanj teh vprašanj o pojavu kolaboracije,* Teorija in praksa 1986, št. 9–10, str. 996–997.

[6] Werner Rings, *Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939–1945,* München 1979, str. 112, 134„164, 197.

[7] »Z ubijanjem ljudi ne končaš vojne«, *Večer,* 21.5.2005.

sodelovanja, se lahko strinjamo. Naloga te raziskave ni pojasnjevanje celotne kolaboracije na Slovenskem, temveč prikaz mita, s pomočjo katerega so komunisti izključevali vse, ki bi jih lahko ovirali na poti prevzema oblasti. Kljub temu pa na kratko opredelimo nekaj vidnejših predstavnikov slovenske tradicionalne strani po Ringsovih kategorijah. Za »*brezpogojno kolaboracijo*« v Sloveniji ni bilo plodnih tal. Slovensko politično vodstvo, ki je bilo sestavljeno iz pred vojno izvoljenih predstavnikov legalnih strank, je skupaj z veliko večino prebivalstva enotno zavračalo okupatorja. Tudi tisti, ki so služili v očeh komunistov za največje izdajalce, kot prejšnji ban dr.Marko Natlačen ali liberalec Ivan Pucelj, so skušali uveljaviti določen vpliv pri Italijanih samo zato, ker so hoteli koristiti slovenskemu narodu. Pismo Natlačena in Puclja ob izstopu iz »konzulte« priča o pogumu. Prav tako delovanja škofa Rožmana med okupacijo ne moremo razumeti, če ne upoštevamo njegovih intervencij za ljudi ne glede na njihovo politično prepričanje. Poleg tega je škof javno obsodil nemškega okupatorja jeseni 1941 in se formalno pritožil pri Visokem komisarju Grazioliju 16. 9. 1942 zaradi nedopustnega delovanja Italijanov v Ljubljanski pokrajini. Prof. dr.Lambert Ehrlich, ki ga je »narodni heroj« Stadler, član VOS-a, pod pretvezo kolaboracije likvidiral 26. 5. 1942, je npr. 1. 4. 1942, napisal spomenico, v kateri ostro kritizira samovoljne ukrepe okupacijskih oblasti v Ljubljani. Vse te lahko opredelimo v kategorijo »*taktične kolaboracije*«. Sem vsekakor sodijo tudi vsi, ki so gradili ilegalno organizacijo, ki bi se v določenem času na strani zaveznikov borila proti okupatorju, naj navedem dr. Albina Šmajda, Ernesta Peterlina, Mirka Bitenca, Toneta Duhovnika, Franca Malovrha itd. Franc Malovrh je bil obsojen na smrt na Kočevskem procesu, Tone Duhovnik je umrl v Mauthausnu, generalštabni podpolkovnik Ernest Peterlin je bil obsojen na smrt v božičnem procesu, potem ko je bil prisilno vrnjen iz Dachaua, Mirko Bitenc pa leta 1948. Albina Šmajda pa so leta 1946 ugrabili v Trstu in ga neznano kje likvidirali. V kategorijo »*pogojne kolaboracije*« bi še najlažje uvrstili generala Leona Rupnika in dr. Lovra Hacina. Rupnik je že pred vojno izstopal zaradi naklonjenosti nacionalsocialistični ideologiji, do konca vojne pa je verjel v nemško zmago. Vendar je vztrajal pri določeni samostojnosti svoje domovine, naj spomnim na to, da ima Akademija znanosti in umetnosti po njegovi zaslugi pridevek »Slovenska«.

Tako kot totalitarne režime in pojave, moramo tudi kolaboracijo ocenjevati po enakih kriterijih – npr. tudi sodelovanje z boljševiško Sovjetsko zvezo. Jože Pučnik je prišel do naslednjega zaključka: »*Slovenci, ki so kljub svojemu poznavanju značaja sovjetskega boljševizma sodelovali z njim in uvajali ta zločinski režim v Sloveniji, čeravno je bil očitno v nasprotju s slovenskimi narodnimi interesi, so bili kolaboranti.*« Opozoril je tudi na posledice kolaboriranja s Sovjeti – na žrtve po vojni, dolžino izrečenih zapornih kazni, osebne in socialne posledice vseh prizadetih, na kršenje temeljnih človekovih pravic skozi desetletja, na ogromno gospodarsko škodo, ki jo je povzročila kolektivizacija in realsocialistično gospodarstvo itd. – in končno prišel do zaključka, da je vse to »*povsem primerljivo z dogajanjem med vojno in ga še izdatno presega*«[8]

V Sloveniji je komunistična partija, ki je gradila svoje pozicije vse od leta 1941, po vojni diktirala gledanje na zgodovino in ustoličila mit kolaboracije, ki še danes zatira prost in kritičen pogled na vojno in povojno dogajanje. Sledovi diktature, na to je opozoril Jože Pučnik, so očitno zakoreninjeni v podzavesti, njihovo preoblikovanje pa bo dolgoročni proces.[9] Politični režim je poveličeval NOB in »*ljudsko revolucijo*« in enačil revolucijo in upor, pri tem pa je poudarjanje revolucije v osemdesetih letih vedno bolj stopilo v ozadje. Če so predstavniki režima sploh priznali, da je bila na Slovenskem med vojno državljanska vojna, potem so

[8] Jože Pučnik, »Breme preteklosti«, *Nova revija*, št. 136/137, Ljubljana 1993, str. 951.

[9] Jože Pučnik, »Perverse Feierlichkeiten«, *Begegnungen Nova revija – Slowenien*, Ljubljana 1995, str. 261.

krivdo za njen nastanek naprtili nasprotnikom, ki so se oprli na okupatorje in postali narodni izdajalci – Ljubo Bavcon je npr. leta 1986 trdil, da je bila »*narodnoosvobodilnemu gibanju .. državljanska ali bratomorna vojna ... vsiljena*«.[10] Še danes je poseben sakrileg, če nekdo postavlja določena poglavja pod vprašaj, npr. Dražgoše. Tradicionalno, meščansko stran (tradicionalne stranke, Cerkev itd.) je oblast ožigosala kot kolaboracionistično. Očitek kolaboracije ni bil samo učinkovito sredstvo za preganjanje ljudi, temveč tudi propagandno orodje v šolah. Danes, ko imamo na razpolago ogromno arhivskega gradiva, ki nedvoumno priča o tem, da smo imeli okupacijo in državljansko vojno, še vedno določena politična in interesna opcija trdi, da državljanske vojne ni bilo oz., da »*je bil ta pojem izumljen zaradi opravičevanja kolaboracije.*«[11] Prav tako je nerazumljivo kako lahko zgodovinar pride do ocene, da »*naj je bila komunistična revolucija še tako brutalna,*« prej ali slej spet mora priti do tega, da je bil slovenski protifašistični boj ne samo »*sestavni del evropskega odpora proti nacizmu in fašizmu*«, temveč tudi »*del evropskega boja za demokracijo.*«[12] Podobno se je izrazil prejšnji predsednik Milan Kučan v švicarskem časopisu *Neue Züricher Zeitung*, ko je trdil, da so se slovenski partizani borili za svobodo, človeško dostojanstvo, enakopravnost in demokracijo in tem vrednotam tudi pripomogli k zmagi.[13]

Kdor hoče objektivno presojati razmere v Sloveniji med drugo svetovno vojno, mora odgovoriti na nekaj temeljnih vprašanj – predvsem o revoluciji in o pravnem položaju OF, vrhovne organizacije t.i. NOB, ker so komunisti na legitimnosti te organizacije gradili svojo oblast. Dejstvo je, da lahko govorimo o OF šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, 22.6.1941. Pred tem je bila KPS – kot del KPJ, ki je bila sekcija Kominterne –, vezana na sporazum Hitler-Stalin (23.8.1939). Vojna med Veliko Britanijo in Nemčijo je bila do napada na Sovjetsko zvezo za komuniste imperialistična, krivična vojna, kot je to Edvard Kardelj izrecno potrdil na predavanju v partijski šoli leta 1944 na Rogu. Pravična je postala šele po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, toda tudi potem je ostal glavni strateški sovražnik imperializem in ne fašizem. Fašizem je bil važen – tako Kardelj – »*izključno le za taktiko proletariata.*«[14] To je bilo popolnoma v skladu z navodilom Kominterne (9.9.1939), da mora komunistična partija razkrinkati imperialistično naravo vojne. Oceni zgodovinarja Janka Prunka v sobotni prilogi *Dela* lahko samo pritrdimo: »*Vsem komunistom po svetu, od Lenina dalje, vključno s slovenskimi, ki so bili najboljši komunisti, je šlo vedno in povsod v prvi vrsti in predvsem za zmago revolucije po enem samem, leninistično boljševiškem, vzoru. Kdor tega ne ve ali noče vedeti, ne ve ničesar in ne razume ničesar bistvenega o komunizmu dvajsetega stoletja..*«[15]

Že pred začetkom vojne v Jugoslaviji so bili komunisti pripravljeni stopiti v odpor samo, če bodo lahko speljali boljševistično revolucijo. Tito je spomladi 1940 napovedal, da so komunisti pripravljeni braniti državo, če bo naslonjena na Sovjetsko zvezo, njegova skrb ni bila toliko nemška okupacija, temveč nevarnost, da bi Jugoslavija vstopila v vojno na strani Anglije in Francije.[16] In Edvard Kardelj je oktobra 1940 na V. državni konferenci KPJ v Zagrebu za primer italijanskega vdora rekel, da se bodo borili, »*če bo boj za Jugoslavijo napreden*« in »*če*

---

[10] Ljubo Bavcon, »Le narodnoosvobodilna vojna – ali tudi državljanska vojna«, *Teorija in praksa*, št. 9–10, Ljubljana 1986, str. 1005.

[11] Dejan Pušenjak, »Politika izbira in vzame samo tisto, kar trenutno želi in potrebuje«, *Delo,* 14.5.2005.

[12] Intervju z zgodovinarjem Petrom Vodopivcem v *Mladini*, 30.4.2005.

[13] *Neuen Züricher Zeitung*, 2. 11. 2005.

[14] Vida Deželak.Barič, »Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev«, *Prispevki za novejšo zgodovino XXXV,* 1995, str. 144–146.

[15] Janko Prunk, *Sobotna priloga Dela*, 18.3.2006.

[16] *Proleter* št. 15, *1929–1942,*Beograd 1968. Citirano po Aleksander Bajt, *Bermanov dosje,* Ljubljana 1999, str. 819.

bo to v interesu revolucije in ZSSR.«.[17] To je tudi odgovor na vprašanje, zakaj so se odločili za oborožen odpor šele tri mesece po nemškem napadu na Jugoslavijo.

V skladu z marksistično doktrino, da je vojna primerno izhodišče za uspeh revolucije, so komunisti izkoristili edinstveno priložnost, da pridejo na oblast. S teorijo revolucije in metodami za njeno uresničitev so se vodilni komunisti spoznali v Moskvi. Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito je maja 1941 v Zagrebu analiziral vojno in že razvil svoje načrte za prevzem oblasti. Zanikal je nujnost, da mora revolucija iti skozi dve stopnji, namreč meščansko-demokratično in šele potem proletarsko, kar je do takrat bilo stališče partije v skladu z odločitvami Kominterne. Jasno je bilo, tako Milovan Djilas, eden najpomembnejših Titovih sopotnikov, da je imel v mislih komunistični prevzem oblasti po porazu Nemčije. Pri tem pa da »*je treba vsaki drugi stranki preprečiti, da bi storila kaj takega. Seveda bi bil tedaj mehanizem države že uničen ali kompromitiran zaradi sodelovanja s sovražnikom.*«[18] Z drugimi besedami: Vse, ki zastopajo drugačna stališča in bi s tem lahko ogrožali položaj komunistov je treba na koncu uničiti ali kompromitirati zaradi domnevne kolaboracije.

Kominterna je na Titovo obvestilo o novi opredeljenosti CK KPJ reagirala zelo negativno, poudarila je, da je Jugoslavija pred narodnoosvobodilnim bojem in ne pred proletarsko revolucijo. Djilas piše, da je »*Tito ... popustil, a le na videz, z besedami... Nekaj iz tez Kominterne o narodnem boju je potem prišlo tudi v naše lastno izrazje narodne osvoboditve.*«[19] Toda Kominterna nikakor ni zavrgla svojega končnega cilja, ki je ostal nespremenjen. Formulacija brzojavke, da v »*sedanji etapi*« ne gre za revolucijo, zgovorno priča, da je osvobodilni boj bil le taktično sredstvo za dosego končnega cilja. Kominterna se je zavedala, tako Aleksander Bajt, »*da je osvoboditev izpod okupatorjevega jarma najmočnejša pobuda, da zasužnjeni narodi zgrabijo za orožje.*«[20] Samo v taktiki je bilo nesoglasje med Kominterno in KPJ. Tito je na seji CK KPJ 19.4.1979 pojasnil: »*Ni bilo moč povesti množic v osvobodilno vojno, ne da bi jim jasno predočili revolucionarnih perspektiv... pri tem Komunistična partija ni izpostavljala parole socialistične revolucije. Odločila se je za široko narodnoosvobodilno fronto..*«[21]

Komunisti, ki so v Sloveniji šteli le okoli 1280 članov,[22] so ustanovili 26.4.1941 krovno organizacijo, ki so jo najprej imenovali Protiimperialistična fronta (PIF). Usmerjena je bila, to pove že samo ime, proti imperialistom in ne okupatorjem ter »*izdajalski ‚lastni' kapitalistični gospodi*«. Za revolucionarni konstrukt PIF, ki ga je CK KPS po napadu na Sovjetsko zvezo iz taktičnih razlogov preimenoval v Osvobodilno fronto (OF),[23] je potrebovala komunistična partija »zaveznike« (krščanske socialiste, Sokole, leve intelektualce) – popolnoma v smislu prve stopnje Leninove revolucije. KPS je kot pobudnica PIF und OF imela vodilno vlogo in nikakor ni bila voljna te oblasti prepustiti ali je s kom deliti. Ko so komunisti obvladali celotno situacijo NOB in jim »zavezniki« niso več koristili, so jih – Leninovemu zgledu sledeč – odstranili. Prišlo je do »Dolomitske izjave«, pošiljali so jih v prve bojne črte itd.

Od komunistov obvladana OF je neposredni boj proti zasedbeni vojski povezovala z bojem za revolucijo in novo socialistično ureditev. To stališče, pri katerem ni šlo zgolj za spopad s tujo silo, temveč tudi za povsem novo družbeno ureditev, za katero se nikakor ni prizadevala večina ljudi, ampak naj bi se uveljavila s silo, je vojno naposled spremenila v državljansko vojno. Komunisti so si prilastili izključno pravico do odporniškega gibanja – kot pravi od-

---

[17] *Peta zemaljska konferenca KPJ. Izvori za istoriju SKJ,* Serija A, knj. 10, Beograd 1980, str. 204.

[18] Milovan Djilas, *Tito. Eine kritische Biographie*, Dunaj–München–Zürich–NewYork 1980, str. 20–21.

[19] Prav tam.

[20] Bajt, str. 885.

[21] Josip Broz Tito, *Vojna djela,* knj. VI, Beograd 1982, str. 265, 269.

[22] Deželak-Barič, KPS 1941, str. 94.

[23] *Slovenski poročevalec,* 22.6.1941.

por je veljalo samo tisto, kar je služilo njihovim namenom, drugače misleče so razglasili za izdajalce – oz. kot Boris Kidrič 11. 7. 1941 v članku »K dejanjem« »*reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu – peščica gosposkih izdajalcev*«, ki se je »*povsem prodala okupatorjem*«.[24]

V programu OF, t.i. »*9 temeljnih točkah*« , je v navedeno (tč. 6), da bo OF po osvoboditvi prevzela oblast in, da bo OF potem postavila »*dosledno ljudsko demokracijo*«(tč. 7). S tem ni bila mišljena meščanska »parlamentarna demokracija«, osnovana na odprti, pluralni skupnosti, kjer svobodne volitve določajo sestavo parlamenta in načelo večine opredeljuje političen pomen, temveč tista, v kateri je, po marksistično-leninističnem razumevanju, delavski razred osvojil oblast pod vodstvom komunistične partije in v kateri proizvodna sredstva od kapitalističnega vladajočega razreda preidejo v last države. Svojo legitimnost ta oblika »demokracije« izvaja izključno iz svoje ideologije – »ljudstva« pač ni potrebno spraševati.

Ključni dokumenti, na katerih so komunisti gradili svojo oblast, so bili sprejeti 16. 9. 1941 na III. zasedanju Vrhovnega plenuma OF v Ljubljani. Poleg odloka s katerim so bili slovenski partizani vključeni v skupno jugoslovansko partizansko vojsko, sta pomembna predvsem Sklep Vrhovnega plenuma OF, da se konstituira v Slovenski narodni osvobodilni odbor (SNOO) in Odlok Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev. Z »*Zakonom o potrditvi zgodovinsko pomembnih odlokov*«, ki ga je 23. 2. 1948 izdala slovenska skupščina, so dobili formalno pravno veljavo.[25] Prof. Lovro Šturm je naredil pravno analizo obeh revolucionarnih pravnih aktov in prišel do zaključka, da sta »*tipičen primer zlorabe prava*«. Bila da sta »*že ob njunem nastanku v očitnem nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, ki jih je človeštvo strnilo v kodeks etičnih vrednot in pravil družbenega sožitja*«, namenjena nista bila »*zagotavljanju svobode in vzpostavitvi svobodne demokratične družbe, ampak sta bila uporabljena za ustrahovanje ljudi in za izvedbo komunistične revolucije in za vzpostavitev totalitarnega družbenega sistema pod monopolno oblastjo komunistične partije.* «[26]

V Sklepu je sporen njegov 2. člen, ki se glasi, da SNOO za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Vsako organiziranje izven okvira OF definira kot škodljivo borbi za narodno svobodo. S tem OF monopolizira upor. Argument, da je za njimi stal ves narod ne ustreza dejstvom, ker bi se za to morali podvreči demokratičnim odločitvam, kar v vojnem času sploh ni bilo mogoče. Izvoljeni predstavniki predvojnih strank niso bili zastopani. Vsakomur, ki se ni strinjal z načeli OF, ki so jo vodili komunisti, je navedeni člen odrekal pravico, da se izven OF upre okupatorju.

»Zaščitni odlok« pa je uvajal strog disciplinski in kazenski sistem, bil je temelj t.i. »revolucionarnega sodstva« vse do Uredbe Vrhovnega štaba NOV in POJ 24. 5.1944 o vojaških sodiščih (v veljavi od 30.8.1944). Legitimiral je prihodnje »*likvidacije*« Slovencev, ki niso sledili načelom, zapovedim in ukazom OF – oz. KPS. S tem instrumentom so lahko neljube nasprotnike razglasiti za »*izdajalce*«, ne glede na to, ali so dejansko sodelovali z okupatorjem ali pa so, nasprotno, čeprav izven OF, nasprotovali okupacijski oblasti in delovali proti njej. Namen odloka je bil, tako pravnik Makso Šnuderl, zaščita revolucije in njenih pripradnikov: »*V tem odloku je izvedeno načelo družbene nevarnosti; ker je družbeni odnos slovenskega ljudstva splošna ljudska revolucija, velja varstvo tej revoluciji.*« Krivda ni igrala nobene vloge, tudi motivi ne, čeprav so prav ti v pravni državi odločilni za odmero kazni. »*Tudi izsiljeno dejanje je kaznivo, ker je v boju za obstoj ljudstva dolžnost vsakogar, žrtvovati se...*«, tako

[24] Prav tam, str. 157.

[25] *Uradni list LRS*, št. 10, 24.2.1948.

[26] Lovro Šturm, »Pogledi na vsebinsko pravno pravilnost dveh aktov SNOO z dne 16. septembra 1941«, *Podjetje in delo 6–7/1998/XXIV*, str. 1094–1095.

Šnuderl.[27] Poleg smrtne kazni so bile odrejeni še druge kazni: zaplemba celotnega premoženja, uničenje premoženja, »*narodni bojkot*«. Odlok je predvideval posebna tajna sodišča, ni pa povedal ničesar o tem, kako naj bodo sestavljena, kdo jih naj imenuje in kako naj bi delovala. Določal je le, da naj bo postopek hiter, usten in tajen, da zaslišanje obtoženca ni potrebno in da zoper razsodbo ni pritožbe.

KPS je avgusta 1941 ustanovila Varnostnoobveščevalno službo (VOS), ki je bila odgovorna izključno partiji in, ki je imela nalogo, da opravlja kaznovanje kakršno je predvideval »zaščitni odlok« – njena naslednica leta 1944 je bila OZNA. Omenjeni odloki so bili neke vrste alibi za dokaz legalnosti. Obtožbe je narekovala potreba revolucije, z dokazovanjem se niso ukvarjali, upoštevali niso ne pravnih ne humanitarnih načel. Komunistom ni šlo zato, da bi odstranili kakšne narodne izdajalce, ampak zato, da bi odstranili vodilne ljudi protikomunistične strani, ki so bili njihovim ciljem, namreč »socialistični revoluciji« nevarni. Začelo se je v Ljubljani, kjer so bili t.i. izdajalci »likvidirani« na cesti in na domu, nadaljevalo se je na podeželju t.i. »Ljubljanske pokrajine«. Samo do konca leta 1941 so – tako Boris Mlakar na posvetovanju v Državnem svetu – člani VOS-a in partizani ubili čez 120 Slovencev.[28] Imena žrtev je določilo vodstvo partije in ne izvršni odbor OF, delno pa je dalo samo direktive za krog ljudi, iz katerih je VOS izbrala primerne žrtve. O tem priča npr. Kardeljevo navodilo Zdenki Kidrič 4. 7. 1942: »*Kakor hitro dobite kake nove podatke o Cas./Casar/ Žeb. /Žebot Ciril/ itd.– streljajte. Če se bo mržnja mas proti njim povečala v bližnjih dneh – streljajte brez podatkov. Rupnika, čim ga dobite na muho. Denunciante in izdajalce pa streljajte brez vsakih ozirov.*«[29] In 17. 9. 1942: »*Likvidirajte, kjerkoli in kakor koli morete vse tiste, na katere lahko pred javnostjo pokažete, da so izzivači državljanske vojne v korist Italijanov... Treba je dokazati, da bela garda izziva državljansko vojno v korist okupatorja (in to danes ni težko) in kot take likvidirati posamezne pripadnike te tolpe...*«[30] Podobno navodilo je Kardelj poslal Ivanu Mačku v partizane 1. 10. 1942: »*Belo gardo uničujte neusmiljeno. Ne oklevajte in ne popuščajte. Udarci naj bodo zlasti spočetka taki, da bodo čutili našo moč... Duhovne v četah vse postreljajte. Prav tako oficirje, intelektualce i.t.d. ter zlasti tudi kulake in kulaške sinove...*«[31]

16. september, ko je SNOO monopoliziral upor, je formalni začetek državljanske vojne in desetletja prikrivane krivde komunistov.

Januarja 1942 je Kidrič odkrito in jasno pojasnil, da je OF ustvarila »*državo v državi*«. Kljub strašnemu nasilju okupatorjev naj bi uspelo zgraditi narodno strukturo oblasti. Partizanske čete naj bi osvobodilne akcije zaostrile, njeno članstvo in morala naj bi stalno rastli. Vodenje slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja je v rokah novih ljudi. Stare vodilne sile so pljunile na ljudstvo in se prodale okupatorju ali pa so zbežale v tujino, kjer znova premišljujejo, kako bi kasneje, ko bodo fašisti pregnani, spet ogoljufali ljudstvo. Po Kidričevem mnenju so bili Slovenci na poti »*narodne revolucije*«.[32]

Propaganda je bila poleg nasilja drug važen instrument komunistov za dosego svojih ciljev. V času komunistične revolucije in oblasti so ideološko skovali razne izraze ali jim dali določen ideološki pomen. Še danes se nekateri zgodovinarji poslužujejo izrazov »*bela*« in »*plava garda*«, sposojenk iz ruske revolucije. Z njimi so vse domače skupine, organizacije in vojaške enote, ki niso bile po godu OF vrgli v lonec »*sovražnosti do ljudstva*« in kolabo-

---

[27] Šnuderl, str. 142.

[28] Boris Mlakar, »Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1941–1945«, *Žrtve vojne in revolucije*, Ljubljana 2005, str. 23–24.

[29] AS III, VOS II–1, 21.

[30] Prav tam, 32.

[31] AS I, 1521: Edvard Kardelj-Krištof, Material za knjigo *Jesen 1942.*

[32] *Dokumenti I,* dok. 122, str. 274–275.

racije z okupacijskimi oblastmi. Pojem »*bela garda*« se prvič pojavi v javnosti v *Slovenskem poročevalcu*, 9. 12. 1941, v zvezi z atentatom na Fanouša Emmerja. *Expressis verbis* je komuniké trdil, da Emmerjeve metode niso značilne samo za gestapo, ampak tudi za »*belo gardo*«. Po ruskem vzorcu predpostavlja obstoj »*bele garde*« na drugi strani tudi obstoj »*rdeče garde*«. To pa logično vodi do spopada, oz. državljanske vojne. Pomembno je vprašanje zakaj je partija izbrala prav ta pojem iz oktoberske revolucije kot neke vrste verbalno orožje proti svojim ideološkim nasprotnikom, čeprav takrat v Sloveniji še ni bilo organiziranih enot proti partizanom ali OF? »*Bela garda*«, ki je za komuniste bila vse kar je bilo v njihovih očeh nazadnjaško in nazadnjaško je bilo vse, kar je bilo proti njim, je v Rusiji doživela poraz od t.i. »*napredne strani*«. Že predno je tradicionalna stran v Sloveniji organizirala upor proti smrtonosnemu nasilju, so komunisti protikomunistom že vtisnili pečat poraza.

MITSKO IN STEREOTIPNO V SLOVENSKEM POGLEDU NA ZGODOVINO
ZBORNIK 33. ZBOROVANJA ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
KRANJ, 19. – 21. OKTOBER 2006

Zbirka Zgodovinskega časopisa – 32

***

Uredila:
Mitja Ferenc, Branka Petkovšek

Prevod angleških izvlečkov:
Nives Sulič Dular, Matjaž Klemenčič, Stanislav Južnič

Za jezikovno podobo in znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji

Izdala in založila:
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2,
info@zgodovinskicasopis.si, www.zgodovinskicasopis.si

Zborovanje in izdajo zbornika so omogočili:
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Mestna občina Kranj

Tisk:
Littera picta d.o.o., Ljubljana,
oktober 2006

Naklada:
700 izvodov